

+ + Editör: Dr. Öğr. Üyesi Davut Karaman + + + + +

Alanında Uluslararası Araştırmalar X

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler

ARALIK
2022

Editör:

Dr. Öğr. Üyesi Davut Karaman

Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler

Alanında
Uluslararası Araştırmalar X

EĞİTİM
yayınevi

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR X

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Davut Karaman

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğın (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 47830

E-ISBN: 978-625-6382-75-6

1. Baskı, Aralık 2022

Kütüphane Kimlik Kartı

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR X

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Davut Karaman

531 s., 165x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-6382-75-6

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM
yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

İÇİNDEKİLER

MARKET MARKALI ÜRÜNLERİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	7
Yağmur EREN, Halil İbrahim ŞENGÜN, Nurettin MENTES	
DİJİTAL PAZARLAMANIN VAZGEÇİLMEZİ: İÇERİK PAZARLAMASI.....	29
Uğur UĞUR	
ÇOCUK DOSTU ŞEHİR: HALFETİ.....	45
Alperen AVCI, Derya KAYIRAN	
DİJİTAL REKABET EDEBİLİRLİK PERFORMANSININ PSI YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ: AB ÖRNEĞİ	61
Zafer DURAN, Nurdanur TAVLAN SOYDAN	
MOBİL SAĞLIK UYGULAMASININ BENİMSENMESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLERİN YENİLİĞİN YAYILMASI TEORİSİ İLE İNCELENMESİ	75
Görkem ERDOĞAN	
COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN YEREL YÖNETİM POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	89
Sanem BERKÜN	
DAVRANIŞSAL OYUN TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE ÜLTİMATOM OYUNU	105
Yusuf AKAN, Muhammed İkbal TEPELER	
KÜRESEL PANDEMİ KOŞULLARINDA İSTİHDAM VE CİNSİYET FARKLILIĞI	117
Aydanur GACENER ATIŞ, Duygu ÖLÇER	
KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE REKABET GÜCÜ	131
Mehmet Naci SÖNMEZ, Mehmet YOLCU	
LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİ, UNSURLARI VE ENDEKSİN ÖLÇÜM METODOLOJİSİ.....	145
Abdullah TÜZEMEN, Fehim BAKIRCI	
NANOTEKNOLOJİK GELİŞMELERDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ	157
Filiz ARICAK, Evren ÇAĞLARER	
BATI AVRUPA'DA DIŞ TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ (19. YÜZYIL ÖRNEĞİ)	167
Orkun SÜRÜCÜOĞLU	
DAVRANIŞSAL YAKLAŞIMLAR VE SAĞLIK EKONOMİSİ	187
Hilal MOLA	
TOPLUMSAL CİNSİYET-HUKUK İLİŞKİSİ: ULUSLARARASI VE ULUSAL BELGELERDE KADIN HAKLARI.....	199
Hasan Fatih KAL, Kübra KÜÇÜKŞEN	

İDİL'DE SON DÖNEMLERDE GERÇEKLEŞEN KUMA EVLİLİKLERİNİN NEDENLERİ	213
İrfan YILDIRIM, Dicle ÖZCAN ELÇİ, Fatih AKMAN	
ANNELERİN STRESLE BAŞA ÇIKMA STRATEJİLERİ İLE ÜST BİLİŞ DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	247
Rumeysa Nur ERDOĞAN, Esin SEZGİN	
ENGELLİ TURİZMİ	273
Semih ARICI	
SAĞLIK TURİZMİNDE GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP UYGULAMALARI	293
Nagehan ERDOĞAN DİLMEN, Ali Osman UYMAZ	
SAĞLIKTA TELETIP UYGULAMALARI VE ÖRNEKLERİ	305
Gamze ALP	
TURİZM FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN ETİK DIŞI DAVRANIŞLARA YAKLAŞIMININ İNCELENMESİ.....	319
Kamil YAĞCI, Mahmut EFENDİ, Süreyya AKÇAY	
TURİZM SİSTEMİNDE SIZINTI	335
Kurban ÜNLÜÖNEN	
TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASININ EKONOMİ POLİTİĞİ	349
Aydanur Gacener ATIŞ	
UYGULAMADAN ÖRNEKLERLE YAN MAMUL MALİYETLERİNİN HESAPLANMASI VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ.....	363
Fırat KINALI	
MALİ ALAN VE MALİ ALAN ELMAS YÖNTEMİ ÇERÇEVESİNDE: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	375
Dilek GÖZE KAYA, Mustafa GÖKMENOĞLU	
KARŞILIKLAR, KOŞULLU BORÇLAR VE KOŞULLU VARLIKLARIN TMS/TFRS, BOBİ FRS VE MSUGT KAPSAMINDA KARŞILAŞTIRILMASI	395
Ece ERTOP, Ferhat BİTLİSLİ	
KRİPTO PARALARIN VERGİLENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE İÇİN ÖNERİLER	421
Özgür Mustafa ÖMÜR	
İNGİLTERE'NİN MİSİR'I İŞGALİNDEN SONRA HİDİV OTORİTESİNE VURULAN İLK DARBE: URABİ PAŞA'NIN MAHKEMESİ	445
Fatih ÖZÇELİK	

OSMANLI ARŞIV BELGELERİNE GÖRE AMASYA'DAKİ ERMENİ OLAYLARI HAKKINDA BİR İNCELEME.....	457
Özer ÖZOCAK	
BÜYÜK TAARRUZ'UN HUKUKİ DÜZENLEMELER VE TBMM TUTANAKLARINA YANSIMALARI	471
Ceyhun SERÇEMELİ	
KAFKA'NIN 'DAVA' ROMANI VE KARŞILAŞTIRMALI SİNEMA UYARLAMALARI	485
Seda AKTAŞ, Fırat SAYICI	
SEYF-İ FERGÂNİ'NİN GAZELLERİNDE KOZMİK ÂLEM	511
Hakan YAMAN	
YARATICILIK VE ÇALIŞMA YAŞAMI	523
Nuray TURAN	

ÖNSÖZ

Yarınlara en güzel miras, geleceğe yön veren kalıcı eserler bırakmaktır. Bu vizyonla ortaya çıkan akademik çalışmalar ve bu çalışmaların ilgilileriyle buluşması için yapılan her türlü çalışma katma değer yaratma açısından oldukça önemlidir. Yeni bir şeyler üretmediğiniz her gün geriye gidildiği bir süreçte güncel olarak yapılan her çalışmanın kıymeti daha da artmaktadır.

Dünya genelinde yaşanan değişimler ve bu değişimlere ayak uydurmanın kaçınılmaz zorunluluğu neticesinde bilimsel çalışmaların önemi her geçen gün daha da artmaktadır. Topluma fayda sağlayacak güncel akademik çalışmalar yarınları aydınlatan en güçlü kaynaktır. Dolayısıyla bilime katkı sunan çok kıymetli akademisyenlerimizin ve araştırmacılarımızın değerli çalışmalarını bu kitapta bir araya getirdik. Bireysel ve kurumsal rekabet gücünün her yerde bir gereksinim olarak karşımıza çıkması nedeniyle bu çalışmanın ilgililere önemli katkılar sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

Bu eserde farklı alanlardan çalışmalar tek çatı altında toplanarak multidisipliner bir bakış açısıyla alanında güncel bilimsel bir kitap ortaya çıkarılmıştır. Öncelikle yaşamın her alanında ve her kesimi ilgilendiren pazarlama çalışmaları kapsamında marka ve dijital pazarlama ile ilgili çalışmalar ele alınmıştır. Daha sonra yönetim alanı ile ilgili çalışmalara yer verilmiş olup, toplumsal sorunlar ve çözüm önerileri kapsamında sosyal hizmetlerle ilgili çalışmalarla devam edilmiştir. Sağlık ve turizm alanındaki özgün eserlerle de ilgili sektörlere önemli katkılar sunacak çalışmalara yer verilmiştir. Muhasebe alanında ise kripto paraların vergilendirilmesi gibi önemli konulara katkı sunan çalışmalar ele alınmıştır. Son olarak ise beşeri bilimler kapsamındaki akademik çalışmalara eserde yer verilmiştir.

Toplam 32 bölümden oluşan bu eserin bilim camiasına kazandırılmasında emeği geçen ve bölüm yazarlığı yapan birbirinden kıymetli, alanında uzman akademisyen ve araştırmacılarımıza, Eğitim Yayınevi ve özverili çalışanlarına teşekkür ederim.

24.12.2022

Dr. Öğr. Üyesi Davut KARAMAN

Alanya

MARKET MARKALI ÜRÜNLERİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yağmur EREN¹, Halil İbrahim ŞENGÜN², Nurettin MENTEŞ³

GİRİŞ

Perakendecilik sektörü, içerisinde farklı ölçeklerde işletmeleri kapsayan dinamik bir sektördür. Günümüzde pazarlar giderek daha küçük gruplara ayrılmış ve uzmanlaşmıştır. Tüketiciler artık fiyatlara karşı daha hassas olmaya başlamışlardır. Tüketicilerin almış oldukları hizmetlere yönelik beklentileri oldukça artmış ve müşteri sadakati de düşüş göstermiştir (Akturan, 2007). Söz konusu beklentileri karşılayan bir perakende mağazası türü de indirim mağazalarıdır. İndirim mağazaları, perakende sektörünün geldiği son yenilik noktalarından biridir. Bu mağazalar, tüketicilerine daha az çeşit imkânı sunan, düşük faaliyet giderleri ile liste fiyatlarının altında ürün ulaştırma amacıyla hizmet veren perakende mağazaları olarak dikkat çekmektedir (Stanton, Etzel ve Walker, 1991)

İndirimli mağaza kavramının anlaşılması oldukça önemlidir. Araştırmacılar, mağaza formatı rekabeti ve konumlandırma sorunları da dahil olmak üzere, mağazalarının başarısını çoğunlukla stratejik bir perspektiften tartışmaktadırlar (Colla, 2003; Deleersynder ve diğerleri, 2007; Denstadli ve diğerleri, 2005; González-Benito ve diğerleri, 2005; Morschett ve diğerleri, 2006; Rondán Cataluña ve diğerleri, 2005; Wood ve Pierson, 2006). Birkaç davranışsal çalışma, indirimli alışveriş için motivasyonlara (Schmitz, 2009) veya indirimli mağazalarda alışveriş değeri, memnuniyet ve sadakat arasındaki ilişkiye odaklanmıştır (Carpenter, 2008; Carpenter ve Moore, 2009). Fiyat imajı araştırmaları, değer algısının indirim mağazalarında alışveriş yapma niyetlerini açıklamada merkezi bir değişken olduğunu, ancak değerın yine de alışveriş niyetlerindeki varyansın sadece bir kısmını açıkladığını göstermektedir (Zielke, 2010). Bu çalışma, tüm bu çalışmaların

1 Bağımsız Araştırmacı Yağmur EREN, Dicle Üniversitesi, ID:0000-0002-9860-670X, yagmurcuban0669@gmail.com

2 Doç.Dr. Halil İbrahim ŞENGÜN, Dicle Üniversitesi, ID: 0000-0002-3933-787X, ibrahim.sengun@dicle.edu.tr

3 Dr. Öğr. Üyesi Nurettin MENTEŞ, İnönü Üniversitesi, ID: 0000-0002-5650-4342, mentesnurettin@gmail.com

haricinde demografik faktörleri ele alarak, indirimli marketlerin ve market markalı ürünlerin tercih sebeplerini birlikte ele alıp analiz edilmesiyle bu temel ilişkiyi genişletmeyi amaçlamaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İndirim Mağazacılığı

İndirim mağazaları, ürünlerin piyasa değerinden daha düşük fiyatlarla satışını sağlayan perakende mağazası türüdür. Ayrıca kendi adlarına ürettirdikleri market markalı ürünlerin satışını gerçekleştirmektedirler. İndirim mağazaları düşük fiyat avantajı sunmasının yanı sıra fiyat hassasiyetine sahip müşterileri çekmek için tasarlanmış yüksek hacimli-düşük marjlı bir strateji izlemektedir (Schlossberg, 2016; Patterson, 2018). İndirim mağazalarında satılan ürünlere yönelik müşterilerin algıladığı değer genellikle normal perakende mağazalarında satılan ürünlere kıyasla daha düşüktür. Bu tür perakende mağazaları, ucuz ürünlerin satışının daha fazla olması ile avantaj yaratma, maliyetlerden ödün verme, dikey bütünleşmeye başvurma şeklinde stratejiler yürütmektedirler. Bu stratejilerin gerçekleştirilebilmesi için indirimli mağazalar düşük bütçeli, sade bir dekorasyon seçeneklerinden faydalanılmış, sezon sonu ürünlerden ve farklı üreticilerin ellerindeki fazla stoklu ürünlerden yararlanmışlardır (Başfıncı, Çilingir ve Gültekin, 2019).

İndirimli mağazalar zaman geçtikçe dünyada büyük rağbet görmüştür. Statista'nın 2018'de sunduğu raporda indirim mağazacılığının dünya genelindeki satışları, 2018 yılında 288 milyar \$ iken 2013 yılında 366 milyar \$'a çıkmıştır (Statista, 2018). İndirim mağazacılığının dünyada önemli örnekleri faaliyetlerini sürdürmektedir. Küresel olarak faaliyet gösteren önde gelen indirim mağazaları arasında Carrefour (Fransa), Lidl (Almanya), Prisma (Finlandiya), Bailian (Çin), WallMart (ABD), ALDI (Avrupa), Türkiye'de BİM, A101 ve Şok yer almaktadır ve bu mağazalar daha fazla genişlemeye hazır görünmektedir.

1950'lerin başından beri araştırmacılar, tüketicilerin farklı mağaza türlerinden alışveriş yapma nedenlerini incelemişlerdir. Tüketicilerin neden indirim mağazaları gibi belirli mağaza türlerinde alışveriş yaptıkları konusu, mağaza gücünü artırarak rekabet avantajı sağlama veya sürdürme arzusu nedeniyle ilgi çekicidir. Araştırmalar tüketicilerin neden süpermarketler (Darden ve Ashton, 1975), fabrika satış mağazaları (Karande ve Ganesh, 2000) ve büyük mağazalar (Crask ve Blackwell, 1968) gibi belirli mağaza türlerinde alışveriş yapmayı tercih etmeleri hususuna yönelmiştir. Bazı araştırmacılar perakendecilerin indirim mağazalarının artan ve istikrarlı popülaritesinin arkasındaki sebebin, malların fiyatları düştüğünde müşterilerin daha fazla satın alması olarak görmüşlerdir (Taylor, 2016). Bununla birlikte, tüketicilerin neden indirimli mağazalardan alışveriş yaptığını belirlemeye yönelik deneysel araştırmalar yapılmıştır. Bu bağlamda literatürde yer alan aşağıdaki çalışmalar sıralanmıştır:

Jai Ok Kim ve Byounggho Jin (2001) Koreli tüketicilerin indirim mağazalarına yönelik ilgileri ile yerel ve çok uluslu indirim mağazalarından alışveriş yapan Koreli tüketicilerin profilleri incelenmiş, indirim mağazacılığının çeşitli yönleri ele alınmıştır. Mağaza özellikleri, alışveriş maliyetleri, tüketicilerin alışveriş güdülerini inceleyerek Koreli tüketicilerin indirimli mağaza patronajını anlatmaya çalışmıştır. Çalışmanın sonucunda indirim mağazalarının rekabet avantajı olarak mağaza tesislerini ve atmosferini içerdiği görülmüştür (geniş koridorlar, temiz ve ferah düzen ve geniş park alanı). Diğer yandan, Koreli indirim mağazaları, ücretsiz yolcu ulaşımı hizmeti ve mağaza kredi kartları gibi hizmetleriyle Koreli müşterileri cezbetmektedir.

Okumuş ve Bulduk (2003) yapmış oldukları bir çalışmada tercih edilen market birimlerinin seçiminde; kadınların ulaşım kolaylığı faktörü üzerinde durduklarını, erkeklerin ise en çok ödeme seçenekleri ve otopark hizmetleri gibi faktörlerini göz önünde bulundurdıkları izlenmiştir.

Fox vd. (2004) promosyon uygulamaları ile ürün çeşitliliğine ilişkin politikaların, mağaza seçimini etkileme derecesi çalışmasında, fiyat faktörünün mağaza tercihi etkisi üzerinde zayıf olduğu görülmüştür.

Soberman ve Parker (2006), ulusal düzeydeki bir markanın ürettiği mağaza markalı ürünlere yönelik stratejilerini ve teşviklerini araştırmaktadır. Kurata vd. (2007), üreticinin ürünü fiziksel bir perakendeci aracılığıyla doğrudan ve dolaylı olarak satabileceği ve perakendecinin ayrıca mağaza markalı bir ürüne sahip olduğu bir senaryoyu ele almaktadır.

Polat ve Külter (2007), tüketicilerin perakende mağaza tercihinin etkileyen unsurları incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, ürün çeşitliliği, ürünün kalitesi, mağazanın düzeni ve görünümü, fiziki koşulları, kolay alışveriş imkanı, çalışanların ilgisi ve yaklaşımları, fiyat gibi etkenler tüketicilerin perakendeci mağazayı seçmesinde etkili olan önemli unsurlar olarak görülmüştür. Çalışmada dört farklı demografik faktörlere yer verilmiş ve fiyat unsuru üzerinde durulmuştur. Fiyatların uygun olması, ödeme imkanları perakende mağazalarının tercihinde etkili unsurlar olmuştur.

Akturan (2007) yılında tüketicilerin perakende mağazalarını tercih etme davranışları üzerine bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada tüketicilerin mağaza seçimleri ve aynı mağazayı ziyaret etme sıklıklarına bakılmıştır. Çalışma sonucunda, tüketicilerin mağazaya yönelik tutumları, mağazanın fiziki özellikleri, ödeme kolaylıkları, kolay ulaşım imkânı, mağazanın hizmeti, çalışanların tutumları, markalı ürünlerin bulunması, fiyat politikası gibi etkenler ile tüketiciler mağaza tercihi yapmakta ve aynı mağazayı sıklıkla tekrar etme niyeti içinde oldukları görülmektedir.

Bulur (2017) bir çalışmasında tüketicilerin alışveriş için tercih ettikleri mağazaları hangi kriterlere göre seçtiklerini, bu kriterlerinde farklı demografik yapılara göre

değişkenlik gösterip göstermediğini incelemiştir. Çalışmada sunulan hizmetin kalitesi, fiziki koşulların rahatlığı, kolay ulaşım, ürün çeşitliliği gibi etkenler demografik faktörlerle karşılaştırılmış ve aralarında farklılık olduğu görülmüştür.

Market Markalı Ürünler

Market markalı ürünler genelde zincir marketleri ve indirimli mağazaların kendi adlarına ürettirdikleri, market raflarında ön planda yer alan kendilerine ait öz ürünlerdir. Bu ürünlerin isimleri genel olarak “private label”, “own brand”, “no name product” şeklinde iken Türkiye’de “özmakalalı ürün”, “özel markalı ürün”, “market markalı ürün”, “mağaza markalı ürün” şeklinde isimlendirilmiştir (Tuzcuoğlu, 2003). Perakende mağazaları market markalı ürünleri önemli bir strateji unsuru olarak görmüşler ve bu ürünler ile tüketicilerin eğilimlerini uyumlu hale getirmek için çabalamışlardır. Bu çabaların sebebi ise artan rekabet ortamında farklılık yaratmak, çeşitlilik sunmaktır. Böylece tüketicinin istek ve ihtiyaçlarına hitap ederek tercih edilme sebebi yaratmaktır (Collins ve Bone, 2008).

Perakendecinin bakış açısına göre; mağaza markalarının genellikle perakendecilerin tüketici sadakatini artırmasına, ürün tekliflerini çeşitlendirmesine ve gelir akışlarını artırmasına yardımcı olduğu düşünülmektedir. Böylece perakendecilere rekabet avantajı sağladığı şeklinde yaygın bir anlayışın oluşmasına neden olur. Ayrıca bazı araştırmalar market markalı ürünlerin, ulusal markaların yöneticileri ile daha fazla işbirliği yapma noktasında müzakerelerde perakendecilere güçlü bir konum sağladığını belirtmiştir (Amrouche ve Yan, 2017). Ancak Raju ve ark. (1995), tüm indirimli mağazaların stratejilerinin eşit derecede başarılı olmadığına dikkat çekmiş; bunun yerine indirimli mağazaların market markalı ürünleri daha iyi satarken, market markaları ile ulusal markalar arasındaki çapraz fiyat esnekliği yüksek ve ulusal markalar arasındaki çapraz fiyat esnekliği düşük olduğuna dikkat çekmiştir.

Market markalarının başarılı bir şekilde uygulanmasının ardındaki çıkarım, mağaza markalarının hem üreticilere hem de perakendecilere fayda sağlayabileceğidir; öyle ki, bir tedarik zinciri ürün portföyünü çeşitlendirebilir ve farklı segmentlerden daha fazla tüketiciye hizmet verirken imalatçıların kapasitelerini daha iyi kullanabilir (Monawer, Davoodi ve Qi: 2021).

Türkiye’de market markalı ürünlerin toplam satıştaki payının artması ile perakende sektörünün kurumsallaşma çabası paralel bir şekilde ilerlemiştir. Son zamanlarda yaşanan ekonomik krizler nedeniyle tüketiciler en düşük fiyatlı ürün arayışı içine girmişlerdir. Bu nedenle market markalı ürünler rağbet görmüş ve bu şekilde perakende mağazaları da kendi isimleriyle yer alan market markalı ürünlere raflarında daha fazla yer vermeye başlamışlardır (Özhan, Habiboğlu ve Talih Akkaya’nın 2019).

Market Markalı Ürünleri Tercih Etmede Etkili Olan Bazı Önemli Unsurlar

Aşağıdaki bölümde çalışma kapsamında birlikte ele alınan indirim mağazacılığı ve market markalı ürünlerin tercih edilme sebeplerinden bazıları ortak paydalarda incelenmiştir.

Fiyat

Perakende mağazalarının sunmuş oldukları ürünlere yönelik biçtikleri fiyat son derece önemlidir. Müşteriler mağazayı seçerken mağazanın dış çevresinden, atmosferinden, reklamından etkilenirler fakat belirtilen etkilerden ziyade asıl olarak ürün almak için markete gelmektedirler. Bu noktada hedef kitleye uygun olmayan fiyatlandırma stratejileri söz konusu ise bu durum mağazanın rekabet gücünü yok eder. Yani mağaza müşterisine her türlü imkânı sağlasa bile hedef kitleye uygun olmayan fiyatlandırma sistemi, tüm bu çabaları bertaraf edecektir. Perakende mağazaları, müşteri sadakati oluşturmak ve satış gelirlerini artırmak için mal ve hizmet fiyatlandırmasını her zaman kullanmıştır. İşletme tarafından uygulanan doğru fiyat politikaları müşteriyi her zaman cezbeder ve rakip işletmelere karşı da her zaman bir adım önde olmalarını sağlar (Uçgun, 2020).

Babin vd. (1994)'nin yapmış oldukları çalışmada, tüketicilerin maddi kaynaklarının mağaza değerlendirmelerinde ve o mağaza hakkındaki deneyimlerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Cox vd. (2005)'nin yapmış oldukları çalışmada da; tüketicilerin gelir seviyelerinin fiyat konusundaki hassasiyetlerini etkilediği, orta gelirli tüketicilerin pazarlık yapma eğilimlerinin yüksek olduğu ve bu grup tüketicilerin fiyatla ilgili değerlendirmeleri daha detaylı yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır (Akt. Polat ve Külter, 2007).

Güven

Güven, belirsizlik durumlarıyla ilgilidir. Tüketiciler mağaza ve markalarla ilgili kısıtlı bilgiye (kısıtlı bilişsel kaynak) sahiptirler ve bu yüzden alışverişlerinde güven, tecrübe, algı vb. (zihinsel kısayol) gibi faktörler etkili olmaktadır. Bu sayede satın almada yaşanılacak belirsizlik ve karmaşayı azaltmaktadırlar. (Chaudhuri ve Holbrook, 2001). Yapılan araştırmaların çoğunda, satın almada güven faktörünün etkili olduğu ve bu güven ile alışverişlerin uzun dönemli sürdüğü anlaşılmıştır (Huang ve Wilkinson, 2013). Tüketici bir mağazaya güven duyuyorsa, mağazanın yaptığı küçük girişimlere ve sunduğu hizmetlere de güven duymaktadır (Müezzinoğlu, 2019).

Promosyon Kampanyaları

İşletmeler kendilerini dışarıya tanıtmak, sunmuş oldukları ürünleri pazarlamak amacıyla promosyon çalışmaları yaparlar. Promosyon, hızla gelişen dünyada mağazaların kendilerini tüketicilerine tanıtmak ve beğendirmek için kullandıkları en etkili yöntemlerden biridir. Mağazalar, promosyon çalışmaları ile yeni kullanım alanlarını tüketicilere tanıtırlar, diğer rakip ürünlerle olan farklılıklarını duyururlar ve

marka bilinirliklerini artırır. Promosyon kampanyalarında halka “kaçırılmayacak fırsatlar”, “görülmemiş ucuzluklar” ve “bir daha ele geçmeyecek imkânlar” gibi fırsatlar sundukları için tüketicide hemen satın alma niyeti oluşturmaktadır (Cohen, 1972). Bunların haricinde bir de fiyat üzerinden yapılan promosyonlar vardır. Fiyat indirimleri en çok kullanılan promosyon kampanyalarındandır. Promosyon kampanyalarının sürekli yapılması halinde promosyon artık önem ve etkisini yitirmektedir. Bu denli sıkça yapılan promosyonlar firmanın kimliğinin zayıflamasına, promosyonla bilinen bir firma ya da ürün durumuna düşürmektedir. Bu duruma düşmemek için promosyonun zamanlaması ve tekniği çok net bir şekilde belirlenmeli, tüketicide bu promosyonun sadece bir kereye mahsus, özel, farklı bir çalışma olduğu imajı çizilmelidir (Erdil ve Uzun, 2010).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada indirim marketlerinde yer alan market markalı ürünlerin tercih edilme nedenlerinin demografik değişken grupları arasında farklılaşma gösterip göstermediği belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece perakende sektör temsilcilerine farklılaşma gösteren gruplar hakkında bilgi sağlanarak farklılık olan gruplara yönelik çalışma yapma olanağı sunmaktır. Bu doğrultuda market markalı ürünlerin katılımcılara ait demografik özellikler açısından ortalamalar düzeyinde bir farklılaşma olup olmadığı tespit edilmek istenmiştir. Çalışmanın evrenini Diyarbakır ilinde yaşayan indirimli mağaza müşterileri oluşturmaktadır. TÜİK verilerine göre Diyarbakır nüfusunun 2021 yılı itibarıyla 1 milyon 791 bin kişi olduğu belirtilmektedir. Bu verilere göre 1 milyon üzeri 0.95 güven aralığında evreni temsil edecek örneklem büyüklüğü 384 olarak belirlenmiştir (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004). Bu bağlamda çalışma için toplanan 404 anket bu çalışma için uygun adettir. Anketten elde edilen veriler Diyarbakır’da bulunan indirimli mağaza tüketicilerine, 15-30 Temmuz 2022 tarih aralığında bilgisayar üzerinden çevrimiçi anket uygulanarak toplanmıştır. Çalışma kapsamında kolayda örnekleme yöntemi tercih edilerek, gönüllü bir şekilde katılmak isteyen herkese çevrimiçi anket uygulanmıştır. Çalışmanın uygulanabilmesi için gerekli olan etik kurul izni, Dicle Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı’ndan 05.07.2022 tarih ve 319614 karar numarası ile alınmıştır. Uygulanan 480 adet anketin 76’sı eksik veya hatalı doldurulduğu için çalışma kapsamında değerlendirilmemiş ve araştırma 404 anket ile tamamlanmıştır. Uygulanan çevrimiçi online anket demografik bilgilerin yer aldığı birinci kısım ve likertli soruların bulunduğu ikinci kısımdan oluşmaktadır. Demografik faktörlerin belirlenmesi adına katılımcılara 11 adet soru sorulmuştur. İkinci bölümde ise market markalı ürünlerin tercih edilmesinin belirlenebilmesi için likert ölçeğinde sunulan 39 adet ifadeye yer verilmiştir. Anket soruları hazırlanırken ikinci bölümde yer alan likertli sorular Vale, Matos ve Caiado (2016), Kim, Lee, Choi, Wu ve Johnson (2013) ve Porral, Lang (2015)’ in market markalı ürünlerin tercih edilmesinde etkili olan imaj, kalite, güven, mağaza sadakati, fiyat gibi faktörlerin belirlenmesi amacıyla yapmış oldukları çalışmalardan faydalanılmıştır.

Verilerin normalliği ölçek puanları ortalaması için normallik testleri uygulanmış ve Kolmogorov Smirnov testi için test istatistik değeri 0,199 ve p anlamlılık değeri $p=0.000<0.05$ olarak belirlenmiştir. Bu durumda verilerin normal dağılmadığı görülmekle birlikte verilerin çarpıklık (Skewness) katsayısının ± 1 değerleri arasında kalması verilerin normalden aşırı sapmadığının bir belirtisi olarak söylenebilir (Büyüköztürk, 2018, akt: Kurt, Menteş ve Şen, 2022). Diğer yandan literatürde çarpıklık (Skewness) değerlerinin kendi standart hatalarına (standart error) bölünmesi ile elde edilen değerin (basıklık değeri/basıklık değeri için Standart hata) ± 3 arasında olması durumunda verilerin normalden sapmadığını kabul eden çalışmalar da bulunmaktadır. Mayers (2013) gözlem sayılarının 50' den az olması durumunda kritik değerin ± 1.96 ve 51 ile 100 arasında olması durumunda ± 2.58 ve 100'den fazla olması durumunda ise ± 3.29 kritik değerleri ile yorumlama yapılacağını belirtmiştir (Mayers, 2013, akt: Kurt, Menteş ve Şen, 2022). Veri seti için çarpıklık test istatistik değeri -0.151 ve bu değer için standart hata 0.121 olarak belirlenmiştir. Basıklık için istatistik değeri -0.590 ve bu değer için standart hata 0.242 olarak belirlenmiştir.

$$\text{Çarpıklık Değeri/Standart Hata} = -0.151/0.121 = -1.2479$$

$$\text{Basıklık Değeri/Standart Hata} = -0.590/0.242 = -2.4380$$

Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda market markalı ürünlerin tercihine yönelik kullanılan ölçek soruları için Cronbach Alpha değeri 0.974 olarak tespit edilmiştir. Bu oran ölçek güvenilirliğinin yüksek derecede olduğunu göstermektedir. Yapılan anketten elde edilen verilerin analizi için istatistik paket programından yararlanılmıştır. Anket katılımcılarının demografik özellikleri için frekans ve yüzde değerleri verilmiştir. Çalışmada market markalı ürünlerin demografik faktörler ile arasında farklılaşmanın olup olmadığını belirlemek adına cinsiyet değişkeni için bağımsız örneklem T-testi; yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, aylık gelir, meslek, evde yaşayan kişi sayısı ve markete gidiş sıklığı için ise tek yönlü varyans testi uygulanmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmada indirimli mağazaların kendi adlarına ürettikleri ürünlerin tercih edilme nedenlerinin cinsiyet, yaş, gelir gibi demografik faktörler arasında ortalamalar düzeyinde bir farklılaşma olup olmadığı tespit edilmek istenmiştir. Böylece sektör temsilcilerinin farklı demografik gruplarda yer alan tüketicilerin değişen eğilimlerine yönelik yardımcı olmak istenmiştir.

ARAŞTIRMANIN MODELİ

Market markalı ürünlerin tercihine yönelik araştırma modeli aşağıda yer almaktadır:

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Şekil 1’de araştırma için oluşturulan model yer almaktadır. Genel ifade edilen model ekseninde Market markalı ürün tercihinin demografik değişken grupları arasında nasıl farklılaştığı istatistiki metotlar ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Market markalı ürünlere yönelik yapılan araştırmalarda; Özhan, Habiboğlu ve Talih Akkaya’nın 2019 yılında yapmış oldukları bir çalışmada katılımcıların demografik özelliklerine göre market markalı ürünleri kullanma eğilimlerinin farklılaşma durumlarını analiz etmişlerdir. Bu çalışma sonucunda yaş ve eğitim düzeylerinin market markalı ürünler üzerinde anlamlı, cinsiyet ve aile gelir durumlarının da anlamlı bir etkiye sahip olmadığını tespit etmişlerdir. Guerrero vd. ise 2000 yılında yayınladıkları “Market Markalarına Yönelik Müşteri Tutumları” adlı çalışmalarında, kadın tüketicilerin erkek tüketicilere oranla market markalarına daha olumlu baktıkları sonucuna varılmıştır. Müşterilerin market markaları konusunda açık oldukları fakat marketlerde alışveriş yaparken bu anlayışla örtüşen davranışlar içerisinde bulunmayarak üretici markaları tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Bu çalışmada da tüketicilerin market markalı ürünleri tercih etmeleri ile demografik etkenler arasında farklılık olup olmaması üzerinde durulmuştur. Literatürde yer alan bu çalışmalardan yola çıkılarak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H_1 : Market markalı ürün tercihi (veya nedenleri) demografik değişken grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_1 ana hipotezini test etmek için aşağıda ifade edilen alt hipotezler oluşturulmuş ve çalışmanın ilerleyen kısımlarında test edilmişlerdir.

H_{1a} : Market markalı ürün tercihi yaş grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1b} : Market markalı ürün tercihi cinsiyet grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1c} : Market markalı ürün tercihi medeni durum grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1d} : Market markalı ürün tercihi eğitim grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1e} : Market markalı ürün tercihi meslek grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1f} : Market markalı ürün tercihi aylık gelir grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1g}: Market markalı ürün tercihi evde yaşayan kişi sayısı grupları arasında farklılaşmaktadır.

Demirci Orel (2004) yapmış olduğu bir çalışmada Türkiye’de yaşanan ekonomik kriz ve enflasyon faktörlerinin market markalı ürünleri tercih etmede önemli etkilerinin olduğunu vurgulamıştır. Bu dönemde yaşanan ekonomik krizler ve enflasyondaki olumsuz gelişmeler, tüketicilerin gelir seviyesini düşürmüş ve alışveriş alışkanlıklarını değiştirmiştir. Alım gücünün düşmesi ile birlikte de tüketicilerin dikkate aldığı en önemli husus ‘‘fiyat’’ olmuştur. Aksulu (2000) Türkiye de ki tüketicilerin market markalı ürünleri fiyatlarının düşük olması sebebiyle tercih ettiklerini belirtmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında bu çalışma için aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₂: Market markalı ürün tercihi markete gidiş sıklık grupları arasında farklılaşmaktadır.

BULGULAR

Çalışmanın bu kısmında yapılan analizler neticesinde elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Demografik Bilgiler

Katılımcılara ait demografik bulgular aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	3 kişi	92	22,8
Kadın	174	43,1	4 kişi	141	34,9
Erkek	230	56,9	5 kişi ve üstü	46	11,0
Toplam	404	100	Toplam	404	100
Medeni Durum	Frekans	Yüzde	Markete gidiş sıklığınız nedir?	Frekans	Yüzde
Bekâr	255	63,1	Haftada bir	89	22,0
Evli	119	29,5	Haftada iki ve daha fazla	171	42,3
Boşanmış	30	7,4	Ayda bir	61	15,1
Toplam	404	100	Ayda iki	61	15,1
Yaş	Frekans	Yüzde	İki ayda bir veya daha az	22	5,4
18-29	99	24,5	Toplam	404	100
30-49	120	29,7	Son dönemlerde enflasyonun artmasına bağlı olarak indirimli mağazalara yöneliminiz arttı mı?	Frekans	Yüzde
50-69	95	23,5	Evet	378	93,6
70 ve üzeri	90	22,3	Hayır	26	6,4
Total	404	100	Toplam	404	100
Eğitim Düzeyi	Frekans	Yüzde	Aşağıdaki indirim marketlerinden en çok tercih ettiğiniz hangisidir?	Frekans	Yüzde
İlköğretim	107	26,5	A101	143	35,4

Lise	83	20,5	Bim	151	37,4
Üniversite	150	37,1	Şok	88	21,8
Lisansüstü	64	15,8	Diğer	22	5,4
Toplam	404	100	Toplam	404	100
Gelir Düzeyi	Frekans	Yüzde	Hangi Marketin Market Markalı Ürünlerini Daha Çok Tercih Ediyorsunuz?	Frekans	Yüzde
0-Asgari Ücret	80	19,8	A101	143	35,4
4253-6250	78	19,3	Bim	175	43,3
6251-8251	72	17,8	Şok	65	16,1
8252-10252	93	23,0	Diğer	21	5,2
10253 ve üzeri	81	20,0	Toplam	404	100
Toplam	404	100	Son 10 alışverişinizde bu mağazayı kaç defa tercih ettiniz?	Frekans	Yüzde
Meslek	Frekans	Yüzde	1 kez	51	12,6
Öğrenci	42	10,4	2 kez	67	16,6
Emekli	32	7,9	3 kez	41	10,1
Memur	122	30,2	4 kez	39	9,7
Serbest Meslek	77	19,1	5 kez	42	10,4
İşsiz	90	22,3	6 kez	40	9,9
Diğer	41	10,1	7 kez	48	11,9
Toplam	404	100	8 kez	37	9,2
Evde Kaç Kişi Yaşıyorsunuz?	Frekans	Yüzde	9 kez	19	4,7
Tek başıma yaşıyorum	26	6,4	10 kez	20	5,0
2 kişi	42	10,4	Toplam	404	100

Tablo 1’de verilen bilgilere göre yaş kategorisine bakıldığında 30-49 yaş grubunun (%29,7), gelir seviyesine bakıldığında da 8252-10252 TL gelire sahip olanların (%23,0) çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların büyük bir kısmı üniversitesi mezunlarından (%37,1) oluşurken, katılımcıların meslek gruplarına bakıldığında da %30,2’ sinin memurlardan oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların büyük bir kısmı (%34,9) ev nüfusu 4 kişiden oluşmakta, katılımcıların %42,3’ ü haftada iki ve daha fazla kez markete gitmektedirler. Son dönemlerde enflasyon oranının artmasına bağlı olarak indirimli mağazalara eğilimin artmasına yönelik sorulan soruya katılımcıların %93,6’sı “evet”, %6,4’ ü ise “hayır” yanıtını vermiştir. Bu durumda katılımcıların enflasyon nedeniyle yaşanan olumsuz ekonomi koşullarından dolayı market markalı ürünleri tercih etme eğilimlerinin arttığı söylenebilir. Katılımcıların en çok tercih ettikleri indirim marketlerine bakıldığında %37,4 oranla “Bim” önde gelmektedir. Bu market ayrıca %43,3 oranla en çok market markalı ürünlerin tercih edildiği market olarak da seçilmiştir. Katılımcıların

son 10 alışverişlerinde bu mağazayı kaç defa tercih ettiklerini belirten ifadeye de %16,6 oranıyla ‘‘2 kez’’ cevabını verdikleri görülmektedir.

Betimleyici Bilgiler

Araştırmanın bu kısmında market markalı ürünlerin tercih edilmesinde kullanıcıların cinsiyeti, yaşı, eğitim durumu, mesleği, medeni durumu, gelir grubu, ev nüfusu ve markete gidiş sıklığı gibi demografik faktörler arasında gruplar arası anlamlı bir farklılık olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için önceden belirlenen hipotezler, verilerden elde edilen çıkarımlar ile test edilerek aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

H_{1c} : Market markalı ürün tercihi (veya nedenleri) demografik değişken grupları arasında farklılaşmaktadır.

H_{1a} : Market markalı ürün tercihi yaş grupları arasında farklılaşmaktadır.

Market markalı ürünlerin tercih edilme sebepleri ile demografik faktörler arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını belirlemeye yönelik bağımsız örneklem T-testi ve tek yönlü varyans analizleri yapılmıştır. Yaş faktörüne göre market markalı ürünlerin tercihine yönelik tek yönlü varyans testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 2: Yaşa Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	P
Gruplar arası	83,139	91	,914	,723	,967
Grup İçi	394,188	312	1,263		
Toplam	477,327	403			

Tablo 2’ye göre F değeri ,723 ve p anlamlılık değeri $0.967 > 0.05$ bulunmuştur. Buna göre katılımcıların yaşları ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığı tespit edilmiştir. Bu durumda, H_{1a} hipotezi desteklenmemiştir.

H_{1b} : Market markalı ürün tercihi cinsiyet grupları arasında farklılaşmaktadır.

Katılımcıların cinsiyetleri ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığının tespiti için bağımsız örneklem t-testi yapılmıştır.

Tablo 3: Market Markalı Ürün Tercihi İle Cinsiyet Arasındaki Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

Market markalı ürün tercihi		Bağımsız Örneklem t-testi						
		F	p	t	P	P (2kuyruk)	Ortalama fark	Fark standart sapması
Tercih Nedeni	Varyanslar eşit kabul edilirse	,083	,773	-2,016	402	,044	-,19748	,09794
	Varyanslar eşit kabul edilmezse			-2,011	368,730	,045	-,19748	,09821

Araştırmaya katılan bireylerin %43,1'i kadın, %56,9'u erkektir. Tablo 3'e göre t değeri 2,016 ve p anlamlılık değeri 0,044<0,05 dir. Bu durumda katılımcıların cinsiyet faktörü ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır. Bu farkın ise kadın ve erkeklerin fiyat hususunda algıladıkları riskten kaynaklandığı düşünülmektedir. Buna göre H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir.

H_{1c} : Market markalı ürün tercihi medeni durum grupları arasında farklılaşmaktadır.

Katılımcıların medeni durumları ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Medeni Duruma Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar arası	6,521	2	3,261	3,447	,033
Grup İçi	379,327	401	,946		
Toplam	385,849	403			

Tablo 4'e göre F değeri 3,447 ve p anlamlılık değeri 0,033<0,05 bulunmuştur. Bu durumda gruplar arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmüştür. Buna göre, H_{1c} hipotezi kabul edilmiştir. Varyansların homojen olup olmadığını bulmak için önce Levene testi uygulanmıştır. Levene testi sonucunda varyansların homojen olduğu bulunmuştur ($p=0.789>0,05$). Varyanslar homojen olduğundan farklılaşmanın hangi gruplarda olduğunu bulmak için Tukey testi yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki tablodadır:

Tablo 5: Medeni Durum İle Market Markalı Ürün Tercihi Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Testi Sonuçları

Market Markalı Ürün Tercihi						
(I) Medeni Durumunuz?	(J) Medeni Durumunuz?	Ortalama Fark (I-J)	Standart Sapma	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Evli	Bekar	-,05579	,10798	,863	-,3098	,1982
	Boşanmış	,45735*	,18773	,040	,0157	,8990
Bekar	Evli	,05579	,10798	,863	-,1982	,3098
	Boşanmış	,51314*	,19870	,027	,0457	,9806
Boşanmış	Evli	-,45735*	,18773	,040	-,8990	-,0157
	Bekar	-,51314*	,19870	,027	-,9806	-,0457

*. $p=0.05$ seviyesinde ortalama fark anlamlıdır.

Tablo 5'e göre evliler ile boşanmış olanlar; bekarlar ile boşanmış olanlar arasında anlamlı farkın olduğu görülmektedir. Evliler ile bekarlar arasında anlamlı bir fark olmadığından farklılaşmanın boşanmışlar ile evli ve bekarlar arasında olduğu söylenebilir. Buna göre boşanmış olanlar evlilere göre ortalama 0,45; bekarlara göre ise ortalama 0,51 daha fazla market markalı ürünleri tercih etmektedirler. Bu durum

evliliği devam etmeyen tüketicilerin alışverişlerinde daha fazla tutumlu olduğu kanaatini doğurmaktadır.

H_{1d} : Market markalı ürün tercihi eğitim grupları arasında farklılaşmaktadır.

Katılımcıların eğitim durumları ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Eğitim Durumuna Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar arası	30,770	3	10,257	11,554	,000
Grup İçi	355,078	400	,888		
Toplam	385,849	403			

Tablo 6'ya göre F değeri 11,554 ve p anlamlılık değeri $0,000 < 0,05$ dir. O halde eğitim durumu ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir farklılık vardır. Buna göre, H_{1d} hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını bulmak için çoklu karşılaştırma testi yapılmalıdır. Levene testi sonucunda p anlamlılık değeri $0,062 > 0,05$ bulunmuş ve varyanslar homojen kabul edilmiştir. Varyansların homojenliği kabulü ile farklılaşmanın hangi gruplarda olduğunu bulmak için Tukey testi yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki tablodadır:

Tablo 7: Eğitim Durumu İle Market Markalı Ürün Tercihi Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Testi Sonuçları

Market Markalı Ürün Tercihi						
(I) Eğitim Durumunuz?	(J) Eğitim Durumunuz?	Ortalama Fark (I-J)	Standart Sapma	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
İlköğretim	Lise	,17557	,13781	,580	-,1800	,5311
	Üniversite	-,41121*	,11922	,003	-,7188	-,1036
	Lisansüstü	-,55575*	,14888	,001	-,9399	-,1717
Lise	İlköğretim	-,17557	,13781	,580	-,5311	,1800
	Üniversite	-,58678*	,12889	,000	-,9193	-,2543
	Lisansüstü	-,73132*	,15673	,000	-1,1357	-,3270
Üniversite	İlköğretim	,41121*	,11922	,003	,1036	,7188
	Lise	,58678*	,12889	,000	,2543	,9193
	Lisansüstü	-,14454	,14067	,733	-,5075	,2184
Lisansüstü	İlköğretim	,55575*	,14888	,001	,1717	,9399
	Lise	,73132*	,15673	,000	,3270	1,1357
	Üniversite	,14454	,14067	,733	-,2184	,5075

p=0.05 seviyesinde ortalama fark anlamlıdır.

Tablo 7' ye göre Üniversite ve lisansüstü mezunlarının market markalı ürün tercihi ilköğretim ve lise mezunlarından farklılaşmaktadır. Ortalamalar arası farklar dikkate alındığında Üniversite ve lisansüstü öğrenimi görenlerin market markalı ürün tercihi puanlarının Lise ve İlköğretim mezunu müşterilerden fazla olduğu söylenebilir. Bu durumda eğitim seviyesi daha düşük olan müşteri grupları için market markalı ürün satışı yapan marketlerin daha farklı bir algı çalışması yapması önerilebilir. Eğitim seviyesi düşük olan müşterilerin ilgisini çekecek çalışmalar yapılabilir

H_{1e} . Market markalı ürün tercihi meslek grupları arasında farklılaşmaktadır.

Katılımcıların meslekleri ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu tablo 8' de verilmiştir.

Tablo 8: Mesleğe Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar Arası	23,219	5	4,644	5,097	,000
Grup İçi	362,630	398	,911		
Toplam	385,849	403			

Tablo 8'e göre F değeri 5,097 ve p anlamlılık değeri $0.000 < 0.05$ bulunmuştur. Buna göre gruplar arasında anlamlı bir farkın bulunduğu görülmüştür. Bu durumda, H_{1e} hipotezi kabul edilmiştir. Varyansların homojen olup olmadığını bulmak için önce Levene testi uygulanmıştır. Levene testi sonucunda varyansların homojen olduğu bulunmuştur ($p=0.111 > 0,05$). Varyanslar homojen olduğundan dolayı farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını belirlemek için Tukey testi yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 9: Meslek İle Market Markalı Ürün Tercihi Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Testi Sonuçları

Market Markalı Ürün Tercihi						
(I) Mesleğiniz?	(J) Mesleğiniz?	Ortalama Fark (I-J)	Standart Sapma	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Öğrenci	Emekli	,84412*	,22398	,003	,2027	1,4855
	Memur	,09314	,17077	,994	-,3959	,5822
	Serbest Meslek	,25866	,18310	,719	-,2657	,7830
	İşsiz	,40946	,17837	,198	-,1013	,9203
	Diğer	-,06969	,20956	,999	-,6698	,5304
Emekli	Öğrenci	-,84412*	,22398	,003	-1,4855	-,2027
	Memur	-,75098*	,18958	,001	-1,2939	-,2081
	Serbest Meslek	-,58546*	,20076	,043	-1,1604	-,0105
	İşsiz	-,43466	,19646	,234	-,9973	,1279
	Diğer	-,91381*	,22516	,001	-1,5586	-,2690

Memur	Öğrenci	-,09314	,17077	,994	-,5822	,3959
	Emekli	,75098*	,18958	,001	,2081	1,2939
	Serbest Meslek	,16552	,13893	,841	-,2323	,5634
	İşsiz	,31632	,13263	,164	-,0635	,6961
	Diğer	-,16283	,17231	,934	-,6563	,3306
Serbest Meslek	Öğrenci	-,25866	,18310	,719	-,7830	,2657
	Emekli	,58546*	,20076	,043	,0105	1,1604
	Memur	-,16552	,13893	,841	-,5634	,2323
	İşsiz	,15080	,14818	,912	-,2735	,5751
	Diğer	-,32834	,18454	,480	-,8568	,2001
İşsiz	Öğrenci	-,40946	,17837	,198	-,9203	,1013
	Emekli	,43466	,19646	,234	-,1279	,9973
	Memur	-,31632	,13263	,164	-,6961	,0635
	Serbest Meslek	-,15080	,14818	,912	-,5751	,2735
	Diğer	-,47914	,17985	,085	-,9942	,0359
Diğer	Öğrenci	,06969	,20956	,999	-,5304	,6698
	Emekli	,91381*	,22516	,001	,2690	1,5586
	Memur	,16283	,17231	,934	-,3306	,6563
	Serbest Meslek	,32834	,18454	,480	-,2001	,8568
	İşsiz	,47914	,17985	,085	-,0359	,9942

*. p=0.05 seviyesinde ortalama fark anlamlıdır.

Tablo 9'a göre öğrenci ile emekli; emekli ile öğrenci, memur, serbest meslek ve diğer meslek grupları, memur ile emekli; serbest meslek ile emekli; Diğer meslek grupları ile emekli meslek gurubu arasında farklılığın olduğu görülürken, işsiz ile öğrenci, emekli, serbest meslek, memur ve diğer meslek grupları arasında farklılaşmaya rastlanmamıştır. Emekli grubundakiler işsizler hariç diğer meslek grubunda yer alanlardan daha fazla market markalı ürünleri tercih etmektedirler.

H_{1f}. Market markalı ürün tercihi aylık gelir grupları arasında farklılaşmaktadır.

Katılımcıların aylık gelirleri ile market markalı ürünleri tercihleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10: Aylık gelire Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar arası	8,281	4	2,070	2,188	,070
Grup İçi	377,568	399	,946		
Toplam	385,849	403			

Tablo 10'a göre F değeri 2,188 ve p anlamlılık değeri $0,070 > 0,05$ dir. Buna göre aylık gelir ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Dolayısıyla, H_{1f} hipotezi desteklenmemiştir.

H_{1g} : *Market markalı ürün tercihi evde yaşayan kişi sayısı grupları arasında farklılaşmaktadır.*

Katılımcıların evlerinde yaşayan kişi sayıları ile market markalı ürün tercihi arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11: Evde Yaşayan Kişi Sayısına Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar arası	6,417	4	1,604	1,687	,152
Grup İçi	379,431	399	,951		
Toplam	385,849	403			

Tablo 11'e göre F değeri 1,687 ve p anlamlılık değeri $0,152 > 0,05$ dir. Buna göre evde yaşayan kişi sayısı ile market markalı ürün tercihleri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Dolayısıyla, H_{1g} hipotezi reddedilmiştir. Yapılan testler sonucunda H_1 hipotezinin $H_{1a}, H_{1b}, H_{1c}, H_{1d}, H_{1e}$ alt hipotezleri kabul edilmiş, H_{1f}, H_{1g} hipotezleri de reddedilmiştir. Bu durumda " H_1 : *Market markalı ürün tercihi (veya nedenleri) demografik değişken grupları arasında farklılaşmaktadır*" hipotezi kısmen kabul edilmiş olur.

H_2 : *Market markalı ürün tercihi Markete gidiş sıklık grupları arasında farklılaşmaktadır.*

Katılımcıların markete gidiş sıklıkları ile market markalı ürün tercihi arasında anlamlı bir fark olup olmadığına yönelik tek yönlü varyans analizi sonucu tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12: Markete Gidiş Sıklığına Göre Market Markalı Ürünlerin Tercihine Yönelik Anova Sonuçları

Market Markalı Ürünler	K.T	S.D	K.O	F	p
Gruplar arası	18,381	4	4,595	4,990	,001
Grup İçi	367,467	399	,921		
Toplam	385,849	403			

Tablo 12'ye göre F değeri 4,990 ve p anlamlılık değeri $0,001 < 0,05$ dir. O halde markete gidiş sıklığı ile market markalı ürün tercihi arasında anlamlı bir fark vardır. Bu durumda H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını

bulmak için çoklu karşılaştırma testi yapılmalıdır. Levene testi sonucunda p anlamlılık değeri $0,823 > 0,05$ bulunmuş ve varyanslar homojen kabul edilmiştir. Varyansların homojenliği kabulü ile farklılaşmanın hangi gruplarda olduğunu bulmak için Tukey testi yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 13: Markete Gidiş Sıklığı İle Market Markalı Ürün Tercihi Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Testi Sonuçları

Market Markalı Ürün Tercihi						
(I) Markete gidiş sıklığınız nedir?	(J) Markete gidiş sıklığınız nedir?	Ortalama Fark (I-J)	Standart Sapma	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Haftada Bir	Haftada İki ve Daha Fazla	-,14016	,12543	,797	-,4839	,2036
	Ayda Bir	,33204	,15952	,230	-,1051	,7692
	Ayda İki	,25827	,15952	,486	-,1789	,6954
	İki Ayda Bir veya Daha Az	,50215	,22850	,183	-,1240	1,1283
Haftada İki ve Daha Fazla	Haftada Bir	,14016	,12543	,797	-,2036	,4839
	Ayda Bir	,47220*	,14312	,009	,0800	,8644
	Ayda İki	,39843*	,14312	,044	,0062	,7906
	İki Ayda Bir veya Daha Az	,64231*	,21737	,027	,0467	1,2380
Ayda Bir	Haftada Bir	-,33204	,15952	,230	-,7692	,1051
	Haftada İki ve Daha Fazla	-,47220*	,14312	,009	-,8644	-,0800
	Ayda İki	-,07377	,17377	,993	-,5499	,4024
	İki Ayda Bir veya Daha Az	,17011	,23866	,954	-,4839	,8241
Ayda İki	Haftada Bir	-,25827	,15952	,486	-,6954	,1789
	Haftada İki ve Daha Fazla	-,39843*	,14312	,044	-,7906	-,0062
	Ayda Bir	,07377	,17377	,993	-,4024	,5499
	İki Ayda Bir veya Daha Az	,24388	,23866	,845	-,4101	,8979
İki Ayda Bir veya Daha Az	Haftada Bir	-,50215	,22850	,183	-1,1283	,1240
	Haftada İki ve Daha Fazla	-,64231*	,21737	,027	-1,2380	-,0467
	Ayda Bir	-,17011	,23866	,954	-,8241	,4839
	Ayda İki	-,24388	,23866	,845	-,8979	,4101

*. $p=0.05$ seviyesinde ortalama fark anlamlıdır.

Tablo 13'e göre haftada iki ve daha fazla kez markete gidenler ile ayda bir, ayda iki, iki ayda bir veya daha az gidenler arasında anlamlı farklılığın olduğu görülmektedir. Haftada bir markete gidenler ile haftada iki ve daha fazla, ayda bir, ayda iki, iki ayda bir veya daha az markete gidenler arasında farklılaşma bulunmamaktadır. Haftada

iki ve daha fazla markete gidenlerin ayda bir gidenlere göre ortalama 0,47; ayda iki kez gidenlere göre 0,39; iki ayda bir veya daha az gidenlere göre ise ortalama 0,64 market markalı ürünleri tercih ettikleri görülmektedir.

SONUÇ

Günümüzde artık üreticiden ürünlerin alınıp tüketiciye doğrudan sunulması dönemi yavaş yavaş sona ererken, tüketicilerin istek ve gereksinimlerini değer sunarak tatmin etmeye çabalayan yeni bir perakendecilik dönemi başlamıştır. Bu doğrultuda atılan önemli bir adım ise ağırlıklı olarak kendi market markalı ürünlerini satışa sunan indirim mağazaları ve bu mağazaların sayısındaki artıştır. İndirimli mağazalar kendi ürettikleri market markalı ürünler ile hem kendilerine hem de tüketiciye ürün çeşitliliği, fiyat avantajı ve kalite gibi birçok önemli avantajlar sağlamaktadırlar.

Bu çalışmada market markalı ürünlerin tüketiciler tarafından tercih nedenlerinin demografik değişkenler açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Market markalı ürünlere yönelik yerli ve yabancı literatürde yer alan benzer konulardan esinlenerek bu bilgiler ışığında geliştirilen kavramsal modelin ampirik bulgularıyla katkı sağlanmaya ve bu şekilde de ortaya yeni kanıtlar sunmaya çalışılmıştır.

Market markalı ürünlerin tercihinin yönelik yapılan birçok çalışmada fiyat, kalite, güven ve kampanya faktörlerin oldukça etkili oldukları görülmüştür (Dick vd., 1997; Richardson, 1997; Mieres vd., 2006; Grunert vd., 2006). Ayrıca bazı çalışmalarda (Özhan, Habiboğlu ve Talih Akkaya'nın 2019) market markalı ürünlerin tercihinin yönelik demografik faktörlerin etkisi de araştırılmıştır. Yapılan bu çalışmada market markalı ürünlerin demografik faktörlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Bu bağlamda çalışma bulgularına göre, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek ve markete gidiş sıklığı gibi değişkenler market markalı ürünlerin tercihinin yönelik anlamlı bir farklılaşmaya sahipken; yaş, aylık gelir, evde yaşayan kişi sayısı değişkenlerinde ise anlamlı bir farklılaşmanın yaşanmadığı görülmektedir.

Kadın ve erkek tüketiciler arasında ürün ile hizmet noktasında beklentiler farklılık göstermektedir. Geçmişte yapılan çalışmalar genel olarak kadınlara yönelik iken son dönem çalışmalarda erkek tüketicilere yönelik araştırmalarda yapılmaktadır. Bu çalışma kapsamında da cinsiyet faktörüne göre market markalı ürünleri en çok tüketme eğiliminde olan cinsiyet grubu erkeklere aittir. Bu bulgu ile kadınlara yönelik genel algının yıkıldığı, erkek tüketicilerinde market markalı ürünleri sıklıkla tercih ettikleri görülmüştür.

Yaş faktörünün market markalı ürünler üzerindeki etkisinin sonucu De ve Singh (2017)'e ait bulgularla örtüşmektedir. Elde edilen bulgulara göre market markalı ürünleri en çok tercih eden yaş grubu 30-49 olarak tespit edilmiştir.

Araştırma sonucuna göre diğer bir bulgu ise market markalı ürünleri en yüksek oranda tercih eden grubun üniversite mezunu kişilerden oluşmasıdır. Bu durumda eğitim seviyesinin market markalı ürünlerin tercih edilmesinde etkili bir faktör olduğu ve eğitilmiş kişilerin genellikle market markalı ürünleri kullanmaya yatkın olduğu kanısına varılabilir. Bu bulgu ile market markalı ürünlere yönelik yıllardan beri süre gelen klişeler yıkılmış ve market markalarının imajının değiştiği görülmüştür. Bu bağlamda geçmişten gelen market markalı ürünlerin kalitesiz olduğu algısının yıkıldığı görülmektedir.

Araştırmadan elde edilen ilginç bir bulgu ise gelir seviyesi değişkeninde ortaya çıkmaktadır. Market markalı ürünlere yönelik bir algıda geliri düşük ve orta düzeyde olan tüketiciler, yüksek gelirli tüketicilere kıyasla market markalı ürünlerin fiyatlarını ucuz olarak algılamaktadır. Fakat bu çalışmada gelir seviyesi asgari ücret olan tüketiciler ile yüksek gelir seviyesine sahip tüketiciler market markalı ürünleri tercih etme eğilimi içerisinde dirler. Bu bulgu ile yüksek gelir seviyesine sahip tüketicilerinde market markalı ürünleri tercih ettiği, düşük bütçeli tüketicilere yönelik olan algılanan imajın değiştiği görülmektedir. Ayrıca bu bulgu ile Richardson, Arun ve Dick (1996)'in tüketicilerin market markalı ürünlerin tercih edilmesinde yer alan sebebin gelir faktöründen kaynaklandığı vurgusu desteklenmemiştir.

Türkiye' de sıklıkla yaşanan ekonomik krizler, enflasyon ve ekonomik zorluklar birçok kişiyi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi adına özellikle ucuz ve kaliteli ürün aramaya sevk etmiştir. Bu arayış ile perakende sektöründe ortaya çıkan market markalı ürünler tüketiciler tarafından hızlı bir şekilde benimsenmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre son yıllardaki enflasyon artışına bağlı olarak tüketicilerin market markalı ürünleri tercih etme eğilimlerinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Tüketiciler yaşanan enflasyon artışı ve ekonomik darboğaza göre daha çok market markalı ürünleri tercih etme eğilimi göstermişlerdir.

Araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde perakendecilere yönelik olarak, piyasaya sürmüş oldukları market markalı ürünler ile ilgili stratejilerini belirlerken tüketicilerin demografik özelliklerine dikkat etmeleri gerektiği önerilmektedir. Yaş unsurunun satın alma hususunda etkili olması, market markalı ürünlerin ağırlıkta olan yaş grubuna göre stratejiler geliştirilmesi gerekebilir. Eğitim seviyesi yüksek olan tüketicilerin market markalı ürünleri tercih etme sebeplerinin üzerinde durulması halinde satışlarda olumlu gelişmeler yaşanabilir. Bunlara karşın araştırmanın bir takım kısıtlamaları da mevcuttur. Araştırma verilerinin yalnızca Diyarbakır ilindeki katılımcılardan oluşması araştırmanın kısıtlarından biridir. Ayrıca verilerin kolayca örnekleme yöntemiyle toplanması ve çalışmanın anlık araştırma şeklinde yapılması sonuçların genelleştirilebilmesini sınırlamaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen sonuçlar ile kıyaslama yapılabilmesi için gelecekte yapılacak çalışmalar daha farklı illerden ve daha geniş zaman diliminden oluşan örneklemlerden oluşabilir.

KAYNAKÇA

- Aksulu, İ. (2000). *Dünyada Ve Türkiye’de Perakendecilik Ve Özel Markalar*. İzmir: İlkem Ofset.
- Akturan, U. (2007). *Tüketicilerin Perakendeci Mağazalarda Müşteri Olma Davranışına İlişkin Kavramsal Bir Model Önerisi*. *Öneri Dergisi*, Cilt 7, Sayı 28, 189-197.
- Al-Monawer, N., Davoodi, M., ve Qi, L. (2021). *Brand And Quality Effects On İntroduction Of Store Brand Products*. *Journal Of Retailing And Consumer Services* 61.
- Amrouche, N. Ve Yan, R., (2017). National Brand’s Local Advertising And Wholesale-Price İncentive Under Prior Versus No Prior İnformation. *Ind. Market. Manag.* 64, 161–174.
- Babin, B. J., Werden, W. R. Ve Griffin M. (1994). *Work And/Or Fun: Measuring Hedonic And Utilitarian Shopping Value*. *Journal Of Consumer Research*, Vol. 20: 644-656.
- Başfırmacı, Ç., Çilingir Ük, Z. Ve Gültekin, Y. (2019). *Türkiye’deki İndirim Marketlerinin Marka İmajlarının Sosyal Ağ Analizi Yöntemiyle İncelenmesi: A101, BİM Ve ŞOK Örneği*. *Uluslararası Ekonomi Ve Yenilik Dergisi*, 5 (2) 2019, 277-300.
- Bora Semiz, B. (2021). *Güven Kaynaklarının Mobil Alışverişe Yönelik Tutum Ve Davranışsal Niyet Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1.
- Bulur, Z. (2017). *Perakende Mağaza Tercihini Etkileyen Faktörlerin Tüketici Demografik Özelliklerine Göre Farklaşması Üzerine Bir Araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi İçin El Kitabı*. Pagem Akademi İstanbul.
- Carpenter, J.M., 2008. Consumer Shopping Value, Satisfaction And Loyalty İn Discount Retailing. *Journal Of Retailing And Consumer Services* 15 (5), 335–428. Carpenter, J.M., Moore, M., 2009. Utilitarian And Hedonic Shopping Value İn The US Discount Sector. *Journal Of Retailing And Consumer Services* 16 (5), 68–74.
- Chaudhuri, A, Ve Holbrook, M. B. (2001). *The Chain Of Effects From Brand Trust And Brand Affect To Brand Performance: The Role Of Brand Loyalty*. *Journal Of Marketing*, 65(2), 81-93.
- Chena, J. Ve Punc, H. Ve Li, W. (2018). Using Online Channel To Defer The Launch Of Discount Retailing Store. *Transportation Research Part E Volume 120*, Pages 96-115
- Cohen, M. (1972). *Satış Promosyonu Politikası*. Süheyl Gürbaşkan (Çev). İstanbul:Reklam Yayınları.
- Colla, E. (2003), “International Expansion And Strategies Of Discount Grocery Retailers: The Winning Model”, *International Journal Of Retail & Distribution Management*, Vol. 31 No. 1, Pp. 55-66.
- Collins, K., Ve Bone, D. (2008). *Private Brand Shopping Trends İn Food And Nonalcoholic Beverages: Effectively Targeting Value Conscious Shoppers And Understanding Consumers’ Attachment To Food And Drink Brands*. *New Consumer Insight Series, Data Monitor*.
- Cox, A., Cox, D. Ve Anderson, R.D. (2005). *Reassessing The Pleasures Of Store Shopping*. *Journal Of Business Research*, 58, Pp: 250-259.
- Crask, M. And Blackwell, R.D. (1968), *Consumer Behavior*, Holt, Rinehart And Winston, New York, NY.
- Darden, W.R. And Ashton, D. (1975), “Psychographic Profiles Of Patronage Preference Groups”, *Journal Of Retailing*, Vol. 50 No. 4, Pp. 99-112.
- Deleersynder, B., Dekimpe, M.G., Steenkamp, J.B.E.M., Koll, O., (2007). Win-Win Strategies At Discount Stores. *Journal Of Retailing And Consumer Services* 14 (5), 309–318.
- De, D. Ve Singh, A. (2017). *Consumer’s Perspective And Retailer’s Consideration Towards Purchase Of Private Label Brands*. *Procedia Computer Science*, 122, 587-594.
- Denstadli, J.M., Lines, R., Grønhaug, K., (2005). First Mover Advantages İn The Discount Grocery İndustry. *European Journal Of Marketing* 39 (7/8), 872–884.
- Dick, Alan; Arun Jain And Paul Richardson (1995). *Correlates Of Store Brand Proneness: Some Empirical Observations*. *Journal Of Product & Brand Management*, Vol. 4, No. 4, Pp. 15-22.
- Erdil, T. S. Ve Uzun, Y. (2010). *Marka Olmak*, 2. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Fox, E., Montgomery, A. Ve Lodish, L. (2004). *Consumer Shopping And Spending Across Retail Formats*. *Journal Of Business*, Vol. 77, No. 2, Pp. 25-60.

- Guerrero, L., Colomer, Y., Guardia, M.D., Xicola, J., Clotet, R., (2000). Food Quality And Preference, Sayı:11, Ss.387-395.
- Gümüş, S., Korkmaz, M., Gümüş, H. G., (2014) “Tüketici Davranışlarının İncelenmesi Ve İstiklal Caddesi Üzerine Bir Örnek Uygulama”, Uluslararası Hakemli Pazarlama Ve Pazar Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 02, Ss. 124- 139
- González-Benito, Ó., Muñoz-Gallego, P.A., Kopalle, P.K., (2005). Asymmetric Competition In Retail Store Formats: Evaluating Inter- And Intra-Format Spatial Effects. Journal Of Retailing 81 (1), 59–73.
- Grunert Klaus G.; Lars Esbjerg; Tino Bech-Larsen; Karen Brunso And Hans Jørn Juhl (2006). *Consumer Preferences For Retailer Brand Architectures: Results From A Conjoint Study*. International Journal Of Retail & Distribution Management, Vol. 34 No. 8, Pp. 597-608.
- Huang, Y. Ve Wilkinson I.F. (2013). *The Dynamics And Evolution Of Trust In Business Relationships*. Industrial Marketing Management, Vol.42, 455-465.
- Karande, K. And Ganesh, J. (2000), “Who Shops At Factory Outlets And Why? An Exploratory Study”, Journal Of Marketing Theory And Practice, Fall, Pp. 29-41.
- Kim, J.O. Ve Jin, B. (2001). *Koreans Consumers’ Patronage Of Discount Stores: Domestic Vs. Multinational Discount Store Shoppers’ Profiles*. Journal Of Consumer Marketing, 18(3), 236-255.
- Kurata, K., Yao, D.Q., Liu, J. (2007). Pricing Policies Under Direct Vs. İndirect Channel Competition And National Vs. Store-Brand Competition. Eur. J. Oper. Res. 180 (1), 262–281.
- Mieres, Celina Gonza’Lez; Ana Mari’A Dı’Az Martı’N And Juan Antonio Trespacios Gutie’Rrez (2006). *Antecedents Of The Difference In Perceived Risk Between Store Brands And National Brands*. European Journal Of Marketing Vol. 40 No. 1/2, Pp. 61-82.
- Miquel Salvador, Eva M. Cappelure Ve Jaoquin Aldos-Manzano, (2002). *The Effect Of Personal Involvement On The Decision To Buy Store Brands*. Journal Of Product & Brand Management, Volume.11, No.1, P. 6- 18.
- Morschett, D., Swoboda, B., Schramm-Klein, H., (2006). Competitive Strategies İn Retailing: An İ Investigation Of The Applicability Of Porter’s Framework For Food Retailers. Journal Of Retailing And Consumer Services 13 (4), 275–287.
- Müzeyinoğlu, D. (2019). *Genel Marka Ederi, Marka Güveni Ve Fiyat Bilincinin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Kriz Algısının Moderatör Rolü: Türk Ve Yunan Tüketicilerin Şampuan Ve Mobilya Sektörlerinde Satın Alma Niyetleri Üzerine Karşılaştırmalı Araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Okumuş, B. Ve Bulduk, S. (2003). *Tüketicilerin Süpermarketlerdeki Alışveriş Alışkanlıkları Ve Ürün Seçimini Etkileyen Etmenler*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 584), 70-83.
- Örel Demirci, F. (2004). Market Markaları Ve Üretici Markalarına Yönelik Tüketici Algılamaları, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(2), 157-174.
- Özhan, Ş., Talih Akkaya, D. Ve Habiboğlu, Ö. (2019). *Demografik Değişkenler Açısından Özel Marka Kullanma Eğilimini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma*. 2nd International Congress On New Horizons In Education And Social Sciences (ICES-2019) Proceedings June 18-19.
- Patterson, C. (2018). Off-Price Retail Sees Unprecedented Growth İn Canada.
- Polat, C. Ve Külter, B. (2007). *Tüketicilerin Perakende Mağaza Tercihini Etkileyen Faktörler: Niğde İli Örneği*. Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(3), 109-126.
- Raju, J.S., Sethuraman, R. ve Dhar, S.K., (1995). The Introduction And Performance Of Store Brands. Manag. Sci. 41 (6), 957–978.
- Richardson, P. S., Arun K. J. & Dick A. (1996). *Household Store Brand Proneness: A Framework*. Journal Of Retailing, Volume 72(2), Pp. 159-185.
- Rondán Cataluña, F.J., Sánchez, F.M.J., Villarejo, R.A.F., (2005). Are Hypermarket Prices Different From Discount Store Prices? Journal Of Product & Brand Management 14 (5), 330–337.
- Schlossberg, M. (2016). Nordstrom Has Officially Become A Discount Outlet Chain. Business Insiders.

- Schmitz, G., (2009). The Effects Of Acquisition And Transaction Shopping Value Perceptions On Retail Format Usage Intentions: An Illustration From Discount Stores. *The International Review Of Retail, Distribution And Consumer Research* 19 (2), 81–101.
- Soberman, D.A., Parker, P.M. (2006). The Economics Of Quality-Equivalent Store Brands. *Int. J. Res. Mark.* 23 (2), 125–139.
- Stanton, W.J. (1981). *Fundamentals Of Marketing*. Mcgraw-Hill.
- Şengün, H.İ. Ve Menteş, N. (2017). *Marka Bağımlılığının Satın Alma Davranışları Üzerinde Etkisi: Diyarbakır İlinde Cep Telefonu Kullanıcıları Üzerinde Bir Araştırma*. Kesit Akademi Dergisi (The Journal Of Kesit Academy) Yıl: 3, Sayı: 11, Aralık 2017, S. 476-490
- Taylor, C. (2016). *The Rise Of Off-Price Retailers*.
- Tuzcuoğlu, S. (2003). *Reklam Ajanslarının Gözdesi Özmarkalar*. Marketing Türkiye Dergisi.
- Uçgun, M. (2020). *Gıda Perakende Sektöründe Özel Markalı Ürünlerin Mağaza Sadakatine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi: İndirim Mağazaları Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Yazıcıoğlu, Y. Ve Erdoğan, S. (2004). *Spss Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Zielke, S. (2010). *How Price İmage Dimensions Influence Shopping Intentions For Different Store Formats*. *European Journal Of Marketing*, 44(6), 748-770.
- Wood, L., Pierson, B.J., (2006). The Brand Description Of Sainsbury's And Aldi: Price And Quality Positioning. *International Journal Of Retail & Distribution Management* 34 (12), 904–917.

DİJİTAL PAZARLAMANNIN VAZGEÇİLMEZİ: İÇERİK PAZARLAMASI

Uğur UĞUR¹

GİRİŞ

Günümüzde yaşanan dijital dönüşümün etkileri, her alanda olduğu gibi pazarlama alanında da kendini göstermektedir. Kadınların çalışma hayatında giderek daha çok yer almaları, hane gelirini yükseltirken sahip olunan boş zamanı da azaltmaktadır. Bunun yanında İnternetin ve sosyal medyanın günlük yaşantının bir parçası haline gelmesi ve sunduğu olanaklar, insanları dijital çözümlere yöneltmektedir. Tüketim davranışlarının giderek dijitalleştiği bu ortam, işletmeleri de dijital pazarlama uygulamalarına daha çok başvurmaya yöneltmektedir.

İnsanlar özellikle sosyal medyada, ilgilerini çeken, eğlendikleri paylaşımları doğrudan çevreleriyle paylaşma eğilimi göstermektedirler. Dolayısıyla herhangi bir içerik saatler hatta dakikalar içerisinde binlerce kişiye ulaşabilmektedir. Bir markanın, ürünün ya da hizmetin tanıtımı açısından muazzam bir imkân sunan bu ortamda, başta içerik pazarlaması olmak üzere tüm dijital pazarlama unsurları hayati önemi olan birer araç haline gelmektedir. *İlgi çekici bilgi, haber, video, e-kitaplar, infografik ve benzeri unsurların kullanılması ile müşteriyi de aktif hale getirerek, müşteri çekmek ve elde tutmak amacıyla gerçekleştirilen içerik pazarlaması*, bu yönleriyle tanınmayı/bilinirliği ve satışları etkileyerek işletmeye/markaya rekabet avantajı sağlayan önemli bir dijital pazarlama aracıdır. Müşterilere kişiselleştirilmiş mesajların ulaştırılmasında da içerik pazarlaması oldukça etkilidir. Söz konusu süreçte müşterinin aktif rol almasının, işletme açısından ürün/hizmet tanıtımında çok önemli bir avantaj olduğu açıktır. Bu yönüyle içerik pazarlaması tüketicilerin giderek daha fazla dahil olduğu, pazarlama uygulayıcılarının da giderek daha çok önem verip başvurduğu önemli bir araç haline gelmiştir.

Bu çalışmada, içerik ve içerik pazarlaması kavramları incelenerek içerik pazarlamasının tarihi gelişimi, unsurları, amaçları ve adımları, işletme ve markalar

¹ Doç. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Cumhuriyet Sosyal Bilimler MYO, ORCID: 0000-0001-6009-6356, uugur@cumhuriyet.edu.tr

açısından önemi ve sağladığı avantajlar üzerinde durulmuştur. Dijital çağda pazarlama alanı için önemli bir araç olan içerik pazarlaması konusunda çeşitli araştırmaların bulguları ile desteklenmiş bilgiler aracılığıyla farkındalık yaratması ve fikir sunması bakımından çalışmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

İÇERİK KAVRAMI

Inbound pazarlama, “ihtiyaç duyduklarında, firmanın pazarındaki/sektöründeki müşterilerin, firmayı veya ürünlerini kolayca bulmaları ve ona erişmeleri için arama motorları, bloglar, sosyal medya siteleri ve benzeri yollarla onlara yardımcı olma süreci” olarak tanımlanmaktadır (Kaya, 2009). İçerik ise inbound pazarlama tekniklerinin önemli bir bileşenidir ve bu nedenle, içeriğin pazarlamada veya daha spesifik olarak müşterilerin ilgisini çekmede nasıl kullanılabileceğinin anlaşılması, etkili bir inbound pazarlama yaklaşımının geliştirilmesinde merkezi öneme sahiptir (Smith ve Chaffey, 2013).

İçerik geliştirme, *oluşturma* ve *iyileştirme* olarak iki aşamada ele alınmaktadır. Oluşturma, marka tarafından üretilen benzersiz içeriği ifade eder. Bunlar, marka sahibinin daha geniş bir sosyal sohbete katkıda bulunduğu varlıklardır. İyileştirme ise markanın kendi paylaşım geçmişine kattığı sosyal kültür unsurlarını ifade etmektedir. Bunlar izleyiciye, markaya veya her ikisine de hitap eden önceden var olan unsurlardır. Oluşturma ve düzenleme birlikte içerik geliştirme temelinin oluşturur (Świeczak, 2016).

İçerik stratejisi, müşteriler ve şirketler arasındaki bağları güçlendirmek için hazırlanmış bir kavram olup, ürünün özelliklerini, işlevlerini ve farklılıklarını da detaylandırmaktadır. Burada hazırlanan içerik sadece eğlenceli ve ilham verici olmamalı, aynı zamanda ürün hakkında konuşmalar oluşturmalı ve müşteriye yeni bilgiler kazandırmalıdır (Hanbury, 2011 akt. Andaç vd., 2016). İçerik, potansiyel müşterinin aradığı ilgili bilgileri sağlamalı, hedef kitleye firmanızın süreçleri ve uzmanlığı hakkındaki bilgileri açıklamalı, potansiyel müşterinin sorunlarının çözümüne yönelik ilginizi göstermeli ve ihtiyaçlarını karşılamalı ve şirketinizi rakiplere nazaran benzersiz bir sağlayıcıyı konuma getirmelidir (Gagnon, 2014). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, tüm bilgi ürünlerinin dijital olmadığı ve tüm bilgi ürünlerinin mal olmadığıdır. Bu nedenle dijital içerik, (hizmetlerden ziyade) mal olan ve (baskıdan ziyade) elektronik olan bilgi ürünleri kategorisiyle ilgilidir. Bununla birlikte, dijital içerik ve dijital bilgi ürünleri arasındaki bu uyum nedeniyle, dijital içeriğin temel doğasını anlamak için, bilgi ve bilgi ürünlerinin doğasına ilişkin literatürden yararlanmak faydalı olacaktır. Bilginin doğası ve dijital içeriğin doğası üzerine daha önceki çalışmaların katkılarından yararlanılarak, dijital içeriğin aşağıdaki özellikleri taşınması önerilmektedir (Rowley, 2008):

- *Değerin bağlamsal olması:* Dijital içeriğin içsel bir değeri yoktur. Değeri, içeriğine ve belirli kullanıcılar tarafından belirli durumlarda kullanımına

bağlıdır ve önceden belirlenemez. Değerin zaman içinde nasıl değişeceğini tahmin etmek de zordur.

- *Tekrar üretilebilirlik ve çoğaltılabilirlik:* Dijital içerik, belirli amaçlar için kullanılabilirliği azalsa da, başkalarına verildiğinde kaybolmaz. “Tüketildiğinde” de azalmaz; paylaşımı ve iletimi, artmasına neden olabilir ve her zaman olacaktır. Bilgi ve dijital içerik, kendi kendini çoğaltan bir niteliğe sahiptir, çünkü değiş tokuşu mutlaka yeniden dağıtım, kayıp veya tüketim anlamına gelmez.
- *Etkileşim:* Bilgi, bir organizasyonun diğer ürünleri elde edebileceği şekilde elde ettiği bir şey değildir. Genellikle diğer kaynaklardan gelen bilgilerle bütünleştirilebilmesi ve karar verme, planlar ve eylemler hakkında bilgi vermek veya başka bilgi ürünleri oluşturmak için kullanılabilmesi için edinilir. Bireysel düzeyde, bilgi, öğrenme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır ve kullanımı, öğrencinin diğer bilgileri özümsemesi için bilişsel yeteneğini geliştirir. Etkileşim, kullanım bağlamı için sonuçlara sahiptir.
- *Yeniden paketlenilebilirlik:* Dijital içerik birçok farklı biçimde gelir ve birçok şekilde ifade edilir. Örneğin, bir resim gibi bir içerik birimine birkaç web sayfasından erişilebilir. Çeşitli izleyicilerin ihtiyaçlarını karşılamak için bir veritabanından birkaç farklı dijital ürün üretilebilir.
- *Teslimat ve teknoloji:* Teknoloji, dijital içeriğin teslimini belirler. Ağ bant genişliklerine ve karmaşık görüntüleri, grafikleri, animasyonları ve videoları yorumlama kapasitesine bağlı olarak farklı dijital içerikler farklı iş istasyonlarına iletilebilir.
- *Bozulabilirlik:* Dijital içerik, depolandığı ortam bozabilse de zamanla bozulmaz (kalıcılık). Öte yandan, içeriğin değeri zamanla değişebilir. Fikirler, stiller ve kültürel deneyimler modaya girdikçe, modadan çıktıkça ve sonunda modaya geri döndükçe içerik bazı durumlarda birden çok yaşam döngüsüne sahip olabilir.
- *Homojenlik:* Dijital içerik, homojenlik spektrumunun en uç noktasında yer alır, çünkü her bir kopya birbirinin kopyası ve orijinaliyle aynıdır.
- *Ayrılmazlık:* Dijital içerik, üretilmesi, saklanması, taşınması ve tüketilmeden var olabilmesi açısından bir hizmetten çok bir mala benzer.
- *Somutluk:* Dijital içeriğin tek somut unsuru, örneğin bir DVD veya CD-ROM’a paketlenildiğinde iletildiği ortamdır. Bu nedenle, temel ürün olan bilgi soyuttur, ancak bazı dijital içerik türleri sınırlı bir somutluk düzeyine sahip gerçek ürünler halinde paketlenilebilir.

İÇERİK PAZARLAMASI

Tarihi süreçte çeşitli şekillerde ortaya çıkması ve özellikle teknolojik gelişmelerle, kullanılan araç ve yöntemlerin değişmesi nedeniyle içerik pazarlamasının

tanımı da değişiklik göstermiştir. Yapılan tanımlardan bazıları aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir:

- İçerik pazarlaması, müşterileri çekmek ve elde tutmak için medya oluşturmayı ve paylaşmayı ve içerik yayınlamayı içeren bir pazarlama biçimidir. Bilgiler, haberler, videolar, teknik incelemeler, e-kitaplar, infografikler, vaka çalışmaları, nasıl yapılır kılavuzları, soru-cevap makaleleri, fotoğraflar vb. dahil olmak üzere çeşitli biçimlerde sunulabilir (Świeczak, 2016).
- İlgi alanlarına giren medyada, paylaşım ve aktiflik açısından tüketici katılımının aktif rolüdür. Bu nedenle, içerik pazarlaması oluşturmanın ana noktası, kârlı müşteri eylemini yönlendirmek için içeriğin kendisinin değerli ve tutarlılığını hedef kitleye dağıtmaktır (Kilgour vd., 2015).
- Dijital içerik pazarlaması, müşterileri çekmek ve/veya elde tutmak için eğitici ve/veya zorlayıcı içeriğin birden çok formatta oluşturulması ve dağıtılmasıdır (Pulizzi ve Barrett, 2008).
- İçerik pazarlaması, şirketler tarafından dikkat çekerek veya olası satış veya savunuculukla sonuçlanan davranışlara neden olarak müşterileri veya potansiyel müşterileri eğitmek, bilgilendirmek veya eğlendirmek için kullanılan bir araçtır (Baer, 2013).
- İçerik pazarlaması, “doğrudan veya dolaylı satışa yönelik, ürüne ya da ürünle doğrudan ilgili olmayan konulara ait hikâye ve bilgilendirmelerin, yazılı ve/veya görsel olarak hedef kitleye ulaştırılmasıdır” (Bilge, 2016).
- İçerik pazarlaması, “müşteriyi bilgilendiren, ürüne yönelik değer oluşturan ve müşteriyi/tüketiciyi markaya daha sıkı bağlamak amacı taşıyan, sayfa tasarımı, grafik, metin ve videolardan oluşan pazarlama stratejisidir” (Benli ve Karaosmanoğlu, 2017).
- İçerik pazarlaması, kârlı müşteri eylemini yönlendirmek amacıyla, açıkça tanımlanmış bir kitleyi çekmek ve elde etmek için değerli, ilgili ve tutarlı içerik oluşturma ve dağıtma pazarlama tekniğidir (Templeman, 2015).

İçerik pazarlaması, değerli bir deneyim yaratmaya odaklanan bir stratejidir. Topluluğu zenginleştiren ve işletmeyi alanında lider olarak konumlandıran, insanların birbirine yardımcı olması, değerli içerikleri paylaşmasıdır. İlgi çekici, son derece paylaşılabılır ve hepsinden önemlisi, müşterilerin (kendi başlarına) onların ilgisini çekecek olanın sizin ürün veya hizmetiniz olduğunu keşfetmelerine yardımcı olmaya odaklanan içeriktir (Pulizzi, 2014).

İçerik pazarlama oldukça geç doğmuş gibi görünse de geçmişi çok daha eskilere dayanmaktadır. Patrutiu Baltés (2015) tarafından literatürden derlenen bilgiler ışığında içerik pazarlamasının gelişimine katkı sağlayan önemli tarihi olaylar aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir:

- 1891’de, August Oetker, Backin kabartma tozunun küçük paketlerini, arkasında tariflerin yazılı olduğu evlere satmıştır. 1911’de çok başarılı yemek kitabını yayınlamaya başlamıştır. Son 100 yılda büyük güncellemelerden geçmiş ve dünya çapında 19 milyon basılı kopyaya ulaşmış en başarılı yemek kitaplarından biridir.
- 1895’te, John Deere, çiftçilere işlerini daha kârlı hale getirmeleri için çözümler sunan The Furrow dergisini çıkarmıştır. Bugün 40 ülkede 12 farklı dilde satılmaktadır.
- 1900 yılında André Michelin, kardeşi Édouard ile birlikte Michelin Rehberi’nin ilk baskısını yayınlamıştır. O zamanlar Fransa’da 3000’den az araba vardı, ancak rehber 35.000’den fazla kopya halinde yayınlandı. Sürücülere ücretsiz olarak dağıtılan bu kılavuz, lastiklerin kullanımı ve onarımı, yakıt depolarının listesi, oteller, şehir haritaları, bir tamirci listesi (tüm Fransa için 600’den azdı) hakkında birçok pratik bilgi içeriyordu.
- 1904’te Jell-O satıcıları kapı kapı dolaşarak yemek kitaplarını ürünleriyle tatlıları ilişkilendirmek için ücretsiz olarak dağıtmıştır. İki yıl sonra şirketin satışları 1 milyon doların üzerine çıkmıştır.
- 1980’lerde Hasbro ve Marvel bir araya gelmiş ve içerik pazarlama yaklaşımlarında daha önce keşfedilmemiş bir yol izlemişlerdir. Hasbro ve Marvel, G.I.’yi yeniden şekillendirmiştir. Joe aksiyon figürü, televizyon ve çizgi romanlar aracılığıyla kanallar arası tanıtım için hazırlanan bir ürüne dönüşmüştür. Böylece “Gerçek Amerikan Kahramanı”, içerik pazarlaması yoluyla bir ev ismi haline gelmiştir. G.I. Joe, içerik pazarlamacılarının medya seçimlerinde daha sınırlı olduğu durumlarda bile yaratıcı kanallar arası tanıtımın geçerli bir seçenek olduğunu kanıtlamıştır.
- “İçerik pazarlaması” terimi, John F. Oppedahl’ın American Society for Newspaper Editors’da gazeteciler için bir yuvarlak masa toplantısı düzenlediği 1996 gibi erken bir tarihte kullanılmıştır.
- 1998’de Jerrell Jimerson, Netscape’te “çevrimiçi ve içerik pazarlama direktörü” unvanını almıştır.
- 1999’da yazar Jeff Cannon şöyle yazmıştır: «İçerik pazarlamasında, tüketicilere aradıkları bilgileri sağlamak için içerik oluşturulur».

Geçmiş, tahmin edilenden daha eskilere dayanan içerik pazarlamasının günümüzde işletmeler için vazgeçilmez hale gelmesini sağlayan faktörler aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir (Barrett ve Pulizzi, 2009);

- Alıcılar, kurumsal kaynaklardan gelen içeriği her zamankinden daha fazla kabul etmektedir. Başka bir deyişle, alıcıları kazanmak ve onların ilgisini çekmek için en ünlü kanalları kullanmak gerekli değildir.

- Alıcılar, potansiyel bir satın alma işlemiyle ilgili gerekli bilgilerin %99'unu kendileri bulmaktadır. Tam kontrole sahiptirler ve bir şirketin izlediği satış stratejisi onlar için önemli değildir.
- Küçülen medya bütçeleri, herkese içerik üretme imkânı sunmaktadır. Birçok medya şirketi içerik oluşturma alanlarına yatırım yapmamakta ve bu durum fırsat oluşturmaktadır.
- Oluşturma ve dağıtma maliyeti önemli ölçüde düşmüştür. WordPress gibi araçları kullanmak aslında ücretsizdir. Aynı zamanda Google, e-posta ve veri tabanlarına daha iyi erişim, tüm kullanıcıların bu ortak yayınlama araçlarından yararlanmasını sağlamaktadır.
- İçerik hakkındaki görüşler her yerdedir. Geçmişte editörler, içerik oluşturmak için yapılan işlemleri gereksiz görürken, artık içerik pazarlamasındaki kurumların uzmanlarıyla işbirliğine daha açık hale gelmişlerdir.

Du Plessis'e (2015) göre içerik pazarlamasının altı temel unsuru vardır. Bunlar;

- Ortam unsuru: İçerik için platformun doğası,
- Stratejik unsur: İçeriği geliştirmek için stratejik yaklaşım,
- Oluşum unsuru: İçeriğin inşası,
- İçsel unsur: İçeriğin doğası,
- İletişim unsuru: İçeriği iletmek için kullanılan teknik(ler),
- Doğal unsur: İçeriğin beklenen sonucu.

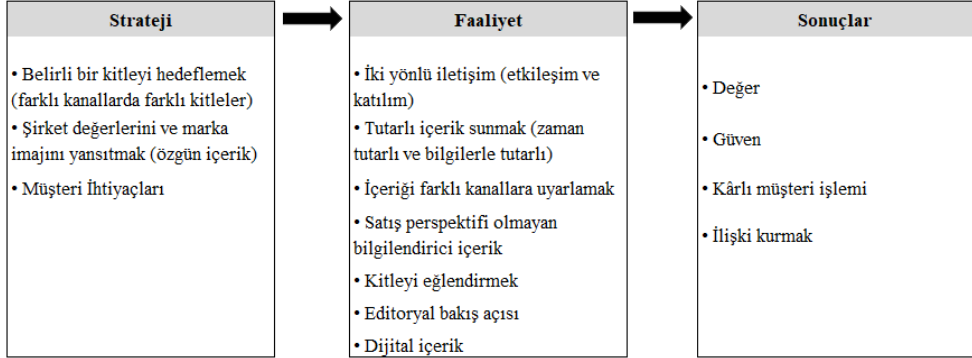
Du Plessis (2015), söz konusu altı unsurun birleşimi olarak, içerik pazarlamasının, "kazanılmış medyada göze çarpmayan, ilgi çekici marka konuşmaları yoluyla tüketicilerin etkin olmayan davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan stratejik bir marka hikâye anlatımı tekniği" olduğunu ileri sürmüştür.

Elisa ve Gordini (2014), içerik pazarlamasını üç boyutta incelemişlerdir. Bunlar;

- *İçerik*: Oluşturulan içerikler, tüketiciler tarafından beğenilmelerini sağlayacak bazı unsurlara sahip olmalıdır. İlgi çekici, eğitici ve firma imajıyla uyumlu içerikler, firma içerikleri yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlardır.
- *Müşteri katılımı*: Tüketiciler, içeriklerde değer yaratma süreci haline gelirler. İnternet teknolojisi, tüketicilerin bilgi edinmesini ve fikirlerini ifade etmesini kolaylaştırırken hem tüketicilerin hem de şirketlerin daha kolay bağlantı kurmasını sağlayacaktır. İçerik pazarlaması sayesinde tüketiciler şirkete (markaya) daha fazla bağlanır.
- *Hedefler*: İçerik pazarlamasının kullanımı, şirketleri marka farkındalığı, tüketicilerin katılımı ve müşteri ilişkilerinin sürdürülmesi gibi hedeflere ulaşmaya teşvik eder.

Claesson ve Jonsson (2017) ise literatürden derledikleri bilgiler ışığında içerik pazarlaması unsurlarını üç temel boyut altında toplamışlardır (Şekil 1). Buna göre,

strateji boyutu, hedef kitle belirlemek, işletmenin değerlerini ve marka imajını yansıtırken müşteri ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmaya içermektedir. Faaliyet boyutu, iki yönlü iletişim sürecinde tutarlı, satış amacı olmayan ve farklı kanallara uyarlanabilen dijital bir içerik sunmak, bunu yaparken editoryal bir bakış açısı ile eğlenceli sunum yapmayı içermektedir. Sonuç boyutu ise değer ve güvene dayalı ilişkiler kurarak, kârlı işlemler gerçekleştirme içermektedir.

Şekil 1. İçerik Pazarlaması Boyutları

İçerik pazarlama stratejisi her şirkete göre uyarlanabilmektedir. Ancak bunu yaparken içerik pazarlamasının amaçları, amacın analizi, kullanılan içerik pazarlamasının türü, promosyon kanalları, içerik pazarlama takvimi (sıklığı) ve ayrıca pazarlama içeriğinin etkisinin ölçülmesi dikkate alınmalıdır. İçerik pazarlamasının en yaygın amaçları şunlardır (Ionescu, 2015):

- Marka bilinirliğini artırmak;
- Hedef ile güvene dayalı bir ilişki kurmak;
- Yeni müşteri adaylarını çekmek;
- Düşük izleyici ile ilgili sorunları çözmek;
- Belirli bir ürün için ihtiyaç yaratmak;
- Müşteri sadakatini geliştirmek;
- Bir ürün fikrinin/işinin test edilmesi;
- Bir kitle yaratmak.

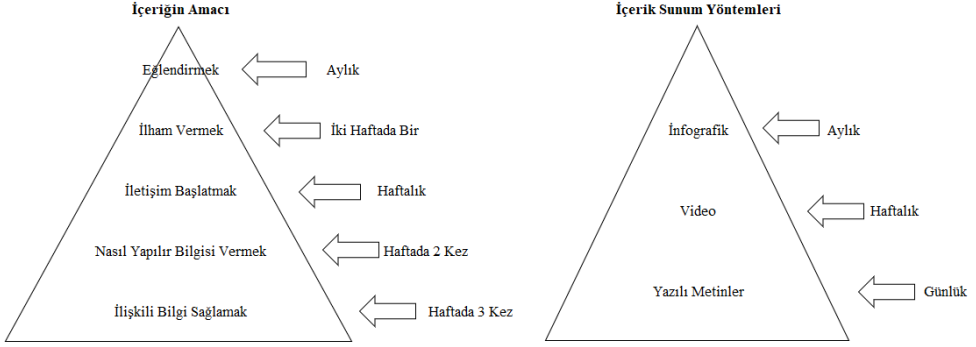
Kuenn ve Kuenn (2015), yaptıkları çalışmada başarılı bir içerik pazarlama kampanyasının 8 adımını belirlemiştir. Buna göre bir içerik pazarlama kampanyası, strateji geliştirme, fikir, içerik oluşturma, optimizasyon, içerik tanıtımı, dağıtım, potansiyel müşteri çekme ve ölçüm adımlarından oluşmaktadır. Bu adımların her biri önemlidir ancak yalnızca strateji hepsini beslediğinde işe yarayabilir. Strateji, bir bisikletin zinciri gibi tüm kampanyanın hızını belirleyen hayati faktördür. Bu noktada, bir şirket veya marka için güven geliştirebilecek ve sürdürebilecek bir içerik pazarlama stratejisinin dört unsurunu şöyle sıralamak mümkündür (Peppers ve Rogers, 2011);

- Paylaşılan değerler (müşteri ile),
- Karşılıklı bağımlılık (ilişkide karşılıklı değer),
- Kaliteli iletişim ve
- Fırsatçı olmayan davranış.

Başarılı bir içerik pazarlaması için her şeyden önce başarılı bir planlama yapmak gerekmektedir. Right Source Marketing (2015), başarılı içerik planlamasında atılabilecek on adımı belirlemiştir. Bu adımlar;

- *Amacınızı belirleyin:* İçerik pazarlama hedefleri, pazarlama hedeflerinden gelmelidir.
- *Bütçenizi belirleyin:* Belirlenen hedefe ulaştıracak bir fiyat/bütçe ortaya konmalıdır.
- *Pazar araştırması yapın:* İçerik pazarlama planı hem birincil hem de ikincil türde bazı güvenilir araştırmalara dayanmalıdır.
- *Hedef kitlenizi ve etkileyen kişileri tanıyın:* Hedef kitleleri belirlemeden bir içerik pazarlama planı geliştirmek, karanlıkta ok atmak gibidir.
- *Mevcut içeriği değerlendirin:* Gelecekteki içeriğin planlanması için mevcut içeriği değerlendirmek gereklidir.
- *Rekabeti kıyaslayın:* Alıcıların ve etkileyicilerin fikir paylaşımı için her gün rekabet yaşanmaktadır.
- *Fikirlere, mesajlara ve temalara ince ayar yapın:* Çoğu pazarlamacı, zamanlarının çoğunu bu alanda geçirir.
- *Kanallarınızı ve taktiklerinizi belirleyin:* Modern içerik pazarlamacılarının en çok kullandığı kanallar ve taktikler nelerdir?
- *Sürecinize, ekibinize ve araçlarınıza karar verin:* İçerik pazarlama planınızı uygulayacak doğru ekibi oluşturamaz ve onlara bunu desteklemek için doğru araçları veremezseniz, tüm harika içerik fikirleri hiçbir anlam ifade etmeyecektir.
- *Ölçüm ve raporlama yönergelerini oluşturun:* İçerik pazarlamasını kapalı döngüde ölçmek her ne kadar zor olsa da bu, ölçümden vazgeçmek için bir mazeret olmamalıdır.

Hanbury (2011), içerik karmasının amacı ve sunum yöntemini, düzenlediği piramitler ile açıklamıştır. Söz konusu piramitler Şekil 2’de gösterilmektedir. Buna göre: içeriğin amacı, haftada üç kereden ayda bire kadar değişen sıklıklarda ilişkili bilgi sağlamak, nasıl yapılır bilgisi vermek, iletişim başlatmak, ilham vermek ve eğlendirmektir. İçerik sunum yöntemleri ise günlük olarak yazılı metinler, haftalık olarak videolar ve aylık olarak bilgi verici grafik, tablo vb. yayınlamaktır.

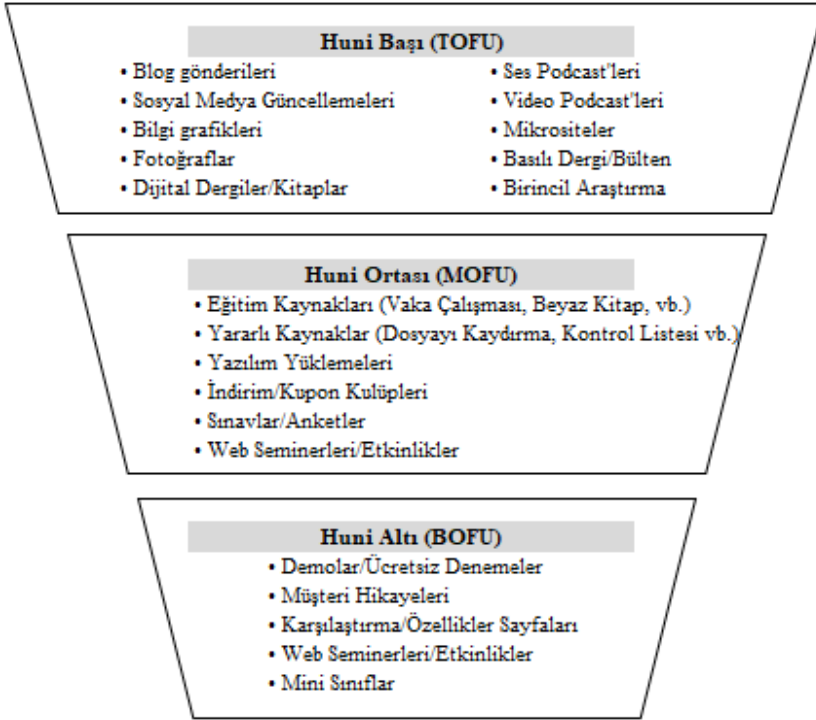
Şekil 2. İçeriğin Amacı ve İçerik Sunum Yöntemleri

Tüketiciler, ürün ve hizmetlerin satın alınması sürecinde birçok zihinsel aktiviteler göstermektedir. Bu aktiviteler ürünle ilgili farkına varma ile başlamaktadır. Digital Marketer (2022), gerçekleştirdiği çalışmada tüm potansiyel müşterilerin müşteri olma yolunda geçtiği 3 aşamayı *farkındalık*, *değerlendirme* ve *dönüştürme* olarak değerlendirmektedir. Farkındalık aşamasında, potansiyel müşteri önce bir sorun olduğunun ve sizin veya kuruluşunuzun buna bir çözümü olduğunun farkına varır (blogunuzun öne çıktığı yer burasıdır). Değerlendirme aşamasında, müşteriler kendilerine sunulan çeşitli seçenekleri değerlendirir (buna rakibinizin çözümleri de dahil). Dönüştürme aşamasında, müşteri artık gerçek anında, yani satın alma anındadır. Bu aşamadaki hedef, olası satışları, sık ve yüksek tutarlı alıcılara dönüştürmektir. Bu aşamalardan geçerken potansiyel müşterinin ihtiyaçlarını karşılamak için onlara üç aşamada da özel olarak tasarlanmış içerik vermeniz gerekir. Digital Marketer (2022), bu aşamaları “İçerik Yaşam Döngüsü” adı verilen bir huni şekli ile açıklamaktadır. Buna göre (Şekil 3), tüketicinin geçtiği üç farklı aşamada farklı içeriklerin kullanılması gerekmektedir:

- Farkındalığı kolaylaştırmak için huninin tepesindeki (Top Of The Funnel - TOFU) içeriklere,
- Değerlendirmeyi kolaylaştırmak için huninin ortasındaki (Middle Of The Funnel - MOFU) içeriklere ve
- Dönüştürmeyi kolaylaştırmak için huninin altındaki (Bottom Of The Funnel - BOFU) içeriklere ihtiyaç vardır.

Hununin tepesine giren potansiyel müşteriler, çözümünüzden tamamen habersizdir ve genellikle problemlerinden tamamen habersizdir. Bu noktada, giriş engeli düşük olan içeriğe ihtiyaç vardır çünkü bu aşamada, müşterinin çok az motivasyonu vardır veya hiç yoktur (iletişim bilgilerini veya paralarını vermek gibi). Huninin ortasındaki büyük hedef, “sorun farkında” ve “çözüm farkında” müşteri adaylarını olası satışlara dönüştürmektir. Burada, potansiyel müşterileri iletişim bilgilerini sunmaya ve gelecekteki pazarlama faaliyetlerine katılmaya teşvik etmek için ücretsiz içerik kullanılmalıdır. Huninin sonu artık satış noktası

zamanıdır. Potansiyel müşterinin bilinçli bir satın alma kararı vermesini sağlayacak, sizinle rakibiniz arasında karar vermesine yardımcı olacak içeriklere ihtiyaç vardır.

Şekil 3. İçerik Yaşam Döngüsü

İçerik pazarlaması ve metin yazarlığı arasında bir ayrım söz konusudur. İçerik pazarlaması, hedef kitle arasında markanın bilinirliğini artırmayı ve bilgi ve eğitim yoluyla şirkete olan bağlılığını otomatik olarak artırmayı amaçlarken metin yazarlığı, esas olarak istenen yönde hareket etmek için hedef belirlemeye odaklanır (çoğunlukla belirli bir ürün veya hizmeti satın almak) (Patrutiu Baltes, 2015).

İçerik pazarlaması, bir ürün veya hizmetin satın alınmasını amaçlayan ürün reklamından farklıdır. İçerik pazarlaması, reklamcılığın tam tersidir. Logonuzu çevreye sıkıştırmaya çalışmak yerine, markanızın amaçlarına ve ideallerine hizmet edecek şekilde, gerçekten istedikleri şeylerle tüketicilerin ilgisini çekmekle ilgilidir. Belirsiz bir şekilde tanımlanmış bir demo yerine tam olarak istediğiniz tüketicilere ulaşmaktır. Tüketicilerin dikkatini dağıtmak için geldikleri deneyimden uzaklaştırmaya çalışmak yerine, istedikleri deneyimi sağlamaya yardımcı olmaktadır (Maczuga vd., 2014). Geleneksel reklamcılıkla karşılaştırıldığında, içerik pazarlaması yumuşak ve esnektir ve her zaman incelikli bir rol oynar (Yang vd., 2019).

İçerik pazarlaması, yoğun bir şekilde sosyal medyayı içerir ve sosyal medyada pazarlamacılar, mesajlarını iletmek için içeriği kullanır. Ancak içerik pazarlaması

ve sosyal medya pazarlaması arasında pek çok örtüşme olsa da aslında bunlar farklı odak noktaları, hedefleri ve süreçleri olan iki ayrı yöntemdir. Sosyal medya pazarlamasında, pazarlama faaliyetinin odak noktası, sosyal ağların kendisidir (Facebook, Twitter vb.). İçerik ürettikçe de bu ağların içerisine yerleştirirler. İçerik pazarlamasının odak noktası, bir marka web sitesidir (sizin nihai platformunuz). Sosyal medya pazarlamasında içerik, seçilen sosyal platformun bağlamına uyacak şekilde oluşturulur. İçerik pazarlamasında ise web sitelerinin içeriği çok daha uzun içerik biçimlerine izin verir. Sosyal medya pazarlamasının amacı, marka farkındalığı, marka etrafında aktivite ve tartışma yaratmak ve müşteriyi elde tutma ve memnuniyet iken içerik pazarlamasının amacı, talep (veya olası satış) oluşturmaktır (Pulizzi, 2014).

Değerli içerik yararlı, ilgili, çekici ve güncel olarak tanımlanır. İçerik pazarlaması, “satış”tan “yardım”a kültürel bir değişim gerektirir ve bu da daha geleneksel pazarlama yaklaşımlarıyla ilişkili olanlardan farklı pazarlama hedefleri, taktikleri, ölçümleri ve becerileri gerektirir (Holliman ve Rowley, 2014). Geleneksel pazarlama yöntemleri ile müşteri sadakati oluşturmak oldukça zordur; ancak müşteriyi anlamak, ihtiyaçlarını gidermek ve onunla iletişim kurmak dijital içerik pazarlamanın kullanılmasıyla mümkün hale gelmektedir. Çünkü dijital içerik pazarlamasında amaç satış yapmak değil, sık ve potansiyel müşterilerle iletişimde kalmaktır (Andaç vd., 2016). Çevrimiçi pazarlama araçları ve stratejileri geliştikçe, pazarlamacılar müşterileri daha iyi hedefleyip onlara daha alakalı içerikler sunabilmektedir. Hikâye anlatımı anahtardır. Çünkü otantik hikayeler anlatarak izleyicilerinizle ilişki kurmak nispeten kolaydır. Bununla birlikte, müşteriler bir gün boyunca çok fazla içeriğe maruz kaldığından karmaşayı ortadan kaldırmak ve hedef kitleye doğru mesajı iletmek, pazarlamacıların işini zorlaştırmaktadır (Travel Alberta Resource Guide, 2022).

İÇERİK PAZARLAMASININ ÖNEMİ

İşletmelerin pazarlama iletişimi çabalarında sosyal medya araçları üzerinden içerik planlaması yapmalarını gerekli kılan üç temel neden mevcuttur (Handley ve Chapman, 2013 akt. (Benli ve Karaosmanoğlu, 2017):

- İnternet kullanıcılarının ve tüketicilerin sürekli araya giren ve bölen reklamlarla ya da diğer pazarlama mesajlarıyla rahatsız edilmek istememeleri,
- Blogları okumak, video incelemelerini seyretmek, forumlar ve gruplar üzerinden tartışmalara katılarak tavsiye almak gibi bireylerin tüketim alışkanlıklarındaki davranış ve beklentilerinin değişmesi,
- Tüm kullanıcıların bloglar, sesli ve görüntülü videolar veya sosyal paylaşım ağları vasıtasıyla birer yayıncı haline gelmesi.

İçerik oluşturma, işletmelere çeşitli avantajlar sunmaktadır. Bunlar (Hahn, 2013; Handley ve Chapman, 2012 akt. Sarıtaş, 2018);

- Müşteri çekmek,
- Müşterilerin satın alma düşüncesinde oldukları ürünler/hizmetler ile ilgili bilgilendirmek,
- Müşterilerdeki ürünleri/hizmetleri satın alma konusundaki direnci aşabilmek ve itirazları ele almak,
- Sektörde marka güvenilirliği oluşturmak ve itibarı arttırmak,
- Marka için hikâye anlatmak,
- Sosyal ağlar aracılığıyla kulaktan kulağa bahsedilmek,
- Hayran kitlesi oluşturmak,
- Ani bir satın alma kararı tetiklemek,
- Arama ve arama motoru optimizasyonuna yardımcı olmak,
- Dışa bağımlılığı azaltmak,
- İşletmenin mesajları üzerinde daha fazla kontrol getirmek,
- Belirli bir konuda uzman olarak kendini farklılaştırmak,
- Planlama, içerik oluşturma, dağıtım ve ölçüm dahil olmak üzere işletmenin pazarlama stratejisine çok yönlülük getirmek.

Bir reklam, ürünle ilgili değerli bilgiler verir ancak tek başına müşterileri bir ürünü satın almaya zorlamaz. Bir sosyal medya ağı, işletmenin çoğunluk kitlesine ulaşmasını sağlamak için harika bir ortamdır, ancak yalnızca uygun bir içerikle mümkün olmaktadır. İnsanların işletmeye erişebilmesi için Google sıralamasını her zaman içerik etkilemektedir. Harika bir içerik, işletmenin ürünlerini bilmelerini, beğenmelerini ve güvenmelerini sağlayarak insanlar üzerinde büyük bir etki bırakır (Jointviews, 2017). İçerik pazarlaması, müşterilere faydalı bilgileri almak istedikleri anlarda «satış odaklı» değil ilgi çekici bir şekilde sağlayan anlatsal bir pazarlama biçimidir. Bu, potansiyel müşterileri nazikçe ikna ederken ve alıcılara ve halka yardımcı olurken, tüketicilerin görmezden geldiği veya şüpheyle baktığı reklam karmaşasını aşmasını sağlamaktadır.

İçerik pazarlaması, giderek artan önemine karşın birçok ülkede pazarlamada hala nispeten yeni bir yaklaşımdır. Çok güçlü bir araçtır ama şaşırtıcı bir şekilde çok az kullanılmaktadır. İçerik pazarlaması, potansiyel müşterilere ulaşmak için etkili bir yol sunmaktadır. Çoğu insan, kapsamlı bir eğitim almadan onu anlayıp ve kullanabilmektedir. Ne yazık ki, şirketler genellikle bu tür bir stratejide bir tehlike görmekteler: karşılığında bir şey alacaklarından emin olmadan değerli bilgileri vermekten korkmaktadırlar. Bu nedenle birçok şirket yalnızca geleneksel pazarlama yöntemlerine güvenmektedir (Maczuga vd., 2014). Buna karşılık içerik pazarlaması, yenilikçi pazarlama stratejilerinin temel bir unsurudur. Günümüzde içerik, bloglar ve sosyal ağlar aracılığıyla hızla oluşturulmakta, dağıtılmakta ve tanıtılmaktadır. Günümüzde ana amacı, müşterinin aradığı ve ihtiyaç duyduğu bilgileri ve çözümleri

ürün, liste vb. şeklinde sağlamak olan birçok blog ve web sitesi bulunmaktadır (Poradova, 2020). Bir içerik pazarlaması firması olan Scribewise (2022) tarafından yapılan araştırmaların sonuçlarından derlenen bilgilere göre, pazarlamacıların yüzde 57'si bloglarından müşteri edinmiştir. Tüketicilerin yüzde 82'si markalardan ilgili içerikleri okumayı sevdiğini söylerken yüzde 78'i, özel içerik sağlayan kuruluşların kendileriyle iyi ilişkiler kurmakla ilgilendiğine inanmaktadır. Tüketicilerin yüzde 48'i, içeriğin kendilerini markaya karşı daha olumlu hissettirdiğini söylemektedir ve içerikler, geleneksel pazarlamaya göre müşteri adayı başına yüzde 62 daha az maliyetlidir. Semrush Content Marketing Platform (2022) tarafından düzenlenen küresel içerik pazarlama raporuna göre, bir önceki yıla oranla %22 daha fazla kişi "İçerik pazarlaması nedir?" sorusunu sormuştur. "Bağlı kuruluş pazarlaması için içerik nasıl oluşturulur" konusunun görüntülenmesi önceki yıla göre %366 artmıştır. B2B ve niş endüstriler, dünya çapında içerik pazarlamasıyla ilgili trend konular olmuştur. Buna karşılık "içerik pazarlama ajansı" ve "içerik pazarlaması stratejisi" konularında önceki yıla göre düşüş olduğu görülmüştür. Diğer bir araştırmaya göre, İnternet kullanıcılarının %55'e varan bir oranı düzenli olarak video içeriği tüketmektedir. Potansiyel müşteriler ayrıca tartışma forumlarında bilgi aramakta, %92 başarı oranına sahip podcast'leri dinlemektedirler (Poradova, 2020).

SONUÇ

İçerik pazarlaması, dijital ortamda ürün/hizmet tanıtımı açısından oldukça önemli bir araçtır. Bununla birlikte kullanıcılar, ilgilerini çeken, eğlenceli ve nispeten kaliteli içerikleri paylaşmak istemektedirler. Bu nedenle içerik pazarlamasına başvuran uzman, sadece ürün/hizmetiyle ilgili değil hedef kitleyle ilgili bilgiye de sahip olmalı, kitlenin ihtiyaç, tutum, davranış ve psikolojik özelliklerini yakından takip etmelidir. Söz konusu içeriğin müşteriler tarafından paylaşımı ve yayılması açısından bu durum çok önemlidir. Ayrıca içerikte kullanılan fotoğraf, video, infografik ve benzeri görsel ve işitsel unsurların yerinde ve hedef kitleye uygun (eğitici, eğlendirici, vb.) seçilmesi de dikkat edilmesi gereken önemli noktalardandır. Hedef kitle hakkında yeterli bilgiye sahibi olmak, içeriğin paylaşımında hangi iletişim kanallarının daha fazla kullanılacağı kararında da faydalı olacaktır. Bu noktada kullanılacak dağıtım kanalları, mümkün olduğunca geniş tutulmalıdır. Hedef kitlenin özelliklerini çok iyi bilip dağıtım kanallarını buna göre optimize etmek, gereksiz zaman, para ve çaba harcanmasının da önüne geçecektir. Nitekim İşletmelerin karşılaştığı en önemli sorunların başında finans gelmektedir. Yanlış politikalar ve kararlar, finans fonksiyonunu olumsuz açıdan etkileyen faktörlerdendir (Sarioğlu Uğur ve Özdemir, 2016).

Yeni müşteriler bulmanın, mevcut müşterilerle güvene dayalı uzun süreli ilişkiler kurmanın ve dijital çağda gelecekte de var olmanın önemli bir anahtarı olan içerik pazarlaması, tüketiciler üzerinde önemli bir etkiye sahip, işletmelerin titizlikle ve planlı bir şekilde uygulanması gereken (Andaç vd., 2016) önemli bir

konudur. Kullanıcıların ilgi duyacağı, kaliteli içerikler oluşturmak ve yaymak, daha fazla tüketiciyi markayla ilişki kurmaya çekecektir (Ahmad vd., 2016). Nitekim yapılan araştırmalar, içerik pazarlamasının satın alma niyetini önemli ölçüde etkilediğini (Yang vd., 2019), tüketici güveni ve bağlılığı yaratmada önemli bir rol oynadığını ve bunun da sonuçta müşteri sadakatine yol açtığını ve tüketicileri içeriği paylaşmaya motive ettiğini (Ramzan ve Syed, 2018) ortaya koymaktadır. Ayrıca içerik pazarlamasının işletmelere rekabet üstünlüğü sağlayacağı, bu araca başvurmayanların geride kalacağı (Forrest, 2019) öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, N.S., Musa, R. ve Harun, M.H.M. (2016). The Impact of Social Media Content Marketing (SMCM) towards Brand Health, *Procedia Economics and Finance*, 37.
- Andaç, A., Akbıyık, F. ve Karkar, A. (2016). Customer Satisfaction Factor in Digital Content Marketing:İsparta Province as an Example, *International Journal of Social Science Studies*, 4(5).
- Baer, J. (2013). *Youtility: why smart marketing is about help not hype*. New York, Portfolio/Penguin.
- Barrett, N. ve Pulizzi, J. (2009). *Get Content, Get Customers*, McGraw-Hill, New York, USA.
- Benli, T. ve Karaosmanoğlu, K. (2017). Bir Pazarlama Stratejisi Olarak İçerik Pazarlama, *Mesleki Bilimler Dergisi*, 6(1).
- Bilge, F.A. (2016). Yeni Pazarlama Yaklaşımı İçerik Pazarlamasının İncelenmesi ve Turizm Sektörüne Uygulanabilirliği, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 44.
- Claesson, A. ve Jonsson, A. (2017). *The Confusion of Content Marketing A study to clarify the key dimensions of content Marketing*, Business Administration: International Business and Marketing (Bachelor Thesis), School of health and society, Högskolan Kristianstad.
- Digital Marketer (2022). The Ultimate Guide to Digital Marketing, <https://www.digitalmarketer.com/digital-marketing/content-marketing-strategy/>, 05.12.2022.
- Du Plessis, C. (2015). *An exploratory analysis of essential elements of content marketing*, In Proceedings of the Second European Conference on Social Media, pp. 122-129, Porto, Portugal.
- Elisa, R. ve Gordini, N. (2014). Content Marketing Metrics: Theoretical Aspects And Empirical Evidence Department Of Economics, Management And Statistics, *European Scientific Journal*, 10(34).
- Forrest P. (2019). Content Marketing Today, Social Media Marketing, https://www.researchgate.net/publication/331345065_Content_Marketing_Today, 10.11.2022.
- Gagnon, E. (2014). Goodbye, B2B Brand Marketing: Developing Content-Based Marketing Programs for the Post-Marketing Era, *International Management Review*, 10.
- Hahn, J. (2013). Why Businesses Should Use Content Marketing. DM Confidential Blog. URL: <http://www.dmconfidential.com/why-businesses-shoulduse-content-marketing/>, 20.11.2022.
- Hanbury, K. (2011). 5 Steps to Creating an Effective Content Mix, <https://contentmarketinginstitute.com/articles/content-mix/>, 10.12.2022.
- Holliman, G. ve Rowley, J. (2014). Business to business digital content marketing: marketers' perceptions of best practice, *Journal of Research in Interactive Marketing*, 8(4).
- Ionascu, Catalin. *Tu de ce faci content marketing?* <http://romaniancopywriter.ro/tu-de-ce-faci-content-marketing/>, 12.11.2022.
- Jointviews (2017). Content Marketing for Beginners, <https://www.jointviews.com/wp-content/uploads/2017/09/The-JointViews-Guide-to-Content-Marketing-Copy-2.pdf>, 05.11.2022.
- Kaya, İ. (2009). "Pazarlama bi'tanedir." IV. Dijital Baskı, <https://docplayer.biz.tr/829585-Pazarlama-bi-tanedir.html>, 18.11.2022.
- Kilgour, M, Sasser, S.L. ve Larke, R. (2015). The Social Media Transformation Process: Curating Content Into Strategy, *Corporate Communications: An International Journal*, 20(3).
- Kuenn, A. ve Kuenn, B. (2015). *CONTENTMARKETING WORKS 8 Steps To Transform Your Business*, VM Press, Phoenix, Arizona.
- Maczuga, P., Sikorska, K., Jaruga, A., Zieliński, K., Boncio, E., Cardoni, G., Paoni, S., Arutjunjan, D., Muscat, D., Kerler, M. ve Poschalko, A. (2014). *CONTENT marketing Handbook, Simple Ways to Innovate Your Marketing Approach*, Warsaw.
- Poradova, M. (2020). *Content marketing strategy and its impact on customers under the global market conditions*, SHS Web of Conferences, 74.
- Patrutiu Baltes, L. (2015). Content Marketing - the fundamental tool of digital marketing, *Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences*, 8(2).
- Peppers, D. ve Rogers, M. (2011). *Managing Customer Relationships: A Strategic Framework*, 2nd ed. Hoboken, NJ: Wiley.
- Pulizzi, J. (2014). *EpicContent Marketing*, McGraw-Hill Education, United States.

- Pulizzi, J. ve Barrett, N. (2008). *Get Content, Get Customers*, Voyager Media, Bonita Springs, FL.
- Ramzan, U. ve Syed, A.R. (2018). Role of Content Based Social Media Marketing in Building Customer Loyalty and Motivating Consumers to Forward Content, *Journal of Internet Banking and Commerce*, 23(3).
- Right Source Marketing (2015). Build Your Content Marketing Plan: A 10-Step Guide, rightsourcemarketing.com, 30.11.2022.
- Rowley, J. (2008). Understanding digital content marketing, *Journal of Marketing Management*, 24(5-6).
- Sarıoğlu Uğur, S. ve Özdemir, L. (2016). Örgütsel Yönetim Sorunlarına Genel Bir Bakış ve Bir Araştırma, *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 2(6).
- Sarıtaş, A. (2018). İçerik Pazarlamasına Yönelik Bir Literatür Taraması, *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 4(6).
- Scribewise (2022). The Beginner's Guide to Content Marketing, <https://cdn2.hubspot.net/hub/202647/file-43774095-pdf/docs/scribewisewhitepaper.beginnersguide.pdf>, 20.11.2022.
- Semrush Content Marketing Platform (2022). The State of Content Marketing. 2022 Global Report, <https://tr.semrush.com/state-of-content-marketing/>, 10.12.2022.
- Smith, P.R. ve Chaffey, D. (2013). *eMarketing eXcellence*, 2nd ed., Butterworth Heinemann, Oxford.
- Świeczak, W. (2016). Use of Content Marketing Strategy Tools in The Polish Research Institutes, *MINIB*, 22(4).
- Templeman, M. (2015). Content Marketing Doesn't Work, *Forbes*, August.
- Travel Alberta Resource Guide (2022). Introduction to Content Marketing, https://assets-global.website-files.com/60b6c766076ff7502004dcb3/618afdaff2214369a8d25fe6_Content%20Marketing%20.pdf, 25.11.2022.
- Yang, Q., Qin, L., Chen, Z., Ji, S., Zhang, K. ve Ma, X. (2019). Empirical Study on the Impact of Short Video Content Marketing on Consumer's Purchasing Intention based on the Integrated Model of TRA and ELM, *Advances in Economics, Business and Management Research*, 91.

ÇOCUK DOSTU ŞEHİR: HALFETİ

Alperen AVCI¹, Derya KAYIRAN²

Giriş

Toplumsal gelişimin temel taşlarından biri çocuktur. Bebeklik ve ergenlik arasında bir süreç olarak tanımlanmasına rağmen; çocuk, eğitilebilen, anne ve babaya muhtaç, geleceğin teminatı olan birey olarak tanımlanabilir (Demirkuş, 2019). Çocuk kavramının tanımı zaman ilerledikçe farklılık göstermiştir. Bu değişime paralel olarak çocuk kavramı üzerine yapılan çalışmalar da farklılık göstermiş olup; psikoloji, sosyoloji gibi çocuk kavramıyla uğraşan bilim dalları ve de birçok disiplinin çocuk kavramı ile ilgilenmiş ve yeni araştırmalara girişmiştir.

Ekonomiden politikaya, eğitimden coğrafyaya birçok alanda ele alınmasına rağmen günümüzde çocuğun kentteki yeri üzerine yapılan araştırmaların az olmasının sebebi çocuğun kent ölçeğinde uzmanlık gerektirmeyen bir konu olarak sınıflandırılmasıdır (Kotan, 2019). Çocuk kavramına kentsel araştırmalarda fazla yer verilmese de 2000’li yıllarında başında Asya ve Latin Amerika’da dünya çocuklarının neredeyse yarısı kentlerde yaşamaktadır (Tandoğan, 2014). Çocukların içinde yaşadıkları kentlerde yer alan yeşil alanlar, oyun parkları, sokaklar, caddeler kısaca kenti oluşturan bütün öğeler çocukların kişisel ve sosyal gelişimleri üzerinde etkilidir (Gökçe, 2007). Çocukların özellikle aile yardımı olmaksızın kentte bulunan oyun parkı, tören alanı, spor yerleri ve yeşil alanlara ailesinin yardımı olmadan ulaşması ve bu alanlardan faydalanması sağlanmalıdır (Özgen ve Aytuğ, 1992). Çocuğun bu mekanlarda özgür bir şekilde hareket etmesi çocuğun gelişim alanlarında olumlu etki bırakacaktır (Zomervrucht, 2005). Bu sebeptendir ki günümüz kentleri çocuklar için daha da canlandırılmalı ve betonlaşmış alanlardan kurtulmalıdır (Çakırer Özservet, 2015). Çocukları günümüz kapalı kent anlayışının dışına çıkarmak ve çocukların tüm gelişimsel alanlarını desteleme düşüncesinden

1 Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Muş, Türkiye alperen.avci@alparslan.edu.tr, Orcid id: 0000-0003-2395-949

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, Türkiye, deryakeskinpalta@gmail.com Orcid id: 0000-0002-0137-2119

yola çıkararak ortaya konulan Çocukların Kenti Projesi İtalya Fano kentinde 1991 yılında hayata geçirilmiştir (Akpınar ve Eryiğit, 2020).

Çocuk konusunda yaşanan haksız eylem ve uygulamalara son verilmesi ve çocuğun kent özelinde aktif bir rol olarak söz hakkı almasının amacı ile gerçekleştirilen çalışmalardan bir diğeri ise “Çocuk Dostu Kent Girişimi”dir (Parlak, 2019). Bu girişim UNICEF öncülüğünde ‘önce çocuklar’ ilkesini temele alınarak başlatılmıştır (Sivri Gökmen, 2013). Çocuk dostu kent, kentte yaşayan çocukların hizmetlere ulaşımını kolaylaştırma ve yapılan hizmetlerde çocukların haklarının göz önünde bulundurulduğu bir kent yönetimidir. Çocuk dostu kentlerin çocuklar için var olan oyun, spor vb. alanların niceliği ile özdeşleştirilmesi doğru değildir. Çocuk dostu kentlerin çocuklara sunmuş olduğu alanlarda, çocukların fiziksel ve sosyal gelişimini desteleyecek nitelikte düzenlemelerin yapılması önemlidir (Selçuk Kirazoğlu, 2012).

Özellikle çocuklar için, fiziki ortamların oluşturulmasında çocuk haklarının gözetildiği, şehir yönetim mekanizmasında yer verilen iyi bir idari sistem öngörülmektedir. Çocuk Dostu Şehir Girişiminde gözetilmesi gerekli temel hedefler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Sağlıklı ve güvenli bir çevre
2. Çocukların gelişimi için dost bir çevre
3. Sürdürülebilir ve adil bir çevre
4. Temel hizmetlerin verildiği ve herkese bakım sağlayan bir çevre
5. Özellikle güç durumdaki çocuklar için dost bir çevre: Ayrımcılık gözetmeyen ve dayanışmayı özendiren bir çevre (Aksoy, 2011).

Çocuk Dostu Kent girişiminin, çocuk haklarının korunmasına yönelik farkındalığı artırdığı, devletleri ve yerel yönetimleri bu yönde çaba göstermeye teşvik ettiği görülmektedir (Koç, Tavşancıl ve Demir, 2015). UNICEF, çocukların yerel yönetimlere sunduğu hedeflerin yanı sıra, Çocuk Dostu Kent girişimi kapsamında yerel yönetimlere yol gösterici nitelikte kriterler belirlemiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çocukların Katılımı
- Çocuk dostu Yasal Çerçeve
- Çocuk Hakları Stratejisi
- Çocuk Hakları Bildirimi ve Koordinasyon Mekanizması
- Çocuk Etki Değerlendirmesi ve Ölçümü
- Çocuklara Duyarlı Bütçe
- Şehirdeki Çocukların Durumu Üzerine Sürekli Rapor Hazırlanması
- Çocuk Haklarını Bilinir Kılmak

- Çocuklara Yönelik Bağımsız Savunu (UNICEF, 2004).

Hedef ve kriterler çerçevesince Çocuk Dostu Kent girişimlerinin başarılı örneklerine bakıldığında başarı göstergesi şu şekildedir; “tasarımda çocukların ve gençlerin katılımı, çocuklar ve gençlerle çalışacak kişilerinin eğitimi, uygulanabilir sonuçların paylaşılması ve teşvik edilmesi, yerel yönetime ve bununla ilişkili planlama ilkelerine çocukların ve gençlerin erişilebilirliğinin sağlanması” (Sivri Gökmen, 2013).

UNICEF, Çocuk Dostu Kentler Girişimi ile İtalya, Avustralya, Hollanda, Kanada, Almanya, Brezilya, Finlandiya, Japonya, Yeni Zelanda, İsveç, İsviçre, İspanya, Andora, Belarus, Belize, Arjantin, Fransa, İspanya, Bulgaristan, Filipinler, Bolivya, Filistin, Vietnam, İrlanda, Peru, Honduras, Gine, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, El Savador, Ürdün, Lübnan, Nijerya, Kazakistan, Güney Afrika, Hindistan, Bangladeş, Endonezya, Macaristan, İspanya, Norveç, Amerika Birleşik Krallık, Avusturya, Türkiye, Arnavutluk, Polonya, Portekiz, Mozambik, Slovenya, Moğolistan, Çin, İzlanda, Hırvatistan, Gürcistan, Makedonya, Kafkas Bölgesi, Estonya, Bolivya, Senegal, Kosta Rika, olmak üzere dünya üzerinde birçok ülkede Çocuk Dostu Kent projeleri yürütmektedir (Turan, 2020). Ülkemiz ve UNICEF arasında yapılan işbirliği ile olarak 2014-2015 yıllarını kapsayan projenin ilk etabı İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Türkiye Belediyeler Birliği, Mahalli İdareler Orta Doğu ve Batı Asya Bölge Örgütü ve Dünya Mahalli İdare ve Demokrasi Akademisinin ülke içi eş güdümünde IKEA ve UNICEF Türkiye Milli Komitesinin mali desteğiyle hayata geçirilmiştir (Balaban ve Mutlu, 2017). Türkiye’de projenin ilk aşama ortakları olan belediyeler ise şu şekildedir: Adana-Yüreğir, Ankara-Mamak, Bitlis, Erzurum-İspir, Giresun, İzmir-Bornova, Kırklareli-Lüleburgaz, Manisa, Mersin, Şanlıurfa- Eyyübiye şeklindedir (Çakırer Özservet ve Boz, 2015). Projenin son aşaması ise 2018-2020 yıllarında uygulanırken birçok belediye “Çocuk Dostu Şehir” projesi ile ilgilenmiş ve başvurular gerçekleştirmiştir.

Bu çalışmanın amacı yukarıda yer alan bilgiler ışığında Halfeti ilçesini çocuk hakları ve çocuk dostu kent kavramları açısından ele almak ve de kentsel mekânda çocuk hakları ve kentin çocuk için daha yaşanılır bir hale gelmesi için ortaya konan amaçlar içinde Şanlıurfa ili Halfeti ilçesini Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli açısından incelemektir. Bu amaçla ortaya konan problem cümlesi; “Halfeti ilçesinin çocuklara bakışı ve çocuk dostu kent olma potansiyeli nasıldır?” olarak belirlenmiştir. Problem cümlesine cevap bulabilmek adına oluşturulan alt problem cümleleri ise şu şekildedir;

Halfeti İlçesi yöneticilere göre çocuk kavramı ne ifade etmektedir?

Öğrencilere göre Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent olma potansiyeli ne düzeydedir?

Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Cinsiyete Göre Farklılık Göstermekte midir?

Halfeti'nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Sınıf Seviyesine Göre Farklılık Göstermekte midir?

Yönetici görüşlerine göre Halfeti'nin Çocuk Dostu Kent olma potansiyeli nasıldır?

Yöntem

Halfeti ilçesinin Çocuk Dostu Kent olma potansiyelinin değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, hem nitel hem nicel verilen bir arada kullanıldığı karma yöntem araştırmalarından açılımlayıcı sıralı desen kullanılmıştır. Araştırmanın nicel boyutunda betimsel tarama modeli, nitel boyutunda ise durum çalışması gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada karma yöntem ve açılımlayıcı sıralı desen öğrencilerin görüşlerine göre Halfeti ilçesinin çocuk dost kent olma potansiyeli ile yöneticilerin çocuklar ve Çocuk Dost Kent olma açısından görüşlerini karşılaştırabilmek amacıyla tercih edilmiştir.

Araştırmanın nicel boyutunda veri toplama amacıyla araştırmacılar tarafından literatüre dayandırılarak geliştirilen anket kullanılmıştır.

Araştırmanın nitel boyutunda ise idari yöneticiler ile gerçekleştirilen görüşmeleri yürütmek için yarı yapılandırılmış görüşme formları kullanılmıştır.

Nicel Verilerin Toplandığı Evren-Örneklem

Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel'e (2018) göre evren, araştırma sonuçlarının geçerli olacağı büyük grubu, örneklem ise evrenle ilgili çalışmada bulunmak için seçilen grubun evrenin sınırlı bir parçasını ifade eder. Araştırmanın evrenini 2020-2021 eğitim öğretim yılında Şanlıurfa ili Halfeti ilçesinde öğrenim gören ortaokul öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın evrenini temsil eden bu öğrencilerden ise kolay ulaşılabilirlik açısından uygun örnekleme yöntemi kullanılarak örneklem oluşturulmuştur. Örnekleme sürecinde Halfeti ilçesinde araştırmacının görev yapmış bulunduğu köyde bulunan 75 ortaokul öğrencisine "Halfeti'nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Anketi" çoğaltılarak dağıtılmış ve toplanmıştır.

Araştırmaya katılım sağlayan öğrencilerin demografik bilgileri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Nicel Araştırmaya Katılanların Frekans ve Yüzdeleri

Demografik Özellikler	Değişken	f	%
Cinsiyet	Erkek	43	55,99
	Kadın	32	44,01
Sınıf Seviyesi	5.Sınıf	18	23,99
	6.Sınıf	19	25,33
	7.Sınıf	19	25,33
	8.Sınıf	19	25,33

Nitel Verilerin Toplandığı Çalışma Grubu

Çalışmanın nitel boyutunda Halfeti ilçesinin çocuk dostu kent olma potansiyelinin yöneticiler açısından ele alınması ve çocukların ankete vermiş oldukları puanlar çerçevesinden ilçenin çocuklar açısından yaşanabilirliğinin ele alınması amacıyla yapılacak görüşmeler kota örnekleme ile belirlenmiştir. Kota örnekleme araştırmaya şekil vermesi beklenen topluluğun belli özelliklerini yansıtabilmek için, topluluğun içinden yalnız belli özelliklerde olan örneklerin belirlenmesi ile oluşturulan örneklemdir. Bu amaçla Halfeti Belediye Başkanı, Halfeti Kaymakamı, Halfeti Milli Eğitim Müdürü ve Halfeti Gençlik ve Spor İlçe Müdürü tarafından görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Nicel Verilerin Analizi

Araştırmanın nicel boyutundan öğrencilerden elde edilen nicel veriler, SPSS 25 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Öğrencilerin ankete vermiş oldukları cevapların bağımsız değişkenlere göre anlamlı bir farklılığın oluşup oluşmadığının belirlenmesi amacıyla öncelikle normal dağılım durumu incelenmiştir. Bu durumda veri toplama aracı olarak kullanılan anketten, elde edilen veri sayısının 50 ve üzerinde olması sebebiyle test Kolmogorov-Smirnov normallik testi sonuçları irdelenerek gerçekleştirilmiştir. Ölçekten elde edilen verilere öncelikle normallik sınaması yapılmış ve verilerin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Normallik testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Puanların Normallik Testi Analiz Sonuçları

Değişken	Kolmogorov Smirnov	P	Çarpıklık	Basıklık
Cinsiyet	,458	,000	-1,039	-,928
Sınıf Seviyesi	,269	,000	-,716	-,684

Elde edilen sonuçlardan hareketle nicel verilerin analizinde nonparametrik testler kullanılmıştır. Öğrencilerin, Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli anketine vermiş oldukları cevaplar için cinsiyet değişkeninde Mann Whitney U testi, sınıf seviyesi değişkenine göre analizinde Kruskal-Wallis testi uygulanarak veri analizi gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde anlamlılık düzeyi ($p < 0.05$) olarak kabul edilmiştir.

Nitel Verilerin Analizi

Yöneticiler ile Halfeti ilçesinin çocuk dostu şehir olma potansiyelini ortaya koyabilmek amacıyla gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen verilerin analizinde içerik analizi ve betimsel analiz teknikleri kullanılmıştır.

İçerik analizindeki temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavram ve ilişkilere ulaşmaktır. İçerik analiz yoluyla verileri tanımlamaya, verilerin içinde saklı olabilecek gerçekleri ortaya çıkarmaya çalışılır. İçerik analizinde temel işlem birbirine benzeyen verileri kavramlar ve temalar şeklinde bir araya getirerek

yorumlamaktır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 242). Nitel veri analizleri dört aşamada analiz edilir. Bunlar; verilerin kodlanması, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi ve bulguların tanımlanması ve yorumlanması şeklinde dört aşamadan oluşmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 243). Araştırmanın nitel boyutunun veri analizi bu süreçleri takip ederek ilerlemiştir. Veriler, kodlanmaya başlamadan önce tekrar tekrar okunmuştur. Ardından verilerin kodlanması aşamasına geçilmiştir. Kodlama işleminde her bir soruya ilişkin verilen cevaplar dikkatlice okunup araştırmanın sorularına cevap niteliğinde olan bilgiler ile kodlanmalar sağlanmıştır. Kodlama sonrası elde edilen kodlar, sınıflandırılarak temalar oluşturulmuştur. Elde edilen cevaplar orijinal bir şekilde betimlenmiştir.

Betimsel analizde görüşülen ya da gözlenen bireylerin görüşleri yansıtmak için doğrudan alıntılara sık sık yer verilir. Bu amaçla elde edilen veriler sistematik bir şekilde betimlenir. Yapılan betimlemeler yorumlanarak sonuçlara ulaşılır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 239-240).

Bulgular

Bu bölümde araştırmaya ait problem ve alt problemlere yanıt bulmak amacıyla tespit edilen verilerin çözümlenmesi sonucunda varılan bulgular ve bu bulgularla ilgili yorumlar sunulmaktadır. Bulguların sunulmasında araştırma alt amaçlarının sırası izlenmiştir.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın birinci alt problemi “Halfeti İlçesi yöneticilere göre çocuk kavramı ne ifade etmektedir?” şeklinde belirlenmiştir.

Yöneticiler ile gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler analiz edildiğinde “Halfeti ilçesi yöneticilerine göre çocuğun yeri ve önemi nedir?” sorusuna ilişkin açıklamaları kodlanarak Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. “Yöneticilere Göre Halfeti İlçesinde Çocuğun Yeri Ve Önemine Yönelik Görüşleri

Kodlar	İfadeler
Gelecek	Dünyamızın için geleceği
	Bizlerin geleceği
	Ülkemizin yarınları
	Umut ışığı
Değer	Hayatımızdaki en değerli varlık
	Herşeyimiz

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt problemi “Öğrencilere Göre Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Düzeydedir?” şeklinde belirlenmiştir.

Bu amaçla öğrencilere yönelik hazırlanan Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Anketine verilen cevaplara göre hesaplanan aritmetik ortalama ve standart sapma puanları Tablo 4’de verilmiştir. Elde edilen değerler yorumlanırken

görüş düzeyini belirlemeye yönelik Kesinlikle Katılmıyorum (1.00-1.80), Katılıyorum (1.81-2.60), Fikrim Yok (2.61-3.40), Katılıyorum (3.41-4.20) ve Kesinlikle Katılıyorum (4.21-5.00) aralıklarından faydalanılmıştır.

Tablo 4. Halfeti'nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Düzeyi Anket Maddelerine Ait Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Boyut	No	Anket Maddeleri	N	X	Ss	Görüş Düzeyi
Halfeti'nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli	1	Evimizin yakınında oyun oynayabilmem için mekânlar vardır.	75	4,39	,878	Katılıyorum
	2	Evimizin yakınında spor yapabilmem için mekânlar bulunmaktadır.	75	4,30	,867	Katılıyorum
	3	Halfeti'de tüm çocuklara saygı gösterilmektedir.	75	4,22	,812	Kesinlikle Katılıyorum
	4	Halfeti'de engel durumu ne olursa olsun tüm çocuklara saygı gösterilmektedir.	75	4,25	,752	Kesinlikle Katılıyorum
	5	Halfeti'de sağlığım ve gelişimim ile ilgili tavsiye alabileceğim kurumlar bulunmaktadır. (Gençlik Merkezi vb.).	75	4,22	,817	Kesinlikle Katılıyorum
	6	Halfeti'de hastalandığımda veya sağlık kontrollerimi yaptırmak istediğimde gidebileceğim yerler bulunmaktadır.	75	4,14	,790	Katılıyorum
	7	Halfeti'de sağlıklı bir yaşam sürmeyi öğrenebileceğim etkinlik ve eğitim programları bulunmaktadır.	75	3,89	,743	Kesinlikle Katılıyorum
	8	Halfeti'de çevreyi koruma bilinci, kazanmamı sağlayacak etkinlik ve eğitim programları bulunmaktadır.	75	4,13	,802	Katılıyorum
	9	Halfeti'de 'Çocuk Hakları Sözleşmesi' hakkında bilgiler veren etkinlik ve eğitim programları düzenlenmektedir.	75	3,81	,756	Kesinlikle Katılıyorum
	10	Halfeti'de yürüyüşü yapabilmem için güvenli mekânlar bulunmaktadır.	75	4,21	,818	Kesinlikle Katılıyorum
	11	Halfeti'de bisiklete binebilmem için güvenli mekânlar bulunmaktadır.	75	4,11	,780	Katılıyorum
	12	Halfeti çocuklara uygun bir yerdir	75	3,94	,922	Katılıyorum
	13	Halfeti çocuk dostu kenttir.	75	3,96	,868	Katılıyorum
Genel Ortalama				4,12	,818	Katılıyorum

Tablo 4, incelendiğinde; öğrencilerin 6 maddeye “Kesinlikle Katılıyorum”, 7 maddeye “Katılıyorum” cevabı verdikleri görülmektedir. Genel olarak bakıldığında Şanlıurfa ili Halfeti ilçesinde öğrenim gören öğrencilere göre Halfeti ilçesinin çocuk dostu kent olma potansiyeli konusundaki genel görüşleri 3.41-4.20 aralığında “Katılıyorum(X=4.12)” düzeyindedir.

Ayrıca araştırmaya katılan öğrencilerin verdiği cevaplar arasında en düşük ortalamaya sahip madde ($X=3,81$) “Halfeti’de ‘Çocuk Hakları Sözleşmesi’ hakkında bilgiler veren etkinlik ve eğitim programları düzenlenmektedir.” olarak belirlenmiştir. Öğrenciler ilçe de çocuk hakları konusunda yapılan bilgilendirmeler ve bunlardan faydalanma noktasında ilçenin diğer maddelere göre daha az yeterli olduklarını düşünmektedirler. Araştırmada öğrencilerin verdiği cevaplar arasında en yüksek ortalama ise ($X=4,39$) “Evimizin yakınında oyun oynayabilmem için mekânlar vardır.” maddesine aittir. Burada öğrencilerin ikamet ettikleri ilçe de en temel çocuk haklarından olan oyun oynama hakkından diğer maddelere göre daha çok yararlandıkları görülmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilere göre Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Cinsiyete Göre Farklılık Göstermekte midir? Bu alt problemin test edilebilmesi için yapılan U testi sonuçları ilgili verilerle birlikte Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5. Cinsiyet Değişkenine göre Mann Whitney U Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	U	Z	p
ÇDKOP	Erkek	43	55,5	5813	-1,161	,246
	Kadın	32	57,87			

* $p<,05$ düzeyinde anlamlıdır.

Sonuçlar incelendiğinde öğrencilerin Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeline Yönelik Görüşleri cinsiyet değişkenine göre bir farklılık göstermediği görülmektedir. Fakat Halfeti ilçesi kadın öğrencilerin görüşlerine göre daha Çocuk Dostu Kent profili çizmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilere göre Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Sınıf Seviyesine Göre Farklılık Göstermekte midir? Bu alt problemin test edilebilmesi için yapılan H testi sonuçları ilgili verilerle birlikte Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6. Sınıf Seviyesi Değişkenine Göre Kruskal-Wallis H Testi Sonuçları

	Sınıf Seviyesi	N	Sıra Ortalaması	H	sd	P
ÇDKOP	5	18	62,37	,441	3	,932
	6	19	57,78			
	7	19	58,96			
	8	19	56,66			

* $p<,05$ düzeyinde anlamlıdır.

Sonuçlar incelendiğinde öğrencilerin Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeline Yönelik Görüşlerinin sınıf seviyesi değişkenine göre bir farklılık göstermediği görülmektedir. Fakat Tablo 6 incelendiğinde 5. Sınıf öğrencilerinin Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeline yönelik görüşlerinin daha yüksek bir ortalamaya sahip oldukları görülmektedir.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın ikinci alt problemi “Yönetici görüşlerine göre Halfeti’nin Çocuk Dostu Kent olma potansiyeli nasıldır?” şeklinde belirlenmiştir.

Üçüncü alt problemimize cevap bulabilmek amacıyla Halfeti ilçesinde ki yerel ve kurum yöneticileri ile gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde katılımcılar Halfeti’nin ilçesinin çocuklar için en yaşanabilir ilçelerden biri olduğunu dile getirmişlerdir. Katılımcıların “Halfeti ilçesinin Çocuk Dostu Şehir yönünde inşa edilebilmesi hakkında düşünce ve değerlendirmeleriniz nelerdir?” sorusuna vermiş oldukları cevaplara aşağıda yer verilmiştir.

Katılımcı A: Halfeti ilçemiz küçük herkesin birbirini tanıdığı ve birbirine saygı duydukları bir ilçedir bu nedenle ilçemiz Çocuk Dostu Kent olmaya oldukça uygundur.

Katılımcı B: Sakin şehrimizin Çocuk Dostu ve çocuklar açısından yaşanabilir nadir ilçelerden olduğu açık bir gerçektir. Bu gerçeğe uygun bir şekilde ilçenin Çocuk Dostu Kent ünvanını alması Sakinlik ünvanı ile birlikte şehrin yapısına büyük katkılar sunacaktır.

Katılımcı C: Güneydoğu ilçeleri arasında bence Çocuk Dostu kent olma potansiyelinin yüksek olduğu ilçe bence Halfeti çünkü Halfeti yıllardır birçok etnik kültürü içerisinde barındırmış birbirleriyle saygı ve sevgi çerçevesinde yaşamış bir ilçedir.

Katılımcıların “Yerel yönetimlerin ve kurum paydaşlarının Halfeti ilçesinin Çocuk Dostu Şehir inşasında sağlayabilecekleri donanımlar hakkında değerlendirmeleriniz nelerdir?” sorusuna vermiş oldukları cevaplara aşağıda yer verilmiştir.

Katılımcı A: Yerel yönetim paydaşları ile birlikte Milli Eğitim Müdürlüğü olarak iş birliği içerisinde oyun bahçeleri, okul ve sınıf tasarımları üzerine çalışmalar yapıyoruz. Özellikle öğrenci konseyi üzerine çalışmalar yürütmekteyiz bu süreçte kurumların desteğini alarak.

Katılımcı B: Belediye olarak birçok kurum ve kuruluşla gerçekleştirdiğimiz toplantılar neticesinde çocukların sosyal, bilişsel ve fiziksel gelişimlerine destek verebilmek adıyla ortak çalışmalar yürütüyoruz. Bu sayede birçok oyun parkı vb. çalışma hali hazırda yapılmaya devam etmektedir.

Katılımcı C: Kurumlar bizden çocuklar için isteklerini dile getirdikçe bizlerde elimizden geldiğince destek olmaya çabalıyoruz son zamanlarda ilçede açılmış olan gençlik merkezlerine özel bir önem vermekteyiz.

Katılımcıların “Sizce Halfeti Çocuk Dostu Şehir olursa şehir imajına ve marka şehir olma potansiyeline ne gibi katkılar sağlar?” sorusuna vermiş oldukları cevaplara aşağıda yer verilmiştir.

Katılımcı A: Şehrimizin demokrasi açısından gelişmesine ve tanınmasına katkı sağlayacağımı düşünmekteyim.

Katılımcı B: Sakin şehir ünvanıyla Urfa'nın en fazla turist çeken ilçesi bu sayede daha fazla Turist çekecektir.

Katılımcı C: Olumlu birçok güzelliği yanında getireceği kaçınılmazdır içerisinde çocuk olan her şey güzellik getirir.

Sonuç ve Tartışma

Halfeti ilçesinde çocuğa bakış ile birlikte Halfeti'nin çocuk dostu kent olma potansiyelini incelediğimiz projemiz alt problem cümleleri bağlamında ortaya çıkan sonuçları şu şekildedir. Birinci alt problem durumu olarak yöneticilerin çocuk kavramına bakışının ele alındığı görüşmede bütün katılımcılar çocukları gelecek olarak nitelendirmiştir. Çocuk kavramını gelecek olarak nitelendiren katılımcılar bugün yerine getirmiş oldukları görevleri bugünün küçükleri yarının büyükleri için en iyi şekilde yapmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. İkinci alt problem cümlesi olan 'Öğrencilere göre Halfeti ilçesinin çocuk dostu kent potansiyeli ne düzeydedir' sorusuna öğrencilere dağıtılan anket formuna verilen cevaplar üzerinden cevap aranmıştır. Alt problem cümlesine cevap bulabilmek amacıyla gerçekleştirilen analizler neticesinde öğrencilere göre Halfeti çocuk dostu kent olma yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Öğrenci görüşlerinin cinsiyet veya sınıf seviyesi durumuna göre farklılık gösterip göstermediği göz önüne alındığında ise görüşlerin bu iki değişkene göre farklılaşmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Son alt problem olan yöneticilere göre Halfeti'nin çocuk dostu kent olma potansiyelinin incelendiği problem cümlesine yönelik yanıtlara gerçekleştirilen görüşmeler ile cevap bulunmaya çalışılmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde katılımcıların, Halfeti'nin çocuk dostu kent olma potansiyelinin ve uygunluğunun yüksek olduğu kanaatinde olduğu bulgusuna erişilmiştir. Özellikle 'Sakin Şehir' ünvanının yanında; 'Çocuk dostu kent' ünvanının da ilçeye kazandırılmasının birçok açıdan ilçeye olumlu katkıları olacağı görüşlerini bildirmişlerdir.

Farklı il ve ilçeler özelinde Çocuk Dostu Kent çalışmalarında genel olarak yerleşim yerlerinin çocuk dostu kent olma potansiyellerinin incelenmesi üzerinde durulurken; bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılan nokta öğrenci ve yönetici görüşleri çerçevesinde, ilçenin çocuk dostu kent olma potansiyelinin yüksek olduğu görüşünün ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.

Çocuğun yetiştiği çevre, çocuğun bütün gelişim alanları üzerinde çok etkilidir. Çocuklar yaşamlarını sürdürdükleri kentte ne oranda mutlu ve de özgür hissediyorlarsa, sosyal ve duygusal gelişim alanları o oranda pozitif yönde desteklenmiş olacaktır. İçinde yaşadığı kentin çocuğa sunduğu açık ve kapalı alanların, çocuğun sosyal ve fiziksel gelişimlerini olumlu düzeyde desteklediği düşünülmektedir. Çocuğun tüm gelişimsel alanlarını desteklemek için; ona rahat bir şekilde korkmadan sosyalleşebileceği, sağlıklı ve güvenli iletişim kurabileceği alanlar sağlamak çok önem arz etmektedir. Öte yandan The Guardian'ın bir makalesinde, ünlü yayın organı şehirde yaşayan çocukların yüzleşmek durumunda

kaldığı zorlukları şu şekilde sıralamaktadır: Trafik yoğunluğu, hava kirliliği, yüksek suç oranı, sosyal açıdan korkular; dikey mimari, sosyal izolasyon ve insanlar arasındaki tahammülsüzlük ve son olarak da yetersiz ya da eşit olarak sunulmayan ulaşım olanakları (The Guardian, 2018). İşte burada çocuğa yönelik çevresel tehdit olarak nitelendirilebilecek yukarıda bahsi geçen tüm tehditlere karşı, çocuk dostu kent kavramı Dünya'ya bir ümit ışığı sunmakta ve gün geçtikçe daha da önem kazanmaya devam etmektedir. Toplum ya da yerel yönetimler öncülüğünde hayata geçirilen projeler sayesinde şehirler en azından çocuklar için daha yaşanılabilir yerler haline gelmektedir. Çocuk dostu kentlerin çocuklara sunduğu çeşitli imkanlar, çocukların öz güvenlerinin gelişimine destek olmakta ve de çocukların işbirliği, iletişim becerileri, eğlence, rahatlama, öz kontrol, sosyal ve bireysel farkındalık gibi gelişimlerinin desteklenmesine katkıda bulunmaktadır. Çocuklar çocuk dostu kentler sayesinde çevrelere daha çok özen ve dikkat göstermektedir; bu durum da onların araştırmasını, keşfetmesini ve bazen oynayarak öğrenmesini sağlamaktadır.

Türkiye'de çocuk dostu şehir girişimi uygulamalarının temelini 2006-2010 yılları arasında atıldığı ama projenin 2014-2015 senelerinde uygulandığı bildirilmiştir (Tandoğan, 2014). Proje; Adana-Yüreğir, Ankara-Mamak, Bitlis, Erzurum-İspir, Giresun, İzmir-Bornova, Kırklareli-Lüleburgaz, Manisa, Mersin ve Şanlıurfa-Eyyübiye belediyeleri ile gerçekleştirilmiştir (UNICEF, 2022). Çocuk dostu kentler girişimi kapsamında; çocuk haklarına yönelik farkındalığın artırılması, çocuk meclislerinin kurulması, ebeveyn destek eğitimlerinin sağlanması, engelli çocuklara yönelik oyun alanlarının kurulması adına birçok projenin gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Örnek olarak; Türkiye'de çocuk dostu kentler girişimi kapsamında Yüreğir'de engelli çocuklara yönelik bir oyun alanı kurulmuştur. Belediye Suriye'li çocuklara yönelik etkinlikler düzenlemiştir. Ankara ili Mamak ilçesinde 2015 senesinde Çocuk Eylem Planı Çalıştayı gerçekleştirilmiş ve de sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ve belediyelerden toplam 63 temsilci toplanıp ve çocuk hakları alanında uygulama eksikliklerine ilişkin görüşlerini belirtmişler bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunmuşlardır. Geliştirilen öneriler doğrultusunda Çocuk Eylem Planı geliştirilmesine olanak sağlanmıştır. Girişim kapsamında örnek verilebilecek bir diğer ilçe de Kırklareli'nin Lüleburgaz belediyesidir. Bu girişim kapsamında, 2017 Lüleburgaz Bisiklet Yılı ilan edilmiş, iklim değişikliği ve karbon salınımı gibi çevresel sorunlarla alakalı hem uygulamalı hem de bilgilendirici eğitimlerle, başta çocuklar olmak üzere toplumun tüm kesimlerinde farkındalık yaratılması hedeflenmiştir. Ayrıca kentte sanat ve spor faaliyetleri için akademiler oluşturularak çocukların sosyal ve duygusal gelişimleri başta olmak üzere tüm gelişimsel alanlarına katkıda bulunulmuştur. Öte yandan, çocukların demokrasi kültürü edinmelerine katkıda bulunmak için Demokrasi Okulu Projesi hayata geçirilmiştir. Ayrıca Yeni mahalle Özbek 1. Sokak'ta gerçekleştirilen Çocuk Sokağı Projesi ile çocuk haklarıyla ilgili

bilgilendirmeler yapılmıştır. Bu sayede çocuk hakları konusunda bilincin artırılması hedeflenmiştir. Lüleburgaz'da 1999 senesinden bu yana çalışmalarını sürdüren Çocuk Meclis'i, Unicef çocuk dostu kent girişimi kapsamındaki projelerle daha aktif çalışır duruma gelmiştir.

Unicef çocuk dostu kentler girişimi kapsamında çocukların üstün faydasını göz önünde tutmakta ve buna yönelik adımlar atılmasını desteklemektedir. Gerçekleştirilen projelerle çocukların sosyal ve kültürel açıdan desteklenmesi, eşit ve adaletli bir şekilde sunulan imkanlardan faydalanabilmelerinin sağlanması ve sokak cadde ve parklarda huzurla ve güven içinde vakit geçirebilmelerini sağlamaya çalışılmıştır.

Yapılan çalışmalar göstermiştir ki, çocuklar içinde yaşadıkları kente dair fikirlerinin önemsendiğini gördükçe, içinde yaşadıkları çevreye ilişkin bilinç düzeylerini geliştirmektedirler. Bu sayede çocuklar çevrelerine daha duyarlı hale gelmektedirler. Bu açıdan çocuklara yönelik planlanan tüm çalışmalarda onların fikirlerine yer vermek, yapılacak olan projelerin çocuklar tarafından benimsenmesinde faydalı olacağına inanılmaktadır. Öte yandan Çocuk dostu kent girişimi kapsamında gerçekleştirilen projelerle çocukların tüm gelişim alanlarının desteklenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu hem çocuklar hem de ülkenin geleceği adına önemli bir durum olarak nitelendirilebilir. Bunların yanı sıra Çocuk hakları alanında yapılacak gelecek çalışmaların çocukların kendi hakları konusunda daha da bilinçli hale gelmesine katkıda bulunacağına inanılmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, çevre eğitimi kapsamında değerlendirilebilecek çocuk dostu kent girişiminin çocuklara yüksek düzeyde fayda sağladığı belirtilebilir. Bundan sonraki çalışmalar için şu önerilerde bulunulabilir:

- 1- Bu çalışma sınırlı sayıdaki ortaokul öğrencileriyle yürütülmüştür. Ulaşılan bulgular ortaokul öğrencilerinin genelde olumlu yöndeki görüşlere sahip olduklarını ortaya koymuş olsa da; ilçenin Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli konusunun önümüzdeki yıllar açısından önemi düşünüldüğünde benzer araştırmaların daha geniş örneklemlerde yapılması önerilebilir.
- 2- Araştırma sürecinde sadece anket ve görüşme formları ile veriler toplanmış ve analiz edilmiştir. Yeni çalışmalarda farklı verilerin elde edilerek yorumlanması daha olumlu olabilir. Gözlem gibi nitel araştırma yöntemleri de kullanılarak tutumlarla ilgili farklı bulgulara ulaşılabileceği düşünülmektedir.
- 3- Çalışmada anket uygulaması öncesinde öğrencilere Çocuk Hakları ve Çocuk Dostu Kent ile kısıtlı bilgiler verilmiştir. Bu nedenle Çocuk Hakları konusunda geniş bir eğitimin ardından Çocuk Dostu Kent Olma Potansiyeli Anketinin uygulanması haklarını tam anlamıyla bilen bir çocuğun görüşlerinde değişime yol açabilir. Bu nedenle anket öncesinde Çocuk Hakları ve Çocuk Dostu Kent Hakkında bilgilendirmeler uzmanlarca sağlanmalıdır.

- 4- Bu araştırma cinsiyet ve sınıf düzeyi bağımsız değişkenleri ile sınırlıdır. Farklı bağımsız değişkenleri de kapsayan bir çalışma gerçekleştirilebilir.
- 5- Konu ile ilgili sempozyumlar, kongreler, söyleşiler, geniş katılımlı etkinlikler ve teşvik edici yarışmalar düzenlenerek ilçede Çocuk Hakları ve Çocuk Dostu Kent kavramına yönelik farkındalık arttırılabilir.
- 6- Bundan sonra yapılacak proje ve çalışmalarda program geliştirme uzmanlarının fikirlerine yer verilip, gerçekleştirilmesi planlanan çevresel eğitimlerin faydasının sürekli ve etkili olması sağlanabilir.

KAYNAKLAR

- Aksoy, Y. (2011). “Çocuk Oyun Alanları Üzerine Bir Araştırma İstanbul, Isparta, Eskişehir, Erzurum, Kayseri, Ankara, Zonguldak ve Trabzon İlleri Örneği”. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 3(11), 82-106.
- Akpınar, R., Eryiğit B.H.(2020). Yerelde Kamu Politikalarının Oluşumunda Belediyelerin Rolü: Çocuk Politikalarında İzmir Gaziemir Örneği. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*.16(2): 147-162
- Aslan E. Ş. ve Kahraman, M. G.(2018), “Reklamlarda Etiksel Bir Sorun Olarak Çocuk Kullanımı: Ebeveynlerin Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Atlas International Referred Journal On Social Sciences*, Cilt 4, Sayı 11, ss. 881-895.
- Biröl, G. (2009). Çocuk Dostu Kent Neresidir?, *Megaron Balıkesir, Mimarlar Odası Balıkesir Şubesi Dergisi*, 10-13
- Çakırer Özsevert, Y. ve Boz S.(2015). *Çocuk Dostu Esenler ve Yerel Yönetim İlişkisi*, Ed. Ayataç, H., Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları, İstanbul, ss.84-111.
- Demirkuş, N. (2019). Öğrenme öğretmen kuram ve yaklaşımları ders notları. 28.11.2019 tarihinde <http://www.biyolojijegitim.yyu.edu.tr/ders/omk.html> adresinden erişilmiştir.
- Gökçe, Ş. (2007). “*Sosyal Etkileşimi Geliştirecek Peyzaj Tasarımı Üzerine Bir Araştırma: Çukurambar Mahallesi Örneği*”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kotan, D.(2019). *Kentteki Oyun Alanları Üzerine Eleştirel Bir Okuma: Beyoğlu Örneği*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- MEB (2011), Aile Ve Tüketici Hizmetleri: Çocuk Hakları Ve Hukuku, 761cbg048, Ankara.
- MEB (2015), Çocuk Gelişimi ve Eğitimi: Çocuk Hakları Ve Çocuk Dostu Ortamlar, Ankara.
- Öcel, N. (2002), İletişim ve Çocuk: İletişim Ortamlarında Çocuk ve Reklam Etkileşimi, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Öktem, G. M. (2006). “Çocuktan Haber Almak: Türk Basınından Çocuk Portreleri. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi 2. Uluslararası Çocuk ve İletişim Kongresi İletişimin Çocuğa Etkisi”. 2. Uluslararası Çocuk Filmleri Festivali ve Kongresi Çocuk, Savaş ve Barış.
- Özgen, Y., ve Aytuğ, A. (1992). “Kullanıcı Eğilimleri Açısından Çocuk Oyun Alanları Ve Araçları Üzerine Bir İnceleme.” *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 42 (2).
- Çakırer Özservet, Y. (2015). *Çocuğa Dost Bir Adana Kenti İçin. Kentlerimizin Yaşam Kalitesi Ve Adana Paneli Kitabı*, Mimarlar Odası, Adana Şubesi. S.65-82.
- Çakırer Özservet, Y. ve Boz S. (2015), “Çocuk Dostu Esenler ve Yerel Yönetim İlişkisi”, iç. Hatice AYATAÇ (Ed.), *Herkes İçin Dost Kentler/İstanbul Esenler İlçesi Üzerine Değerlendirmeler, Esenler Şehir Düşünce Merkezi*, ss. 85-112.
- UNICEF, Dünya Çocuklarının Durumu 2005 Raporu.(2004). UNICEF Türkiye Temsilciliği Yayınları. Erişim: <http://www.unicef.org.tr>
- Selçuk Kirazoğlu, F.(2012). Fiziksel çevre - çocuk ilişkileri, açık oyun mekanları ve çocuk dostu çevre kriterleri üzerine bir değerlendirme; bakırköy ve beylikdüzü örnekleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Sivri Gökmen, H.(2013). Çocuk Dostu Kent Üzerine Stratejiler. TMMOB 2. İzmir Kent Sempozyumu, 28-30 Kasım 2013
- Şahin, S. ve Polat O. (2012), “Türkiye’de ve Dünyadaki Gelişmiş Ülkelerde Çocuk Katılım Hakkı Algısının ve Uygulamalarının Karşılaştırılması”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, ss. 275-282.
- Tandoğan, O. (2011). İstanbul’da” Çocuk Dostu Kent” İçin Açık Alanların Planlama, Tasarım Ve Yönetim İlkelerinin Oluşturulması. Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tandoğan, O. (2014). Çocuk İçin Daha Yaşanılır Bir Kentsel Mekân: Dünyada Gerçekleştirilen Uygulamalar. *Megaron*, 9(1).

- The guardian, 2014, Erişim Adresi: <https://www.theguardian.com/cities/2018/feb/28/child-friendly-city-indoors-playing-healthy-sociable-outdoors> Erişim adresi: 10.10.2022
- Parlak, H.(2019). Çocuk Dostu Kentleşme Girişimi Ve Türkiye’de Çocuk Dostu Kentler. (Yüksek Lisans Tezi) Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Umutlu, Ç. (2010), “Çocuk Dostu Okul” Projesi Kapsamında Olan ve Olmayan İlköğretim Okulu Öğrencilerinin Öz Güvenleri İle Zorbalık Eğilimlerinin İncelenmesi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- UNİCEF, Çocuk Dostu Şehirler Uygulama Örnekleri, Erişim Adresi: <https://childfriendlycities.org/resources/>, Erişim tarihi: 02. 10. 2022
- Zomervrucht, J. (2005). Inviting Streets For Children: Some lessons and results of the Childstreet 2005 conference in Delft.
- Balaban, A. Y. ve Mutlu, A. (2017). “Çocuk Dostu Kent Politikaları ve Samsun Üzerine Bir Değerlendirme”. M. Güler ve A. M. Turan (Ed.). Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar içinde. İstanbul: Büyükçekmece I. Uluslararası Yerel Yönetimler Kongresi Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.

DİJİTAL REKABET EDEBİLİRLİK PERFORMANSININ PSI YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ: AB ÖRNEĞİ

Zafer DURAN¹, Nurdanur TAVLAN SOYDAN²

1. GİRİŞ

Dijital rekabet gücü, bir ülkenin; inovasyonu, üretkenliği ve ekonomik büyümeyi yönlendirmek için dijital teknolojileri kullanma yeteneğini ifade eder. Dijital yeteneklere kesin bir hakimiyet olmadan inovasyonu geliştirmenin ve rekabetçi kalmanın yolu yoktur (European Commission, 2022: 20). Bu yetenek, dijital altyapının mevcudiyeti, popülasyondaki dijital becerilerin seviyesi, destekleyici bir düzenleyici ortamın varlığı ve firmaların yenilikçiliği ve rekabeti yönlendirmek için dijital teknolojileri etkin bir şekilde kullanma becerisi dahil olmak üzere bir dizi faktör tarafından belirlenir.

Dijital rekabet gücünün bir ülkenin ekonomik büyümesinin ve rekabet gücünün temel belirleyicisi olmasının arkasındaki neden dijital teknolojilerin, yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini sağlayarak, bilgi ve enformasyonun yayılmasını kolaylaştırarak ve daha verimli üretim süreçlerini mümkün kılarak, inovasyonu ve üretkenliği çeşitli şekillerde yönlendirebilmesidir.

İnovasyonu ve üretkenliği artırmanın yanı sıra, dijital teknolojiler ekonomik katılımın teşvik edilmesinde ve yoksulluğun azaltılmasında da rol oynayabilir (Flor, 2001; Cechini ve Scott, 2003; Toyama, 2010; Lechman ve Popowska, 2022). Örneğin, mobil teknolojilerin yaygın olarak benimsenmesi, daha önce banka hesabı olmayan kişilerin resmi finansal sisteme dahil edilmesine yardımcı olabilecek mobil para gibi yeni finansal hizmetlerin geliştirilmesini sağlamıştır. Bu, daha fazla insanın ekonomik faaliyeti yönlendirmeye yardımcı olabilecek kredi ve diğer finansal hizmetlere erişmesini sağladığı için, ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabilir.

1 Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Mustafa Rahmi Büyükbalı Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, zafer.duran@alanya.edu.tr ORCID: 0000-0002-7227-4196

2 Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Bozdoğan Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü nurdanur.tavlan@adu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4320-2257

Dijital rekabet edebilirlik performansının ölçümü, ülkeler için birkaç nedenden dolayı önemlidir. Ülkelerin mevcut dijital rekabet edebilirlik seviyelerini değerlendirmelerine ve diğer ülkelere göre nerede durduklarını belirlemelerine olanak tanımaktadır. Bu bilgi, dijital rekabet gücünü artırmak ve ekonomik büyümeyi desteklemek için stratejiler geliştirmek için kullanılabilir. Dijital rekabet edebilirlik performansının ölçümü, bir ülkenin teknolojik yetenekleri ve altyapısı hakkında yatırım ve politika kararlarına rehberlik etmeye yardımcı olabilecek değerli bilgiler de sağlayabilmektedir. Bunların yanında bir ülkenin rekabet açısından dezavantajlı olabileceği alanların belirlenmesine yardımcı olarak, politika yapımcıların herhangi bir zayıflığı ele almasına ve ülkenin küresel ekonomide rekabetçi kalmasını sağlamasına olanak tanır.

Dijital rekabetçilik performansını doğru bir şekilde ölçmek için kapsamlı ve standartlaştırılmış bir yaklaşım kullanmak önemlidir. Bunu yapmanın bir yolu, Avrupa Komisyonu tarafından geliştirilen ve insan sermayesi, dijital altyapılar, dijital teknolojilerin entegrasyonu ve dijital kamu hizmeti olmak üzere dijital rekabet edebilirlikle ilgili bir dizi göstergelyi ölçen Dijital Ekonomi ve Toplum İndeksi (DETI) gibi bir çerçeve kullanmaktır. Bu indeks göz önünde bulunduran ülkeler, standartlaştırılmış bir yaklaşım kullanarak, dijital arenadaki güçlü ve zayıf yönlerinin daha eksiksiz bir resmini sağlayarak, zaman içinde ve diğer ülkelerle dijital rekabet edebilirlik performanslarını karşılaştırabilir. Buna karşın AB ülkelerinin sahip olduğu benzerlikler nedeniyle dijital rekabetçilik performansını belirleme potansiyeli yüksek olan göstergelerin farkına varılmayabilir. Ayrıca ülkelerin görece karşılaştırmaları göstergelerin önemleri dikkate alınmadan yapılacağından hatalı yorumlara neden olabilir. Bu sorunun çözümünde ise Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden (ÇKKV) yararlanılabilir.

Yapılan literatür taramasında çeşitli analiz ve değerlendirme yöntemlerden faydalanılarak ülkeler arasındaki dijital rekabetçiliğin karşılaştırılmasına, ülkelerin dijital rekabet performanslarının yeniden sıralanmasına, dijital rekabetçilik performanslarının değerlendirilmesine ve dijital rekabetçiliğin bazı değişkenlerle ilişkisinin araştırılmasına yönelik (Nagy, 2017; Stavvytsky, vd., 2019; Koca, 2020; Laitsou, vd., 2020; Banhidi, vd., 2020; Stankovic, vd., 2021; Liu, 2021; Çınaroğlu, 2022; Kovacs, vd., 2022; Ciobotea, vd., 2022) çeşitli çalışmalara ulaşılmıştır.

Bu çalışmada ÇKKV yöntemleri arasında basit işlemlerle sistematik ve mantıksal bir değerlendirme yapabilmesiyle ön plana çıkan PSI yönteminden yararlanılarak AB ülkelerinin dijital rekabet edebilirlik performansları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın ilerleyen kısımlarında önce dijital rekabetçilik kavramı ele alınmış, ardından bu alanda yapılan çalışmalar incelenmiş ve son olarak da PSI yöntemi tanıtılarak AB ülkelerinin dijital rekabet edebilirlik performansları hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçların AB ülkelerinin yanı sıra AB adaylığı devam eden Türkiye için de önemli ipuçları barındırdığı düşünülmektedir.

2. DİJİTAL REKABET

Porter (1985: 1) rekabeti, işletmelerin performanslarını etkileyen, işletme fonksiyonlarının uygunluğunu belirleyen ve işletmeler için başarı ya da başarısızlığın temelini oluşturan bir unsur olarak tanımlamaktadır. Rekabet kurumu tarafından bir yarış (rekabet.gov.tr) olarak nitelendirilen rekabet kavramı kurumları gelişmeye ve daha iyi noktaya gelmeye yönlendiren bir güç olarak görülmektedir. Bununla birlikte rekabet, işletmeleri yeni fikirler ve çözümler geliştirmeye teşvik ederek inovasyonu ve üretkenliği de tetiklemektedir. Böylece hem rekabet halindeki işletmelerin gelişmesine hem de rekabetin yaşandığı ülkelerin ekonomik açıdan güçlenmesine olanak tanımaktadır.

Son yıllarda teknolojiye yaşanan gelişmeler, ticari işletmelerin ve kamu kuruluşlarının faaliyetlerinde köklü değişimlerin yaşanmasına neden olarak iş ve işlemlerin dijital araç gereçler yardımıyla gerçekleştirilmesinin önünü açmıştır. Bu değişimin beraberinde elde edilen avantajların fark edilmesiyle de modernizasyon programları geliştirilerek dijitalleşme desteklenmiş ve ekonominin her alanında dijital dönüşüm teşvik edilmiştir. Bu durum beraberinde dijital rekabet gücü adı verilen nosyonu ortaya çıkarmıştır.

Dijital rekabet gücü, bir ekonominin hükümet uygulamalarında, iş modellerinde ve genel olarak toplumda dönüşüme yol açan dijital teknolojileri benimseme ve keşfetme kapasitesi (Martincevic, 2021: 542) olarak tanımlanmaktadır. Dijital alanda rekabet edebilme yeteneği olarak da ifade edilen kavram; ileri teknolojiye ve bu teknolojileri etkin bir şekilde kullanabilen vasıflı insan gücüne, dijital platformlara, etkili dijital pazarlama stratejilerine sahip olmak, dijital teknolojinin entegrasyonunu sağlamak gibi çeşitli faktörleri içermektedir. Dolayısıyla dijital rekabet gücünü elinde bulunduran ülkeler, küresel ekonomide rekabet etmek ve dijital çağın sunduğu fırsatlardan yararlanmak için daha donanımlı olacaktır.

Yüksek düzeyde bir dijital rekabet gücüne sahip olmak, işletmelerin daha üretken ve verimli olmalarını sağlayıp, yenilikçiliği de olumlu etkileyerek ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Toplum düzeyinde bakıldığında ise toplumdaki bireylerin genel yaşam kalitesinin de iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır. Örneğin, sağlık ve eğitim gibi bilgi ve hizmetlere erişimi iyileştirebilir ve insanların birbirleriyle bağlantı kurmasını kolaylaştırabilir. Daha geniş perspektifle ele alındığında ise dijital rekabet edebilirliği yüksek olan ülkeler yatırımcılar ve işletmeler için daha çekici hale gelmekte, ülkelerin küresel sahnede rekabet etme yeteneğini de geliştirebilmektedir.

3. LİTERATÜR

Dijital teknolojilerin gelişmesiyle ortaya çıkan yeni bir rekabet türü olan dijital rekabetçiliğin ölçümü ile ülkelerin mevcut ekonomideki konumlarını değerlendirmeleri ve rekabetçi kalabilmeleri için geliştirmeleri gereken alanları belirlemelerine imkân tanımaktadır. Ayrıca ülkelerin dijital ekosisteminin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin de değerli bilgiler sağlaması ve böylece potansiyel engellerin

aşılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesine yardımcı olabilmektedir. Bu nedenle dijital rekabetçilik son yıllara araştırmacılar tarafından giderek daha fazla ilgi gören konulardan biri haline gelmiştir. Bu bağlamda uluslararası veri tabanlarında dijital rekabetçiliği konu edinmesiyle öne çıkan çalışmalar incelenerek bu araştırmayla ilişki olanları aşağıda özetlenmiştir.

Nagy'nin (2017) Macaristan'ın dijital ekonomisine yönelik durumunun analiz edildiği ve Ukrayna ile karşılaştırma yaptığı çalışmasında, Macaristan'ın dijital rekabetçilik açısından Ukrayna'ya göre daha gelişmiş olduğu ve her iki ülkede de dijital araçların penetrasyonunun yüksek büyüme hızına bakarak, dijital bir ekonomi ve toplum olma yönünde hızla ilerleyeceğine yönelik görüş belirtilmiştir.

Stavytsky, vd., (2019), panel regresyon ile 28 Avrupa ülkesinin verilerini analiz etmiş, refah seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda daha gelişmiş dijital hizmetlere ulaşım sağlandığı, ayrıca işsizlik oranı yüksek olan Avrupa ülkelerinin işsizlikle mücadele ederek dijital rekabet edilebilirlik seviyelerini artırabileceğini vurgulamıştır.

Koca (2020), ARAS yöntemi ile AB ülkelerinin dijital dönüşüm performanslarını incelemiş ve ilgili yöntemin dijital dönüşümün etkinliğinin ölçülmesi açısından uygulanabilirliğini tespit etmiştir. Bununla birlikte 2017 ve 2018 yılları için ülkelerin dijital dönüşüm performans sıralamaları yapılmış her iki yıl için de performans sıralamasında Romanya son sırada yer almıştır.

Laitsou, vd.'nin (2020) çalışmalarında Dijital Ekonomi ve Toplum Endeksinden faydalanarak endeks boyutlarını yalnızca mevcut durumu tanımak için bir araç olarak değil aynı zamanda Yunanistan ekonomisindeki ilerlemeyi tahmin etmek için kullanmıştır. Yunanistan'ın dijital ekonomi performansının AB-28 üye devletleri ile karşılaştırıldığı çalışmanın bulgularına göre Yunanistan'ın karşılaştırma yapılan ülkeler arasında dijital ekonomi açısından yavaş bir büyüme gösterdiği, en başarılı olduğu boyutun dijital altyapılar olduğu, uzaklaşmanın olduğu alanın insan sermayesi olduğu görülmektedir.

Banhidi, vd., (2020), 28 Avrupa ülkesinin verilerini kullanarak, kümeleme analizi ve çok boyutlu ölçekleme ile ülkeleri gruplara ayırmış ve elde edilen grupların birbirine çok benzer olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında AB ülkelerini istatistiksel yöntemlerden faydalanarak sıralayarak, genele DETİ endeksi ile elde edilen sonuçlarla karşılaştırmışlardır.

Stankovic, vd.'nin (2021) çalışmalarında, Avrupa ülkelerinin rekabetçiliğini değerlendirmek amacıyla DETİ verileri CRITIC ve TOPSIS yöntemlerinden faydalanarak değerlendirilmiştir. Çalışmada analize dahil edilen otuz Avrupa ülkesinin dijital rekabet edebilirliğine ilişkin bir sıralama sunulmuş ayrıca gayrisafı yurtiçi hasıla, işgücü verimliliği ve istihdam oranları gibi çeşitli ekonomik göstergelerle arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla kümeleme analizi yapılmıştır.

Çalışmanın bulguları arasında İskandinav ülkelerinin en yüksek dijital rekabet gücüne ulaştığı, Doğu Avrupa ülkelerinin ise hala geride olduğu yer almaktadır.

Liu (2021), çeşitli AB ülkelerinin dijital politika performanslarını belirlemek amacıyla 2017 yılı DETİ verilerini, co-plot metodundan faydalanarak değerlendirmiştir. Çalışmada dijital ekonomiyi geliştirmek için altyapı, insan kaynakları ve düzenlemeler olmak üzere üç yapıya odaklanması gerektiği vurgulanmıştır.

Çınaroğlu'nun (2022) çalışmasında AB ülkelerinin 2021 yılı dijital dönüşüm performansları çok kriterli karar verme tekniklerinden faydalanılarak analiz edilmiştir. DETİ göstergeleri içinde en fazla dijital teknolojinin entegrasyonunun önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Danimarka, Finlandiya ve İsveç'in en yüksek dijital performansa sahip ülkeler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kovacs, vd.,'nin (2022) çalışmalarında, DETİ verilerinden faydalanılarak 27 AB ülkesinin aralarındaki yakınsamanın tespit edilip edilemeyeceği araştırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre DETİ'ye dayalı olarak üye ülkeler arasında bir yakınsama tespit edilebileceğini fakat bu durumun göstergelerin tümü için geçerli olmadığı görülmüştür.

Ciobotea, vd., (2022) DETİ analizi yoluyla Romanya'nın zayıf yönlerini ve dijitalleşme sürecindeki engellerini incelemişlerdir. Araştırmanın sonucunda Romanya'nın dijital altyapılar boyutunda AB ortalamasının üzerinde olmasına rağmen diğer AB ülkeleriyle kıyaslandığında daha yavaş bir ilerleme kaydettiği ifade edilmektedir.

Yukarıdaki çalışma özetlerinden de anlaşılacağı üzere dijital rekabetçilik literatürü oldukça yeni bir araştırma alanıdır. Bu nedenle farklı bakış açılarıyla gerçekleştirilen çalışmalarla gelişimini sürdürmektedir. Bununla birlikte ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı sınırlı sayıda çalışma vardır. Bu çalışmada PSI yöntemi kullanılarak literatürdeki bu sınırlılığın genişletilmesi amaçlanmıştır. Kullanılan yöntemin uygulama adımları ve araştırmada kullanılan verilere aşağıda yer verilmiştir.

4. METODOLOJİ

Bu bölümde çalışmaya konu olan AB ülkelerinin Dijital Ekonomi ve Toplum İndeksi (DETİ) performanslarına ilişkin verilere ve araştırmada kullanılan yönteme yer verilmiştir.

4.1. Veri Seti

Bu çalışmada AB tarafından her yıl düzenli olarak yayımlanan DETİ verileri kullanılmıştır. DETİ, AB üyesi ülkelerin genel dijital performanslarını ortaya koyarak ülkelerin dijital rekabet edebilirliklerini irdeleyen bir indekstir. 2014 yılından bu yana düzenli olarak yayınlanmaktadır.

DETİ, 0-100 puan aralığında hesaplanan insan sermayesi, bağlantı, dijital teknoloji entegrasyonu ve dijital kamu hizmeti olmak üzere dört temel boyuttan oluşmaktadır. Söz konusu DE-Tİ boyutları ve çalışma kapsamında tanımlanan kodları, Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. DETİ Boyutları ve Kodları

Göstergeler	Kodlar
İnsan sermayesi	C ₁
Dijital Altyapılar	C ₂
Dijital teknoloji entegrasyonu	C ₃
Dijital kamu hizmetleri	C ₄

DETİ’de insan sermayesi boyutu, kendi içerisinde internet kullanıcı becerileri ve ileri düzey beceriler olmak üzere eşit ağırlığa sahip iki alt boyuttan oluşmaktadır. Dijital altyapılar boyutu, 0,25 ağırlık değerine sahip 100 kişiye düşen sabit genişbant abonelik sayısı, 0,25 ağırlık değerine sahip sabit genişbant kapsama alanı, 0,40 ağırlık değerine sahip mobil genişbant abonelik sayısı ve 0,10 ağırlık değerine sahip genişbant fiyatları adlı alt boyutlardan oluşmaktadır. Dijital teknoloji entegrasyonu boyutu, 0,15 ağırlık değerine sahip dijital yoğunluk, 0,70 ağırlık değerine sahip işletmeler için dijital teknolojiler ve 0,15 ağırlık değerine sahip e-ticaret alt boyutlarından oluşmaktadır. Dijital kamu hizmetleri boyutu ise 1 ağırlık puanıyla e-devlet uygulamaları adlı tek alt boyuttan oluşmaktadır.

Bu çalışmada AB üyesi ülkeleri DETİ temel dört boyutuna ilişkin skorları kullanılmıştır. Bu bağlamda AB tarafından 28 Temmuz 2022 tarihinde yayınlanan DETİ raporundan derlenen veriler, Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. AB Ülkelerinin 2022 Yılı DETİ Skorları

AB Ülkeleri	Dijital Ekonomi ve Toplum İndeksi Göstergeleri			
	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Almanya	45,0	67,3	35,8	63,4
Avusturya	51,0	56,5	39,2	72,1
Belçika	48,7	39,8	48,0	64,8
Bulgaristan	32,6	50,7	15,5	51,9
Çekya	45,6	52,7	33,8	64,5
Danimarka	59,2	77,1	58,0	83,1
Estonya	53,9	44,4	36,5	91,2
Finlandiya	71,4	60,5	59,1	87,4
Fransa	49,9	64,2	31,9	67,4
Güney Kıbrıs	41,8	58,8	35,3	57,5
Hırvatistan	51,8	48,1	36,7	53,6
Hollanda	63,1	70,1	52,1	84,2
İrlanda	62,6	61,5	43,3	83,5
İsveç	62,0	60,3	56,2	82,4

İtalya	36,6	61,2	40,7	58,5
Letonya	44,1	50,1	25,8	78,8
Litvanya	42,5	49,4	37,2	81,8
Lüksemburg	57,8	59,3	35,0	83,4
Macaristan	38,4	57,6	21,6	57,4
Malta	56,6	53,0	48,1	85,8
Norveç	62,7	60,0	51,8	82,9
Polonya	37,0	46,5	22,9	55,8
Portekiz	45,9	51,6	37,6	67,9
Romanya	30,9	55,2	15,2	21,0
Slovakya	44,1	49,8	27,8	52,0
Slovenya	44,3	59,9	39,8	69,5
Yunanistan	40,1	49,6	26,6	39,4

Çalışma kapsamında AB ülkelerinin dijitalleşme performansları PSI yöntemiyle değerlendirildiğinden yöntem aşağıda genel hatlarıyla ele alınmıştır.

4.2. PSI Yöntemi

Maniya ve Bhatt (2010) tarafından geliştirilmiş olan PSI yöntemi, temel istatistik bilgisi üzerine kuruludur (Tuş ve Aytaç Adalı, 2018: 248). Yöntem alternatifleri değerlendirirken kriter ağırlığına ihtiyaç duymamaktadır. Bu nedenle kriter ağırlıklarında uyumsuzluk olduğu durumlarda kullanışlı olmaktadır (Madić vd., 2017: 216). Yöntemin çözüm adımları şu şekildedir (Maniya ve Bhatt, 2010: 1786):

1. Adım karar matrisinin oluşturulması: PSI yönteminin ilk adımı, karar matrisinin oluşturulmasıdır. Bu bağlamda konuya ilişkin m adet alternatifin n adet değerlendirme kriteri açısından performansları, (1) numaralı eşitlik formunda olacak şekilde düzenlenerek karar matrisi hazırlanır.

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

2. Adım karar matrisinin normalize edilmesi: Bu adımda değerlendirmede kullanılacak kriterlerin bir arada incelenbilmesine olanak sağlamak amacıyla ilk adımda oluşturulan karar matrisi normalize edilmelidir. Bu işlem yapılırken fayda kriterleri için (2) numaralı eşitlikten, maliyet kriterleri için ise (3) numaralı eşitlikten yararlanılır.

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \quad (2)$$

$$n_{ij} = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}} \quad (3)$$

3. Adım alternatiflerin ortalama skorlarının hesaplanması: Bu adımda konuya ilişkin her alternatifin değerlendirme işleminde kullanılan kriter puanlarının ortalaması hesaplanır. Bu işlem, (4) numaralı eşitlik yardımıyla gerçekleştirilebilir.

$$\bar{x}_j^* = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_{ij}^* \quad (4)$$

4. Adım tercih varyans değerlerinin hesaplanması: Bu adımda alternatiflerin değerlendirme kriterlerine ilişkin skorları için varyans değerleri hesaplanmaktadır. Hesaplama işlemi (5) numaralı eşitlik yardımıyla gerçekleştirilmektedir.

$$PV_j = \sum_{i=1}^n (x_{ij}^* - \bar{x}_j^*)^2 \quad (5)$$

5. Adım tercih değerlerine ilişkin sapmaların hesaplanması: Bu adımda her alternatife ilişkin PV_j değerinin sapmaları hesaplanır. Hesaplama işleminde (6) numaralı eşitlikten yararlanılır.

$$\phi_j = 1 - PV_j \quad (6)$$

6. Adım genel tercih değerinin hesaplanması: Bu adımda problemin tüm alternatifleri göz önünde bulundurularak genel tercih değeri (Ψ_j) hesaplanmaktadır. Söz konusu işlem (7) numaralı eşitlik yardımıyla gerçekleştirilir.

$$\Psi_j = \frac{\phi_j}{\sum_{j=1}^m \phi_j} \quad (7)$$

7. Adım tercih indekslerinin hesaplanması: Bu adımda her bir alternatif için tercih indeks değeri hesaplanır. Bu işlemde (8) numaralı eşitlikten yararlanılır

$$I_i = \sum_{j=1}^m x_{ij}^* \times \Psi_j \quad (8)$$

8. Adım alternatiflerin sıralanması: PSI yönteminin son adımı alternatiflerin sıralanmasıdır. Bu adımda alternatifler en yüksek I_i değerli olandan en düşük I_i değerli olana doğru sıralanarak değerlendirme işlemi tamamlanır.

5. UYGULAMA

Çalışmanın bu bölümünde AB ülkelerinde dijitalleşme performanslarının PSI yöntemiyle değerlendirmesi işlemine yer verilmiştir. Bu bağlamda öncelikle Tablo 2 karar matrisi kabul edilerek normalizasyon işlemine tabi tutulmuştur. Değerlendirme işleminde kullanılan kriterle fayda niteliğinde olduklarından normalizasyon işlemi (2) numaralı eşitlik aracılığı ile gerçekleştirilmiş ve Tablo 3 elde edilmiştir.

Tablo 3. Normalize Karar Matrisi

AB Ülkeleri	Dijital Ekonomi ve Toplum İndeksi Göstergeleri			
	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Almanya	0,6303	0,8729	0,6058	0,6952
Avusturya	0,7143	0,7328	0,6633	0,7906
Belçika	0,6821	0,5162	0,8122	0,7105
Bulgaristan	0,4566	0,6576	0,2623	0,5691
Çekya	0,6387	0,6835	0,5719	0,7072
Danimarka	0,8291	1,0000	0,9814	0,9112
Estonya	0,7549	0,5759	0,6176	1,0000
Finlandiya	1,0000	0,7847	1,0000	0,9583
Fransa	0,6989	0,8327	0,5398	0,7390
Güney Kıbrıs	0,5854	0,7626	0,5973	0,6305
Hırvatistan	0,7255	0,6239	0,6210	0,5877
Hollanda	0,8838	0,9092	0,8816	0,9232
İrlanda	0,8768	0,7977	0,7327	0,9156
İsveç	0,8683	0,7821	0,9509	0,9035
İtalya	0,5126	0,7938	0,6887	0,6414
Letonya	0,6176	0,6498	0,4365	0,8640
Litvanya	0,5952	0,6407	0,6294	0,8969
Lüksemburg	0,8095	0,7691	0,5922	0,9145
Macaristan	0,5378	0,7471	0,3655	0,6294
Malta	0,7927	0,6874	0,8139	0,9408
Norveç	0,8782	0,7782	0,8765	0,9090
Polonya	0,5182	0,6031	0,3875	0,6118
Portekiz	0,6429	0,6693	0,6362	0,7445
Romanya	0,4328	0,7160	0,2572	0,2303
Slovakya	0,6176	0,6459	0,4704	0,5702
Slovenya	0,6204	0,7769	0,6734	0,7621
Yunanistan	0,5616	0,6433	0,4501	0,4320

Normalizasyon işleminin ardından (4) numaralı eşitlik yardımıyla AB ülkelerinin dijitalleşme kriterlerine ilişkin ortalama skorları ($\bar{x}_j^*$), (5) numaralı eşitlik yardımıyla değerlendirme kriterlerine ilişkin varyans değerleri (PV_j) ve (6) numaralı eşitlik yardımıyla da tercih değerlerine ilişkin sapma değerleri (Φ_j) hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar, Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Değerlendirme Kriterlerine İlişkin $\bar{x}_j^*$, PV_j ve Φ_j Değerleri

AB ülkeleri	$\bar{x}_j^*$	PV_j	Φ_j
Almanya	0,7010	0,0437	0,9563
Avusturya	0,7252	0,0083	0,9917
Belçika	0,6802	0,0452	0,9548
Bulgaristan	0,4864	0,0873	0,9127

Çekya	0,6503	0,0106	0,9894
Danimarka	0,9304	0,0181	0,9819
Estonya	0,7371	0,1097	0,8903
Finlandiya	0,9358	0,0316	0,9684
Fransa	0,7026	0,0448	0,9552
Güney Kıbrıs	0,6440	0,0199	0,9801
Hırvatistan	0,6395	0,0107	0,9893
Hollanda	0,8994	0,0012	0,9988
İrlanda	0,8307	0,0200	0,9800
İsveç	0,8762	0,0152	0,9848
İtalya	0,6591	0,0408	0,9592
Letonya	0,6420	0,0922	0,9078
Litvanya	0,6906	0,0579	0,9421
Lüksemburg	0,7713	0,0540	0,9460
Macaristan	0,5699	0,0777	0,9223
Malta	0,8087	0,0324	0,9676
Norveç	0,8605	0,0097	0,9903
Polonya	0,5302	0,0325	0,9675
Portekiz	0,6732	0,0074	0,9926
Romanya	0,4090	0,1498	0,8502
Slovakya	0,5760	0,0178	0,9822
Slovenya	0,7082	0,0165	0,9835
Yunanistan	0,5218	0,0296	0,9704

Uygulama sürecinin bir sonraki aşamasında Tablo 4'te yer alan veriler dikkate alınarak (7) numaralı eşitlik yardımıyla AB ülkelerinin genel tercih değerleri (Ψ_j), (8) numaralı eşitlik yardımıyla da tercih indeks değerleri (I_i) hesaplanmıştır. Daha sonra AB ülkeleri en yüksek I_i değerli olandan en düşük I_i değerli olana doğru sıralanmıştır. Hesaplamaların sonuçları ve AB ülkelerin sıralamaları, Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. AB Ülkelerinin Ψ_j , I_i Değerleri ve Sıralamaları

AB ülkeleri	Ψ_j	I_i	Sıra
Almanya	0,0369	0,1035	12
Avusturya	0,0383	0,1110	09
Belçika	0,0368	0,1002	16
Bulgaristan	0,0352	0,0685	26
Çekya	0,0382	0,0993	17
Danimarka	0,0379	0,1410	01
Estonya	0,0344	0,1013	14
Finlandiya	0,0374	0,1399	02
Fransa	0,0369	0,1036	11
Güney Kıbrıs	0,0378	0,0974	20

Hırvatistan	0,0382	0,0977	18
Hollanda	0,0385	0,1387	03
İrlanda	0,0378	0,1256	06
İsveç	0,0380	0,1332	04
İtalya	0,0370	0,0976	19
Letonya	0,0350	0,0900	21
Litvanya	0,0364	0,1004	15
Lüksemburg	0,0365	0,1126	08
Macaristan	0,0356	0,0811	23
Malta	0,0373	0,1208	07
Norveç	0,0382	0,1315	05
Polonya	0,0373	0,0792	24
Portekiz	0,0383	0,1031	13
Romanya	0,0328	0,0537	27
Slovakya	0,0379	0,0873	22
Slovenya	0,0379	0,1075	10
Yunanistan	0,0374	0,0782	25

Tablo 5'ten de anlaşılacağı üzere de değerlendirme işleminin sonucunda AB ülkeleri arasında dijital rekabet edebilirlik performansı en iyi olan ülkeler sırasıyla Danimarka, Finlandiya ve Hollanda olurken; Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan en düşük performansa sahip ülkeler olarak sıralanmışlardır.

SONUÇ

Teknolojik gelişim, insanlık tarihi boyunca yaşamın çeşitli alanlarını etkilemiş bir olgudur. Bununla birlikte toplumsal yaşamın tamamını etkileyen teknolojik değişim dönüm noktaları oldukça sınırlıdır. Sanayi devrimiyle birlikte yaşanan makineleşme, elektrik enerjisinin kullanılmaya başlanmasıyla kurulan üretim bantları, otomasyonun devreye alınmasıyla üretim sistemlerinin programlanabilir hale gelmesi ve son olarak bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişimle gelen dijitalleşme, bu dönüm noktalarının son dönemlerdeki örneklerini oluşturmaktadır.

Tarih boyunca yaşanan her dönüşüm beraberinde ekonomik düzenin yeniden şekillenmesine neden olmuş, değişimleri erken benimseyen kuruluşlar ve toplumlar önemli avantajlar elde etmişlerdir. Bu avantajlar kuruluşların çekişme halinde oldukları diğer kuruluşlara üstünlük sağlamalarına, ülkelerin ise diğer ülkelerden daha fazla ekonomik yükseliş yakalamalarına olanak tanımıştır. Bu nedenle tarihe yön veren değişimler her daim araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

Bu çalışmada dijital dönüşümle birlikte ortaya çıkan dijital rekabetçiliğe odaklanılarak ülkelerin dijital rekabet edebilirlik performansını değerlendirmeyi amaçlayan bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda AB tarafından 2014 yılından bu yana düzenli olarak yayımlanan DETİ göstergelerine ilişkin 2022 yılı

verileri kullanılarak, AB ülkelerinin dijital rekabet edebilirlik performansları PSI yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Değerlendirme işleminin sonucunda dijital rekabet edebilirlik performansı en iyi olan AB ülkesi Danimarka, en düşük olan ülkenin ise Romanya olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu Koca (2022) ve Ciobotea, vd.'nin (2022) çalışmalarıyla da örtüşmektedir. Bununla birlikte Finlandiya, Hollanda ve İsveç'in elde ettikleri skorlarla Danimarka'ya oldukça yakın performans sergiledikleri görülmüştür. Ayrıca Bulgaristan, Yunanistan ve Polonya AB ülkeleri arasında en düşük dijital rekabet edebilirlik performansına sahip olan diğer ülkeler olarak sıralanmışlardır.

Elde edilen tüm sonuçlar incelendiğinde araştırma sonucunda oluşan sıralamaların DETİ indeksi sıralamalarına benzer olmakla birlikte küçük farklılıklara sahip olduğu görülmüştür. Bu durum araştırmada kullanılan PSI yönteminden kaynaklanmaktadır. PSI yöntemi, değerlendirme kriterlerini sistematik bir şekilde kullanarak ülke performansları hakkında mantıksal çıkarımda bulunduğundan bu çalışma sonucunda oluşan sıralamanın, AB ülkelerini dijital rekabet edebilirlik bakımından daha iyi resmettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda AB'ye üye ve aday ülkelerin giderek dijitalleşen ekonomi ikliminde başarılı olabilmeleri için dijital rekabet edebilirliği teşvik edecek stratejiler geliştirmeleri, dijital ekonomiye tam olarak katılabilmeleri ve dijital ekonomiden elde edecekleri faydaları en yüksek seviyeye çıkarmaları kritik önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Bánhidi, Z., Dobos, I., Nemeslaki, A. (2020). What The Overall Digital Economy And Society Index Reveals: A Statistical Analysis of The DESI EU28 Dimensions. *Regional Statistics*, 10(2), 42-62.
- Cecchini, S., Scott, C. (2003). Can Information And Communications Technology Applications Contribute To Poverty Reduction? Lessons From Rural India. *Information Technology For Development*, 10(2), 73-84.
- Ciobotea, M., Dobrotă, E. M., Stan, M., Săracu, A. F. Digitalization in Romania Measured with DESI. BASIQ International Conference on New Trends in Sustainable Business and Consumption, 430-438.
- Çınaroğlu, E. (2022). Entropi Destekli MABAC Yöntemi ile AB Ülkeleri Dijital Dönüşüm Performansı Analizi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(Dijitalleşme), 18-34.
- European Commission, (2022) Digital Economy and Society Index 2022, (erişim tarihi: 15.09.2022). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022>
- Flor, A. G. (2001, June). ICT and Poverty: The Indisputable Link. In Third Asia Development Forum On 'Regional Economic Cooperation in Asia And The Pacific. 11-14.
- Koca, G. (2020). AB Ülkelerinin Dijital Dönüşüm Performanslarının ARAS Yöntemi ile İncelenmesi, (Editör: Gözde Koca, Özüm Eğilmez) içinde *Dijital Dönüşümcülük ve İşletmecilik*, Efe Akademi.
- Kovács, T. Z., Bittner, B., Huzsvai, L., Nábrádi, A. (2022). Convergence and the Matthew Effect in the European Union Based on the DESI Index. *Mathematics*, 10(4), 613.
- Laitsou, E., Kargas, A., Varoutas, D. (2020). Digital Competitiveness in The European Union Era: The Greek Case. *Economies*, 8(4), 85.
- Lechman, E., ve Popowska, M. (2022). Harnessing Digital Technologies For Poverty Reduction. Evidence For Low-Income And Lower-Middle Income Countries. *Telecommunications Policy*, 46(6), 102313.
- Madić, M., Antucheviciene, J., Radovanović, M., Petković, D. (2017), "Determination of Laser Cutting Process Conditions Using The Preference Selection Index Method". *Optics ve Laser Technology*, 89, 214-220.
- Maniya, K., ve Bhatt, M. G. (2010), "A selection of Material Using a Novel Type Decision-making Method: Preference Selection Index Method". *Materials and Design*, 31, 1785-1789.
- Martincevic, I. (2021). The Correlation Between Digital Technology and Digital Competitiveness. *International Journal for Quality Research*, 16(2), 541-558.
- Nagy, S. (2019). Digital Economy And Society. A Cross Country Comparison of Hungary and Ukraine. *Visnyk Natsionalnogo Tekhichnogo Universytetu Kharkivskiy Politekhnichnyj Instytut Ekonomichni Nauk*, 46(1267), 174-180.
- Porter, M., E., (1985). *Competitive Advantage*, New York: The Free Press.
- Rekabet Kurumu (2022). Rekabet Tanımı, <https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Yayinlar/rekabet-terimleri-sozlugu/terimler-listesi?icerik=d3d7dbb0-8b28-43fe-9b75-b672bdae835d>, (erişim tarihi: 06.10.2022)
- Stankovic, J. J., Marjanovic, I., Drezgic, S., Popovic, Z. (2021). The Digital Competitiveness of European Countries: A Multiple-Criteria Approach. *Journal of Competitiveness*, 13(2), 117-134.
- Stavytskyy, A., Kharlamova, G., Stoica, E. A. (2019). The Analysis of The Digital Economy And Society Index in The EU. *TalTech Journal of European Studies*, 9(3), 245-261.
- Toyama, K. (2010). Can Technology End Poverty. *Boston Review*, 36(5), 12-29.
- Tuş, A., Aytaç Adalı, E. (2018), "CODAS ve PSI Yöntemleri ile Performans Değerlendirmesi". *Alphanumeric Journal*, 6(2), 243-256.

MOBİL SAĞLIK UYGULAMASININ BENİMSENMESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLERİN YENİLİĞİN YAYILMASI TEORİSİ İLE İNCELENMESİ

Görkem ERDOĞAN¹

GİRİŞ

Cep telefonunun ortaya çıkışı, insanların iletişim kurma ve işlem yapma biçimlerinde bir devrimin başlangıcı olmuştur. Cep telefonu yadsınamaz bir şekilde hem insanların yaşamlarını hem de iş çevresini etkileyen bir yeni yol meydana getirmiştir. Dünya çapında milyarlarca insanın hayatına girerek birçokları için vazgeçilmez bir cihaz haline gelmiştir (Laukkanen, 2007). Diğer taraftan son yıllardaki telekomünikasyon ve bilişim alanındaki önemli ilerlemeler, 4G gibi kablosuz telefon teknolojileri özellikli akıllı telefonların yaygın olarak kullanımına neden olmuştur. Mobil iletişim ve kablosuz ağların son yıllarda yüksek oranlarda benimsenmesi ile (Martínez-Pérez vd., 2015), 2021 yılı itibari ile dünyada akıllı telefon kullanan insan sayısı 2016 yılına göre iki kat artarak 6,25 milyar kişiye ulaşmıştır (Statista, 2022).

Başlangıçta mobil hizmetler neredeyse tamamen sesli iletişime dayanıyorken, akıllı telefonlarda sunulan internet erişimi, bankacılık, finansal hizmetler, mobil alışveriş gibi diğer işlevler insanlar tarafından kullanılabilir hale gelmiştir. Akıllı telefonların her yerde bulunabilme özelliği ve internet erişimi sağlama yeteneği, onların hizmet sunumu için yeni bir kanal olma potansiyelini artırmıştır (Persaud ve Azhar, 2012). İşletmeler, hizmet sağlayıcıları ve yazılımcılar artık bilgisayarlarda kullanılan programları mobil uygulamalar olarak cep telefonları içinde tasarlamaktadır.

Mobil sağlık hizmetleri, hem tüketicilere sağlıklarını daha iyi yönetmek için yararlı bilgiler sunarak ve rehberlik ederek hem de tıp çalışanlarına çalışmalarında destek olarak tıbbi ve sağlık hizmeti sunmayı amaçlayan mobil uygulamalardır (Ramanathan vd., 2013). Mobil sağlık uygulamaları (MSU), masaüstü ve dizüstü

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Bilim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü, Ankara, Türkiye, Orcid: 0000-0002-2417-2718, gerdogan83@hotmail.com

bilgisayarlardan sağlanan internetteki sağlık hizmetlerine kıyasla, zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın, bireyle çok daha sık ve esnek bir şekilde etkileşim kurma kapasitesine sahiptir (Deng vd., 2014). Ayrıca MSU gelecekte endüstride umut vadeden sağlık trendlerinden biri haline gelen tıbbi kaynakların kalitesinin ve verimliliğinin artırılmasında da olumlu bir rol oynamaktadır (Zhao vd., 2018). MSU'nun sunduğu avantajlar ve sağladığı faydalar göz önünde bulundurularak birçok hizmet sağlayıcısı mobil sistemlerinde sağlık hizmetleri sunmak için çalışmaktadır. Apple ve Android işletim sistemleri dikkate alındığında, Apple iOS'un App Store'unda tıp, sağlık ve fitness ile ilgili 31000'den fazla uygulama bulunurken, Android'in Google Play'inde 16000'den fazla tıbbi ve sağlık uygulaması bulunmaktadır (Martínez-Pérez vd., 2015).

Çok sayıda araştırma mobil bankacılık, mobil alışveriş gibi hizmetlere yönelik tüketici benimseme davranışını incelemiş olsa da yeni ve gelişen doğası nedeniyle MSU benimseme davranışı hakkındaki araştırmalar sınırlı sayıda kalmıştır (Zhao vd., 2018; Deng vd., 2014). Az sayıdaki MSU araştırmalarının çoğu teknoloji kabul modeli veya planlı davranış teorisinden algılanan kullanışlılık, algılanan kullanım kolaylığı, öznel norm gibi değişkenlerin ilişkisini incelemiştir (Li vd., 2016; Deng vd., 2014). Çalışmada, daha iyi bir kullanıcı benimseme anlayışı sağlamak için Rogers (1983) tarafından önerilen yeniliklerin yayılması modeli kullanılmıştır. Yeniliklerin yayılması teorisi (YYT), yeni bir teknolojinin veya fikrin bir sosyal sistemin üyeleri arasında neden ve ne kadar hızlı yayıldığını açıklamaktadır (Rogers, 1995). Mobil platformlarda on binlerce MSU bulunmasına rağmen, literatürde bu olgunun kritik bir araştırma sorusunu tüketicinin bakış açısından ele alan ampirik araştırmalar hala eksiktir: Kullanıcıların MSU'nu benimsemelerini etkileyen ana faktörler nelerdir? Bu nedenle, bu çalışma, yeni eklenen sosyal etki değişkeniyle beraber YYT'ni entegre ederek MSU'nun kullanıcı kullanımını etkileyen faktörleri incelemeyi amaçlamaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Mobil Sağlık Uygulamaları (MSU)

Sağlık Bilgi ve Yönetim Sistemleri Derneği, mobil sağlık hizmetlerini, akıllı telefonlar, 3G/4G mobil ağlar ve uydu iletişimi gibi mobil iletişim teknolojilerinin kullanımı yoluyla sağlık hizmetleri ve bilgilendirme sağlanması olarak tanımlamıştır (Zhao vd., 2018). Genel olarak, mobil sağlık hizmetlerinin çeşitli işlevleri vardır. (1) Mobil sağlık hizmetleri, hastalıkların teşhisini, araştırılmasını, tedavisini, izlenmesini ve yönetimini geliştirmektedir. (2) Sağlığı geliştirme ve tedaviye uyum konusunda önleyici hizmetler sunmaktadır. (3) Randevuya devam etme gibi sağlık bakım süreçlerini geliştirmektedir (Free vd., 2010).

Zhao vd. (2018) mobil sağlık hizmetleri benimsenmesini etkileyen faktörleri incelemiştir. Araştırma sonucunda algılanan kullanışlılık, algılanan kullanım kolaylığı, algılanan savunmasızlık ve algılanan ciddiyetin bireysel tutum üzerinde

önemli etkilere sahip olduğu, algılanan kullanılabilirliğin, algılanan kullanım kolaylığının, öznel normun, güvenin, algılanan riskin ve tutumun davranışsal niyeti önemli ölçüde etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır. Deng vd. (2014) Çin’de orta yaşlı ve yaşlı kullanıcıların mobil sağlık hizmetlerini benimsemesinin karşılaştırılmasını araştırmıştır. Algılanan değer, tutum, algılanan davranış kontrolü ve değişime direncin orta yaşlı grup için mobil sağlık hizmetlerini kullanma niyetini tahmin etmek için kullanılabilirliğini; algılanan değer, tutum, algılanan davranış kontrolü, teknoloji kaygısı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı, yaşlı kullanıcıların davranış niyetini olumlu yönde etkilediğini ortaya çıkarmışlardır.

Yeniliklerin Yayılması Teorisi (YYT)

YYT bir bireyin bir yeniliği veya yeni bir teknolojiyi benimsemesini etkileyen faktörleri keşfetmeye çalışan en popüler teorilerden biri olarak kabul edilmektedir (Al-Jabri ve Sohail, 2012). YYT, yeni fikirlerin ve teknolojinin kültürler arasında nasıl, neden ve ne oranda yayıldığını açıklamaya çalışan bir teoridir. YYT insanların benimseme modellerini bularak ve yapısını anlayarak bir yeniliği benimsemek için nasıl karar aldıklarını tahmin etmeye yardımcı olmayı amaçlayan kapsamlı bir sosyal ve psikolojik teoridir (Rogers, 1995). Yayılma kavramı, bir yeniliğin sosyal sistemin üyeleri (tüketicileri) arasında zaman içinde belirli kanallar aracılığıyla iletildiği süreç olarak tanımlanabilmektedir (Rogers, 1995:5). Geçmiş çalışmalarda mobil bankacılık (Al-Jabri ve Sohail, 2012), mobil telefon hizmetleri (Islam vd., 2013), mobil kıyafet alışverişi (Sun ve Chi, 2018) ve mobil alışverişi (Wu ve Wang, 2005) kapsamında yapılan çalışmalarda YYT’nin beş faktörlerin ilgili sistemlerin kullanım niyetlerini üzerindeki etkileri incelenmiştir. YYT kapsamında çoğunlukla bireylerin bir yeniliği kabul edip etmeyeceği ile ilgili göreceli avantaj, karmaşıklık, uyumluluk, denenebilirlik ve gözlenebilirlik olmak üzere beş faktör etki alanına girmektedir (Rogers, 1995).

Göreceli avantaj, benimseyicinin mevcut yöntemleri kullanmaya kıyasla yeniliği, verimlilik veya etkinlikte bir gelişmeyi temsil edecek şekilde algılama derecesidir (Ceccucci vd., 2010). Bir diğer ifadeyle göreceli avantaj, benimseyenlerin bir yeniliği, yerini aldığı fikirlerden ne ölçüde daha iyi algıladıklarıyla açıklanmaktadır. Ram ve Sheth (1989), bir yeniliğin performansı mevcut alternatiflerden daha üstün değilse, müşterilerin davranışlarını değiştirmeyi ve yeniliği benimsemeyi anlamlı bulmayacağını savunmaktadır. Mobil bankacılık (Al-Jabri ve Sohail, 2012) kapsamında geçmiş çalışmalarda göreceli avantajın kullanım niyeti üzerindeki etkisi ortaya çıkartılmıştır. Min vd. (2022) Uber mobil uygulamasının tüketiciler tarafından benimsenmesini incelerken göreceli avantajın algılanan kullanılabilirlik ve algılanan kullanım kolaylığı üzerindeki tespit etmiştir. Bu çalışmalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H1: Göreceli avantaj, tüketicilerin MSU’nu kullanma niyeti pozitif yönde etkilemektedir.

Cheung vd. (2000) karmaşıklığı, bir yeniliğin anlaşılması ve kullanılmasının nispeten zor olarak kabul edilebileceği boyut olarak tanımlamıştır. Premkumar ve Ramamurthy (1995) karmaşıklık ne kadar büyükse benimseme oranının o kadar yavaş olduğunu tespit ettiğinden dolayı karmaşıklığın yeniliğin anlaşılmasının veya uygulanmasının zor olup olmadığı ile bağlantısını ifade etmiştir. Kullanımı daha kolay ve daha az karmaşık olarak algılanan yenilikçi teknolojilerin, potansiyel kullanıcılar tarafından kabul edilme ve kullanılma olasılığı daha yüksektir (Ceccucci vd., 2010). Karmaşıklık ile kullanım niyeti arasındaki negatif ilişki, önceki Lee vd. (2003) tarafından yapılan çalışma tarafından desteklenmektedir. Bu bilgiler ışığında araştırmada aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: Karmaşıklık, tüketicilerin MSU'nı kullanma niyeti negatif yönde etkilemektedir.

Uyumluluk, bir yeniliğin mevcut değerlerle, geçmiş deneyimlerle ve potansiyel benimseyenlerin ihtiyaçlarıyla tutarlı olarak algılanma derecesidir (Islam vd., 2013). Kullanıcıların yaşam tarzıyla eşleşen yenilikler genellikle daha hızlı benimsenme oranına sahiptir (Koenig-Lewis vd., 2010). Geçmiş ampirik çalışmalar, mobil ve elektronik ortamlar gibi farklı bilgi iletişim teknolojilerinde algılanan uyumluluğun davranışsal niyet üzerindeki etkisini bulmuştur (Ewe vd., 2015; Van Slyke vd, 2004; Wu ve Wang, 2005). Tüketicilerin algıladıkları yeniliğin mevcut değerleri, geçmiş deneyimleri ve ihtiyaçları ile daha uyumlu olacak düşüncesi böyle bir hizmeti kullanma niyetini arttırabilmektedir. Yukarıdaki teorik gerekçelere dayanarak, şu hipotez sunulmuştur:

H3: Uyumluluk, tüketicilerin MSU'nı kullanma niyeti pozitif yönde etkilemektedir.

Denenebilirlik kişinin bir yeniliği keşfedebilme derecesini ifade eder (Rogers, 1983). Yeniliği denemek, kullanıcılara işletmelere olan bağlılıklardan önce güven verebilmektedir (Moore ve Benbasat, 1996). Bu nedenle, deneme süresi boyunca MSU'nın kullanımının tekrarlanması, ilgili mobil hizmetlerini kullanıp kullanmama konusundaki belirsizliği etkin bir şekilde azaltabilmektedir. Tan ve Teo (2000) müşterilere yeniliği deneme şansı verilirse, bilinmeyen bazı korkuları en aza indireceğini ve benimsemeye yol açacağını ifade etmişlerdir. Lin ve Bautista (2017), Jilani vd. (2022) denenebilirliği ve katılımcıların MSU'nı kullanma niyetlerini deneysel olarak test etmişler ve sonuçlar denenebilirlik ile kullanma niyeti arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak desteklendiğini göstermektedir. Literatürdeki bu çalışmalardan yola çıkılarak aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

H4: Denenebilirlik, tüketicilerin MSU'nı kullanma niyeti pozitif yönde etkilemektedir.

Potansiyel bir tüketicinin bir teknolojiyi ve onun olumlu etkilerini ne ölçüde gözlemleyebildiği, gözlenebilirlik olarak tanımlanmaktadır (Sun ve Chi, 2018). Teknolojik sistemlerde olumlu etkiler ne kadar çok algılanırsa, etkiler tüketiciler

için o kadar gözlemlenebilir olmaktadır. Bu özellikler, tüketicinin karar verme sürecini açıklamaya yardımcı olur ve yeni teknolojik yeniliklerin uygulanmasını tahmin etmek için kullanılmaktadır (Cheng, 2017). Bir kişi bir teknolojinin olumlu etkilerini gözlemlerse, o teknolojiyi kullanma olasılığı daha yüksektir (Rogers, 1995). Mobil teknolojiler hakkında yapılan çalışmada tüketicilerin bir yeniliğin sonuçlarını görmeleri ne kadar kolaysa, onu kullanma niyetleri de o kadar yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Van Ittersum ve Feinberg, 2010). Bu nedenle, aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

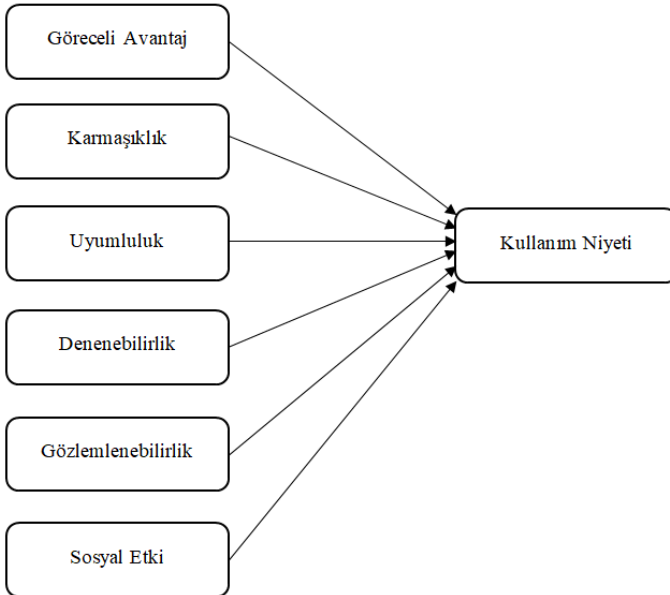
H5: Gözlemlenebilirlik, tüketicilerin MSU'nı kullanma niyeti pozitif yönde etkilemektedir.

Sosyal Etki

YYT'in beş yenilik özelliği, herhangi bir sosyal faktörün potansiyel etkilerini dikkate almamaktadır. Sosyal faktörün, bireylerin mobil teknolojiyi benimsemesini açıklarken özellikle önemli olduğu düşünülmektedir (Sarker ve Wells, 2003). Sosyal etki, bir referans grubunun üyelerinin birbirlerinin davranışlarını ne ölçüde etkilediğini temsil etmektedir (Kelman, 1958). Sosyal etki, belirsizliği azalttığı ve bireylere bilgilendirici sosyal etkilere sahip olma fırsatları sunduğu için insanların benimseme karar sürecinde etkilidir (Lu vd., 2005). Sosyal etkinin davranışsal niyetler üzerindeki etkisinin şimdiye kadar mobil hizmetler bağlamında çeşitli çalışmalarda test edildiği ve desteklendiği görülmüştür (Alalwan vd., 2017; Blaise vd., 2018). Bu çalışmalar doğrultusunda aşağıdaki hipotez önerilmiştir:

H6: Sosyal etki, tüketicilerin MSU'nı kullanma niyeti pozitif yönde etkilemektedir.

Şekil 1, bu çalışmada geliştirilen araştırma modelini göstermektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

METODOLOJİ

Örneklem ve Veri Toplama

Bu çalışmanın evrenini Türkiye ülkesinde Ankara ilinde 18 yaşından büyük bireyler oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma için kullanılacak veriler katılımcılardan 2022 yılının Ekim ayında toplanmıştır. Kolayda örneklem yoluyla daha önce MSU'na aşına olan ve anketi tamamlamak için zaman ayırmaya istekli olan bireylerden anket verileri toplanmıştır. Kline (2011), Garver ve Mentzer (1999) yapısal eşitlik modeli çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalarda minimum örneklem büyüklüğünün 200 olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Diğer taraftan Kline (2011) yeterli örneklem sayısının araştırmada kullanılan madde sayısının 10 katı olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu tavsiyelerden yola çıkılarak toplamda 350 anket dağıtılmış, eksik cevapları olan 28 anket çıkarıldıktan sonra analiz için geçerli 322 anket sonucu elde edilmiştir. Anketin ilk kısmında katılımcıların demografik bilgileri hakkında veriler toplanırken ikinci kısmında göreceli avantaj, karmaşıklık, uyumluluk, denenebilirlik, gözlemlenebilirlik ve kullanım niyeti değişkenlerine ait bilgiler elde edilmiştir.

Ölçüm ve İstatistiksel Analiz

Anketin içerik geçerliliğini sağlamak için, maddeler önceki araştırmalardan seçilmiştir. Göreceli avantaj, karmaşıklık ve uyumluluk ölçekleri için Moore ve Benbasat (1991), denenebilirlik ölçeği için Shaw vd. (2022), gözlemlenebilirlik için Van Ittersum ve Feinberg (2010), sosyal etki ölçeği için Venkatesh vd. (2012) ve kullanım niyeti ölçeği için Chandra vd. (2010) çalışmasından faydalanılmıştır. Tüm anket maddeleri, “kesinlikle katılmıyorum” (1) ile “kesinlikle katılıyorum” (7) arasında değişen yedili Likert tipi bir ölçekte değerlendirilmiştir. Verileri analiz etmek için IBM SPSS 26 ve AMOS 24 paket programları kullanılmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilik düzeylerini incelemek için doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Hipotezleri test etmek için yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır.

BULGULAR

Demografik Bulgular

Araştırmada örneklemini oluşturan katılımcıların demografik bilgileri Tablo 1’de sunulmuştur. Katılımcıların çoğunluğu %53,11 ile erkek ve %23,76 ile 48-57 yaş aralığındadır. Lise mezunları 131 katılımcı (%40,68) ile araştırmaya dahil olanların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Katılımcıların MSU’nu kullanım süresinin en fazla olduğu aralığın 3-5 yıl (%39,44) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Bulguları

Değişken	Kategori	n	%
Cinsiyet	Kadın	151	46,89%
	Erkek	171	53,11%
Yaş	18-27	55	17,08%
	28-37	47	14,60%
	38-47	49	15,22%
	48-57	76	23,60%
	58-67	62	19,25%
	68+	33	10,25%
	İlkokul	33	10,25%
Eğitim Düzeyi	Lise	131	40,68%
	Üniversite	113	35,09%
	Yüksek Lisans	45	13,98%
	1 yıldan az	47	14,60%
Uygulama Kullanım Süresi	1-3 yıl	81	25,16%
	3-5 yıl	127	39,44%
	5 yıldan fazla	67	20,81%

Normallik Testi

Araştırmada kullanılan değişkenlerin normal dağılım gösterdiğini belirlemek için çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmıştır. Göreceli avantaj, karmaşıklık, uyumluluk, denenebilirlik, gözlemlenebilirlik, sosyal etki ve kullanım niyeti ölçeklerine ilişkin ifadelerin çarpıklık değerleri -0,354 ile 0,153 arasında, basıklık değerleri -0,913 ile 0,893 arasında değişmektedir. Kline (2011) ifadelerin çarpıklık değerinin -3 ile +3 arasında ve basıklık değerinin -10 ile +10 arasında olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu tavsiyelerden yola çıkılarak araştırmadaki verilerin normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Keşfedici Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeklerin keşfedici faktör analizi sonucunda KMO katsayısının 0,814 ve Bartlett küresellik testi sonucunun 5688,482 ($p=0,000$) olarak elde edilmesi veri matrisinin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir. İlgili ölçeklere ait maddelerin faktör yükleri 0,744 ile 0,964 arasında değişmektedir. Toplamda yedi faktörün oluştuğu görülmüş olup; elde edilen yedi faktörlü yapı toplam varyansın %78,079'unu açıklamaktadır.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Hair vd. (2010), Hu ve Bentler (1999) model uyumu indeksleri referans değerleri doğrultusunda doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen yedi değişkenin

kabul edilebilir uyum değerlerine sahip olduğu ortaya çıkmıştır ($\chi^2=361,033$, $df=254$, $\chi^2/sd=1,421$, $p=0,000$; $GFI=0,921$; $AGFI=0,898$; $NFI=0,938$; $CFI=0,981$; $TLI=0,977$; $RMSEA=0,036$).

Çalışmada, yapı geçerliliğini test etmek için yakınsak geçerlilik ve ayırt edici geçerlilikten oluşan ölçüm doğrulama prosedürleri uygulanmıştır (Straub, 1989). Tablo 2'ye bakıldığında değişkenlerin her faktör yükünün, önerilen 0,5 seviyesinden daha yüksek olduğu ve 0,001 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucu tespit edilmiştir (Hair vd., 2010). Ölçeklerin Cronbach's Alpha değerleri 0,742-0,957 önerilen 0,7 değerinden (Nunnally ve Bernstein, 1978) yüksek, birleşik güvenilirliği (CR) 0,838-0,967 aralığında önerilen 0,6 değerinden (Bagozzi ve Yi, 1988) yüksek ve ortalama açıklanan varyans (AVE) değerleri 0,634-0,907 aralığında önerilen 0,5 değerinden (Fornell ve Larcker, 1981) yüksek olduğu görülmüştür.

Tablo 2. Yakınsak Geçerliliği için Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Değişken	Faktör Yükleri	Cronbach's Alpha	CR	AVE
GAV	0,709 - 0,797***	0,869	0,899	0,642
KAR	0,890 - 0,957***	0,957	0,962	0,863
UYU	0,709 - 0,848***	0,835	0,889	0,728
DEN	0,714 - 0,879***	0,873	0,903	0,700
GÖZ	0,887 - 0,969***	0,952	0,967	0,907
SET	0,612 - 0,798***	0,742	0,838	0,634
KNİ	0,874 - 0,941***	0,935	0,887	0,723

Not: GAV: göreceli avantaj; KAR: karmaşıklık; UYU: uyumluluk; DEN: denenebilirlik; GÖZ: gözlemlenebilirlik; SET: sosyal etki; KNİ: kullanım davranışı. *** $p<0,001$

Ayırt edici geçerlilik için Fornell ve Larcker (1981) kriteri uygulanmıştır. İlgili kriter, ölçeklerin ayırt edici geçerliliği sağlaması için her bir değişkeninin AVE değerinin karekökünün diğer yapılar arasındaki korelasyon değerinden yüksek olması gerektiğini ifade etmektedir. Tablo 3'e bakıldığında tüm değişkenlerin AVE değerinin karekökü, yapılar arası korelasyonlardan daha büyük olduğu ve bu durumda ayırt edici geçerliliği sağladığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Ayırt Edici Geçerlilik Sonuçları

	GAV	KAR	UYU	DEN	GÖZ	SET	KNİ
GAV	0,801						
KAR	-0,088	0,929					
UYU	0,104	-0,025	0,853				
DEN	0,131	-0,189	0,193	0,837			
GÖZ	-0,031	0,040	0,042	0,028	0,952		
SET	0,264	-0,050	0,125	0,145	-0,083	0,796	
KNİ	0,323	-0,349	0,345	0,389	-0,101	0,380	0,850

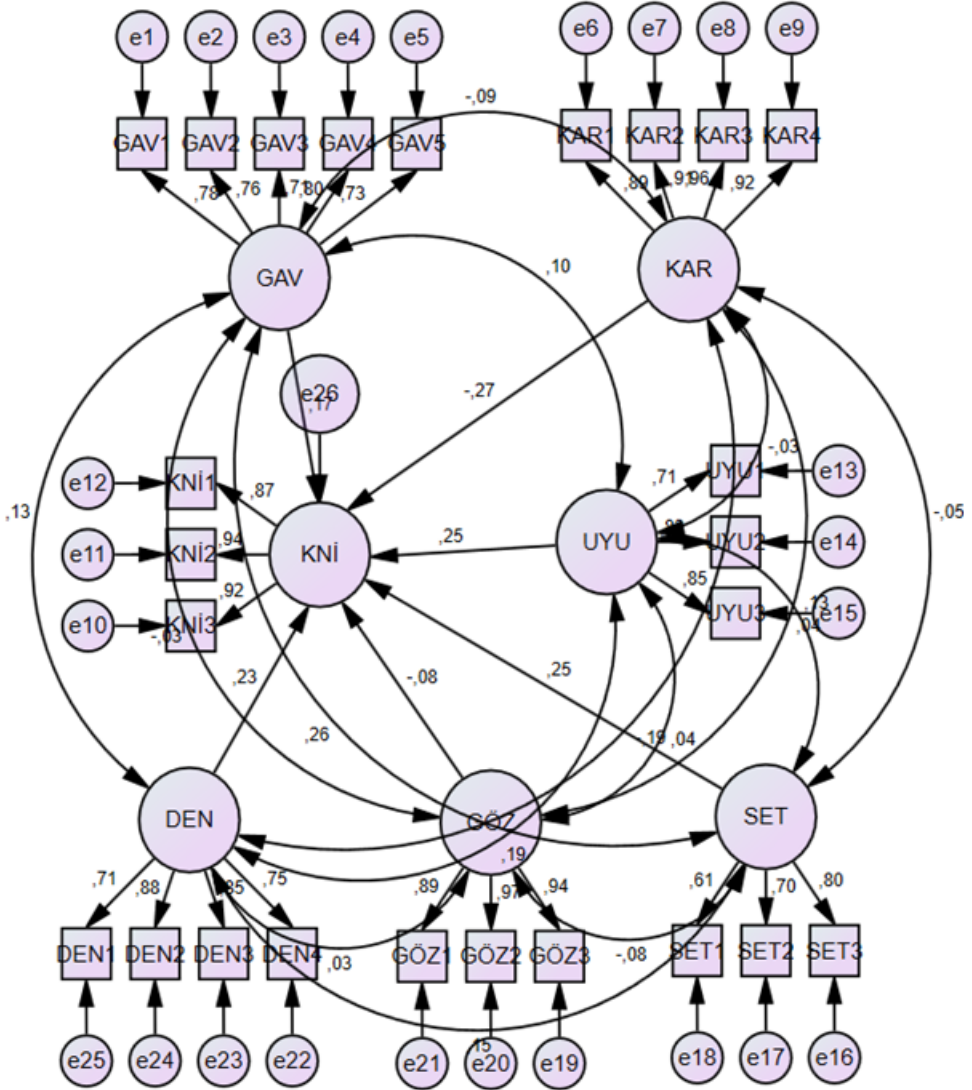
Yapısal Model

Yapısal modeli içeren yedi değişkenin kabul edilebilir uyum değerlerine sahip olduğu ortaya çıkmıştır ($\chi^2=361,033$, $df=254$, $\chi^2/sd=1,421$, $p=0,000$; $GFI=0,921$; $AGFI=0,898$; $NFI=0,938$; $CFI=0,981$; $TLI=0,977$; $RMSEA=0,036$). Araştırmının değişkenler arası yol katsayıları, t değerleri ve anlamlılığının testi için kullanılan p değerleri içeren yapısal model sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Hipotez Sonuçları

Hipotez	İlişki	Katsayı	t-değeri	p değeri	Sonuç
H1	GAV -> KNİ	0,175	3,309	0,000	Desteklendi
H2	KAR -> KNİ	-0,268	-5,485	0,000	Desteklendi
H3	UYU ->KNİ	0,248	4,621	0,000	Desteklendi
H4	DEN -> KNİ	0,234	4,426	0,000	Desteklendi
H5	GÖZ -> KNİ	-0,081	-1,710	0,087	Desteklenmedi
H6	SET -> KNİ	0,249	4,258	0,000	Desteklendi

Hipotez 5 haricindeki bütün hipotezler kabul edilmiştir. Analiz sonucunda göreceli avantajın ($\beta=0,175$; $p<0,001$), uyumluluğun ($\beta=0,248$; $p<0,001$), denenebilirliğin ($\beta=0,234$; $p<0,001$), ve sosyal etkinin ($\beta=0,249$; $p<0,001$) kullanım niyeti üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Karmaşıklık ($\beta=-0,268$; $p<0,001$) kullanım niyeti üzerinde negatif etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan gözlemlenebilirlik ile kullanım niyeti arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Yapısal model sonuçları Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Yapısal Model

SONUÇ VE TARTIŞMA

Mevcut çalışmada MSU'nu kullanan bireylerin kullanım niyetlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda YYT değişkenlerinin ve sosyal etkinin kullanıcıların benimsenmesi üzerinde ne düzeyde etkili olabileceği incelenmiştir. Çalışmada önerilen H1, H2, H3, H4, H6 desteklemiştir.

Çalışmada MSU'ları kapsamında göreceli avantajın bireylerde kullanım niyetini etkilediği sonucu elde edilmiştir. Göreceli avantaj ile kullanım niyeti arasındaki bu ilişki geçmiş çalışmalarda desteklenmiştir (Al-Jabri ve Sohail, 2012; Min vd., 2022). Kullanıcıların MSU'nu kullanmanın sağlık kontrollerini daha hızlı ve daha kolay yapmasını sağladığını düşüncesi onların kullanım niyeti düzeylerini arttıracaktır.

MSU kullanıcıların sağlıklı ilgili değerlerini daha çabuk kontrol etmesini sağladığı zaman bireyin gelecekte MSU'nı kullanımını arttıracaktır.

Karmaşıklıkla ilgili hipotezin sonucu, Lee vd. (2003) vardığı sonuçlara benzer şekilde MSU kullanma niyeti ile negatif ve anlamlı bir ilişki göstermektedir. MSU'nı kullanmanın karmaşık olduğuna inanan ve uygulamayı kullanmanın çok fazla zihinsel çaba gerektirdiğini düşünen kullanıcılar, gelecekte sık sık MSU'nı kullanmayacaklardır. Kullanımı daha kolay ve daha az karmaşık olarak algılanan yenilikçi teknolojilerin potansiyel kullanıcılar tarafından kabul edilme olasılığının daha yüksek olmasına rağmen (Ceccucci vd., 2010), karmaşıklık düzeyinin artması ile teknik beceriler ve operasyonel çabalar açısından benimseme zor olabilmektedir.

Bu çalışmanın geliştirilen üçüncü hipotezinin sonuçları, Ewe vd. (2015), Van Slyke vd (2004) tarafından yapılan önceki araştırmalara uygun olarak, uyumluluğun kullanım niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. MSU'nın kullanıcıların yaşam tarzına uygun olması bireyler tarafından gelecekte uygulamalarının kullanımının arttırmasına neden olacaktır. Kullanıcılar açısından MSU'nın çalışma ve yaşam tarzlarına uygun olduğu ve bu nedenle yenilikleri benimseme olasılıklarının artacağı anlamına gelmektedir.

Çalışma denenebilirliğin Türk tüketicilerin MSU'nı benimsemeye yönelik kullanım niyetleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ifade eden H4 hipotezini desteklemektedir. Araştırmada elde edilen bu bulgu Lin ve Bautista (2017), Jilani vd. (2022) çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Bireylerin MSU'nı denemesinin kolay olması ve kullanıcıların uygulamayı kullanmak zorunda kalmadan deneyebilmesi onların kullanım niyetlerinin artarak başkalarına uygulamayı kullanmalarını tavsiye etmesine neden olmaktadır. Buradan tüketicilerin MSU'ndan deneme süresi boyunca faydalandıkları ve normal kullanıma geçmeden önce fonksiyonları deneme ve öğrenme fırsatı olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada MSU kapsamında gözlemlenebilirlik ve Türk tüketicilerin kullanım niyetleri arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ve bu bulgu Sun ve Chi (2018) çalışması ile benzerlik göstermiştir. Araştırmada sonucunda gözlemlenebilirlik, MSU kullanma niyeti için artık önemli bir faktör olmadığı sonucuna varılmıştır. MSU'nı kullanmanın sonuçlarının kullanıcılara açık olması, bireylerin kullanım niyeti düzeyini etkilemeyecektir.

Çalışma sonucunda MSU kapsamında sosyal etkinin kullanıcı kullanım niyeti üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. İlgili sosyal etki ile kullanım niyeti ilişkisi geçmiş çalışmalarda da desteklenmiştir (Alalwan vd., 2017; Blaise vd., 2018). Kullanıcı için önemli olan insanlar MSU kullanması gerektiğini düşündüğünde bireylerin kullanım niyeti düzeyi yükselecektir. Bireylerin davranışını etkileyen insanların MSU'nı kullanması gerektiğini düşünmesi sonucunda kullanıcılar gelecekte daha fazla uygulamayı kullanacaklardır.

Çalışma, tüketicilerin MSU'nun benimsemesini etkileyen faktörleri araştırmak için YYT'ni kullanmıştır. YYT'ni kullanan çalışma birkaç önemli teorik katkı sağlamıştır. YYT, inovasyonun popülasyona nasıl yayıldığını açıklayan önemli bir teoridir (Wang vd., 2012). Farklı teknolojik sistemlerde kullanılmasına rağmen MSU açısından YYT'ni kapsayan araştırmalar çok sınırlı sayıda kalmıştır. Bu çalışma, MSU'nun kullanıcı benimsenmesine odaklanarak bu bilgi boşluğunu doldurmuştur. Ayrıca, bu çalışma mevcut YYT faktörlerine sosyal faktör – sosyal etki ekleyerek önceki literatüre katkıda bulunmaktadır. YYT, temelde bir popülasyon veya sosyal sistem boyunca yeniliklerin yayılmasını açıklamak için ortaya çıkarken (Rogers, 1983), sosyal bağlamı doğrudan incelememiştir. Bu çalışma, MSU'nu kullanarak yakın sosyal gruplardan kaç kişinin etkilendiğini inceleyen etkili bir faktör olarak sosyal etkiyi öne çıkarmaktadır. Bu nedenle, çalışma, sosyal bağlamdaki yetersizliğini tamamlamak için sosyal etki faktörünü ekleyerek orijinal YYT'ne katkıda bulunmaktadır. Son olarak çalışma, MSU'nun benimsenmesini daha iyi anlamak için inovasyonun yayılmasının temel unsurlarını dahil etmiştir. YYT faktörlerinin tüketicilerin teknolojiyi benimseme algısını bağımsız bir değişken olarak ölçmek için kullanılabileceğini desteklemiştir. Özellikle değişkenler arasında karmaşıklığın kullanım niyeti üzerinde negatif olarak güçlü bir etkisi olmuştur.

Bu çalışma aynı zamanda bazı yönetsel çıkarımlar da kazanmıştır. Göreceli avantaj, Türk kullanıcıların MSU'nu kullanma niyetini etkilediğinden, şirketler, müşteri ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak için uygulamalarını işlevler eklerken kullanıcıların sağlık kontrollerinde etkinliğini arttıracak faktörleri göz önünde bulundurmalıdır. Ayrıca MSU'nun karmaşıklığının artması Türk kullanıcıların MSU'nu kullanma isteğini azaltmaktadır. Hizmet sağlayıcıları kullanıcı dostu ve kullanıcıların MSU'nu kullanmayı öğrenmesinin kolay olacağı uygulamalar tasarlamalıdır. MSU'nun fonksiyonları, Türk kullanıcıların yaşam tarzına ve mobil cihazların fonksiyonelliğine uygun şekilde tasarlanmalıdır. Sosyal etkinin önemli etkileri, aynı zamanda, insanlar çevrelerindeki diğer kişileri uygulamayı kullanırken görebildiklerinde, MSU'nun mobil uygulamayı kullanma algısını olumlu yönde etkileyebileceğini göstermektedir.

Çalışma gelecekte yapılacak çalışmalarda değinilmesi gereken ve ele alınabilecek bazı sınırlılıkları kapsamaktadır. Birincisi, örneklem boyutları ve yöntemleri ülkelere göre değişiklik gösterebilir ve gelecekteki araştırmalar, araştırma bulgularını doğrulamak için tutarlı örnek boyutları ve yöntemlerle çalışma verilerini tekrarlayabilir. İkincisi, tüketicinin MSU kullanma niyeti üzerinde daha yüksek bir açıklama gücü elde etmek için gelecekteki çalışmalarda modele ek faktörler eklenebilir. Son olarak, gelecekteki araştırmalar, MSU'nu kullanmaya yönelik müşteri niyetlerini şekillendiren ek öncülleri ve yapıları anlamak amacıyla alternatif model ve teorileri keşfedebilir.

KAYNAKÇA

- Al-Jabri, I. M., & Sohail, M. S. (2012). Mobile banking adoption: Application of diffusion of innovation theory. *Journal of electronic commerce research*, 13(4), 379-391.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., & Rana, N. P. (2017). Factors influencing adoption of mobile banking by Jordanian bank customers: Extending UTAUT2 with trust. *International Journal of Information Management*, 37(3), 99-110.
- Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the academy of marketing science*, 16(1), 74-94.
- Blaise, R., Halloran, M., & Muchnick, M. (2018). Mobile commerce competitive advantage: A quantitative study of variables that predict m-commerce purchase intentions. *Journal of Internet Commerce*, 17(2), 96-114.
- Ceccucci, W., Peslak, A., & Sendall, P. (2010). An empirical study of behavioral factors influencing text messaging intention. *The Journal of Information Technology Management*, 21(1), 16.
- Chandra, S., Srivastava, S. C., & Theng, Y. L. (2010). Evaluating the role of trust in consumer adoption of mobile payment systems: An empirical analysis. *Communications of the Association for Information Systems*, 27(1), 29.
- Cheng, H. H. (2017). The antecedents of creative article diffusion on blogs: Integrating innovation diffusion theory and social network theory. *Online Information Review*, 41, 70-84.
- Cheung, W., Chang, M. K., & Lai, V. S. (2000). Prediction of Internet and World Wide Web usage at work: a test of an extended Triandis model. *Decision support systems*, 30(1), 83-100.
- Deng, Z., Mo, X., & Liu, S. (2014). Comparison of the middle-aged and older users' adoption of mobile health services in China. *International journal of medical informatics*, 83(3), 210-224.
- Ewe, S. Y., Yap, S. F., & Lee, C. K. C. (2015). Network externalities and the perception of innovation characteristics: mobile banking. *Marketing Intelligence & Planning*, 33(4), 592-611.
- Fornell, C. & Larcker, D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Free, C., Phillips, G., Felix, L., Galli, L., Patel, V., & Edwards, P. (2010). The effectiveness of M-health technologies for improving health and health services: a systematic review protocol. *BMC research notes*, 3(1), 1-7.
- Garver, M. S. & Mentzer, J.T. (1999). Logistics research methods: Employing structural equation modeling to test for construct validity, *Journal of Business Logistics*, 20(1), 33-57.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B. and Anderson, R.E. (2010), *Multivariate Data Analysis*, Pearson Prentice Hall, New York, NY.
- Hu, L. & Bentler, P. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55.
- Islam, Z., Low, P. K. C., & Hasan, I. (2013). Intention to use advanced mobile phone services (AMPS). *Management Decision*, 51(4), 824-838.
- Jilani, M. M. A. K., Moniruzzaman, M., Dey, M., Alam, E., & Uddin, M. A. (2022). Strengthening the Trialability for the Intention to Use of mHealth Apps Amidst Pandemic: A Cross-Sectional Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(5), 2752.
- Kelman, H. C. (1958). Compliance, identification, and internalization three processes of attitude change. *Journal of Conflict Resolution*, 2(1), 51-60
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practices of Structural Equation Modeling*. The Guilford Press, New York.
- Koenig-Lewis, N., Palmer, A., & Moll, A. (2010). Predicting young consumers' take up of mobile banking services. *International journal of bank marketing*, 28(5), 410-432.
- Laukkanen, T. (2007). Customer preferred channel attributes in multi-channel electronic banking. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 35(5), 393-412.
- Lee, M. S., McGoldrick, P. J., Keeling, K. A., & Doherty, J. (2003). Using ZMET to explore barriers to the adoption of 3G mobile banking services. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 31(6), 340-348.
- Li, H., Wu, J., Gao, Y., & Shi, Y. (2016). Examining individuals' adoption of healthcare wearable devices: An empirical study from privacy calculus perspective. *International journal of medical*

- informatics*, 88, 8-17.
- Lin, T. T., & Bautista, J. R. (2017). Understanding the relationships between mHealth apps' characteristics, trialability, and mHealth literacy. *Journal of Health Communication*, 22(4), 346-354.
- Lu, J., Yao, J. E., & Yu, C. S. (2005). Personal innovativeness, social influences and adoption of wireless Internet services via mobile technology. *The Journal of Strategic Information Systems*, 14(3), 245-268.
- Martínez-Pérez, B., De La Torre-Díez, I., & López-Coronado, M. (2015). Privacy and security in mobile health apps: a review and recommendations. *Journal of medical systems*, 39(1), 1-8.
- Min, S., So, K. K. F., & Jeong, M. (2021). Consumer adoption of the Uber mobile application: Insights from diffusion of innovation theory and technology acceptance model. In *Future of Tourism Marketing* (pp. 2-15). Routledge.
- Nunnally, J., & Bernstein, I. (1978). *Psychometric theory*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Moore, G. C., & Benbasat, I. (1991). Development of an instrument to measure the perceptions of adopting an information technology innovation. *Information systems research*, 2(3), 192-222.
- Persaud, A., & Azhar, I. (2012). Innovative mobile marketing via smartphones: Are consumers ready?. *Marketing Intelligence & Planning*, 30(4), 418-443.
- Ram, S., & Sheth, J. N. (1989). Consumer resistance to innovations: the marketing problem and its solutions. *Journal of consumer marketing*, 6(2), 5-14.
- Ramanathan, N., Swendeman, D., Comulada, W. S., Estrin, D., & Rotheram-Borus, M. J. (2013). Identifying preferences for mobile health applications for self-monitoring and self-management: focus group findings from HIV-positive persons and young mothers. *International journal of medical informatics*, 82(4), e38-e46.
- Rogers, E. (1995). *Diffusion of Innovations*. The Free Press, New York, NY.
- Rogers, E.M. (1983). *Diffusion of Innovations*. Inc, third ed. The Free Press, New York.
- Sarker, S., & Wells, J. D. (2003). Understanding mobile handheld device use and adoption. *Communications of the ACM*, 46(12), 35-40.
- Shaw, N., Eschenbrenner, B., & Brand, B. M. (2022). Towards a Mobile App Diffusion of Innovations model: A multinational study of mobile wallet adoption. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, 102768.
- Statista, (2022). Number of smartphone subscriptions worldwide from 2016 to 2021, with forecasts from 2022 to 2027. <https://www.statista.com/statistics/330695/number-of-smartphone-users-worldwide/>
- Straub, D.W. (1989). Validating instruments in MIS research. *MIS Quarterly*, 13(2), 147-169.
- Sun, J., & Chi, T. (2018). Key factors influencing the adoption of apparel mobile commerce: an empirical study of Chinese consumers. *The journal of the Textile Institute*, 109(6), 785-797.
- Tan, M., & Teo, T. S. (2000). Factors influencing the adoption of Internet banking. *Journal of the Association for information Systems*, 1(1), 5.
- Van Ittersum, K., & Feinberg, F. M. (2010). Cumulative timed intent: A new predictive tool for technology adoption. *Journal of Marketing Research*, 47, 808-822.
- Van Slyke, C., Belanger, F., & Comunale, C. L. (2004). Factors influencing the adoption of web-based shopping: the impact of trust. *ACM SIGMIS Database: the DATABASE for Advances in Information Systems*, 35(2), 32-49.
- Venkatesh, V., Thong, J. Y., & Xu, X. (2012). Consumer acceptance and use of information technology: extending the unified theory of acceptance and use of technology. *MIS quarterly*, 157-178.
- Wang, Y. S., Wu, S. C., Lin, H. H., Wang, Y. M., & He, T. R. (2012). Determinants of user adoption of web "Automatic Teller Machines": An integrated model of 'Transaction Cost Theory' and 'Innovation Diffusion Theory'. *The Service Industries Journal*, 32(9), 1505-1525.
- Wu, J. H., & Wang, S. C. (2005). What drives mobile commerce?: An empirical evaluation of the revised technology acceptance model. *Information & management*, 42(5), 719-729.
- Zhao, Y., Ni, Q., & Zhou, R. (2018). What factors influence the mobile health service adoption? A meta-analysis and the moderating role of age. *International Journal of Information Management*, 43, 342-350.

COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN YEREL YÖNETİM POLİTİKALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Sanem BERKÜN¹

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz dönemde insanlığı saran riskleri daha net bir biçimde ifade edebilmek için Ulrich Beck tarafından literatüre kazandırılan risk toplumu kavramsallaştırması sıklıkla kullanılmaktadır. Dünyayı etkisi altına alan ekolojik felaketler, nükleer tehlikeler, salgın hastalıklar yanında küreselleşme, devletlerin silahlanma yarışı ve toplumsal güven duygusunun gitgide zayıflaması geleceğe yönelik kaygı ve belirsizlik algısını güçlendirmektedir. Riskler, toplumsal ve siyasal boyutta merkezi bir noktada bulunmakta ve sanayi modernleşmesi, yeryüzündeki tüm canlıların hayatını tehdit etmektedir. Öte yandan risk toplumunda sınıf, çekirdek aile, bilim ve ilerleme gibi yapısal unsurlar temellerini kaybetmektedir (Tekin, 2020; Timur, 2017: 190).

Özellikle salgınlar dünya tarihi boyunca insanlığı derinden etkilemiş ve devletlerin yeni işlevler üstlenmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. İçinde bulunulan dönemin koşullarına bağlı olarak politika üreticiler ve sunulan hizmetler çeşitlenmiştir. 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilen ve 2019 yılının son günlerinde Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan kentinde ortaya çıkan ve bütün dünyayı sarsan Covid 19 (Koronavirüs Hastalığı) salgını ise bu durumun yakın dönemli bir kanıtı niteliğindedir (Turan - Çelikyay, 2020: 2). Birçok devletin benimsediği yeni kamu yönetimi anlayışının hâkim olduğu bu süreçte, salgınla mücadelede de yeni aktörler sisteme entegre edilmiştir. Merkezi yönetim yanında, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör toplumsal sorunların çözümünde işbirliği içerisine girmişler, yönetim ve katılım temelli bir anlayışla sorunların çözümüne yönelik çalışmışlardır. Özellikle yerel yönetimler, halka en yakın yönetsel birim olmaları nedeniyle ön plana çıkmışlardır. Sosyal eşitliğin

¹ Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sanem.berkun@bilecik.edu.tr ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9254-1669

verimliliğe öncelendiği, toplumu oluşturan farklı katmanların kamu yönetimine katılmasının beklendiği, sosyal politikaların ağırlık kazandığı bir döneme girilmiştir (Denhardt, 2004: 102-109). Özellikle artan görev ve sorumluluk alanlarıyla yerel yönetimler, ürettikleri sosyal politikalarla sosyal eşitliğin sağlanmasında daha çok rol üstlenmişlerdir.

Bu çalışma ile öncelikle yakın dönemde yaşadığımız pandemi ve bu pandeminin toplumsal ve siyasal düzlemde yansımalarına değinilmektedir. Covid 19 pandemi sürecinde izlenen kamu politikalarının yeterli olup olmadığı tartışmaları, gelecekte yaşanması muhtemel bir pandemi sürecinin daha kolay atlatılabilmesi için yapılması ve yapılmaması gerekenleri belirlemek adına önem taşımaktadır. Kamu yönetimi ve özellikle yerel yönetimlerin hizmet sunum süreçlerindeki dönüşümün çeşitli ülke örnekleri üzerinden irdelenmeye çalışıldığı çalışmada, nihai amaç Türk yerel yönetimlerinin güçlenmesinde pandemi sürecinin etkisini gözler önüne sermektir.

COVID 19 PANDEMİSİ VE BU SÜRECİN TOPLUMSAL VE SİYASAL YANSIMALARI

Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan kentinde ortaya çıkan, Asya, Avrupa ve sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne yayılan ve bütün dünyayı kısa bir zamanda etkisi altına alan Covid 19; 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Bilindiği üzere dünyada çok sayıda ülkede, kıtada veya çok geniş bir alanda yayılan ve etkisini gösteren salgın hastalıklara pandemi denilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) tanımlamasına göre, bir hastalığın pandemi olabilmesi için şu özellikleri taşıması gerekmektedir. Hastalık yeni bir virüs veya mutasyona uğramış bir etkenden kaynaklanmalıdır. Hastalık insanlara kolaylıkla geçebilmelidir. İnsandan insana kolay ve sürekli bir şekilde bulaşabilen bir nitelik taşımalıdır (Covid 19 Pandemi Değerlendirme Raporu, 2020: 19). Tüm bu nitelikleri ile pandemiler insanlığı derinden etkileyen izler bırakmaktadır.

Taylor'a göre pandemiler beş önemli psikososyal durum yaratmaktadır. İlk olarak virüsün kaynağı olarak kabul edilen toplumlara karşı dışlama ve damgalamayı içeren olumsuz tavırlar geliştirilmektedir. İkinci olarak pandeminin bulaşma ve ölüm riskinin olması insanları panikletmekte ve alış-verişe yönelterek gıda ve temizlik malzemesi stoklatmaktadır. Pandeminin neden olduğu bir diğer eğilim sağlığına kaybetme kaygısı ile gereksiz yere sağlık kurumlarına gidilmesidir. Bulaşı azaltmak için uygulanan zorunlu izolasyon ve evde kalma gibi tedbir kurallarına aykırı davranma eğilimi gösterilmesi pandeminin yarattığı bir diğer psikososyal durumdur. Beşinci olarak pandemi bilgi kirliliğini artırmaktadır (Taylor, 2019: 29-154). COVID-19 pandemisi sürecinde yaşananlar Taylor'un görüşlerini destekler niteliktedir.

Geçmiş çok yeni ve yayılma hızı bir o kadar hızlı olan Covid 19, yalnız tıbbi boyutta değil, toplumsal, siyasal, ekonomik, çalışma hayatı ve etik açıdan önemli sonuçlar doğurmuştur. Covid 19 nedeniyle milyonlarca insan hayatını kaybetmiş ve

çok sayıda ülke bu pandemiden olumsuz şekilde etkilenmiştir. Ekonomik boyutta Covid 19 pandemisi; sadece mal ve hizmet üretimi ile arz yönlü değil, tüketim ve yatırım tercihleri üzerinde talep yönlü de etki etmiş, işgücü piyasasını büyük ölçüde daraltmıştır. Özellikle seyahat yasakları ve ülke sınırlarının kapatılması gibi tedbirler, çevre işgücü tabir edilen iş güvencesinden yoksun çalışanların önemli bir kısmını ya iş yerlerine gidemeyecek ya da işlerini yapamayacak duruma getirmiştir (Erol, 2020: 214-215).

Covid 19'la birlikte bulaşı azaltmak için zorunlu olarak ilk ve orta öğretim kurumları ile üniversitelerde eğitim öğretim faaliyetleri uzaktan yürütülmüştür. Bu durum öğrencilerin akademik başarıları ve sosyal gelişimleri ile öğretmen ve akademisyenlerin iş tatmin duygusu ve motivasyonları üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Ayrıca öğrencilerle ve çalıştıkları kurum yönetimi ile günün her saati iletişim kurmak durumunda kalmanın yaşattığı streste eğitim sektöründe çalışanların pandemi sürecinde yaşadığı bir diğer olumsuzlukdur (Yirci- Özdemir, 2021: 2449). Uzaktan eğitimin niteliği açısından gerek ülkeler gerekse eğitim öğretim kurumları arasında ciddi farklılıklar gözlenmiştir. Uzaktan eğitime erişim açısından fırsat eşitliğini sağlamak özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir sorun olarak belirmiştir. Bu süreçte özellikle daha küçük yaş gruplarında çocuğu olan velilerde uzaktan eğitim sisteminin etkililiğine yönelik kaygıların ortaya çıktığı görülmüştür (Çayak, 2021: 208).

İnsanların zorunlu olarak evlerinde kalmaları aile kurumunu derinden etkilemiş, insanları daha fazla akıllı telefon, tablet ve bilgisayarlarla zaman geçirmeye yönlendirmiştir. İbadethanelerin sosyal izolasyonu sağlamak amacıyla kapatılması ve yaşlı nüfus için daha kısıtlayıcı tedbirlerin alınması ileri yaş grubunda olanlar için pandemi sürecini daha zor bir dönem haline getirmiştir. Keza 18 yaş altı bireyler için getirilen kısıtlamalar toplumun farklı bir hassasiyet geliştirdiği ve sosyal bir deneyim elde ettiği bir süreci başlatmıştır. Hayatın eve sığdırılmaya çalışıldığı bu süreçte hareket ve yaşam alanları kısıtlanan ailelerin günlük yaşam akışları değişmiştir. Aile içinde görev ve sorumluluk dağılımı ile ev içi faaliyetlerinin yeniden düzenlenme gerekliliği ortaya çıkmıştır (Güngören, 2020: 399). Ayrıca Covid 19 pandemisi ile kadına yönelik aile içi şiddet vakaları artmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'ne üye olan Avrupa ülkelerinde, pandemi döneminde kadına yönelik şiddet olaylarının bildirilme düzeyi %60 oranında artmıştır. BM raporunda da, Lübnan ve Malezya'da pandemi döneminde aile içi şiddet ihbarlarının iki kat arttığı bildirilmiştir (Yıldız – Erbil, 2022: 229).

Toplumun pandemi ile değişen ihtiyaçlarına yönelik gerekli yasa ve uygulamaları hayata geçirmek ve kriz yönetimi sürecinde koordineyi sağlamak siyaset kurumunu ve örgütsel yapılanmayı da etkilemiştir. Pandemi ile insanların günlük faaliyet alanları, çalışma ve iş hayatlarında, toplumsal algı ve bakış açılarında da büyük değişimler olmuştur(Güngören, 2020: 395-396). Özellikle dezavantajlı toplumsal

gruplar olarak nitelenen yoksullar, yaşlılar, engelliler, hastalar, göçmenler gibi korunmaya ve desteğe muhtaç bireylerin daha da savunmasız hale geldiği, yaşamlarını sürdürmek ve sağlıklarını korumak için gereksinim duydukları hizmet ve kaynaklara erişimleri konusunda siyaset kurumun ek politikalar geliştirmek durumunda kaldığı görülmektedir(Karataş, 2020: 15). Dezavantajlı toplumsal grupların önleyici tedbirleri (sosyal izolasyon gibi) benimsemekte güçlük çekmeleri; virüsün bulaşma riskini artıran pragmatik bir güvenlik açığına maruz kalmaları ve sağlık hizmetlerine erişimlerinde zorluklarla karşılaşma riskleri bulunmaktadır. Bu durum hükümetlerin özel ilgisini gerektiren ve yönetilmesi gereken karmaşık ve değişken bir süreç meydana getirmiştir (Urhan – Arslankoç, 2021: 948). Öte yandan ulusal sınırları aşan bir sorun olan COVID 19 pandemisi, ulusal önlemler sonucu kontrol altına alınabilmiştir. Ekonomik, toplumsal, siyasi ve güvenlik alanındaki tehditlerin değişmesi gerekmiştir. Devlet müdahalesi gerekli ve kaçınılmaz hale gelmiştir (Valiyeva, 2020: 391).

Covid-19 küresel ölçekte 200'e yakın ülkede ve çok geniş bir sahada görülmüştür. Çok sayıda can kaybına neden olmuştur. Bu durum insanların incinmezlik yanılığını temelden sarsmış ve Covid 19 pandemiden sonra artık dünyanın eskisi gibi bir yer olmayacağı öngörüsü büyük bir kabul görmüştür. Günlük yaşama yansıyan pek çok alanda görülen değişiklikler yeni bir döneme girileceği söylemleri artırmıştır (Karataş, 2020: 7).

COVID 19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE İZLENEN KAMU POLİTİKALARI

İçinde yaşanan dönemin koşullarına ve toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenen kamu politikalarının tarihi literatürde 1920'li yıllara kadar uzatılmaktadır (Nacak, 2015: 79; Gültekin,2011: 115). Modern anayasal ulus devlet ile gündeme gelen kamu politikası kavramı, yönetim açısından vatandaşları yasalar karşısında eşit gören ve vatandaşlara eşit ölçüde hizmet sunan bir anlayışı işaret etmektedir (Sabuktay, 2010: 69). Vatandaşlar; alınan karar yada yürütülen idari işlemi yapan organın yetki sınırı içerisinde ise, alınan karar veya yapılan idari işlemi meşru görmekte ve kamu politikası olarak değerlendirmektedirler (Akdoğan, 2011: 77). Hâkim demokratik değerler, daha katılımcı bir sürece yönelmekte, yeni kamu yönetimi yaklaşımı da kamu politikalarının oluşum aşamasında katılımcı ve yönetişim temelli bir yol takip etmektedir.

Kamu politikalarının oluşum sürecinde; öncelikle toplumsal bir sorunun ortaya çıkması, tanımlanması ve çözüm için hedeflerin belirlenmesi gerekmektedir. İlerleyen süreçte toplumsal sorun gündeme taşınmakta ve alternatif çözüm önerileri belirlenerek içlerinden uygun olan seçilmekte ve böylece kamu politikası oluşmakta, uygulanmakta ve sonuçlar analiz edilerek değerlendirilmektedir. Bu süreç ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve benimsenen yönetim ideolojilerine bağlı olarak ülkeden ülkeye değişebilmektedir. Ancak küreselleşmenin etkisiyle ülkelerin birbirlerine bağımlılıklarının artması kamu politikalarını birbirlerine yakınlaştırmaktadır

(Nacak, 2015: 83). Bu yakınlaşma, Covid 19 pandemi sürecinde izlenen kamu politikalarında da kendisini göstermektedir. Covid 19 pandemisi ile yürürlüğe giren kamu politikaları arasında; sınırlama ve kapatmalar, ekonomik tedbirleri içeren politikalar, sağlık sistemine yönelik düzenlemeler ve aşılama programları bulunmaktadır (Semerci, 2022 : 79-80). Covid 19'un yarattığı tahribatın ülkeler arasında farklılık göstermesi ise, kamu politikalarının zamanında ve etkin uygulanıp uygulanmamasından kaynaklanmaktadır. Bu süreçte devletlerden özellikle beklenen, süreci olabildiğince saydam bir şekilde yönetmeleri ve halka doğru ve zamanında net bilgi üretmeleridir.

Covid 19 pandemisinden ilk dönemlerde en kötü etkilenen Avrupa bölgesindeki ülkeler, Covid 19'un yayılımını azaltmak amacıyla sınırlama ve kapatma politikaları uygulamışlardır. Almanya ve Fransa'da Covid 19 ile mücadelede kısıtlamalar oldukça katı iken, İsveç'te sınırlı düzeyde tutulmuş, İngiltere'de ise gecikmeli başlatılmıştır. Avrupa genelinde sağlık sistemleri Covid 19 pandemisi ile mücadele sürecinde, temel sağlık hizmetlerini sunarken büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Afrika bölgesinde yer alan hükümetlerin çoğu, Covid 19'un ülke içerisindeki yayılımını azaltmak amacıyla sınırlama ve kapatma politikaları uygulamıştır. İzlenen kamu politikaları Afrika ülkelerinde işsizliğin artması, turizmin çökmesi, emtia ihracatında aksaklık ve bozulmaların görülmesi gibi ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Bu durum ekonomik açıdan zaten zayıf olan Afrika bölgesi için, çok daha büyük zorlukların yaşanmasına neden olmuştur. ABD'de merkezi olmayan politikalarla Covid 19 ile mücadele edilmiştir. Ancak dünya genelinde, ulusal düzeyde olağanüstü hâl ilan eden tek ülke ABD olmuştur. Asya ülkeleri coğrafi yakınlıkları ve Çin ile bağlantıları nedeniyle Covid 19 pandemisinden ilk etkilenen ülkeler olmakla birlikte kimileri daha müdahaleci kimileri ise daha serbest kamu politikaları yürütmüşlerdir. Güneydoğu Asya ülkelerinin çoğu, Covid 19 ile mücadele sürecinde teknolojiye etkin bir şekilde faydalanmışlar, kitle iletişimi, temas takibi, gözetim veya kamu hizmeti sunumunda bilişim teknolojilerini üst düzeyde kullanmışlardır. Doğu Akdeniz bölgesinde yer alan Pakistan'da ise sosyal, kültürel ve politik yapı, pandemi ile mücadele sürecini kısıtlamış, ibadethanelerin bulaşı azaltmak amacıyla kapatılması kararı, halkın tepkisini çeker kaygısı ile gecikmiştir. (Semerci, 2022: 81-103).

Covid 19 pandemisi ile mücadelede Türkiye'de birçok ülke gibi merkezi yönetim, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör iş birliği içerisinde çalışmıştır. Yasaklar ve önlemlere yönelik alınan kararlar kademeli olarak vaka ve ölümlerin yayılımına paralel gitmiştir. Halkı destekleyici ve halk sağlığını önceleyen politikalar benimsenmiştir (Erdem, 2020: 379). Türkiye, 10 Ocak 2020 tarihinde Bilim Kurulu'nu oluşturmuş, Covid 19 pandemisi ile mücadelede izlenecek politikalar bu kurul rehberliğinde geliştirilmiştir (Erdem, 2020: 379). 14 Ocak 2020 tarihinde Covid 19 Rehberi yayınlanarak halkın farkındalığını artırmak hedeflenmiştir. Pandeminin seyri kamu politikalarını şekillendirmiştir.

Çin'e uçuşların durdurulması, yurt dışından gelenlerin 14 gün karantinaya alınması, İran sınırının kapatılması gibi tedbirlere karşın, Türkiye'de 10 Mart 2020'de ilk vaka tespit edilmiştir. İlk vakanın görülmesi sonrasında, Türkiye'de de diğer dünya ülkelerine benzer politikalar izlenmiş, Covid 19'un yayılımını azaltmak amacıyla sınırlama ve kapatma politikaları uygulanmıştır. Bu kapsamda evde tedavisi süren vatandaşların dijital uygulama üzerinden takip edildiği "Hayat Eve Sığar" isimli program kullanılmıştır (Tavukçu – Eken, 2021: 115). Sağlık sisteminin çökmemesi adına tedbirler alınmış ve bu kapsamda Pandemi Hastaneleri Genelgesi ile Sağlık Bakanlığı'na bağlı sağlık kurum ve kuruluşlarına yığılmanın önüne geçilmek istenmiştir (Boyacı, 2020:75). Vatandaşların hastaneye gitmeden hekimler ile telekonferans ve görüntülü konuşmalar aracılığıyla iletişim kurabilmeleri sağlanmıştır. Pandemi döneminde sağlık kurumları sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanmıştır (Türkoğlu- Yılmaz, 2021: 20). Tarım Bakanlığı gıda maddelerinin temini ve güvenliğini sağlamıştır (Kayıkçı, 2021: 338). Bulaş riskini azaltmak ve öğrencileri eğitim öğretimden mahrum bırakmamak için uzaktan eğitime geçilmiştir. İlk ve orta dereceli okullar için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kurulan EBA TV platformu, üniversitelerde ise sahip oldukları altyapıları üzerinden, eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı psikososyal destek sistemini hayata geçirmiş ve MTEK kurumlarının pandemi döneminde ihtiyaç duyulan materyalleri üretmesini sağlamıştır (Özer, 2020: 1124). Türkiye'de 13 Ocak' 2021 tarihinden itibaren öncelik sırası gözetilerek Covid 19 aşılama süreci başlamış, 20 Mayıs 2021 itibarıyla yaklaşık 27 milyon vatandaş aşılanmıştır (Türkoğlu- Yılmaz, 2021: 22).

Türkiye uluslararası platformda da Covid 19 ile mücadele etmiş, Avrupa, Ortadoğu ve Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere birçok ülkeye gıda ve sağlık malzemesi yardımında bulunmuştur (Çöllüoğlu, 2020: 82). Ayrıca KKTC, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Libya, Moldova, Karadağ, Kuzey Makedonya, Tunus ve Senegal'e aşı hibe etmiştir (Gündoğmuş, 2022). Uluslararası pek çok kuruluşa da destek vermiştir. Bu kuruluşlar arasında; Birleşmiş Milletler İnsani Yardım Koordinasyon Ofisi (OCHA), İslam Kalkınma Bankası, UNICEF, DSÖ, NATO, Dünya Bankası, Afrika Birliği ve Orta Amerika Entegrasyon Örgütü (SICA) de yer almaktadır.

COVID 19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE YEREL YÖNETİMLER

Dünya genelinde kamu yönetimi anlayışı Covid 19 pandemisi yaşanmadan çok öncesinde köklü bir değişime uğramış ve yeni kamu yönetimi yaklaşımı ekseninde yetki, görev ve sorumlulukların merkezden yerele doğru aktarıldığı bir sürece girilmiştir. Yerel yönetimler farklılaşan ve artan işlevlerini yerine getirmek için, insanlığın geldiği demokratik değerlerden beslenerek, yeni yönetim modellerinden ve bilişim teknolojilerinden yararlanmakta, elde ettikleri başarılar ile merkezi yönetimi de etkilemektedirler. Ekonomi yönetiminden sosyal politikalara kadar birçok hizmetin sunumunda alternatif yöntemler geliştirmektedirler (Ökmen-Parlak,

2015: 17). Birçok ülke ve Türkiye bu süreçte, siyasal ve kültürel yapılarına uygun olarak farklı boyutlarda kamu yönetimi reformları gerçekleştirmiş ve mevzuatlarında yaptıkları değişikliklerle yerel yönetimlerini güçlendirmiştir.

Tüm dünyada yerel yönetimler COVID-19 pandemisiyle mücadele sürecinde benzer yöntemlere başvurmuştur. Refah sisteminin diğer aktörleri (aile, topluluk, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları) ile iş birliği içerisinde hareket eden yerel yönetimler, hizmet ve yardımlarda bulunmuşlardır. Genelde yerel yönetimler, özelden belediyeler kendi öz kaynakları yanında, merkezden gelen transferler ve yerel refah sisteminin finansal, kurumsal ve insan kaynaklarından yararlanmışlardır (Urhan-Aslankoç, 2021: 958).

Covid 19 pandemisi merkezi yönetimler tarafından yürütülen kamu politikalarının öne çıktığı bir dönemi başlatmıştır. Covid 19 pandemisi ile birlikte pek çok ülkede yaşanan ekonomik daralma, sosyal politikalar ve sağlık hizmetlerinin sunumunda gözlemlenen yetersizlik ve aksama, kaynakların etkin kullanımı ve eşit dağılımında yaşanan belirsizlik ve sorunlar, merkezi hükümetlerin yerel yönetimler üzerindeki baskısını artırmış, yerel yönetimlerin yetki alanlarındaki fonksiyonlarını zayıflatmıştır (Woods, 2008: 551). Ancak merkezi yönetimler tarafından yürütülen kamu politikalarında etkinlik ve verimlilik sağlanamaması, yerel yönetim kuruluşları tarafından, yerel dinamikler gözetilerek geliştirilen politikaların önemini ortaya koymuştur (Bilgiç, 2020: 2088). Keza vatandaşların kendilerine en yakın olan yerel yönetim kuruluşlarından beklentilerinin artması yerel yönetimlerin çalışmalarına olan ihtiyacı daha da belirginleştirmiştir. Bu süreçte geliştirilen yerel politikalar ve yerel yönetimlerin uygulamaları küresel boyutta Covid 19 ile mücadelenin, milletlerarası yardımlaşma ve iş birliğinin temelini oluşturmaktadır. Mikro ölçekten başlayarak temiz ve sağlıklı alanların oluşturulması, en ücra köşelere bile mal ve hizmet sunumunda aksamaların yaşanmaması sürece yerel idarelerin dahil edilmesi ile sağlanabilmiştir. Pandeminin seyri ile ilgili sağlıklı ve doğrudan bilgilerin edinilmesi ve vatandaşlara doğru olarak aktarılması sürecinde de yerel yönetimlerden yararlanılmıştır (Bayraktar, 2020: 7). Bunun yanında Covid 19 pandemisinin aşılması sürecinde yerel yönetimler; sosyal yardım ve destek hizmetleri sunmuş, eğitim, kültür ve sanat faaliyetleri yürütmüş, sağlık, moral ve psikolojik destekte bulunmuşlardır (Bilgiç, 2020: 2089).

İdari örgütlenme açısından Türkiye'ye benzetilen Fransa'da yerel yönetimler sosyal yardım ve destek faaliyetlerinde merkezi yönetimlerle birlikte çalışmışlar, sosyal yardımlardan ihtiyaç sahibi vatandaşların eşit biçimde yararlanabilmesi için örgütler oluşturmuşlardır (Urhan -Arslankoç, 2021: 948). Bu kapsamda evsizlerin barınması için konaklama merkezleri açılmış, yoksullara, gıda ve temizlik malzemeleri dağıtılıp, sağlık yardımı yapılmış, ekonomik yardımlarda bulunulmuştur (Gouvernement, 2020). Merkezi idare tarafından sunulan sağlık hizmetlerinde ihtiyaçların karşılanamaması, vatandaşları yerinden yönetim

kuruluşlarına yönelmiş, yerel yönetimler verdikleri sağlık yardım ve hizmetlerini artırmıştır (Yılmaz, 2020: 240). Ayrıca dijital iletişim kanalları ile bilgilendirme ve kültür, sanat faaliyetleri sunma yoluna da gidilmiştir. Örneğin Paris’te vatandaşların talep, ihtiyaç ve önerilerini iletebilmeleri ve yardımseverler ile ihtiyaç sahiplerinin buluşabilmelerini kolaylaştırmak için dijital platformlar oluşturulmuştur. Paris Belediye Tiyatrosu, belediye web sitesi üzerinden kapanma döneminde çevrimiçi yayınlar yapmıştır (Bayraktar, 2020: 4; Bilgiç, 2020: 2091).

AB ülkeleri içerisinde yüksek refah seviyesi ve ekonomik zenginliği ile öne çıkan ülkeler arasında bulunan Almanya, Covid 19 pandemisi ile mücadele için 750 milyar Euro’luk ciddi bir bütçe ayırmıştır. Bulaşı azaltmak için eyalet ve kentlerde sokağa çıkma kısıtlamaları Almanya’da da uygulanmış, bu nedenle ekonomik daralmadan etkilenen esnaf ve sanatçılar desteklenmiş, işsizlere ve ev sahibi olmayanlara maddi yardım ve kira desteğinde bulunulmuştur (Yılmaz, 2020: 248). Bu süreçte eyalet yönetimi ve yerel yönetimler iş birliği içerisinde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Yerel yönetimler öncelikle eyalet yönetimi tarafından hazırlanmış “Ulusal Enfeksiyon Koruma Yasası” çerçevesinde yayınlanan tüm yasa, yönetmelik vb. idari düzenlemelerin hayata geçmesi ve uygulanması için çalışmıştır. Yerel yönetimler ayrıca kendi aldıkları diğer önlemleri de uygulamaktadırlar. Örneğin vaka sayılarının yüksek seyrettiği Düsseldorf’da belediye yönetimi; kira ve maddi yardım, maske dağıtımı, barınaklar açılması ve bu barınaklara öncelikle ihtiyaç sahibi kadın ve çocukların yerleştirilmesi, dezavantajlı grupların korunması, çevrimiçi ebeveyn programı sunulması, çevrimiçi eğitim, spor ve destek programları verilmesi, dijital platformlar üzerinden etkinlikler düzenlenmesi gibi çok çeşitli hizmetler sunmuştur. Wittenberg’de ise; eyalet yönetimi kararlarının ve Covid 19 pandemisinin seyrine ilişkin gelişmelerin duyurulması yanında risk grupları, şirket ve çalışanlar için gönüllü yardımlara ilişkin bilgiler aktarılmakta, çevrimiçi kütüphane hizmeti verilmektedir (Çetin, 2021: 60-67). Berlin Belediyesi de resmi web sitesi üzerinden 8 farklı dilde vaka sayılarını ve önlemlerle ilgili güncel gelişmeleri paylaşmaktadır (Bimay – Kaypak, 2021: 443).

İtalya’da ilk Covid 19 vakası 20 Ocak 2020 tarihinde görülmüş ve kısa zaman içerisinde özellikle 50 yaş ve üzerinde olanlar çoğunlukta olmak üzere toplumun büyük bir kesimini etkisi altına almıştır. Pandeminin ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi de oldukça yüksek olmuş, bu süreçte merkezi yönetim yanında yerel yönetimlerde pandeminin olumsuz etkilerini azaltmak için çalışmıştır (Erol, 2020: 43). Örneğin İtalya’da Milano Belediyesi, 3 Milyon Euro’luk ödeneğe sahip “Karşılıklı Yardım Fonu” oluşturarak pandemi de işsiz kalanlara, ekonomik daralmadan etkilenen kendi hesabına çalışanlara ve dezavantajlı gruplara yardım etmiştir. Bu fonun bağışlarla güçlenmesi teşvik edilmiş ve ekonomik sıkıntılıların aşılması için girişimlerde bulunulmuştur. Milano sınırları içerisinde kurulan geçici 10 adet merkez üzerinden dezavantajlı gruplara düzenli gıda yardımı yapılmıştır. Ayrıca Milano Belediyesi sınırları içerisinde dışarıya yemek servisi yapan restoran

çalışanları ve hazır yemek siparişinde bulunan vatandaşlara maske ve eldiven dağıtılmıştır. Bologna Belediyesi ise, bisiklet kullanımını teşvik etmek amacıyla posterler hazırlamış ve şehirde ve web üzerinde bu posterleri paylaşmıştır. Kira desteği verilmesi ve belediye çalışanlarının uzaktan çalışma ile hizmet sunması da Bologna Belediyesi'nin pandemi sürecinde yürüttüğü faaliyetlerdendir (Bimay – Kaypak, 2021: 444;

İspanya'da da Covid 19 pandemisi olumsuz etkiler yaratmış, birçok yerel yönetim birimi gibi Madrid Belediyesi de COVID-19'un etkilerini azaltmak için çalışmıştır. Pandemiden en fazla etkilenen dezavantajlı gruplara öncelik verilmesi ve ekonomik daralmanın önüne geçilmesi belirlenen hedefler arasındadır. Madrid Belediyesi tarafından hedefler belirlenirken sivil toplumla ortak hareket edildiği bildirilmiştir. Bilbao Belediyesi, sosyal yardım ve destek hizmetleri vermiş, bilgilendirici faaliyetlerini hayata geçirilmiştir. Ayrıca bulaşı azaltmak adına kısıtlama tedbirleri de hayata geçirilmiştir (Çetin, 2021: 70-73; Bimay – Kaypak, 2021: 443). Bu kapsamda Bilbao Belediyesi, telematik kanallarla vatandaşlara hizmet götürmüş, toplu taşıma sistemlerini yeniden organize etmiş ve dezenfekte sistemleri kurmuş, belediye marketlerini çoğaltmış, vergi ile ücretlerin son ödeme tarihlerinin ertelemiştir (Bilgili, 2020: 223).

Covid 19 pandemisi ile mücadelede İngiltere yerel yönetimleri toplumsal grupların ihtiyaçlarını gözeterek hizmetlerini çeşitlendirmiştir. Bilgi kirliliğini önlemek için iletişim kanalları üzerinden düzenli bilgi paylaşımında bulunmuşlardır. Yaşlı ve yetişkinler için sağlık ve bakım hizmeti vermişlerdir. Çocuk ve gençler için eğitimler, kültür ve eğlence faaliyetleri düzenlemişlerdir. Gıda yardımı, ekonomik destek, kira yardımı İngiltere'de yerel yönetimlerin Covid 19 pandemisi ile mücadele sürecinde yaptığı çalışmalardandır. Ayrıca çevrimiçi eğitimler ve erişilebilir kaynaklarla her yaş grubunda ihtiyaç duyulan eğitici platformlar da yerel yönetimler bünyesinde oluşturulmuştur. Çevrimiçi olarak sanal müze ve galeri gezileri yanında, tiyatro ve dans gösterileri gibi sanatsal etkinliklerde sunulmakta ve özellikle dezavantajlı gruplarında bu etkinliklere katılımı teşvik edilmektedir. (Çetin, 2021: 62-64).

Türkiye'de de yerel yönetimler Covid 19 pandemisiyle mücadele sürecinde önemli görev ve sorumluluklar üstlenmiştir. Türkiye Belediyeler Birliği ve merkezi yönetim uyumlu bir iş birliği içerisine girmiş, merkezi yönetimce alınan kararlar belediyeler tarafından hızlı bir şekilde uygulanmıştır. İskandinav ülkelerinin yerel yönetimleri başta olmak üzere pek çok ülkenin yerel yönetimi, Türkiye'deki yerel yönetimlerle ilişki kurmak istemiştir (Karataş – Beşer, 2021: 1346). İhtiyacı olanlara ekonomik ve mali destek, konaklama desteği, gıda ve temizlik paketi yardımı, evde bakım hizmeti, sağlık hizmeti, bilgilendirme ve farkındalık etkinlikleri, çevrimiçi eğitimler yerel yönetimler tarafından sunulan hizmetler arasındadır (Bilgiç, 2021: 2096).

Covid 19 pandemisi vatandaşlarla yerel yönetimleri yakınlaştırmış ve vatandaşların yerel yönetimlerden beklentilerini artırarak yerel yönetimleri ön plana çıkarmıştır. Örneğin İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Covid 19 pandemisi resmi olarak ilan edilmeden önce çalışmalarını başlatmış, toplumsal farkındalık oluşturan afiş ve broşürleri paylaşmıştır. Kapalı alanlar, toplu taşıma araçları, hastaneler, ibadethaneler vb. ortak kullanıma açık mekanlar düzenli olarak dezenfekte edilmiştir. Pandemi ilanı ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Covid 19 pandemisiyle mücadele çalışma alanlarını yaygınlaştırmıştır. Su borcunu ödeyememiş vatandaşların su kullanımının sağlanması, sağlık personelinin İSPARK'tan ücretsiz faydalanması, maske üretimi ve dağıtımı, toplu taşıma sistemlerinin yeniden organize edilmesi gibi uygulamalar bunlardan birkaçıdır (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2020). İçinde bulunduğumuz dönemde de İstanbul Büyükşehir Belediyesi çalışmaları devam etmekte, çeşitli raporlarla detaylandırılan faaliyetler kamuoyu ile paylaşılmaktadır.

Türkiye genelinde başta belediyeler olmak üzere birçok yerel yönetim pandemi ile hizmet alanlarını çeşitlendirmiştir. İhtiyaç sahiplerine ekonomik ve mali destek, konaklama desteği, gıda ve temizlik paketi yardımı, evde bakım hizmeti, sağlık hizmeti, bilgilendirme ve farkındalık etkinlikleri ile çevrimiçi eğitimler sunulan yerel yönetim faaliyetleri arasındadır. Yerel yönetimler, halkın ihtiyaçlarını karşılarken vatandaşlara sundukları ilginç hizmetlerle yapıcı bir rekabeti de tetiklemektedirler. Örneğin Niğde Belediyesi Covid 19 test merkezleri oluşturarak, halkın kolayca test yaptırabilmesini sağlamıştır. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi toplu taşıma araçlarını kullanan şoförlere; kişisel ve mekânsal hijyen, doğru iletişim teknikleri ve stres yönetimi gibi çeşitli alanlarda eğitimler vermiştir. Kayseri Büyükşehir Belediyesi farklı desenlerde ürettikleri çeşitli maskeler ile, maske kullanmayı sevmeyen çocukları da Covid 19 ile mücadele sürecine dahil etmeyi başarmıştır. Malatya Büyükşehir Belediyesi kendi mülklerinde kiracı olan ve pandemi süresince kapalı olması gereken esnaflardan kira almamış ve bu esnafların su faturalarını ertelemiştir. İzmir Büyükşehir Belediyesi evinde karantinada olan ihtiyaç sahibi Covid 19 hastalarına sıcak yemek yardımında bulunmuştur. Erzurum Büyükşehir Belediyesi oluşturduğu çağrı merkezi üzerinden 65 yaş üstü ve ihtiyaç sahibi vatandaşlara yemek, gıda ve temizlik maddesi yardımında bulunmuş ve 65 yaş üstü vatandaşların dışarıda yapılması gereken işlerine yardımcı olarak onların evde kalmalarını sağlamıştır. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi şehir tiyatro oyunları, senfoni orkestrası konserleri ve spor etkinliklerini çevrimiçi sunarak vatandaşların evde kaliteli zaman geçirmesini sağlamıştır. Ayrıca çevrimiçi hayvanat bahçesi gezisi yapılabilmesini de sağlamıştır (Karataş- Beşer, 2021: 1346-1347). Ancak pandemi ile yerel yönetimlerin gelirlerinde önemli bir azalma meydana gelmiştir. Sundukları hizmetlerin maliyetleri ise artmıştır. Çünkü bir yandan halkın yerel yönetimlerden aldığı hizmetlerin aksamaması sağlanırken, diğer yandan bu hizmetlerin toplum sağlığını tehdit etmeyecek şekilde sunulması gerekmiştir. Pandemi ile halkın ihtiyaç ve beklentileri de artmıştır. Dolayısıyla Covid 19'un yayılma hızının kesilmesi

ve olası tahribatın azaltılmasında önemli bir aktör olan yerel yönetimlerin maddi açıdan desteklenmesi gerekmiştir (Peker – Köseoğlu, 2021: 95; Bek – Bek, 2021: 125). Başlıklar halinde yerel yönetimler tarafından pandemi döneminde de sunulan ve yerel yönetimlerin bütçesini zorlayan hizmetler arasında öne çıkanlar şu şekilde sıralanabilir (Etiler, 2020: 70-72);

- **Ulaşım:** Covid 19'un yayılma hızının kesilmesi dünya genelinde toplu taşıma sistemlerinin yeniden organize edilmesini gerektirmiştir. Bu süreçte toplu taşıma seferleri sayıca artırılmış ve yolcu taşıma yoğunluğu azaltılmıştır. Toplu taşıma araçları ve bu araçların giriş/çıkış ve bekleme alanları her zamankinden daha sık temizlenmiştir. Toplu taşıma araçları, giriş/çıkış ve bekleme alanlarına el dezenfektanları ve maskeler koyulmuştur. Toplu taşıma giriş noktalarına termal kameralar yerleştirilerek yolcuların ateşleri takip edilmiştir. Pandemi döneminde kamusal hizmetlerin aksamaması için sağlık çalışanları gibi gruplara toplu taşıma ücretsiz sağlanmıştır. Şoför, güvenlik görevlisi, bilet satış elemanı gibi yerel yönetim çalışanlarının sağlık kontrollerinin düzenli takibi yapılarak enfekte çalışanların tespit edilerek sahadan uzaklaştırılması gerekmiştir. Bisiklet yolları gibi alternatif bireysel ulaşım sistemlerinin kurulması gerekmiştir.
- **Sağlık Eğitimi:** Covid 19 konusunda halkı bilgilendirmeye yönelik hazırlanan, afiş ve reklamlar, broşürler, panolar, çekilen videolar yerel yönetimler için ek maliyetler gerektirmiştir. Çevrimiçi olarak bilgi ve farkındalığı artırmaya yönelik çalışmalar da artmıştır.
- **Dezenfeksiyon çalışmaları:** Covid 19 pandemisi ile kapalı alanlar başta olmak üzere, kamusal alanlar, toplu taşıma araçları ve kent mobilyaları gibi alan ve yüzeyler daha sık aralıklarla temizlenmiştir. Maske gibi tıbbi atıkların toplanması ve dezenfeksiyon sürecinde özen gösterilmesi gereken sık temas edilen yüzeyler konusunda dikkat edilmesi gerekenlere ilişkin çalışanlara eğitimler verilmiştir. Bunlar da maliyetleri artırıcı çalışmalar arasındadır.
- **Sosyal Hizmetler:** Covid 19 ile özellikle dezavantajlı toplumsal gruplar olarak nitelenen yoksullar, yaşlılar, engelliler, hastalar, göçmenler gibi korunmaya ve desteğe muhtaç bireylerin daha da savunmasız hale geldiği bir süreç girilmiştir. Bu dezavantajlı grupların yaşamlarını sürdürmek ve sağlıklarını korumak için gereksinim duydukları hizmet ve kaynaklara erişimleri büyük ölçüde onlara en yakın yönetsel birim olan yerel yönetimler tarafından temin edilmiştir. Gıda maddesi, ilaç, temizlik malzemesi (sabun, deterjan, maske, kolonya...), kira desteği, nakdi yardım, fatura ödemeleri bu kapsamda yerel yönetimlerce verilen yardımlar arasındadır. Öte yandan bu süreçte görülen ekonomik daralma kent yoksullarını sayıca artırmış ve bu durum paralel olarak yardım beklentisi ve ihtiyacını da artırmıştır. Kısıtlamalar nedeniyle evlerinde kalan 65 yaş üstü ve kronik rahatsızlığı olan bireylerin temel

gereksinimlerinin ve sağlık ihtiyaçlarının evlerinde sürdürülmesi için yerel yönetimler devreye girmiştir. Bu süreçte yerel yönetim çalışanlarına destek olmak için gönüllü katılımcılardan da destek alınmıştır.

- **Çevrimiçi hizmetler:** Covid 19 ile getirilen yasak ve kısıtlama tedbirleri nedeniyle kamusal hizmetlerin bir bölümünün e-devlet/e-belediye kapsamında çevrimiçi olarak sunulması gerekmiştir. Yerel yönetimler eksik alt yapılarını geliştirmek ve güçlendirmek için de maddi kaynak ayırmak durumunda kalmışlardır.

Bütünsel bir değerlendirme yapıldığında tüm dünya ülkelerinde hem merkezi yönetim hem de yerel yönetimler Covid 19 pandemisinin en az hasarla atlatılabilmesi amacı ekseninde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Merkezi yönetim tarafından kapsayıcı, eşit ve standart kamu politikaları üretilmiş ve uygulanmış, yerel yönetimler ise kamusal hizmetlerin, gecikmesi, israf edilmesi ve halkın ihtiyaçlarından uzaklaşmasına engel olmuştur. Tüm çaba ve iş birliğine karşın, küresel pandeminin yarattığı can kayıpları, ekonomik daralma ve mali sıkıntılar büyük olmuştur. Bu süreçte, karşılıklı bağımlılık, iş birliği, ekolojinin temel ilkeleri öne çıkan temel değerlerdendir. Covid 19 pandemisi ile küresel boyutta gözlemlenen çok sayıda problemin çözümünde yerel ölçekli çözümler geliştirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Çünkü yerel yönetimler, yerel nitelikli ihtiyaç ve beklentilerin daha hızlı ve etkin karşılanmasını sağlayabilmişlerdir. Halkın bilinçlendirilme çalışmaları, ekonomik destek kampanyaları ve sosyal yardım faaliyetleri tüm ülkelerde merkezi yönetimlerin yerel yönetimlerle iş birliği içerisinde hareket etmesini gerektirmiştir.

SONUÇ

İçinde bulunduğumuz dönemde dünya nüfusunun büyük bölümü kentlerde yaşamakta ve kentler gün ve gün çoğalmaktadır. Gittikçe büyüyen ve kalabalıklaşan kentlerde yaşanan sorunlarda çeşitlenmektedir. Covid 19 pandemisi kentlerin kendi kendine yeter nitelikte olmasının önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir (Şolt, 2021: 46). Kent planlamada; ekolojik ilkelerin gözetilmesi gerekmektedir. Ekolojik ilkelerin sunduğu bütünsellik pandemi sürecinin daha az hasarla atlatılabilmesine de olanak tanıyacaktır. Dünya genelinde başarılı birçok örneğin de gösterdiği gibi yeni teknolojilerin etkin olarak kullanılması pandemi ile mücadele sürecinde önemli açılımlar sunmaktadır. Merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında bilgi akışının korunması önem arz etmektedir. Ayrıca halkla yönetim arasında etkileşimin sağlanması özellikle pandemi gibi olağan dışı durumların atlatılmasını kolaylaştıracaktır. Yerel, kültürel ekolojik ve ekonomik açıdan sürdürülebilir bir kalkınma modeli ekseninde hazırlanmış kent planlarını referans alan bir yönetim anlayışı, yeşil alanları, tarihi ve kültürel mirası, doğal kaynakları koruyacaktır. Bu kent planı halka sağlıklı, huzurlu ve mutlu yaşayabileceği dirençli kentler ve bu kentler içerisinde herkesin erişebileceği kamusal hizmetler ile istihdam fırsatları sunacaktır.

Covid 19 pandemisi, yalnız sağlık alanında yaşanmamış, toplumsal, siyasal, ekonomik açıdan da büyük sonuçlar doğurmuştur. Sosyal bir varlık olan insanın diğer insanlarla yoğun etkileşim içerisinde olma isteği ile oluşturduğu tüm örgütler, Covid 19 pandemisi ile büyük bir değişime uğramıştır. Sosyal izolasyonun gerekliliği tüm insanlığı bilişim teknolojilerine yönlendirmiş, kamu kesimi, gönüllü kuruluşlar ve özel sektör bu durumdan büyük çapta etkilenmiştir. Teknolojik alt yapısı gelişmiş ülkeler sürece daha kolay adapte olurken, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler entegrasyon sorunları ile karşılaşmıştır. Gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de de gerek kamu kesimi, gerek özel sektör, gerekse de gönüllü kuruluşların sahip olduğu teknolojik altyapı, Covid 19 pandemisi ile mücadele çalışmalarında gösterdiği performansı etkilemiştir. Yerel yönetimler bağlamında durum değerlendirildiğinde de benzer sonuçlar gözlenmiş, teknolojik alt yapısı güçlü ve nitelikli personele sahip yerel yönetimlerin pandemi döneminde daha başarılı oldukları görülmüştür. Türkiye’de pek çok yerel yönetimin teknolojik altyapı ve nitelikli personel yetersizliği bulunmaktadır. Bu durum ülke genelinde yerel yönetimlerin sundukları hizmetlere de yansımış, yerel hizmetlerde niteliksel ve niceliksel açıdan önemli farklar gözlenmiştir.

Toplumsal grupların farklı talep ve ihtiyaçlarını karşılamak için kamu politikalarının çeşitlenmesi, pandemi gibi olağan dışı dönemlerde çok daha hayati bir önem taşımaktadır. Zamanında ve doğru kamu politikaları geliştirmek ve uygulamak, hem kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını sağlayacak hem de vatandaşların devlete duydukları memnuniyeti artıracaktır. Kamu politikalarını doğru tespit edebilmek ise toplumsal farklılıkları içeren veri tabanlarına sahip olmakla mümkündür. Türkiye, veri tabanları açısından eksikliğini kapatabilmiş değildir. Özellikle kadın, yaşlı, çocuk, engelli gibi dezavantajlı gruplara yönelik alanlarda veri tabanı eksikliği çok daha net bir şekilde kendisini göstermektedir. Bu durum kimi zaman kaynak israfına da neden olmaktadır. Yerel yönetimlerde mevcut kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanabilmek için öncelikle doğru veri tabanına sahip olmalıdır. Türkiye’deki veri tabanı eksikliği, kamu politikalarının tespitini güçleştirmenin yanında, akademik çalışmaların hazırlanması sürecini de zorlaştırmaktadır

Türkiye’de yetki ve sorumlulukları giderek artan yerel yönetimlerin önemli bir bölümünün; maddi kaynak, teknik alt yapı ve nitelikli personel ihtiyacı bulunmaktadır. Bu eksiklikler nedeniyle pek çok yerel yönetim yasalarla kendilerine verilen görevleri gerçekleştirirken önemli zorluklarla karşılaşmaktadır. Ayrıca bu durum yerel yönetimler tarafından sunulan hizmetler arasında çeşitlilik, miktar ve kalite açısından büyük farklılıklara neden olmaktadır. Özellikle pandemi gibi olağan hayatı büyük ölçüde etkileyen dönemlerde halkın kamu hizmetlerine yönelik beklenti, talep ve ihtiyaçları artmaktadır. Bu durum kamu kurumlarının kaynak, personel ve teknik alt yapı ihtiyacına da yansımaktadır. Maddi kaynak, teknik alt

yapı ve nitelikli personel açısından yetersizlikler yaşayan pek çok kamu kurumu böyle dönemlerde kendilerinden beklenen görevleri gerçekleştirememektedir. Öte yandan içinde bulunduğumuz dönemin hâkim kamu yönetimi anlayışının bir sonucu olarak, vatandaşlar öncelikle kendilerine daha yakın yönetsel birimlere yönelmektedir. Yerel yönetimlerin kaynak, donanım ve personel yetersizliğinin giderilmesi yerel yönetimlerin görevlerini layığıyla yerine getirebilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Türkiye; Covid 19 pandemisini, uluslararası boyutta çözüm üretilmesi gereken bir sorun olarak görmüştür. Ulusal düzeyde uyguladığı politikalara ek olarak pandemiden etkilenen çeşitli devletlere gönderdiği yardımlarla bu bakış açısını desteklemiştir. Öte yandan Covid 19 pandemisiyle güçlenen yerelleşme politikaları, birçok ülke gibi Türkiye’de de merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasındaki yönetsel yapıyı dönüştürmüştür. Pandemiyle merkezi yönetimin toplumsal ve ekonomik alandaki hegemonyası güçlenmiştir. Ancak paralel olarak yerel yönetimler alanında yürütülen yurttaş odaklı sosyal politikalar da gelişim sürecine girmiştir. Bu durum yerinden yönetim kuruluşlarını siyasi aktöre dönüştürmüştür. Merkezi yönetimin sorumlu olup yetersiz kaldığı birçok alanda, yerel yönetimler devreye girmiştir. Özellikle Büyükşehir Belediyelerinin, yurttaşlara yönelik hayata geçirdiği politikalar kent yaşamını biçimlendirmiştir. Özetle güçlenen yerel yönetimler, küreselleşmenin etkisiyle çözüm üreten bir yönetsel birim rüştü kazanmış, Covid 19 pandemisi döneminde yurttaşların beklentilerini en hızlı karşılayan merci olarak görülmeyi başarmıştır. Tam da bu süreçte üniter hassasiyetler gözetilerek, idari ve mali açıdan titizlikle hazırlanan yerel yönetim reformları; yerel ihtiyaçların daha kolay karşılanmasını sağlayarak, yerel yönetimlerin başarısını daha da artıracaktır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. A.(2011), “Türkiye’de Kamu Politikası Disiplininin Tarihsel İzleri”, Türkiye’de Kamu Yönetimi ve Kamu Politikaları, Ed: Kartal, F. Ankara: TODAİE Yayınları, ss.75-98.
- Bayraktar, U. (2020), “Pandemi Ve Sonrasında Yerel Yönetimler İçin Politika Önerileri”, İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü Politika Notu, ss. 1-7, https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_b474a4768374461197f73b94c73a6cd7.pdf (Erişim Tarihi: 18. 07. 2022).
- Bek, N. – Bek, A. (2021), “Yerel Yönetimlerin COVID-19 ile İmtihanı: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Örneği”, COMU LJAR Çanakkale Onseküz >Mart Üniversitesi Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi, 2(4), ss. 117-127.
- Bilgiç, A. K. (2020), “Covid-19 İle Mücadele Sürecinde Yerel Yönetimlerin Genel Görünümü”, İdealKent Dergisi, 31(11), ss.2084-2112.
- Bilgili, M. Y. (2020), “Merkezi yönetim, yerel yönetimler ve Koronavirüs (COVID-19) Salgını”. Turkish Studies, 15(6), ss.219-235.
- Bimay, M. -Kaypak, Ş. (2021), ”Küresel Salgın (Covid 19) Süreci ve Yerel Yönetimlerin Hizmet Sunumunda Yapısal ve İşlevsel Değişim”, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(23), ss. 431-455.
- Boycacı, İ. (2020) “Türkiye’de Sağlık Sisteminin Dönüşümü (2003-13)Covid 19 Pandemisi ile Mücadele Sürecinde Sağlık Reformlarına Yeniden Bakış”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Covid 19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19(37), ss.59-80.
- Covid 19 Pandemi Değerlendirme Raporu (2020), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, TÜBA Raporları No: 34.
- Çayak, S. (2021), “Covid 19’un Eğitim Sürecine Etkileri: Karantina Günlerinde Veli Olmak”, International Journal of Eurasia Social Sciences, 12(44), ss.204-229.
- Çetin, Z. Ö. (2021), “Ülke Örnekleri Üzerinden Covid 19 Sürecinden Yerel Yönetim Uygulamaları ve Önlemleri”, Kamu Yönetimi Politikaları Dergisi, 2(1), ss. 55-80.
- Çöllüoğlu, Z. M. Ö. (2020), “Covid-19 Süreci ve Sonrasında Türkiye’nin Dış Politika Perspektifinin Değerlendirilmesi”, Covid-19 Pandemi **Sürecinin** Sosyo-Ekonomik Ve Politik Etkileri, Ed: Özdemir, A.- Eser, M., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 81-105.
- Denhardt, R. B (2004), “Theories of Public Administration” (4.baskı). Belmont, California: Thomson-Wadsworth.
- Erdem, İ. (2020), “Koronavirüse (Covid 19) Karşı Türkiye’nin Karantina ve Tedbir Politikaları”, Turkish Studies, , 15(4), ss. 377-388.
- Erol, I, Sevgi (2020), “Covid 19’un Çalışma Hayatına Yansımaları: Salgından Etkilenen Bazı Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler”, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(19), ss.212-231.
- Erol, I, Sevgi (2020), “Covid 19’un Turizm Sektöründe İstihdama Etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye Örnekleri”, İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 8(2), ss.38-49.
- Etiler, N. (2020), “Yerel Yönetimler ve Salgınlarla Mücadele”, Türk Tabipleri Birliği Covid 19 Pandemisi Altında Ay Değerlendirme Raporu”, ss. 70-73. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/64935199/covid19_TTB_Rapor_6-libre.pdf?1605372947=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DYEREL_YONETIMLER_VE_SALGINLARLA_MUCADELE.pdf&Expires=1671373547&Signature=LbToXhn7vdT7~VQ4Q06jF7YZEVShgsCOF~sIhNYWK711py5njWfQCMs2mtJSxoL90FET~Dzd5Kd-hGhbqkE0Aicii8C~~6bcahMQKZma45DFdn508c~~U-a5iOJWslFFFfequsbHqRmdvJHUz4LzghVV1oE3eZ6xXsQReB1WUusb7yb9-uTlfH5gQKdrjYDIwfxE~ckX7Hf-UaEmlfA2feB5GcPji1Sp5679kwhAXptxSa4KcivVq4NEA77gmhpa7PiCR2EImB~rMwsBmdM-qpyEy~oU2Ipo436H2hhM2ePt6YNIiGv3w8XSRZuuaL0y~A17NA-eKb1jL5Tm-yCOCAQ_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA (Erişim Tarihi: 18. 07. 2022).
- Gouvernement, (2020) “Plus de 10 800 Places D’hôtel Supplémentaires Désormais Mobilisées Pour Les Sans-abri et 95 Sites D’hébergement Spécialisés Pour Des Malades du Covid Ouverts en France”, <https://www.cohesion-territoires.gouv.fr/actualisation-plus-de-10800-places-dhotel-supplementaires-desormais-mobilisees-pour-les-sans-abri> (Erişim tarihi: 17.08.2022).
- Gültekin, S. (2011), “Kamu Politika Sürecinde Politika Yayılım ve Yenilik Modeli”, Kamu Politika Süreci Politik Perspektifler, Ed: Kaptı, A., Ankara: Seçkin Yayınları.

- Gündoğmuş, Y. N. (2022), “Türkiye’den 160 ülkeye Kovid-19 salgınıyla mücadele desteği”, <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiyeden-160-ulkeye-kovid-19-salginiyla-mucadele-destegi/2465665> (Erişim Tarihi: 18. 07. 2022).
- Güngören, F. (2020), “Covid 19’un Toplumsal Kurumlara Etkisi” Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi”, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, ss. 393-428.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (2020). Koronavirüsle mücadele faaliyet raporu Mart-Nisan 2020. <https://4sdh5ekllrln.merlincdn.net/wp-content/uploads/2020/06/iBB-Koronavirus-Faaliyet-Raporu-Mart-Nisan.pdf> (Erişim Tarihi: 18. 07. 2022).
- Karataş, A. - Beşer, N. G. (2021), “Yerel Yönetim Birimleri Olarak Belediyelerin Salgın Hastalıklar Konusundaki Sorumlulukları: Covid 19 Pandemisi Örneği”, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi”, 14(4), ss.1340-1351.
- Karataş, Z. (2020), “Covid 19 Pandemisinin Toplumsal Etkileri, Değişim ve Güçlenme”, Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 4(1), ss. 3-17.
- Kayıkçı, S. (2021), “Türkiye’de İnfluenza Pandemisi Politikası Analizi: Covid 19 Örneği”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 43, ss. 333-345.
- Nacak, O. (2015), Yeni Kamu Yönetimi ve Türkiye’de Kamu Politikalarının Oluşturulması: Aktör Temelli Bir Analiz, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Ökmen, M. – Parlak, B. (2015), Yönetimlerde Yeni Vizyonlar, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özer, M. (2020), “Türkiye’de COVID-19 Salgını Sürecinde Milli Eğitim Bakanlığı Tarafından Atılan Politika Adımları”, Kastamonu Education Journal, 28(3), ss. 1124-1129.
- Peker, D. – Köseoğlu, İ. (2021), “Koronavirüs Covid 19 Salgınında Krizle Mücadelede Yerel Yönetimlerin Rolü: Beş Büyükşehir Belediyesinde Bir Analiz”, Assam Uluslararası Hakemli Dergi, 8(18), ss. 88-102.
- Sabuktay, A. (2010), Devletin Yasal Olmayan Faaliyetleri, İstanbul: Metis Yayınları.
- Semerci, H. (2022), Dünyadaki Aşılama Konulu Kamu Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi: Covid 19 Örneği, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Şolt, B. H. (2021), “Covid-19 Pandemisinde Kentlerde Yaşanan Değişimler ve Kentsel Hizmetler”, Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(15), ss. 39-47.
- Taylor, S. (2019). The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease . Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Tavukçu, M. – Eke, E. (2021), “Covid-19 Pandemi Yönetim Süreci: Türkiye Perspektifi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Yönetim Dergisi, 3(2), ss. 106-123.
- Tekin, S. (2020), “Küresel Risk Toplumu ve Toplumsal Tecrit, Birikim, <https://birikimdergisi.com/guncel/10045/kuresel-risk-toplumu-ve-toplumsal-tecrit> (Erişim tarihi: 17.08.2022).
- Timur, K. (2017), “Kitap İncelemesi Ulrich Beck: Risk Toplumu – Başka Bir Modernliğe Doğru”, Intermedia International e-Journal, Spring –June, 4(6), ss. 188-192.
- Turan, A. – Çelikyay, H. H. (2020), “Türkiye’de KÖVİD-19 ile Mücadele: Politikalar ve Aktörler”, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3(1), ss. 1-25.
- Türkoğlu, M. C. – Yılmaz, K. F. (2021), “Sağlık Politikası Analizi: Türkiye’de Covid-19 Pandemi Döneminde Uygulanan Sağlık Politikaları” Toplumsal Politika Dergisi, 2(1), ss. 11-29.
- Urhan, G. – Arslançoç, S. (2021), “Covid-19 Pandemi Sürecinde Sosyal Politika ve Yerel Yöntemler: İstanbul İlçe Belediyeleri Örneği”. Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi, 2(69), ss. 945-980.
- Woods, N. (2008). Dünya Siyasetinde Düzen Küreselleşme Ve Eşitsizlik, (Çev. Ali Serkan Mercan), Held, D. – McGrew, A. (Ed.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Yıldız, G. – Erbil, N. (2022), “Covid 19 Pandemisi ve Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet”, Androloji Bülteni, 24, ss. 228-233.
- Yılmaz, E. A. (2020), “Pandemi Sürecinde Avrupa Birliği’nin Tutumu Ve Yeni küresel Düzen”, Covid-19 Süreci Ve Örgütsel Yönetim, Ed: Tutucu, A. – Gün, S., Ankara: İksad Yayınevi, ss. 237-268.
- Yirci, R. – Özdemir, T. Y. (2021), “Covid 19 Pandemisinin Sosyoekonomik ve Psikolojik Göstergeleri ile Türk Eğitim Sistemi Üzerindeki Etkileri”, Tarih Okulu Dergisi, 14(1-3), ss. 2440-2466.
- Valiyeva, K. (2020), “Covid 19 ile Ulusal Devleti Yeniden Düşünmek”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19(Sayı: 37 Bahar (Özel Ek), ss.390-403.

DAVRANIŞSAL OYUN TEORİSİ ÇERÇEVESİNDE ÜLTİMATOM OYUNU

Yusuf AKAN¹, Muhammed İkbâl TEPELER²

GİRİŞ

Hakim iktisat teorisi, bireylerin kişisel çıkarlarını koruduğunu, rasyonel tutum sergilediklerini, bilişsel kapasitelerinin sınırsız olduğunu ve karar alırken hata yapma ihtimalinin düşük olduğu prensiplerine dayanmaktadır. Halbuki gerçek yaşamda durum tamamen farklıdır. Birey hata yapabilir, kişisel çıkarlarını korurken karşı tarafında nasıl olduğu ile ilgilenir, irrasyonel kararlar alabilir ve bilişsel kapasitesi de sınırlıdır.

Yukarıda hakim iktisadın gerçek yaşamdan ayrıldığı noktalarda, davranışsal iktisat devreye girmektedir. Davranışsal iktisat ile birlikte geleneksel iktisattaki varsayımlar daha gerçekçi bir zemine oturma hedefi taşımaktadır. Bu sayede var olan iktisadi teori ve kurallar davranışsal iktisat sayesinde daha sağlam bir zemine oturmaktadır.

Klasik iktisatçılar genelde var olan veriler ve olasılıklı veriler ile teoriler ortaya çıkarırken, davranışsal iktisatçılar deney ve gözlemlere ait veriler yardımı ile yollarını sürdürmektedir (Can, 2012:94). Davranışsal iktisatta, ekonomik karar birimlerini inceleyebilmek için laboratuvar, saha ve çevrimiçi deneyler kullanılmaktadır (Akın ve Urhan, 2009: 7). Davranışsal iktisatçılar, bahsedilen deneyleri çeşitli oyun senaryoları hazırlayarak çalışmaktadırlar. Bazı oyunlar klasik oyun teorisinden faydalanıp davranışsal iktisada uyarlanmıştır. Oyun teorisyenleri geleneksel olarak bireylerin kendi kazançlarını maksimum fayda düzeyine çıkarmak için tamamen rasyonel davrandıklarını varsayarlar. Ancak, çok sayıda davranışsal veri, birçok insanın başkalarının getirilerinden etkilendiğini göstermiştir. Ültimatoma oyunu, diktatör oyunu, güven oyunu gibi oyunlar bu olgunun özellikle etkili bir örnekleri olmuştur (Rand vd. 2013).

1 Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi- İktisat Bölümü, yusufakan@atauni.edu.tr , ORCID: 0000-0002-2446-5043

2 Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi-İktisat Bölümü, muhammed.tepeler@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0206-2371

Ekonomistlerin yanı sıra psikologların da büyük ilgisini çeken iki oyun diktatör ve ultiatom oyunlarıdır. Diktatör ve ultiatom oyunlarının iktisatçıların dikkatini çekmesinin nedeni deneyin bulgularının geleneksel iktisat teorilerinin beklentileri ile çelişmesidir (Nguyen, 2022).

Geleneksel iktisadi karar verme modelleri, karar vericilerin bireysel kararlarını maksimize etmek için hareket eden rasyonel aktörler olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ültimatom oyununda, eğer oyuncuların davranışları kesin olarak bireysel kazançlarını maksimize etmeye dayalı ise, yanıt vericilerin sıfırdan büyük herhangi bir parasal teklifi kabul edeceğini ve teklif verenin ise minimum teklifte bulunacağını tahmin etmektedir. Oysa ki yapılan ultiatom oyunlarında bireysel parasal getirileri hesaba katan fayda maksimizasyonuna dayalı ortodoks teorik rasyonelite kavramıyla tutarsız kanıtlar elde edilmiştir (Thaler, 1988; Kravitz ve Gunto, 1992; Camerer ve Thaler, 1995; Pillutla ve Murnighan, 1996; Sanfrey vd. 2003). Yanıt verenin herhangi bir teklifi kabul etmesi rasyonel olarak daha iyi olsa da paylaşılacak mevcut miktarın üçte birinin altındaki teklifler genellikle reddedilir (Szolnoki vd. 2012).

Adalet geçmişten günümüze kadar bireylerin sürekli gerçekleştirmeye çalıştıkları bir ideal olarak önemini korumaktadır (Serçemeli, 2018). Ültimatom oyunu, adaletsizliğe verilen bireysel tepkileri ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Güth ve Kocher, 2014). Ültimatom oyunu adalet algısının ölçülmesinin yanında bireylerin özgeci davranışlarını da ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı bulgular genellikle çok boyutlu olmaktadır.

Ültimatom oyununda teklif oranı ve kabul miktarı; yaşa, kültürel farklılığa, cinsiyete ve paylaşılan meblağın büyüklüğüne göre farklılıklar göstermektedir (Demir,2013:27). Bu kapsamda her bir ultiatom deneyinin sonucunu genele indirgemek zorlaşmaktadır. Farklılıkların nedenleri ise literatürde tartışılan bağlamlara göre değişmektedir.

Çalışmamız, genel kapsamda hakim iktisattan davranışsal iktisada geçişi adım adım sunmakta, davranışsal iktisadın kavramsal bir çerçevede tanıtımını yaptıktan sonra ultiatom oyunu hakkında tanımlamalar eşliğinde ilerlemektedir. Ayrıca ultiatom oyunu ile ilgili literatürden çalışmalar ile zenginleştirilip davranışsal iktisat alanına katkı sunmaktadır.

DAVRANIŞSAL İKTİSADA GENEL BİR BAKIŞ

Egemen iktisat teorisi, günümüz iktisadi problemlerini çözememekte, dahası iktisadi gerçekliği kavrayamamakla tenkit edilmektedir. İktisatçıların sunmuş oldukları politikalar vaat edilenin gerçekleşmesini sağlayamamakta, hatta zaman zaman daha da kötüleştirebilmektedir. Ayrıca hakim olan iktisat teorisinin kurgusal zemininin de giderek iktisatçıyı gerçeklerden kopardığı yankı bulmaktadır. Dolayısıyla iktisadın bu başarısız politikalarının uyandırdığı tepkiler artık üniversite sıralarına kadar yayılmıştır (Acar, 2016: 215).

Klasik ekonomik model, bireylerin rasyonel olduğunu ve kişisel çıkarları tarafından yönlendirildiklerini ileri sürmektedir (Kahneman vd. 1986). Geleneksel rasyonel seçim teorileri, karar vericilerin her zaman daha fazla parasal miktarı, daha azına tercih ettiğini varsaymaktadır (Friedman ve Savage, 1948).

Geleneksel modellere göre sosyal ve psikolojik faktörler bireylerin karar vermelerinde hiçbir rol oynamamaktadır (Loewenstein ve Lerner, 2003). Hakim olan iktisada baktığımız zaman “iktisat dışı” olarak görülen birçok alanla karşılaşmaktayız. Örneğin bölüşüm, neoklasik ekonomi açısından disiplin dışı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlak felsefesi ya da siyaset bilimi gibi alanlar bölüşümle ilgili bir şeyler söyleyebilir; ancak geleneksel iktisatçılar söylememelidir. Benzer biçimde toplumsal kültür, adalet gibi kavramlar da neoklasik teorinin reddettiği konular arasındadır (Acar, 2016: 20).

Davranışsal iktisat, bireylerin karar verme süreçlerini bilişsel, psikolojik, kültürel ve sosyal faktörleri de hesaba katarak inceleyen ve bu bağlamda ana akım (neoklasik) iktisat analizindeki mekanik insan bakış açısına itiraz eden bir iktisat okuludur (Kırmızıaltın, 2021:12). Başka bir şekilde, psikoloji ve iktisadi bir araya getirilerek akılcı insan olarak tanımlanan *homoeconomicus*'u gerçeğe indirgemeye çalışan ve iktisadi modelleri gerçek zemine oturtmayı hedefleyen yeni bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tümdengelim yerine tümevarımla ve teorik olmanın yerine deneysel ve ampirik bir bakışla amacına ulaşma gayesindedir. Gerçek yaklaşımlarla bireyler; kayıptan ve riskten korunan, statükocu, bilişsel kapasitesi sınırlı, hata yapabilen, kendini kontrol etme konusunda zaafı bulunan aktörlerdir. Ayrıca adalet duygusu, karşılıklılık, güven, ahlak, sempati, empati, ve sosyal normlar gibi birçok etmen çevresinde karar almakta ve özgeci davranışlar sergileyebilmektedirler (Hatipoğlu, 2021:140).

Davranışsal ekonomi geleneksel karar verme mekanizmalarından sapmayı; standart dışı tercihler, önyargılı inanışlar ve sistematik yanlılıklardan kaynaklandığını ileri sürmekte ve rasyonellik anlayışına psikoloji tabanlı matematiksel alternatifler sunmaktadır. Tablo 1 geleneksel iktisattaki temellerin psikolojik modellemedeki yerlerini göstermektedir (Eser ve Toigonbaeva, 2011:304):

Tablo 1: Geleneksel İktisattaki İlkelerin Psikolojik Modellemedeki Yeri

Rasyonel ilkesi	Davranışsal ilkesi	Psikolojik temeli
Beklenen fayda $\sum_i P_i u(X_i)$	Beklenti teorisi $\sum_i \pi(P_i) u(X_i - r)$	Kayıptan kaçınma, zihinsel muhasebe, yansıma, doğrusal olmama
Denge	Öğrenme	Genelleştirilmiş destek
İndirgenmiş fayda $\sum_t \delta^t u(x_t)$	Hiperbolik indirgeme $u(X_0) + \sum_{t=1} \beta \delta^t u(X_t)$	Doğrudan mevcut olan için tercih
Kendi ödemesini maksimize etmek $u x_2(X_1, X_2) = 0$	Sosyal fayda $u x_2(X_1, X_2) \neq 0$	Diğer insanlarla karşılıklı hareket etme, eşitsizliği sevmeme
Talep, refah ve fiyatın fonksiyonudur.	Talep sahiplik etkisine bağlıdır.	Psikolojide sahiplenme etkisi olarak bilinmektedir.

Kaynak: Eser ve Toigonbaeva, 2011

Davranışsal ekonomi, ekonomik modelleri içgörülerle kullandığı ölçüde disiplinler arası olduğu düşünülen bir çalışma alanıdır. Yine de psikoloji ve ekonomi arasındaki kavramsal ve metodolojik alışverişin düzeyi literatürde tartışılmaktadır. Bir yandan, davranışsal ekonomi modelleri genellikle bireysel karar vermenin psikolojik olarak temelleri olarak sunulurken öte yandan psikoloji ile iç içe daha detaylı iktisadi modeller oldukları için de sıklıkla eleştirilmiştir (Lisciandra, 2018:11). Dolayısıyla psikolojik modellemeler yaparken detaylı ve girift bir perspektiften sunulan davranışsal ekonomik modellerde bireyin karar mekanizmalarını açıklama güçleri zayıf olmaktadır.

Davranışsal iktisattaki sosyal tercih hipotezinin savunduğu düşünce “önemli sayıda bireyin sosyal tercihler sergilediğini, yani yalnızca maddi kişisel çıkarlarla motive olmadıklarını, aynı zamanda ilgili referans aktörlerin maddi getirilerini olumlu veya olumsuz olarak önemsediklerini” belirtmektedir (Fehr ve Fischlaacher, 2002). Bireyler sosyal uyum gösterdikleri toplumda, kendi kararlarını ve tercihlerini başkalarının karar ve tercihlerini dikkate alarak belirlemektedir. Bu nedenle geleneksel ekonominin dahil etmediği başkalarının çıkarları da önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, bireylerin karar vermesine ilişkin geleneksel ekonomik modeller, karar vericiyi tamamen rasyonel bir bilişsel makine olarak idealleştirerek, bireylerin karar verme davranışları üzerindeki duyguların etkisini en aza indirmiş veya göz ardı etmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda bu varsayım, karar vermeyi etkileyen ek psikolojik ve duygusal faktörleri tanımlayan sosyal psikologlar ve davranışsal ekonomistler tarafından sorgulanmıştır. Bu konuda ikna edici kanıtlar sağlayan birçok metodolojik araç bulunmaktadır. Bunlardan birisi deneysel katkılar sunan ultimatoyu oyunu olmuştur (Shen ve Takahashi, 2013).

ÜLTİMATOM OYUNU VE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Günlük yaşamda, bireyler birbirleriyle işlem yaparken çeşitli stratejik etkileşimlere katılırlar. Bireyler arasındaki stratejik etkileşimleri incelemek için kullanılan popüler oyunlardan birisi ultimatoma oyunudur. Ültimatoma oyunu ilk defa Nobel ödüllü Harsanyi (1961) tarafından ekonomik karar birimleri arasındaki etkileşimi araştırmak ve karar sürecini etkileyen faktörleri değerlendirmek için çeşitli uygulamalarda kullanılmıştır (Suneja ve Das, 2022). Ültimatoma oyunu modeli genellikle irrasyonel davranışı tanımlamak için kullanılmaktadır ve ultimatoma oyununu inceleyerek sosyal senaryolar altında bireylerin karar verme davranışlarının özelliklerini ortaya koyabiliriz (Deng vd. 2022:1).

Ültimatoma oyunu tipik olarak sosyal bir bağlam içinde yürütülmemesine ve katılımcılar arasındaki iletişime nadiren izin verilmesine rağmen, kaynakların tahsisi için ilgili tarafların mutabakatını gerektiren, geniş çapta araştırılan tek oyundur (Arvanitis, 2019:17).

Ültimatoma oyununda, teklif edene cevap verenle paylaşması için sabit miktarda bir para (örn. 10 euro) verilmektedir. Cevap veren teklifi kabul ederse her iki oyuncu da teklif edenin önerdiği şekilde paylarını almaktadır. Teklif reddedilirse her iki oyuncu da parayı (miktarı) kaybetmektedir (Güth vd. 1982). “Az hiç yoktan iyidir” ilkesine bağlı olarak, yanıt vericiler her teklifi kabul etmelidir. Ek olarak davranışsal bulgular teklif sahibinin miktarı eşit olarak bölüştürdüğünü ve yanıt verenin teklif sahibinin lehine olan ve haksız olduğunu düşündüğü teklifleri göstermektedir (Bolton ve Zwick, 1995). Beklenen fayda teorisine göre teklif eden ve cevaplayan olarak sırasıyla karını maksimize etmeye çalışmak için en küçük payı teklif eden ve önerirken, her paylaşımı ayırım gözetmeksizin kabul etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Von Neumann ve Morgenstrein, 2007). Öte yandan birçok çalışma teklif verenlerin tipik olarak yarı yarıya yakın pay teklif etmesiyle (Camerer, 2003) bireylerin büyük çoğunluğunun fayda temelli beklenen davranışlardan saptığını göstermiştir (Fabre vd. 2022:130).

Yanıt vericilerin, adil paylaşımları kabul etmeyi ve adil olmayanları tamamen otomatik olarak reddetmeyi içeren buluşsal yöntemlere dayalı kullanıma hazır yanıtları benimsediği de gözlenmiştir (Civai, 2013).

Adalet ile ilgili karar verme mekanizması son zamanlarda çok dikkat çekmiştir (Fehr ve Schmidt, 1999). Kurumlar özelinde düşünecek olduğumuzda dahi kurumun adalet derecesi çalışanların tutum ve davranışlarını önemli derecede etkilemektedir (Avcı ve Karataş, 2019). Ültimatoma oyunu, literatürde bireyin adaletin altında yatan mekanizmaları keşfetmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Fabre vd. 2016). Bazı davranışsal bulgular haksız tekliflerin reddedilmesiyle ilgili olarak adalet normunun ihlalinde uyandırdığı öfke gibi olumsuz duygularla ilişkilendirilmiştir (Pilotla ve Murnighan, 1996; Robson vd. 2020).

Yüzyıllar boyunca felsefeciler, ekonomistler ve sosyal bilimciler, bireyin adalet kavramlarının insan ruhuna yerleşik olup olmadığı veya adil gibi görünen davranışın sadece kişisel çıkarıcı faaliyetlerde yararlı bir araç olup olmadığı konusunda ilgilendiler. Bu merak, davranışsal ekonomi literatüründe detaylı bir şekilde araştırılmaktadır. Birçok deneyci, deneklerin finansal teşviklerle motive edildiklerinde ve isimsiz ödeme prosedürleriyle korunduklarında bile, kişisel çıkar yerine adil olanı seçme eğiliminde olduklarını gözlemlemiştir. Hem laboratuvar hem de saha deneylerinde, adaleti araştırmak için en güçlü araç, bir kişinin diğerine kabul et ya da reddet teklifinde bulunduğu ve karşılığında bu kişinin de teklifi kabul edebileceği ya da reddedip her ikisini de zorlayabileceği ultiatom pazarlık oyunudur (Holt ve Sieberg, 2022:2). Kişisel çıkarın az olması, tercihlerin sosyal bir boyuta sahip olduğu düşüncesini ifade etmektedir (Diamond ve Vartiainen, 2012:2). Toplumsal olarak büyük ölçüde, birbirimize karşı nasıl davranmamız gerektiğine dair ortak beklentilerimizi sosyal normlar ve bu normlara bağlı kalabilme yeteneğimiz ile şekillendiririz. Bireyler bu normlardan saptığında, bunun kişisel bir çıkarı olsa bile genellikle ihlal edenler cezalandırılmaktadır (Fehr ve Gächter, 2002).

Standart ultiatom oyununun çeşitli varyasyonları çeşitli araştırmacılar tarafından araştırılmıştır. Bireysel seçimi etkileyen sosyal normların var olduğunu destekler nitelikteki kanıtlar bulunmuştur. Bireylerin, sosyal normları karar alma süreçlerine dahil ettiklerini ve kendi çıkarlarıyla çatışsa bile haksız teklifleri reddettikleri öne sürülmüştür (Knoch vd. 2006). Sosyal normlar, bireylerin sosyal etkileşimlerinde nasıl davranacaklarını yönlendiren ve sınırlayan ve iyiyi ödüllendirip kötüyü cezalandırarak faydalarını sürdüren davranış standartlarıdır (Mc Auliffe ve Dunhan, 2017). Sosyal normlara saygı duymak ve bunları takip etmek kişilerarası işbirliğini teşvik ederken, sosyal normları görmezden gelmek ve ihlal etmek, kişilerarası çatışmaya yol açabilir (Zhang vd. 2022:415). Sosyal yakınlık, ultiatom oyunu bağlamında davranışı etkilediği tesbit edilen önemli bir faktördür. Bechler vd. (2015), teklif edenlerin sosyal olarak yakın ortaklara daha cömert teklifler yapma eğiliminde olduğunu gösteren deneysel kanıtlar ortaya koymuştur. Benzer şekilde sosyal mesafenin kabul edilen teklifler üzerindeki etkisi de çalışılmıştır (Jones ve Rachlin, 2006). Bahnet ve Frey (1999), oyuncular arasındaki iletişim ve sosyal bağlılık düzeyindeki artışla birlikte adalet algısında artan bir duyarlılık meydana geldiğini gözlemlemiştir. Bireylerin oyunu yüz yüze oynadıklarında adalet algılarında bir artışa neden olduğu görülmekle birlikte oyuncular arası iletişime izin verildiğinde bu duyarlılığın arttığı görülmüştür. Charness vd. (2007), yapmış oldukları sınıf deneyi ve internet tabanlı bir deneyi karşılaştırdıklarında değişen sosyal mesafenin etkisini araştırmıştır. Adalet normunun sanal ortamda önemli ölçüde daha az etkiye sahip olduğu ortaya koyulmuştur. Benzer şekilde Suneja ve Das (2022) çalışmasında sosyal yakınlığın adalet algısını artırdığını ve teklif oranlarını etkilediğini ifade etmişlerdir.

Pazarlık, ekonomik etkileşimlerde iletişimin rolünü incelemek için cazip bir ortamdır. Bireylerin bir araya gelmesiyle örgütler için de son derece önemli bir hale gelen iletişim (Timuroğlu ve Balkaya, 2016) ultiatom oyunlarında işbirliğini geliştirebileceğini göstermektedir (Samahita, 2017; Zultan, 2012; Greiner vd. 2014; Xiao ve Houser, 2015).

Son araştırmalar, ultiatom oyunundaki kararların altında yatan mekanizmayı ikili süreç teorileri perspektifinden anlamaya çalışmıştır (Halali vd. 2014; Sanfrey ve Chang, 2008). İkili süreç teorilerinin iki bağımsız sistem tarafından yönetilen seçim davranışını ve insan bilişini karakterize ettiği varsayılmaktadır (Stanovich ve West, 2000). Bunlardan birincisi, otomatik, hızlı ve zahmetsiz olduğu varsayılan Sistem 1 ve ikincisi daha yavaş, daha kontrollü, çaba gerektiren ve dikkatli olduğu varsayılan Sistem 2'dir. Evrimsel oyun teorisi modeline göre Sistem 1 adalet tercihinden üretilen, inançlar üzerine inşa edilirken, Sistem 2 kişisel çıkarlarını maksimize etmeye odaklanmaktadır. Ayrıca ultiatom oyununda haksız bir teklifin reddedilmesi, Sistem 1 tarafından kontrol edilen otomatik bir yanıtken, adil olmayan bir teklifin kabulü Sistem 2'de kişisel çıkar güdüsünden kaynaklanmaktadır (Bear ve Rand, 2016).

Klasik ekonominin aksine farklı ülkelerde ve çeşitli teşviklerle gerçekleştirilen çok sayıda deney bireylerin oyunu oynarken gerçekte böyle bir oyun sonucunun olmadığını ortaya koymaktadır. Tekliflerin çoğunluğu toplam miktarın %40 ile %50'si arasındadır ve %20'nin altındaki teklifler yalnızca %3'lük bir kısmı oluşturur ve yarıdan fazla ihtimale sahip teklifler yanıt verenlerin büyük bir kısmı tarafından reddedilmektedir (Zheng vd. 2022). Haksız tekliflerin reddedilmesi, müzakerecilerin eylemlerinin adalet ve karşılıklılık gibi parasal olmayan güdülerle yönlendirildiğine dair kanıtlar sunulmaktadır (Falk ve Fischbacher, 2006). ultiatom oyunu ile ilgili pek çok araştırma, oyuncuların normatif olmayan davranışlarına ilişkin açıklamalar sunmaktadır ve temel olarak karşılıklılığa atıfta bulunur: Teklifi yapan kişi, davranışını, adaletsizliği onaylayan sosyal norma göre değiştirme eğilimindedir; bu da kabul edilme şansını artırır (Daddorio vd. 2015).

Çalışmalar, teklif verenin davranışının özgecil davranış tarafından yönlendirildiğini göstermektedir (Camerer ve Thaler, 1995). Teklif verenin davranışını sadece özgecil davranışla açıklamamaktadır. Çünkü teklif oranları ultiatom ve diktatör oyunlarında farklılık göstermektedir. Bu da teklif verenin ayrıca stratejik davranışının da teklif oranını değiştirdiğini göstermektedir.

ultiatom oyunundaki kabul ve ret oranlarındaki ya da teklif oranlarındaki farklılıklar cinsiyetten (Eckel ve Grossman, 2001); sosyal mesafeden (Page vd. 2000), hipotetik ve gerçek paradan (Fantina vd. 2007; Gillus ve Hettler, 2007) ve kültürler arası (Henrich vd. 2005) farklılaşabilir. Dolayısıyla kabul oranları toplumdan topluma farklılık gösterebilir. Bu nedenle oyunlardaki davranışlardan potansiyel sosyal biliş eksikliklerine kadar herhangi bir genelleme yalnızca belirli bir kültür için uygulanabilmektedir (Bland vd. 2017).

Batı toplumlarında, bencil bir şekilde sunulan haksız tekliflerin reddedildiği gözlenmiştir. Öte yandan, Peru Amazon'unda yaşayan Machigueng gibi bazı izole toplumlar tam tersi bir yaklaşımda bulunmaktadır (da Silva vd. 2016). Benzer şekilde, yapılan ultiatom oyununda Kore ve Alman kültürlerinde ultiatom oyunlarında farklılıklar gözlenmiştir (Horak, 2015).

Slovakya'da yapılan ultiatom oyununda 1500, 300 ve 60 korun kullanılmıştır. Meblağ miktarı arttıkça ret ihtimalinin azaldığı görülmüştür (Slonim ve Roth, 1998). Benzer şekilde Hindistan'da yapılan çalışmada, uygulanan ultiatom oyununda iki temel çıkarım elde edilmiştir. Paylaşılan miktarın artışı teklif miktarının oranını düşürmekle birlikte reddedilme ihtimali de azalmıştır (Andersen vd. 2011).

Gerçek parasal sonuçları içeren sosyal tercihler üzerine yapılan deneylerde, sonuçlar sıklıkla bireylerin yalnızca kendi getirileri tarafından değil, aynı zamanda başkalarının getirileri, sosyal normların gücü ve inançları tarafından da motive edildiğini ortaya koymaktadır (Azar vd. 2015).

Camerer (2003) çalışmasında ultiatom oyununda deneysel sonuçları etkileyebilecek beş tür değişken sıralamıştır. Bunlar, metodolojik değişkenler (örn. Tekrarlı, riskli, anonim oyunlar), demografik değişkenler (cinsiyet, ırk, yaş vs.), kültür, tanımlayıcı değişkenler (etiket, bağlam vb.) ve yapısal değişkenler (örn. Kimlik, iletişim, rekabet baskısı ve bilgi) olarak belirtilmiştir. Shen ve Takahashi (2013), bu tür değişkenlere ek olarak potansiyel bir değişkenin de nakit değişkeni olabileceği vurgusunu yapmıştır.

Ültimatom oyunundaki karar vericinin nörobiyolojik temelleri beyin görüntüleme ile fMRI kullanılarak da araştırılmaktadır (Ritov vd. 1996; Zeelenber vd. 1996; Sanfag vd. 2003).

SONUÇ

Klasik ekonomik modeller, insanların tamamen rasyonel ve bencil olduklarını varsayarken, deneyler genellikle farklı sonuçlara işaret eder. Geleneksel ekonomik modelleri gerçek hayatla kıyasladığımız zaman aslında bireyin o kadar da rasyonel olmadığı aksine sınırlı rasyonel olduğu, bencil olmaktansa diğerkam özelliğinin de olduğu görülmektedir.

Bireylerin geleneksel ekonomideki gibi olmadığını iktisat çevrelerine kabul ettirmeye çalışan bir alan olarak karşımıza çıkan davranışsal ekonomi bu yönüyle günümüz iktisat teorilerini daha gerçekçi ve psikolojik temellere oturtarak geleneksel ekonominin sahip olduğu teorilerin açıklama gücünün de artmasına neden olmaktadır. Davranışsal ekonomi ile birlikte bireylerin sosyal ve ekonomik davranışları daha iyi anlaşılmasına ve tahmin edilmeye başlamasıyla davranışsal ve psikolojik faktörler modellere daha fazla dahil edilmeye başlamıştır.

Toplum büyük ölçüde kişilerin birbirlerine karşı nasıl davranması gerekliliğine dayanarak birbirleri arasında sosyal normları nasıl inşa ettiğine göre gelişmektedir.

Kişiler, bu normlardan sapmalar yaşadığında bunun kişisel bir bedeli olsa dahi genellikle ihlal edenleri cezalandırmaktadır. Önemli olan, bu tür durumlarda cezalandırmak için neyin motive ettiğini ortaya çıkarmaktır.

Ültimatom oyunu genellikle, insanların adalet hakkındaki değerlendirmelerini ve adalete tepkilerini araştırmak için yaygın olarak kullanılan bir oyundur. Öte yandan, bireylerin sosyal normlara ne ölçüde uydukları, sosyal ilişkileri nelerin belirlediği, tekliflerde stratejik davranmayı nelerin meydana getirdiği gibi temel problemlere ışık tutmaya yardımcı olmaktadır.

Yapılan çalışmalara bakıldığında zaman bireylerin teklif oranlarında kendi çıkarlarını klasik oyun teorisindeki gibi maksimum çıkarlarını düşünmediklerini, teklif verenlerin özgecil bir yaklaşımla tekliflerini sundukları, cevap verenlerin ise haksız bir teklif gelmesi durumunda cezalandırma davranışının devreye girdiği görülmektedir. Öte yandan, yapılan çeşitli oyun tasarımlarına göre teklif oranlarının ve kabul ve ret ihtimallerinin yaşa, cinsiyete, kültüre, paylaşılan miktarın büyüklüğüne, psikolojik faktörlere vb. göre değiştikleri gözlenmiştir. Bu nedenle her bir toplumun ultiomatom oyun sonuçları farklı adalet, özgecilik ve psikolojik çıkarımları barındırmaktadır.

Çalışma kapsamında güncel literatür ile birlikte ultiomatom oyunu ile ilgili teorik bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. Ulusal literatürdeki kaynak eksikliği de dikkate alındığında literatüre katkı sunma hedefini gerçekleştirme gayesindedir. İlerleyen dönemlerde diğer davranışsal oyun türlerinden diktatör ve güven oyunlarının da araştırılıp literatüre katkı sunması hedeflenmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, G. (2016). *İktisadî Değiştirmek: Neoklasik İktisada Eleştirel Bir Yaklaşım*, İstanbul, İletişim Yayınevi
- Akın, Z. ve Urhan B. Ü. (2015), “Davranışsal Oyun Teorisi” içinde Ed. (Dumludağ vd.) *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları,257-317
- Andersen, S., Ertaç, S., Gneezy, U., Hoffman, M., ve List, J. A. (2011). Stakes matter in ultimatum games. *American Economic Review*, 101(7), 3427-39.
- Arvanitis, A., Papadatou-Pastou, M., ve Hantzi, A. (2019). Agreement in the ultimatum game: An analysis of interpersonal and intergroup context on the basis of the consensualistic approach to negotiation. *New Ideas in Psychology*, 54, 15-26.
- Avcı, S.B., ve Karataş, A. (2019). Yükseköğretim Kurumlarında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Örgütsel Adalet Algısının Örgütsel Bağlılığa Etkisinde Kamu Hizmetleri Motivasyonunun Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Economy Culture and Society*.
- Azar, O. H., Lahav, Y., ve Voslinsky, A. (2015). Beliefs and social behavior in a multi-period ultimatum game. *Frontiers in behavioral neuroscience*, 9, 29.
- Bear, A., ve Rand, D. G. (2016). Intuition, deliberation, and the evolution of cooperation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(4), 936-941.
- Bechler, C., Green, L., ve Myerson, J. (2015). Proportion offered in the Dictator and Ultimatum Games decreases with amount and social distance. *Behavioural processes*, 115, 149-155.
- Bland, A. R., Roiser, J. P., Mehta, M. A., Schei, T., Sahakian, B. J., Robbins, T. W., ve Elliott, R. (2017). Cooperative behavior in the ultimatum game and prisoner’s dilemma depends on players’ contributions. *Frontiers in Psychology*, 1017.
- Bohnet, I., ve Frey, B. S. (1999). The sound of silence in prisoner’s dilemma and dictator games. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 38(1), 43-57.
- Bolton, G. E., ve Zwick, R. (1995). Anonymity versus punishment in ultimatum bargaining. *Games and Economic behavior*, 10(1), 95-121.
- Camerer, C. F. (2011). *Behavioral game theory: Experiments in strategic interaction*. Princeton university press.
- Camerer, C. F., ve Thaler, R. H. (1995). Anomalies: Ultimatums, dictators and manners. *Journal of Economic perspectives*, 9(2), 209-219.
- Can, Yeşim (2012). “İktisatta Psikolojik İnsan Faktörü: Davranışsal İktisat”, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 4(2), 91-98
- Charness, G., Haruvy, E., ve Sonsino, D. (2007). Social distance and reciprocity: An Internet experiment. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 63(1), 88-103.
- Civai, C. (2013). Rejecting unfairness: emotion-driven reaction or cognitive heuristic?. *Frontiers in human Neuroscience*, 7, 126.
- D’Addario, M., Pancani, L., Cappelletti, E. R., Greco, A., Monzani, D., ve Steca, P. (2015). The hidden side of the Ultimatum Game: The role of motivations and mind-reading in a two-level one-shot Ultimatum Game. *Journal of Cognitive Psychology*, 27(7), 898-907.
- da Silva, R., Valverde, P., ve Lamb, L. C. (2016). Randomness and arbitrary coordination in the reactive ultimatum game. *Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation*, 36, 419-430.
- Demir, A. (2013). Türkiye’de Dini Azınlıkların İktisadî Güven Olgusu, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deng, L., Zhang, X., ve Wang, C. (2021). Coevolution of spatial ultimatum game and link weight promotes fairness. *Applied Mathematics and Computation*, 392, 125698.
- Diamond, P., ve Vartiainen, H. (2012). *Behavioral economics and its applications*. Princeton University Press.
- Eckel, C. C., ve Grossman, P. J. (2001). Chivalry and solidarity in ultimatum games. *Economic inquiry*, 39(2), 171-188.
- Eser, R. ve Toigonbaeva, D. (2011). Psikoloji ve İktisadın Birleşimi Olarak Davranışsal İktisat, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 289-292.

- Fabre, E. F., Causse, M., Pesciarelli, F., ve Cacciari, C. (2016). The responders' gender stereotypes modulate the strategic decision-making of proposers playing the ultimatum game. *Frontiers in psychology*, 7, 12.
- Falk, A., ve Fischbacher, U. (2006). A theory of reciprocity. *Games and Economic Behavior*, 54(2), 293-315.
- Fantino, E., Gaitan, S., Kennelly, A., ve Stolarz-Fantino, S. (2007). How reinforcer type affects choice in economic games. *Behavioural Processes*, 75(2), 107-114.
- Fehr, E., ve Fischbacher, U. (2002). Why social preferences matter—the impact of non-selfish motives on competition, cooperation and incentives. *The Economic Journal*, 112(478), 1-33.
- Fehr, E., ve Gächter, S. (2002). Altruistic punishment in humans. *Nature*, 415(6868), 137-140.
- Fehr, E., ve Schmidt, K. M. (1999). A theory of fairness, competition, and cooperation. *The Quarterly Journal of Economics*, 114(3), 817-868.
- Friedman, M., ve Savage, L. J. (1948). The utility analysis of choices involving risk. *Journal of Political Economy*, 56(4), 279-304.
- Gillis, M. T., ve Hettler, P. L. (2007). Hypothetical and real incentives in the ultimatum game and Andreoni's public goods game: an experimental study. *Eastern Economic Journal*, 33(4), 491-510.
- Greiner, B., Caravella, M., ve Roth, A. E. (2014). Is avatar-to-avatar communication as effective as face-to-face communication? An Ultimatum Game experiment in First and Second Life. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 108, 374-382.
- Güth, W., ve Kocher, M. G. (2014). More than thirty years of ultimatum bargaining experiments: Motives, variations, and a survey of the recent literature. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 108, 396-409.
- Güth, W., Schmittberger, R., ve Schwarze, B. (1982). An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior ve Organization*, 3(4), 367-388.
- Halali, E., Bereby-Meyer, Y., ve Meiran, N. (2014). Between self-interest and reciprocity: the social bright side of self-control failure. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143(2), 745.
- Hatipoğlu, Y. Z. (2021). Metodolojik Bireye Bir Eleştiri; Özgeçilim Kavramı ve Ültimat Oyunu Uygulaması. *İnsan ve Toplum*, 11(3), 139-177.
- Henrich, J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C., Fehr, E., Gintis, H., ... ve Tracer, D. (2005). "Economic man" in cross-cultural perspective: Behavioral experiments in 15 small-scale societies. *Behavioral and Brain Sciences*, 28(6), 795-815.
- Holt, C. A., ve Sieberg, K. K. (2022). Bargaining, Fairness and Conflict. *Homo Oeconomicus*, 1-30.
- Horak, S. (2015). Culture or anonymity? Differences in proposer behaviour in Korea and Germany. *International Journal of Psychology*, 50(5), 397-401.
- Jones, B., ve Rachlin, H. (2006). Social discounting. *Psychological Science*, 17(4), 283-286.
- Kahneman, D., Knetsch, J. L., ve Thaler, R. H. (1986). Fairness and the assumptions of economics. *Journal of business*, 285-300.
- Kırmızıaltın, E (2021). *Davranışsal İktisat*. Heretik Yayınları, Ankara
- Knoch, D., Pascual-Leone, A., Meyer, K., Treyer, V., ve Fehr, E. (2006). Diminishing reciprocal fairness by disrupting the right prefrontal cortex. *Science*, 314(5800), 829-832.
- Kravitz, D. A., ve Gunto, S. (1992). Decisions and perceptions of recipients in ultimatum bargaining games. *The Journal of Socio-Economics*, 21(1), 65-84.
- Lisciandra, C. (2018). The role of psychology in behavioral economics: The case of social preferences. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 72, 11-21.
- Loewenstein, G., ve Lerner, J. S. (2003). The role of affect in decision making.
- McAuliffe, K., ve Dunham, Y. (2017). Fairness overrides group bias in children's second-party punishment. *Journal of Experimental Psychology: General*, 146(4), 485.
- Nguyen, C. V. (2022). Money vs Score: Evidences of payoff stakes in the dictator and ultimatum games. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 99, 101886.
- Page, K. M., Nowak, M. A., ve Sigmund, K. (2000). The spatial ultimatum game. *Proceedings of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 267(1458), 2177-2182.

- Pillutla, M. M., ve Murnighan, J. K. (1996). Unfairness, anger, and spite: Emotional rejections of ultimatum offers. *Organizational behavior and human decision processes*, 68(3), 208-224.
- Rand, D. G., Tarnita, C. E., Ohtsuki, H., ve Nowak, M. A. (2013). Evolution of fairness in the one-shot anonymous Ultimatum Game. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(7), 2581-2586.
- Ritov, I. (1996). Probability of regret: Anticipation of uncertainty resolution in choice. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 66(2), 228-236.
- Robson, S. E., Repetto, L., Gountouna, V. E., ve Nicodemus, K. K. (2020). A review of neuroeconomic gameplay in psychiatric disorders. *Molecular psychiatry*, 25(1), 67-81.
- Samahita, M. (2017). Venting and gossiping in conflicts: Verbal expression in ultimatum games. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 67, 111-121.
- Sanfey, A. G., ve Chang, L. J. (2008). Multiple systems in decision making. *Annals of the new York Academy of Sciences*, 1128(1), 53-62.
- Sanfey, A. G., Rilling, J. K., Aronson, J. A., Nystrom, L. E., ve Cohen, J. D. (2003). The neural basis of economic decision-making in the ultimatum game. *Science*, 300(5626), 1755-1758.
- Serçemeli, C. (2018) "Adaletin Tesisinde Avukatlık Mesleğinin Rolü, Önemi ve Avukatlık Mesleğinin Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme" , *Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 389-401
- Shen, J., ve Takahashi, H. (2013). A cash effect in ultimatum game experiments. *The Journal of Socio-Economics*, 47, 94-102.
- Slonim, Robert ve Roth, Alvin E (1998). Learning in High Stakes Ultimatum Games: An Experiment in The Slovak Republic, *Econometrica*, 66(3) , 569-596.
- Stanovich, K. E., ve West, R. F. (2000). Individual differences in reasoning: Implications for the rationality debate? *Behavioral and Brain Sciences*, 23(5), 645-665.
- Suneja, V., ve Das, D. (2022). Impact of social affinity on altruism: Experimental evidence from the Ultimatum Game. *International Journal of Social Economics*, (ahead-of-print).
- Szolnoki, A., Perc, M., ve Szabó, G. (2012). Defense mechanisms of empathetic players in the spatial ultimatum game. *Physical review letters*, 109(7), 078701.
- Thaler, R. H. (1988). Anomalies: The ultimatum game. *Journal of economic perspectives*, 2(4), 195-206.
- Timuroğlu, M. K., ve Balkaya, E. (2016). Örgütsel iletişim ve motivasyon ilişkisi-bir uygulama. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 89-113.
- Von Neumann, J., ve Morgenstern, O. (2007). Theory of games and economic behavior. In *Theory of games and economic behavior*. Princeton University Press.
- Xiao, E., ve Houser, D. (2005). Emotion expression in human punishment behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 102(20), 7398-7401.
- Zeelenberg, M., Beattie, J., Van der Pligt, J., ve De Vries, N. K. (1996). Consequences of regret aversion: Effects of expected feedback on risky decision making. *Organizational behavior and human decision processes*, 65(2), 148-158.
- Zhang, Z., Su, H., Li, M., Zhao, H., ve Qi, C. (2022). Effects of Ingroup Identification on Ingroup Favouritism during Fairness Norm Enforcement. *Behavioral Sciences*, 12(11), 415.
- Zheng, G., Zhang, J., Liang, R., Ma, L., ve Chen, L. (2022). Probabilistic fair behaviors spark its boost in the Ultimatum Game: the strength of good Samaritans. *arXiv preprint arXiv:2202.06002*.
- Zultan, R. I. (2012). Strategic and social pre-play communication in the ultimatum game. *Journal of Economic Psychology*, 33(3), 425-434.

KÜRESEL PANDEMİ KOŞULLARINDA İSTİHDAM VE CİNSİYET FARKLILIĞI

Aydanur GACENER ATIŞ¹, Duygu ÖLÇER²

1. GİRİŞ

Covid-19 pandemisi, 2019 yılının sonunda Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmış ve 2020 yılının başında tüm dünyayı etkisi altına almış bir salgındır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2022 yılı verilerine göre, dünyada şu ana kadar 650 milyonu aşkın vaka tespit edilmiş ve toplamda 6,5 milyon kişi vefat etmiştir. Solunum yoluyla bulaşan ve bazı türlerinin çok daha bulaşıcı olduğu kanıtlanan pandeminin önlenmesi amacıyla, iki yıl boyunca tüm dünyada eş anlı olarak izolasyon tedbirleri uygulanmış; ülkeler, bölgeler, şehirler kapanmaya gitmiştir.

Pandeminin ilk olarak en çok etkilediği alan sağlık sektörüdür. Özellikle gelişmekte olan ülkeler ve sağlık sektörü özelleştirilmiş olan gelişmiş ülkelerin sağlık sistemleri büyük oranda zarar görmüştür. Dünya Sağlık Örgütü, Nisan 2021 tarihi itibari ile dünyadaki tüm ülkelerin yüzde 90'nının temel sağlık hizmetlerinde aksaklık yaşandığını belirtmiştir. Ayrıca dünyadaki arz yönlü aksama sebebiyle ilaç tedarikinde kesintiler yaşandığı ve buna ek olarak sağlık hizmetlerinde yaşanan sıkıntıların yüzde 66'sının yetersiz sağlık personelinin kaynaklandığı belirtilmiştir (World Health Organization, 2021).

Pandemi süreci neredeyse yüzyıldır dünyada görülmemiş en büyük küresel ekonomik krizin yaşanmasına neden olmuştur. Pandeminin ekonomik etkileri hala devam etmekte olup, önümüzdeki yıllarda da devam edeceği öngörülmektedir. Dünya Bankası'nın 2022 yılında yayınladığı Dünya Kalkınma Raporu'na göre, pandeminin yarattığı ekonomik sorunlardan bazıları şunlardır (World Bank Group, 2022);

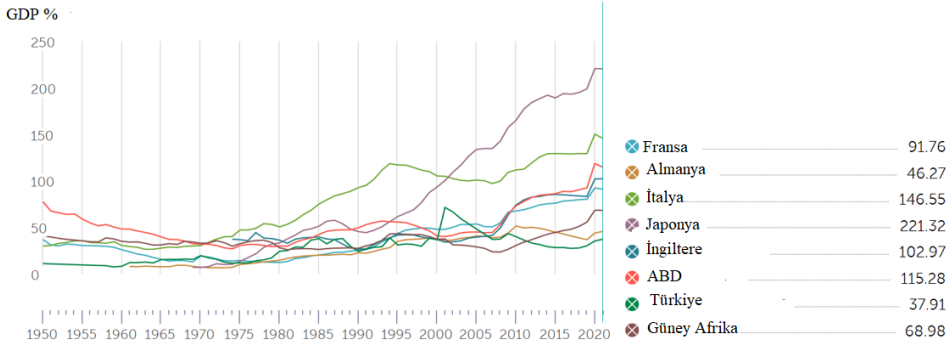
- Tüm ülkelerde özel ve kamu borçları artmıştır.

1 Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-4165-9683, aydanur.gacener@ege.edu.tr.

2 Ege Üniversitesi, SBE, İktisat Tezli YL Programı, ORCID ID: 0000-0002-1391-0789, olcerduygu96@gmail.com.

- Gelişmekte olan ekonomiler ve ekonomik açıdan dezavantajlı gruplar, pandemi kaynaklı gelir kayıplarından daha fazla etkilenmişlerdir. Yapılan araştırmalara göre gelir kaybına uğrayan hanelerin yüzde 50'sinden fazlası, temel tüketim ihtiyaçlarını sadece üç ay karşılayabilmektedirler.
- Pandeminin küresel yoksulluk ve eşitsizlikte dramatik bir etkisi olmuştur. Özellikle kadınlar izolasyon ve sosyal mesafe tedbirlerinin yoğun bir şekilde uygulandığı sektörlerde istihdam edildikleri için gelir ve istihdam kayıplarından daha fazla etkilenmişlerdir.
- Pandemiden kaynaklı gelir kayıplarından küçük ve orta ölçekli firmalar da çok etkilenmişlerdir. Özellikle konaklama, yeme-içme, ulaşım gibi hizmetleri sağlayan firmalar izolasyon uygulamalarının devam ettiği süreçte olumsuz etkilenmişlerdir.
- Pandemiyle birlikte toplumun farklı kesimleri arasında gelir, eğitim, sağlık, iş potansiyeli, çalışma koşullarına ilişkin eşitsizlikler artmış; bu durumdan en çok yoksullar, kadınlar, çocuklar etkilenmiştir.
- Pandemiye karşı hükümetlerin kısa vadeli önlemleri³, birçok ülkede oldukça kapsamlı uygulanmıştır. Yüksek gelirli ülkeler daha kapsamlı programlar açıklarken, düşük gelirli ülkeler daha düşük bütçeli kararlar almışlardır (Grafik 1). Örneğin pandemiden en çok zarar gören ülkelerden biri olan İtalya, GSYH'nin yüzde 46'sına yakın harcama yaparken; Mısır, Nijerya, Meksika gibi ülkeler GSYH'lerinin sadece yüzde 2 ya da 3'ü kadar harcama yapmışlardır.

Grafik 1: Kamu Borçlanmasının GSYH Oranı (%)

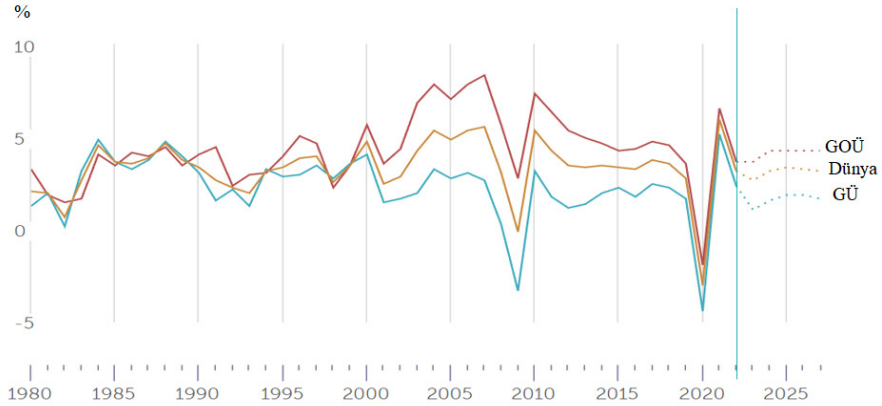
Kaynak: IMF, 2022

- İzolasyon ve kapanma önlemlerinden kaynaklı tedarik zincirindeki aksamalar, hammadde temininde yaşanan sıkıntılar tüm ülkelerde enflasyon artışını tetiklemiş ve özellikle enerji fiyatlarının yükselmesine sebep olmuştur. Son 10 yıldır azalma eğiliminde olan Dünya enflasyon oranı 2022 itibariyle yüzde 8,8 oranına yükselmiştir (IMF, 2022).

³ Doğrudan gelir destekleri, işten çıkarma yasakları, merkez bankaları tarafından yapılan varlık satın alım programları, düşük faiz oranı uygulamaları.

- Pandemi sürecinde ve sonrasında büyüme rakamlarında da düşüşler yaşanmıştır (Grafik 2). 2020 yılında, dünyadaki ekonomik büyüklük yüzde -3, gelişmiş ekonomilerde yüzde -4,4, gelişmekte olan ülkelerde ise, yüzde -2,4 civarında gerçekleşmiştir. Ancak yaşanan bu büyük ekonomik daraldan sonra büyüme oranları, pandemi öncesi döneme yaklaşmıştır.

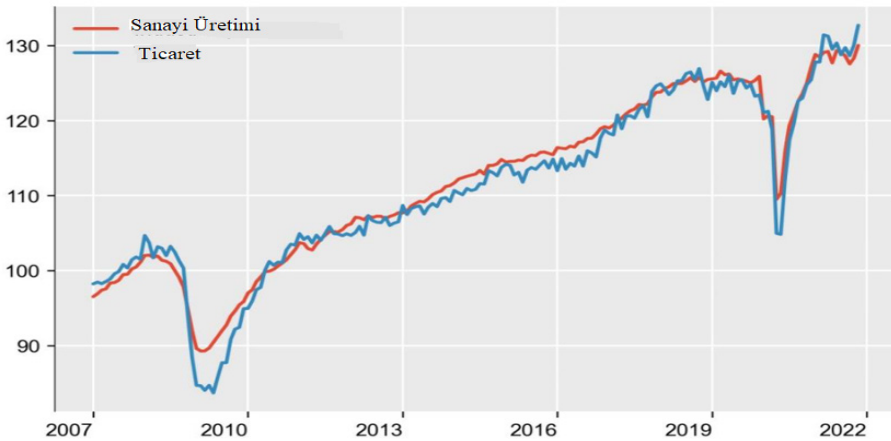
Grafik 2: Ülke Gruplarının Büyüme Oranları (%)

Kaynak: IMF, 2022

- Dış ticaret hacmi, pandemi döneminin yaşandığı 2020 yılında bir önceki yıla göre azalmış ve dünya ticaret hacmi yüzde 8,5 seviyesinde küçülmüştür. Bu daralma küresel kriz sürecinde yaşanan daralmaya benzetmekle birlikte daha deri ancak daha kısa vadede toparlanan bir eğilim sergilemiştir (Grafik 3).

Grafik 3: Dünya Sanayi Üretimi ve Dış Ticaret Hacmi, 2007-2022

Kaynak: OECD, 2022

Pandemi ile işgücü piyasaları da olumsuz etkilenmiştir. Bazı firmalar izolasyon tedbirleri kapsamında kapatılmış, bazıları küçülmeye gitmiş, bazıları ise ekonomik

darboğaz nedeniyle batmıştır. Firma bazlı bu etkiler istihdam oranlarının da düşmesine yol açmıştır. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin küçülmeye gittiği ya da faaliyetlerine son verdikleri göz önüne alınırsa, daha küçük ciro ve karlılığa sahip firmaların pandemiden daha çok etkilendiği görülebilir. ILO'nun 2021 verilerine göre, 2020 yılında küresel istihdam kaybı 110 milyona ulaşmış; bu oran kadınlarda erkeklere göre yüzde 5; gençlerde ise yaşlılara göre yüzde 8,7 daha fazla gerçekleşmiştir. Yine 2020 yılında işgücüne katılım oranında yüzde 2,2 kayıp yaşanmış; işsizlik oranı yüzde 1,1 artarak küresel düzeyde yüzde 6,6'ya yükselmiştir. Küresel emek gelir kaybı 2020 yılında yüzde 8,3 oranında gerçekleşmiştir. ILO'nun verileri incelendiğinde, en çok işten çıkarmaların kadınların yoğun olarak istihdam edildikleri tarım, konaklama, turizm, yiyecek hizmetleri gibi alanlarda gerçekleştiği, bunun da özellikle kadın çalışanları olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir.

2. PANDEMİ SÜRECİNDE İSTİHDAM POLİTİKALARI

Dünya Sağlık Örgütü 11 Mart 2020'de Covid-19'u pandemi olarak ilan etmiştir. Dolayısıyla bu tarihten beri tüm dünyada çalışma hayatı ve istihdam olanakları önemli ölçüde değişerek, yeni bir çehre kazanmıştır. Hükümetler pandeminin yayılmasını önlemek ve yarattığı etkileri azaltmak için ciddi önlemler uygulamıştır. İzolasyon tedbirleri ve sokağa çıkma yasağı uygulamaları çerçevesinde birçok firma üretim süreçlerini durdurmuş ya da ara vermiş; birçok iş çevrimiçi ortama taşınmıştır. Bu süreçte doğal olarak istihdam olanakları daralmış ve seviyesi gerilemiştir.

Pandeminin birçok alanda ortaya çıkardığı olumsuzluklara karşın tüm dünyada eşanlı olarak genişletici para ve maliye politikaları uygulanmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan zorunlu işsizlik sorununa çözüm olması adına hükümetlerin önderliğinde çalışma koşullarının değiştirilmesi (esnek saat, uzaktan ya da online çalışma imkânı) ve finansal destekler yoluyla kısa vadede çözümler üretilmiştir. Pandemi sürecinde sürekli ve tam zamanlı işe sahip olan işçiler kısa süreli çalışma, ücretli kısa izin, esnek çalışma yer ve saat uygulamaları ile karşılaştılar. OECD (2021)'e göre, ekonomik faaliyetler yeniden başlayana kadar firmaları ayakta tutmak için OECD hükümetleri, şirket tahvili alımları, doğrudan kredilendirme, nakit hibeler ve işçilik maliyetleri için doğrudan destek dahil benzeri görülmemiş düzeyde destek sağlamıştır. Ülkelerin istihdam koruma programları ve gelir desteği yoluyla sağladığı benzeri görülmemiş düzeydeki yardımlar, 21 milyona yakın işçiyi işsizlikten kurtarıırken birçok hanenin pandemiyi atlatmasına da yardımcı olmuştur. Firmaların işçilik maliyetlerini düşürmelerine olanak tanıyan bu tür programlar, pandemi ve buna bağlı sokağa çıkma kısıtlamalarından kaynaklanan kısa vadeli, acil likidite sorunlarını hafifletmeyi başarmıştır. Tüm bu destekler, pandemi sürecinde iflasların konjonktür hareketlerini takip ettiği tarihsel eğilimi tersine çevirmiştir.

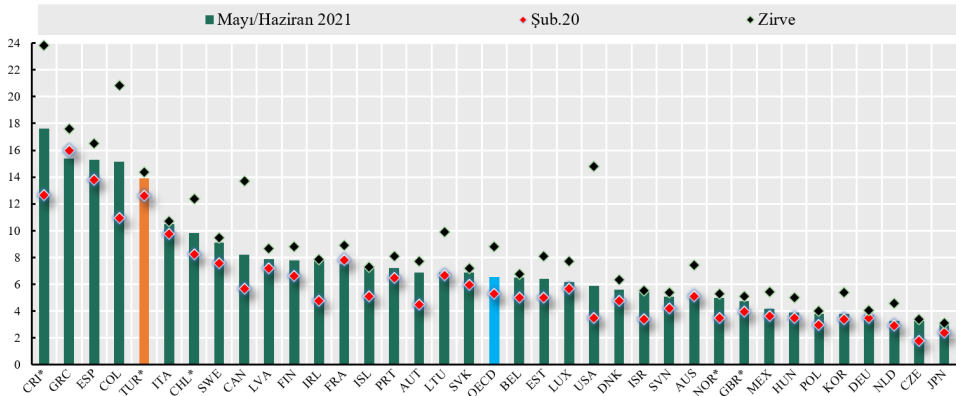
Belli dönemleri kapsayan ve hükümet müdahaleleri ile uygulanan işten çıkarma yasağı pandeminin özellikle ağır sonuçlarının yaşandığı ilk yarı boyunca en etkin politik uygulamalarından biri olmuştur. Ancak her ülkeye özgü iş kanunları, işsizlik

sigortası uygulamaları ve diğer mali yardım programlarının farklılığı neticesinde bu soruna yönelik uygulamaların büyüklüğü de birbirinden farklı gerçekleşmiştir. İşgücü piyasasında pandemiye karşı uygulanan önlem ve kısıtların ülkeler arası farkı sadece farklı ulusal yaklaşımlarından değil, aynı zamanda ülkelerin ekonomik yapılarındaki (sektörel uzmanlaşma) farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Örneğin, eğlence ve konaklama faaliyetlerinin kapatılması, turistik faaliyetlerde daha fazla uzmanlaşmış ülkeleri etkilemiştir (Fana, v.d., 2020a).

İzolasyon tedbirlerinin hizmet sektörü ağırlıklı olması pandemide bu sektörde yoğunlaşmış ülkeleri çok daha fazla etkilemiştir. Hizmet sektöründe bazı faaliyetler -sağlık ve güvenlik gibi- bu kısıtlamalardan muaf tutulmuştur. Aynı zamanda tedarik zinciri sürecine bağlı olarak faaliyet gösteren sektörler ya da firmalar da bu kısıtlamalardan ciddi oranda etkilenmiştir. Çünkü bu zincirlerden birinde ortaya çıkan bir aksaklık ya da gecikme dolaylı olarak diğer iş alanlarını da etkilemiştir.

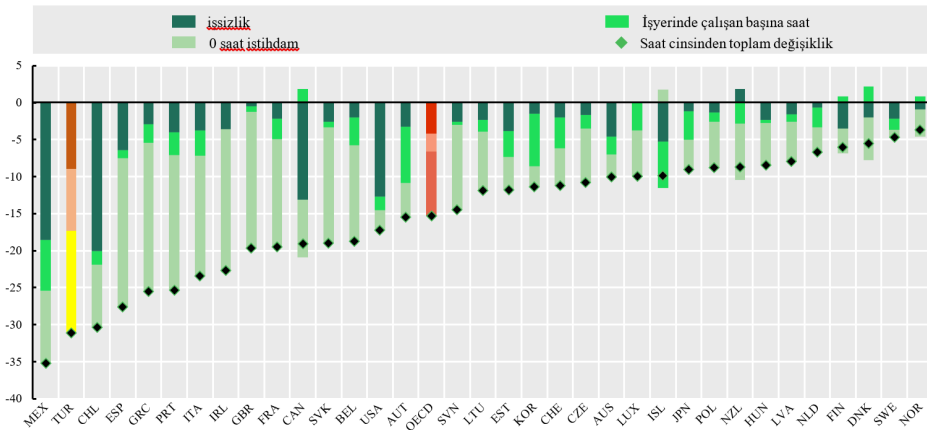
Kısıtlama ve önlemler ilk birkaç ay yoğun şekilde uygulanmış; Mayıs ayı sonu itibariyle çoğu ülkede kademeli olarak yumuşatılmıştır. Pandemi devam ederken, iktisadi etkilerine ilişkin çalışmalarda, krizin etkisi asimetric hale gelmiş ve bu süreçten en çok işgücü etkilenmiştir. Özellikle düşük verimli hizmet sektörlerinde yoğunlaşan ve kamu istihdamında düşük bir paya sahip olan ülkeler en çok etkilenen ülkelerdir (Fana v.d., 2020b). Pouliakas ve Branka'ya (2020) ve Fana v.d.. (2020a), pandemi nedeniyle sosyal mesafe önlemlerinden ve uygulamalarından en çok etkilenenlerin kadınlar, yabancılar, standart olmayan sözleşmeler olduğunu vurguluyor. Özellikle güvencesiz ve savunmasız işçiler, eğlence, konaklama ve turizm sektörlerinde çalışanlar ve düşük üretkenlik hizmetlerinde faaliyet gösterenler pandemi kısıtlamalarından kısa vadede en çok etkilenen kesimleri temsil etmektedir. Kochhar v.d. (2020)'ye göre, yaklaşık ABD'li her dört işçiden biri (157,5 milyon işçiden 38,1 milyonu) pandemiden ani etkilenen en yüksek sektörlerde çalışıyordu. Yüksek riskli sektörlerdeki iş gücünde yüzde 15'lik bir azalma, işsizlik listesine 5,7 milyon işçi ekleyerek, işsizlik oranını anında ikiye katlamış ve yüzde 3,5'ten yüzde 7'ye çıkarmıştır. Oysa küresel kriz sürecinde Aralık 2007'de yüzde 5 olan ve Ekim 2009'da yüzde 10'a yükselen işsizlik oranının ikiye katlanması yaklaşık iki yıl sürmüştür.

Pandeminin en yoğun yaşandığı dönemde işten çıkarma yasağı birçok OECD ülkesinde işgücü piyasasında olumsuz etkileri ortadan kaldırmak için en çok kullanılan ana araç olmuştur. Bu destek OECD genelinde Nisan 2020'de ortalama istihdamın yaklaşık yüzde 20'sine tekabül etmekteydi. Bu uygulama ile işsizlik oranındaki artışlar sınırlandırılmış ve yaklaşık 60 milyon kişi desteklenmiştir (OECD, 2021). Aynı rapora göre, ortalama olarak, çalışılan toplam saat 2020 yılı Mart ayından Nisan'a kadar sadece bir ayda yüzde 20'ye yakın gerilemiştir.

Grafik 4: OECD Ülkelerinde İşsizlik Oranı (Kriz Öncesi ve Zirve Noktası) (%)

Kaynak: OECD, 2021

Grafik 4'e göre, pandemi sürecinde işsizlik OECD ülkelerinde ciddi oranlarda artış kaydetmiştir. Nisan 2020'de, krizin başlamasının ardından, OECD ülkeleri işsizlik oranı benzeri görülmemiş şekilde yüzde 3'lük artışla yüzde 8,8'e ulaşmıştır. Bu, son 10 yılın en yüksek oranıdır. İşsizlikteki bu artışın büyük bir kısmı, firmaların kapanması ve çalışanların dışarı çıkma yasağı ile çok sayıda geçici işten çıkarmanın işsizlik rakamlarını şişirdiği ABD ve Kanada gibi ülkelerdeki önemli artışlardan kaynaklanmıştır. ABD'de sadece bir ayda, işsiz sayısı yaklaşık 16 milyon artarak Nisan 2020'de 23 milyonu aşmıştır. Pandeminin başladığı dönemden haziran ayına kadar OECD ülkeleri ortalaması yüzde 6,6 olan işsizlik oranı pandeminin hemen öncesinde yüzde 5,3 düzeyindeydi. Türkiye bu süreçte en yüksek işsizlik oranına sahip beşinci ülkedir. Pandemi başlamadan önce yüzde 12,6 olan bu oran haziran sonuna kadar yüzde 13,6'ya yükselmiş; zirveyi yüzde 14,4' de görmüştür.

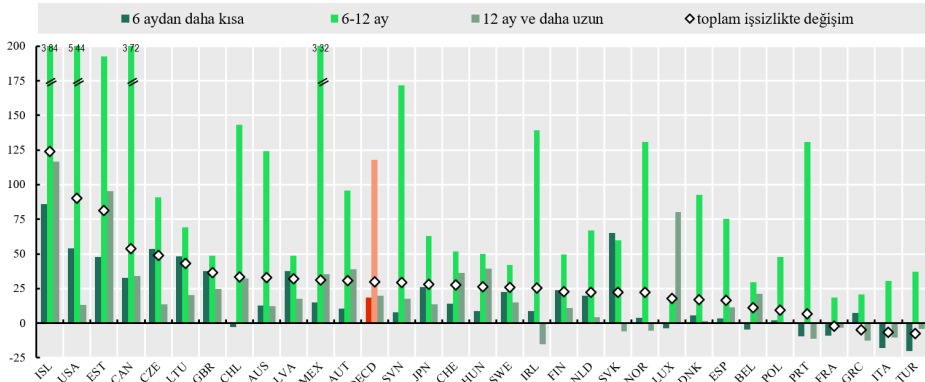
Grafik 5: OECD Ülkelerinde Toplam Çalışma Saati Değişimleri (2019 Q2-2020 Q2)

Kaynak: OECD, 2021

Pandeminin başlangıcında, çalışılmayan her 5 saatin yaklaşık 4'ü, bir tür azaltılmış çalışma süresinden kaynaklanmıştır. Daha da önemlisi çalışılmayan

saatlerin çoğu (3'te 2'den fazlası) çalışıyor olmalarına rağmen çalışma sürelerini sıfır saate indiren işçilerden kaynaklanmıştır. 2020'nin üçüncü çeyreğinde, birçok mağaza ve restoranın yeniden açılması ve işçilerin çalışmaya başlamaları ile birçok ülkede çalışma süresi toparlanmıştır. 2020'nin üçüncü çeyreğinde ortalama çalışma süresi, bir önceki yılın aynı çeyreğine göre yüzde 4,3 daha düşüktür (Grafik 5). Dördüncü çeyreğe gelindiğinde, bazı ülkelerde kısıtlamalar geri gelmeye başladığından, çalışılan saat bir kez daha düşmeye başlamıştır.

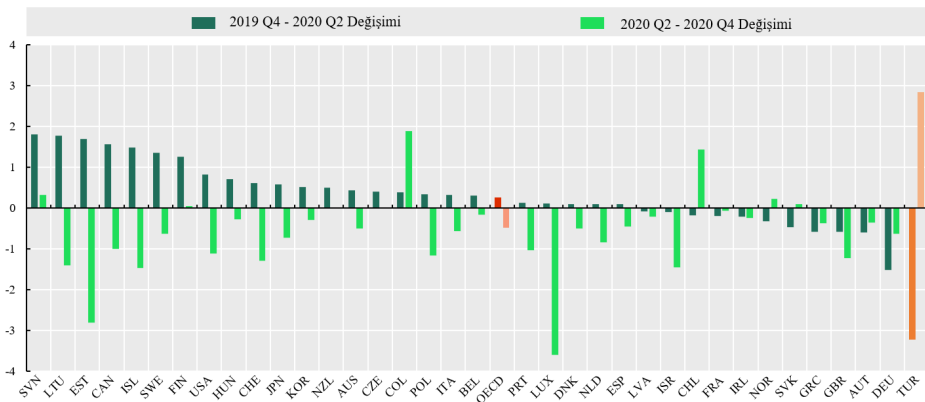
Grafik 6: İşsizlik Süreleri (% Değişim) (Q4 2019 – Q4 2020)

Kaynak: OECD, 2021

2020'nin dördüncü çeyreği yani pandemi başlangıcından dokuz ay sonra, OECD genelinde ortalama 6-12 ay arası işsizlerin sayısı, pandeminin başlangıcına göre iki kattan fazla artmıştır. Bu artış, pandeminin başlangıcında işsiz kalanların az bir kısmının yıl sonuna kadar işe geri dönmelerine yol açan, sınırlı açık pozisyonlar ve iş arama ortamından kaynaklanmıştır. İşsizliğin işgücü piyasası üzerindeki şokunun büyük bölümünü emen ABD ve Kanada'da, 6-12 ay işsiz kalan işgücü oranı sırasıyla yüzde 544 ve yüzde 372 artmıştır. Aynı dönem için OECD ülkeleri için ortalama artış yüzde 118 olarak gerçekleşmiştir (Grafik 6).

Grafik 7: Cinsiyete Göre İstihdam Oranı Farkının Değişimi (%)

Kaynak: OECD, 2021

Pandeminin başlangıcında OECD ülkelerinin çoğunda cinsiyet istihdam oranı farkının arttığı görülmüştür. Ancak, izleyen çeyrekte ülkelerin çoğunda artan bu büyüklük tersine dönmüştür (Grafik 7). Özellikle kadınlar pandemide uygulanan izolasyon tedbirleri nedeniyle kapanan ya da faaliyeti yavaşlayan firma ve sektörlerde yer aldıklarından, yoğun talep nedeniyle daha fazla çalışmaları gereken iş ve sektörlerde orantısız bir işçi payını oluşturmuşlardır. Eğitim gibi kadınların yoğun olduğu sektörler çevrimiçi uygulamalar ile evden çalışma imkânı sunduğundan, bu alanlarda işsizlik oranı nispeten düşük kalmıştır.

Pandemi başlangıcında kadın işçilerin ortalama çalışma saatleri yüzde 21'den daha fazla düşmüştür. Aynı oran erkeklerde yüzde 19 civarındadır. Bununla birlikte, ikinci çeyrek boyunca bu değer iyileşmeye başlamış; dolayısıyla kadınlar işe geri dönmüş ve çalışma saatlerini erkeklerden daha hızlı artırmışlardır (OECD, 2021). Lemieux v.d., (2020)'ye göre, pandemide saatlik ücret alan kadınlar arasında çalışma saatlerinde yüzde 39, istihdamda ise yüzde 25 azalma olmuştur. Ancak kadınların maaşlı çalışma saatleri sadece yüzde 14, istihdam ise yüzde 5 azalmıştır. Çalışanların sendikalı olup olmadığı, saat kayıplarının iş kaybı olup olmadığıyla da ilişkilidir. Sendikalı ve sendikasız çalışanlar tarafından kaybedilen toplam çalışma saatlerinin büyüklüğü benzer olsa da (sırasıyla yüzde 26 ve yüzde 29), istihdam kayıplarına göre sendikasız işçiler istihdamda yüzde 20'lik, sendikalı işçiler ise yüzde 12'lik bir düşüş yaşamışlardır. Bununla birlikte hem sendikasız hem saatlik ücret alan kadınların çalışma saatlerinde yüzde 44 ve istihdamda yüzde 32 azalma görülmüştür.

ILO (2022)'ye göre, pandemi sürecinde dünyada ortalama ücretler 2020'de yüzde 1,5 ve 2021'de yüzde 1,8 oranında artmış olsa da 2020 yılındaki artış ABD gibi bazı büyük ülkelerin istihdam kayıplarından kaynaklanmıştır. Bu ülkelerde, iş ve gelirlerini kaybedenlerin büyük bölümü düşük ücretli çalışanlar iken, daha yüksek ücret alan çalışanların istihdamı korunarak ortalama ücretleri artırılmıştır. G20 ekonomilerinde ise 2019 yılında yüzde 3,4 olan ortalama reel ücret artışı 2020 yılında yüzde 2,4'e gerilemiş; son iki yılda istihdam kayıpları kadınlar arasında artmıştır. Bununla birlikte aynı dönemde ortalama ücret artışları kadınlarda daha yüksektir. Bu durum, kadınların istihdam kaybının erkeklere göre düşük ücretli çalışanlar arasında çok daha fazla yoğunlaştığını ve kadın ücret ortalamalarında daha büyük sıçramaya yol açtığını söylemek mümkündür. Dünya genelinde erkeklere kıyasla daha fazla istihdam kaybına uğrayan kadınlar özellikle 2020 yılında ücret ödemeleri toplamında daha düşük azalmaya maruz kalmıştır.

Pandemi, Kristal ve Yaish (2020)'ye göre, eşitsizlik eğrisini düzleştirmemiş; tersine, ekonomik daralmanın da etkisiyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğini artırarak, kadınları erkeklerden çok daha ciddi şekilde etkilemiştir. Erkeklere göre daha fazla kadın işini kaybetmiş ve cinsiyetler arası gelir farkı önemli ölçüde artırmıştır. Dolayısıyla, pandemi ve ekonomik etkileri kadınların işgücü piyasasına bağlılığını

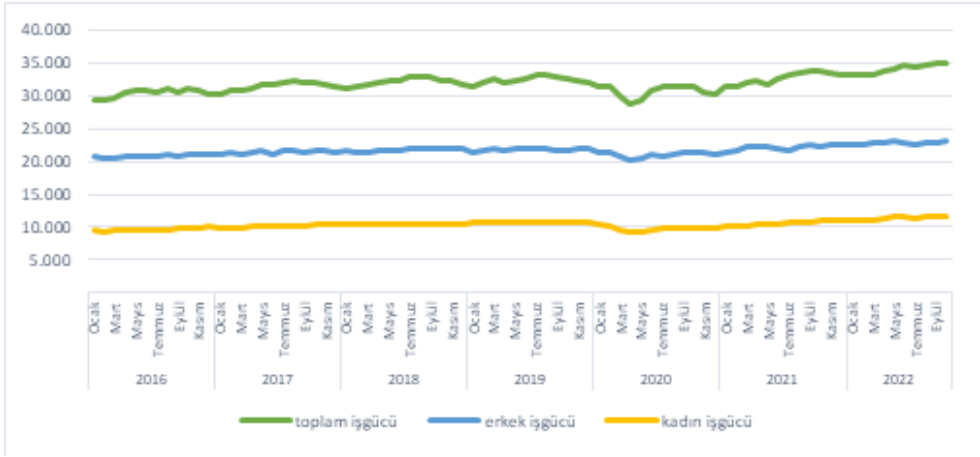
erkeklerle kıyasla genel istihdam düzeyi ve çalışma saatleri açısından olumsuz etkilemiştir.

Pandemi süreci kadınları, daha az eğitilmiş ve düşük ücretli işçileri ve işgücü piyasasında dezavantajlı durumda olan grupları daha güçlü etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. OECD (2021)'e göre, bu süreçte yüksek eğitim seviyesine, bilgi ve beceriye sahip aynı zamanda yüksek gelirli çalışanlar ile bu özelliklere sahip olmayanlar arasında, özellikle cinsiyet ayrımı, sosyal statü, nesil farklılıkları gibi zaten var olan sosyal ve ekonomik ayrımlar daha da derinleşmiştir. Pandemi öncesi istihdam seviyelerine ulaşılması öngörülen en erken tarih, Avrupa Birliği için 2022'nin üçüncü çeyreği, OECD ülkeleri için ise 2023'ün ilk çeyreği olarak tahmin edilmektedir.

3. TÜRKİYE'DE PANDEMİ SÜRECİNDE İSTİHDAMIN GENEL YAPISI

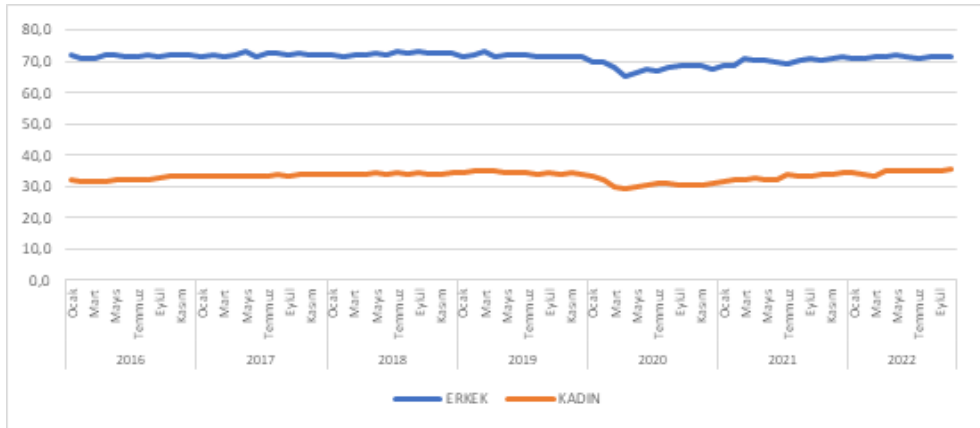
2021 yılı TÜİK nüfus istatistiklerine göre, Türkiye nüfusunun yüzde 49,9'u kadın, yüzde 50,1'i erkeklerden oluşmaktadır. 2020 yılı Şubat ayında toplam işgücü sayısı 31320 kişi olurken; bunların yüzde 67,5'ini erkekler, yüzde 32,5'ini kadınlar oluşturmaktadır (Grafik 8). Nisan 2020'de pandeminin başladığı Mart 2020'ye göre, mevsimsel etkilerden arındırılmış verilere göre, toplam işgücü 1173 kişi azalmıştır. Bunun yaklaşık yüzde 70'i erkek, yüzde 30'u kadındır.

Grafik 8: Türkiye'de Toplam İşgücü Sayısı ve Cinsiyete Göre Dağılımı (000 kişi)

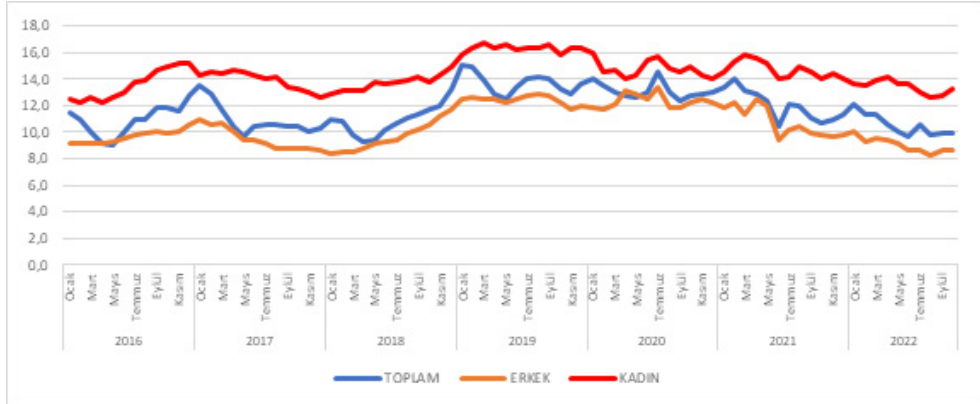
Kaynak: TÜİK işgücü istatistikleri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülke nüfusunun neredeyse yarısını oluşturan kadınların ortalama yüzde 30'u işgücüne katılmaktadır (Grafik 9). Dolayısıyla bu oran kadınların yüzde 70'inin işgücü piyasasının dışında olduğunu; çalışıyorlarsa da kayıt dışı olarak istihdam edildiklerini göstermektedir. OECD ülkeleri içerisinde Türkiye yüzde 37,3 oranı ile kadın iş gücüne katılım oranının en düşük olduğu ülkedir. Bu oran pandeminin başladığı Mart ayından itibaren Haziran ayı sonuna kadar azalmış olmakla birlikte, özellikle işgücü piyasasına yönelik önlem ve destekler nedeniyle tekrar pandemi öncesi ortalamasına geri dönmüştür.

Grafik 9: Türkiye’de Cinsiyete Göre İşgücüne Katılma Oranı⁴ (%)

Kaynak: TÜİK işgücü istatistikleri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Bayar v.d. (2020)’e göre, kadın istihdam oranının erkek istihdam oranına göre daha düşük olmasının ve haftada 30 saatten daha az çalışmalarının sebebi, yüzde 44 oranında ev işleri ile çocuk ve yaşlı bakımının kadın tarafından yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu yükümlülük kadının çalışma hayatına katılmasını engelleyen ve geciktiren bir nedendir. Ayrıca bu alanlarda herhangi bir gelire ve sosyal güvenceye sahip olmadan çalışan kadınlar, ailelerinde diğer bireylerin gelirlerine bağımlı olmaktadır. Bu şartlar altında yaklaşık 16 milyon kadının yüzde 52,9’u pandemide bağımlı oldukları gelirler nedeniyle önemli risklerle karşı karşıyadırlar.

Grafik 10: Türkiye’de İşsizlik Oranı ve Cinsiyete Göre Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK işgücü istatistikleri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de işsizlik oranı açısından genel eğilim 2018 yılından sonra artış yönlüdür. Kadın ve erkeklerin işsizlik oranları farkı yüzde 2-2,5 aralığında kadın aleyhinedir. Toplam işsizlik oranı pandeminin başladığı 2020 yılı Mart ayında yüzde 13 iken, Nisan ayında yüzde 14,6’ya yükselmiştir. Aynı dönemde erkek işsizlik oranı yüzde 12,1’den yüzde 13,2’ye yükselirken; kadın işsizlik oranı ise yüzde 14,5’den

4 İşgücünün çalışma çağındaki nüfusa oranıdır.

14,1'e gerilemiştir. Ancak ilerleyen aylarda özellikle 2021 yılı başında yaşanan ikinci dalga sonrası tekrar kapanma süreci ile birlikte bu oran yüzde 15,8'e kadar yükselmiştir (Grafik 10).

Türkiye gibi gelişmekte olan birçok ülkenin istihdam kaynaklı temel sorunlarından bir diğeri kayıt dışılıktır. TÜİK verilerine göre, 2020 yılı için erkeklerde yüzde 28 olan kayıt dışı istihdam oranı, kadınlarda yüzde 39'dur. Pandemiden sonra kayıt dışı istihdam oranında azalma görülse de bu durum maliyet artışından, üretimdeki daralmadan ve pandemi sürecinde istihdama yönelik devlet desteklerinin sadece kayıtlı çalışanlara yönelik (Uysal, 2020) olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle tarım, ev işleri, çocuk ve yaşlı bakımında çalışan kadınların çoğu kayıt dışı istihdamda yer aldıklarından, pandemi ile işlerini ve gelirlerini kaybetmişlerdir.

ÇSGB (2021)'e göre, Türkiye'de pandemi döneminde istihdamı korumak için 2020 yılı Mart ayında başlatılan kısa çalışma ödeneği, nakdi ücret desteği ve işten çıkarma yasağı uygulamaları 1 Temmuz 2021 itibarıyla kontrollü normalleşme dönemine geçilmesiyle birlikte sona ermiştir. Kısa çalışma ödeneği, nakdi ücret desteği ve işsizlik ödeneği kapsamında pandemi dönemi boyunca 8 milyon kişi için toplam 57 milyar TL ödeme yapılmıştır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Pandemi süreci sadece sağlık alanını değil, yarattığı olumsuz etkiler nedeniyle ekonomik ve sosyal tüm alanları etkilemiştir. Bu nedenle tüm dünya eşanlı bir politik duruş sergileyerek, kısa zamanda kriz sürecine müdahale etmiştir. Hükümetler çalışma hayatına ilişkin düzenlemeler, finansal destekler, istihdam teşvikleri, mevcut iş ve gelir imkanlarını koruyucu tedbirler ile çalışanların geçim standartlarını korumayı amaçlamıştır. Tüm bu önlemlerin temel amacı işsizliği önlemek ve gelir güvenliğini sağlamaktır. Bu kapsamda ülkemizde, pandemi nedeniyle iktisadi faaliyetlerini sona erdirmek zorunda kalan ya da yavaşlatan firmalar için kısa çalışma ödeneği ayrılmış, İşsizlik ödeneğinden yararlanıp işten ayrılanların sigorta primleri işsizlik sigortası fonundan karşılanmış, işveren tarafından ücretsiz izne ayrılan ve kısa çalışma ödeneğinden yararlanamayan sigortalılara nakdi ücret desteği sağlanmış (Resmi Gazete, 2020a); ayrıca başlangıçta her türlü iş veya hizmet sözleşmesinin üç ay süreyle işveren tarafından feshedilemeyeceği belirtilmiş (Resmi Gazete, 2020b) ve daha sonra bu süre 1 temmuz 2021'e kadar uzatılmıştır.

OECD ülkelerinde pandemi sürecinde işsizlik ciddi oranlarda artmıştır. Pandeminin başlamasının hemen ardından, OECD ülkeleri işsizlik oranı yüzde 3 artarak, yüzde 8,8'e ulaşmıştır. Bu, son 10 yılın en yüksek oranıdır. Türkiye'de pandemi başlamadan önce yüzde 12,6 olan işsizlik oranı Haziran sonuna kadar yüzde 13,6'ya yükselmiş; zirveyi yüzde 14,4'de görmüştür. İşsizlikteki bu artış arz ve talep daralmalarına bağlı firma kapanmaları ya da faaliyetlerin yavaşlatılması, dışarı çıkma yasağı uygulamasına bağlı işten çıkarmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. İşten çıkarılanlar ortalama 6-12 ay süreyle işsiz kalmıştır. ABD ve Kanada'da, 6-12

ay işsiz kalan işgücü oranı sırasıyla yüzde 544 ve yüzde 372; OECD ülkeleri için ortalama yüzde 118 artmıştır.

Pandemi başlangıcında OECD ülkelerinin çoğunda cinsiyet yönlü istihdam oranı farkı artmıştır. Özellikle kadınlar pandemide uygulanan izolasyon tedbirleri nedeniyle kapanan ya da faaliyeti yavaşlayan firma ve sektörlerde yer aldıklarından, işten çıkarılmış ya da ücret alamamışlardır. Bu süreçte erkeklere göre daha fazla kadın işini kaybetmiş ve cinsiyetler arası iş ve gelir makası açılmıştır. Dolayısıyla, pandemi ve ekonomik etkileri çalışma hayatında yer alan kadınları iş olanakları, ücret ve çalışma saatleri açısından olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluklar neticesinde birçok kadın kayıt dışı alanlarda çalışmaya zorlanmaktadır.

Birleşmiş Milletler' in 2020 yılında yayınladığı rapora göre, Türkiye ve benzeri ülkelerin en kırılgan noktalarından biri olan kadın ve kız çocukları, özellikle pandemiden sonra daha çok ev işlerinde çalışmaya zorlanmışlar ve şiddete maruz kalmışlardır. Yine pandemiden kaynaklı işçi çıkarma vakalarından en çok etkilenen sektör olan hizmet sektörü, kadınların yoğun olarak çalıştığı sektörlerden biridir. Dolayısıyla pandemi sonrasında uygulanan politikaların toplumsal cinsiyet eşitsizliğini dikkate alan bir yaklaşım sergilemesi ve bu yönlü uygulamaları dikkate alması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Bayar, A.A., Ö. Günçavdı ve H. Levent (2020). Covid-19 Salgınının Kadınların Çalışma ve Hane Yaşamı Üzerine Etkileri. *IstanPol İnsani ve Toplumsal Kalkınma Programı Toplumsal Cinsiyet Politika Raporu*. <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/covid-19-salgininin-kadınların-calisma-ve-hane-yasami-uzerine-etkileri-politika-raporu.pdf> (erişim tarihi: 01.12.2021).
- Birleşmiş Milletler (2020). UN Secretary-General's Policy Brief: The Impact of COVID-19 On Women. United Nations Publications. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/04/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women>. (erişim tarihi: 01.12.2021).
- ÇSGB (2021). <https://www.cs.gb.gov.tr/haberler/bakan-bilgin-kisa-calisma-odeneği-nakdi-ucret-destegi-ve-issizlik-odeneği-kapsamında-8-milyon-kisiye-57-milyar-tl-odeme-yapıldı/> (erişim tarihi: 15.01.2022).
- Fana, M., Tolan, S., Torrejón, S., Urzi Brancati, C., Fernández-Macías, E. (2020a). The COVID Confinement Measures and EU Labour Markets. *COVID & Empl Working Group*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fana, M., Torrejón Pérez, S. and Fernández-Macías, E. (2020b). Employment Impact of Covid-19 Crisis: From Short Term Effects to Long Terms Prospects. *Journal of Industrial and Business Economics*. 47, 391–410. <https://doi.org/10.1007/s40812-020-00168-5> (erişim tarihi: 07.11.2022).
- ILO (2022). *Küresel Ücret Raporu 2022-23. Enflasyon ve COVID-19'un Ücretler ve Alım Gücü Üzerindeki Etkileri Yönetici Özeti*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_864105.pdf (erişim tarihi: 27.11.2022).
- IMF (2022). *Dataset*. <https://www.imf.org/external/datamapper/datasets> (erişim tarihi: 07.12.2022).
- Kochhar, R., and A. Barroso. (2020). Young Workers Likely to Be Hard Hit as Covid-19 Strikes a Blow to Restaurants and Other Service Sector Jobs. *Pew Research Centre*. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/03/27/young-workers-likely-to-be-hard-hit-as-covid-19-strikes-a-blow-to-restaurants-and-other-service-sector-jobs/> (erişim tarihi: 07.11.2022).
- Kristal, T., and M. Yaish. (2020). “Does the Coronavirus Pandemic Level Gender Inequality Curve? (It Doesn't).” *Research in Social Stratification and Mobility*. 68:100520. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100520> (erişim tarihi: 07.11.2021).
- Lemieux, T., K. Milligan, T. Schirle, and M. Skuterud. (2020). “Initial Impacts of the Covid-19 Pandemic on the Canadian Labour Market.” *Canadian Public Policy/Analyse de politiques, COVID-19 Special Issue*. <https://doi.org/10.3138/cpp.2020-049> (erişim tarihi: 07.11.2021).
- OECD (2021). *OECD Employment Outlook 2021 Navigating the COVID-19 Crisis and Recovery*. https://www.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2021_5a700c4b-en (erişim tarihi: 03.03.2022).
- OECD. (2022). *International Trade During The COVID-19 Pandemic: Big Shifts and Uncertainty*. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=1129_1129345-casormobh7&title=International-trade-during-the-COVID-19-pandemic (erişim tarihi: 03.12.2022).
- Pouliakas, K; Branka, J (2020). “EU Jobs At Highest Risk Of Covid-19 Social Distancing: Is The Pandemic Exacerbating The Labour Market Divide?” *CEDEFOP Working Paper*; No 1. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <http://data.europa.eu/doi/10.2801/968483> (erişim tarihi: 07.11.2022).
- Resmî Gazete (2020a), *Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*. Sayı: 31307. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/11/20201117-1.htm> (erişim tarihi: 23.01.2021).
- Resmî Gazete (2020b), *Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Ekonomik ve Sosyal Hayata Etkilerinin Azaltılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. Sayı: 31102. 17 Nisan. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-2.htm> (erişim tarihi: 23.01.2021).

- TÜİK (2021), *İstatistiklerle Kadın, 2021*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2021-45635#:~:text=T%C3%9C%C4%B0K%20Kurumsal&text=Adrese%20Dayal%C4%B1%20NC3%BCfus%20Kay%C4%B1t%20Sistemi,1'ini%20ise%20erkekler%20olu%C5%9F> (erişim tarihi: 07.04.2022).
- Uysal, G. (2020). Kovid-19 Pandemisi Şartlarında Kayıt Dışı İstihdam. *TESEV Değerlendirme Notları 2020/3*. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/TESEV_Degerlendirme_Notlari_Kayit_Disi_Istihdam_Kovid_19.pdf (erişim tarihi: 13.11.2022).
- World Bank Group (2022). *Finance for an Equitable Recovery*. Washington: World Bank
- World Health Organization (2021). *COVID-19 Continues To Disrupt Essential Health Services in 90% of Countries*. <https://www.who.int/news/item/23-04-2021-covid-19-continues-to-disrupt-essential-health-services-in-90-of-countries> (erişim tarihi: 13.07.2022).

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE REKABET GÜCÜ

Mehmet Naci SÖNMEZ¹, Mehmet YOLCU²

GİRİŞ

Uluslararası ekonominin küreselleşmesi ile rekabet gücünde süregelen bir değişim yaşanmaktadır. Bu yeni yapıyla birlikte yaşanan köklü değişimin en önemli etkileri arasında, gelişmiş ülkelerin uzun piyasa hakimiyetlerinin zayıflaması ve aynı pazarlardaki aktif katılımcı sayısının hızla artması yer almaktadır. Akademik çalışmalarda rekabet gücü konusuna birkaç açıdan yaklaşıldığı için birden fazla tanımın yapılabileceği söylenebilir. Genel rekabet gücü, pazarın rekabetçi yapısının, pazar başarısının getirdiği refah artışındaki etkinliği olarak tanımlanmaktadır. Ülkeler, pazarlar ve işletmeler, uluslararası rekabete girebildikleri, üretilen tüm mal ve hizmetlerin küresel ölçekte pazar bulabildikleri ve devlet uygulayıcılarının rekabet edebilirliği hızlı bir şekilde hayata geçirebildikleri ölçüde rekabetçi konumlarını oluşturabileceklerdir.

Alan yazını incelendiğinde finansman gücü, teknolojik altyapı ve döviz kurları gibi etmenlerin rekabet gücünün belirleyicileri arasında sayıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, rekabet gücünün ölçülmesinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler (Revealed Comparative Advantage) (RCA), Thomas L. Vollrath'ın indeksleri ve karşılaştırmalı ihracat performansı indeksi (CEP) gibi yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir.

Çalışmanın takip eden kısımlarında rekabet ve rekabet gücü kavramının kavramsal çerçevesi, rekabet gücünü etkileyen faktörler ve rekabet gücünü ölçmekte kullanılan endekslere yer verilmiş, çalışmanın sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

1 Doktora Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, ORCID ID:0000-0002-3159-0168, mnsmts11@gmail.com

2 Araş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-8604-3436, mehmetyolcu@beun.edu.tr

1. REKABET VE REKABET GÜCÜ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Rekabet kavramı

Rekabet kavramı, “*aynı amacı güden kimseler arasındaki çekişme, yarışma, yarış*”, “*herhangi bir etkinlik alanında ayrı ayrı kişi ya da gruplar arasında sürdürülen üstün olma mücadelesi*” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2022). Türkkan ise rekabet kavramını “*nispeten adil bir yarışma ortamında, birden çok benzer konumdaki katılımcının, yarışma kurallarına bağlı kalarak, eş anlı olarak kıt bir şeyi veya istenilir bir konumu kazanma amacıyla, yaptıkları çabalar*” olarak tanımlamaktadır (Türkkan, 2011, s.69).

Alan yazını incelendiğinde, rekabet kavramının özellikle birinci sanayi devrimi ile önem kazandığı görülmektedir. Birinci sanayi devrimi neticesi sosyal ve iktisadi hayatta önemli değişiklikler olmuştur. Bunlardan bir tanesi de feodal düzenin yıkılmasıdır. Feodalizm sonrası ortaya çıkan siyasi ve iktisadi sistem “piyasa” içerisinde “rekabeti” ön plana çıkarmıştır. Böylece toplumun her kesiminde, önceki dönemlerde görülmeyen bir rekabet süreci başlamış ve geçen yıllarda artarak devam etmiştir (Baltacı, Burgazoğlu, Kılıç, 2012, s.3).

Özellikle soğuk savaş sonrası küreselleşme olgusu ile ortaya çıkan yeni piyasa düzeninde firmaların etkinliği ve verimliliği, eski yöntemler yerine yeni teorilerin ortaya çıkmasına ve bazı kavramların daha fazla önem kazanmasına neden olmuştur. Rekabet ve yenilik kavramları, öne çıkan kavramlar arasında sayılabilir. Hatta bazı araştırmacıların, firmaların uluslararası piyasalarda etkin ve verimli olarak rekabette öne çıkabilmelerini yenilik kavramı yardımıyla açıkladıkları görülmektedir (Porter, 1990, s.77).

Yenilik ve rekabet kavramları, işletmelerde yetenek (kabiliyet) ile bilgi yönetimi becerisini ön plana çıkarmıştır. Yetenekleri etkin kullanma ve edinilen bilgiyi yönetme kabiliyetleri, piyasalarda rekabet ortamının oluşmasını sağlamıştır. Gerçekten de küreselleşen dünya ekonomik sistemine entegre olarak kalabilmek, dünya piyasalarında pazar payını arttırabilmek veya pazar payını arttırmayı başaramasa bile en azında mevcudu korumak mikro olarak işletmelerin ve makro olarak ulusların temel amacı haline gelmiştir. Bu nedenle günümüzde tüm işletmeler ve piyasalar uluslararası pazarlara girmek istemektedirler (Altay Gürpınar, 2008, s. 257).

Rekabet, modern iş hayatının ayrılmaz ve kaçınılmaz bir unsuru haline gelmektedir. Rekabet üstünlüğünün sağlanabilmesi için başarılı olmak gerekmektedir. Rekabet üstünlüğünün sağlanması öncelikle rakiplerin taklitçiliği ortaya çıkmasının engellenmesine bağlıdır. Rakiplerin faaliyetlerinin tespiti, durdurulması ve karşı faaliyetlerin planlanması ise gerekli olan istihbaratın sağlanmasına bağlıdır. İstihbaratın doğru ve zamanında elde edilip, sağlıklı bir şekilde değerlendirilerek aksiyon alınabilmesi “rekabetçi istihbarat sistemi” (Competitive Intelligence System) kurulması ile gerçekleştirilebilir (Seviçin, 2005, s. 181-205).

Rekabet gücü ve farklı seviyelerde rekabet gücü

Rekabet gücü kavramı farklı şekillerde tanımlayabilmek mümkündür. Örneğin Aydın, rekabet gücünü firmaların, endüstrinin, bölgenin veya ülkelerin küresel rekabet ortamında, oransal olarak daha fazla gelir ve istihdam üretme gücü olarak tanımlamaktadır (Aydın, 2011, s. 57-58). Alan yazınında sıkça atıf yapılan araştırmalara sahip Porter'ın ise, rekabet gücü kavramını ülkelerin kaynaklarından hareket ederek tanımlamaya çalıştığı görülmektedir. 1990 yılında yayınladığı çalışmada Porter'ın, ülkelerin kaynaklarının ancak en iyi şekilde kullanması halinde rekabet gücüne kavuşacaklarını vurguladığı görülmektedir. Porter'a göre kaynaklarını optimum olarak kullanan ülkelerin planlama dahilinde oluşturacakları endüstri grupları (kümeleri) sinerji yaratacak ve rekabet gücünü arttıracaktır (Porter, 1998, s.78).

Porter'ın çalışmalarında dikkat çeken bir diğer husus ise “rekabet gücü” kavramı açıklanırken “güç” kavramının yerine “avantaj” kavramından hareketle konuya yaklaşılmasıdır. Porter'a göre işletmeler, maliyet avantajı olan sektörlerde faaliyete geçmeli ve rekabete girmelidirler (Porter, 1985, s.15-16).

Farklı araştırmacıların, kendi ilgi alanları üzerinden gerçekleştirdikleri tanımların ortak noktasının rekabet gücünün niteliği ile ilgili olduğu görülmektedir. Araştırmacıların rekabet gücü kavramını açıkladığı çalışmalarda vurgu noktalarının keşiştiği nokta, firmaların piyasalarda faaliyetlerini sürdürebilme yeteneğine sahip olmasıdır. Rekabet gücü bir yandan firmaların ayakta kalma kabiliyeti geliştirirken, diğer yandan serbest piyasa sisteminin iyi şekilde işlemlerini sağlamaktadır.

Rekabet gücü farklı birimlerde farklı yöntemler kullanılmak suretiyle tespit edilmektedir. Bu itibarla firmaların, endüstrilerin veya ülkelerin rekabet güçleri farklı yöntemler kullanılmak suretiyle tespit edilmeye çalışılmaktadır. Her ne kadar farklı yöntemler kullanıldığı görülse de bu ölçüm sayısal yöntemler kullanılarak gerçekleştirilmektedir (Porter, 1990, s.77).

İstihbarat alanında sayısal verilerin kullanılmasının temel nedeni, ölçülebilir ve denetlenebilir sistemlerin tesis edilme ihtiyacıdır. Bu ihtiyaç iki nedenle ortaya çıkmaktadır. İlk neden, tesis edilen modelin iç tutarlılığının test edilebilmesini sağlamaktır. İkinci neden ise, elde edilen modelin diğer uygulanabilir durumlar için gerekli mukayeselerin yapılabilmesidir (Nevruz, 2018, 3).

Rekabet gücünün farklı ölçeklerde gerçekleşmesi nedeni ile rekabet analizi çalışmaları “mikro” ve “makro” düzeyde hazırlanılarak sunulmaktadır. Ülkelerin, diğer ülkelere nazaran rekabet gücünün belirlenmesi süreci mikro birimlerden makro birimlere doğru ilerlemektedir. Buna göre önce firmaların rekabet gücü analiz edilmekte ve sonrasında bölgelerin ve sektörlerin rekabet gücü hesaplanmaktadır. Bölgelerin ve sektörlerin rekabet güçlerinden hareketle ülkelerin veya uluslararası örgütlerin rekabet gücü belirlenmektedir. Mikro düzeyli çalışmalar, işletmeler

seviyesinde rekabet analizini kapsarken, makro düzeydeki araştırmalar ulusal veya uluslararası rekabet gücü analizlerine yer vermektedir (Manavkat, 2014, s. 5).

Gerek akademik çalışmalarda ve gerek sektör içerisinde yapılan araştırmalarda elde edilen sonuçlara göre, küçük birimler için oluşturulan modellerin, büyük birimler için oluşturulan modellere nazaran daha kolay hazırlandığı görülmektedir. Bir başka deyişle, bir firmanın rekabet gücünün belirlenmesi için gerçekleştirilecek çalışma, bir sektörün, bölgenin veya ülkenin rekabet analizini yapmaktan çok daha kolay olmaktadır (Porter, 1990, s:77).

Alan yazını incelendiğinde, rekabet gücünün ölçülebilmesi için ortak bir ölçme yönteminde uzlaşmadığı görülmektedir. Ölçme yönteminin tek tipleştirilememesinin nedeni, kavramın tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Önceki satırlarda da ifade edildiği üzere, alan araştırmacıları, kavrama kendi ilgi alanları üzerinden yaklaşmakta ve bu nedenle kavramın tanımlanmasında görüş birliği oluşmamaktadır.

Rekabet gücü kavramını, daha önce belirtildiği üzere mikro seviyede ele alınabildiği gibi, endüstri düzeyinde de ele alınabilmektedir. Mikro seviyede olduğu gibi makro seviyede de rekabet gücü tanımında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bir tanıma göre, bir ülkede faaliyet gösteren işletmelerin, diğer ülke işlemlerine nazaran koruma ve sübvansiyon kalkanına sahip olmadan piyasa faaliyetlerini sürdürmekte başarı sağlayabilme yetenekleridir (Kösekahyaoglu, 2012, s.135).

İşletme düzeyinde rekabetçilik

Firma rekabet gücü, diğer firmalara nazaran maliyet avantajı ile faaliyetlerini sürdürebilme, ürettiği mal ve hizmetlerin kalitesinin artırılması, ticarete konu ürünlerin talebinin oluşmasını sağlama açısından rakiplerine kıyasla daha iyi bir konumda olmasını ifade etmektedir. İşletmenin sahip olduğu beşerî sermaye ve teknoloji sermayesi ile rekabet gücü arasında doğru orantı bulunmaktadır. İşletme sahip olduğu bu sermayeler nispetinde gelecek dönemlerde daha iyi konuma gelir. İşletmenin rekabet gücü bir yandan diğer işletmeler karşısında güçlü olmasını sağlarken, diğer yandan işletmenin sürdürülebilme yeteneğine olumlu katkı sağlamaktadır. Bu nedenle işletmeler düzenli olarak teknoloji ve AR- GE yatırımı yapmak zorundadır (Gürpınar ve Sandıkcı, 2008, s. 107).

Literatürde, firma rekabet gücüne dair birbirinden farklı tanımlamalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin bir tanımda maliyet unsuru üzerinde durulduğu görülmektedir. Buna göre rekabet gücü “firmaların ürünlerini belirli pazarlarda rakiplerin fiyatlarına eşit ya da daha düşük bir fiyatla üretme ve satabilme yeteneği” olarak tanımlanmaktadır (Aktan ve Vural, 2004, s.12). Bir başka tanımda ise piyasa olanaklarından yararlanabilme ve yeni piyasalar tesis edebilme yeteneği olarak ifade edilirken, başka bir tanımda firmanın fiyat dışı unsurlar açısından diğer rakiplerine denk veya daha iyi olma ve yenilik yapabilme yeteneği olarak açıklanmaktadır (Bakımlı, 2005, s. 10).

Buckley çalışmalarında firma rekabet gücünden bahsederken, firmanın diğer firmalara nazaran daha iyi kalitede ürün ve hizmetleri, gene rakiplerine göre daha düşük maliyetlere üretebilme kabiliyeti olarak tanımlamaktadır. Buckley'e göre firmaların rekabet gücü ile işletmelerin uzun dönemli verimliliği arasında doğrudan bir ilişki vardır ve işletmenin değişken giderlerini karşılayarak, hissedarlarına yüksek getiri sağlamada kritik öneme sahiptir (Buckley, 1988, s. 176). Ancak alan yazınında ayrıca, rekabet gücü kavramı ele alınırken, maliyet ve fiyat avantajının yanı sıra rekabet üstünlüğünün fiyat dışı unsurları da kapsamı gerektiği ileri sürülmektedir (Hamel ve Prahalad, 1994, s. 5). Bu görüşe katılanlardan Kibritçioğlu, işletmelerin rekabet gücünün belirlenmesinde, satış sonrası süreçlerin de etkili olduğunu ifade etmektedir (Kibritçioğlu, 1996, s.4).

Endüstriyel düzeyinde rekabetçilik

Farklı şekillerde ifade etmek mümkün olsa da en sade şekli ile tanımlamak gerekirse endüstri, benzer mal veya hizmetlerin üretimini veya sunumunu gerçekleştiren ve aralarında rekabet olan işletmelerin toplamıdır. Birçok araştırmacı konuya farklı bakış açıları ile yaklaşmışlardır. Örneğin Markusen rekabet gücüne toplam faktör verimliliği açısından yaklaşırken (Markusen, 1992: 8), Bryan iş gücü verimliliğine vurgu yapmaktadır (Çivi, 2001, s. 23). Markusen, verimlilik düzeyinin optimum düzeye getirildikten sonra bu düzeyin korunması ve neticesinde maliyetlerin diğer işletmelere nazaran daha düşük seviyede tutulmasını rekabet gücü olarak tanımlayarak rekabet gücünü iş gücü verimliliğine bağlamış ve iş gücü verimliliğinin yükselmesini rekabet gücü olarak ifade etmiştir. Tanımların ortak noktası, farklı unsurları esas almalarına karşın verimlilik kavramına vurgu yapmalarıdır. Aktan ve Vural gibi araştırmacılar, endüstri bölgelerinin dışsallık yeteneğine vurgu yaparak, endüstrilerin rekabet gücüne olumlu katkı yaptığını ifade etmektedir (Atkan ve Vural, 2004, s.16). Endüstrinin yapısı ve konumu işletmelerin rekabet stratejisinin oluşturulmasında önemli olan iki faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu faktörlerden ilki düşük fiyat ve ikincisi ürün farklılaşmasıdır (Porter, 1990, s. 34- 37).

Ulusal ve uluslararası düzeyde rekabetçilik

Rekabet gücü kavramı mikro bazında işletmeler odaklı ele alınan bir kavram olmasına karşın, makro boyutta ulusal ve uluslararası düzeyde ele alınmaktadır. Rekabet gücü kavramında olduğu gibi “ulusal ve küresel rekabet gücü” kavramı hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır (İpekligil Doğan, 2000, s. 25).

Rekabet gücü üzerine çalışan bazı araştırmacılar rekabet gücünü, üretim maliyetinden hareketle açıklamakta ve maliyetin düşük olmasını vurgulamaktalarken, bazı araştırmacılar teknolojik önderlik konusuna önem vermektedirler. Alan yazını incelendiğinde rekabet gücü kavramı, bir ülkenin, diğer ülkelere nazaran faaliyetlerinin ve ülke içerisinde yaşayan vatandaşların yaşam standartlarının uzun dönemde sürdürülebilir şekilde arttırılabilmesi olarak ifade edilmektedir.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere, uluslararası rekabet gücünü arttırabilmek amacıyla sürdürülebilir etkinliğe ve verimlilik artışına olanak tanıyan ekonomik yapının tesis edilmesi ve sürekli desteklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Köseoğlu, 2012, s. 47-48).

Bir başla deyişle, rekabet gücünü sağlamak belirli hedeflere ulaşmak için istenmektedir. Bu hedeflerin başında, ülkede yaşayanların gelirlerini, dolayısıyla yaşam kalitesini arttırarak, toplam refahın arttırılmasını sağlamaktır. Bu hedef ülkedeki üretim birimleri ile kamu kesiminin uzmanlaşması ve birimler arasındaki iletişimin arttırılmasını ile gerçekleştirilebilir. Rakip ülkeler üzerinde bir avantaj sağlayabilmek için ülke, rakip ülkelerden farklılaşmayı sağlayacak ülkeye özgü yetenek ve özelliklerini ön plana çıkarmalıdır. Böylelikle, ön plana çıkartılan bu yetenek ve özellikler, ülkelerin potansiyelini de açığa çıkaracaktır (Aydın, 2011, s. 61-62). Bununla birlikte, Buckley ve arkadaşları ise ulusal rekabet gücünü; ülkenin, kaynaklarından yüksek getiri elde ederken, uluslararası ticarete ürün / hizmet yaratma, üretme, dağıtma ve/veya sunma yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Buckley vd., 1988, s. 177). Ülkelerin rekabet gücünün tespiti için farklı araçlar kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları ülke bilançosu, sektörün uluslararası pazar payı, istihdam düzeyi, üretim kapasitesi olarak sıralanabilir (Aydın, 2011, s. 61-62).

Rekabet gücü konusunda çalışan araştırmacılardan bazıları, kavramı makro boyutta uygulamaya karşı görüşler geliştirmişlerdir. Bu araştırmacılara Krugman örnek olarak gösterilebilir. Krugman (1994), rekabet gücü kavramı ele alınırken, bu kavramın mikro boyutta değerlendirilmesi gerektiğini, ulusal ekonomi düzeyine uygulamanın doğru olmayacağını ifade etmiştir. Krugman'ın karşı çıkışındaki hareket noktası işletmeler ile ülkelerin niteliğindeki farktan kaynaklanmaktadır. Zira statik analizlere dayanan analizler, her zaman sıfır toplamı olmayacağı için hesaplamalar gerçeği yansıtmayacaktır. Ayrıca sıfır toplamı analizlerde, rekabeti kaybeden firmaların piyasadan çekilmesi söz konusudur. Buna karşın ülkeler için böyle bir durum söz konusu olmayacaktır (Bakımlı, 2005, s. 16).

2. REKABET GÜCÜNÜ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

İşletmelerin rekabet güçlerini ortaya çıkaran şartların oluşmasını sağlayan faktörleri, işletme içi faktörler ve işletme dışı faktörler olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür (Aktan, 2003, s. 81). Bununla birlikte farklı araştırmacılar bu faktörleri farklı şekilde sınıflandırmışlardır. Örneğin Porter, uluslararası rekabet gücünün bazı koşullar altında gruplandırılabilceğini ifade etmiştir. Porter'a göre, dört faktör rekabet gücünü etkilemektedir (Porter, 2000, s.4).

- Faktör Koşulları: Üretim faktörleri ile ilgili koşullardır. Üretim faktörlerinin etkinliği, verimliliği, maliyeti ve ulaşılabilirliği rekabeti etkilemektedir.
- Talep Koşulları: Ortaya çıkan ürün ve hizmetlere yönelik talep koşullarını ifade etmektedir.

- Bağılı ve Destekleyici Endüstriler: Ürün ve hizmetlerin imali ve geliştirilmesi için gerekli AR-GE, inovasyon ve iyileştirme çalışmalarını belirtir.
- Firmaların Stratejik Hedef ve Yapısı: Firmaların varlık nedeni olan stratejik hedefleri ile organizasyonel yapıları ifade eder.

İstihbarat çalışmalarında önemli kriterlerden biri olan rekabet gücünü etkileyen faktörler incelendiğinde, bu faktörlerin önemli bir kısmının işletme içi değil, işletme dışı faktörler olduğu görülmektedir. Bu konuyu vurgulayan Krugman, kamu kesimi etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir (Nevruz, 2018, s. 12).

Rekabet gücünün artırılması ile amaçlanan refahın sürdürülebilir kılınmasıdır. Ekonomik faaliyetlerinin kapasitesinin artırılabilmesi, makroekonomik şartlara bağlıdır. Ayrıca makro olarak endüstrilerin ve mikro bazda işletmelerin faaliyetlerini sürdürmesi, mikro ve makro bazı şartlara ilintilidir (Aktan ve Vural, 2004, s. 35). Makroekonomik verilerden olan GSYİH'nin artması, işsizlik oranının belirli seviyede tutulması, harcanabilir gelir düzeyinin düzenli olarak yükselmesi gibi kriterler seyrin olumlu olduğu göstermektedir (Kotan ve Sayan, 2002, s. 4).

Finansman gücünün rekabete etkisi

İşletmeler, finansal kaynakları ile faaliyet göstermektedir. Bu nedenle finansal kaynakların maliyetlerinin rekabet gücüne önemli etkisi bulunmaktadır (Aktan ve Vural, 2004, s. 53). İşletmelerin ihtiyaç duyduğu finansman ihtiyaçlarının önemli bölümünü karşıladıkları bankacılık sektörü; iktisadi sistemin gelişimi için önemli araçlardan biridir (Nevruz, 2018, s. 13).

Finansal piyasaların gelişmiş olduğu ekonomilerde işletmelerin finansman kaynaklarına ulaşması daha az maliyetli, sistematik ve kolaydır. Uygun şartlarda ulaşılan finansman ile işletmeler yenilik yaratacak ürün çeşitliliğine yönelebilmekte ve bu durum rekabet gücünün artmasını sağlamaktadır. Bu itibarla finansal piyasaları oluşturan para ve sermaye piyasaları işletmelere rekabet avantajı sağlaması açısından büyük önem arz etmektedir (Aktan ve Vural, 2004, s. 53).

Teknolojik altyapının rekabete etkisi

İnternet teknolojilerinin yaygınlaşması ve maliyetinin azalması internet teknolojilerini daha fazla uygulanabilir hale getirmiştir. İnternet teknolojilerinin aktif olarak kullanılması, teknolojinin önemini arttırmış ve rekabet sürecinde işletmeleri etkileyen kritik faktörlerden biri haline gelmiştir. Günümüzde rekabet gücünün göstergelerinden biri olan teknoloji ile ilgili olarak işletmelerin strateji geliştirmeleri ve uygulamaları zorunlu hale gelmiştir.

İşletmelerin sahip oldukları teknolojinin değerlendirilmesi belirli kriterler dahilinde yapılmakta ve “yüksek-orta-düşük”, “uygun-uygun olmayan”, “içerilmiş-içerilmemiş” gibi farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır (Bal, İldırar, Özmen, 2001, s. 2-8).

İşletmeler arası farklar olduğu gibi, ülkeler arasında da teknoloji kabiliyeti açısından önemli farklar bulunmaktadır. Özellikle “gelişmekte olan ülkeler” olarak adlandırılan ülkeler ile “gelişmiş ülkeler” arasındaki fark son yıllarda hızla artmaktadır. Bu farkın artması, ülkeler arasındaki rekabet gücünü derinden etkilemektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler, teknoloji politikalarını gözden geçirmeli ve gerekli AR- GE faaliyetleri planlamalıdır. Planlama faaliyeti, teknoloji yeteneğinin geliştirilmesine bağlıdır (Soyak, 2002, s. 103-104).

Döviz kurlarının rekabete etkisi

Reel efektif döviz kuru, farklı ülkelerdeki göreceli fiyat veya maliyet gelişimi hususunda yol gösterici olması açısından önemli bir makroekonomik göstergedir (Saygılı, Saygılı, Yılmaz, 2010, s. 2).

Literatürde reel efektif döviz kuru ile ilgili hesaplamalarda REKG (geometrik ortalama) ve REKA (aritmetik ortalama) olmak üzere iki farklı ortalama hesaplandığı görülmektedir. Alan uzmanları ilgi alanlarına göre kullanacağı istatistik yöntemini belirlemektedir. Yapılan çalışmalarda genellikle geometrik ortalamanın tercih edildiği görülmektedir. Ancak baz yılının belirlenmesinde, denge yılının tespitine imkân olmaması halinde aritmetik ortalama tercih edilmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, aritmetik ortalama hesaplamalarında tercih edilen yıl ve baz yıl seçimine bağlı olarak farklı sonuçlar elde etmek matematiksel olarak mümkündür. Buna karşın geometrik ortalama yöntemi kullanılarak yapılan hesaplamalarda bu farklılık ortaya çıkmamaktadır (Saygılı vd., s. 17-18).

Dışa açık ekonomiler üzerinde yapılan incelmelerde, cari işlemlerde ortaya çıkan dengesizliklerin temel nedeninin, ithalatın ihracatın üzerinde olmasından kaynaklandığı tespit edilmektedir. Ülkelerin cari dengelerinde ortaya çıkan açıklar, ülkelerin rekabet gücü olumsuz etkilemektedir. Ülke yönetimleri, rekabet gücünde ortaya çıkacak olumsuzlukların önüne geçebilmek için muhtelif politikalar geliştirmektedir. Bu amaçla sıklıkla kullanılan araçlar ise döviz kurları ve devalüasyondur (Dornbush ve Fisher, 1998, s.610).

Siyasi karar vericiler, döviz kuru politikasını kullanarak yerli para birimi değerini, diğer ülkelerin para birimlerine nazaran değiştirerek, ithalat talebini azaltmak ve aynı zamanda ihracatı teşvik etmek amacıyla ayarlamaktadır. Ticarete konu olan kalemlerin yerel üretim maliyetlerindeki nispi artışı, nispi fiyatları artırmakta ve bu da reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olmaktadır. Ekonomik sistemde diğer şartların değişmediği varsayımı altında, ticarete konu malların yurtiçi üretiminin etkinliği nispi olarak azaltılmaktadır. Bu durum da ülkenin uluslararası rekabet gücünün azalmasına neden olmaktadır (Kotan ve Sayan, 2002, s. 2).

Devalüasyon milli paranın, diğer paralar karşısında olan değerinin düşürülmesidir (Dornbush ve Fisher, s. 614-615). Devalüasyon, ekonomi yönetimlerince kullanılmak istenen araçlar arasında sayılmamaktadır. Devalüasyon ile yabancı mallar yurtiçinde yerli mallara oranla pahalı hale gelmekte ve yerli mallar da yurtdışında

oradaki mallara kıyasla daha ucuz hale gelmektedir. Fakat devalüasyon sürecinde, yurtiçindeki yaşam standartları olumsuz etkilenmekte, bu da devalüasyonu bir seçenek olmaktan çıkarmaktadır. Ayrıca, devalüasyon yapıldığında GSYİH nominal olarak artış göstermekle birlikte, reel olarak gelişim olmamaktadır (Aktan ve Vural, s. 32-33).

3. REKABET GÜCÜNÜN ÖLÇÜLMESİNDE KULLANILAN ENDEKSLER

Balassa'nın açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük endeksi (RCA)

Alan yazınında, rekabet gücünü belirlemede en sık atıf yapılan yöntemlerin başında Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantage) (RCA) yöntemi gelmektedir (Laursen, 1998, s.1). Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Balassa yapılan çalışmalara dayanmaktadır (Batra ve Khan, 2005). Balassa ve diğerleri, faktöre ilişkin yeterli verinin bulunmadığı durumlarda, maliyetleri inceleyerek açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü belirtmemin mümkün olabileceğini tespit etmiş (Goldin, 1990, s. 25) ve üretim faaliyetleri ile, fiyat dışı faktörlerin analize alınmasını önermiştir. Bu analizde ihracat iç üretimle, ithalat ise iç tüketimle ilişkilendirilmektedir (Kum, 1999, s. 165-179).

Hesaplanan endeksin birden küçük olması durumunda, ülkenin ilgili malda, karşılaştırmalı üstünlükler açısından dezavantajlı olduğu sonucuna varılırken; birden büyük bir sonuca ulaşılması halinde karşılaştırmalı üstünlük açısından avantajlı bir durum olduğu kabul edilir (Balassa, 1965, s. 99-124).

Thomas L. Vollrath'ın indeksleri (RCA)

Balassa'nın RCA teorisini geliştirmesini takiben, bu teori üzerinde çalışan Vollrath (1991) teoriyi farklı sektörlere tatbik ederek sonuçları değerlendirmiştir. Elde ettiği sonuçları kontrol eden Vollrath, özellikle tarım sektörüne yoğunlaşmıştır. Tarım sektöründen hareketle Vollrath üç farklı ölçüm yöntemi geliştirilmiştir. İlk yöntem "Görelî Dış Ticaret Üstünlüğü" (Relative Trade Advantage-RTA) yöntemidir. Geliştirdiği ikinci yöntem RXA'nın doğal logaritması üzerinden yapılmaktadır. Üçüncü yöntemi ise Açıklanmış Rekabetçilik (Revealed Competitiveness-RC) olarak aşağıdaki gibi formüle edilmektedir. RXA ile RMA'nın doğal logaritmaları arasındaki farka eşittir. Farkın sıfırdan büyük olması halinde, rekabet gücünün varlığından bahsedilebilir (Küçükkiremitçi, 2006, s. 3).

RCA değeri aşağıdaki formül ile hesaplanmaktadır:

$$RCA = (\ln[(X_j/X_i)/(M_j/M_i)]) * 100 \quad (1)$$

Yuvarlama etkisi göz önünde bulundurulur ise, sektörlerin rekabet gücü, RCA'lar açısından şu şekilde ortaya konulabilecektir:

- $RCA \geq 50$ olduğu durumda sektör yüksek rekabet gücüne sahiptir,
- $-50 < RCA < 50$ olduğunda sektör sınırdaki rekabet gücüne sahiptir,
- $RCA \leq -50$ ise o sektör düşük rekabet gücüne sahiptir.

Bu durumda, bir sektörün rekabet gücünün, söz konusu rekabetin dış ticarete bağlı olması ve o sektörün satışlarının tamamını veya önemli bir kısmını iç pazara yapması ile belirlenmeyebileceğini belirtmek gerekmektedir. Öte yandan, bir sektörün rekabet gücünün zayıf olması, ithalatının ihracatından fazla olduğu anlamına gelmekte, yani dış ticaret dengesizliği yaratmaktadır. Sonuç olarak, bu sektörlerle yapılacak ilave yatırımlar ithal ikamesi sağlayabilir. Ancak, gelirlerinin önemli bir bölümünü ihraç eden sektörlerin rekabet gücünün düşük olması konusunda çok dikkatli olunmalıdır (Küçükkiremitçi, 2006, s. 4).

Nispi ihracat avantajı endeksi (RXA)

Nispi ihracat Avantajı Endeksi (The Relative Export Advantage Index – RXA) “belirli bir üründe herhangi bir ülkenin dünya piyasalarında sahip olduğu ihracat payının diğer bütün mallarda dünya ihracatında sahip olduğu paya oranı” olarak tanımlanabilir (Frohberg ve Hartmann, 1997, s. 7). Hesaplama yapılırken, incelemeye konu ülkeler ve ürünleri dünya ihracatı hesaplaması sırasında hesaplamaya dahil edilmemektedir. Bu şekilde yapılan hesaplamalar ile incelemeye konu ülke ve ürünün hesaplara iki defa işleme alınmasının önüne geçilmiş olmaktadır (Altay ve Gürpınar, s.263).

Hesaplanan endeks sonucunun birden büyük olması halinde, ülke ihracat performansının dünya ihracat performansından daha büyük olduğu söylenebilirken; endeks değerinin birden küçük olması halinde, ihracat performansının dünya ihracat performansından daha küçük olduğu yorumu yapılabilir (Frohberg ve Hartmann, s. 7).

Nispi ithalat avantajı endeksi (RMP)

Nispi İthalat Nüfuz Endeksi (The Relative Import Penetration Index – RMP), Nispi ihracat Avantajı Endeksi (The Relative Export Advantage Index – RXA) gibi hesaplanmaktadır. Ancak bu defa ihracat rakamları yerine ithalat rakamları alınmaktadır. Elde edilen sonuçlar ise, Nispi ihracat Avantajı Endeksinin tam tersi şeklinde yorumlanır. Endeks değerinin birden büyük olması dezavantajı gösterirken, birden küçük olması avantajlı duruma işaret etmektedir (Frohberg ve Hartmann, 1997, s. 8).

Nispi ticari avantajı endeksi (RTA)

Nispi Ticari Avantaj Endeksi (The Relative Trade Advantage Index – RTA), diğer endekslere nazaran daha karışık bir endekstir. Bu endeks, “Nispi İhracat Avantajı Endeksi” ile “Nispi İthalat Nüfuz Endeksi” çıkarılarak hesaplanmaktadır (Frohberg ve Hartmann, s.7). Hesaplanan değer sıfırdan büyük ise rekabetçi avantajı ifade ederken, sıfırdan küçük hesaplanan endeks değeri dezavantaja olduğunu ifade etmektedir. Göreli avantajlar dikkate alınarak ağırlıklandırma yapılmaktadır. Bu durum, ithalat veya ihracatta yer alan küçük değerlerin hesaplanan endeksin üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaktadır (Altay ve Gürpınar, s. 265).

Matematiksel olarak; $RTA = RXA - RMA$ eşitliği ile hesaplanmaktadır.

Karşılaştırmalı İhracat Performansı İndeksi (CEP)

Karşılaştırmalı İhracat Performansı (Comparative Export Performance- CEP) İndeksi; bir ülke için, diğer rakip ülkelere nazaran sahip olduğu rekabet avantajını, ihracata konu tüm mal ve hizmet grupları için ölçmekte kullanılan bir indekstir (Gacaner Atış, 2014, s.315-334).

Literatürde, ihracat performanslarının rekabet gücünün tespiti için yapılan ilk çalışmalar 1958 yılına dayanmaktadır. Liesner tarafından yapılan ilk çalışmalar, bir ürün üzerinden yapılan hesaplamaları ihtiva etmekteydi (Utkulu ve Seymen 2014, s.7-8). Daha sonra yapıla çalışmalarda Balassa, Liesner'in çalışmalarından faydalanarak Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi (RCA) geliştirmiştir (Bilas ve Bošnjak 2015, s. 31). Balassa'nın çalışmalarından faydalanan Donges ve arkadaşları, 1982 yılında Karşılaştırmalı İhracat Performansı İndeksi'ni (Comparative Export Performance–CEP) geliştirmişlerdir. RCA Hesaplamasında kullanılan değerler yanlış hesaplamalar yapılmasına neden olmakta idi. Örneğin tarife ve kotalar benzeri siyasi otoriteler tarafından alınan kararları hesaba dahil ediliyordu. Ayrıca ihracat için getirilen teşvikler, ithalat üzerindeki politik uygulamalara nazaran önemi görece daha düşük olduğundan, rekabet hesaplanmasında ihracat verilerinden yararlanılmasının daha doğru bir karar olacağı sonucuna varmışlardır (Donges, Krieger-Boden, Langhammer, Schatz, Thoroe, 1982, s. 83).

Matematiksel olarak;

$$CEP = (X_{ij}/X_{iw}) / (\sum X_{ij} / \sum X_{iw}) \quad (2)$$

eşitliği ile hesaplanmaktadır. Eşitlikte yer alan ifadeler şunlardır:

i: ölçümü yapılan sektör.

j: incelenme konusu olan ülke.

w:j ülkesi ile karşılaştırılması yapılacak ülke ya da ülkeler grubu.

Hesaplanan endekste elde edilen değerler bir ile karşılaştırılmaktadır. Eğer CEP değeri birden büyük ise, hesaplanan mal grubu için ülkenin ihracatı avantajlı olduğu yorumu yapılırken, biden küçük olması durumunda avantajı olmadığı yorumu yapılmaktadır.

Bu indeks hesaplama yöntemi sonucunda bir ülkenin farklı mal grupları için hesaplanan CEP indeks değeri birden büyükse, ülke o mal grubu ihracatında avantaja sahip sayılmakta, birden küçük bulunması durumunda dezavantaja sahip olduğu kabul edilmektedir (Pitcheswara Rao ve Ankalam, 2018, s. 311). Bu endeks değerlerini inceleyen Hinloopen ve Marrewijk ise farklı bir yorumlama yöntemi önermiştir.

Buna göre hesaplanan değer;

- 0 ile 1 arasında bir değer alması halinde, “karşılaştırmalı üstünlük yoktur”
- 1 ile 2 arasında bir değer alması halinde “zayıf bir karşılaştırmalı üstünlük vardır”,

- 3 ile 4 arasında bir değer alması halinde, “orta derecede karşılaştırmalı üstünlük vardır”,
- 4’ün üzerinde bir değer alması halinde ise “güçlü bir karşılaştırmalı üstünlük vardır”

şeklinde yorumlanmaktadır (Hinloopen ve Marrewijk, 2011).

Matematiksel yapı olarak incelendiğinde, Donges ve arkadaşlarının önerdiği model ile Balassa’nın önerdiği model arasında önemli bir fark bulunmamaktadır. Hesaplamalara dahil edilen değerler iki modelde de aynıdır. Farklılık, bu değerlerin model içerisinde kullanım şekline kaynaklanmaktadır (Hinloopen ve Marrewijk, 2011).

SONUÇ

Birinci sanayi devrimiyle birlikte rekabet kavramının önemini arttırdığı görülmektedir. Bu doğrultuda uluslararası pazarlarda firmaların rekabette etkin ve verimli bir şekilde öne çıkabilmeleri inovasyon kavramı yardımıyla açıklanmaktadır. İnovasyon ve rekabet kavramları, işletmelerde yetenek ve bilgi yönetimi becerilerini ön plana çıkarmış, rekabet modern iş hayatının ayrılmaz ve kaçınılmaz bir unsuru haline gelmiştir. Şirketin rekabet gücü, faaliyetlerini daha düşük maliyetle sürdürebilmesi, ürettiği mal ve hizmetlerin kalitesini artırması ve ihtiyaç duyduğu kalemlere olan talebi sağlayabilmesi açısından rakiplerinden daha iyi bir konuma gelmesinin belirleyicisi olarak sayılabilir. «Rekabet gücü» terimi, küçük işletmeleri merkeze alan ve yerel, ulusal ve küresel ölçekte makro boyutları ele alan bir kavramı ifade etmektedir.

Maliyetlerin rekabet gücünü belirlemedeki rolü dikkate alındığında, işletmelerin ihtiyaçları olan kaynaklara daha kolay ve ucuz bir şekilde ulaşabilmesi, rekabet avantajı elde etmelerinde önemli rol oynayabilmektedir. Bu doğrultuda, finansal piyasaları oluşturan para ve sermaye piyasalarının gelişmişliği, işletmelere rekabet avantajı sağlamada büyük önem taşımaktadır. Finansman gücünün rekabete etkisinin yanı sıra, teknolojik altyapının rekabet gücüne etkisi dikkate alınmaya değer bir diğer unsurdur. İnternet teknolojilerinin aktif olarak kullanılmaya başlanması ile önemi artan teknoloji, rekabet sürecinde firmaları etkileyen en önemli değişkenlerden biri haline gelmiştir. Rekabet gücünün göstergelerinden biri olarak, firmaların teknoloji ile ilgili girişimleri tasarlaması ve uygulaması gereklilik halini almaktadır. Ayrıca, küreselleşen dünya ile işletmelerin uluslararası piyasalarda artan faaliyetleri, rekabet açısından döviz kurlarını dikkate değer bir unsur haline getirmiştir.

Alan yazınında, rekabet gücünü ölçmek için kullanılan çeşitli endeksler olmasına rağmen RCA yaklaşımı en iyi bilinen ve yaygın olarak uygulanan yaklaşımdır. Uzmanlaşma kavramı üzerine inşa edilen RCA yöntemine göre uluslar bir bireyin belirli bir iş kolunda uzmanlaşması gibi belirli mal veya hizmetlerin üretiminde uzmanlaşabilirler.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C. (2003). Türkiye’de üretim ve istihdama yönelik ulusal rekabet gücü politikası. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 166-181.
- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2004). Yeni Ekonomi ve Yeni Rekabet, Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu, Rekabet Dizisi: 1, Yayın No: 253, Ankara.
- Altay, B. ve Gürpınar, K. (2008). Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler ve bazı rekabet gücü endeksleri: Türk mobilya sektörü üzerine bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 257-274.
- Aydın, F. (2011). Kadın istihdamının rekabet gücü ve ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye ile rekabet gücü en yüksek ülkelerin karşılaştırılması. *Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi*.
- Bakımlı, E. (2005). Uluslararası Rekabet Gücü: Ölçümü ve Önemi, Uluslararası Rekabet Sürecinde Türkiye, (Der: M. F. Gökalp, C. Y. Kesbç), Beyaz Yayınları, İstanbul.
- Bal, H., Ildırar, M. ve Özmen, M. (2001). Bilim ve Teknoloji Politikaları, Rekabet Gücü ve KOBİ’ler: Doğu Akdeniz Bölgesinde Faaliyet Gösteren KOBİ’ler Kapsamında Bir Araştırma. *Dış Ticaret Dergisi*, 20, 1-5.
- Balassa, B. (1965). Trade liberalisation and “revealed” comparative advantage 1. *The manchester school*, 33(2), 99-123.
- Baltacı, A., Burgazoğlu, H. ve Kılıç, S. (2012). Türkiye’nin rekabetçi sektörleri ve Trakya Bölgesi’nin payı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-19.
- Bilas, V. ve Bošnjak, M. (2015). Revealed comparative advantage and merchandise exports: The case of merchandise trade between Croatia and the rest of the European Union member countries. *Ekonomiska misao i praksa*, (1), 29-47.
- Buckley, P. J., Pass, C. L. ve Prescott, K. (1988). Measures of international competitiveness: a critical survey. *Journal of marketing management*, 4(2), 175-200.
- Çivi, E. (2001). Rekabet gücü: literatür araştırması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 8(2), 21-38.
- Donges, J. B., Krieger-Boden, C., Langhammer, R. J., Schatz, K. W. ve Thoroe, C. S. (1982). *The second enlargement of the European Community: adjustment requirements and challenges for policy reform*. Tübingen: Mohr.
- Dornbush, R. ve Ficher, S. (1998). Makroekonomi, McGraw-Hill-Akademi Ortak Yayını, İstanbul.
- Frohberg, K. ve Hartmann, M. (1997). *Comparing Measures of Competitiveness. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe, Halle*. Germany. (Discussion Paper No. 2).
- Gacaner Atış, A. (2014). Türkiye’nin Tekstil ve Konfeksiyon Sektörünün Karşılaştırmalı Rekabet Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 14(2), 315-334.
- Goldin, I. (1990). Comparative advantage: Theory and application to developing country agriculture.
- Gürpınar, K. ve sandıkçı, M. (2008). Uluslararası Rekabetçilik Analizinde Michael E. Porter’ın Elmas Modeli Yaklaşımı: Türkiye’deki Bazı Endüstrilerdeki Uygulanabilirliğinin ve Sonuçlarının Araştırılması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(15), 105-125.
- Hamel, G. ve Prahalad, C. K. (1994). Competing for the future. *Harvard business review*, 72(4), 122-128.
- Hinloopen, J. ve Van Marrewijk, C. (2001). On the empirical distribution of the Balassa index. *Weltwirtschaftliches archiv*, 137(1), 1-35.
- İpeklilil Doğan Ö. (2000). Kalite Uygulamalarının İşletmelerin Rekabet Gücüne Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1).
- Kibritçiöğlü, A. (1996). Uluslararası Rekabet Gücü’ne Kavramsal Bir Yaklaşım. Uluslararası (Makro) İktisat, (Editör: A. Kibritçiöğlü), 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara.
- Kotan, Z. ve Sayan, S. (2002). Türk İhraç Ürünlerinin AB Pazarında Güney Doğu Asya Ülkelerine Karşı Rekabet Gücünün Analizi: 1990-99, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 13(44), 2-21.
- Kösekahyaoğlu L. (2012). Dış ticaret ve rekabet gücü: 1923-2011. Alter Yay, Ankara.
- Köseoğlu, A. (2012). *Teknolojik Değişim ve Rekabet Gücü İlişkisi: Türkiye İmalat Sanayii Üzerine Bir Uygulama*, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Kum, H. (1999). Rekabet gücünü belirleyen faktörler: yeni yaklaşımlar. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (14), 165-178.
- Küçükiremitçi, O. (2006). Sanayi Sektörünün Dış Ticaret Performansının Rekabet Gücüne Göre Değerlendirilmesi (1995-2005 Dönemi). *Ulusal Bağımsızlık İçin Türkiye İktisat Politikaları Kurultayı, Malatya*.
- Landau, R. (1992). Technology, capital formation and US competitiveness. *International Productivity and Competitiveness*, 299-325.
- Laursen, K. (2015). Revealed comparative advantage and the alternatives as measures of international specialization. *Eurasian business review*, 5(1), 99-115.
- Manavkat, G. (2014). Uluslararası rekabet gücünün belirleyenleri: Türk imalat sanayi üzerine ampirik analiz. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Markusen, J. R. (1992). *Productivity, competitiveness, trade performance and real income: The nexus among four concepts*. Economic Council of Canada.
- Nevruz, C. Rekabet gücünü belirleyen faktörler: yeni yaklaşımlar A. (2018). Mali İstihbarat Sistemlerinde İstatistik Uygulamaları. Yıldız Araştırma Eğitim ve Danışmanlık, Seminer Notları.
- Pitcheswara R., E. ve Ankalam, B. (2018). Comparative Export Performance (CEP) and Revealed Comparative Advantage (RCA) of Paddy: with reference to India. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 5(2), 306-313.
- Porter, M. E. (2000). Rekabet Stratejisi, (Çev: Gülen Ulublgen), Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 76(6), 77-90.
- Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. *Harvard business review*, 73, 91.
- Raghuramapatruni, R. (2012). Revealed comparative advantage: an analysis for India and Asean. *Global Management Review*, 6(4).
- Saygılı, H., Saygılı, M. ve Yılmaz, G. (2010). *Türkiye için Yeni Reel Efektif Döviz Kuru Endeksleri* (No. 1012).
- Seviçin, A. (2005). Türkiye’de ilk 500’e giren işletmelerde rekabetçi istihbarat sistemi uygulamalarına ilişkin bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 181-205.
- Soyak, A. (2002). Küreselleşme, Teknoloji Politikası, Türkiye: Sınai Mülkiyet Hakları ve Ar-Ge Destekleri Açısından Bir Değerlendirme. *Küreselleşme: İktisadi Yönelimler ve Sosyopolitik Karşıtlıklar*, 99-154.
- Türk Dil Kurumu. (2022, 12 19). Güncel Türkçe Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Türkkan, E. (2011). Rekabet Teorisi ve Endüstri İktisadi, Turhan Kitapevi, Ankara.
- Utkulu, U. ve Seymen, D. (2004, September). Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15. In *European trade study group 6th annual conference, ETSG*, 1-26.

LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİ, UNSURLARI VE ENDEKSİN ÖLÇÜM METODOLOJİSİ¹

Abdullah TÜZEMEN², Fehim BAKIRCI³

GİRİŞ

Ülkelerin lojistik etkinlik ve yetkinliklerini karşılaştırmalı olarak ölçmede kullanılan ve Dünya Bankası tarafından yayımlanan lojistik Performans Endeksi (LPE), ülkelerin lojistik sektöründeki durumunu yansıtmaya açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı ülkelerin lojistik sektöründeki etkinliğinin ölçülmesinde önem arz eden LPE'yi ve LPE'yi oluşturan unsurları literatürdeki çalışmalardan daha derinlemesine ele almak ve LPE'yi oluşturmada kullanılan yöntemi daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaktır. Yapılan bu çalışma LPE'yi oluşturan unsurlar ve LPE'nin oluşturulmasında kullanılan yöntem açısından LPE ile ilgili gelecekte yapılacak olan çalışmalara muhtemel kaynak olma potansiyeli taşımaktadır.

LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİ

Dünya Bankası tarafından yayımlanan Lojistik Performans Endeksi (LPE) küresel lojistik alanında ülkeleri karşılaştırmada ve ülkelerin performansını değerlendirmede önemli bir araçtır (Göçer vd., 2021: 1). Anket olarak hazırlanan bu endeks 6 boyuttan oluşmaktadır. Lojistik altyapısı ve sistemlerin etkinliği bu endeksin hesaplanmasında hayati öneme sahiptir. Dünya Bankası bu endeksi ilk olarak 2007 yılında yayımlamış olup daha sonraki yıllarda her iki yılda bir olmak üzere 2010, 2012, 2014, 2016, 2018 yıllarında yayımlamıştır.

LPE ülkelerin lojistik açısından gelişme düzeyini ölçmek için hazırlanmıştır. Ülke derecelendirmelerinde bire bir yapılan görüşmeler ve denetlemeler hesaba katılır (Çemberci vd., 2015: 1515).

1 Bu çalışma 2022 yılında tamamlanmış olan "Yeni Genişletilmiş Sürdürülebilir Lojistik Performans Endeksinin Oluşturulması Üzerine Bir Araştırma" adlı doktora tezinden elde edilmiştir.
2 Arş. Gör. Dr. Abdullah TÜZEMEN Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0001-7183-1774, abduallah.tuzemen@atauni.edu.tr
3 Prof. Dr. Fehim BAKIRCI Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, Orcid: 0000-0002-7249-8085, fehim.bakirci@atauni.edu.tr

İş dünyasında dikkat çeken bu endeks, Dünya Bankası, lojistik hizmet sağlayıcıları ve bilim adamlar tarafından ifa edilir. 6 endeks boyutuna ve ülke karşılaştırmalarına göre üretilen endekste 160 ülkenin durumu endeksi oluşturan anket çalışması vasıtasıyla ortaya çıkarılır (TransportAssociation, 2014).

LPE, 130 ülkede 1000 işletmeyi kapsayan anketlerin sonucu olarak belirlenir. Ankete katılan yöneticilerin %45'i yüksek gelirli ülkelerden, %45'i orta gelirli ülkelerden ve %10'u ise düşük gelirli ülkelerdendir. Söz konusu yöneticilerin %55'i küçük ve orta ölçekteki işletmeler için çalışırken, %45'i büyük ölçekli işletmeler için çalışmaktadır. Ayrıca yöneticilerin %35'i üst düzey, %25'i saha yöneticileri, %24'ü bölüm yöneticileri ve %26'sı ise alt düzey yöneticilerdir (Burmaoglu, 2012:198).

Lojistik Performans Endeksinin oluşturulmasında kullanılan ankete katılanların yalnızca işletmelerin ana merkezlerinden seçilmedikleri aynı zamanda işletmelerin günlük operasyonlarına dâhil olan ofislerden de seçildikleri bilinmektedir. Anketin sonuçlarına göre ağırlıklı ortalama ülkelerin altı boyuttaki performanslarını belirlemektedir (Çemberci vd., 2015: 1516).

2007 yılında Turku School of Economics'teki Lauri Ojala adındaki Finli bir profesörün varsayımlarına dayanarak geliştirilen lojistik yayınlar dünyanın bireysel bölgeler ya da bireysel ülkelerin ekonomilerinin geliştirilmesinin arka planında yatan gelişmeler geniş kapsamda sunulmaktadır. Bu sayede LPE üzerinde çalışılan ülke ya da bölgenin lojistik alanındaki fırsat ve zorlukları belirlemede ve lojistik verimliliği artırmak için ne yapılması gerektiğinin tespitinde yardımcı olan bir araçtır. LPE ticaret tedarik zincirlerinin verimliliğini gösterir. Dolayısıyla lojistik verimliliği kaynak noktası ile varış noktası arasında ürünlerin, hizmetlerin, ilgili bilgi akışının ve kaynakların asgari düzeyde kullanarak yönetimini ifa eder (Kumari ve Bharti, 2020: 86). Bu durumda LPE bir ülkedeki lojistik verimliliğinin hangi düzeyde olduğuna işaret eder.

Ülkelerin lojistik performansını değerlendirmede kullanılan LPE, "1" ile "5" arasında değer alır. "1" değeri düşük lojistik performansa delalet ederken "5" değeri bir ülkenin yüksek bir lojistik performansa sahip olduğunu gösterir (M. Lu vd., 2019: 2). Ülkeler "1" ile "5" arasındaki aldıkları değere göre dört farklı kategoride sınıflandırılır. Bunlar (Acar ve Çetinceli: 892):

LPE=1: Lojistikte kötü olan ülkeler

LPE=2: Lojistikte kısmen iyi performans gösteren ülkeler

LPE=3: Lojistikte istikrarlı performans gösteren ülkeler ve

LPE=4: Lojistik dostu ülkelerdir.

Lojistikte kötü olan ülkeler "1" değerine ya da "1" 'in altındaki bir değere sahip olurken lojistik dostu ülkeler ise "4" veya "4" değeri üzerindeki bir puana sahip olmaktadır.

LPE'nin farklı ülke, bölge ve gelir guruplarında farklı sonuçlar vermesi söz konusu farklı coğrafyalar için farklı stratejiler geliştirilebileceği fikrinin ortaya çıkmasını sağlayabilir. Öyle ki Arvis vd. (2018)'ne göre düşük gelire sahip ülkeler LPE'nin altyapı ve ulaşım kolaylığı boyutuna odaklanmakta iken orta gelirli ülkeler lojistik yetkinlikleri, hizmetleri ve ticaret düzenlemelerini iyileştirmeye odaklanmaktadır. Öte yandan yüksek gelirli ülkeler ise yeşil lojistik ve bilgi sistemlerine daha fazla vurgu yapmaktadır. Bu da daha önce de bahsedildiği üzere LPE'nin ülkelerin lojistik alanındaki mevcut durumunu kavramlarına ve alandaki durumlarına göre strateji belirlemelerine yardımcı olduğu fikri ile bire bir örtüşmektedir.

LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİNİN UNSURLARI

Ülkerlerin lojistik performansını ölçmede kullanılan Lojistik Performans Endeksinin 6 boyutu aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Gümrük ve Gümrük Muayene Süreçlerinin Etkinliği

Gümrük ve gümrük muayene süreçlerinin etkinliği; gümrük sevkiyat süreçlerinin sürat, basitlik ve gümrük ajanslarının tahmin edilebilirliği açısından verimlilik ve etkinliğini ölçer. Bunların hepsi uluslararası ticaret ile ilgili olan mevzuatın uygulanmasını ve ürün ya da hizmetlerin ithalatçısı ya da ihracatçısından vergilerin tahsil edilmesini mümkün kılan bir dizi idari görevler marifeti ile yapılandırılır (La ve Song, 2019: 103).

Gümrük işlemlerinin etkinliği uluslararası ticaret için hayati öneme sahiptir. Sınırları etkin bir şekilde geçme yetisi, ulusal sınırlar boyunca ürünlerin akışını kolaylaştıran ekonomik olarak çekici bölgelere yatırım yapma kararı ile ilişkilidir (Bentyn, 2019: 93).

Düşük gümrük performansı genellikle zaman alan belgelendirmeden, birden fazla ajans tarafından tekrarlı olarak yapılan denetlemeden, sınır koordinasyon yetersizliği ve muayeneden ve düzenleyici gümrük süreçlerinden kaynaklanır (Çelebi, 2019: 310).

Ticarete en büyük engelin külfetli gümrük süreçlerinin olduğu söylenmektedir (Hummels vd., 2009:86). Muayene süreçlerinin iyileştirilmesinin ürünlerin gümrükten geçirilmesinde harcanan zamanda ciddi ölçüde azalmayı sağladığına yönelik yaygın kanıtlar mevcuttur (Milner vd., 2008). Lojistik sektöründeki kısıtlamalar ticarete yönelik bir diğer büyük engeli oluşturmaktadır (Çelebi, 2019: 310). Dolayısıyla söz konusu engelleri ortadan kaldırma da LPE'nin özellikle gümrük boyutunun etkin olarak değerlendirilmesi ve bu değerlendirmeler sonucunda gerekli önlemlerin alınması ciddi bir fayda sağlayabilir.

Ticaret ve Ulaşım Altyapısı Kalitesi

Altyapı kalitesi boyutu bir ülkenin ulaşım ve telekomünikasyon altyapısının kalitesini ölçer (La ve Song, 2019: 103). Karayollarının, demiryollarının, havalimanlarının ve limanların kalitesi ulaştırma hizmetlerinin verimliliğini belirler

(Bentyn, 2019: 93). Gümrük kapılarına olan ulaşım ve bağlantının sağlanması ülkelerin altyapı konusundaki performansı hakkında önemli bilgi verir. Yetersiz ulaşım ve iletişim altyapısı ülkelerin dünya ile bağlantısının kesilmesine yol açar ve üretim, ulaştırma ve dağıtım ağlarına katılımlarını engeller (Çelebi, 2019: 311).

Ulaştırma altyapısı ürünlerin nihai tüketiciye ulaştırılmasında kullanılan usullerle ilişkilidir ve dış faktörlerden ötürü bu boyut işletmeler tarafından tamamen kontrol edilebilir bir boyut değildir. Ancak işletmelerin tesisleri idare etme biçimi işletmeleri rekabetçi olma yolunda avantaj elde etmelerinde ya da bu avantajı kaybetmelerinde önemli bir rol oynamaktadır (La ve Song, 2019:103).

Uzaklık, ticaretin gerçek maliyetinin ve bir ülkenin dünya ekonomisine tam katılım yetkinliğinin belirleyicisidir. Dört tarafı kara ile çevrilmiş bir ülkedeki ulaştırma maliyeti kıyıya sahip bir ülkeye göre %58 daha fazladır. Ancak dört tarafı kara ile çevrili ülkeler arasında altyapı kalitesini en üst seviyelere çıkarmak bu maliyet dezavantajını %46'ya, ulaştırmada yapılacak bir iyileştirme söz konusu maliyet dezavantajını %51'e, her iki iyileştirme de yapılırsa maliyet dezavantajı %39'a düşürmektedir (Lima ve Venables, 2001:454).

Ulaştırma altyapısının kalite boyutu, LPE'nin özellikle kısa dönemde iyileştirilmesi en zor ve en pahalı kıstasıdır. Yapısal yatırımlar ulaştırma inşaatı projelerini gerçekleştirmek için ciddi düzeyde kaynak ve zaman gerektirir. Çok çeşitli ulaşım şekillerinin varlığı ulaşımın esnekliğini artırır ve ulaştırma süreçlerinin daha iyi optimize edilmesini sağlar (Bentyn, 2019: 93).

Altyapı, her ne kadar LPE'nin hem fiziksel hem de iletişim altyapısını içerse de bir ülkenin altyapısına yönelik algılanan kalite, gelişen ülkelerde yük taşımacılığının iki büyük ulaştırma modu olan kara yollarının ve deniz yolu tesislerinin kalitesi tarafından belirlenir. LPE'de özellikle liman ve yol kalitesi ile ölçülen altyapıya ilişkin yük ile navlun kalitesi arasında güçlü ve pozitif yönde bir ilişki vardır. Özellikle liman verimliliği uluslararası ticaret işlemlerinin büyük kısmının gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bu durum sadece fiziksel altyapının kalitesinde geçerli değil aynı zamanda mevcut tesislerin kullanımı, diğer ulaştırma modları ile olan bağlantı kolaylığı, hinterlanta ulaşılabilirlik, yönetim faaliyetlerinin idaresi gibi durumlarda da geçerlidir (Çelebi, 2019: 311). Buna ek olarak artık, lojistik işlemleri ve modlararası bağlantıları mümkün kılan çeşitli iletişim güzergâhlarının ve aktarma istasyonlarının uygun koşullarda olmasını temin etme konusunda artan bir gereksinim hâsıl olmaktadır (Bentyn, 2019: 93).

Rekabetçi Olarak Fiyatlandırılmış Uluslararası Sevkiyatları Düzenleme Kolaylığı

Söz konusu boyut rekabete dayalı olarak düzenlenmiş sevkiyatların kolaylığını ölçer (La ve Song, 2019: 103).

Rekabete dayalı olarak düzenlenmiş sevkiyatların varlığı kaynak kararlarının ve dolayısıyla ülkenin rekabetçilik düzeyinin temel belirleyicisidir. Bu bağlamda,

sevkiyat maliyetlerinde %1 azalma ticareti %1,39 arttırırken ticarete ilişkin toplam işleme maliyetlerinde %1 azalma ikili ticarete %0,49'luk bir artış sağlar (Hausman vd., 2013:240).

Lojistik performansı geliştirmek uluslararası ticarete bütünleşmeyi ve rekabeti temin etmede en önemli politikalarından biridir. Gelişmekte olan ülkelerdeki lojistik maliyetlerindeki azalma ticaret maliyetlerinin düşmesinde önemli bir etkiye sahiptir (Çemberci vd., 2015: 1517).

Bir ülkenin rekabete dayalı olarak fiyatlandırılmış sevkiyatları sağlama yetisi lojistik hizmetlerinin maliyetine bağlıdır. Ürünlerin fiziksel olarak taşınmasına ilişkin maliyet ticaret güzergâhında sağlanan çeşitli hizmetler tarafından meydana getirilir. Söz konusu ürünlerin taşınması esnasında meydana gelen doğrudan maliyetler yerel piyasa koşullarını, makroekonomik koşulları, hizmet kalitesini, hizmet sağlayıcılarının yönetim kapasitesini yansıtan ticaret tarifelerine dayanır. Dolaylı maliyetler ise yavaşlık, beklenmeyen gecikmeler gibi verimsiz faaliyetlerden kaynaklanan finansal maliyetler, artan sigorta primleri gibi ilave maliyetler ya da kaçan satışların maliyeti gibi dolaylı zararlar olarak biriken hizmetlerin bir sonucudur. Bu maliyetler hizmetlerin verimliliğini, barınan risk düzeyini, hizmet sağlayıcılarının yönetsel ve faaliyete dayalı problemlerle başa çıkma kapasitesini yansıtır (Banomyong, 2005:5).

Çekici nakliye ücretinden doğan rekabetçi fiyatlar, lojistiği meslek edinmiş örgütlerin varlığına bağlıdır. Dünyada bulunan bölgeye bağlı olarak lojistik sektöründeki rekabet düzeyi değişiklik arz edebilir ve bu durum söz konusu bölgedeki lojistik verimliliğini etkiler. Lojistik ile meşgul olan söz konusu bu firma ya da örgütlerin yetkinliği profesyonel lojistik hizmetlerinin varlığı ile ilişkilidir. Girişimcilerin öngörülebilir koşullarda faaliyet göstermesini sağlayan ileri düzey usuller, uluslararası tedarik zincirindeki faaliyetlerin yürütülmesine mutlak bir biçimde yardım eder. Yüksek düzeyde yetkinlik ve yüksek düzeyde altyapı, diğer geriye kalan koşulların tedarik zincirinin verimliliğine katkı sağlamada uygun bir şekilde kullanıldığı manasına gelir (Bentyn, 2019: 93).

Uluslararası ticaret maliyetleri üzerinde ciddi etkiye sahip olan lojistik, yalnızca taşıma ya da ticareti kolaylaştıran bir unsur değil aynı zamanda hizmetlerin, ulaşım tesislerinin ve altyapının gelişimini içeren çok daha geniş bir alanı ifade eder. Artan rekabet ortamında lojistik performans endeksinin 2007 yılında ilk olarak yayınlanmasından bu yana lojistik öncelikleri hem küresel düzeyde ve hem de ülke çapında özellikle düşük gelirli ülkelerde değişikliğe uğramıştır. Artık bugün lojistik etkinliği ve ticaretin kolaylaştırılması konuları politikacıların, özel şirketlerin ve uluslararası örgütlerin gündemlerinde daha üst sıralarda kendilerine yer bulmaktadır. Çoğu gelişmekte olan ülkeler, tedarik zinciri etkinliğini temin etmek ve ticareti ve ulaşım hizmetlerini kolaylaştırmak için çeşitli reformlar başlatmıştır (Çemberci vd., 2015: 1517).

Lojistik Hizmetlerinin Kalitesi ve Yetkinliği

Söz konusu boyut lojistik hizmetlerinin kalitesi ve yetkinliğini ölçer. Bu boyut örgüt yapısındaki müşteriye verilen hizmetin kalitesini temsil eden ve müşteriler ile örgütler arasındaki ilişkiyi optimize eden ve tarafların nasıl davrandığını gösteren bir boyuttur (La ve Song, 2019: 103). Lojistik hizmetlerinin kalitesi ve yeterliliği; karayolları, demiryolları, hava taşımacılığı deniz taşımacılığı, depolama ve yükleme tesisleri, ulaşım araçları, gümrük idareleri, kalite ve standart demetleme enstitüleri, sağlık ve tesis denetim enstitüleri, gümrük müşavirleri, ticaret ve ulaştırma enstitüleri, alıcılar ve göndericilerinden oluşan alt boyutlar vasıtasıyla incelenir. Lojistik hizmetlerinin kalitesi ve yeterliği tüm ülkenin performansında önemli göstergelerdendir (Çemberci vd., 2015: 1518).

LPE'nin boyutları hizmet kalite yönetiminin farklı yönlerini içerisinde barındırmakta ve yalnızca ürünlerin fiziksel doğasına yönelik değil aynı zamanda lojistik sistemin esnekliği ve güvenilirliğinin faaliyete dayalı kısıtlarına yönelik olan müşteri talebinin tatmini ele almaktadır. Dolayısıyla lojistikte mükemmelliğe ulaşmak lojistik faaliyetlerde sürekli ve adanmış yatırım yolu ile hizmetlerin cevap verebilirliğinde ve güvenilirliğinde sürekli iyileştirmeyi gerektirir. Lojistik hizmetlerin kalitesi uluslararası ticaret faaliyetlerinde ulaşımı kolaylaştıran bir rol oynar. LPE'nin sonuçları hem gelişen hem de gelişmiş ekonomilerde hizmet kalitesinin lojistik performansını arttırdığını göstermektedir (Arvis vd., 2016). Öyle ki bir ihracatçının LPE yetkinlik skorundaki %10'luk bir artış gelişmekte olan ülke ekonomilerinin ihracatında %22 ile %25 arasında bir artış sağlamaktadır (Turkson, 2011).

Sevkiyatların Yerini Belirleme ve Takip Etme Yetisi

Söz konusu boyut sevkiyatların yerini belirleme ve sevkiyatları takip etme yetisini ölçer (La ve Song, 2019: 103). Bu boyut aslında ekonominin görünür hale getirilmesine yönelik olan eğilimi yansıtır. Bilişim ve iletişim teknoloji araçları, firmaların kaynakları üzerinde gittikçe artan bir kontrole sahip olmalarına müsaade etmektedir. Bu sebepten ötürü bahsi geçen yer belirleme ve takip etme hizmetleri marifetiyle firmaların yer bilgililerine ulaşımını mümkün kılmak lojistik faaliyetler üzerindeki kontrol düzeyini artırmak manasına gelir (Bentyn, 2019: 94).

Her bir sevkiyatın teslimatına buradan da son müşteriye kadar olan güzergâhının ve bulunduğu yerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Tedarik zincirine dâhil olan tüm tarafların teslimatları takip etme yetisine katkı sağlamasından dolayı lojistik sektör faaliyetlerinin bir bütün olarak ele alınması gerekir (La ve Song, 2019: 103). Dolayısıyla bir tedarik zincirine katılan üyelerin birbirleriyle olan iletişimi doğru ve zamanında paylaşırlarsa hem sevkiyatlar kolay takip edilir hem de tedarik zinciri bir bütün olarak görünür hale gelir.

Ülkeler sevkiyatların iyileştirilmiş takip etme faaliyetinden ciddi şekilde yaralandıklarından dolayı lojistiğin geleceğe yönelik yatırımlar öncelikli

alanlarından biri olarak görülebilir (Çelebi, 2019: 312). Çünkü sevkiyatların sürekliliği lojistik ve tedarik zincirinin sürekliliğini temin etmek için gereklidir (Çemberci vd., 2015: 1517).

Günümüz teknolojisi sayesinde işletmeler ürünlerini izleyebilmekte ve tedarik zincirindeki hareketlerini yönetebilmektedir. Akıllı ulaştırma sistemleri malzemelerin akışını izlemede önemli bir rol oynamaktadır. Akıllı ulaştırma sistemleri maliyetleri düşüren ve müşteri tatminini temin eden katma değerli özelliklere sahiptir. İletişim maliyetlerinde azalma, rekabet üstünlüğünde artış, etkin filo yönetimi, araçların güzergâhlarının ve süratlerinin anlık izlenmesi, esnekliğin temini ve artan güvenlik, takip ve sistemlerin avantajları arasında yer almaktadır (Ünlü, 2007:41).

Bilgi engellerine yönelik ticaret maliyetleri tam manasıyla doğrudan ölçülemese de bilgi bütünleşmesi ve toplam tedarik zinciri görünürlüğü tedarik zinciri mükemmelliği için vazgeçilemez unsurlar olarak görülür. Ticaret ağları üzerindeki bilgi görünürlüğü teslimatın varış ile ilgili belirsizliğini azaltan yer ve teslimat durumuna ilişkin bilgiye ulaşım sağlar. Dolayısıyla iyi bir takip sistemi daha güvenilir, tutarlı ve tahmin edilebilir ürün akışları sağlayarak belirsizlikleri azaltır ve nihayetinde uluslararası ticareti artırabilir (Çelebi, 2019: 312).

Navlunun Varış Yerine Zamanında Ulaştırılması

Navlunun varış yerine zamanında ulaştırılması sevkiyatların alıcılarına planlanmış ve beklenen zamanda ulaşma sıklığını ölçer (La ve Song, 2019: 103). Zaman, hizmet düzeyi ve envanter maliyetleri arasındaki dengede kilit bir faktör görevi görür ve planlama yaparken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir faktördür. Çünkü mevcut yüksek düzeydeki rekabetten ötürü teslimat programlarına uymamak kabul edilemez bir durumdur. Bu durum giderek artan şekilde bilgisayar destekli çağdaş süreçlere ihtiyaç hâsıl olması sonucunu doğurmuştur (La ve Song, 2019: 103). Dakikliği ticaret hacimlerinin güçlü bir belirleyicisi olarak tayin eden zaman maliyetleri, sevkiyat boyutu ve bazen de sevkiyat değeri ile orantılıdır. Nakliyede sürecinde olan ürünler, her gün üretilmiş ürünlerin değerinin ortalama %0,8'ine tekabül ettiği tahmin edilmektedir (Hummels vd., 2009). Ürün teslimatı zamanında ki her %10'luk artış ikili ticaret hacmini %5 ile %8 azaltmaktadır (Hausman vd., 2013:238).

Ürünlerin teslimat zamanları ticaret hacminin sifıra inmesine sebebiyet verecek kadar uzun olabilir (Nordås, 2007:139).

Ürünlerin teslimat zamanının uzunluğunun yansıra teslimat zamanının değişiklik göstermesi de lojistik verimliliği ve ticaret hacminin önemli bir belirleyicisidir. Teslimat süresi ne kadar farklılık arz ederse o kadar fazla emniyet stokuna ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla ortalama teslim süresi kısa olsa dahi teslimat süresinin değişiklik arz etmesi tedarikçiyi rekabet edemez kılabılır ve tedarikçiye teslimat süresinin uzun olması halindeki durumdan daha fazla zarar verebilir (Nordås, 2007:139). Teslim sürelerinin değişiklik göstermesi bir tedarik zinciri üyesinin diğer tedarik

zinciri üyelerine karşı az güven duymasına neden olabilir ve bu durum söz konusu üyenin stoklarında ihtiyaçtan daha fazla emniyet stoku bulundurmasına sebebiyet verebilir. Teslimat süresinin değişiklik arz etmesinden dolayı üyelerin tedarik zinciri boyunca ihtiyaç fazlası stok bulundurması tedarik zincirinde “kamçı etkisi” olarak adlandırılan olumsuz duruma sebebiyet verebilir.

Bir ürünün zamanında teslimi tedarik zincirinde kaynakların fiyat yönetimini mümkün kılar. Gelecekteki teslimatın yüzdesini arttırmak tedarik ağındaki üyelerin faaliyetlerini eş güdüleme hususunda faydalı olur. Bu durum özellikle seyahat edilen mesafe ile birlikte teslimat sürelerinin uzadığı uluslararası arenada daha fazla önem arz eder (Bentyn, 2019: 94).

Dakikliğin önemi ihraç edilen malın doğasına göre farklılık arz edebilir. Temel ürünlerin ihracatı fiziksel ölçütlere karşı daha az hassas iken tarım ürünleri gibi bozulabilir ürünlerin değerleri süratli bir şekilde düştüğü için dakiklik çok büyük önem arz eder. Dolayısıyla bu tarz temel ürünler ihracat ölçütüne ya da alt yapının hizmet ölçüsüne karşı daha fazla hassasiyet arz eder (Turkson, 2011).

Ticaretin zaman hassasiyeti ticareti yapılan ürünlerin değer yoğunluğu ile ilişkilidir. Dolayısıyla dakiklikteki düşük performansın olumsuz sonuçları ülkeden ülkeye farklılık arz edebilir (Turkson, 2011). Sonuç olarak bozulabilir tarım ürünleri ya da sanayi ürünleri ihraç eden ülkeler için dakiklik ve bu dakiklikte yaşanan olumsuzluklar söz konusu ülkelerin ekonomilerinde ciddi sonuçlar doğurabilir.

Söz konusu unsurları içeren LPE’ye göre 2018 yılında ilk on sırada yer alan ülkeler Tablo 1 ‘de ele alınmıştır.

Tablo 1: 2018 Yılında Yayınlanan LPE’ye Göre ilk 10 Sırada Yer Alan Ülkeler ve Puanları

Ülke	Genel LPE Puanı	Genel Sıralama	Gümrük Puanı	Altyapı Puanı	Uluslararası Sevkiyat Puanı	Lojistik Yetkinlik Puanı	Takip Etme Yetisi Puanı	Zamanında Sevkiyat edilen Navlun Puanı
Almanya	4,20	1	4,09	4,37	3,86	4,31	4,24	4,39
İsveç	4,05	2	4,05	4,24	3,92	3,98	3,88	4,28
Belçika	4,04	3	3,66	3,98	3,99	4,13	4,05	4,41
Avusturya	4,03	4	3,71	4,18	3,88	4,08	4,09	4,25
Japonya	4,03	5	3,99	4,25	3,59	4,09	4,05	4,25
Hollanda	4,02	6	3,92	4,21	3,68	4,09	4,02	4,25
Singapur	4,00	7	3,89	4,06	3,58	4,10	4,08	4,32
Danimarka	3,99	8	3,92	3,96	3,53	4,01	4,18	4,41
İngiltere	3,99	9	3,77	4,03	3,67	4,05	4,11	4,33
Finlandiya	3,97	10	3,82	4,00	3,56	3,89	4,32	4,28

Kaynak: Dünya Bankası (2022)

Tablo 1’den de görüleceği üzere 2018 yılında LPE’de en yüksek puana sahip ülke Almanya olurken 10. sırada yer alan ülke Finlandiya olmuştur.

LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİNİN ÖLÇÜM METODOLOJİSİ

Uluslararası Lojistik Performans Endeksi 6 temel unsurla ilgili elde edilen veriyi tek bir bütün ölçütte toplayan lojistik sektör performansının özet bir göstergesidir. LPE'nin hazırlanmasında kullanılan ankette bazı katılımcılar her 6 temel unsur için cevap sağlamadıkları durumda kayıp değerleri doldurmak için ekleme yapma (enterpolasyon) işlemi uygulanır. Her bir soru için kayıp değer yerine ülke cevaplarının ortalaması temel alınır. Her bir ülkenin puanını belirlemek için dünyanın her yerindeki uzmanlara 6 temel unsura göre ülkeleri puanlamaları istenir. Her bir uzman 6 temel unsura göre 8 ülkeyi 1 (yetersiz performans) ile 5 (mükemmel performans) arasında puanlandırır (Rezaei vd., 2018: 158). Bahsi geçen 6 temel unsur ve bu unsurları ölçmede kullanılan ölçekler aşağıda sıralanmıştır (Mundial, 2014: 51);

- Gümrük ve gümrük muayene süreçlerinin etkinliği 10. soruda çok düşük (1 puan) ile çok yüksek (puan 5) olarak değerlendirilir.
- Ticaret ve ulaşım altyapı kalitesi 11. soruda çok düşük (1 puan) ile çok yüksek (5 puan) olarak değerlendirilir.
- Rekabetçi olarak fiyatlandırılmış sevkiyatları düzenleme kolaylığı 12. soruda çok zor (1 puan) ile çok kolay (5 puan) arasında değerlendirilir.
- Lojistik hizmetlerinin kalitesi ve yetkinliği 13. soruda çok düşük (1 puan) ile çok yüksek (5 puan) olarak değerlendirilir.
- Sevkiyatların alıcılarına planlanmış veya beklenen zamanda ulaşma sıklığı 15. soruda neredeyse hiç (1 puan) ile neredeyse her zaman (5 puan) olarak değerlendirilir.

LPE bir veri setinin boyutlarını azaltmada kullanılan, standart bir istatistik tekniği olan Temel Bileşen Analizi kullanılarak bu 6 temel göstergelerden inşa edilir. LPE'de temel bileşen analizi için girdiler herhangi bir deniz aşırı pazara yönelik veri sağlayan tüm katılımcılarının ortalamaları alınmış 10 ile 15. Sorulara ait ülke puanlarıdır. Puanlar Temel Bileşen Analizi uygulanmadan önce örnek ortalaması çıkarılarak ve standart sapmaya bölünerek normalleştirilir. Temel Bileşen Analizinin çıktısı tek bir göstergedir. Yani; bahsi geçen puanların ağırlıklı ortalaması LPE'ye tekabül eder ve ağırlıklar ise özet gösterge tarafından açıklanan LPE'nin 6 özgün göstergesindeki sapmaların yüzdesini maksimize etmek için seçilir (Mundial, 2014: 52). Nihayet kendi ağırlığına tekabül eden bileşen yükleri ile çarpılan her bir bileşenin normalleştirilmiş değerleri kullanılarak her bir ülkeye ait LPE hesaplanır (Rezaei vd., 2018: 158). Her bir kıstasa ait puanların ortalaması toplam LPE puanını oluşturur (Göçer vd., 2021: 3).

SONUÇ

Ülkelerin lojistik sektöründeki performanslarını küresel çapta karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesine olanak sağlayan LPE vasıtasıyla düşük lojistik performansına sahip olan ülkeler yüksek performansa sahip ülkeleri örnek alarak lojistik performanslarını iyileştirebilirler. LPE'ye konu olan her bir ülkenin LPE'yi oluşturan 6 unsurdan elde ettiği puanlar da ayrı ayrı gösterildiği için düşük lojistik performansına sahip ülkelerin yüksek performansa sahip olan ülkelerin sahip olduğu puanlara ulaşmak için hangi unsurlarda eksik kaldığını ve dolayısıyla hangi unsurlarda düzeltmeye gidilmesi gerektiği de LPE vasıtasıyla ortaya konabilir.

LPE' kapsamında 150'den fazla ülkenin lojistik performansının değerlendiriyor olması LPE'yi küresel çapta "benchmarking" aracı olarak görmek mümkündür. Yine bir birine komşu olan ve neredeyse aynı coğrafi şart ve konuma sahip olan ülkelerden birinin LPE'de yüksek puan elde ederken diğerinin düşük puan elde etmesi düşük performansa sahip olan ülkenin kendi lojistik performansını değerlendirirken daha gerçekçi ve nesnel bir bakış açısına sahip olması LPE vasıtasıyla mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acar, Ö. F., Çetinceli, K. (2020). Uluslararası Ticarete Taşıma Türlerinin Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksinde Etkisi ve İş Yapma Kolaylığı Endeksi İlişkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 887-905.
- Arvis, J-F, Ojala, L, Wiederer, C, Shepherd, B, Raj, A, Dairabayeva, K, Kiiski, T. (2018). "Connecting to Compete 2018". openknowledge.worldbank.org
- Banomyong, R. (2005). The Impact on Port and Trade Security Initiatives on Maritime Supply-Chain Management. *Maritime Policy & Management*, 32(1), 3-13.
- Bentyn, Z. (2019). Influence on Brexit on UK Logistics Performance. *The European Proceedings on Social & Behavioural Sciences EpSBS*, 71. 92-100
- Burmaoglu, S. (2012). Ulusal Inovasyon Göstergeleri ile Ulusal Lojistik Performansı Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Bir Arastırma/Relation Between National Innovation Indicators and National Logistics Performance: A Research on EU Countries. *Ege Akademik Bakış*, 12(2), 193-208.
- Çemberci, M., Civelek, M. E., Canbolat, N. (2015). The Moderator Effect on Global Competitiveness Index on Dimensions on Logistics Performance Index. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 1514-1524.
- Göçer, A., Özpeynirci, Ö., Semiz, M. (2021). Logistics Performance Index-Driven Policy Development: An Application to Turkey. *Transport Policy*. 124, 20-32.
- Hausman, W. H., Lee, H. L., Subramanian, U. (2013). The Impact on Logistics Performance on Trade. *Production and Operations Management*, 22(2), 236-252.
- Hummels, D., Lugovskyy, V., Skiba, A. (2009). The Trade Reducing Effects on Market Power In International Shipping. *Journal on Development Economics*, 89(1), 84-97.
- Kumari, M., Bharti, N. (2020). Does Bureaucracy Affect The Outcome on Logistics Performance? Empirical Evidence From South Asia. *American Journal on Business*, 36(1), 84-102.
- La, K-W., Song, J-G. (2019). An Empirical Study On The Effects on Export Promotion On Korea-China-Japan Using Logistics Performance Index (LPI). *Journal on Korea Trade*, 23(7), 96-112.
- Limao, N., Venables, A. J. (2001). Infrastructure, Geographical Disadvantage, Transport Costs, and Trade. *The World Bank Economic Review*, 15(3), 451-479.
- Lu, M., Xie, R., Chen, P., Zou, Y., Tang, J. (2019). Green Transportation and Logistics Performance: An Improved Composite Index. *Sustainability*, 11(10), 2976.
- Milner, C., Morrissey, O., Zgovu, E. (2008). Trade Facilitation in Developing Countries, *CREDIT Research Paper*, 8(5),
- Mundial, B. (2014). *Connecting to Compete 2014: Trade Logistics in the Global Economy*. Washington, DC: Banco Mundial.
- Nordås, H K. (2007). Time As a Trade Barrier: Implications For Low-Income Countries. *OECD Economic Studies*, 2006(1), 137-167.
- Rezaei, J., Van Roekel, W. S., Tavasszy, L. (2018). Measuring The Relative Importance on The Logistics Performance Index Indicators Using Best Worst Method. *Transport Policy*, 68, 158-169
- TransportAssociation (2014). LPI. Retrieved 20.07.2021, 20.07.2021
- Turkson, F. E. (2011). Logistics and Bilateral Exports in Developing Countries: A Multiplicative Form Estimation on the Logistics Augmented Gravity Equation, *CREDIT Research Paper*.11(6)
- Ünlü, Z. F. (2007). Tedarik Zinciri Yönetimi, Lojistik ve Taşımacılıkta Bilişim Teknolojileri ve Uygulamaları. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- <https://lpi.worldbank.org/international/global/2018.%202019> (E.T.: 9.12.2022).

NANOTEKNOLOJİK GELİŞMELERDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ

Filiz ARICAK¹, Evren ÇAĞLARER²

GİRİŞ

Nanoteknoloji neredeyse tüm bilim dallarına değinmiş bir keşiftir. Nano kelimesi Yunancada ‘cüce’ kelimesine atıfta bulunup metrenin milyarda birini ifade eder. Nanometre kısaca (nm) olarak gösterilir. Bir nesnenin boyutları 1nm ile 100 nm arasında değişiyorsa bu nanobilim kapsamına girer. Diğer yandan bu nesnelerin insanoğlunun yararlanacağı pratik uygulamalarda olmasını sağlayan teknoloji ise nanoteknolojidir (Mansoori & Soelaiman, 2005). Nanoteknolojinin enerjiden başlayarak su, tarım, beslenme, sağlık, ilaç, savunma, havacılık sektörüne kadar varan geniş çapta uygulamaları görülmektedir ve bu sayede bilim dallarının önüne nano öneki getirilerek farklı uygulamalarla birçok yeni malzeme ve cihaz üretilebilmiştir. 2000’li yıllardan itibaren artan kamuoyu bilinci, birçok ülkeyi nanoteknoloji konusunda araştırma geliştirme programları oluşturmaya sevk etmiştir. Bu devletlerin başında Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Almanya gelirken, dünya çapındaki birçok kuruluş da bu yeni teknolojinin güvenli ve sorumlu bir şekilde geliştirilmesi konusunda çalışmalar yapmaktadır. Örneğin Amerika Ulusal iş sağlığı ve güvenliği Enstitüsü olan NİOSH, diğer devlet kurumları, ülkeler, akademi, endüstri, işçi ve sivil toplum kuruluşlarındaki ortaklarla iş birliği içinde nanomalzemelere maruz kalan işçilerin iş sağlığı ve güvenliğine yönelik araştırmalar yapmakta ve kılavuzlar geliştirmektedir.

Toplumda nanoteknolojinin potansiyel tehlikelerine maruz kalanlar ilk etapta işçiler olduğu için birincil endişe konusu bu işçiler üzerindeki potansiyel olumsuz etkilerdir. Her yeni teknolojide veya yeni malzemede olduğu gibi çalışanların sağlık ve güvenliğini korumak adına gerekli rehberliği sağlamak için tüm bu özellikler araştırılmalıdır.

1 Öğretim Görevlisi Dr., Trakya Üniversitesi, orcid:0000-0002-0356-2602, filizkuzu@trakya.edu.tr

2 Dr. Öğretim üyesi, Kırklareli Üniversitesi, orcid: 0000-0002-1343-4751, evren@klu.edu.tr

(Kırklareli Üniversitesi Fen Bil. Enstitüsü, İş sağlığı ve Güvenliği A.B.D Devam eden Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir. Ref no: 10510630 Yazar: Filiz ARICAK)

Bu çalışmada günden güne etkisini her alanda gördüğümüz nanoteknolojinin beraberinde getirdiği iş sağlığı ve güvenliği endişelerine yer verilmiş ve bu için önerilerde bulunulmuştur.

NANOTEKNOLOJİK UYGULAMALAR

Nanoteknolojiyi meydana getiren esas unsur onun yapısını oluşturan nanoparçacıklardır. Nanoparçacıkların nanomalzemeye dönüşmesi için parçacığın herhangi bir boyutunun 100 nm den küçük olması yeterlidir. Nanomalzemelerin sınıflandırılırken çeşitli kriterlere göre farklı gruplara ayrılabilir. Genel olarak boyutu, morfolojisi, durum ve kimyasal bileşimleri itibarıyla sınıflandırılır (Gleiter, 2000). Nanoteknolojide tane boyutu 100nm'den küçük olan malzemelerin incelenmesi, üretimi ve kontrollü manipülasyonu söz konusu olduğundan bu seviyede, klasik mekaniğin yasaları ortadan kalkar. Bu da maddenin erime noktası, iletkenlik ve reaktivite açısından benzersiz davranışına neden olur. İlâveten, daha da önemlisi, tane boyutu azaldıkça, yüzey alanının hacme oranı büyük ölçüde artmaktadır.

Henüz sağlık ve çevresel etkileri üzerine çalışmalar devam etse de nanoteknoloji halihazırda kullanılmaktadır. Örneğin: hafif malzemeler olma özelliğiyle, aerodinamik yüzeyler için kaplamalarla havacılık sektöründe, dayanıklı boyalarla, lastiklerle otomotiv endüstrisinde, yalıtımda, daha güçlü yapı malzemeleriyle, kendi kendini temizleyen pencerelerle inşaat sektöründe, bakım kremleriyle, makyaj malzemeleriyle kozmetik sektöründe, depolama cihazlarıyla, yarı iletken çiplerle bilgi iletişim sektöründe, koruyucu giysilerle, kendi kendini temizleyen ve ateşe dayanıklı liflerle tekstil sektöründe kullanılmaktadır. Yeni nesil nanomalzemeler ayrıca hızla geliştirilmeye devam etmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü olan (UNESCO) ,Birleşmiş milletlerin (BM) bin yıllık gelişme hedefleri kapsamında nanoteknolojinin ilk 10 uygulamasını (a) Enerji depolama, üretim ve dönüştürme (b) Tarımsal verimliliğin artırılması, (c) Su arıtma ve iyileştirme, (d) Hastalık teşhisi ve taraması, (e) İlaç dağıtım sistemleri, (f) Gıda işleme ve depolama, (g) Hava kirliliği ve iyileştirme, (h) İnşaat, (i) Sağlık izleme, (j) Vektör ve haşere tespiti ve kontrolü şeklinde öngörmüştür (Karim, 2013).

Nanoteknolojinin enerji endüstrisindeki uygulamalarında başlıca yüksek performanslı piller, çevre dostu yakıtlar gibi araştırmalar literatürde yerini almıştır. Enerji depolamasındaki artış ve enerji kullanımından kaynaklanan kirliliğin azaltılması nanomalzemelerin gözlemlenen faydalarındandır.(Demirkıran, 2019)'e göre nanomalzemelerin ve nanokompozitlerin fosil yakıt endüstrisinde kullanılarak verimi artırma durumu söz konusudur. Böylelikle hem motorlar daha yüksek verimliliğe sahip olacak hem de daha temiz ve çevre dostu ulaşım sistemleri kurulabilecektir. (Kyeremateng, Brousse, & Pech, 2017) çalışmalarında enerji depolamaya yönelik çalışmalarda mikro pillerden daha az enerji depolamalarına rağmen çok daha hızlı şarj ve deşarj edilebilen ve neredeyse sınırsız bir ömre sahip

olan mikro süper kapasitörlerin ilerlemesi ve beklentileri tartışılmıştır. (Wang & Wu, 2012) çalışmasında Mikro-nano sistemlerin (MNS) dışardan bir güç kaynağı olmasa da etkin olarak çalışması için enerji hasadına imkan tanıyan ihtimalleri değerlendirmiştir.

Nanoteknolojideki ilerlemeler, tarım ve gıda alanlarındaki çalışmalarda da önem kazanmıştır. Nanomalzemelerin ticari düzeydeki genişlemelerinden gıda sektörünün de pay aldığı görülmektedir. Nanomalzemeler, tadı değiştirmeden yağ ve şeker seviyelerini düşürmek, gıdaları daha uzun süre taze tutmak için ambalajı geliştirmek veya gıdanın bozulup bozulmadığını tüketicilere bildirmek için halihazırda kullanılmaktadır. Ayrıca gıda takviyelerinde de kullanılmaktadırlar. (Demirbilek, 2015), tarım ve gıdadaki nanoteknolojik uygulamaların beraberinde getirdiği toksisite durumunun da göz önünde bulundurulmasına dikkat çekmiştir. (Dasgupta et al., 2015), nanoteknolojinin tarım-gıda sektöründeki uygulamaları anlatılmış ve Nanoteknolojinin bitkisel üretim, işleme ve gıda sektöründeki dağıtımına ilişkin ayrıntılı perspektifleri vurgulanmıştır. (Abobatta, 2018), özellikle bitki besleme ve bitki koruma alanında, tarım sektörünün iyileştirilmesinde nanoteknoloji uygulamalarına odaklanmıştır.

Günümüz endişelerinden birisi de ileride temiz ve bütçeyi zorlamayan içilebilecek suyun sağlanmasıdır. Artan insan hacmi ile suya ulaşmak gitgide zorlaşmaktadır. Nanoteknoloji, suyun içilebilir hale getirilmesinde yeni kapılar açmıştır. (Hillie & Hlophe, 2007), içme suyundan kirleticileri uzaklaştırmak ve tatlı su mevcudiyetini artırmak için Nanoteknolojiyi içeren su arıtma cihazlarının potansiyel faydaları ve nanoteknolojilerin potansiyel insan sağlığı ve çevresel risklerini değerlendirilmiştir. (Qu, Alvarez, & Li, 2013), nanomalzemelerin su arıtımı ve yeniden kullanımındaki uygulamaları eleştirel olarak gözden geçirilmektedir. Uygulamaları mümkün kılan nanomalzeme özellikleri ve mekanizmalar tartışılmaktadır, avantajlar ve sınırlamalar ile engeller ve araştırma ihtiyaçları vurgulanır.

Nanoteknolojinin benzeri olmayan özelliklerinden dolayı tekstil endüstrisinde kullanımı hızla artmıştır. Nanopartiküller gerek pamuk gerekse de diğer tekstil ürünlerini renklendirmede önemli bir rol oynar ve mikrobiyal direnç, alev geciktiricilik ve kendi kendini temizleme özelliği gibi yeni özellikler kazandırır. Bunun yanı sıra temizliği zor olmayan, suyu ve lekeyi barındırmayan, kötü kokuyu engelleyen kumaşlar üretilmesine katkıda bulunur.(Ersoy, 2015), ortamdaki termal konfor, ışık gibi parametrelere bağlı yüzeyin değişkenliği inceleyerek tekstil yüzeylerinin ıslanabilirliğine ilişkin çalışma yapmıştır. (Özdoğan, Demir, & Seventekin, 2006), çalışmasında nanoteknolojik yollarla ortaya çıkarılan lif ve daha farklı etkili ürünlerin hayatımıza getirdiği yeniliklere değinilmiştir. (Qian & Hinestroza, 2004), tekstil formasyonu ve tekstil terbiyesi dahil olmak üzere tekstil alanlarında nanoteknolojinin son gelişimini özetlemektedir. Nano boyutlu varlıkların kullanılması ve tekstil malzemeleri içinde nano boyutlu yapı oluşturmak için özel tekniklerin kullanılması gibi iki ana teknik yönün ayrıntıları açıklanmıştır.

Bir dizi nanoboyutlu dolgu maddesi ve bunların ortaya çıkan performansları gözden geçirilmiştir. Özellikle, yeni bir tekstil yüzey kaplama konsepti olan nano tabaka montajı tanıtılmış ve akıllı tekstiller için nanoteknolojinin gelecekteki gelişimine dair perspektifler ele alınmıştır.

Nanoteknoloji diğer alanlarda olduğu gibi tıpta, ilaç dağıtımında, gen terapisinde, teşhiste ve birçok araştırma, geliştirme ve klinik uygulama alanında devrim yapmayı vaat etmektedir. Örneğin Nanopartiküllere dayalı daha yeni ve geliştirilmiş kanser tespiti yöntemleri geliştirilmektedir. Nanoteknoloji, diş hekimliğini, sağlık hizmetlerini ve insan yaşamını geçmişteki birçok gelişmeden daha derinden değiştirecektir. Nanoteknoloji, farklı alanlar arasında önemli etkiler yaratmıştır. Sağlık alanı nanoteknolojinin getirdiği yenilikler ve etkileri açısından önemli bir yere sahiptir. Nanoteknolojinin dental uygulamalarına artan ilgi, nanodentistry adı verilen yeni bir alanın ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Nanotıp, hastalıkların tespitindeki patolojik sürecin kısa sürmesinde veya diğer tıbbi gayeler için nanomalzemelerin kullanılması olarak tanıtılabilir. Nanoteknolojinin tıpta en önemli kullanım alanı, kanser tanı ve tedavisi uygulamalarıdır. Nanopartiküller biyolojik bariyerlerin üstesinden gelerek, tanı, tedavi, hastalığın ve tedavi yanıtının takibini kolaylaştırabilmektedir. (Merkle, 1996) çalışmasında nanoteknolojinin, moleküler ve hücresel düzeydeki hasarlardan kaynaklanan hastalık durumlarında ne şekilde etkileri olabileceğine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Kanser hücrelerini yok eden ve vücutta serbest dolaşan küçük cihazlar, dolaşım bozukluğu durumlarında oksijen desteğinin sağlanması, yapay mitokondri ve tıptaki diğer gelişmeler için nanoteknolojinin gelecekte önemli bir yere sahip olacağı belirtilmiştir. (Soares, Sousa, Pais, & Vitorino, 2018) ilaç pazarına nanotıpların tanıtımına ve bu nanosistemlerle ilgili temel kavramlarla ilgili tüm tartışmalara ve gelişmiş bilgi için uygulanan sayısız metodolojiye odaklanmaktadır. (Patil, Mehta, & Guvva, 2008) nanoteknolojinin tıp ve diş hekimliğinde gelecekteki etkilerini anlatmaya çalışmış, özellikle periodontal yönetim için nanopartiküller ve nanotüpler ile ilgili son gelişmelere odaklanmaktadır.

Nanoteknolojinin kullanımı kozmetik alanında da nanokozmetik adıyla uygulamalar bulmuştur. Kozmetik endüstrilerindeki bu yaygın etkisi, nanoparçacıkların gelişmiş özelliklerden kaynaklanmaktadır. Kozmetikte kullanılan farklı nanomalzeme türleri vardır ve kozmetik ürünlerin etkinliğini artırmak yönünde araştırmalara devam edilmektedir. (Raj, Jose, Sumod, Sabitha, & sciences, 2012) derlemede, çeşitli kozmetik markaları tarafından kozmetikte kullanılan nanomalzemelerin türleri, bunların hem insan hayatı hem de çevre için oluşturabilecekleri potansiyel riskler ve bunların üstesinden gelmek için tüm düzenlemelerin neler yapıldığı veya alınabileceği üzerinde durulmuştur. (Hameed, Fatima, Malik, Muqadas, & Fazal-ur-Rehman, 2019) dermatoloji ve cilt bakım ürünleri açısından kozmetikte bazı nanoteknoloji kapsamı önemli ölçüde detaylandırılmıştır.

İŞYERLERİNDE MARUZ KALINAN NANOMALZEMELER

Avrupa Birliği iş sağlığı ve güvenliği ajansı EU-OSHA ,2009 yılında nanoteknolojinin getirdiği potansiyel risk ve tehlikelerin dikkat edilmesi gereken on temel kimyasal risk listesinde ilk sırada olduğu gösterilmiştir. ISO (Uluslararası Standartlar Örgütü), ve WHO (Dünya Sağlık Örgütü) de nanoteknolojinin getirebileceği zararlı etkileri öngörmek adına çalışmalar yapmaktadır. ISO bu alanda birçok standart yayınlamıştır. NIOSH (ABD Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü), OSHA (ABD İş Sağlığı ve Güvenliği İdaresi), EU-OSHA, IFA (Almanya İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü) gibi kuruluşlar, nanomalzemelerin üretildikleri ve kullanıldıkları her alanda önemli bir tehlike potansiyeli olduğunu kabul etmiştir. Nanomalzemelere maruz kalınabilecek sektörlerden bazılarında aşağıda değinilmiştir:

Bakım Onarım İşlerinde Nanomalzemeler:

Avrupa iş sağlığı ve güvenliği ajansı 2013 tarihli E-fact 74 yayınında bakım işlerindeki materyallere maruziyete dair bilgiler sunmuştur. İçeriğinde nanomalzeme olan tasarlanmış ürünlerin sayısı arttıkça, çalışanların bu malzemelere maruziyetleri durumu söz konusu olur. Bakım işçilerinin maruz kalabileceği nanomalzeme örnekleri ve potansiyel sağlık tehlikeleri şu şekilde sıralanabilir; a)Gümüş nanomalzemeler: Gümüş nanomalzemeler insan sağlığı üzerinde potansiyel bir tehlikeyi temsil eder (Stone et al., 2009). Ayrıca, gümüş nanopartiküllerin beyne üst solunum yolu üzerinden ulaşabileceği farelerde de belgelenmiştir (Haase et al., 2012). b) Titanyum dioksit (TiO₂): Nanomalzemeler Titanyum dioksit burun yoluyla organizmaya alındığında Uluslararası kanser araştırma ajansı (IARC) tarafından muhtemel kanserojen olarak sınıflandırılmıştır (Baan et al., 2006) .c) Silika nanomalzemeler: Akciğer iltihabı,granülom oluşumu nano silikaya solunum yoluyla maruz kalma sonucu ortaya çıkan etkilerdendir (Napierska, Thomassen, Lison, Martens, & Hoet, 2010).

Sağlık Sektöründe Nanomalzemeler:

Nanomalzemeler sağlık sektöründe birtakım kazalarla insan vücuduna girebilir (Murashov, 2009). Örneğin iğne batması, delici kesici aletlerle yaralanmalar, derinin bütünlüğünün bozuk olması gibi durumlarda organizmaya alınmış olurlar. Sağlık sektörü bünyesinde bu malzemelere maruziyet ağırlıklı olarak solunum yoluyla olmaktadır. Maruziyete uğrayanlar ise bu tür malzeme içeren ilaçları hazırlayanlar, bunların işlemini yapanlar veya bu tür ilaçların kullanıldığı özellikle eczacılar, hemşireler, hekimler, nakliyeciler ve çevre hizmetinde çalışanlar örnek olarak verilebilir. Bunun dışında yine sağlık ortamlarında nanomalzemelere diğer maruz kalma durumlarına örnek olarak nanoilaç kullanan hastanın gaitasının bertarafı, nanomalzemenin dökülmesi, nanomalzemeyle kirlenmiş eşyaların aktarılması, nanoilaçlara değen yenilen içilen gıdaların tüketimi, nanoilacın yer aldığı kısımların temizlenmesi verilebilir (Murashov, 2009). Diş ve cerrahi uygulamalarında da maruz kalma ihtimali vardır. Ağırlıklı olarak nanomateryal içeren tıbbi malzemelerin frezelenmesi, delinmesi, öğütülmesi ve cilalanmasını içeren durumlarda

maruziyetten söz edilebilir. Böyle bir maruz kalma durum örneği; dış bakımında dış boşluklarının, genellikle yüksek hızlı aletler kullanılarak yüzeyin zımparalanması ve anatomik forma ayarlanan nanomalzemeler içeren (Örneğin, nano seramik dolgu maddeleri) dolguların uygulanmasıyla gerçekleştirilmesi işlemidir. Bu işlemde hem işlem uygulanan hem de işlem uygulayıcısı tarafından hava yoluyla taşınan nanopartiküllerin solunma riski vardır.

Mühendislikte Nanomalzemeler :

Nanopartiküllerin yapı endüstrisine dahil edilmesi, yeşil, verimli akıllı binalara doğru atılmış bir adımdır (Papadaki, Kiriakidis, & Tsoutsos, 2018). Nanopartiküller, çimentonun mukavemet, dayanıklılık ve işlenebilirlik gibi özelliklerini geliştirmek için bağlayıcı olarak kullanılabilir. Silikon dioksit nanoparçacıkları ve polimer katkı maddeleri, onu daha yoğun hale getirir ve süspansiyonunu stabilize eder. Çelik yapıların, karbon nanofiberlerin veya nanokillerin yerini alan karbon nanotüpler, mekanik özelliklerini geliştirir. Nanopartiküller ayrıca onarım harçları veya gelecekteki kendi kendini iyileştiren beton ve çatlakların iyileştirilmesi için de kullanılabilir. Nano yapılı titanyum dioksit, çinko ve diğer oksitler, fotokatalitik ürünler, antibakteriyel, kendi kendini temizleyen ve su veya mikrop kovucu olarak kullanılabilir. Demir oksitli nano partiküller, betonda basıncın mukavemetini yükseltmek ve aşınmaya dayanıklılık için kullanılır (Engin, 2021).

Tarımda Nanomalzemeler

Nanoteknoloji gerek verim kalitesini gerekse de miktarını artırdığı için tarımsal üretim uygulamaları için oldukça elverişlidir ayrıca agrokimyasalların aracılığıyla toprak, su ve hava kirliliğinin azaltır ve tarımı daha sürdürülebilir yapar. Tarımsal üretimi daha sürdürülebilir yapmak ve su kullanımını en iyi şekilde değerlendirmek için nano-hidrojel kullanılabilir. Nano-hidrojel, döngüde suyun emilimini yapıp salabilir ve böylece suyun daha efektif kullanımını sağlar. Nanoteknolojik olarak işlenmiş tohumlar çevresel olumsuzluklara iyi bir davranış sergilerken, daha istikrarlı ve hızlı gelişmektedir. Aynı zamanda fidelerin dayanıklılığı, gelişimi ve ömrü artmaktadır. Kirleticiler, haşereler ve bitki hastalıkları ekinlerde ciddi hasara yol açar. Enzimler gibi organik temelli tayin mekanizmasına sahip nanobiyosensörler bu özel tehditleri tespit edebilir. Boyutla ilgili özellikleri nedeniyle nanobiyosensörler alışlagelmiş biyosensörlere göre doğruluk, tayin sınırı, hassasiyet, seçicilik, hızlı cevap ve defalarca kullanılabilme konularında daha avantajlıdır. Tarımda nanomateryallerin kullanımı "under explorer" olarak adlandırılmaktadır (Cinisli, UÇAr, & Dikbas, 2019). Nanomateryaller kendilerine ait üstün özellikleri ile tarımsal uygulamalarda gübre, büyüme düzenleyici ve böceklerle mücadelede yer almaktadır. Nanoteknoloji sayesinde zararlı, hastalık ve yabancı otların ortadan kaldırılmasında düşük seviyelerde pestisit kullanımı mümkün görünmektedir (Ormanoğlu, Emekci, & Ferizli, 2021)

Kozmetik Sektöründe Nanomalzemeler

Kozmetik sektöründe yerini alan temel nanomalzemeler gümüş, bakır, fulleren, altın, silika, çinko oksit, mika, titanyum, platin ve alüminyumdur. Nanoteknoloji

kozmetolojide başta cildin nemlendirilmesinde ve yaşlanmaya karşı dayanma sağlayan ürünlerde taşıyıcı sistemler ile güneşin zararlı etkilerinden koruyan ürünler olarak yer almaktadır. Ayrıca, makyaj ürünleri, parfümeri, ağız, tırnak ve saç bakım ürünleri gibi farklı kullanım alanları da vardır. Güneş kremlerinde; TiO₂ ve ZnO₂, güneşin zararlı etkilerinden koruyucu olarak kullanılmaktadır. Diş macunlarında; CaPO₄ ve apatitler diş minesinde ince bir tabaka oluşturarak dişin duyarlılığını, sızlamasını azaltır. Bakım kremlerinde; Altın ve Gümüş nanopartikülleri günlük ve gece kremlerinde kullanılmaktadır. ANTI AGE Grubu Kremlerde; Fullerenler antioksidan olarak serbest oksijen yakalama amacıyla yaşlanma karşıtı kremlerinde kullanılmaktadır. Makyaj malzemelerinde; Volkanik küller ve sentetik üretilmiş nanopartiküller ojeler ve kirpikleri dolgun göstermek için rimellerde kullanılmaktadır. Vücut bakım ve temizlik ürünlerinde; SiO₂, CaO ve MgO nanopartikülleri vücut losyonlarında, şampuanlarda ve masaj yağlarında kullanılmaktadır (Esin Burunkaya, 2013).

NANOMALZEMELERİN İNSAN VÜCUDUNA GİRİŞ YOLLARI

Nanomalzemelerin vücuda girişi birden fazla yolla olmaktadır bunlar : soluma, sindirim (örneğin nanoparçacık içeren gıdaların yutulması), deri (örneğin nanoparçacık içeren kozmetikler) ve enjeksiyon (nanoteknolojiyle üretilmiş ilaçlar) yoluyla (Thomas, Al-Mutairi, De, & Engineering, 2013). EU OSHA e-fact 72 (European Agency for safety and Health at work)'e göre işyerinde havadaki nanoparçacıkların solunması maruz kalmanın en yaygın yoludur. Özellikle ebatları 100nm den az solunum yoluna giren nanoparçacıklar fiziksel özelliklerine dayanarak solunum sisteminde ve akciğerlerde toplanabilir. Soluma işleminden sonra, pulmoner epitel dokuya geçebilir, kan dolaşımına girebilir ve böylece daha fazla organ ve dokuya ulaşmış olur. Hatta bazı solunan nanomalzemenin koku alma siniri yoluyla beyine ulaştığı görülmüştür (Mc Carthy, Malhotra, O'Mahony, Cryan, & O'Driscoll, 2015). Yutma, nanomalzeme ile kirlenmiş yüzeylerden bilinçsizce elden ağza alınmanın bir sonucu olarak veya bulaşmış yiyecek-suyun yutulmasıyla ortaya çıkabilir. Yutulan bazı nanomalzemelerin bağırsak epitel dokusundan geçmesiyle kan dolaşımına girmesi ve diğer organlara taşınması da söz konusu olur. Deri yoluyla nanoparçacıkların vücuda girmesi solumaya nazaran daha düşük bir olasılıktır. Yine de hasarlı cilt nanoparçacıklara karşı savunmada zayıftır.

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ (İSG) KAPSAMI

İşyerlerinde iş sağlığı ve güvenliği çalışmaları çalışanlar için sağlıklı ve güvenli çalışma koşullarının oluşturulmasını, iş kazalarını önlenmesini ve meslek hastalıklarını sıfıra indirilemeye bile en alt düzeye indirmeyi hedefler. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi sistematik çalışmalar ile hiyerarşik prosedürleri beraberinde getirir.

Bu kapsamda nanomalzemelerin yer aldığı işyerlerinde İSG adına yapılması gereken adımlar şu şekilde sıralanabilir: İş yerlerinde potansiyel olarak tehlikeli olan nanomalzemelerin tanımlanması ve izlenmesi: Malzemenin karakteristik özelliklerinin belirlenmesi, toksikolojik araştırmalar (canlı ortamdaki zehirliliğinin

bilinmesi amacıyla) yapılması gibi durumları içerir. Çalışanların nanomateryallere maruziyetlerinin değerlendirilmesi:

- Maruziyet ölçümü (Maruziyet yolu, etkilenme miktarı ve maruziyet etkileri parametrelerini içerir) yapılması. Bu malzemelerin ölçüm ve analizinde birkaç farklı metot ve cihaz kombinasyonu gerekebilir.
- Tehlike ve riskin çalışanlara bildirilmesi ve buna yönelik Rehberlik formu temin edilmesi (Güvenlik Bilgi formu gibi).
- Riskin değerlendirilmesi: İşyerindeki risklerin belirlenerek kontrol altına almak için akla yatkın ve uygun önlemleri içerir. Tehlikeyi elimine etme, ikame, mühendislik önlemleri, kişisel koruyucu donanım çalışmalarını kapsar.
- Kontrol ve Gözlem: Yapılan her türlü işlemin tekrar tekrar kontrolünü ve gözden geçirilmesini kapsar.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Nanoteknoloji günümüzde hemen her sektörde bir yeniliğe imza atmış ve atmaya devam etmektedir. Küçük boyutları geniş yüzey alanları nedeniyle tasarlanmış nanoparçacıklar, onlara benzer kimyasal bileşime sahip diğer daha büyük parçacıklara göre belirgin fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklere sahiptirler. Nanoteknolojinin İSG çatısındaki durumunu değerlendirmek çok yönlü bir bakış açısı gerektirir. Nanomalzemelerin olası sağlık tehlikeleriyle ilgili kritik hususların belirlenmesi, bu teknolojiye maruz kalan işçilerin sağlık ve güvenliğinin korunması, işyerlerinin kontrolleriyle teknolojinin güvenli bir şekilde ilerletilmesi, güvenli kullanım prosedürleri ele alınması gereken unsurlardandır.

Hem nanomalzemelerin çeşitliliğinin hem de işyerindeki maruziyetin hızla artması sorumlu ve zorunlu bir iş sağlığı ve güvenliği mekanizmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu mekanizmanın en ideal olanı önce devlet kurumları olmak üzere toplumsal düzeyde geliştirilmesi daha sonra işletme sahiplerine tanıtılması şeklindedir. Bu tür maddelerin üretimi ve kullanımı gerçeğini daha iyi kavramak adına devletin, nanopartikül statüsündeki maddelerin beyan edilmesi için bir sistem kurmasına ihtiyaç vardır. İşletmede kullanıldığı beyan edilen maddelerin kimliği, kullanım miktarı depolanmasının etkin bir izlenilebilirliğe sahip olmasının yanı sıra maddelerin aktarıldığı birimlerdeki profesyonel kullanıcıların kimliği takip edilmelidir. Böylelikle bu maddelerin tehlikelerine ilişkin mevcut bilgilerin talep edilmesi mümkün olur. Beyan edilen bilgileri toplayan bir veri tabanı programı kurulması durumunda hem kamu hem tüketici hem de işverenler arasında bilgi geliştirme fırsatı sağlanabilir.

Unutulmamalıdır ki iş sağlığı ve güvenliği devlet, işveren ve işçi üçgeninden oluşur. Bu güçlü yapının sarsılmazlığı her bir unsurun sorumluluğunu yerine getirmesiyle gerçekleşir. Böylelikle hem İSG'nin temel amaçlarından olan hem de ahlaki bir sorumluluk olan çalışanların korunması için güvenli bir çalışma ortamı sağlanmış olacaktır.

KAYNAKLAR

- Abobatta, W. F. J. A. S. A. (2018). Nanotechnology application in agriculture. 2(6).
- Baan, R., Straif, K., Grosse, Y., Lauby-Secretan, B., Ghissassi, F., & Coglianò, V. (2006). Carcinogenicity of carbon black, titanium dioxide, and talc. *The lancet oncology*, 7, 295-296. doi:10.1016/S1470-2045(06)70651-9
- Cinislı, K., UÇAR, S., & Dikbas, N. (2019). Nanomateriyallerin Tarımda Kullanımı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 809-823. doi:10.29133/yyutbd.595658
- Dasgupta, N., Ranjan, S., Mundekkad, D., Ramalingam, C., Shanker, R., & Kumar, A. (2015). Nanotechnology in agro-food: From field to plate. *Food Research International*, 69, 381-400. doi:https://doi.org/10.1016/j.foodres.2015.01.005
- Demirbilek, M. E. (2015). TARIMDA VE GIDADA NANOTEKNOLOJİ. *Journal of Food and Feed Science - Technology*, 15, 46-53.
- Demirkıran, A. J. İ. T. B. D. (2019). ENERJİ SORUNLARINANANOTEKNOLOJİNİN FAYDALARI. 8(2), 101-108.
- Engin, Y. (2021). Betonda Nanoteknoloji. Retrieved from https://www.betonvecimento.com/beton-2/betonda-nanoteknoloji
- Ersoy, M. (2015). Nanoteknoloji Uygulamaları İle Tekstil Yüzeylerinde Değiştirilebilen İslanabilirlik. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 18(1), 31-37.
- Esin Burunkaya, M. K., Burcu Becer, Murat Akarsu, Ertuğrul Arpaç. (2013). *Kozmetik Ürünlerde Nanoteknoloji Kullanımı*.
- European Agency for safety and Health at work. Emerging risks, nanomaterials. Retrieved from https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:ts:80004:-1:ed-2:v1:en
- Gleiter, H. (2000). Nanostructured materials: basic concepts and microstructure. *Acta Materialia*, 48(1), 1-29. doi:https://doi.org/10.1016/S1359-6454(99)00285-2
- Haase, A., Rott, S., Manton, A., Graf, P., Plendl, J., Thünemann, A. F., . . . Reiser, G. J. T. s. (2012). Effects of silver nanoparticles on primary mixed neural cell cultures: uptake, oxidative stress and acute calcium responses. *126(2)*, 457-468.
- Hameed, A., Fatima, G. R., Malik, K., Muqadas, A., & Fazal-ur-Rehman, M. (2019). Scope of Nanotechnology in Cosmetics: Dermatology and Skin Care Products %J Journal of Medicinal and Chemical Sciences. 2(1), 9-16. doi:10.26655/jmchemsci.2019.6.2
- Hillie, T., & Hlophe, M. (2007). Nanotechnology and the challenge of clean water. *Nature Nanotechnology*, 2(11), 663-664. doi:10.1038/nano.2007.350
- Karim, M. (2013). Nanotechnology law and policy: An introduction.
- Kyeremateng, N. A., Brousse, T., & Pech, D. J. N. n. (2017). Microsupercapacitors as miniaturized energy-storage components for on-chip electronics. *12(1)*, 7-15.
- Mansoori, G. A., & Soelaiman, T. A. F. (2005). Nanotechnology — An Introduction for the Standards Community. *Journal of ASTM International*, 2, 1-21. doi:10.1520/JAI13110
- Mc Carthy, D. J., Malhotra, M., O'Mahony, A. M., Cryan, J. F., & O'Driscoll, C. M. (2015). Nanoparticles and the Blood-Brain Barrier: Advancing from In-Vitro Models Towards Therapeutic Significance. *Pharmaceutical Research*, 32(4), 1161-1185. doi:10.1007/s11095-014-1545-6
- Merkle, R. C. J. A. i. a.-a. m. (1996). Nanotechnology and medicine. *1*, 277-286.
- Murashov, V. (2009). Occupational exposure to nanomedical applications. *Wiley Interdiscip Rev Nanomed Nanobiotechnol*, 1(2), 203-213. doi:10.1002/wnan.31
- Napierska, D., Thomassen, L. C. J., Lison, D., Martens, J. A., & Hoet, P. H. (2010). The nanosilica hazard: another variable entity. *Particle and Fibre Toxicology*, 7(1), 39. doi:10.1186/1743-8977-7-39
- Ormanoğlu, N., Emekci, M., & Ferizli, A. (2021). Böceklerle Mücadelede Nanoteknoloji. 35, 181-202.
- Özdoğan, E., Demir, A., & Seventekin, N. J. T. v. K. (2006). Nanoteknoloji ve tekstil uygulamaları. *16(3)*, 160-168.
- Papadaki, D., Kiriakidis, G., & Tsoutsos, T. (2018). Applications of nanotechnology in construction industry. In *Fundamentals of nanoparticles* (pp. 343-370): Elsevier.

- Patil, M., Mehta, D. S., & Guvva, S. (2008). Future impact of nanotechnology on medicine and dentistry. *Journal of Indian Society of Periodontology*, 12(2), 34-40. doi:10.4103/0972-124X.44088
- Qian, L., & Hinestroza, J. (2004). Application of Nanotechnology for High Performance Textiles. *JTATM*, 4.
- Qu, X., Alvarez, P. J., & Li, Q. J. W. r. (2013). Applications of nanotechnology in water and wastewater treatment. 47(12), 3931-3946.
- Raj, S., Jose, S., Sumod, U., Sabitha, M. J. J. o. p., & sciences, b. (2012). Nanotechnology in cosmetics: Opportunities and challenges. 4(3), 186.
- Soares, S., Sousa, J., Pais, A., & Vitorino, C. J. F. i. c. (2018). Nanomedicine: principles, properties, and regulatory issues. 6, 360.
- Stone, V., Hankin, S., Aitken, R., Aschberger, K., Baun, A., Christensen, F., . . . Tran, L. (2009). *ENRHES – Engineered nanoparticles: review of health and environmental safety*.
- Thomas, S. P., Al-Mutairi, E. M., De, S. K. J. A. J. f. S., & Engineering. (2013). Impact of nanomaterials on health and environment. 38(3), 457-477.
- Wang, Z. L., & Wu, W. J. A. C. I. E. (2012). Nanotechnology-enabled energy harvesting for self-powered micro-/nanosystems. 51(47), 11700-11721.

BATI AVRUPA'DA DIŞ TİCARETİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ (19. YÜZYIL ÖRNEĞİ)

Orkun SÜRÜCÜOĐLU¹

GİRİŞ

Avrupa devletleri, kıtayı siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal yönlerden kasıp kavuran Napolyon Savaşları'nın ardından kurulacak yeni düzene Şekil vermek üzere 1814 yılında Viyana'da toplanmıştır. Kongrede Birleşik Krallık'ın amacı ele geçirdiği sömürgelerin kontrolünü diğer devletlere kabul ettirmek ve Avrupa siyasetinde kuvvet dengesi oluşturmaktır. Hatta kendi hegemonyasını kurmak değil, güç dengesi sağlanmasını istediğini gösterecek Şekilde Hollanda'ya yönelik herhangi bir toprak veya vesayet talebinde bulunmamış, bu ülkenin bağımsızlığının korunması gerektiğini ileri sürmüştür. Fransa ise kaybettiği savaşların ardından olabildiğince az kayıp vermek hedefindedir. Avusturya, Prusya ile Rusya'nın güçlenmesine engel olmaya çalışırken, Rusya Doğu Avrupa'da topraklarını ve nüfuzunu artırma, Prusya ise Avusturya ile arasını bozmadan güç kazanma peşindedir (Ikenberry, 2001: 98; Armaoğlu, 2014: 92-93). Dolayısıyla Viyana Kongresi'nde bir araya gelen Avrupalı devletlerin çatıŐan amaçlarını gözeterек bir düzen kurmaları oldukça zor gözükümüŐtür. Buna rağmen 1815 yılında sonuçlanan kongre ile Kıta Avrupası üzerinde bir kuvvet dengesi oluşturulmuş ve 19. yüzyılın önemli bir bölümünde bu dengenin korunmasına çalışılmıştır.

19. yüzyıla ilişkin değerlendirmelerde siyasi ve ekonomik gücünden ötürü Birleşik Krallık ön plana çıkarılmaktadır. Bu ülkede ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik düzenlemeler 1820'li yıllarda başlamış ve zamanla diğer Avrupalı ülkelere de yayılarak 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Çeşitli teorik yaklaşımlar çerçevesinde döneme ilişkin yapılan pek çok çalışmada bu durumun liberal bir düzen benimsemiş olan Birleşik Krallık'ın hegemonyasına işaret edip etmediği incelenmekte ve bu konuda farklı sonuçlara varılmaktadır.

¹ Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-0930-0013, orkunsurucuoglu@outlook.com

(Cox, 1987; Spiezio, 1990; Overbeek ve van der Pijl, 1993; Onuf, 1997; O'Brien ve Clesse, 2002; Lake, 2003; Lacher ve Germann, 2012; Gilpin, 2016).

Bu çalışma Birleşik Krallık'ın 19. yüzyılda hegemon bir devlet olup olmadığı üzerine odaklanmamaktadır. Bunun yerine, birbirleriyle rekabet içinde olan Avrupalı devletleri, oldukça hassas bir kuvvet dengesinin bulunduğu süreçte merkantilist görüşleri bir yana bırakıp ticarete serbestleşmeye götüren etkenlerin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu etkenleri belirlemek için hem uluslararası alandaki hem de devletlerin iç siyasetindeki siyasi ve ekonomik gelişmeler birlikte ele alınmıştır. Böylelikle ülkeleri daha liberal bir ticaret rejimi benimsemeye iten unsurlar kapsamlı bir biçimde tartışılma imkânı bulmuştur. Bu unsurları tarihsel bir süreç içerisinde ortaya koymanın, söz konusu ülkeleri 19. yüzyılın son çeyreğinde yeniden korumacılığa sürükleyen nedenlerin anlaşılması hususunda da yardımcı olacağı düşünülmüştür.

MERKANTİLİST DÖNEM

Batı Avrupa'da dış ticaretin serbestleştirilmesinin nedenlerini analiz edebilmek için öncelikle Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerine ve bu faaliyetler sonucunda oluşan sermaye birikiminin ortaya çıkardığı düzene ışık tutmak gerekmektedir. Denizaşırı bölgelerde yapılan coğrafi keşifler neticesinde Avrupa ülkeleri, keşfedilen yerlerde bulunan başta altın olmak üzere değerli madenleri Avrupa'ya taşımışlar ve bölgeyle ticareti başlatmışlardır. Bu süreçte riskleri en düşük düzeye indirebilmek için ticaret onları tekel kılacak şekilde belirli ticaret kumpanyalarına emanet edilmiş ve tüccarlar rakip ülkelerdeki meslektaşlarıyla rekabet edebilmeleri için devletleri tarafından korunmuştur (Kazgan, 2014: 43-44).

Nitekim bu dönemde Thomas Mun gibi ticaret kumpanyalarının yöneticileri, dönemin hâkim iktisat öğretisi olan ve tüccarlar ile devletlerin ekonomik çıkarlarını bir tutan merkantilist düşüncüyü benimsemiştir. Bu da beraberinde refahın temeli olarak görülen altın ve gümüşün ülke dışına çıkışını önlemek amacıyla dış ticarete korumacılığın savunulmasına yol açmıştır (Kazgan, 2014: 43-44). 16. yüzyılın başında İspanya'da altın ihraç etmek idam cezasını gerektirirken, Fransa'da altın ve gümüş ihracı bazı dönemlerde yasa dışı ilan edilmiştir. Gümrük vergilerinin yüksek tutulmasına ve ihracatın teşvikine de özen gösterilmiştir. Önem verilen bir başka husus da diğer ülkelerin rekabet gücünü azaltmak adına teknoloji transferinin yasaklanması veya olabildiğince sınırlı tutulmasıdır. Ayrıca bu dönemde askeri gücün yapı taşlarından olan denizcilik sektörünün güçlenmesi için dış ticaretin belirli bir kısmının yerel gemiler ile yapılmasını öngören düzenlemeler yasalastırılmıştır (Frieden ve Lake, 2003: 69).

Merkantilist dönemde Avrupa'da tüccarlar ile devletlerin çıkarlarını ortak paydada buluşturan bir başka husus da nüfus politikası olmuştur. Nüfus artışının teşvikçi hem dönemin askeri gücünün temelinde insan faktörünün bulunmasının hem de emek yoğun üretim modelinde ihracat fazlası için gerekli olan üretim artışının

daha düşük ücretlerle sağlanmak istenmesinin sonucudur. Daha fazla mal üretmek ve bunu üretim maliyetlerini mümkün olduğunca azaltarak yapmak ticari rekabette avantajlı konuma geçmenin koşulları olarak kabul edilmiştir (Kazgan, 2014: 45-46).

Bu dönemde devlet ile tüccar arasındaki ilişkiyi en iyi resmeden ülkelerden biri aynı zamanda dönemin en gelişmiş ülkelerinden de olan Birleşik Hollanda Cumhuriyeti'dir. İspanya'dan 1581 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra kurulan ve yedi eyaletten oluşan Birleşik Hollanda Cumhuriyeti'nin başında herhangi bir kral bulunmamış ve her eyaletin kendine ait bir meclisi olmuştur. Ülkenin dış politikasına dair konular ise Lahey'de bulunan üst mecliste görüşülmüş ancak yine de alınan kararların uygulamaya geçmesi için eyalet meclislerinin her birinde onaylanması gerekmiştir. Ayrıca her ne kadar üst meclis eyaletlerde sorumlu olması için bir genel vali (*Stadtholder*) atasa ve atanmış bu üst vali genellikle yedi eyaletin ortak valisi olsa da bu kişinin dönemin krallarında bulunan geniş yetkilere sahip olmasının önüne geçilmiş ve güç büyük oranda tüccarların ve yatırımcıların kontrolünde yer alan meclislerde kalmıştır. Nitekim bir genel vali olan III. William, Şanlı Devrim (*Glorious Revolution*) sonrasında İngiltere Kralı olarak tahta çıkınca, onun yerine yaklaşık elli yıl boyunca bir atama yapılmamıştır (Wiesner-Hanks, 2013: 344-345).

Fransız iktisatçı Michel Beaud (2016: 34-36), Hollanda'da ticari kapitalizmin gelişiminde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi, Amsterdam Bankası ve onları koruyan Hollanda donanmasının önemine dikkat çekmektedir. Beaud'un da belirttiği üzere ticaret odalarının bir araya gelerek oluşturduğu Doğu Hindistan Şirketi; Hindistan'da yerlilerle anlaşma yapma, vali tayin etme ve yargı yetkisi kullanma gibi yetkilerle donatılmıştır. Amsterdam Bankası ise finansal yükü üstlenerek Hollanda'nın mali imkânlarını artırırken, güçlü donanma da güvenliği sağlamıştır.

Bunların yanında, ülkedeki liberal ortam ve ticaretin zenginlik kaynağı olması, Hollandalıların deniz taşımacılığında, üretim sürecinde ve gerekli finansal kaynakları bulma hususlarında yaratıcı olmaya teşvik etmiş; bu da beraberinde daha ileri tekniklerin icadını ve kullanılmasını getirmiştir. Hollanda'daki refah artışı ve ticaretteki üstün konumu ilerleyen yıllarda diğer devletlerin kendi yerel tüccarlarını teşvik etmelerine, Hollanda'ya karşı vergi artışı ve yasak getirmelerine ve kimi zaman da savaşa girmelerine yol açmıştır. Nihayetinde tüm bu süreç Hollanda'nın üstünlüğünün zaman içinde gerilemesi ile sonuçlanmıştır (Wiesner-Hanks, 2013: 345).

Fransa'da ise 17. yüzyılda merkezi devleti güçlendiren Kardinal Richelieu, bayındırlık faaliyetlerinin yanında ticaretin gelişmesi için özel çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda dış ticarete devlet desteği alan ticaret şirketlerinin kuruluşuna öncülük edilmiştir. Fransa'da önem verilen bir başka konu da üretimi artırmak için imalathanelerin kurulması olmuştur. Nitekim 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekstil, silah ve madencilik alanlarında imalathaneler kurulmuştur. Rekabet gücünü

yüksek tutmak amacıyla hem nitelik hem de nicelik olarak belirli standartların üzerinde üretim yapılabilmesine dikkat edilmiş, bunun karşılığında ise tekel olma, vergi muafiyeti ve finansman kolaylığı gibi imkânlar sağlanmıştır (Beaud, 2016: 53-56).

Ancak bu dönemde en hızlı güçlenen ülke Birleşik Krallık olmuştur. Donanmasının üstünlüğüne dayanarak 17. yüzyılın başından itibaren sömürgeler edinmeye yönelik yayılcı bir politika izleyen ülkede ticareti geliştirmek için 1600 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulmuş ve 1610 ile 1640 yılları arasında dış ticaret hacminde on kat artış gözlenmiştir. Bu süreçte gıda, tekstil ve madencilik sektörlerinde istihdam hızla artmış, imalathanelerde büyük üretim artışı yaşanmıştır. Aynı zamanda merkantilist politikalar çerçevesinde ithalat azaltılmaya çalışılmış, yerli üretimi desteklemek adına tekeller kurulmasına, teşviklerin verilmesine ve belirli kalite standartları getirilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır (Beaud, 2016: 38-39).

Birleşik Krallık'ın merkantilist temelde izlediği politikaların örneklerinden biri de Denizcilik Yasalarına ilişkin yapılan düzenlemelerde görülmektedir. Kökeni itibarıyla savaş zamanında kullanılabilecek gemilerin sayısını çoğaltmak amacıyla ortaya konan politikaları barındıran bu yasa, zamanla ekonomik korumacılık çerçevesinde izlenen siyasetin konularından biri olmuştur. Özellikle 1651 yılında çıkarılan Denizcilik Yasası, dönemin en büyük rakibi konumunda bulunan Birleşik Hollanda Cumhuriyeti'ne karşı verilen mücadelenin de bir parçasıdır. Bu bağlamda, Avrupa'dan gelecek malların İngiliz gemileri ya da ilgili ülkenin gemileriyle taşınması; Asya, Afrika ve Amerika'dan İngiliz Milletler Topluluğu'na ulaştırılacak malların ise İngiliz gemileri ya da ilgili koloninin gemileriyle taşınması zorunlu kılınmıştır. Benzer içerikli düzenlemeler ilerleyen yıllarda da devam etmiş, 1664'ten sonra ise İngiliz kolonilerinin Avrupa mallarını sadece Birleşik Krallık vasıtasıyla ithal edebileceği kararlaştırılmıştır (URL-1).

1651 yılında çıkarılan Denizcilik Yasası'ndan zarar görebilecek ülkelerin başında Avrupa'da nakliyecilik alanında güçlü bir konumda bulunan Birleşik Hollanda Cumhuriyeti gelmiş ve bu yasanın da etkisiyle iki rakip ülke arasında 1652 yılında başlayan savaşın galibi Birleşik Krallık olmuştur. Savaş sonuçlandıktan sonra ise bu sefer Birleşik Krallık, Güney Amerika'daki İspanyol sömürgeleriyle ticaret yapabilmek adına İspanya ile bir savaşa girmiş ve bu savaştan da galip çıktıktan sonra bu sömürgeler ile ticaret yapma hakkını elde etmiştir (Armaoğlu, 2014: 28; Roberts, 2015: 400).

Birleşik Krallık'ta üst tabakanın gücü 1688 yılındaki Şanlı Devrim'den sonra daha da hissedilir olmuştur. Parlametonun artan gücüne ek olarak, artık daha etkili olan Avam Kamarasında üst tabakadan insanlarla evlenenler, tüccarlar ve avukatların oluşturduğu grup sandalyelerin büyük kısmını almıştır. Bu durumun sonucu olarak da elitlerin karar alım süreçlerindeki etkisi artmıştır (Wiesner-Hanks, 2013: 343).

Roberts (2015: 356), bu hususta Birleşik Hollanda Cumhuriyeti ve Birleşik Krallık'ta oligarşik nitelikler barındıran siyasi yapıya dikkat çekmekte ve Birleşik Krallık'ta başta büyük toprak sahipleri olmak üzere, tüccarların ve yatırımcıların çıkarlarının siyaseti belirleme sürecinde göz ardı edilemez hale geldiğine işaret etmektedir.

Ayrıca 1689 yılında kabul edilen Haklar Yasası (*Bill of Rights*) ile hükümdarın, Parlamantonun onayı olmaksızın yasaları askıya alması, vergi toplaması ve sürekli bir ordu barındırması yasaklanmıştır. Bunun yanında seçimlerin serbestçe düzenlenmesine, vekillerin ifade özgürlüğünün sağlanmasına ve yargıya müdahalenin yasaklanmasına yönelik hükümlere de metinde yer verilmiştir (URL-2). Bu tarihten sonra Parlamento, edindiği hakları koruma hususunda oldukça kararlı olmuş ve meşrutî monarşinin en belirgin örneklerinden biri ortaya çıkmıştır. Parlamantonun artan yetkileri ve elit sınıfın bu yapı içindeki etkinliği düşünüldüğünde Birleşik Krallık siyasetindeki değişim yadsınamaz hale gelmiştir.

BİRLEŞİK KRALLIK'TA SANAYİLEŞME

Bu yıllarda üretim tekniklerindeki önemli değişikliklerle birlikte proto-sanayileşme olarak da adlandırılan bir süreç yaşanmıştır. Buna göre tüccarlar, başta tekstil sektöründe olmak üzere üretim için kullanılan ham maddeleri kırsal bölge sakinlerine temin etmiş ve onlar da üretimi gerçekleştirip, bitmiş ürünü tüccara teslim etmiştir. Tüccarların dışarıya iş vererek oluşturduğu bu sistemin ilk ortaya çıktığı yer Hollanda'dır. Beklenebileceği üzere, bu sürecin kazananı da bitmiş ürünü teslim alan ve satışını gerçekleştiren tüccar sınıfı olmuştur (Wiesner-Hanks, 2013: 470).

16. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan bu sistem, 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinde de kendisini göstermiştir. Sistemin sonraki dönemlere katkısını inceleyen Peter Kriedte (1981: 141-142), üretici olarak tecrübe kazanan çalışanların fabrikalar kurulduktan sonra ihtiyaç duyulan nitelikli işçi talebine cevap verdiğini, tüccarların üretilen ürünü en kârlı biçimde elden çıkararak sermayelerini artırdığını ve gelişen ticari ilişkilerin etkisiyle üretimin ve bölgeler arasındaki ticaret hacminin arttığını belirtmektedir.

Bu hususta Birleşik Krallık'ta yaşanan çitleme hareketinden de bahsetmek gerekir. 13. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasındaki dönemde cereyan eden bu hareket, sahip olunan toprakların çit çekerek belirlenmesi ve korunmasını ifade etmektedir. Özellikle tarımda piyasa ekonomisinin yaygınlaşması ile artı değer ihtiyacı içindeki büyük toprak sahipleri, Parlametodan çıkarılan yasaların da desteğiyle kendi topraklarına ek olarak ortak kullanıma açık olan kamu topraklarını da kullanmaya başlamışlardır. Benzer bir süreç Birleşik Krallık dışındaki Avrupa ülkelerinde de yaşanmış ve toprakları ellerinden giden küçük çiftçiler, sanayileşme sonrasında çalışacak işçi havuzunun parçası olmak durumunda kalmışlardır (Eğilmez, 2018: 75).

18. yüzyılın ortalarından itibaren üretim araçlarında yeniliğe yol açan ve böylelikle üretim ilişkilerini de dönüştüren bilimsel buluşlar hız kazanmıştır.

Öncelikle Birleşik Krallık'ta ortaya çıkan ve zamanla diğer ülkelere de yayılan bu durum "Sanayi Devrimi" olarak nitelendirilmektedir. Amerika kıtasından getirilen değerli madenlerin yol açtığı refah artışı, Aydınlanmanın beraberinde getirdiği bilimsel buluşlar, tarım ve sanayi alanlarında ortaya konan icatlar ve artan verimlilik ile meydana gelen üretim artışı bu dönüşümün temel taşlarını oluşturmuştur (O'Brien ve Williams, 2016: 66-67).

Bu süreçte meydana gelen bir başka yenilik ise üretimin fabrikalarda yapılmaya başlanmasıdır. Dışarıya iş verme sistemi, çalışma saatlerine ve ortaya çıkan ürünün kalitesine dair konularda etkisi olmayan tüccar sınıfında rahatsızlığa neden olmuştur. Zira, üretim sürecinde yaşanan gecikmeler ve nitelik sorunları tüccarın sermaye akışını sıkıntıya uğratmıştır. Bu süreçte üretimi ve denetimi artırmak adına iplik fabrikaları kurulmaya başlamış, makineleşmenin hız kazanması ve gaz lambasının kullanımı ile de çalışma saatleri uzamıştır. İlk başta zorlaşan çalışma koşullarından memnun olmayan Britanyalı işçiler görece yüksek maaşlara rağmen fabrika sisteminde çalışmaya soğuk baktıysa da zaman içinde çalışan sayısı artmış ve özellikle fabrikaların yoğun bulunduğu kentlerin nüfusu hızla yükselmiştir (O'Brien ve Williams, 2016: 64-65).

19. yüzyılın ikinci yarısında, demir ve kömürün daha etkin kullanımı ile ortaya çıkan, üretimde makineleşmenin çok daha verimli ve güçlü biçimde cereyan ettiği ve Sanayi Devrimi'nin ikinci aşaması olarak kabul edilen bir süreç başlamıştır. Bu süreçte demir yolu inşası önem kazanmış, buhar gücünden destek alan ve inşasında çelik kullanılan gemiler üretilmiş ve böylelikle hem nakliye süreleri azalmış hem de ticaretin daha geniş alanlara yayılmasına olanak sağlanmıştır (O'Brien ve Williams, 2016: 65-66). Bu dönemin başında da Birleşik Krallık'ın üstünlüğü göze çarpmaktadır. Nitekim bu ülke 1850 yılında sahip olduğu gemi ve demir yolu bakımından rakiplerinden önemli ölçüde üstünken, buhar makinelerinin ürettiği beygir gücü de Avrupa toplamının yarısından fazladır. Ancak ilerleyen yıllarda sanayi üretiminde önce Amerika Birleşik Devletleri ve daha sonra da Almanya, Birleşik Krallık'ı yakalayıp geçecektir (Roberts, 2015: 447).

Sanayi Devrimi'nin beraberinde getirdiği üretim tekniklerindeki yenilikler, doğal olarak üretim ilişkilerinde de değişime yol açmıştır. Teknolojik gelişmeler ve fabrikalaşma süreci üretkenliği yükseltirken, üretim araçlarını mülkiyetinde bulunduran sermaye sınıfının zenginliğine katkıda bulunmuştur. Yine bu süreçte bankaların kurulması da sermaye sınıfının yatırım olanaklarını çeşitlendirmiştir (Beaud, 2016: 98). Bu dönemde sermaye sınıfının artan ekonomik gücü siyasi alanda da karşılık bulmaya başlamıştır. 1830 Devrimleri sonucunda Birleşik Krallık'taki seçim sisteminde yapılan reform da daha fazla sayıda insanın oy hakkına sahip olmasına olanak tanıyarak, özellikle orta sınıfın siyasetteki ağırlığının artmasına yol açmıştır. Siyasi dengelerdeki değişimin sonuçları sermaye sınıfının korunması için çıkarılan yasalar ve yapılan düzenlemelerde de kendisini göstermektedir.

Sanayi üretimi veya ticaretle uğraşan kesimin artan siyasi gücünü yansıtan en önemli olaylardan biri Hububat Kanunu (*Corn Law*) odağındaki tartışmada yaşanmıştır. Yerli üreticinin korunması adına ithalattaki gümrük vergilerinin yüksek düzeyde tutulması, ülke nüfusunda yaşanan hızlı artış, yapılan savaşlar sırasında ortaya çıkan ticaret yasakları ve hava koşullarının zaman zaman üretimi kötü etkilemesi tahılı yüksek fiyattan satın almak zorunda kalan tüketicinin tepkisini çekmiştir. Alım gücü düşen halkın harcamalarında yaptığı kısıntı, diğer ürünlerin üreticilerinin de Hububat Kanunu özelindeki korumacı mevzuata olumsuz bakmasına neden olmuştur. Bu bağlamda sanayi üreticilerini toprak sahiplerine karşı harekete geçirmek için 1839 yılında Hububat Kanunu'na karşı bir birlik (*Anti-Corn Law League*) kurulmuş ve yoğun bir propaganda faaliyeti başlatılmıştır (URL-3).

Kanun'un iptaline karşı olanlar sanayicilerin işçilerine ucuz ithal tahıl temin ederek işçi ücretlerini düşük tutmayı planladıklarını, gerçekten işçilerin iyiliğini düşünseler işe onların çalışma koşullarını düzelterek başlamaları gerektiğini öne sürmüşlerdir. Kanun'un iptalini isteyenler ise ucuz gıdanın ihraç mallarının da fiyatını düşürerek ticareti canlandıracağını ve devlet müdahalesinden arındırılmış serbest ticaretin insanları bir araya getirip uluslararası ilerlemeyi sağlayacağını iddia etmişlerdir. Tüm bu tartışmaların neticesinde kanun 1846 yılında yürürlükten kaldırılmıştır (Roberts, 2015: 456-457). İlerleyen dönemde devletin gümrük vergilerindeki indirim sebebiyle azalan gelirleri ise ticaret hacminin büyümesi neticesinde artan gelirleri ile telafi edilmiştir (Persson, 2010: 161).

Sanayi burjuvazisini koruyan yasalara bir başka örnek de fabrikalaşma sürecinde ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılın son bölümünde kurulmaya başlayan fabrikalar; topraklarından edilen köylüler, başka sektörlerde iş bulamaz hale gelen işsizler ve yoksulların çalıştığı, birkaç katlı yapıdan oluşan binalardı. Bu binalarda çalışan işçiler ağır çalışma koşulları içerisinde, oldukça katı bir disiplin altında ve esnek olmayan biçimde çalışmak zorunda bırakılmışlardır. Ticaretin büyümesi, bilimsel buluşlar ile üretim tekniklerinin gelişmesi ve bankalar gibi çeşitli finans kuruluşlarının sağladığı sermaye ile fabrikalaşma süreci bu yüzyılın sonundan itibaren büyük bir ivme kazanmıştır. İşte bu bağlamda devlet de makineler veya makinelerin bulunduğu binalara zarar verenleri idama varacak ölçüde ağır bir şekilde yargılamış, gerektiğinde asker sevk etmiş ve işçilerin koşullarını geliştirmek adına örgütlenmelerini yasaklayan kanuni düzenlemeler yapmıştır (Beaud, 2016: 103-105).

Busüreçte Yoksulları Koruma Kanunu'nda (*Poor Law*) da değişiklikler yapılmıştır. 16. yüzyılın sonlarında çıkarıldığı haliyle yasa; papazların bölgelerindeki yaşlı, reşit olmayan ya da hasta yoksullara yardımını öngörmüş ve çalışabilecek olanlara iş imkânı sağlanmasını içermiştir. 18. yüzyılda bu yasa açlık sınırının altında yaşayan çalışanlara yardım edilmesini kapsayacak biçimde değiştirilmiş ve bu da kamu harcamalarında artışı beraberinde getirmiştir (URL-4). Buna karşılık Adam Smith

ve Thomas Robert Malthus'un da aralarında bulunduğu bir grup, bu yasanın işçilerin serbest dolaşımını engellediğini ve kırsal bölgelerde nüfus yoğunluğuna yol açtığını öne sürmüştür. Ayrıca mülk sahiplerinden düşük ücret alarak çalışanların tüm vergi yükümlülerinin sağladığı ek gelirden pay aldıklarını ve yardımların tarım işçilerinde genel bir ahlak bozukluğuna sebep olduğunu iddia etmişlerdir. Nihayetinde 1834 yılında yapılan bir yasal düzenleme ile yapılan yardım kısıtlanmıştır. Bu yasal değişikliğin başlıca sonucu ise ülkenin tamamında çalışabilecek iş gücü havuzunun büyümesi olmuştur (Cox, 1987: 131-132).

Bu dönemde loncaların önemi de azalmıştır. Özellikle 11. yüzyıldan itibaren Avrupa'da önemli bir ekonomik ve sosyal konuma sahip olan ve belirli meslek gruplarının çatı örgütünü oluşturan loncalar, faaliyet alanlarında gerek ürün gerekse de çalışma standartlarını belirlemekte, bu standartların dışında üretim yapılmasına izin vermeyip, fiyatları belirleyerek tekel oluşturmaktaydı. Öte yandan ticaretin merkantilizm döneminde gelişmesi ile şirketlerin sayısı artmış ve bu da öncelikle tüccar loncalarının önemini azaltmıştır. Teknolojik ilerlemeler ise kimi zanaatların varlığını gereksiz kılarken, bazılarınıninkinde değişime yol açmıştır. Fabrika sisteminin ortaya çıkması zanaat loncalarındaki usta-çırak ilişkisini erozyona uğratmış; ustalar kendileri girişimci veya ustabaşı olurken, kalfa ve çıraklar ise kurulan fabrikalarda ücretli işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır. Burada altı çizilmesi gereken bir husus, tüccarların ve sanayicilerin de iş gücü havuzunu genişletmek adına lonca sisteminin bozulmasından fayda sağladıkları gerçeğidir (Kazgan, 2014: 52; URL-5).

SERBEST TİCARETE YÖNELİK ADIMLAR

Coğrafi keşiflerle birlikte artan ticarete bağlı olarak zenginleşen tüccar kesiminin, teknolojik gelişmeler sonucunda sanayideki üretim araçlarına da sahip olmaya başladığı görülmektedir. Bu süreçte korumacı politikalar destek görmüş ve böylelikle tüccar kesimi ve oluşmaya başlayan sanayi burjuvazisi servetlerini büyük oranda artırma olanağına erişmişlerdir. Burjuvazi artan ekonomik gücü doğrultusunda siyasi açıdan da güçlenmiş ve ilerleyen dönemde yine çıkarları doğrultusunda bu sefer serbest ticareti önceleyen politikaları desteklemiştir.

Batı Avrupa'da serbest ticarete yönelik uygulamaların güç kazanmasında Birleşik Krallık ve Fransa'nın büyük etkisi olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Avrupa'nın en büyük iki gücü olarak nitelendirilebilecek bu iki ülke her ne kadar sanayileşmeye önem verip zamanla liberal ilkeleri benimsemişlerse de birbirlerine göre önemli farklılıklar sergilemişlerdir. Bu noktada iki ülkedeki sınıfların ekonomik ve siyasi gücü ön plana çıkmıştır. Sınıfların farklılaşan güçleri ve devletle olan ilişkileri, devletin işlevini ve müdahale alanını belirlemiştir.

Bu bağlamda öncelikli farklardan birinin devlet teşkilatında olduğu göze çarpmaktadır. Fransa, Birleşik Krallık'a oranla daha geniş bir bürokrasiye sahiptir. Bunda siyasi, ekonomik, kültürel ve hatta coğrafi unsurların yol açtığı tarihsel

farklılıkların rolü büyüktür. Fransa’da feodalizmi erozyona uğratan kararlar alan Kardinal Richelieu ve devamında mutlak bir monarşik düzen tesis eden Kral XIV. Louis’nin politikaları güçlü bir devlet yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Devlet bürokrasisi soylular dışındaki vatandaşları da bünyesine katarak genişletilmiş, aristokratlar kontrol altına alınmış, dini ayrılıklara müsamaha gösterilmemiş ve yerel yönetimlerin yetkileri törpülenerek oldukça merkezi bir yönetim teşkilatı oluşturulmuştur. Dış politikada ve askeri alanda kazandığı başarılar da XIV. Louis’nin imajına katkıda bulunmuş ve yönetim sisteminin kıtadaki diğer ülkeler tarafından örnek alınmasına yol açmıştır (Roberts, 2015: 353-358).

Birleşik Krallık’ta ise, VIII. Henry dini reform sürecinde Parlamentonun desteğini almak zorunda kalmış ve bu da Parlamentonun etkisinin artmasına ve önemli meselelerde Parlamentonun onayının gerektiğine yönelik bir anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. 1688’deki Şanlı Devrim sonrasında ise hükümdarın gücüne belirgin sınırlandırılmalar getirilmiş, 1689 yılındaki Haklar Yasası ile özgürlüklerin genişletilmesi sağlanmıştır. Birleşik Krallık’ın ticaret ve askeri güç yoluyla elde ettiği zenginlik ve dönemine göre daha özgür ve katılımcı bir siyasi ve hukuki yapıya sahip olması, refah ile özgürlük arasında ilişki olduğuna yönelik kanıyı desteklemiştir (Roberts, 2015: 354-356).

1830 ve 1848 yıllarındaki devrimler sırasında yaşanan iç çatışmalar Fransa’daki sınıflar arası ayrılığı derinleştirmiş ve eski rejimin kalan unsurları ile Fransız burjuvazisi, işçilere karşı ittifak kurma yoluna gitmiştir. Ancak bu bloğun sağlam temellere dayanmadığının farkında olan burjuvazi 1852 yılında Bonapart rejimi ile iş birliği yapmaya çalışmıştır. Bonapart rejimi ise kapsayıcı bir politika izlemiş; bir yandan liberal ekonominin gereklerini yerine getirirken, diğer yandan siyasi destek amacıyla madun sınıfların isteklerine cevap vermeye çalışmış ve bu hususta 1864 yılında grevlere yasal bir statü kazandırmıştır. III. Napolyon, Prusya güçlenip Fransa’ya tehdit oluşturana kadar genel hatlarıyla bu dengeyi sürdürmeyi başarmıştır (Cox, 1987: 139-141).

Bu noktada coğrafi keşifler ve sanayi devrimi gibi gelişmelerin; yarattığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sonuçların yanında iktisada ilişkin görüşlerin şekillenmesinde de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim 18. yüzyılda Fransa’da devletin ekonomiye müdahale etmesine karşı olan Fیزیokrasi düşüncesinin ve bundan etkilenen Adam Smith’in görüşlerinin bu dönemde ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Temelleri bu dönemde atılan Klasik İktisat Okulu’nun devletin ekonomiye müdahil olmamasını ve serbest ticareti savunan görüşleri, yükselmekte olan ve merkantilist dönemdeki tekelci anlayıştan ve diğer ekonomik kısıtlamalardan zarar gören sanayicilerin desteğini kazanmıştır (Kazgan, 2014: 50, 64, 70). Özellikle Birleşik Krallık’ta serbest ticaretin ucuz ham madde ve yeni piyasalar anlamına geldiğini düşünen bu sınıf, siyasete olan ilgisini artırıp çıkarları doğrultusunda propagandaya başlamış ve Hububat Kanunu’nun kaldırılmasında görüldüğü üzere aristokrasinin

devlet içindeki etkisini azaltmaya ve politikaları kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmeye başlamıştır (Özen, 2005-2006: 16).

Buna dair en iyi örneklerden biri de Denizcilik Yasasına dair tartışmalarda yaşanmıştır. Korumacılık döneminin simge yasalarından biri olan ve Birleşik Krallık'ın gerekirse savaşta da kullanabileceği gemilerinin sayısını ve denizaşırı ticarete İngiliz gemilerinin kullanım oranını artırmak için çıkardığı Denizcilik Yasası, 18. yüzyıldan itibaren eleştiri almaya başlamıştır. Bunda navlun fiyatlarının yüksekliği sebebiyle İngiliz ürünlerinin dünya ticaretindeki rekabet gücünün düşmesi önemli bir etkidir. Nitekim bu yasadaki şartlar zamanla gevşetilmiş ve nihayetinde 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yasa tamamen feshedilmiştir (URL-1).

Birleşik Krallık'ın serbest ticaret yolunda attığı adımlar zamanla Kıta Avrupası tarafından da takip edilmiştir. Bu süreçte Smith'in "mutlak üstünlük" ve Ricardo'nun "karşılaştırmalı üstünlük" teorileri de liberal serbest ticaret düşüncesinin fikri temelini oluşturmuştur. Ayrıca bunun tekelliliği önleyeceği, ücretleri ve kârı artıracacağı, artan rekabet seviyesinin de yenilikçiliği teşvik ederek üretim kapasitesini büyüteceği öne sürülmüştür (Kindleberger, 1975: 50). Krasner de (1976: 324-325) Avrupa'da 1820'li yıllardan 1870'lerin sonuna kadar olan süreçte serbest ticarete dönük çeşitli adımlar atıldığından bahsetmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Birleşik Krallık'ta görülen gümrük vergilerinin düşürülmesine dönük uygulamalar 1830'lu yıllarda Fransa'da takip edilmiş ve Alman topraklarında Prusya'nın önderliğinde 1834 yılında kurulan Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) için de benzer bir anlayış egemen kılınmıştır. 1850'lerde bu ülkelere pek çok Batı ve Kuzey Avrupa ülkesi de katılmıştır.

Birleşik Hollanda Cumhuriyeti'nde ekonomik ve siyasi alanda önemli etki sahibi olan tüccarların, gemi sahiplerinin ve bankerlerin içinde yer aldığı oluşum ticaret hacmini artırmak için ihracat ve ithalat üzerindeki vergilerin kaldırılmasını veya en düşük seviyeye düşürülmesini talep etmiş ve nihayetinde de bu doğrultuda kararlar alınmasını sağlamıştır. Ancak gerek Hollanda'nın denizaşırı bölgelerdeki kolonilerini kaybetmesi gerekse de Hamburg'un ticaretten elde edilen ürünlerin Orta Avrupa'ya ulaştırılmasında rakip olarak ortaya çıkması Hollanda'nın eski görkemine erişmesine engel olmuştur. Ayrıca teknolojik ilerlemeler üretici ülkelerin ticareti aracı kullanmaksızın doğrudan kendilerinin yapmasına olanak tanımış ve bu durum Hollandalı tüccarların iş alanlarını daraltmıştır (Kindleberger, 1975: 25-26).

Fransa'da ise şarap, ipek ve kozmetik gibi birtakım ürünlerin ticaretinin yoğunlaştığı bölgelerde serbest ticareti savunanlar çıkmıştır. Bunun yanında sanayiciler de girdi fiyatlarının gümrük vergilerinden dolayı yüksek düzeylerde seyretmesinden yakınmıştır. Devlet yapısı içinde de serbest ticareti savunanlar olmuş, örneğin III. Napolyon bir mektubunda sanayi üretimini artırmak için ham maddeler üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılmasının gerektiğinden ve rekabet eksikliğinin sanayinin gelişmesini engellediğinden bahsetmiştir. Bununla birlikte,

1850’li yıllarda III. Napolyon önderliğindeki hükümet ticareti serbestleştirmeye yönelik yasal düzenlemeler yapılmasını gündeme getirirken Meclis bu önerilere karşı çıkmıştır. Bu sebeple Meclis’in onayını gerektirmeyecek şekilde antlaşmalar vasıtasıyla gümrük vergilerinde değişiklik yapılması planlanmıştır. Dolayısıyla Fransa’da ticareti serbestleştiren antlaşmalarda ekonomik çıkarlar ve Michel Chevalier gibi entelektüel destekçilerin etkisi mevcutsa da siyasi nedenler gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Birleşik Krallık ile 1860 yılında imzalanan ve çeşitli ürünlerde gümrük vergilerinin karşılıklı olarak düşürülmesini öngören Cobden-Chevalier Antlaşması da siyasi nedenleriyle birlikte değerlendirilmelidir. III. Napolyon, bu antlaşma ile İtalya üzerindeki Avusturya etkisini kırmak amacıyla sefere çıkmadan önce İngilizlerin tarafsızlığını temin etmek istemiş ve ticarete serbestleşmeye yönelik ciddi bir adım teşkil eden antlaşma hükümlerini Parlamantonun onayına sunulmasını gerektirmeyecek bir şekilde siyasi bir antlaşma ile yürürlüğe koymuştur. Birleşik Krallık ise Avusturya kontrolünde olmayan bir İtalya’nın hem Fransa’ya hem de Avusturya’ya karşı denge unsuru teşkil edebileceğini düşünerek Fransa ile bu yönde bir antlaşmaya imza atmıştır (Kindleberger, 1975: 36-41; Stein, 1984: 364; Cox, 1987: 154; Becuwe vd., 2021).

Fransa’nın bu hamlesini Batı ve Kuzey Avrupa’daki diğer ülkeler de takip etmiş; gümrük vergileri karşılıklı olarak indirilmiş ve bazı ürünlerde tamamen kaldırılmıştır. Ayrıca en çok gözetilen ulus kaydı ilkesi temelinde karşılıklı ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. Bu noktada Alman Gümrük Birliği de gümrük vergilerinde indirim gitmiş, özellikle tahıl ihracatı ile uğraşan ve önemli bir ağırlığa sahip olan Junker sınıfının desteğiyle ticaretin serbestleşmesi teşvik edilmiştir. Bu hususta Junker sınıfı için ürettikleri tahıl, yün ve kerestenin Birleşik Krallık ve Polonya’ya ihracına yönelik bu yönde düzenlemeler yapılması önem arz etmiştir. Bismarck da Danimarka sorununda Fransa’nın dostluğunu kazanmak ve Alman Konfederasyonu’nda Avusturya’nın etkisini azaltmak için ticaret anlaşmalarına sıcak bakmış ve nihayetinde 1863 yılında Fransa başta olmak üzere çeşitli ülkelerle ticaret anlaşmaları imzalanmıştır (Kindleberger, 1975: 42-45; Lacher ve Germann, 2012: 115).

19. yüzyılın son çeyreğine kadar olan döneme ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında, coğrafi keşifler sonucunda keşfedilen yerlerden alınan ve Avrupa’ya nakledilen değerli madenlerin, kapitalist bir burjuva sınıfının oluşmasında önemli bir temel teşkil ettiği gözlenmektedir. Bu süreçte tüccarların önemi artmış ve devletler de zenginliği sahip olunan değerli madenler üzerinden tanımladıkları için devletler ile tüccarların çıkarları aynı bağlamda değerlendirilmiştir. Merkantilist görüşlerin hâkim olduğu bu dönemde gümrük vergileri artırılmış, nitelikli zanaatkârların ülke dışına çıkmaları yasaklanmış ve belirli şirketlere tekel yetkisi bahşedilmiştir.

Avrupa’daki bilimsel devrimin sonuçlarından biri olarak 18. yüzyılın ortalarında yaşanan Sanayi Devrimi ise üretim kapasitesinde büyük bir artış sağlamış ve

teknolojik fabrikalaşma sürecini başlatmıştır. Birleşik Krallık başta olmak üzere Avrupa'daki pek çok ülkede vuku bulan çitleme hareketi de çok sayıda küçük çiftçinin toprağını kaybetmesine neden olmuş ve toprağından olan bu kesim Sanayi Devrimi ile kurulmaya başlayan fabrikalarda çalışacak olan işçiler olarak kullanılmıştır. Ayrıca yine bu dönemde kurulan ve hızla faaliyete geçen bankalar ve diğer finans kurumları da yatırımların finansmanında rol almış ve tüm bu süreç hem üretimin hem de kârın yüksek seviyelerde seyretmesine olanak tanımıştır.

Birleşik Krallık'taki seçim kanununda 1832 yılında yapılan değişiklik, seçmen havuzunu bu yeni orta sınıfı da içerecek şekilde genişleterek bu sınıfın siyaset üzerindeki etkisini artırmıştır. Bu bağlamda merkantilist dönemdeki tekelci ve kısıtlama yanlısı anlayıştan zarar gören sanayiciler ve tüccarlar serbest ticareti savunmaya başlamıştır. Bu dönemde Adam Smith'in ve David Ricardo'nun serbest ticaretin, ticaretin tüm taraflarına fayda sağlayacağını savunan liberal savları fikri temeli oluşturmuş ve serbest ticaret yanlıları bu noktadan hareketle kampanyalarını şekillendirmişlerdir. Kapitalist sınıfın eski toprak aristokrasisine siyaset arenasında üstünlük sağladığı başlıca olay da Hububat Kanunu'nun ilgası ile yaşanmıştır. Böylelikle artan ticaret hem tüccarların hem de işçilere düşük ücret vermeleriyle önleri açılan sanayicilerin kârını artırmıştır.

Ayrıca üretim sürecinde kullanılan makinelere zarar vermek ağır suç sayılmış, işçilerin örgütlenmesi yasaklanmış, Yoksulları Koruma Kanunu'nda iş gücü havuzunu genişleten düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreçte lonca sisteminin bozulması da yine sanayicilerin çıkarına olan bir gelişme olmuştur. Serbest ticaretin ve bunun önündeki kısıtlamaların kaldırılmasını destekleyenlerin başarılı olduğu bir başka husus de Denizcilik Yasası'na ilişkin yaşanmıştır. Ticarete Britanya gemilerinin kullanılmasını şart koşan ve İngiliz denizciliğinin gelişmesinde büyük pay sahibi olan bu yasal düzenleme, navlun fiyatlarının yüksek olmasının rekabet gücündeki olumsuz etkisi sebebiyle eleştiri konusu olmuş ve nihayetinde de kaldırılmıştır.

Hollanda'daki durum da Birleşik Krallık ile benzerlik teşkil etmektedir. Merkantilist dönemde korumacı ve tekelci bir çerçevede hareket eden, tüccar sınıfın büyük bir nüfuz sahibi olduğu ülke, İngiltere ile rekabet edebilmek ve dünya ticaret hacmindeki payını korumak için serbest ticarete zemin hazırlayan kararlar almıştır. Ancak gerek güçlü bir ordusunun bulunmayışı ve Birleşik Krallık'ın aksine güçlü devletlerle karasal komşuluğu bulunması gerekse de ticari düzlemde Birleşik Krallık ve Hamburg ile yeterince rekabet edememesi nedeniyle geri planda kalmaya başlamıştır.

Fransa'da ise Birleşik Krallık ve Hollanda'dan farklı olarak sert sınıf çatışmaları ve güçlü bir devlet anlayışı mevcuttur. Özellikle kanlı geçen devrimlerin gölgesinde süregelen iç siyasette değişken sınıf ittifaklarına ve belirli bir sınıfın istikrarlı bir hegemonya kuramamasına tanık olunmuştur. Bu durum bir yandan devlete belirgin bir özerklik alanı açarken bir yandan da sınıfların istikrar adına güçlü bir lider

arayışı içinde olmaları sonucunu doğurmuştur. Sanayileşme süreci devlet eliyle yürütülmeye çalışılmış ve ticari kısıtlamaların kaldırılmasına yönelik kararların alınmasında ekonominin yanında siyasi çıkarlar da söz konusu olmuştur. Nitekim daha önce belirtildiği üzere, Birleşik Krallık ile gümrük vergilerini düşüren antlaşmanın yapılmasındaki temel amaç Avusturya'ya karşı girişilecek savaşta Londra'nın tarafsızlığını garanti altına almaktır.

Almanya'da ise ulusal birlik kurulmadan önce bir gümrük birliği tesis edilmiştir. Prusya'nın serbesti ticareti benimsemesinde tahıl ihracatı ile uğraşan ve bu devletin en ağırlığa sahip sınıfı olarak göze çarpan Junker sınıfının ekonomik çıkarları temel etkindir. Bu sınıfın çıkarlarının yanında siyasi sebepler de ticaretin serbestleştirilmesinde etkili olmuş; Bismarck, Danimarka sorununda Fransızların dostluğunu kazanmak ve Alman Konfederasyonu üzerinde Avusturya'nın etkinliğini azaltmak için ticari anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir.

Her ne kadar devletler serbest ticarete yönelik kararlar almış ve düzenlemeler yapmışlarsa da tüccarların ve yatırımcıların faaliyetlerini yoğunlaştırmaları için bazı güvencelere ihtiyaçları olmuştur. Bu bağlamda devletlerin, para birimlerinin değerini belirli bir miktar altına sabitlemelerinin önemli faydası olmuştur. Altın standardı olarak bilinen bu uygulama ile ticaret hacminin büyümesi hız kazanmıştır. Ayrıca devletler kendi hazinelerindeki altın miktarı kadar para basmaya özen göstermiş, bu durum da yatırımcılar için bir güvence teşkil etmiştir. Altın standardının meydana getirdiği ticaret rejimine göre, bir devlet başka bir devlet ile girdiği ticaret ilişkisi sonucunda açık vermişse doğal olarak para birimi diğer para birimine karşı değer kaybetmekte ve bu da ülkeden altın çıkışına sebep olmaktadır. Bu sebeple para birimi değer kaybeden ülke faizleri yükseltilmiş, faizlerin yükselmesi de hem büyümeyi yavaşlatmış hem de ithalatı azaltmıştır. Öte yandan parası değer kazanan ülkede de ticari ilişki sonucu ülkeye giren altın miktarı arttığı için para arzı artmış; bu da enflasyona, ithalatın artmasına ve yerel para biriminin değer kaybetmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bir süre sonra durum eski haline dönmüştür. Nihayetinde uygulamada her ne kadar altın standardına tam olarak uyulmamışsa da bu rejimin yarattığı güvence ticaretin artırılmasını teşvik etmiş ve ekonomik büyümeyi hızlandırmıştır (O'Brien ve Williams, 2016: 68-70).

Altın standardına ilk geçen ülke 1821 yılında aldığı karar ile Birleşik Krallık olmuştur. Özellikle geçmiş dönemde düşük faiz ile kredi veren, ancak ülkedeki enflasyon sebebiyle alacakları paranın alım gücü düşecek olan bankerler ve kredi veren yatırımcılar, altın standardına geçilmesini desteklemiştir. Onlara topraklarını uzun vadeli ve sabit bir fiyattan kiraya vermiş olan, ancak enflasyon sebebiyle varlıklarında görece azalma yaşayan toprak sahipleri de katılmıştır. Ayrıca Napolyon Savaşları sebebiyle Kıta Avrupası üzerinde bulunan varlıklı yatırımcıların önemli bir bölümü doğrudan askeri saldırıya uğrama olasılığı oldukça az olan, siyasi istikrarı ve ticaret bağlantıları ile ön plana çıkan Britanya'ya sığınmış ve daha sonra

da yerleşmişlerdir. Bunların dışında savaş sebebiyle Birleşik Krallık'ın bonolarını satın alan yatırımcılar, savaş sonrasında yatırımlarının karşılığını alabilmek için enflasyonun düşmesini istemişlerdir. Böylelikle Birleşik Krallık'ın içinde altın standardına geçilmesini talep eden geniş bir koalisyon oluşmuş ve 1821 yılında da bu yönde adım atılmıştır (Broz, 2003: 205-210).

İktisadi açıdan daha liberal bir düzene geçilmesinde 1870'li yıllara kadar süren küresel ekonomideki büyümenin de kayda değer bir payı vardır. Sermayenin önemli bir kısıtlama olmaksızın dolaşımı cari açıkların geçici olarak da olsa sübvansane edilmesine ve sistemsiz sorunların ertelenmesine olanak tanımıştır. Ayrıca Cox (1987: 148) Viyana Kongresi'ndeki kararlarla beraber Avrupa'da oluşan güç dengesinin liberal düzenin gereklerini yerine getirmenin risklerini azalttığını ifade etmektedir.

Bununla birlikte, uluslararası ticarete gümrük vergilerinin kolayca düşürülemediğini de belirtmek gerekir. 1860 yılında Birleşik Krallık ile Fransa arasında imzalanıp ticaretin serbestleşmesi yolunda önemli bir aşama teşkil ettiği varsayılan Cobden-Chevalier Antlaşması tüm kısıtlamaları kaldırmış değildir. Ancak antlaşma en çok gözetilen ulus kaydı ilkesini gündeme sokmuş, bu da daha sonra farklı devletler arasında benzer içerikte anlaşmalar imzalanmasına ön ayak olmuştur. Nitekim Birleşik Krallık anlaşmadan sonraki beş yıl içerisinde Alman Gümrük Birliği, Belçika, İtalya ve Avusturya ile ticari anlaşmalar imzalarken; Fransa da benzer şekilde on bir farklı ticaret anlaşmasına imza atmış ve kendi kolonileri ile ticaret yapılmasının önündeki engelleri azaltmıştır (Stein, 1984: 364-367). Diğer Avrupa ülkelerinin özellikle Fransa ile ticarete serbestleşmeyi içeren anlaşmalar imzalamalarında, 1860 Cobden-Chevalier Antlaşması'nın ardından bu ülke ile olan ticaret hacimlerinde düşüş yaşanmasını istememeleri önemli bir etkidir. Bu bağlamda dış ticaret hacimlerinde daralma istemeyen devletler sistemin dışında kalmak istememiş ve bu da yeni anlaşmalar yapılmasına zemin hazırlamıştır (Lazer, 1999: 482). Atlantik'in diğer kıyısındaki ülkelere göre daha korumacı bir politika izleyen Amerika Birleşik Devletleri dahi 1875'e kadar gümrük vergilerini aşamalı olarak indirmiştir (Hobsbawm, 2018: 128).

İktisadi açıdan daha liberal bir ticaret rejimine geçilmesinde ekonomik sebeplerin yanında uluslararası alandaki siyasi gelişmeler de rol oynamıştır. Her ne kadar Viyana Kongresi, Kıta Avrupası üzerinde bir devletin hegemonya kurmasını engelleyecek şekilde sınır düzenlemeleri yapmışsa da arka planda Birleşik Krallık'ın "zor" aracı olan askeri gücünün varlığı güç dengesinin korunmasında önemli bir teşvik unsuru olmuştur. Ancak burada kastedilenin asker sayısı değil donanma gücü olduğu belirtilmelidir. Paul Kennedy, 19. yüzyılın bazı dönemlerinde Birleşik Krallık'ın donanma kuvvetinin, ardından gelen üç veya dört donanmanın toplam kuvvetine denk olduğunu belirtmektedir. Bu donanma Avrupa'da İngiliz çıkarlarına uygun olan iktidarları ayakta tuttuğu gibi Akdeniz çevresindeki ülkelere de ülke çıkarlarına

uygun müdahaleler gerçekleştirmekten de çekinmemiştir (Kennedy, 1987: 154). Ayrıca Roberts (2015: 510), İngiliz donanmasının denizlerde bir tür bekçi görevi gördüğünü belirterek bunun diğer devletlerin de çıkarına olduğunu ileri sürmektedir. Kuvvet dengesinin belirli bir süre için de olsa sürebilmesi devletlerin ekonomik çıkarlarını korumak için ticaretin serbestleştirilmesine dönük düzenlemeler ve anlaşmalar yapabilmelerine olanak tanımıştır.

Sahip olduğu sömürgelerde yönetimi genellikle kontrolü altında tuttuğu yerel elitlere bırakan Birleşik Krallık, gerekli gördüğü durumlarda müdahale etmekten kaçınmamıştır. Bazen sömürge olan ya da liberal düzenin büyük güçlerine karşı koyamayacak güçte olan devletler de sermaye ve teknoloji ithalatının sağlayabileceği faydaları düşünerek bu düzenin kurallarını benimsemeye daha yatkın olmuşlardır. Ayrıca bu ülkelerdeki elitler, kendi çıkarları uyarınca ülke ekonomilerini dışarıya açmaktan çekinmemişlerdir (Cox, 1987: 144-146). Buna ek olarak, Britanya'nın kendi çıkarları doğrultusunda diğer devletlere yapabileceği mali yardımlar da Birleşik Krallık dış politikası için önemli bir araç teşkil etmiştir (O'Brien ve Williams, 2016: 73).

Amerika Birleşik Devletleri'nde iç savaşın sona ermesi ve Almanya'nın siyasi birliğini sağlamasıyla birlikte bu iki ülke hızlı bir sanayileşme süreci içerisine girmiş ve 1890'lı yıllarda İkinci Sanayi Devrimi'nin ana unsurlarından olan çelik üretiminde Birleşik Krallık'ı geçmişlerdir. Benzer bir durum kömür üretiminde de söz konusu olmuştur. Birleşik Krallık'ın görece gerilemesi dünya ticaretindeki payında da göze çarpmaktadır. 1880 yılında dünya ticaretinin yaklaşık dörtte birini yürüten Birleşik Krallık'ın payı 1913 yılına gelindiğinde altıda birine düşmüştür. Bu süreçte Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya, Birleşik Krallık'ı yakalayamamasalar dahi aradaki farkı oldukça azaltmışlardır (Cox, 1987: 153; Beaud, 2016: 197-198; Hobsbawm, 2018: 167).

Birleşik Krallık, sanayi ve ticarete yaşadığı görece gerilemeyi finans alanındaki yatırımlarıyla telafi etme yoluna gitmiştir. Bu aşamada ülkenin yaygın ticaret ağı sayesinde üstün bir konum edinen İngiliz sterlini önemli bir aracı işlevi görmüş ve altına sabit olması da güvenilirliğini yükseltmiştir. Devletin serbest ticaret ilkesine bağlılığı da finansal operasyonların hacminin büyümesine katkıda bulunmuştur. Bütün bu etkenler Londra'nın hem özel kuruluşların hem de yabancı devletlerin ve merkez bankalarının varlıklarını tuttuğu veya finansal operasyonlarını üzerinden yürüttüğü bir finans merkezi konumuna erişmesini sağlamıştır (Broz, 2003: 208-209).

Roberts (2015: 449-450) da 19. yüzyılın son bölümünde daha belirgin olacak şekilde, başını Birleşik Krallık'ın çektiği Avrupa ülkelerinin diğer ülkelere yaptıkları sermaye ihracında artış yaşandığına dikkat çekmektedir. Avrupalı ülkelere gelen sermayeyi ham madde satın alımında veya tarım ile sanayide gerekli kalkınmayı gerçekleştirmek üzere yatırım yaparken kullanan ülkeler, bunun karşılığında faiz

ödemek ya da kurdukları işletmelerin belirli bir hissesini sermayeyi sağlayanlara temin etmek durumunda kalmışlardır. Buradan elde edilen kazançta ek olarak deniz taşımacılığı ve sigortacılık gibi hizmetlerden kazanılan gelir de özellikle Birleşik Krallık'ın cari açığının finansmanında önemli bir işlev görmüştür. Roberts, işte bu sistemin devamı için Birleşik Krallık'ın barışın sürmesine ihtiyacı olduğuna vurgu yapmaktadır.

Bununla birlikte 19. yüzyılın son çeyreğinde serbest ticarete yönelik düzenlemelerin geri alındığı bir sürece girilmiştir. Bunda önemli bir etken ülkeler arasındaki rekabettir. Özellikle Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini sağlamalarının ardından yeniden şekillenen Avrupa siyaseti ve sanayileşme yarışı, devletler arasındaki rekabete ivme katmıştır. Bu da beraberinde korumacılığı ve sömürge arayışlarını getirmiştir (Cox, 1987: 154). Ayrıca 19. yüzyılda daha da güçlenen milliyetçilik akımı, uluslararası siyaseti devletler arasındaki gerginliği yükselterek etkilemiştir. Tüm bu unsurların etkili olduğu bir süreç içerisinde kuvvet dengesini korumak da oldukça zorlaşmıştır.

Siyasi alandaki mücadele ekonomik alandaki rekabeti de etkilemiş ve Krasner'in (1976: 325) de belirttiği üzere 1870'li yılların sonlarından itibaren Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya ve Fransa kademeli olarak gümrük vergilerini artırma yoluna gitmişlerdir. Pek çok Avrupa devleti ile ticareti olan Fransa'nın korumacı bir ekonomi politikasına geçmesinde III. Napolyon'un tahttan düşürülmesinin ardından kurulan Üçüncü Cumhuriyet'in ilk devlet başkanı olan Adolphe Thiers'in payı büyüktür (Kindleberger, 1975: 41). Bu durum tıpkı Cobden-Chevalier Antlaşması sırasında olduğu gibi iç siyasetin de uluslararası ticaretteki kararlarda etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

SONUÇ

Coğrafi keşiflerin meydana getirdiği zenginliğin ve Avrupa'daki Aydınlanma hareketine bağlı olarak ortaya çıkan bilimsel devrimin bir sonucu olan Sanayi Devrimi, artı değer oluşumuna katkıda bulunmuş ve üretim ilişkilerini değiştirmiştir. Bu süreçte özellikle Birleşik Krallık'ta biçimlenen kapitalist sınıf, çıkarı doğrultusunda önce merkantilist daha sonra da liberal öğretiyi temelinde hareket ederek karar alma mekanizmasındaki etkinliğini artırmıştır. Birleşik Krallık'ın denizcilikteki üstünlüğü ve sahip olduğu mali kaynaklar, Viyana Kongresi'nin ardından kuvvet dengesi ekseninde oluşturulan düzenin belirli bir süre için de olsa sürdürülebilmesine katkıda bulunmuş; savaş tehlikesinin azalması Britanya'nın hem üretimini hem de ticaret hacmini artırabilmesine zemin hazırlamıştır.

Hollanda uluslararası ticaretteki rekabette geri kalmamak için serbest ticarete yönelik düzenlemeler hayata geçirmişse de güçlü bir ordusunun bulunmayışı kolonilerini zaman içinde kaybetmesine neden olmuş ve Avrupa üzerinde rakip ticaret merkezlerinin ortaya çıkması ülkenin rekabet gücünü düşürmüştür. Alman topraklarında ise gerek Junker sınıfının ekonomik çıkarları gerekse de ülkesinin

sınırlarını ve nüfuzunu artırmak isteyen Bismarck'ın ticaret anlaşmalarını bir dış politika aracı olarak kullanması gümrük vergilerinin düşürülmesinde etkili olmuştur.

Fransa'da devlet bürokrasisi ve monarşi sınıflardan nispeten özerk olarak hareket etmişse de sanayicilerin ucuz ham madde arayışı içinde olması ve tüccarların bu yöndeki baskısı ticaretin serbestleştirilmesine yönelik düzenlemelerin hayata geçmesine ön ayak olmuştur. Birleşik Krallık ile 1860 yılında imzalanan Cobden-Chevalier Antlaşması'nda görüldüğü üzere serbest ticareti savunan isimlerin yönetimde etkin olduğu dönemlerde bu ivme güçlenmiştir. Ayrıca Avusturya'ya karşı savaşa girmeden önce Birleşik Krallık'ın tarafsızlığını garanti altına alma düşüncesi de bu antlaşmanın imzalanmasında etkili olmuştur. Bu anlaşma kıtada benzer yönde adımlar atılmasına vesile olmuş, bu iki ülke ile ticaret hacimlerinin daralmasını istemeyen diğer Batı ve Kuzey Avrupa ülkeleri de serbest ticarete yönelik anlaşmalar imzalamışlardır.

Bununla birlikte Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini sağlamaları, sanayileşme ve sömürge yarışı ile milliyetçilik akımı gibi etkenler güç dengesinin sürdürülebilmesini zorlaştırmış, bu durum uluslararası ticarete rekabet edebilmek için ekonomik korumacılığın uygulanmasını savunan görüşlerin iç siyasette güç kazanmasına zemin hazırlamış ve korumacılığa yönelik bir ticaret politikası izlenmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa ülkeleri sırasıyla gümrük vergilerini yükseltmişlerdir. Dolayısıyla gerek ticaretin serbestleştirilmesi gerekse de korumacılığın önem kazanması süreçlerinde yaşananlar hem ulusal hem de uluslararası alanda yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin karar alım süreçlerinde etkili olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. 14. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Beaud, M. (2016). *Kapitalizmin Tarihi (1500-2010)*. 2. Baskı. (çev. F. Başkaya). İstanbul: Yordam Kitap.
- Becuwe, S., Blancheton, B. ve Meissner, C. M. (2021). The French (Trade) Revolution of 1860: Intra-Industry Trade and Smooth Adjustment. *The Journal of Economic History*, 81(3), 688-722.
- Broz, L. (2003). The Domestic Politics of International Monetary Order: The Gold Standard. İçinde J. A. Frieden ve D. A. Lake (Editör), *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth* (199-219). Londra ve New York: Routledge.
- Cox, R. W. (1987). *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.
- Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Frieden, J. A. ve Lake, D. A. (2003). Historical Perspectives. İçinde J. A. Frieden ve D. A. Lake (Editör), *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth* (69-71). Londra ve New York: Routledge.
- Gilpin, R. (2016). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*. 4. Baskı. (çev. M. Duran, S. Oktay, M. K. Ceyhan ve G. Polat). Ankara: Kripto Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2018). *Sanayi ve İmparatorluk*. 6. Baskı. (çev. A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ikenberry, G. J. (2001). *After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order After Major Wars*. Princeton ve Oxford: Princeton University Press.
- Kazgan, G. (2014). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadin Evrimi*. 14. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kennedy, P. (1987). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Kindleberger, C. P. (1975). The Rise of Free Trade in Western Europe, 1820-1875. *The Journal of Economic History*, 35(1), 20-55.
- Krasner, S. D. (1976). State Power and the Structure of International Trade. *World Politics*, 28(3), 317-347.
- Kriedte, P. (1981). Proto-industrialization Between Industrialization and De-industrialization. İçinde P. Kriedte, H. Medick ve J. Schlumbohm (Editör), *Industrialization Before Industrialization* (135-160). (çev. B. Schempp). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lacher, H. ve Germann, J. (2012). Before Hegemony: Britain, Free Trade, and Nineteenth-Century World Order Revisited. *International Studies Review*, 14(1), 99-124.
- Lake, D. (2003). British and American Hegemony Compared: Lessons for the Current Era of Decline. İçinde J. A. Frieden ve D. A. Lake (Editör), *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth* (127-139). Londra ve New York: Routledge.
- Lazer, D. (1999). The Free Trade Epidemic of the 1860s and Other Outbreaks of Economic Discrimination. *World Politics*, 51(4), 447-483.
- O'Brien, P. (2002). The Pax Britannica and American Hegemony: Precedent, Antecedent or Just Another History?. İçinde P. O'Brien ve A. Clesse (Editör), *Two Hegemonies: Britain, 1846-1914 and the United States, 1941-2001* (3-64). Londra: Ashgate.
- O'Brien, R. ve Williams, M. (2016). *Global Political Economy: Evolution & Dynamics*. 5. Baskı. Londra ve New York: Palgrave.
- Onuf, N. (1997). Hegemony's Hegemony in IPE. İçinde K. Burch ve R. Denmark (Editör), *Constituting International Political Economy* (91-110). Londra: Lynne Rienner.
- Overbeek, H. ve van der Pijl, K. (1993). Restructuring Capital and Restructuring Hegemony: Neo-Liberalism and the Unmaking of the Post-War Order. İçinde H. Overbeek ve K. Van der Pijl (Editör), *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s* (1-27). Londra: Routledge.
- Özen, Ç. (2005-2006). Neogramşiyen Hegemonya Yaklaşımı Çerçevesinde Güç ve Global Finans: Pax Britannica'daki Büyük Dönüşüm. *Uluslararası İlişkiler*, 2(8), 3-31.

- Persson, K. G. (2010). *An Economic History of Europe: Knowledge, Institutions and Growth, 600 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, J. M. (2015). *Avrupa Tarihi*. (çev. F. Aytuna). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Spiezio, K. E. (1990). British Hegemony and Major Power War, 1815-1939: An Empirical Test of Gilpin's Model of Hegemonic Governance. *International Studies Quarterly*, 34(2), 165-181.
- Stein, A. A. (1984). The Hegemon's Dilemma: Great Britain, the United States, and the International Economic Order. *International Organization*, 38(2), 355-386.
- URL-1: <https://www.britannica.com/event/Navigation-Acts> (E.T.: 18.12.2022).
- URL-2: <https://www.britannica.com/topic/Bill-of-Rights-British-history> (E.T.: 18.12.2022).
- URL-3: <https://www.britannica.com/event/Corn-Law-British-history> (E.T.: 18.12.2022).
- URL-4: <https://www.britannica.com/event/Poor-Law> (E.T.: 18.12.2022).
- URL-5: <https://www.britannica.com/topic/guild-trade-association> (E.T.: 18.12.2022).
- Wiesner-Hanks, M. E. (2013). *Early Modern Europe (1450-1789)*. 2. Baskı. Cambridge: Cambridge University Press.

DAVRANIŞSAL YAKLAŞIMLAR VE SAĞLIK EKONOMİSİ

Hilal MOLA¹

GİRİŞ

Giderek artan Dünya nüfusu ile birlikte yaşanan sağlık sorunları ve dolayısıyla sağlık harcamaları da artış göstermiştir. Özellikle yaşanan kronik hastalıklar ve obezite ülkelerin ekonomilerinde oldukça yüksek harcamalara neden olmuştur. Artan bu hastalıklarla baş etmeye çalışan ülkeler bir yandan sağlık harcamalarını karşılamaya çalışırken bir yandan da daha sağlıklı toplumlar için politikalar geliőtirmeyi amaçlamışlardır. Bu politikalar oluştururken yardım alınan bir disiplinde davranışsal iktisattır. Davranışsal iktisadın ortaya çıkıŐıyla birlikte aslında bireylerin rasyonel olmadıkları irrasyonel veya sınırlı rasyonel davranış sergiledikleri ortaya koyulmuştur. Bireylerin aldıkları kararda rasyonel davranış sergileyememeleri karar verme sürecinde yönlendirilebilmelerinin de mümkün olabileceği yapılan çalışmalar ile gösterilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar devletlerin büyük bir problemi haline gelen sağlık harcamalarında da davranışsal iktisat politikalarının uygulanabilirliğini akıllara getirmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada davranışsal iktisattan yararlanılarak sağlık harcamalarının nasıl azaltılabileceği ve davranışsal iktisat ile sağlık ekonomisinin nasıl destekleneceğinden bahsedilecektir. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde davranışsal iktisat ve sağlık ekonomisinden kısaca bahsedilerek, ikinci bölümde davranışsal iktisatta sağlık ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilecektir. Son bölümde ise sonuç kısmına yer verilecek ve davranışsal iktisadın desteğini alarak sağlık harcamalarını azaltabilmek için uygulanabilecek politikalardan bahsedilecektir.

¹ Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-2707-5577> hilal.karatas@atauni.edu.tr

DAVRANIŞSAL İKTİSAT

İktisat ve psikoloji bilimlerine incelendiğinde ikisinin de ortak notasının insan olduğu görülmektedir. İktisat bireylerin ekonomik kararlarıyla ilgilenirken, psikoloji ise bireylerin davranışları ve bunların nedenleriyle alakadar olmaktadır. Bunun neticesinde iktisat ve finans literatüründe sosyoloji ve psikolojinin karar alma süreçleri ile ilgili teori ve bulgularından etkilenilmiştir (Eser ve Toıgonbaeva, 2011). Böylece bireysel davranışların açıklanabilmesi için iktisat ve psikoloji bilimi arasında yeni bir bağ kurulmuş ve yeni akım iktisadın bir dalı olan davranışsal iktisat doğmuştur (Mola, 2020). İktisat biliminin alt dalı olan davranışsal iktisat bireylerin karar ve tercihlerinde, zihinsel, duygusal ve psikolojik faktörlerin bireylerdeki yansımalarını araştırmaktadır. Aslında insan davranış ve tercihlerini inceleyen iktisat bilimine göre bireyler homo economicustur. Geleneksel iktisat bireyleri incelerken davranışlarında, kararlarında ve tercihlerindeki hatalarını ortaya koyan zihinsel sapmaları çoğu zaman dikkate almamıştır (Aktan ve Yavuzaslan, 2020). Bu nedenle davranışsal iktisat, klasik iktisadın bazı varsayımlarına karşı çıkmış ve kendi varsayımlarını ortaya atmıştır. Klasik iktisadın en önemli varsayımlarından biri bireylerin rasyonel olduklarını kabul etmektir.

Rasyonellik varsayımına karşılık davranışsal iktisat bireylerin sınırlı rasyonel olduğunu savunmuştur. Sınırlı rasyonellik varsayımı, bireyin nasıl davranacağından değil nasıl davrandığı üzerinden hareket etmektedir. Bu durum bireylerin bilişsel kapasitelerinin sınırlı olduğunu belirtmektedir. Bu düşünce ile Simon, sınırlı rasyonelite kavramını ortaya atmış ve iktisadi aktörlerin karar verirken en iyiye değil kendilerini tatmin eden alternatiflere odaklanmasının ve kaynakların sonsuz olmadığı ortamda yaşayan bireyin davranışları için daha uygun olduğunu belirtmiştir (Dumludağ, Gökdemir, Neyse & Ruben, 2015). Bireylerin irrasyonel davranış sergilediklerini ortaya koyan davranış biliminin gelişmesiyle birlikte neredeyse tüm çalışma alanlarında rasyonel olmayan insan davranışlarının etkisi incelenmiş ve farklı alanlarda araştırmalar yapılmıştır (Sumer, 2020) İlk olarak Adam Smith'in 1759 yılında yayınladığı "The Theory of Moral Sentiments" eseri ile bireylerin davranışlarını psikolojik açıdan incelemiş ve böylece davranışsal iktisadın temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte bireylerin rasyonel olduğu varsayımı yerini sınırlı rasyonelite veya irrasyonelite kavramlarına bırakmıştır.

Ayrıca Smith eserinde sempatinin önemini vurgulayarak, belirli bir durumda karşımızdaki insanın ne hissettiğini bilemeyeceğimizi, ancak kendimizi o durumda düşünerek bize nasıl davranılmasından memnun olursak karşıya da öyle davranmamız gerektiğini belirtmiştir. Smith başka bir eserinde ise; bireyleri eyleme yönelten bir motivasyon ile faydayı ilişkilendirerek, adil bir piyasayı sempati üzerine kurulu bir hale getirmenin ekonomik ve sosyal hayatı iyileştireceğini belirtmiştir (Matsuyama, 2009).

Smith insan davranışları altında yatan psikolojik ilkeleri belirtmiş ve bireysel tercih, karar yönlerinden bahsetmiştir. Smith'in incelediği diğer başlıklar; zarardan

kaçınma, aşırı güven, zamanlar arası seçimdir (Asraf, Camerer ve Lowenstein, 2005). Zamanla davranışsal iktisat kapsamında incelenen diğer başlıklar ise; çıpalama etkisi, sahiplik etkisi, batık maliyet etkisi, kendini doğrulama tuzağı, çerçeveleme etkisi, tahmin ve öngörü etkileri, kayıptan kaçınma etkisi ve sürü psikolojisi etkileridir. Bu gibi birçok başlığın tüketicilerin karar verme veya tercih yapma süreçlerinde yönlendirici etkileri olduğu ortaya koyulmuştur. Bu başlıklardan kısaca bahsetmek gerekirse;

- **Çıpalama Etkisi:** Bireylerin karar verme süreçlerinde edindikleri ilk bilgiyi baz almasıdır (Tversky ve Kahneman, 1974).
- **Sahiplik Etkisi:** Bireylerin sahip oldukları şeylerin daha kıymetli olduğunu gösteren etkidir. Bu etkiyi daha iyi anlayabilmek için Ariely'nin yapmış olduğu çalışma örnek verilebilir. Ariely çoğu kişinin gitmek isteyeceği bir basket maçı biletine sahip olanlar ile olmayanlar arasında bir araştırma yapmıştır. Çalışma sonucunda bilete sahip olan kişiler bilete çok daha fazla fiyat isterken bileti almak isteyen kişiler ise çok daha az bir fiyat sunmuşlardır (Ariely, 2019).
- **Batık Maliyet Etkisi:** Karşılaşılan bir zararın etkisinden kurtulabilmek için yeni bir kararın alınmasıyla ortaya çıkar. Bireyler zarar ne kadar büyük olursa olsun bundan vazgeçemez ve kaybı ortadan kaldırmak için zarara devam ederler (Tekin, 2022) Bu duruma batık maliyet etkisi veya batık maliyet tuzağı denilmektedir. Batık maliyet tuzağı göstermektedir ki aslında zararı kabullenip alınan kararlardan vazgeçerek bireyler daha az zarardan kurtulabileceklerdir.
- **Kendini Doğrulama Tuzağı:** Karar vericilerin aldıkları kararlarda diğer insanlar tarafından onaylanma arzusunun barınmasıdır. Alınacak kararı onaylayacak ve karşı düşüncüyü yok sayacak şekilde karar alınmasıdır.
- **Çerçeveleme Etkisi:** Bireylerin sunulan seçeneklerin sunuluş şekillerinin olumlu veya olumsuz çağrışımlarla sunulduğuna bağlı olarak karar vermesidir (Tversky ve Kahneman, 1981). Yapılan çalışmalarda genellikle görülmektedir ki bireylere olumlu ve olumsuz olarak iki şekilde sunulan seçeneklerden aynı şeyi ifade ediyor olmalarına rağmen bireyler genellikle olumlu ifadelerle yönlendirilmektedirler.
- **Tahmin ve Öngörü Etkileri:** Günlük hayatımızda sürekli tahminlerde veya öngörülerde bulunabiliriz. Bu durumlar bazen bizi doğruya yönlendirebilirken bazen de yanlışlara sürükleyebilmektedir. Aldığımız ekonomik kararlarda da yapmış olduğumuz tahmin ve öngörüler sonucunda zarara uğrayabiliriz. İşte bu durumlar davranışsal iktisatta tahmin ve öngörü etkileri olarak ifade edilmektedir.
- **Kayıptan Kaçınma Etkisi:** Kayıplar genellikle kazançlardan daha büyük görünmektedirler ve bu doğrultuda bireyler kazanç durumlarında daha

fazla riskten kaçarken kayıp durumlarında daha fazla risk alabilen davranış sergilemektedirler (Corr ve Plagnol, 2019).

- **Sürü Psikolojisi Etkisi:** Sosyal bir varlık olan insan çevresindeki insanlar ile birlikte hareket etmekte ve çevresindekilerin davranış biçimlerini benimsemektedir. Bunun yanı sıra hayatta kalma iç güdüsünün bir parçası grup halinde hareket etmektir. Grup davranışlarında bulunmak bireye çoğu zaman güven, güç ve rahatlama sağlamaktadır (Tekin, 2022). Bu şekilde grup halinde hareket etmek sürü psikolojisini ortaya koymaktadır.

Daha sonra yapılan çalışmalar ile davranışsal iktisada yeni kavramlar kazandırılmaya başlanmıştır. Bazı çalışmalarda bireylerin karar verme süreçlerine müdahale edilebilecek politikalar geliştirilirken bazı çalışmalarda ise özellikle karar alma sürecindeki risk faktörü üzerinde durmuştur. Risk kavramını geliştirenler ise davranışsal iktisadın diğer öncüleri olan Kahneman ve Tversky'dir.

Kahneman ve Tversky 1979 yılında bahsettikleri beklenti teorisi ile davranışsal iktisatta belirsizlik ve risk altında karar alma yaklaşımları daha da önem kazanmıştır (Mola, 2022). Daha sonra alınan ödüller ile davranışsal iktisadın ilgi çekici konusu olan yeni kavram ise dürtme olmuştur. Dürtme kavramı Richard H. Thaler ve Cass R. Sunstein'in 2017 yılında aldığı Nobel ödülü ile bilim dünyasında ilgi odağı olmaya başlamıştır.

Dürtme; herhangi bir seçeneği yasaklamadan veya teşvikleri önemli ölçüde değiştirmeden, insanların davranışlarını tahmin edilebilir bir şekilde değiştiren durumlardır. Örneğin asitli bir içecek yerine kasa etrafına su yerleştirilmesi ile okul kantinlerinde veya kafelerde asitli içecek tercihini azaltabiliriz. Düşük maliyetli olan dürtmeler, bireylerin sahip olduğu seçenekleri koruyan hamlelerdir. Böylelikle dürtmeler, bireylerin kendi seçimlerini yapmalarına fırsat veren, hem özel hem de kamu sektöründeki finansal, eğitim ve sağlık gibi alanlarda çalışan kişilerin kolaylıkla benimseyebileceği bir yaklaşım haline gelmiştir (evrimagac.org).

SAĞLIK EKONOMİSİ

Dünya Sağlık Örgütü tarafından sağlık, fiziksel, ruhsal ve sosyal boyutlarını da içerecek şekilde, hastalık ve sakatlığın olmadığı her yönüyle tam bir iyilik hali olarak tanımlanmıştır. Önemli bir hak olarak görülebilecek sağlık durumunda bu hakkı elde etmek için yeterli düzeyde sağlık hizmetinden faydalanmak gerekmektedir. Bu nedenle bireylere yeteri kadar sağlık hizmeti sunabilmek için gerekli düzenlemeler yapılarak yatırımlar sağlanmalıdır (Ulutürk, 2015).

Bu doğrultuda bütün ülkelerde, sağlık ve sağlık hizmetleri konularının ekonomik, politik ve toplumsal konularının önem kazandığı görülmektedir. Bu gelişme incelendiğinde ülkelerin kendi içsel dinamikleri kadar ülkelere özgü gibi görünen fakat küresel düzeydeki ekonomik ve toplumsal etkileşimlerin yansımalarının da etkili olduğu görülmektedir. Özellikle son zamanlarda artan sağlık harcamaları,

hem sağlık ekonomisi olarak ekonomik boyutun hem de sağlık sistemlerinde gerçekleştirilmesi gereken sağlık reformlarını daha çok ön plana çıkarmıştır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde son otuz yılda neredeyse ülkelerin tamamında sağlık harcamalarına ayrılan pay iki kat bazılarında daha fazla artış göstermiştir. Örnek vermek gerekirse 2006 yılında küresel düzeyde sağlık harcamasının 4 trilyon A.B.D doları olarak gerçekleştiği ve bu harcamanın yaklaşık olarak dünya gelirin % 8,6'sını kapsadığı görülmüştür (WHO, 2008). Ülkelerin gayri safi milli hasıllarında oldukça büyük paya sahip olan sağlık harcamalarının gün geçtikçe artış göstermesi sağlık ile ekonomi kavramlarının bir arada incelenmesine yol açmıştır. Sağlık harcamalarındaki artışın nedenleri Jack (1999) yılında yaptığı çalışmada iki süreçle ilişkilendirmiştir.

Bunlardan birincisini demografik dönüşüm olarak adlandırılır. Bu durum bireylerin daha sağlıklı olması ile yaşam sürecinin değişmesidir. Yaşam süresinin artması ve ölüm hızının azalması ile yaşlı nüfus giderek artmıştır. Örneğin OECD 2008 raporuna göre 65 yaşından sonra kadınların yaşam süresi ortalama 19,3 yılken erkeklerin ise 15,9 yıldır. Görülmektedir ki 1970 yılından sonraki süreçte kadın ve erkekler için 3,5 yıllık bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Bu durumlar sağlık harcamalarını arttırırken diğer yandan kadınların çalışma hayatına girmesi, eğitim düzeyinin artması çocuk sayısını yani doğum hızını azaltmıştır. Bu durumda sağlık hizmetlerine olan talebi, ihtiyaç biçimini ve kaynak dağılımını etkilemektedir. İkinci değişim süreci ise epidemiyolojik dönüşümdür. Bu dönüşüm hastalıkların yaygınlığı ve görülme sıklığındaki değişikliklerdir. Epidemiyolojik dönüşüm ile geçmişte yaşanan bazı hastalıklar ortadan kalkmış, bazı hastalıkların tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Böylece ölüm sayısı azalmış hem de yaşam süresi uzamıştır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde yaşanan enfeksiyon kaynaklı bebek ve çocuk ölümlerinin önlenmesi, kızamık ve çocuk felci gibi hastalıkların aşılardan geliştirilmesiyle önlenmesi bu süreçteki önemli adımlardandır. Ancak sağlıkla ilgili atılan bu önemli adımların yanında tütün, alkol kullanımı ve değişen beslenme alışkanlıkları neticesinde artan kilo sorunlarının beraberinde getirdiği hastalıklarda da artışlar görülmektedir. Genel olarak bu durumlar toplumların ekonomik ve sosyal ilişkilerinde değişikliklere neden olmakta ve sağlık hizmetlerine olan talebin değişmesine ve dolayısıyla sağlık harcamaları, finansman, maliyet gibi birçok konuyu gündeme getirmektedir (Çalışkan 2008, 31). Görülmektedir ki zamanla değişen yaşam koşulları beraberinde yaşam süresinde ve yaşanan hastalıklarda birçok değişiklik meydana getirmiştir. Bu değişikliklerle ülkelerin sağlık alanında yaptıkları harcamalarda değişmiş ve ülkelerin gündemlerinde önemli bir yer edinmiştir. Böylece sağlık ve ekonomi kavramları bir arada kullanılmaya başlamış ve sağlık ekonomisi kavramı ortaya çıkmıştır.

Ekonomi biliminin alt dalı olan sağlık ekonomisi kavramı, sağlık sektöründe ekonominin temel yöntemlerinin uygulanmasıdır. Sağlık ekonomisinin bu kadar

etkin olmasının en önemli nedeni, neredeyse tüm ülkelerde sağlık hizmetlerine yönelimin çok olması ve bu durumun ikame edilemez olduğundandır (Dürrü, 2012). Başka bir deyişle sağlık ekonomisi, sağlık sektöründe etkinliği sağlayacak alternatifleri tartışarak bu alternatifler dahilinde de yüksek faydayı düşük maliyetle elde etmeyi amaçlamıştır (Çilingiroğlu, 2001).

Sağlık ekonomisinin ortaya çıkmasıyla birlikte başlayan tarihi seyrinde önemini ortaya koymak için atılan adımlar şöyledir. 17. yy'da yaşayan Petty'e göre bir bireyin ulusal üretime sağladığı katkı o bireyin değerini ortaya koymaktadır. Petty yaşamı koruyan harcamaların neler olduğu ve nasıl hesaplanması gerektiğini ortaya koyan çalışmalar yapmıştır. 19.yy'da yaşayan Ghadwick ise toplum sağlığının iyileştirilmesi yönünde alınacak önlemlerin ülke ekonomilerinde önemli bir yatırım olacağını belirtmiştir. Başka bir bilim adamı olan Sinton, 1935-1936 yıllarında yapmış olduğu çalışma ile Hindistan'da yaşanan sıtma hastalığının ne kadar iktisadi kayıp'a neden olduğunu araştırmıştır. 1942 yılında Russel ve Menon ise Hindistan'da yaşanan sıtmanın emek arzı ve kazançlar üzerindeki etkilerini incelemiştir (Mutlu ve Işık, 2005).

SAĞLIK EKONOMİSİNDE DAVRANIŞSAL İKTİSAT POLİTİKALARININ UYGULANMASI

Bireyleri davranışsal iktisattan faydalanarak sağlıklı bir yaşama yönlendirmeyi hedefleyen çalışmalar ve elde edilen sonuçlar incelendiğinde davranışsal iktisadın sağlık harcamalarının azalmasında nasıl etkili olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalar şöyledir;

Özellikle yaygınlaşan kronik hastalıklar, sağlıklı yaşam biçimleri ile önlenmektedir. Almanya'da sekiz yıl süren ve yirmi üç binden fazla kişiye yapılan bir çalışmada, sigara kullanma, vücut kitle indeksinin 30 kg/m² altında olması, haftada üç buçuk saat spor yapma ve meyve ve sebze yoğunlukta olacak şekilde beslenme olarak dört kategori ile kronik hasta olma arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma sonucunda dört kategoriyi sağlayan katılımcıların kronik hastalığı yakalanma oranının %78 daha az olduğu belirtilmiştir (Ford vd. 2009). Bu durum dikkate alındığında, sadece davranışsal iktisadın daha sağlıklıya yönlendiren politikalarının kullanılmasıyla bile birçok kişinin kronik hastalığa yakalanmasının önlenebileceği söylenebilir. Çünkü bireyler, uygulanan politikalar ile sigara kullanımına son verebilir, sağlıklı beslenmeye ve sağlıklı yaşam biçimi sürdürmeye yönelebilirler.

Yapılan başka bir çalışmada ise, bir takım katılımcının sigara tüketimine son verilmesine yönelik programlar uygulanmış diğer bir katılımcı gruba ise bu programlar yanı sıra maddi destek sağlanmıştır. Sağlanan programlara katılım sağlayanlara 100 dolar, altı ay sonra sigarayı bırakanlara 250 dolar ve daha sonraki altı ayda ise hiç sigara içmeyenlere 400 dolar verilmiştir. Bir yılın sonunda maddi destek sağlanan grubun hiç destek verilmeyen gruba göre sigarayı bıraktırmada

üç kat daha başarılı olduğu sonucuna varılmıştır (Volpp vd. 2009). Bu çalışmada göstermektedir ki davranışsal iktisat uygulamaları ile bireyler istenildiği gibi daha iyiye ve daha sağlıklıya yönlendirilebilmektedirler.

Frank (2004) davranışsal iktisat ve sağlık ekonomisi adlı çalışmasında davranışsal iktisat uygulamalarından faydalanılarak sağlık ekonomisine katkılarını incelemektedir. Çalışma özellikle, doktor-hasta etkileşimlerine, bakım kalitesine, sigorta ve sağlık hizmeti talebi ile ilgili konulara değinmektedir. Çalışmada davranışsal iktisadın, sağlık sektörüne uyarlanabilecek çok etkili kavram ve araç sunduğundan, sağlık hizmetlerinin modellerinin anlaşılması ve zenginleştirilmesi amacıyla davranışsal ekonomiden alınan fikirlerin kullanılarak hasta-hekim etkileşiminin basit yöntemlerle genişletilebileceği vurgulanmıştır.

Zimmerman (2009) yaptığı çalışmada davranışsal iktisadi sağlıklı yaşam sürdürmek amaçlı kullanmış ve bireyleri fiziksel aktiviteye yönlendirmeye çalışmıştır. Bireylere müdahale ederek fiziksel aktivite teşviki sağlayan Zimmerman çalışma sonucunda bireylerin sağlıklarını geliştirme çabalarını desteklemek için kültürel bir değişim girişimlerini içerdiği gerektiğini de önermektedir.

Baicker vd. (2012) yaptıkları çalışmalarında sağlık sigortası kapsamındaki sorunları davranışsal iktisat perspektifinden ele almışlardır. Karar verme ve sigorta alımı ile ilgili kanıtlar sunarak bunu hem sağlık sigortası kapsamındaki eksikliklerden kaynaklanan sorunlarda hem de sorunların çözülmesine yönelik davranışsal bir yaklaşım geliştirmek için kullanmışlardır. Çalışmada davranışsal ekonomiden elde edilen bilgilerin hem düşük kabul kaynaklarına hem de kapsamı genişletmeyi amaçlayan farklı politika kaldıraçlarının etkinliğine ışık tutabileceğini bulmuşlardır. Elde ettikleri sonuçları kamu ve özel sigorta kapsamı için politika sorunlarına ve sağlık reformu çalışmalarına uyarlamışlardır. Çalışma sonucunda, sağlık sigortası reformunun başarısının büyük ölçüde sigorta kapsamına ve davranışsal bileşenlere bağlı olduğu anlaşılmıştır. Davranışsal iktisadın, emeklilik tasarruflarından, gıda kuponu kullanımlarına kadar etkili olduğu belirtilmiştir.

Rice (2013) yaptığı çalışmada davranışsal iktisada genel bir bakış açısı sunarak, bireylerin kararlarını ve sağlığını iyileştirmek için sağlık hizmetlerinden nasıl yararlanılabileceğini araştırmıştır. Çalışma sonucunda davranışsal iktisadın yardımcı politikayı yoksa politikaların temel noktası mı olduğu önemsenmeden bireylerin davranışlarına politikalar ile müdahalelerin olabileceğinin ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.

Bickel, Moody, ve Higgins (2016) çalışmalarında ekonomi ve psikolojinin kesişim noktası olan davranışsal iktisadın bireylerin sağlıklı yaşam sürmelerine teşvik edilmesi kapsamında uygulamaları incelenmiştir. Çalışmalarında tütün, alkol ve diğer madde kullanımlarının, zayıf beslenmenin, fiziksel hareketsizliğin araştırma ve müdahale için önemli hedefler olduğunu belirlemişlerdir.

Kessler ve Zhang (2014) ise çalışmalarında davranışsal iktisada geniş bir bakış açısı sunarak, politika yapıcıların sağlık kararlarına müdahale edebilecekleri ortamları açıklamaktadır. Çalışmada ödül teşvikleri, bilgi ve belirginlik, bağlam ve çerçeveleme ve sosyal güçler olarak dört başlık üzerinde durularak bunların ilaç uyumu, obezite, kilo kontrolü ve tıbbi bağış gibi sağlık davranışları üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda politika hedeflerine ulaşmak için çeşitli halk sağlığı müdahaleleri tanımlanmıştır.

Ulutürk (2015) yılında yaptığı çalışmada ise sağlık ekonomisini her yönüyle ele almış ve Türkiye’de sağlık statüsünü, sağlığın ölçülmesinde kullanılabilecek yöntemleri derinlemesine açıklamıştır. Bu çalışma sağlık ekonomisi hakkında aydınlatıcı bilgiler içermesi nedeniyle sağlık ekonomisine müdahalelerde davranışsal iktisadın hangi politikalarından faydalanılabileceği konusunda yardım sağlamaktadır.

Vlaev, King, Darzi ve Dolan (2019) çalışmalarında davranışsal iktisattan faydalanılarak sağlık davranışlarını etkilemek için finansal teşviklerin kullanılabilirliğini açıklamaktadırlar.

Mete ve Tarım (2020) çalışmalarında çerçeveleme etkisi, batık maliyet etkisi ve zihinsel muhasebenin sağlık hizmetlerine yönelik alınan kararlardaki etkisi araştırılmıştır. 726 kişiye uygulanan anketler SPSS programında analiz edilmiş ve çalışma sonucunda davranışsal iktisadın sağlık hizmetine yönelik kararlar üzerine anlamlı farklılık olacağı belirtilmiştir.

Mete (2020) yaptığı çalışmada davranışsal iktisadın diğer hizmet sektörlerinde gözlemlendiği gibi sağlık hizmetlerinde de tüketici davranışlarında etkili olup olmadığını ve sağlık hizmeti tüketiminde tüketicilerin daha çok hangi konularda ilgili olduklarını, önem verdiklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma davranışsal iktisadın etkilerinin sağlık hizmetleri tüketici tercihlerinde ve tüketici tarzlarında farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Özellikle tüketici kararlarında, demografik özelliklerde yaşanan farklılıklar, hizmet ücretleri ve tüketici sorumlulukları belirleyici etken olmuştur. Kısacası çalışmada davranışsal iktisat konularının sağlık hizmetlerinde tüketici kararlarını etkilediği ortaya koyulmuştur.

Serim ve Küçükşenel (2020) yaptıkları çalışmada bireylerin sağlıklı yaşam koşulları dahilinde hayatlarını sürdürebilmelerinde dürtme yöntemlerinin kullanılabileceğini açıklamışlardır. Çalışmasında dürtmelerin sezgisel, duygusal ve dolayısıyla otomatik davranışları hedef alan rasyonel bilişsel süreç ile düşünen bireye hitap eden politikalardan farklı olduğunu belirterek, davranışsal iktisada göre bireyin yaptığı davranışların otomatik olarak gerçekleştiğini vurgulamıştır. Bu duruma sağlık ekonomisi açısından bakıldığında ise, çoğunlukla kişilerin sağlıksız beslendiklerini, sağlıklarıyla ilgili bir problemle karşılaştıklarında doktora gitmeyi ertelediklerinin ve sağlıkla ilgili uygulanması gereken prosedürlerden uzak kaldıklarını belirtmiştir. Bu nedenle davranışsal iktisattan yararlanarak

sağlık politikalarının, bireylerin daha iyi karar almalarına yardımcı olacak şekilde ve tercilerini kısıtlamayacak türde olması gerektiğinden bahsetmiştir. Özellikle dürtmeler üzerinde durulan çalışmada, bireylerde davranış değişikliğini sağlamak amacıyla daha çok ikna edici eğitsel müdahalelerin, ortamı yeniden şekillendiren etkiler olduğu üzerinde de durulmuştur. Davranışsal iktisat alanında oluşturulan politikaların obezite üzerinden araştırılmaya çalışan bu çalışmada uygulanacak politikanın başarısının, sağlık hizmeti arz ve talep edenlerin karar mekanizmalarının iyice anlaşılması olmasına ve buna uygun müdahalelerde bulunulması gerektiğine bağlı olduğu ve davranışsal iktisadın sağlık ekonomisi üzerindeki uygulamalarında özellikle davranışa özgü durumlarda ümit verici olduğu sonucuna varılmıştır.

Serim ve Arıkan (2021) ise davranışsal iktisat yaklaşımından faydalanarak Türkiye'deki sağlık sistemine önerilerde bulunmuşlardır. Çalışmada özellikle içgörülerin önde tutulması diğer çalışmalardan farklılığını ortaya koymuştur. Çalışmada özellikle sağlık alanında uygulanan dürtmelerin başarısının, bireylerin normal davranış şekillerinin net olarak belirlenmesine bağlı olduğunu ve bu doğrultuda müdahaleler yapılmasından bahsedilmiştir. Ayrıca çalışmada Türkiye'de karşılaşılan davranışsal politika engelleri tespit edilerek bu doğrultuda davranışsal iktisat yaklaşımları belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda davranışsal iktisat müdahalelerinin şimdiye kadar etkili olması ve düşük maliyetli olması bu politikaları destekleyici nitelikte olduğu belirtilmiştir.

Doğuş (2021) yılında kaleme aldığı çalışmasında Türkiye'de sağlık harcamalarını incelemiş ve davranışsal iktisat odaklı çözüm önerileri sunmuştur. Özellikle çalışmada dürtme anlamına gelen nudge kavramı üzerinde durulmuş ve sağlık harcamalarına çözümler sunan davranışsal iktisat kavramında örnek bir çerçeve uygulaması açıklanmıştır.

SONUÇ

Günümüzde yaşanan yoğun çalışma saatleri, koşuşturma ile geçen günler nedeniyle insanlar ne spor yapabilmeye ne de sağlıklı beslenmeye zaman ayıramamaktadırlar. Bu durumda sağlıklı ve hastalıklara kolay yakalanabilen, savunma mekanizması güçsüz bireylerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Hayatımız boyunca planladığımız şeyleri yerine getirebilmek için en başta gerekli olan şeyin sağlık olduğunu unutarak hareket eden bireylerin dikkatinin bu noktaya çekilmesi gerektiği artan kronik hastalıklar ile daha da gündeme gelmiştir. Yapılan çalışmalar ile bireylerin daha sağlıklı bir yaşama yönlendirmek yanında artan hastalıklar neticesinde yükselen sağlık harcamalarına da çözümler üretmek amaçlanmıştır. Sağlık ekonomisinin günümüzde oldukça önemli bir yer edinmiş olması birçok akademisyeni bu alanda çalışmaya yönlendirmiştir. Sağlık ekonomisi kendi çerçevesinde araştıran bilim adamları, genellikle sağlık harcamaları boyutunu inceleyerek bu harcamaların neden arttığını ve nasıl düşürülebileceğini incelemişlerdir. Sağlık harcamalarının ülke bütçelerinde oldukça fazla yer kaplaması

araştırmacıları farklı alanlara da yönlendirmiş ve farklı alanlar veya disiplinler ile sağlık ekonomisinin nasıl destekleneceği araştırma konusu olmuştur. İşte davranışsal iktisat bu noktada dikkat çeken bir disiplindir. Çünkü bireylerin neredeyse tüm davranışlarının altında psikolojik nedenler yatmaktadır. Davranışsal iktisat da bireylerdeki bu psikolojik etkilerin ekonomik yönünü incelemektedir. Bu yönüyle bireyleri daha sağlıklıya ve daha iyi yönlendirebilen davranışsal iktisat doğrudan ülke ekonomilerine katkı sunmaktadır. Özellikle daha sağlıklıya yönlendirilebilen bireyler günümüzde yaşanan birçok kalıtsal hastalıktan veya yaygın hastalıklardan uzak kalabilmektedirler. Buda daha sağlıklı bireyler ve daha az sağlık harcamaları demektir. Bu nedenle özellikle ülkelerin davranışsal iktisadı bir politika aracı olarak kullanması hem bireyleri daha sağlıklı bir yaşama yönlendirebilir hem de sağlık harcamalarında ciddi derecede azalmalar sağlayabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C., C. & Yavuzaslan K. (2020). Davranışsal İktisat. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 12(2), 100-120
- Arieli D. (2019). Akıldışı Ama Öngörülebilir. Çeviren; Hekimoğlu Gül A., Bolat F., Optimum Basım ve Sanayi, İstanbul
- Ashraf, N., Camerer C., F. & Loewenstein G. (2005). Adam Smith, Behavioral Economist. Journal Of Economic Perspectives, 19(3), 131-145
- Baicker, K., Congdon W., j. & Mullainatan S. (2012). Health Insurance Coverage and Take-Up: Lessons From Behavioral Economics. 90(1), 107-134
- Bickel K. W., Moody L. & Higgins S. (2016). Some Current Dimensions of the Behavioral Economics of Health-Related Behavior Change. Preventive Medicine, 92, 16-23
- Corr, P. & Plagnol A. (2019). Behavioral Economics the Basics. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Çalışkan, Z. (2008). Sağlık Ekonomisi: Kavramsal Bir Yaklaşım. 26(2), 29-50
- Çilingiroğlu, N. (2001). Ekonomik Gelişme ve Sağlık Ekonomisi. Yeni Türkiye Sağlık Özel Sayısı II. 40, 1594-1613
- Doğuş, E. (2021). Türkiye’de Sağlık Harcamaları ve Çözüm Önerisi Olarak Davranışsal İktisat, 7(3), 647-664
- Dumludağ, D. Gökdemir, Ö., Neyse, L. & Ruben, E. (2015). İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar. Ankara: İmge Kitabevi.
- Dürtme Teorisi <https://evrimagaci.org/durtme-teorisi-kucuk-durtmeler-insanlarin-secimlerini-onemli-derecede-nasil-etkileyebiliyor-10913> erişim tarihi;10.11.2022
- Dürri, Z. (2012). OECD Üyesi AB Ülkelerinin Sağlık Ekonomisi Yönünden Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- Eser R. & Toıgonbaeva D. (2011). Psikoloji e İktisadın Birleşimi Olarak Davranışsal İktisat. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 6(1), 287-321
- Ford, E.S., Bergmann, M. M., Kröger, J., Scienkiewitz, A., Weikert, C. & Boeing, H. (2009). Healthy Living is The Best Revenge: Findings From The European Prospective Investigation Into Cancer and Nutrition-Postdam Study. Archives of Internal Medicine, 169 (15), 1355-1362
- Frank G. R. (2004). Behavioral Economics and Health Economics. National Bureau of Economic Research. 3-39
- Kessler J. B. & Zhang C. Y. (2014). Behavioral Economics and Health. In preparation for the Oxford Textbook of Public Health. Dürtme <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=caae043858947e86701467e260a0dc5caa4209b9> Erişim Tarihi: 01.12.2022
- Matsuyama, N. (2009). Relativity of Alfred Mashall’s Psychological Research and Economics. <https://www.jshet.net/old/annals/het51-60/5102/matsuyama.pdf> Erişim tarihi 02.12.2022
- Mete C. (2020). Sağlık Hizmetlerinde Davranışsal Ekonominin Tüketici Satın Alma Davranışlarına Etkileri. Doktora Tezi Marmara Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü
- Mete C. & Tarım M. (2020). Davranışsal Ekonomi Kapsamında Demografik Özelliklerin Sağlık Hizmetlerinde Tüketici Kararlarına Etkisi: İstanbul İlinde Bir Uygulama. Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, 12(45), 289-297
- Mola H. (2022). İktisadi Risk Algısına Kültürel Eğilimler Işığında Analitik Bakış: Türkiye- Rusya- ABD-Japonya Örneği. Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(1):34-40
- Mola H. (2020). Davranışsal İktisat Perspektifinden İktisadi Karar Alma Sürecinde Gizli Tuzaklar ve Dürtmeler. Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi. 2(1), 20-35
- Rice T. (2013). The Behavioral Economics of Health and Health Care. Annual Reviews Further. 34, 431-447
- Serim H. & Arıkan G. (2021). Sağlık Hizmetlerinde Davranışsal İktisat Yaklaşımı: Türkiye’deki Sağlık Sistemi İçin Öneriler. Üleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi. 12(32), 1352-1375

- Serim H. & Küçükşenel S. (2020). Davranışsal İktisat ve Dürtme: Sağlık Politikaları Özelinde Bir İnceleme. Hacettepe Üniversitesi
- Sumer, S. (2020). Deneysel Finans Kavramına Teorik Bir Bakış. Davranışsal Finans. Edt. Dr. Mehmet Fatih Buğan. Gazi Kitabevi. Ankara,1-19
- Tekin, B., G. (2022). Davranışsal İktisat Eğitiminin İktisadi Rasyonalite Üzerine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.
- Tversky, A. & Kahneman, D. (1974). Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases. Science, 185 (4157) 1124-1131
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The Framing of Decisions and the Psychology of Choice, Science, 211 (4481), 453-458
- Ulutürk,S. (2015). Sağlık Ekonomisi,Sağlık Statüsü, Sağlıkın Ölçülmesinde Kullanılan Ölçütler ve Önemi: Türkiye Örneği. 52(603), 47-63
- Vlaev İ., Kral D., Darzi A. Dolan P. (2019). Changing Health Behaviors Using Financial Incentives: A Review From Behavioral Economics. 19, 1-9
- Volpp, K.,G. Loewenstein, G., Troxel, A.B., Doshi, J., Price, M., Laskin, M., & Kimmel, S.E (2008). A Test of Financial Incentives to Improve Warfarin Adherence. BMC health services research, 8(1), 1-6
- WHO, (2008). World ealth Statistics 2008, Geneva, WHO.
- Zimmerman F. J. Using Behavioral Economics to Promote Physical Activity. Preventive Medicine. 49 (4),289-291

TOPLUMSAL CİNSİYET-HUKUK İLİŞKİSİ: ULUSLARARASI VE ULUSAL BELGELERDE KADIN HAKLARI

Hasan Fatih KAL¹, Kübra KÜÇÜKŞEN²

1. GİRİŞ

İnsanın yaratılış özellikleri itibariyle biyolojik-doğal durumu “cinsiyet” kavramı ile ifade edilirken, cinsiyetin sosyal kültürel olarak inşası, 1970’lerden itibaren sosyal bilim literatürüne giren “toplumsal cinsiyet” kavramı ile ifade edilmektedir. Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetin, kadınlar ile erkekler arasındaki farklılıkların toplumsal ve kültürel düzeyde kurulmuş yönlerine dikkat çekmektedir (Marshall, 1999: 98). Kültür durağan olmayan, toplumdan topluma farklılık gösteren ve sürekli yenilenen bir olgudur. Toplumsal cinsiyet de kültürden bağımsız bir kavram olmadığı için her çevrede farklı şekillenmektedir. Her toplumun değer yargıları, olayları yorumlayış biçimleri, kendisini oluşturan üyelerinden beklentileri farklıdır. Bu farklılıklardan dolayı toplumsal cinsiyet kavramına tek tip bir açıklama bulmaya çalışmak uygun olmamaktadır (Akalın & Baş, 2018: 113).

Toplumun bireylerden beklediği roller olarak tanımlanan toplumsal cinsiyet kavramı erkek ve kadın arasındaki psikolojik, davranışsal farklılıkların toplumsal ve tarihsel olarak yapılandırıldığını öne sürmekte, bireysel cinsiyet farklılıkların ötesinde kadınların aleyhine ayrımcı, eşitsiz, baskıya dayalı bir toplumsal yapılanmaya dikkat çekmektedir (Acar Savran, 2013: 235). Tarihsel süreçte sadece kadınlar değil, tüm ezilen altta kalan erkeklerin de ırk, sınıf, dini aidiyet vb. nedenlerle çok sık eşitsiz muamelelere maruz kaldıkları, dışlandıkları bilinmektedir. Fakat hiç birinin sadece cinsiyetinden dolayı dışlanmaya, ayrımcılığa maruz kalmadığı düşüncesi (Berktaş, 2012: 20-21) nedeniyle “toplumsal cinsiyet” kavramı daha çok kadının dezavantajlı konumunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Kavramın arka planında erkeğin akıl, kültür ve uygarlıkla, kadının doğa ile ilişkilendirilmesi ve aralarındaki rol paylaşımının bu doğrultuda şekillendiği anlayışı vardır.

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7021-1829 hsnfthkl@gmail.com

2 Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9248-9541, kubrakucuksen@erbakan.edu.tr

İlk çağlardan beri erkekler güçlü fiziksel özelliklerinden dolayı avlanma, aile geçimini sağlama gibi roller üstlenirken; kadınlar zayıf fiziksel yapıları ve doğurganlık özellikleri sonucunda evde bakım hizmetleri ve annelik rolünü üstlenmişlerdir. Toplum tarafından atfedilen ve benimsenen bu özellikler aydınlanma düşüncesi ve sanayileşme ile başlayan kadının iş hayatına katıldığı süreçte yaşanan gelişmelerle farklı boyutlara taşınmıştır. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri ekonomik üretim ve tüketim faaliyetlerinin sanayileşmeyle birlikte evin dışına taşınması, ailenin diğer işlevlerle birlikte ekonomik işlevini de kaybetmesi ve yeni oluşan ekonomik sistemdeki ağır çalışma koşullarıdır. Bu süreçte ağır şartlarda düşük ücretlerle çalışan işçilerin zamanla gelişen tepkileri ve hak arama mücadeleleri insan hakları kavramını gündeme getirmiştir.

İnsanlara verilen değeri ifade eden insan hakları kavramı dinlerin kutsal kitaplarında yer almasına rağmen hukuksal anlamda ilk kez 1215’de İngiltere’de imzalanan Magna Carta ile kullanılmaya başlanmıştır (Bitmez, 2019: 55). Batı toplumlarının Ortaçağ feodal yapısından krallığa geçiş sürecinde J.Locke ve J.J. Rousseau gibi düşünürler sayesinde (Dursun, 1991: 173) eşitlik adalet ve barış temelinde hak arayışları toplumları harekete geçirmiş, 1789 Fransız İhtilâlinde sonra, verilen mücadelenin başarılı bir sonuca ulaştığını gösteren belge niteliğindeki “İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi” açıklanmıştır (Berktaş, 2004: 1). Kişiler arasında din, dil, ırk, mezhep, cinsiyet vb. ayırım yapmadan herkesin sahip olması gereken hakları anlatan bu kavram önceleri düşünce boyutunda savunulmuş, yirminci yüzyılda uluslararası sözleşmelere ve ulusal anayasa metinlerine geçmiştir. Uluslararası alanda insan haklarını korumaya yönelik ilk teşebbüs Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 10 Aralık 1948’de kabul ettiği “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”dir. Tavsiye niteliğinde olup bağlayıcılığı olmamasına rağmen beyanname devletlerin çoğu tarafından kabul edilmiş, karşı çıkan devlet olmamıştır. Bu haklar bireylerin insan olmasından dolayı henüz doğmadan önce kazandığı, herkese karşı savunabileceği temel haklardır (Şen, 2013: 144-145). Süreçle birlikte insan hakları bireyi ön plana çıkaran, devletin gücünü sınırlandıran ve bazı durumlarda ulus devletin bile etki alanının dışında bir alan oluşturmuştur. Devletler bu hakları korumak ve geliştirmek için çalışmalar yapmaktadır (Turhan, 2013: 359). Ancak ataerkil toplum yapısında insan haklarının erkek hakları olarak düzenlendiği kadınları dışarda bıraktığı gerekçesiyle eleştirilmiş, cinsiyete dayalı olarak yaşanan eşitsizliklerin hukuk alanında da ortaya çıktığı iddiaları “hukuk adaletsizdir” (Uygur, 2011: 155) sloganıyla birlikte gündeme gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı toplumsal cinsiyet- hukuk ilişkisi bağlamında geçmişten günümüze kadın hakları ile ilgili hukuki boyutta yaşanan gelişmeleri incelemektir. Bu amaç doğrultusunda literatür taranarak uluslararası ve ulusal mevzuat araştırılmıştır. İlk bölümde konuyla doğrudan alakalı uluslararası metinlere yer verilmiş daha sonra Osmanlı’dan günümüze ulusal belgelerde yapılan düzenlemeler Cumhuriyet öncesi

ve Cumhuriyet Sonrası olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. Toplumsal yaşamı düzenleyen hukuk kuralları eşitsizliği önlemede en etkin araç konumundadır. Bu nedenle toplumsal cinsiyetin çeşitli ulusal ve uluslararası hukuki belgelerdeki yansımaları ile sosyal ve kültürel farklılıklar nedeniyle uygulamada ortaya çıkan sorunların anlatılmasının literatüre ve çözüme katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Uluslararası Hukuki Belgeler ve Kadın Hakları

Toplumsal yaşamı düzenleyen kuralların içinde hukuk sistemi önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal yaşamda düzenin devamı kuralların varlığına ve insanların bu kurallara uymasına bağlıdır. Din, ahlâk ve görgü kuralları da bu düzenin korunmasında etkin bir rol oynar ancak hukuk kurallarının maddi yaptırımlarının olması onu diğerlerinden ayıran en önemli farktır. Hukuk kuralları oluşturulurken toplumun örf ve adetleri gibi diğer kurallardan yararlanılmakta bazı durumlarda örfi hukuka gönderme yapılmaktadır. Tüm bu kurallarda amaç düzeni ve adaleti sağlamaktır.

Tarihsel süreçte Fransız devrimi ile ortaya çıkan eşitlik özgürlük talepleri devrime dahil olarak toplumdaki eşitsizliği sorgulayan kadınları da harekete geçirmiştir. Aslında kadınların hak arama mücadelelerinin köklerinin on dördüncü yüzyıla kadar dayandığını söylemek mümkündür. Örneğin on dördüncü yüzyılda Kent Kadınlarının Kitabı (The Book of the City of Ladies) adlı eseriyle kadınların sosyal hayatın içinde olmaları gerektiğini öne süren Christian de Pisan, on yedinci yüzyılda İncil'in kadınlara yönelik bakış açısını tartıştığı için sürgüne gönderilen ve sonunda öldürülen Anne Hutchinson kadın hareketlerinin ilk öncülerinden sayılabilir (Philips, 1995: 2-14'den akt. Öz Yıldız, 2016:7). Daha sonra 1789'da ilan edilen "Yurttaşlık ve İnsan Hakları Bildirisi"ne tepki olarak içinde kadınlara dair bir düzenleme olmadığı gerekçesiyle 1791'de Marie Olympe Gouges "kadının giyotine çıkma hakkı varsa kürsüye çıkma hakkı da olmalı" diyerek "Kadının ve Kadın Yurttaşın Hakları Bildirgesi"ni kaleme almıştır (Bitmez, 2019: 56). Ancak Gouges bildiriye yayımladıktan sonra cinsine yakışan erdemleri unuttuğu, kendi doğasına aykırı hareket ederek erkeklere özgü bir alan olan politika ile ilgilendiği gerekçesiyle idam edilmiştir (Berktaş, 2012; Çakmak, 2007: 734). Bir yıl sonra 1792'de Mary Wallstonecraft'ın yazdığı "A Vindication Of The Right Of Woman (Kadın Haklarının Gerekçelenirilmesi)" adlı kitabı bu dönemde kadın hareketlerinin anayasası olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Margaret Fuller (1845) "On Dokuzuncu Yüzyılda Kadınlar" adlı kitabında uzun yıllar boyunca sadece ev içi rollerle meşgul olan kadının "bilinmeyen" olarak kaldığını ifade etmektedir. Eser, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk büyük feminist çalışma olarak kabul edilmektedir (Bayrak Akyıldız, 2016). On sekizinci yüzyıldan itibaren çeşitli mücadeleler sonucunda insan hakları anlamında önemli gelişmeler yaşanmıştır, ancak bu haklar yalnızca Batılı, beyaz erkeklerin faydalanacağı şekilde dizayn edildiği, kadınların oy kullanma, yönetimde söz sahibi olma, eğitim, meslek

sahibi olma gibi taleplerini dışarda bıraktığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (Nalbant & Korkmaz, 2019: 168).

Batı dünyasında Antik çağdan itibaren kadınlar eksik, köle, uğursuz olarak görülmüş, akıllı ve bedensel olarak erkeklerden aşağı olduğu inanılmıştır. Örneğin Aristo (M.Ö.384-322) ünlü eseri Politika’da “yaratılıştan bir başkasına mal olan insanlar vardır. Bunlar yaratılıştan köledir. Bir başkasının malıdır. Erkek ve kadın ilişkisinde erkek kadından üstündür” şeklinde kadınlar için ayrımcı, aşağılayıcı bir yargıda bulunmuştur (Akyıldız Ercan, 2014: 20). On dokuzuncu yüzyıla kadar bir çok ülkede olduğu gibi İngiltere’de kadınlar kocalarının mülkü sayılmıştır. Bunun en dikkat çeken örneği İngiltere’de yaşanan “wife selling/karının satılması” geleneğidir. Karısından kurtulmak isteyen koca karısını açık artırma ile satışa çıkarabilmiş, hatta kendisine ait bir mülk olduğu anlaşılınca diye boynuna ip bağlayarak müzayedeye götürmüştür (Stone, 1992: akt. Berktay, 2012: 44).

19. yüzyıla gelindiğinde tüm dünyada siyasal, ekonomik, sosyal ve düşünsel alanlarda yaşanan köklü değişim ve özgürlüğün kadının konumunda herhangi bir değişim meydana getirmediği kadınlar tarafından farkedilmiştir. Sanayi Devrimi’nden sonra kadının işgücü piyasalarına katılımı ve yaşanan teknolojik gelişmelerle kadın emeğinin kullanımı artmıştır. Ancak kadınlar ağır şartlar altında çalışıp yoğun bir emek harcamasına rağmen erkeklere göre daha düşük ücret almıştır. 1840’ta gerçekleştirilen Dünya Irkçılık Karşıtı Toplantısı’na kadın delegeler de katılmıştır ancak onlara koltuk verilmemesi eşitlik için mücadele edilmesi fikrini güçlendirmiştir. Sonraki süreçte kadın işçiler eşit ücret alma mücadelesinin yanında kaliteli bir yaşam, eğitim ve seçimlere dâhil olma gibi hak taleplerini örgütlü bir biçimde dillendirmeye başlamışlardır (Çakır, 2013: 55). Bu taleplerin karşılık bulması ülkeden ülkeye farklılık gösterse de yirminci yüzyıla gelindiğinde kadınların iş yaşamında maruz kaldığı emek sömürsü ve olumsuzluklar büyük ölçüde giderilmeye çalışılmış (Kocacık & Gökkaya, 2005: 197-198) dünya genelinde oy kullanma hakkı dahil olmak üzere çeşitli haklar elde edilmiştir (Kurtoğlu, 2015: 82). Yaşanan tüm bu gelişmeler sonucunda eşitsizliğin giderilmesi için yapılan çalışmalar hukuka da yansımaya başlamıştır. Aşağıdaki tabloda 20. yüzyılın başından itibaren yapılan Uluslararası Sözleşmeler kronolojik olarak gösterilmiştir.

Tablo 1. Toplumsal Cinsiyet ve Hukukta Uluslararası Düzenlemeler

TARİH	ULUSLARARASI KURULUŞ	ULUSLARARASI SÖZLEŞMELER
1946	BM	Kadınların konumlarını iyileştirmek amacıyla BM Kadının Statüsü Komisyonu'nun kurulması
1948	BM	İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesinin Kabulü (Kadının insan hakları için temeldir)
1949	BM	"İnsan Ticareti ve Paralı Seks veya Benzer İşletmeciliğin Engellenmesi Sözleşmesi"nin kabulü
1951	ILO	"Benzer İşlerde Çalışan Kadın ve Erkeğe Eşit Ücret Ödenmesi Sözleşmesi"nin kabulü
1952	BM	"Kadının Siyasal Hakları Sözleşmesi"nin kabulü,
1957	BM	"Kadının Milliyeti Sözleşmesi"nin kabulü (böylelikle kadına, eşinden bağımsız olarak kendi isteğiyle milliyetine karar verme hakkı tanınmıştır)
1960	ILO	Meslek ve İş Konusundaki Eşitsizliklerle İlgili Sözleşmenin kabulü
1962	BM	"Evlilikte Onay, Evlilikte Minimum Yaş ve Evliliğin Kayda Geçmesi Sözleşmesi"nin kabulü
1967	BM	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Deklarasyonu'nun kabulü
1976	BM	1966'da onaylanan "Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi" ile "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi"nin yürürlüğe girmesi
1979	BM	"Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" (CEDAW)"nin kabulü
1981	Avrupa Konseyi	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"nin yürürlüğe girmesi
1988	Avrupa Konseyi	Kadın-Erkek Eşitliği Deklarasyonu'nun yayımlanması
2011	Avrupa Konseyi	Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi

Kaynak: (Bitmez 2019: 60-61)

Tablo 1' de verilen sözleşmeler içerisinde en önemlisi kuşkusuz modern insan haklarının köşe taşı olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'dir. 1948 yılında Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin ilk iki maddesinde herkesin doğumdan itibaren hür ve eşit olduğu; dil, din, ırk, renk, cinsiyet vb. farklılıklar gözetilmeden beyannamede ilan edilen haklardan yararlanabileceği belirtilmiştir (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1948). Bu beyannamede belirtilen haklardan herkesin eşit olarak faydalanmasıyla kadınlar ilk defa uluslararası boyutta bir belgeyle çeşitli haklara sahip olmuş, bu belge daha sonra yaşanacak gelişmeler için öncü olmuştur.

Tabloda belirtilen düzenlemeler içerisinde kadınlar açısından 1979 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) en kapsamlı "Uluslararası Kadın Hakları

Bildirgesi” olarak tanınmaktadır ve kadın haklarının uluslararası hukuk çerçevesinde ele alındığı, hükümetleri bağlayıcı özelliği olan tek “evrensel” sözleşmedir. Sözleşme, kadınlara karşı ayrımcılığın içeriğini tanımlayarak bu ayrımcılığa son verilmesi için yapılması gerekli işlem ve alınacak önlemleri belirlemektedir (Arslan, 2004: 4-6). Sözleşmenin ilk maddesinde kadınlara karşı ayrımcılığın tanımı yapılmış ve ardından ikinci maddede sözleşmeye taraf olan devletlerin ayrımcılığı ortadan kaldırmak için gerekli adımları atmaya taahhüt ettiği belirtilmiştir. Beşinci madde ise toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik olarak bilhassa önem arz etmektedir. Kadın ve erkeklere toplum tarafından atfedilen ve kabul gören ön yargıların ortadan kaldırılması, çocuk yetiştirilmesi konusunda sorumluluğun yalnızca annede değil, kadın ve erkeğin ortak sorumluluğu olduğu vurgulanmıştır. İlerleyen maddeler politika, eğitim, istihdam, hukuk, ekonomik ve sosyal hayat, evlilik gibi konularda kadın ve erkeklerin eşit olduğu ve sözleşmeye taraf olan devletlerin bu hususlarda gerekli çalışmaları gerçekleştirmeyi kabul ettikleri dile getirilmiştir. On yedinci maddede sözleşmeye taraf olan devletlerin yükümlüklerini yerine getirmeleri konusunda denetim sağlamak amacıyla Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi’nin kurulmasından; on sekizinci maddede ise bir önceki maddeye istinaden taraf devletlerin rapor sunma yükümlülüğünden bahsedilmiştir. Bu maddelerde de görüldüğü gibi CEDAW kadın ve erkek eşitliğinin dile getirildiği, bunu sağlamak için sözleşmeye taraf olan devletlere sorumluluklar yükleyen ve ayrımcılığın önlenmesini amaçlayan önemli bir belgedir. CEDAW komitesi düzenli olarak izlemeler yapmakta ve anlaşmaya taraf ülkeleri uyaran raporlar yazmaktadır. Anlaşma gereği taraf devletler de her dört senede bir ülke raporu/resmi rapor sunarak gelişmeleri ve önlemleri açıklamak zorundadırlar (18. Madde) Resmi hazırlanan raporlarda genellikle olumlu gelişmelere yer verilmektedir. Bu nedenle Türkiye’de son üç dönemdir, Kadın STK’lar tarafından Türkiye’de devam etmekte olan eşitsizliklere, yasalarda ve uygulamada görülen ayrımcılıklara dikkat çekmek üzere Gölge Raporu hazırlanmaktadır (Moroğlu, 2016:292). Bu raporlar resmi kurumların dışında sivil toplum örgütlerinin de kadınlara karşı yapılan ayrımcılıkların ve kadına şiddetin takipçisi olduklarını göstermektedir.

Kadın hakları ile ilgili bir diğer önemli düzenleme İstanbul’da imzalandığı için İstanbul Sözleşmesi olarak da bilinen Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesidir. Sözleşme “toplumsal cinsiyeti” tanımlayan ilk uluslararası belgedir. Sözleşme’nin üçüncü maddesinde toplumsal cinsiyet; “belli bir toplumun kadınlar ve erkekler için uygun gördüğü sosyal olarak inşa edilen roller, davranışlar, etkinlikler ve yaklaşımlar anlamına gelir” şeklinde tanımlanmıştır (Bakırcı, 2015:135; Bayraktar, 2018: 93).

Türkiye tarafından 2011 yılında imzalanan Sözleşme, aile içi şiddetle doğrudan ilgilenen, kadına yönelik şiddet ve aile içi şiddeti önlemek için, yasal olarak bağlayıcı standartları belirleyen ilk uluslararası sözleşmedir (Bayraktar, 2018: 92). İstanbul Sözleşmesi, kadına yönelik şiddetin insan hakları ihlali olduğunu

açıkça vurgulamakta ve bu konuda bağımsız bir denetim mekanizması kurulmasını öngörmektedir. On ikinci madde taraf devletlere “kültür, gelenek, töre, namus gibi kavramların şiddete gerekçe olarak kesinlikle kullanılmamasını temin etmeleri” yükümlülüğü getirmektedir (Bakırcı, 2015: 155). Sözleşmenin on birinci bölümü “İzleme Mekanizması” başlığı altında, “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddete Karşı Eylem Uzman Grubu” yani ‘GREVIO’ yu düzenlemiştir. GREVIO, Sözleşme’nin gereklerinin yerine getirilip getirilmediğini izlemek üzere alanında uzman üyelerden oluşturulması gereken denetleme organıdır (Bayraktar, 2018: 88). Türkiye bu belgelere taraf olmuş (Resmi Gazete, 1985), aynı zamanda iç hukuktaki en üst düzey belgelerde de bu konulara yönelik düzenlemeler yapılmıştır.

3. Cumhuriyet Öncesi Türk Toplumunda Hukuki Belgeler ve Kadın Hakları

Genellikle eril hâkimiyetin olduğu toplumlarda kadınlarla ilgili bilgiler içeren kayıtlara ulaşmak daha zordur. Türk toplumunda da bu durum görülmekle birlikte genel kanı tarihsel süreçte kadınların ikincil konumda olmadıkları ve erkeklerle eşit haklara sahip olduğu yönündedir. Kadınların çeşitli haklara sahip olması, tek eşliliğin yaygın olması o dönemlerde henüz kullanılmayan bir kavram olan toplumsal cinsiyet eşitliğine önem verildiği düşüncesini desteklemektedir (Kuyaksil, 2009: 329-330). Cengiz Yasalarında, kadınların devlet yönetiminde söz sahibi olduğu, boşanma konusunda üstünlüğün erkeklerde değil kadınlarda olduğu dile getirilmiştir (Altındal, 1994’den akt. Akyüz, 2007: 76)

Osmanlı Devleti’nde İslam hukuku temel alınmıştır. Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi yöneticiler halkın refahını ve adaleti sağlamakla görevlidir. Hakim olan millet sisteminde halk müslümanlar ve müslüman olmayanlar olarak ayrılmış ve haklar da bu anlayış doğrultusunda belirlenmiştir. 19. Yüzyıla gelene kadar temel haklar yazılı belgelerle koruma altına alınmamıştır. Çünkü İslâm hukukunda “*insan haklarının tanınmasında müslüman-gayrimüslim, zengin-fakir, amir-memur herkes eşittir. Can, mal, namus, akıl ve dinin korunması açısından insanlar arasında eşitlik ilkesi esas kabul edilmiştir*”. Birey için hak olan şey başkaları için yerine getirilmesi gereken sorumluluk ve görevdir. Bu bağlamda “çocuğun hakları anne-baba için, kadının hakkı koca için bir görevdir, vatandaşın hakkı da devlet için bir görevdir” (Demir, 2016: 518). Ancak siyasi sistemde uygulamada yaşanan sorunlar nedeniyle, 1808 yılında padişah ve ayanlar arasında imzalanan Senedi İttifak ile ilk kez padişahın yetkileri sınırlandırılmış, halka birtakım güvenceler sağlanmıştır. Haklar tüm halka değil, ayanlara verilmiştir (Konan, 2011: 273-274). Senedi İttifak’ta kadınlara yönelik bir madde bulunmamaktadır.

Devlet tarihinde temel kişi hak ve özgürlüklerine yönelik en önemli adımlardan biri 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı’dır. Osmanlı Devleti’nde bu dönemdeki yenilik çabaları diğer devletlerdeki gibi halkın talepleriyle değil, padişah tarafından bir lütuf olarak gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı ile padişahın yetkileri Senedi İttifak’a göre daha da kısıtlanmıştır. Devlet himayesinde bulunan herkese din

ayrımı gözetilmeden can güvenliği, mal güvenliği, ırzlarının korunması yazılı bir belgeyle dile getirilmiştir. Bu şekilde temel haklar güvence altına alınmış, kendilerini güvende hisseden halkın isyan etmesi engellenmek istenmiştir. Hukukun üstünlüğünün vurgulanmasıyla kadın-erkek ayrımı yapmaksızın (Özdemir, vd., 2014: 333-334), bahsedilen haklardan herkesin yararlanması gerektiği düşünülebilir ancak uygulamada toplumsal kabulün sağlanması için uzun yıllar mücadele edilmesi gerekecektir.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda da daha önceki fermanlarda belirtilen temel haklar vurgulanmış, din, dil, ırk, mezhep ayrımı olmadan tüm halk eşit sayılmıştır. Gayrimüslimlerin mevcut statülerinin geliştirilerek, sahip olunan haklar bakımından Müslümanlarla aynı seviyeye gelmeleri hedeflenmiştir (Demir, 2011: 340). Senedi İttifak ve Tanzimat Fermanı'nda olduğu gibi bu belge de kadın hakları ile ilgili doğrudan bir ifade bulunmamasıyla birlikte "ayırım yapılmaksızın herkesin faydalanacağı" hükmüyle kadınların da erkeklerle aynı haklara sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi 1876 yılında ilân edilmiştir. Ferman yöntemiyle oluşan bu anayasa padişah tarafından yürürlüğe konmuş ve padişah otoritesinin yanında halkı temsil edecek bir de meclisin varlığı kabul edilmiştir. Padişah otoritesi üzerinde ilk defa bir denetim mekanizmasının kurulduğu ve mutlakiyet anlayışının değiştiği Kanun-i Esasi ile kişilerin sahip olduğu hak ve özgürlükler anayasal bir metinde yer almıştır (Bilmez, 2018: 153). Anayasanın 8. ve 26. maddeleri arasında ayırım yapılmadan tüm halkın sahip olacağı hak ve özgürlükler belirtilmiştir. Bunlar, din, basın, eğitim özgürlüğü; devlet memurluğu, dilekçe, şirket kurma hakları; angarya, işkence, müsadere yasağı; konut dokunulmazlığı, eşitlik, herkesin mali gücüne göre vergi vermesi gibi hak ve özgürlüklerdir (Bucaktepe, 2014: 52). Kadın hakları açıkça belirtilmese de tüm halkı kapsadığı için kadınların ayrımcılığa uğramadığı görülmektedir.

Osmanlı'nın son döneminde yaşanan önemli gelişmelerden biri, İslâm ve Osmanlı hukuk tarihinde aile hukuku alanında ilk örnek sayılan (Aydın, 1998:314) 25 Ekim 1917'de yayımlanan Hukuk-i Aile Kararnamesi'dir. Kadına da boşanma hakkı verilmesi, çok eşliliğin sınırlandırılması, evliliğin bir memur ve iki şahit nezaretinde yapılması istenerek resmi bir boyut kazandırılması (Çaha, 1996: 102) gibi maddeler içeren bu kararname ile ailede kadınların lehine bir takım düzenlemeler getirildiği görülmektedir. Sadece bir buçuk yıl yürürlükte kalmış olmasına rağmen İslâm hukuk tarihine etkisi uzun yıllar devam etmiştir.

19. yüzyıldan itibaren oluşan yeni toplumsal yapıda 1910' lu yıllarda kadın hakları ile ilgili önemli gelişmeler yaşanmış, Teâl-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti gibi bir çok kadın derneği kurulmuştur. Bu dernekler "*Osmanlı feministlerinin kadın hukukunu savunmaya yönelik girişimleri*" olarak değerlendirilmektedir (Toprak, 2015: 4).

Cumhuriyet öncesinde kadın haklarına dair oluşan bu entelektüel zeminde Fatma Aliye, Emine Semiye, Halide Edip Adivar, Ulviye Mevlân, Nezihe Muhittin gibi gibi kadınlar öncü roller üstlenmişler, çeşitli hak taleplerini gündeme getirmişlerdir (Durakbaşa, 2011:189). Bu talepler sanayi devrimi sonrasında Batılı kadınlar tarafından aşama aşama elde edilen “*eğitim kanalıyla kamusal alana çıkıp çalışma imkânı elde etmek, evlilik ve boşanma gibi aile yaşamında erkeklerle eşit haklara sahip olmak*” gibi temel hak talepleridir. Çaha, 1996: 101-105). Aynı zamanda siyasal alanda Batı Avrupa’daki oy hakkı mücadelesine benzer bir mücadele vererek Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmadan önce 16 Haziran 1923 de Kadınlar Halk Fırkası’nı kurmuşlardır. Sosyal ekonomik ve politik alanda kadın hakları için mücadele etmek amacıyla kurulan fırka resmi izin alamadığı için faaliyete geçememiş, bunun üzerine Nezihe Muhittin ve arkadaşları dernek oluşumu altında daha ılımlı bir tüzükle 7 Şubat 1924 tarihinde “Türk Kadınlar Birliği” ni kurmuşlardır (Çaha, 1996: 116; Toprak, 2015: 473). Cumhuriyet’in ilânından sonra yapılan düzenlemelerde ve bazı hakların elde edilmesinde bu kadın hareketlerinin önemli rolü olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin varlığı sona ermeden önce Kurtuluş Savaşı sonrasında 1921 yılında Meclis tarafından son bir anayasa daha hazırlanmıştır. Teşkilat-ı Esasiye adındaki bu anayasa savaş sonrasında olağanüstü koşulların hâkim olduğu bir ortamda hazırlandığı için oldukça kısa bir metindir. Yeni bir devletin kurulacağı ve yönetim şeklinin değişeceğini dile getirmesi bakımından önemli bir belge olsa da, insan hakları bakımından herhangi bir ifade yer almamakta (Güneş, 2020: 245) dolayısıyla toplumsal cinsiyet ve kadın hakları ile ilgili bir düzenleme de içermemektedir.

4. Cumhuriyet Sonrası Türk Toplumunda Hukuki Belgeler ve Kadın Hakları

1921’de Cumhuriyet’in ilânından önce yapılan anayasa metni mevcut şartlardan dolayı kısa ve yetersiz olduğu için kısa süre içerisinde yeni bir anayasa hazırlama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. “Teşkilat-ı Esasiye” olarak adlandırılan 1924 Anayasası’nda birçok konu daha kapsamlı olarak ifade edilmiştir. Metnin beşinci bölümünü kamu hakları oluşturmaktadır. Özgürlüğün tanımlanması ve sınırlarının çizilmesiyle başlayan bu bölüm, ayrıcalıkların yasaklandığını ve kanun karşısında herkesin eşit olduğunu belirtmektedir. İlerleyen maddelerde de Kanuni Esasi’de yer alan haklar tekrar edilmiştir. Herkesin eşit olduğu ifadelerine dayanmasına rağmen anayasanın 10. ve 11. maddelerinde seçme ve seçilme hakkı yalnızca erkeklere tanınmıştır (T.C. Anayasası, 1924). Bu hüküm 1934 yılında yapılan değişiklikle düzeltilmiş kadınlar da seçme ve seçilme hakkını elde etmiştir. Yine bu anayasanın yürürlükte olduğu dönemde 1926 yılında İsviçre’deki Medeni Kanun örnek alınarak Türk Medeni Kanunu hazırlanmış, bu kanunla kadınlara boşanma, mirastan erkeklerle eşit pay alma, velayet hakkı gibi haklar tanınmıştır (Yellice, 2018: 325).

1961 yılında yaşanan askeri darbe sonucunda anayasada değişikliğe gidilmiş, devletin nitelikleri ifade edilirken insan haklarına dayalı olduğu belirtilmiştir. Bu

ifadeyi ikinci kısımda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne dayanarak detaylı bir şekilde düzenlenen temel haklara yönelik maddeler desteklemektedir. Madde 12'de dil, din, ırk, cinsiyet vb. ayrımlar yapılmadan herkesin kanun önünde eşit olduğu belirtilmiştir. Madde 35'te ise ailenin, anne ve çocukların korunması için gerekli çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir. 12. ve 35. Maddelerden yola çıkarak kadın-erkek eşitliğinin anayasal olarak korunduğu, toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak özellikle annelik üzerinden kadınlara yönelik ayrıca koruyucu bir tutum sergilendiği anlaşılmaktadır (T.C. Anayasası, 1961).

12 Eylül 1982'de ülkemizde tekrar askeri bir darbe yaşanması sonucunda yürürlükte olan anayasa yeniden değiştirilmiştir. Yine bu anayasada da hiçbir ayırım gözetilmeden kanun önünde herkesin eşit olduğu tekrar edilmiştir. Temel haklar anayasayla güvence altına alınmış, ancak bu hakların kullanımında lâik cumhuriyet düzenine, devletin bütünlüğüne aykırılık gibi kötüye kullanım olursa sınırlandırma yapılabileceği belirtilmiştir (T.C. Anayasası, 1982). Askeri bir darbe sonucunda seçilmiş bir meclis tarafından değil de Milli Güvenlik Konseyi tarafından hazırlanan 1982 Anayasası'nda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle çelişen düzenlemeler olduğu için ilerleyen süreçlerde anayasada değişiklikler yapılmıştır (Yokuş, 2003: 195). Yapılan birçok değişikliğin içerisinde toplumsal cinsiyet eşitliği ile alakalı hükümler de yer almıştır. 2001 yılında 41. madde değiştirilerek ailede eşler arası eşitlik olduğu ifade edilmiş, 50. maddede kimsenin cinsiyetine uymayan işlerde çalıştırılmayacağı, kadınların çalışma şartları ile ilgili olarak korunacağı belirtilmiştir. 2004'te eşitlik kavramından bahsedilen 10. maddeye kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu ayrıca belirten bir ifade eklenmiştir.

2002'de Medeni Kanun'da cinsiyet eşitsizliğine neden olduğu iddia edilen aile reisliği gibi kavramlar kaldırılmış, birçok konuda eşler arası eşitliği sağlayacak hükümler getirilmiştir (Kuyaksil, 2009: 348). Ayrıca 4857 Sayılı İş Kanunu'nda madde 5'te sözleşme yapılırken ya da sonlandırılırken cinsiyete bağlı olarak farklı bir işlem yapılamayacağı, cinsiyet ayrımı yapılmadan eşit iş için eşit ücret verilmesi gerektiği belirtilmiştir. 72. maddede kadının fiziksel özelliklerine uygun olmayan işler belirtilerek bu işlerde çalıştırılmaları yasaklanmıştır. 74. maddede ise kadın işçilerin gebelik durumlarında sahip olacağı haklar düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 2003).

İlerleyen süreçte 2011 yılında Türkiye Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesini imzalayarak yürürlüğe koymuştur. İstanbul Sözleşmesi olarak da bilinen bu kanunda şiddete uğrayan kişileri koruyacak ve şiddeti önleyecek tedbirler metnin ikinci bölümünde yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise şiddetin önlenmesi için gerekli merkezlerin kurulması ve mağdurlara sağlanacak destek hizmetleri ifade edilmiştir (Resmi Gazete, 2012). Bu sözleşmenin imzalanmasından yürürlükten kaldırılmasına kadar süreçte yapılan tartışmalar ayrı bir çalışma konusudur. Genel olarak değerlendirildiğinde işlevselliği sağlanabilirse faydalı olması beklenen bu

belgenin olumsuz yönleri çok tartışılmıştır. Sözleşmenin olumsuzluk ortaya çıkaran maddelerinden biri koruma tedbirleri kapsamında uygulanan kararlardır. Şiddetle ilgili vakalarda delil aranmadan bu tedbirlerin hayata geçirilmesi, sözleşmenin adında da geçen ailenin korunması amacına aykırı sonuçlara yol açabilmektedir. Suistimale açık olan bu hüküm ile mağdurun beyanına dayalı hareket edilmesi, gerçek olmayan durumlarda kullanıldığında aile birliğine zarar verebilecektir. Ayrıca “Sözleşme”de geçen ‘cinsel yönelim’ ve ‘toplumsal cinsiyet kimliği’ ifadelerinin Türk toplum yapısına aykırı olduğu; LGBTİ ve bazı marjinal grupların bu anlaşmayı kullanarak kültürel değerlere ters düşen eylemlerde buldukları ve bu nedenle Sözleşmeye toplumsal desteğin yitirildiği düşünülmüştür. İmzalandığı tarihten itibaren aile kurumuna yönelik çekinceler nedeniyle tartışma konusu olduğu için 20.03.2021 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Türkiye sözleşmeden çekilmiştir.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Batının kendi tarihsel sosyal kültürel süreçleri sonunda kadınların yaşadığı olumsuz deneyimler kadınları hak arama mücadelesine itmiş, yaklaşık iki yüz yıl süren mücadeleler neticesinde bazı kazanımlar elde edilmiştir. Bu haklar toplumsal düzeni sağlayan yazılı kurallar olan hukuki belgelerle güvence altına alınmıştır.

İnsan haklarına dair ilk önemli gelişmelerden olan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde özne olarak kadınlardan bahsedilmemesi kadınların eğitim, çalışma oy kullanma gibi taleplerini dillendirdikleri hak arama mücadelesine ivme kazandırmıştır. Batı toplumlarındaki sanayileşme süreci ve yaşanan dünya savaşları sonucunda kadınların iş gücü olarak piyasalara girmesiyle cinsiyete dayalı emek sömürüsü artmıştır. Erkekler için de söz konusu olan ağır çalışma koşullarına gösterilen tepkilerle insan haklarına yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda birçok insan hakları ihlali gerçekleştiği gerekçesiyle 1948’de İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi yayınlanmıştır. Bu belgede her bireyin eşit olduğu vurgulanarak toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından da önemli bir adım atılmıştır. Bağlayıcılığı olmayıp tavsiye niteliği taşıyan bu belge uluslararası çapta önemli bir gelişme olduğu için ilerleyen süreçte daha spesifik çalışmalara dayanak olmuştur. Kadın hakları konusunda yaşanan en önemli gelişmelerden olan CEDAW doğrudan kadın haklarını ifade ederek sözleşmeyi imzalayan taraf devletlere birçok sorumluluk yüklemiştir. CEDAW hükümlerince kadınları korumaya yönelik önlem ve tedbirler artmış, bu alanda bir çok çalışma yapılmıştır. Türkiye bu belgelere taraf olmuş, aynı zamanda iç hukuktaki en üst düzey belgelerde de bu konulara yönelik düzenlemeler yapılmıştır. CEDAW komitesi düzenli olarak izlemeler yapmakta ve anlaşmaya taraf ülkeleri uyaran raporlar yazmaktadır. Anlaşma gereği taraf devletler de her dört senede bir ülke raporu/resmi rapor sunarak gelişmeleri ve önlemleri açıklamak zorundadırlar. Türkiye, töre/namus cinayetlerini önlemede yetersiz kaldığı için bir çok defa uyarı almıştır. Ayrıca Türkiye Sivil Toplum Yürütme Kurulu da CEDAW komitesine gölge rapor sunmaktadır. Bu raporlar devlet kurumları

dışında sivil toplum örgütlerinin de kadınlara karşı yapılan ayrımcılıkların ve kadına şiddetin takipçisi olduklarını göstermektedir. Bu anlaşma “toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimlerinin” başta okullar olmak üzere tüm kamu ve özel kurumlar da verilmesi gerektiği hususunu da öngörmektedir.

Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve kadın hakları açısından hukuki belgeler içerisinde önemli bir belge 6284 Sayılı kanundur. İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen bu metinde amaç ailenin korunması, kadına karşı gerçekleşen şiddet eylemlerinin önlenmesidir. Bu amaçlar doğrultusunda kadınlara pozitif ayrımcılık içeren çeşitli haklar tanınmıştır. Ancak olumlu yönleri kadar olumsuz yönleri de ülke içinde tartışmalara neden olmuş, aile kurumu ile ilgili çekinceler nedeniyle Türkiye sözleşmeden çekilmiştir. Fakat bu devletin ilgili alanda sorumluluklarını yerine getirmeyeceği anlamına gelmemektedir. Türk toplum yapısı, aile değerleri, inanç ve kültürü dikkate alınarak iç hukukta gerekli düzenlemeler yapılabilir. Gelenen süreçte her türlü yasal düzenlemelere rağmen özellikle kadına karşı şiddet ve kadın cinayetleri önlenememektedir. Bu durum uygulamadan kaynaklanan eksiklikler olabileceği gibi salt hukuki düzenlemelerin yeterli olmadığını, hukuki düzenlemelerin yanı sıra ahlâk-değer temelli bir toplumsal dönüşüm gerektiğini göstermektedir. Bunun için de her şeyden önce “hak” kavramını ontolojik bir bakış açısıyla ele almak ve toplumsal düzeyde “ahlâkı oluşmayan bir düzenlemenin hukukunun oluşamayacağı” ilkesiyle eğitim ve insan yetiştirme sorununa odaklanmak gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Acar Savran, G. (2013). *Beden emek tarih.* (3.Baskı), Pusula Yayınları.
- Akalın, T. & Baş, R. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadın sanatçılara yansımaları. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 112-118.
- Akyıldız Ercan, C. (2014). *Cinsiyetin toplumsal roldeki yeri. Elfriede Jelinek'in seçilmiş romanlarında kadınlık.* Çizgi Yayınları.
- Akyüz, J. (2007). Osmanlı kadınlarının hukuksal haklarını kullanımı hakkında bazı değerlendirmeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, (6), 75-91
- Altındal, M. (1994). *Osmanlı'da kadın.* İstanbul: Altın Kitaplar.
- Arslan, G. (2004). Birleşmiş Milletler kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına dair sözleşme (Öngörülen haklar ve öngörülen usuller). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 62(1-2), 3-43.
- Aydın, M.A. (1998). Hukuk- Hukuk-i Aile Kararnamesi. İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (18), 314-318. (E.T.: 2 Temmuz 2022), Erişim adresi :<https://islamansiklopedisi.org.tr/hukuk-i-aile-kararnamesi>
- Bakırcı, K. (2015). İstanbul sözleşmesi. *Ankara Barosu Dergisi* (4). 133-204.
- Bayrak Akyıldız, H. (2016). Edebiyatta kadın ve toplumsal cinsiyet. İçinde A. Altunoğlu (Editör) *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, (ss.138-159), Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bayraktar, T. (2018). İstanbul sözleşmesi ve 2017 Türkiye gölge raporuna ilişkin bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26 (3), 87-111. <https://doi.org/10.15337/suhfd.438125>.
- Berktaş, F. (2004). *Kadınların insan haklarının gelişimi ve Türkiye.* İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi Sivil Toplum ve Konferans Yazıları, No: 7.(E.T.:15 Ocak 2021), Erişim adresi: https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/berktay_std_7.pdf
- Berktaş, F. (2012). *Tarihin cinsiyeti.* (4.Baskı), Metis Yayınları.
- Bilmez, N. (2018). Osmanlı Devleti'nde insan hakları alanında yaşanan dönüşüm üzerine bir değerlendirme. *Social Science Development Journal*, 3(9), 146-156
- Bitmez, M.N. (2019). İnsan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında Türkiye'de kadına yönelik sosyal politikalar. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4, 53-80.
- Bucaktepe, A. (2014). Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasaları'nda öngörülen devlet modelleri hakkında bir değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 45-56.
- Çaha, Ö. (1996). *Sivil kadın.* E. Özense (Çev.), Vadi Yayınları.
- Çakır, S.(2013). *Osmanlı kadın hareketi.* (4. Baskı), Metis Yayınları.
- Çakmak, D. (2007). Fransız Devrimi'nde kadın: eksik yurttaş. *Ege Akademik Bakış*, 7(2), 727-745.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(29), 331-348.
- Demir, A. (2016). İslâm'da insan hakları. II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri. (ss.517-533) İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Durakbaşı, A. (2011). Tarih yazımı. İçinde Y. Ecevit, N. Karkınır (Editör), *Toplumsal cinsiyet sosyolojisi.* (ss.178-201). T.C.Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Dursun, D. (1991). İnsan hakları. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Cilt 2, s.173-174). Risale Yayınları.
- Güneş, İ. (2020). Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) yapılış süreci. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 233-256.
- Kocacık, F., & Gökkaya, V. B. (2005). Türkiye'de çalışan kadınlar ve sorunları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1), 195-219.
- Konan, B. (2011). İnsan hakları ve temel özgürlükler açısından Osmanlı devletine bakış. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(4), 253-288.
- Kurtoğlu, A. (2015). 8 Mart dünya kadınlar günü hakkında kısa bir hikaye. *Feminist Eleştiri*, 7(1), 78-85. http://cins.ankara.edu.tr/13_6.pdf
- Kuyaksil, A. (2009). Türk anayasalarında kadın hakları ve gelişimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 328-351.

- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Bilim ve Sanat Yayınları.
- Moroğlu, N. (2016). Uluslararası ve ulusal hukukta kadının insan hakları. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Hukuk F. Kuruluşunun 20. Yılı Armağanı Özel Sayısı*, 13(1), 285-317.
- Nalbant, F. Korkmaz, T. (2019). *AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 165-186. <https://doi.org/10.22466/acusb.633806>
- Özdemir, Y., Çiydem, E., & Aktaş, E. (2014). Tanzimat Fermanı'nın arka plânı. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 321-338.
- Öz Yıldız, S. (2016). Toplumsal cinsiyet çalışmalarının tarihçesi, İçinde A. Altunoğlu (Editör), *Toplumsal cinsiyet çalışmaları*. İçinde (ss. 2-23). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Philips, A. (1995). *Demokrasinin cinsiyeti*, Metis Yayınları.
- Resmi Gazete (1985). *Kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi uluslararası sözleşmesi*. 5 Ocak 2021, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18898.pdf>
- Resmi Gazete (2003). *İş kanunu*. (E.T.: 20/Kasım 2020). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm>
- Resmi Gazete (2012). *Ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanun*. (E.T.: 05 Ocak 2021). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/03/20120320-16.htm>
- Şen, M. (2013). İnsan hakları bağlamında çalışma hakkı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 143-162.
- T.C. Anayasası (1924). *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*. (E.T.:20 Aralık 2021). <https://www.anayasa.gov.tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>
- T.C. Anayasası, (1961). *Temel haklar ve ödevler*. (E.T.:20 Aralık 2021). <https://www.anayasa.gov.tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- T.C. Anayasası (1982). *Temel haklar ve ödevler*. (E.T.:20 Aralık 2021). <https://www.anayasa.gov.tr/mevzuat/anayasa/>
- Toprak, Z. (2015). *Türkiye'de kadın özgürlüğü ve feminizm (1908-1935)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turhan, A. (2013). İnsan hakkı kuşakları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(2), 357-378.
- United Nation (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. (E.T.:20 Aralık 2021). <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
- Uygun, G. (2011). Hukuk. Y. Ecevit, N. Karkın (Ed.), *Toplumsal cinsiyet sosyolojisi*. İçinde (ss.155-177). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yellice, G. (2018). Erken Cumhuriyet döneminde Türk kadınına modernleştirme girişimleri, Türk ve dünya basını (1926-1934). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 16(24), 321-368.
- Yokuş, S. (2003). Avrupa Birliği'nde uyumda siyasi kriterler doğrultusunda Türkiye'de anayasal ve yasal dönüşüm çabaları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 61(1-2), 185-254.

İDİL'DE SON DÖNEMLERDE GERÇEKLEŞEN KUMA EVLİLİKLERİNİN NEDENLERİ

İrfan YILDIRIM¹, Dicle ÖZCAN ELÇİ², Fatih AKMAN³

GİRİŞ

Sosyal bilimlerin farklı disiplinleri tarafından ele alınan aile kurumu, yapı ve işlevlerindeki değişimler bakımından, yaklaşık iki asırdır toplumbilimin temel inceleme konularından birini oluşturmaktadır. Evlilik pratiği sonucu kurulan aile, insanlığın ilk dönemlerine kadar gerilere gidebilmektedir. Toplumların sosyal ve kültürel normlarına göre farklılaşabilen evlilik olgusu ise genellikle tek eşliliğin (monogami) idealize edildiği aile modeli üzerinden sürdürülmüştür. Bazı özel durumlarda veya kısmi zamanlarda beliren ihtiyaçlar doğrultusunda farklı toplumlarda çok eşliliğe (poligami) eğilim gösterilmiştir. Yerküre üzerinde kadınların aynı anda birden fazla erkekle evli olması (poliandri) yönündeki örnekler sınırlı iken (Kıram, 2021: 46), erkeğin kontrolünde gelişen ve aynı anda birden fazla kadınla evliliğini ifade eden aile modeli (polijini) neredeyse tüm kültürlerde karşılaşılan bir olgu olmuştur. Daha çok modern hayatın başlangıcıyla, başta Batılı devletlerde erkeğin çok eşliliğine yasalarla engeller getirilmiş, cinsiyetler arası eşitlik temelinde ailenin kurulması öngörülmüştür.

Günümüzde görülen teknolojik ve bilimsel gelişmelere; ulaşım ve kitle iletişim araçlarının yaygın hale gelmesine rağmen evliliğin türüne dair geleneksel yaklaşımlar devam etmekte, farklı ülkelerde kanunlarla yasaklanmasına rağmen çokeşlilik olgusu sürdürülmektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki eyaletlerde çok eşlilik yasak ve suç sayılmasına rağmen 2008 yılında yapılan bir çalışmaya göre yaklaşık 150.000'e kadar çok eşli aile yaşadığı tespit edilmiştir (Faucon, 2014: 1-2). Buradan hareketle gelişmiş ülkeler dâhil dünyanın her tarafında görülebilen

- 1 Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, yldirmirfann@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-9949-7667
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, dicleozcan88@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0493-4428
- 3 Öğr. Gör. Şırnak Üniversitesi, İdil MYO, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, fatih.akman@sirnak.edu.tr, ORCID:0000-0001-7507-3974

çok eşli evlilikler, daha çok geleneksel ilişkilerin hüküm sürdüğü bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Ancak dünya genelinde, yine de ağırlıklı olarak tek eşli evlilikler tercih edilmekte, çünkü modern dünyanın üretim biçimi ve bununla şekil kazanan bireyselleşme eğilimi bu evliliğin tercih edilmesini dayatmaktadır (Şen & Gümüş, 2020: 215).

Gündelik hayatın yüz yüze ilişkileri belirli kabuller üzerinden kurulmaktadır. Anlam kümeleri veya kalıplaşmış bilgi stokları tarafından tanımlanan toplum, ortak kabullerden oluşan sağduyu ile ilişkilerin belirli bir dozda tutulmasına olanak tanımaktadır (Ulutaş, 2019: 266). Yüz yüze ilişkilerin bir sonucu olarak belirli kabuller getiren ve ilişki örüntülerine şekil veren önemli bir örnek, toplumsal yaşamın en temel yapı taşını meydana getiren aile kurumudur. Ailenin yapı ve ilişkileri, aile sosyolojisinin odaklandığı konuların başında gelmektedir. Özellikle aile üyelerinin birbirleriyle ve diğer aile ya da gruplarla ilişkileri sosyolojinin önemseydiği aile dinamiklerini oluşturmaktadır. Bu çerçevede çok eşli evliliklerin spesifik bir örneğini teşkil eden *kuma evlilikler*, erkeğin ilk evlendiği eşinin üzerine ikinci veya daha fazla eş getirmesini ifade eden *polijini aile modeline* denk gelmektedir.

Türkiye’de çokeşli evliliklerin polijini türüne, ya da erkek egemenliğine dayalı toplumda erkeğin birden fazla kadınla aynı anda evliliğini içeren modele kuma evlilikleri de denilebilmektedir. Ancak kanunen yasak olmasına rağmen, neredeyse tüm bölgelerde karşılaşılabilen bir evlilik pratiğidir. Geleneksel ve dinsel kurullarla şekil kazanan, toplumsal ve kültürel yapı tarafından kabul gören polijini türü çokeşlilik, özellikle eğitim ve ekonomik düzey bakımından düşük bölgelerde/yörelere daha yoğun şekilde karşımıza çıkmaktadır (Sezen, 2005: 191). Kuma evliliklerinin nedenlerinin ortaya konulmasına dair literatürde bazı çalışmalar dikkat çekici sonuçlar içermektedir. Örneğin, Ayhan ve Yaman (2021: 1) tarafından yapılan çalışmada, İstanbul’da yaşayan ve kuma olarak giden 20 kadınla görüşme gerçekleştirilmiştir. Kadınların evlilikleri sürecinde yaşadıkları psiko-sosyal sorunların tespitini ve aile ilişkilerinin incelenmesini amaçlayan çalışmanın sonucunda; erkeklerin ataerkil toplumsal yapılanmanın bir görünümü olarak cinselliğe ilişkin tutumlarının, toplumsal statülerini arttırma beklentilerinin ve erkek çocuk sahibi olma yönündeki taleplerinin çok eşliliği doğurduğu üzerinde durulmaktadır. Ayrıca kuma evliliklerine yönelen erkeklerin ataerkil yapının etkili olduğu ailelerde yetiştikleri; birer kuma olan katılımcı kadınların ise aile ve yakın çevreleri tarafından damgalanmaya ve sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları; psiko-sosyal ve ekonomik sorunlar yaşadıkları dile getirilmektedir. Şen ve Gümüş (2020) tarafından “*Türkiye’de Kuma Evliliklerinin Nedenleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: Hatay-Samandağ Örneği*” adlı çalışmada ise 16 kuma ve 16 ilk eş olmak üzere 32 kişiyle derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiş ve bu kadınlar üzerinden kuma evliliklerinin nedenleri sorgulanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile kuma evliliklerinin bölgede etkili olan ataerkil toplum yapılanmasının bir ürünü olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca bu evliliklerin gerçekleşmesinde aile bireylerinin ve

yakın çevrenin baskısının kadınlar üzerinde önemli ölçüde etkili olduğu; kadınların geleneksel algının bir yansıması olarak ekonomik yönden zayıf halka ve eğitim düzeyi bakımından da düşük düzeyde olmalarının bu evliliklerde rol oynadığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

Diğer taraftan Erzurum merkez ve yakın yerleşim yerlerinde ikamet eden kuma kadınlar üzerinde, anket yoluyla bir araştırma gerçekleştiren Alan ve Yeşilyurt'un (2020) kuma evliliklerinde görülen sorunları, bu evlilik uygulamasının avantajları ve dezavantajları gibi konular üzerinden ele aldıkları görülmektedir. 20 kuma kadından elde edilen veriler, ataerkil toplum yapılanmasında kadının söz hakkının olmadığı; erkeğin bu evlilik türüne yönelirken kadından görüş almadığı; bu evliliklerin kadını cinsel yönden değersizleştirdiği; kadınların duygusal ve psikolojik şiddetle mücadele etmek zorunda bırakıldığı; kendilerine susmaktan ve susturulmaktan başka seçenek bırakılmadığı yönünde sonuçlar içermektedir. Nevin Başaran Alkan ise, 2001 yılında gerçekleştirdiği "*Anadolu'da Çok Eşlilik ve Kuma Olgusu*" adlı yüksek lisans çalışmasında, kuma evliliklerinin özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Kadınların sosyal güvenceye sahip olmamalarının, geleneksel değerlerin baskın olmasının ve ataerkil yapılanmada kadınların ikincil konumda bulunmalarının çok eşliliğin devam etmesinde etkili olduğu üzerinde durmaktadır. Ayrıca Suriye'de çıkan toplumsal sorunlar nedeniyle Türkiye'ye göç ederek Kilis'e yerleşen mültecilerin yaşadıkları çokeşlilik ve doğurduğu sonuçlar üzerine odaklanan bir çalışmanın Ağçadağ-Çelik ve Vural (2018) tarafından, 14 kuma kadının görüşüne başvurularak yapıldığı görülmektedir. Kuma kadınlarının evliliğe, aile yaşamına, çokeşli aile yapılanmasına yönelik bakış açıları ve tecrübelerinin incelendiği çalışmada, kuma evliliklerinin Suriye'de yaygın ve yasal çerçevede olduğu; erkekler için özendirici, ancak kadınlar açısından çok zor, acılı ve yıpratıcı olduğuna dair sonuçlar elde edilmiştir.

Söz konusu edilen araştırmaların tümünde, kuma evliliklerinin nedenleri farklı şekillerde sorgulanmış ve ulaşılan bazı bulgular genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu araştırma ise, modernitenin küreselleştirici araçlarına, cinsiyetler arası eşitlik anlayışının iletişim ve ulaşım araçları yoluyla yaygın hale gelmesine rağmen sıklıkla görülen kuma evliliklerinin yöreye has nedenlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu evliliklerin, önceki dönemlerde gerçekleşen kuma evliliklerinden farklı ve benzer yönlerini; ayrıca bu tür evliliklerin gerçekleşmesinde hangi etkenlerin rol oynadığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Dolayısıyla kuma evliliklerinin gerek ailedeki ilişki örüntülerinde, gerekse eyleyiciler tarafından hangi kodlarla sürdürüldüğü konusunda etkili faktörlerin araştırılması önemli görülmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, önce kuma evliliklerinin kuramsal ve kavramsal arka planı üzerinde durulacak, akabinde çalışmanın yöntemsel modeline veya takip edilen yol haritasına yer verilecektir. Son olarak, kuma evliliklerinin son yıllardaki nedenleri, katılımcılar üzerinden elde edilen veriler dikkate alınarak sosyolojik boyuttan analiz edilecektir.

KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

a) Polijini veya Kuma Evlilikleri

Aile kurumu hiç şüphe yok ki bireylerin ve toplumların şekil kazanmasında önemli bir role sahiptir. Toplumsal yaşamda birtakım ritüellerden oluşan evlilik olgusuyla temel kazanan aile, kadın ve erkeğin sözleşme temelinde anlaştığı, ilişki ağlarının zamanla biçim kazandığı toplumsal bir kurumdur. Tek eşli aileler olabildiği gibi çokeşlilik üzerine inşa edilen aileler de bulunmaktadır. Aile kurumu ile ilgili tanımlara bakıldığında sosyologlar, daha çok ailenin toplumdaki konumu ve işlevlerine dikkat çekmektedirler. Sosyoloji disiplini de evli bir çifti, çocuklu evli çifti, bir veya birden fazla çocuklu tek ebeveyni, birden fazla eşten oluşan yapıyı, çok çocuklu ve çok eşli kişileri aile kavramına dâhil etmekte ve geniş bir çerçevede ele almaktadır (Ayhan ve Yaman, 2021: 160).

Toplumdan topluma değişebilen evlilik olgusu, bazen aynı toplum içerisinde bile farklılık gösterebilmektedir. Evlilik biçimlerinden biri olarak çok eşlilik, daha çok ataerkil bir görünüm arz etmektedir. Eş sayısı üzerinden ve aynı anda birden fazla eşle ilişkiye sahip olmak şeklinde tanımlanmaktadır (Brooks, 2009: 109; Güvenç, 1993: 46-47). Kapsamı itibariyle dünya çapında kültürler arası bir olgu olarak görülen çok eşliliğin tüm kıtalarda ve tüm dünya dinlerinden mensupları bulunmaktadır (Zeitzen, 2008: 4). Yunancadaki pols (çok) ve gamos (evlilik) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan *poligami* (polygamy), çok eşli olmayı veya aynı anda birden fazla evli olma halini belirten bir kavramdır (Zeitzen, 2008: 3). Poligami, erkeğin birden fazla kadınla aynı anda evli olmasını ifade eden '*polijini*' ve kadının da aynı anda birden fazla erkekle evlenmesini içeren '*poliandri*' evlilik türlerini kapsayıcı bir kavramdır (Tan Eren, 2020: 86; Yılmaz ve ark., 2015: 221).

Araştırmalar, 'polijini' evlilik tarzının dünya çapındaki yaygınlığı konusunda, kesinlik ifade eden bir veri sunmamakla birlikte, Etnografik Atlas'a kayıtlı 1170 topluluktan yaklaşık 850'sinde görüldüğü yönünde sonuçlar içermektedir (Danış, 2016: 56). Hatta Zeitsen'e (2008: 9) göre, erkek egemen toplum yapılanması veya ataerkil toplum sistemi neredeyse tüm dünya çapında görülebilmektedir. Genellikle ekonomik ve siyasal sistemle ilişkilendirilen polijini tarzındaki çok eşlilik özellikle Asya ve Afrika gibi kıtalarda (Ulutaş, 2019: 276) bulunan tarım toplumlarında veya az gelişmiş yörelerde yoğun şekilde rastlanmaktadır (Alan ve Yeşilyurt, 2020: 356). Poliandri evlilik türü ise, Kuzey Nijerya'daki bazı topluluklarda ve Güney Asya'nın Himalaya bölgesinde görülmektedir (Zeitsen, 2008: 4).

Gelişmiş ülkelerin de yakın geçmişlerinde görülebilen çokeşlilik, modern dünya ile birlikte yasalarla toplumsal yaşamın dışına çıkarılmıştır. Örneğin 1878'de çok eşlilik karşıtı bir yasayı savunan ve bu konuda bir yazı yazan ABD yüksek mahkemesi, «çok eşlilik Avrupa'nın kuzey ve batı ülkeleri arasında her zaman tiksindirici olmuştur...» diyerek bunun medeni olmadığını ve kaldırılması gerektiğini salık vermiştir (Barber, 2009). Günümüzde gelişmiş ülkelerin eşitliği

öngören uygulamaları kadar, yüksek oranda kentleşmiş olmaları da çok eşliliği engelleyen bir etken olarak öne çıkmaktadır. Çünkü şehirlerde büyük aileleri idare etmek veya geçindirmek çok güç olmakta, çoğu erkeğin birden fazla aileyi desteklemesi imkânsız olmaktadır.

Gelişmiş ülkelere karşılık gelişmekte olan veya gelişmemiş ülkelerin yoğunlukta olduğu Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde çok eşlilik görünümüleri, bazı yerlerde yasal olarak devam etmektedir. Örneğin Tunus hariç, tüm Arap ülkelerinde çok eşliliğe yasal olarak izin verilmektedir (Tan Eren, 2020: 85). Erkeğin birden fazla kadınla aynı anda evlilik yapmasına yasalar çerçevesinde izin veren ülkelerden biri de Endonezya'dır. Açe bölgesinde yasal bir zeminde işleyen kuma evlilikleri, hem kadınlara hem de erkeklere istisnalar getiren ve her iki taraf için de güçleştiren içeriklere sahiptir. Erkeğin yeni bir evlilik talebi durumunda eşiyile karşılıklı anlaşma gerçekleştirmesi, mahkemeden ikinci eş alacağına dair izin alması ve eşlerin tüm gereksinimlerini karşılayacağını taahhüt etmesi öncelikli koşullardır (Kiram, 2021: 46-48). Yine de kanuna uymayan ve yasa dışı evliliklere yönelen erkeklerin birden fazla kadınla evlilikleri yaygın şekilde gerçekleşmektedir. Cinsiyetler arası eşitlik yönünden sorun teşkil eden bu evlilik türü, gelişmemiş bölgelerde görülmesinin yanında insan hak ve hukukuna dair bilincin düşük olduğu toplumların da bir görünümüdür (Alan ve Yeşilyurt, 2020: 356).

Polijini evlilik türü, geleneksel tarım toplumu kategorisinde görebileceğimiz Osmanlı döneminde aile hukukunun dini kurullarla şekillenmesi, taaddüd-i zevcat olarak tanımlanan bu modelin yaşam bulmasını sağlamıştır. Ancak Cumhuriyetin kurulduğu dönemlerde çıkarılan medeni kanunla (1926), Türkiye'de tek eşliliğin esas olduğu ve çokeşli evliliklerin yasal olarak mümkün olmadığı bir döneme girilmiştir. Kadın erkek eşitliğini öne çıkartan evlilik yasasıyla, evliliklerin görevli memurlar nezaretinde yapılması, ayrılmalarda ise mahkeme kararı şartı getirilmiştir (Şen ve Gümüş, 2020: 218). İnsanlara resmiyette sadece bir evlilik yapma olanağı tanınmış, başka bir evlilik yapabilmeleri boşanmalarına bağlı kılınmış, ancak resmiyetin dışında kaldığından erkeklerin aynı anda birden fazla evlilik yapmalarına engel olunamamıştır. Hâlâ devam eden çokeşlilik pratiği, erkek egemen toplumsal yapıda kültürel arka plana ve dini dayanaklara bağlı olarak sürdürülmektedir (Ayhan ve Yaman, 2021: 161). Erkeğin birinci eşiyile resmi nikâh, ikinci veya sonrasındaki eşleriyle dini nikâh kıyarak, birincisi dışındaki eşleriyle kendisine göre şekil verdiği bir hukukla evlilikler gerçekleştirebilmektedir. Bu sebeple getirilen evlilik yasası, toplumsal yaşamda gerçekleşen dini nikâhlı kuma evliliklerinin önüne geçememekte ve yasalarla bu evliliklere yönelik herhangi bir yaptırım getirilememektedir.

Dini hukukta şartlı olarak formel görünen kumalık, medeni hukukta koşulsuz şekilde informel bir pratik sayılmaktadır. Birden fazla kadının bir erkekle aynı anda evli olmasıyla her bir kadının diğerine göre adı '*kuma*' olarak belirtilse (Yağcınkaya, 2019: 41) bile, bu anlamlandırma yöreden yöreye değişiklik arz etmekte ve genellikle

ilk eşin üzerine getirilen kadın için kullanılmaktadır. Günümüz koşullarında kuma evlilikleri, mahiyet bakımından giderek farklılaşmaktadır. Öne çıkan kumalık görünümlerine bakıldığında, genellikle aynı evde yaşamadıkları ve birbirinden uzak mesafelerdeki evlerde ikamet etmeleri yönünde sonuçlar bulunmaktadır. Ekonomik iyileşmeler ve kadınların iş hayatına dâhil olmaları, iletişim ve ulaşım olanaklarının gelişmesi gibi etkenler sayesinde bazen aynı erkekle evli olmalarına rağmen birbirlerinden haberdar olmayan eşler olabilmektedir. Diğer taraftan evlilik akdinin olup olmadığına bakılmaksızın her doğan çocuğun anne veya babası üzerine kayıtlı olmasına yürürlükteki yasaların olanak tanınması, çok eşli evliliklerin yaygınlaşmasının önünü açmaktadır.

b) Kuma Evliliklerinin Varsayılan Nedenleri

Kuma evliliklerinin genellikle geleneksel tarım toplumlarında görülen ataerkil ilişki yapılanması ve örüntülerinin bir ürünü olduğu yönündeki yaklaşım (Murdock, 1965: 206; Şen ve Gümüş, 2020: 218-219), literatürde geniş şekilde ele alınmıştır. Başka bir ifade ile genel olarak çalışmalarda, hegemonik erkekliğin baskın olduğu coğrafyalardaki eril kodlara ve bu kodların baskınlığı nedeniyle kadının toplumsal yaşamda silikleşmiş konumuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca, neredeyse tüm çalışmalar kuma evliliklerinin az gelişmiş bölgelerin bir görünümü olduğuna vurgu yapmaktadırlar (Danış, 2016: 57; Tan Eren, 2020: 85; Sultana, 2019: 412). Bu saptamalar, tarihsel süreç içerisinde önemli ölçüde erkek egemenliğine dayalı bir yapılanmayı gözler önüne sermekte; günümüzde gerçekleşen kuma evliliklerinin de tarihsel dayanaklarına ve buna bağlı olarak şekil kazanan toplumsal ve kültürel yapıya işaret etmektedir. Ulutaş'a (2019: 273) göre eşin hastalığı veya çocuk sahibi olmaması durumunda ilk eşin kendi eliyle kocasını evlendirmesinin yolunu açan geleneksel bir yapılanma var edilmiştir. Bu yapı erkeğin konumunu güçlendirirken kadını hiçleştirilmiş, bir anlamda kadınların kendi kendilerini değersizleştirilmesi ve aşağılaması olarak görülmüştür (Bourdieu, 2016: 50). Erkeğin kadına dair tüm alanlarda tasarruf hakkını kendinde görmesi, toplumsal yaşamdaki *töre* ve *namus* gibi dini ve kültürel göstergelerin desteğiyle ataerkilliğin yeniden üretimini sağlamıştır (Ulutaş, 2019: 279). Kadının kendi eliyle, yerleşik mülkiyet kanunlarına ve geleneksel yaklaşıma göre cinsiyetini sınırlandırmasının ve hemcinsini kontrol altına almasının bir sebebi de toplumdaki iyi kadın tipolojisine dayandırılmıştır. Esasen onu bu şekilde davranmaya zorlayan ise şiddet yoluyla cezalandırılması ve kimi yerde sosyal çevre tarafından damgalanması korkusundan kaynaklanmıştır. Zira namus kavramı üzerinden ortaya gelen törenin kurallarının ve hegemonik erkek egemenliğinin objesi her zaman kadın olmuştur.

Geleneksel toplum yapılanmasında iktidar söz konusu olduğunda erkek bedeni güç kavramı üzerinden tarif edilirken, kadın ise güçsüzlük ve zayıf beden üzerinden tanımlanmış ve böylece erkeğe karşı kadın hükmen yenik sayılmıştır (Ulutaş, 2019: 270). Kadının tanımlanmasında, özellikle onun sevecen, fedakâr, sessiz, duygusal,

ayrıntıcı, dedikoducu ve tekeşliliğe yatkınlığı vurgulanırken; erkek ise yönetmeyi bilen, güçlü, sorumluluk duygusuna ve soyut düşünme becerisine sahip, rasyonel, saldırgan ve çokeşliliğe yatkınlık gibi kodlarla tarif edilmiştir. Öyle ki Ortadoğu ülkelerinde gerçekleştirilen alan araştırmalarında, çok eşliliğin sosyal ve psikolojik sonuçlarının ekonomik dezavantajlardan ziyade toplumsal yaşamda görünür olan güç ve prestij ile ilişkili olduğu iddia edilmiştir (Slonim-Nevo ve diğ., 2008: 195). Pratik yaşamda güç/kuvvet gerektiren ağır işler erkeklere tevdi edilirken kadınlara yardımcı olma veya geri hizmetlerde bulunma rolü uygun görülmüştür. Özellikle geçim koşullarının tarım üzerinden sağlandığı dönemlerde üretim ilişkilerinde erkeğin kas gücünden istifade edilmeye çalışılmış, kadınlara ise kas gücünü gerektirmeyen görevler verilmiştir. Gerek avcılık-toplayıcılık döneminde, gerekse tarıma dayalı üretim sürecinde güç simgesi olarak kabul gören erkek, hayatın tüm safhalarında önde tutulmuş ve bu yaklaşım, zamanla erkeklerin toplumsal ilişkilerde üstünlüğünü perçinleyen ‘ataerkil’ bir sisteme dönüşmüştür. Ailede erkek egemenliğini tanımlamak üzere başvurulan ‘ataerkil’ kavramı, esas itibarıyla ‘baba’ veya ‘patriark’ın rolüne işaret etmek, erkeğin kadına egemen olduğu ve onu ikincilleştirdiği ilişki biçimini ifade etmek için kullanılmıştır (Sultana, 2019: 418). Erkeği tanımlayan kodların tam aksi istikametindeki kavramlar üzerinden anlam kazanan kadının konumu, duracağı yeri bilmesi ve erkeğin erkekliğine halel getirmemesi ile sınırlandırılmıştır (Ulutaş, 2019: 269). Eri kodlarda erkek çocuk, ailenin topluma karşı yüzünü ve prestijini oluşturmuş; erkeğin ise diğer erkekler karşısında varoluşunu sağlamlaştırmıştır. Bu durum aynı zamanda hegemonik erkeklik modelinin öne çıkmasına ve ataerkil zihniyetin sürdürülmesine yol açmıştır. Çünkü ‘tarla’ ve ‘tohum’ metaforları üzerinden dile getirilen konunun özü, esasen erkeğin yaratıcılık gücünde, kadının ise besleyici özeliğinde yattığı iddia edilmiştir (Tan Eren, 2020: 103). Sadece kadınlar üzerinde kurulan hâkimiyeti kapsamayan hegemonik erkeklik, aynı zamanda erkeklerin birbirleriyle rekabetini ve birbirlerine üstünlük kurma mücadelesini de içermiştir. Hegemonik erkekliğin görünüm alanlarından biri olarak Akdeniz çevresi ülkelerinde, ideal erkekliğin asgari koşulları arasında ailenin geçimini sağlamak, eşini hamile bırakmak, ailesini korumak, bireysel yönden özerk olmak gibi pratikler dile getirilerek tarif edilmiştir. Türkiye’de ise sünnet olmak, askerlik yapmak, iş bulmak, evlenmek ve baba olmak gibi hususlara dikkat çekilmiştir (Tan Eren, 2020: 85). Ayrıca hegemonik erkekliğin görünümüleri arasında kadını niteliklerden uzak durmak, heteroseksüel olmak, ekonomik yönden gelir sahibi olmak, ailesine bakabilmek, cesaret, özerklik, maceracılık, fiziksel bakımdan sertlik gibi unsurlara sahip olmak şeklinde varsayılmıştır.

Ataerkil zihniyetin etkili olduğu coğrafi bölgelerde gerçekleşen kuma evliliklerinin genel olarak benzer sebeplere dayandığı, bazı yerlerde ise farklı nedenlerin öne çıktığı görülmektedir. White ve Burton’un (1988: 881-885) yayınladıkları ‘*Causes of Polygyny: Ecology, Economy, Kinship, and Warfare*’ adlı çalışmalarında, erkeklerin çokeşliliğine neden olan olgular arasında savaş,

eğitim, ekonomi, göç, din, kültür ve nüfuz dengesi gibi nedenleri saymaktadırlar. Aynı şekilde güç ve itibar arayışı, miras, aile içi ekonomi için emek ve mülkiyet ilişkileri, geleneksel ve toplumsal cinsiyet gibi faktörlere de dikkat çekmektedirler. Kadınların sosyal ve ekonomik yönden düşük düzeyde olmasının polijini evlilik türünün doğrudan nedeni olduğunu belirten Murdock (1964: 206) ise, bu evlilik türünün yeniden üretilmesinde savaşların ve güç yaşam koşullarının konumuna dikkat çekmektedir.

Kadının toplumsal yaşamda, ekonomik ilişkilerle bağlantılı olarak ikincil bir muamele görmesinin kökleri oldukça gerilere uzanmaktadır. Russell (1996: 90), ailedeki ekonomik dürtülerin içgüdüleri önceleyen durumlarına dikkat çekerek, ilk tarım toplumlarında veya köy tipi üretim yerlerinde kadın ve çocukların erkeğin ekonomik varlıkları olduğuna değinmektedir. Ona göre erkeklerin ekonomik araçlara sahip olmasından gelen gücü alabildiğince hanesine kadın almanın yolunu açmıştır. Genel olarak kadınların fazlalığı söz konusu olmadığından çokeşlilik her toplumsal kesimden insanların yönelebileceği bir evlilik olmaktan ziyade önderlerin ve zenginlerin bir ayrıcalığı halini almıştır. Benzer şekilde Grossbard (akt: Douglas ve Burton, 1988: 881), kadınların emeğiyle daha da artan aile gelirinin, erkeklerin olanaklarını arttırması bakımından onların çokeşli evlilik yapmalarını daha da olası haline getirdiğinden söz etmektedir. Buna mukabil kadınların ev dışında ücretli çalışma imkânları arttıkça erkeklerin çokeşlilik oranının azaldığına dikkat çekmektedir. Ayrıca ekonomik döngü çerçevesinde erkekler arası eşitsizliklerin artması, kadınların varlıklı erkekleri seçmelerini beraberinde getirmekte, bu durum çokeşli evlilikleri veya erkeklerin çokeşli olma olasılığını arttırmaktadır. Dolayısıyla erkeğin egemen güç olduğu toplumsal düzen, kadına belirli yaşam alanı çizdiğinden onun toplumsal yaşama katılma alanına da sınır koymaktadır. Örneğin kadının ekonomik döngü içerisinde faaliyette bulunmasına sınır getiren eril kodlar, zorla, kan davasının aracı haline getirilerek, berdel, görücü usulü, çocuk yaşta ve çokeşli evliliklerle kadını pasif konuma mecbur bırakmaktadır. Bu nedenle, kadının eşit bir birey olarak yaşam alanına dâhil olmamasını ekonomik göstergeler üzerinden okumak gerekir (Ulutaş, 2019: 290). Günümüzde bile bilhassa finansal konularda kadına bilgi verilmemesi, kendisinden görüş istenmemesi, ihtiyaçlarının karşılanmasında olanak tanınmaması kadının ekonomik özgürlüğünü engelleyici tutumlar olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca kadınların iş ve meslek sahibi olmayışları onların ekonomik yönden incinebilir olma oranını arttırmaktadır (Abukan ve Yıldırım, 2017: 427).

Erkek egemenliğine dayalı toplum yapılanması, dinsel yaşamın yorumunu da arkasına alarak dünyevi, aşiret ve feodaliteye dayalı bir erkek düzenini, sınıfsal bir güç ve politik bir ekonomi anlayışını birleştirmiş bir sosyal organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Genç erkeğin yaşlı olana, kadının erkeğe teslim olduğu bu yapılanma, görünüşte rızaya dayalı teslimiyetin zorlayıcı geleneksel kurullarla işlerlik kazandığı bir hiyerarşik düzene karşılık gelmektedir (Ulutaş,

2019: 275). Bu doğrultuda, kuma evliliklerinin esasen dinsel yaklaşımın ortaya koyduğu ilkelerden uzak olduğu ve tamamen hegemonik erkekliğin baskın olduğu bir çerçevede geliştiği, Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde beş evlilik yapan, birincisi dışında diğerlerine dini nikâh yaptıran ve bu dört eşten 56 çocuğu bulunan Mehmet Arslan'ın çokeşliliği üzerinden okunabilir (Hürriyet, 2018). Dini yorumu referans alarak aynı anda dört eşe ve tüm eşlerinden çocuklara sahip olan Arslan'ın çokeşlilik durumu, dinsel yaklaşımdan ziyade geleneksel toplumun ilişki örüntüleri ve varlıklı konumu üzerinden açıklanabilir. Çünkü ekonomik koşulların yüksek düzeyde olması hegemonik erkeklik anlayışını, erkeğin toplumsal statü sahibi olma arzusunu, kadınların ise varlıklı bir ailede bulunarak rahatlığa ulaşma isteğini tetiklemektedir. Bu doğrultuda verilebilecek ikinci örnek, Güney Afrika ülkelerinden Eswatini'de (Svaziland) kralın, evlilik akdi çerçevesinde 10'dan fazla, kendisinden önceki kralın ise aynı anda 100'ü aşkın eşle evli olmasıdır (Mavundla ve Strode, 2020: 2-3). Sahip olduğu bedensel güç/kuvvetin yanında ekonomik potansiyel üzerinden şekillenen ilişki yapılanmasında erkekler, aynı anda birden fazla kadınla evli olabilmiş, içinde bulunduğu kültürel çerçeve sayesinde bazen onlarca/yüzlerce kadını kontrolüne alabilmiştir.

Diğer taraftan yoksul hanelerde bakmakla yükümlü kişilerin sayısında azalmanın bir yolu olarak kız çocuklarını (erkek) evliliğe yönlendirmek, özellikle başlık parası gibi bir bedel karşılığında evlendirmek yoksul aileler için cazip görülen bir yol iken kuma evliliklerine de davetiye çıkarmaktadır. Bu yöndeki yaklaşımı doğrulayan araştırmalarda kuma kadınlarının erkeğin çokeşli evliliği konusunda belirgin şekilde toplumsal algılara sahip oldukları görülmektedir. Erkeklerin kendi evliliklerini gerekçelendirirken kumalığa yerleşik kalıplarla yaklaştıkları, kızların ise geçim derindeki ailelerde büyümeleri nedeniyle temel ihtiyaçların karşılanmasını önemsedikleri anlaşılmaktadır. Örneğin bir erkek kız/kadını kendine ikinci eş olarak getirdiğinde onun tüm ihtiyaçlarını üstlenmesi gerektiği düşüncesi kuma kadınlarında da söz konusudur. Nitekim kuma olarak giden bir kadının beyanatu bu yöndedir: "...gızım ben kuma olarak gittim, bana baksın diye gittim" (Alan ve Yeşilyurt 2020: 362). Buradan hareketle, ekonomik nedenlerden kaynaklı olarak oluşan servete dayalı toplumsal tabakalaşmanın varlığı, kuma evliliğini teşvik eden bir olgudur (Danış, 2016: 57). Zira bu tür evliliklerde kumaların ezici çoğunluğu ekonomik yönden düşük düzeydeki ailelere mensupturlar. Bu evliliklere meyleden erkeklerin de ezici çoğunluğu ekonomik olanaklarını kullanarak evlenmektedirler. Özellikle ekonomik olanaklar bakımından iyi bir düzeyde bulunan erkeklerin; eğer geleneksel bağlar bakımından güçlü ilişkilere sahip ise kuma evliliklerine, değil ise metres hayatına yöneldikleri söylenebilir. Başka bir ifade ile erkeğin birden fazla kadına ya da haneye bakabilecek ekonomik gücü kendisinde bulması, çok eşliliğe yönelmesinde etkili bir faktördür. Aynı şekilde erkeğin toplumdaki rol ve statüsü de ekonomik olanakların düzeyi ile ilintisi bakımından çok eşliliğe yönelmesinde önemli bir göstergedir (Ember ve diğ. 2007: 429; Grossbard, 1976: 704). Bu

nedenle kadını sermaye veya mal/mülk üzerinden teslim alan, böylece kendisine dayatılan yaşama mecbur bırakan erkek egemenliğine dayalı toplumsal yapı, kadını ekonomik yönden kısıkaca aldığıında, onu doğrudan toplumda ikincil bir konuma sürüklemektedir.

Erkek işçi göçü, kırsal yerleşim yerlerindeki demografik yapının kadınlar aleyhine değişim yaratma ihtimali yüksektir (White ve Burton, 1988: 873). Tacikistan'dan erkek göçü, bazıları ikinci eş olabilecek düzeyde terk edilmiş bir kadın fazlası yaratmıştır (Commercio, 2020: 5). Kuma evliliklerinin gerçekleşmesinde hangi oranda etkili olduğu tam olarak bilinmese de ilişkili olduğu düşünülmektedir. Çalışma amacıyla büyük şehirlere veya yurt dışına gerçekleşen göçler, erkeklerde sayısal bir azalmayı beraberinde getirirken kadınların sayısında durağan tutmaktadır. Bazı yörelerde önemli oranlara varan bu dengesizlik durumu, evlenme çağına gelen kızlar üzerinde dolaylı da olsa bir baskıya neden oluşturabilmekte, alternatif yollara tevessül etme olasılığını doğurmaktadır. Ayrıca savaşlarda ve tehlikeli işlerde erkeklerin hayatlarını kaybetmesiyle görülen sayısal azalma da çok eşliliğe yatkınlık oluşturmaktadır (Danış, 2016: 57).

Ayhan ve Yaman'a (2021: 174) göre kuma evliliğinin nedenleri arasında öne çıkan etken, ilk eşin çocuk sahibi olmaması veya özellikle erkek çocuk sahibi olmamasıdır. Çocuk sahibi olmamayı, erkeğin başka bir evlilik yapmasına yeterli sebep olarak gören toplumsal ve kültürel yapı, çokeşli (kuma) evlilikleri normalleştirmektedir. Ayrıca erkeğin kendi isteği dışında ilk evliliği yaptığına yönelik beyanı, kuma evliliğine girişmesinin bir gerekçesi şeklinde görülebilmektedir. Diğer taraftan birinci evliliğini sona erdirmek istediğinde boşanmaya yönelik eğilimin çevre tarafından makul görülmemesi, erkeklerin yeni bir eşle evliliğine onay vermekte ve çokeşliliği normal görmeye başlamaktadır. Toplumsal ve kültürel algının kuma evliliklerinde ve cinsiyet kalıplarının oluşmasındaki rolüne değinen Comercio (2020: 10), bunun kuma evliliklerinde büyük oranda etkili olduğuna değinmektedir. Ona göre, özellikle gönüllük esasına bağlı olarak gerçekleşen ikinci eş olma vakalarında, evlilik ve anneliğin kültürel değerinin- kadınlara toplumsal kimlikler, güç ve prestij kazandıran geleneklerin- bir kadını ikinci eş statüsüne rıza göstermesine yol açabilmektedir.

Öte yandan kuma kadınların erken yaşta ve çoğunluğunun kendi iradelerinin dışında evlendirildiğine dair araştırma bulguları göstermektedir ki kuma evlilikleri toplumsal ve kültürel saiklerle sürdürülmektedir. Öyle ki araştırmaya dâhil olan 14 kuma kadından biri hariç (24) diğerlerinin evlilik yaşları 12 ile 20 arasındadır (Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 361-362). Erkeğin aile tarafı, ailelerine dâhil edecekleri kız çocuğunu ne kadar erken getirirlerse o denli kendilerine uyum sağlayacağı görüşündedir. Kızlarını erken evlendirerek olası bir cinsel taciz veya şiddetten koruma, evlilik dışı ilişki yaşama ve hamile kalma durumuna önlem alma yaklaşımı, kızın ailesinin de erken evliliği onayladığının bir yansımasıdır. Dolayısıyla sağlıklı karar verme düzeyleri oluşmadan kızların evlenmeleri/evlendirilmeleri,

kuma evliliği sorununun daha çok kültürel nedenlerle devam ettiğinin bir kanıtıdır. Bunu destekleyen bir başka bulgu ise, çocuk sahibi olmayan veya sadece kız çocuğu olan kadınların üzerine kuma getirilebileceğine dair yaklaşımın, hem kız tarafından hem de erkeğin ailesi tarafından kabul görmesidir.

Bazı geleneksel toplumlarda erkeğin çok eşli olmasının, maddi zenginliği, gücü ve kuvveti temsil etmesi kadar bir statü sembolü olarak görüldüğünü belirten Danış (2016: 58), kadınların ise, özellikle erkek çocuk sahibi olmakla avantajlar elde ettiklerine ve üreme üzerinden kendilerini var etmeye yöneldiklerine değinmektedir. Ayrıca ona göre, kuma evliliklerinde temel alginın erkek çocuk üzerinden ortaya gelmesi, daha çok işgücünü arttırmak, yaşlılık döneminde destek görmek, güvenli bir ortam sağlamak gibi hedefler nedeniyledir. Özellikle tarıma dayalı üretim gerçekleştiren toplumlarda insanın işgücüne duyulan ihtiyaç çocuk sayısının fazlalığını ve erkek çocuk sahibi olmayı gerektirmektedir. Ayrıca toplumda nüfus ve erk sahibi olmak, prestij sağlamak bakımından da erkek çocuğa duyulan ihtiyacı arttırmaktadır. Bu yüzden ilk eşlerin yaşadıkları kısırlık, erkek çocuk sahibi olmamak ve tıbbi hastalıklar yaşamaları erkeklerin kuma getirmelerinin gerekçeleridir.

Geleneksel ilişkilerin ağır bastığı bölgelerde/yörelerde evlenme girişimi, evlenecek erkekte ziyade ebeveynler rol almakta ve adına ‘görücü usulü’ denilen uygulama üzerinden yürütülmektedir. Ebeveynlerin, bazen yakın akrabalarından evlenecek erkek adına arayışa girdiği, eş bulduğu bu evlenme biçiminde ailenin onayı en az erkeğin evetlemesi kadar önemli bulunmaktadır (Alan ve Yeşilyurt, 2020: 356). Modern dünyanın bireyselleştirici ve insanları ayrıştırıcı tüm araçlarına rağmen geleneksel bağların hüküm sürdüğü toplumlarda, görücü usulü evlilik biçimlerinin devam ettiği, hatta 2021 yılı itibariyle Türkiye’deki evliliklerin %56,8’inin görücü usulüyle gerçekleştiği, TÜİK (2022) verilerinden anlaşılmaktadır. Görücü usulü evliliklerin devam etmesi kuma evliliklerinin de dolaylı yollardan sürmesi anlamına gelmektedir. Çünkü görücü usulü evlilikler ile kuma evlilikleri arasındaki ilişki, sosyal ilişkilerin baskın olmasından, yakın çevrenin bu pratiklere dâhil olmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu yolla gerçekleşen ilk evliliklerin istenilen düzeyde sonuç vermemesi, yakın çevrenin de dâhil olduğu, erkeğin ikinci bir evliliğe yönelik kararını kolaylaştırmaktadır. Aynı yakın çevre, erkeğin boşanma kararına yönelmesini de engellemekte ve eski eşi aynı evde yeni eşle beraber yaşamaya zorlamaktadır.

Kırsal yerlerin evlilik uygulamalarının yaygın bir biçimini oluşturan ‘berdel evliliği’, evlenme dönemine gelmiş hem oğlu hem de kızı olan ailelerin, kızlarını takas ederek oğullarını evlendirmeleri biçiminde gerçekleşmektedir. Başlık, takı ve eş eşyası gibi düğün masraflarının taraflara getireceği ekonomik yükümlülüğü asgari düzeye getirmek maksadı bu evlilik türünde etkili olmaktadır. Özellikle kadının, nadiren de erkeğin söz hakkının bulunmadığı berdel evliliğinde çoğunlukla aile, sülale ve akrabaların verdikleri karar baskın gelmektedir. Esasen berdel evliliğinde

öne çıkan olgular, güçlü sosyal bağlar ve geleneksel değerler hiyerarşisi olmaktadır. Feodal kuralların etkili olduğu toplumlarda evlilik üzerinden akrabalık ilişkilerinin güçlendirilmesi hedeflendiğinden berdel türü evliliklerde bireyin değil grubun ilişkileri gözetilmektedir. Berdel evliliğinde doğacak çocukların birbirlerinin dayı ve hala çocukları olması akrabalık ilişkilerinin daha da yoğunlaşmasına neden oluşturmaktadır (Akyüz, 2018: 19-25). Kadının evlenirken veya boşanırken söz sahibi olmadığı bu evlilik türünde, kuma olarak gitmesi durumu ise sorunların katlanarak artmasını beraberinde getirmektedir. Berdel evliliğinde mütekabiliyet kuralı işlediğinden taraflardan birinin eşinin üzerine kuma getirmesi, diğer tarafın da anında harekete geçmesini ve eşinin üzerine kuma getirmesiyle sonuçlanmaktadır. Kuma evliliğinin yaygınlaşmasında önemli bir etkiye sahip olsa da esasen berdel evliliğinin kadının konumu açısından kuma evliliği ile benzeştiği söylenebilir. Zira ikisinde de kadının rol ve statüsü, geleneksel ilişkiler etrafında şekil kazanmaktadır.

Tan Eren'e (2020: 82) göre kuma evliliklerinde kayınvalide unsuru, erkek çocuk talebi, dinsel yaklaşımların çokeşliliği evetlemesi, ekonomik olanakların iyi bir düzeyde olmaması, sosyal çevre baskısı, erkeklerin güçlü görünme beklentileri gibi tetikleyen veya harekete geçiren faktörlere bulunmaktadır. Yalçınkaya (2019: 40) ise kuma evlilikleri konusunda, infertilite, erkek çocuk sahibi olmamak, kadının fiziki veya ruhsal yönden bir hastalığının bulunması ve erkeğin ilk eşi üzerine kuma getirmesinin toplum tarafından meşru görülmesini yaygın nedenler olarak görmektedir. Çocuk ölüm hızlarının yüksekliği, erkeklerin ağır ve tehlikeli işlerde çalışmalarının sonucunda yaşanan sayısal azalmanın da kuma evliliklerine yakınlık oluşturduğunu belirtmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin raporlarına yansıyan etkenlere bakıldığında ise çokeşli evliliklerin nedenleri arasında, toplumsal gruplar/kesimler arası yaşanan çatışmalarda kadının barış aracı olarak karşı tarafla evlendirilmesi, ev ve tarla işlerinde yer alması, ailelerin kalabalık olması nedeniyle çocuk bakımını üstlenmesi gibi nedenlere dikkat çekildiği görülmektedir (TBMM Raporu, 2011: 25).

Birden fazla kadınla evliliğin nedenleri arasında erkeklerin eğitim düzeyindeki düşüklüğe dikkat çeken Grossbard (1976: 704), ayrıca erkeğin yaşam döngüsündeki konumunun da çokeşliliğe yakınlık oluşturduğunu belirtmektedir. Esasen sadece erkeklerin değil, aynı zamanda kuma evliliklerine dâhil olan kızların/kadınların da eğitim düzeyi bakımından düşük düzeyde oldukları veya hiç eğitim almadıklarını ortaya koyan birçok araştırma bulgusu söz konusudur (Şen ve Gümüş, 2020: 218). Genellikle eğitim olanaklarından yoksun bırakılan kızların bireysel haklarına dair farkındalık düzeyleri gelişmediği gibi erken yaşta evlendirilerek toplumda iyi bir konum alması beklenilmektedir (Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 363). Ayrıca kadınların eğitim düzeylerinin düşük olması, erkeklerin çok eşliliğe yönelmesine çanak tutmaktadır. Zira kızların/kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe çok eşliliğin azaldığı yönünde sonuçlar bulunmaktadır (Gücük vd., 2010: 127-129). Bu nedenle

eğitim düzeyinin yüksek olması kuma evliliklerine engel teşkil etmekte, ikinci eş olmanın önünü adeta kapatmaktadır.

Geleneksel toplumun bir yansıması olarak erkeklerin geç evlilik yapmaları önünde önemli bir geleneksel veya toplumsal engel bulunmamaktadır. Kızlara yönelik bakış açısının ise aynı doğrultuda olmadığı, genç kız olmaya bağladığından itibaren üzerinde bir evlenme baskısının olduğu, 20’li yaşlarda ‘evde kalma’ tedirginliğine sevk edildiği, geleneksel toplumların bir gerçeğidir. Kızlar, toplum baskısına boyun eğerek erken evlenmeye yönelmekte, dolayısıyla önlerine çıkan seçenekleri değerlendirerek kimi zaman ikinci evlilik yapanlara kerhen ‘evet’ demek durumunda kalmaktadırlar. Bu yüzden kadınların ‘evde kalma’ yönünde maruz kaldıkları toplumsal baskıyla oluşan tedirginlik, kızların kuma evliliğine yönelmesinde öne çıkan önemli bir faktördür (Şen ve Gümüş, 2020: 229). Evde kalma yönündeki toplumsal baskı, özellikle küçük yerleşim yerlerinde ve sosyal bağların güçlü olduğu ailelerde tedirginlik oluşturmakta ve endişeyle karşılanmaktadır. Toplumsal rolleri annelik ve ev kadınlığı olarak sınırlandırılan kızların bir anlamda kuma olarak gitmelerine ortam hazırlanmaktadır. Çünkü çocukluklarından itibaren geleneksel yaklaşıma maruz kalan kız çocukları, bunun dışında bir seçeneği bilmediği gibi kendisinde, böylesi bir yaklaşıma karşı koyma cesaretini de bulmamaktadır. Araştırmalara yansıyan verilere göre geleneksel toplumda kendi çocuğu için kuma evliliğini evetleyen bir kumanın sözleri, kadınların geleneksel formların dışına çıkamadığını göstermektedir: “Kızıdır, evde durup söz geleceğine bir evi olsun” (Alan ve Yeşilyurt 2020: 364). Dolayısıyla evde kalma tedirginliği kuma evliliklerinin gerçekleşmesinde başat bir faktördür.

Evlenecek erkeğin ailesinin kız tarafına yaptığı katkı veya ödediği bir bedel olan başlık parası, kızın ailesine verilen bir hediye anlamında kullanılmaktadır. Kimilerine göre kıza biçilen paha olarak görülse de esasen eşlerin ufak sorunlarda ayrılmamaları veya kızın geri gönderilmemesi için bir gerekçe; ayrıca medeni nikâh kıyılmadığından kadın için tutunacak bir dal şeklinde değerlendirilmektedir (Alan ve Yeşilyurt 2020: 364-365). Ancak kuma evliliklerinde sıklıkla başvuru başlık parası uygulaması, geleneksel toplum görünümünden biri olarak kumalık uygulamasının önemli bir nedenidir ve bu türden evliliklerin meşrulaşmasında ve toplumda yeniden üretilmesinde önemli bir mekanizma görevini görmektedir. Erkeğin ikinci eşi olmaya razı edilen kızların ailelerinin genellikle talepleri yerine getirilmekte ve bazı zamanlarda kız tarafını razı etmek üzere yüklü bir rakama denk gelecek şekilde ödemeler gerçekleştirilmektedir. Evlenecek kişi, başlık parası altında kız tarafına para, altın, mal/mülk veya koyun, sığır, at ve inek gibi canlı hayvandan oluşan maddi bir karşılık sumaktadır. Kendilerine kuma olarak eş getiren erkekler genellikle karşı tarafı, yapacağı ödemenin miktarı üzerinden ikna etmekte ve böylesi bir çarkın devam etmesinde rol oynamaktadır. Daha çok gizli yürütülen ilişkilerle gerçekleştirilen kuma evlilikleri, genellikle doğru olmayan bilgiler ve söylemler

üzerinden ikna edilmektedir. Zira eşlerinin veya yakın çevrelerinin olumsuz tepki vermelerinden çekinilmektedir. Hatta bazı kuma evliliklerinde getirilen eşin ikinci değil, bazen üçüncü veya dördüncü eş olduğu sonradan ortaya çıkmaktadır. Hatta eşinin haberi olmadan ikinci veya üçüncü evlilik yapmaya yönelen erkeklerin sayısı azımsanmayacak düzeydedir (Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 363). Dolayısıyla erkeğin ikinci evliliği yapabileceğine dair toplumda kabul gören anlayış, erkeğin eşine karşı sorumluluk veya hesap verme gereği duymaksızın ve eşinden habersiz şekilde bu pratiğe yönelmesini beraberinde getirebilmektedir.

Erkeklerin ikinci evliliğe yönelmelerine geleneksel çerçevede temel teşkil eden ilk eşin ‘çocuk sahibi veya erkek çocuk sahibi olmaması’ gibi durumların sadece bir gerekçe olduğu, buna karşılık esas sebebin erkeklerin kendi zevklerini öncelikle, konu ile ilgili gerçekleştirilen saha araştırmalarının sonuçlarından anlaşılmaktadır. Zira ilk eş durumundaki 14 kadın katılımcının dâhil olduğu bir araştırmada, bunlardan sadece birinin çocuğunun olmadığı, diğerlerinin ise 2 ile 11 arasında değişen sayılarda çocuk sahibi oldukları görülmektedir (Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 363). Benzer şekilde Alan ve Yeşilyurt’un (2020: 356) yaptıkları çalışmayla elde ettikleri bulgulara bakıldığında çokeşliliğin erkeklerin zevklerine düşkünlükleri nedeniyle büyük ölçüde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca ilk eşlerin kocaları hakkında yaptıkları değerlendirmeler üzerinden ulaşılan bulgular, erkeklerin kuma evliliklerine yönelmelerinin başlıca nedeninin zevkleri olduğu yönündedir (Alan ve Yeşilyurt 2020: 371) ve bu evlilik türünün nedeni genellikle erkeklerin açgözlülüğüne bağlanılmaktadır (Ulutaş, 2019: 292). Çoğunlukla erkeklerin kendi zevklerini tatmin etmek, toplumda itibar elde etmek ve gücünü kanıtlamak anlamında gerekçelere dayandırılmaktadır. Erkeklerin zevkleri için ikinci veya daha fazla evliliklere yöneldiklerini gösteren başka bulgular da söz konusudur. Örneğin araştırma raporlarına göre, erkeklerin çokeşli evliliklerini temellendirirken başvurdukları gerekçe “eski elbise ile yeni elbise bir olmaz” şeklinde zevke dayalı değerlendirmeleri içermektedir (TBMM Raporu, 2011: 25).

Araştırmalar kuma evliliklerinin nedenleri arasında erkeklerin daha çok sevgi ihtiyacını karşılama beklentilerini de (Şen ve Gümüş, 2020: 229) saymaktadırlar. Özellikle ilk evliliğini küçük yaşta yapan, aile büyüklerinin talebiyle veya görücü usulü, kan davasının barışla sonuçlanması, berdel evliliği gibi yollarla evlenenlerin erkeklerin durumu ikinci eşe yönelmesinde güçlü etkenlerdir. Diğer taraftan sevgilerini göstermede sınır tanımayan bazı erkeklerin yaklaşımları, çevrede farklı değerlendirmelere konu olabilmektedir. Nitekim kızların kuma olarak evlenmelerinde etkili sebeplerde biri de, erkeklerin ikinci veya daha sonraki evliliklerinde, yeni eşlerine duydukları ilgidir. Dikkatlerden kaçmayan ve bazen aşırıya varan bu ilgi, genç kızlarda kuma evliliklerine yönelik bir algının oluşmasına yol açabilmekte, sonradan gelen eşin daha kıymetli olduğu konusunda değerlendirmelere neden teşkil edebilmektedir (Ağçadağ-Çelik & Vural, 2018: 368).

METODOLOJİ

Kuma evliliklerin nedenlerinin sorgulandığı bu araştırmada, mülakat üzerinden veri toplama olanağı tanınması nedeniyle nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İnsanın yaşantısına dair kelime, sözcük, sembol, simge, anlam gibi yumuşak verilere ulaşmayı sağlayan nitel yöntem, olayları belgelemeye, insanlara ait jest, mimik ve davranışları gözlemeye, kayıtlarını tutup belgelemeye ve sonrasında analiz yapmaya olanak tanımaktadır (Neuman, 2010: 233). Nitel düşünce, araştırma nesnesi olan insanların deneyim ve donanımlarından hareketle toplum yaşamı içindeki ilişkilerinin niteliği, gündelik yaşam pratikleri ve davranış örüntüleri gibi öznel yönleriyle birbirlerinden ayrıldıkları yönündeki kabulden yola çıkmaktadır (Kartarı, 2017:214). Nitel yöntemde sıklıkla kullanılan bir teknik olması hasebiyle görüşme, özellikle derinlemesine görüşme tekniği takip edilmekte, katılımcılarla konunun odağına bağlı kalınarak araştırma gerçekleştirilmektedir. İnsanların yaşadıkları deneyimleri, duyguları ve algıları ortaya çıkarmada etkili olan derinlemesine görüşme tekniği, aynı zamanda katılımcıların bakış açılarını da güçlü bir şekilde yansıtan yönleri sahiptir (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 42).

Bu araştırma, fenomenolojik desen esas alınarak yürütülmüş ve elde edilen katılımcı ifadeleri temalar haline getirilerek betimsel analiz yoluyla kategorize edilmiştir. Fenomenolojik yaklaşıma göre bilinç tarafından algılanan nesne, olay ve/veya olgular fenomeni oluşturmaktadır. Bu kapsamda fenomenoloji de bilinç tarafından deneyimlenen her şeyi analiz eden ve insanların bilinçleri ile içinde yaşadıkları dünyayı nasıl anlamlandırdığını inceleyen bir yaklaşımdır. Esasen şeylerin kendisi öznen/failden bağımsız değildir, dolayısıyla şeylerin doğasını anlamak failin kendisini anlamakla mümkündür. Fenomenolojik yaklaşımın toplumu okuma biçimi, eylemlerin esasen bağlamdan ayrı düşünülemediği üzerine inşa edilmiştir. Deneyimlenen olguların zihin yoluyla sınıflandırılması ve kategorize edilmesiyle anlamlar oluşur ve deneyimlenen şeylerin algılanması da evrensellik içerir. Herhangi bir fenomeni ele almak isteyen bir araştırmacı deneyimler üzerinden ve bilincini saflaştırarak gerçekliğin özünü ulaşmayı amaçlar. Bu çerçevede fenomenolojik sosyoloji deneyimi, özneliği ve gündelik yaşamı esas alarak inşa edilen toplumsal gerçekliği betimlemeye ve özne boyutundan yorumlamaya, değerlendirmeye çalışır. Fenomenolojik araştırmaların örneklem seçiminde belirli bir sayıdan ziyade katılımcıların deneyimlerine detaylı şekilde yoğunlaşmakta, bu çerçevede az sayıda katılımcı sayısı yeterli olabilmektedir (Çarpar, 2020: 695). Fenomenolojik araştırma deseni, toplumsal olgular hakkında detaylı ve derinlemesine bilgiler sağlama bakımından oldukça avantajlıdır. Ancak her desende olduğu gibi bu desende de bazı güçlükler veya dezavantajlar bulunmaktadır. Amaçları gereği herhangi bir fenomenin özünü kavramayı hedeflediğinden, bunu deneyimlemiş insan veya gruplara odaklanmaktadır. Genellikle kolay olmayan bu süreçte ilgili fenomeni deneyimlemiş kimseleri bulmak, onları araştırmaya dâhil etmek sorun teşkil edebilmektedir (Çarpar, 2020: 695). Nitekim bu araştırmada da böylesi bir

sorun deneyimlenmiş, bu sebeple de araştırmaya dâhil edilmesi planlanan katılımcı sayısı daha fazla iken, sonrasında bu sayı 13 kişi ile sınırlandırılmak zorunda kalmıştır.

Eylemin tipinin hangi zaman ve zeminde şekil kazandığı bağlamla ilişkili olmaktadır. Yerindelik ilkesi, bağlama gönderimde bulunan eylemin anlamlı olarak kabul edilmesini gerektirmektedir. Bağlama gönderimde bulunmayan veya bağlamda yer edinmeyen eylemler anlamsız kalmaktadır (Ulutaş, 2019: 265). Nitel araştırmada amacı veya hipotezleri ortaya koyan husus, merkezi fenomenin incelenmesini hedefleyen ve en genel olanı ifade eden temel sorulardır (Creswel, 2016: 139). Anahtar kişiler üzerinden ve kartopu tekniği ile katılımcı tedarik etme yoluna başvurulmuştur. Zira kartopu ve zincir örnekleme yoluyla katılımcı tedarik etme amaçlı örnekleme sıklıkla kullanılan bir tekniktir (Karataş, 2015: 71).

Hegemonik erkek egemenliğinin yaygın şekilde görüldüğü, dolayısıyla iki ve daha fazla kadınla evliliğin yaygın olduğu bir yer olarak Şırnak'ın İdil İlçesi, araştırma alanı olarak seçilmiştir. Söz konusu ilçede, evli bir erkeğin eşinin üzerine kuma olarak giden imam nikâhlı 13 kadınla, yüz yüze ve derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Öncesinde 20 kuma kadınla görüşme yapma amacıyla olan bu araştırma, kapalı ilişkilere dayalı toplum yapısı ve kuma evliliğinin mahrem bir çerçevede görülmesi nedeniyle katılımcı sayısı (örneklem) on üç kuma kadınla sınırlı kalmıştır. Söz konusu bu güncelleme, araştırmaya gönüllü katılımcı bulmanın zorluğundan ötürü kaçınılmaz olmuştur. Genellikle eşinden veya çevredeki tanıdıklardan çekinen, yapılan görüşmeyi duymaları durumunda çevredekilerin sorularına muhatap olmak istemeyen, konuşması halinde ilişkilerinin daha da sorunlu hale geleceğini düşünen, yaşadığı sıkıntıları görmezden gelerek unutmak isteyen kuma kadınlar, araştırma kapsamında teklif edilen görüşmeyi büyük oranda kabul etmemişlerdir. Rahat şekilde cevap verebilmelerini sağlamak üzere araştırmanın amacı ve kapsamı kuma kadınlara etraflıca dile getirilmiş ve bazı zamanlarda tanıdıklar üzerinden kendileri ikna edilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan nitel araştırmalarda katılımcı sayısının fazlalığından ziyade verilen 'cevapların niteliği' ve 'doyum noktası' önemli görüldüğünden (Çarpar, 2020: 695), cevaplarda tekrara düşmemek üzere daha az sayıda katılımcı ile araştırma yapmanın doğru olacağı kanaatine varılmış ve gerçekleştirilen görüşmeler (13) yeterli bulunmuştur.

Katılımcıların rahat bir şekilde sorulara cevap vermeleri için görüşmeler daha çok sohbet şeklinde ve kadın araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmada katılımcılara ait K1, K2, K3 şeklinde kodlar kullanılmış ve görüşmeler gönüllülük esasına göre gerçekleştirilmiştir. Ortalama bir saat süren görüşmelerden elde edilen cevapların 8'i ses kayıt cihazına kaydedilerek, 5'ine ait cevaplar ise kâğıda not alınarak, sonrasında çözümlemeleri yapılmıştır. Elde edilen verilerin orijinaline sadık kalmış, bazı yerlerde katılımcı görüşlerinden doğrudan alıntı yapılmıştır. Veriler, okuyucuya daha çok betimsel bir yaklaşım (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 237) takip

edilerek sunulmuştur. Verilerin kategorik sınıflandırılmasında araştırma problemi ve soruları dikkate alınmış, katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda temalar oluşturulmuştur.

Kuma kadınlarla derinlemesine görüşme gerçekleştirmek üzere sorulacak soruların etik açıdan problem teşkil etmediği, 15.12.2021 tarih ve 2021/124 sayılı Şırnak Üniversitesi Etik Kurulundan alınan izinle belgelenmiştir.

BULGULAR

Bu çalışmada katılımcıların beyanları doğrultusunda iki ana tema ve bu temalar altında farklı alt kategoriler açığa çıkmıştır. Bu bağlamdaki değerlendirmeye geçmeden önce katılımcılara ait demografik veriler Tablo 1’de aktarıldığı gibidir:

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Katılımcı Kod Adı	Yaş	Eğitim Durumu	Kaç Yaşında Evlendi	Mesleği	Kaç Kardeşler	Ailesinin Ekonomik Durumu	Kocanın Yaşı	Eşin Mesleği	İlk Eşin Çocuk Sayısı	Kuma Çocuk Sayısı	Yaptığı Evlilik Türü	Kaldığı Ev
K-1	38	Okur-yazar değil	24	Ev hanımı	7	Yoksul	41	Elektirikçi	3	5	Görücü	Ayrı
K-2	32	Okur-yazar değil	20	Ev hanımı	8	Yoksul	45	Serbest	6	4	Görücü	Ayrı
K-3	48	Okur-yazar değil	20	Ev hanımı	9	Orta	60	Dolmuş şoförü	3	8	Görücü	Ayrı
K-4	39	Lise	34	Usta öğretici	8	Normal	42	Müteahhit	4	2	Severek/Gönüllü	Ayrı
K-5	38	İlkokul	15	Ev hanımı	7	Orta	55	Taşeron	8	5	Severek/kaçarak	Ayrı
K-6	56	Okur-yazar değil	13	Ev hanımı	7	Normal	62	Taşeron	10	3	Berdel	Ayrı
K-7	30	İlkokul	18	Ev hanımı	6	Yoksul	47	Esnaf	3	4	Görücü	Ayrı
K-8	47	Okur-yazar	20	Ev hanımı	11	Yoksul	63	Memur	0	7	Görücü	Aynı evde-ler
K-9	51	Okur-yazar değil	26	Ev hanımı	9	Orta	59	İşçi	0	2	Akraba	Aynı evde-ler
K-10	65	Okur-yazar değil	55	Ev hanımı	13	Orta	67	İşsiz	7	0	Severek/Kaçarak	Ayrı
K-11	52	Okur-yazar değil	17	Ev hanımı	9	Normal	62	Köy Korucusu	8	9	Berdel	Aynı evde-ler
K-12	32	Okur-yazar değil	30	Ev hanımı	11	Düşük	48	Tamirci	0	0	Görücü	Ayrı
K-13	42	Okur-yazar değil	17	Ev hanımı	7	Normal	68/ vefat	Korucu Başı	10	5	Berdel	Aynı evde-ler

Demografik Bilgiler Üzerinden Kuma Evliliklerinin Nedenleri

Tablo-1’de görüldüğü üzere, kuma kadınlar büyük oranda aile baskısına maruz kalarak evlendirildiği anlaşılmaktadır. Ataerkil toplum yapılanmasında çokeşli evlilikler, erkeklere tanınan bir hak olarak değerlendirilmekte ve kızlar/kadınlar baba veya aile kararıyla bu evliliklere zorlanabilmektedirler (Şen ve Gümüş, 2020: 229; Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 361-362; Ayhan ve Yaman, 2021: 174). Bu araştırmanın ulaştığı veriler, üçü haricinde diğerlerinin kendi iradeleri dışında ve aile baskısıyla, ya berdel veya görücü usulü üzerinden evlendirildiği görülmektedir. Aile baskısıyla evlendirilen kuma kadınlara dair ulaşılan bu sonuç yazın alanındaki bulgularla örtüşmektedir. Diğer taraftan alanla ilgili literatürde (Grossbard, 1976: 704; Şen ve Gümüş, 2020: 218; Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 363; Gücük vd., 2010: 127-129) kuma evliliklerinde ikinci neden olarak görülen eğitim faktörü, bu çalışmanın da ulaştığı demografik bulgular arasında yer almaktadır. Öyle ki yaşları 32 ile 65 arasında değişen katılımcıların dördü hariç, diğerlerinin tümü okuma yazma bilmemektedir. Aynı şekilde geleneksel ve ataerkil bir form olarak erken yaşta gerçekleştirilen evlilikler ile kuma evliliklerinin birbirleriyle doğrudan ilişkili olduğuna dair araştırma bulguları (Aslan, 2019: 47; Sultana, 2019: 411; Ağçadağ-Çelik ve Vural, 2018: 361-362), bu araştırmanın da sonuçları arasında bulunmaktadır. Nitekim 13 katılımcı kumadan sekizi 20 veya altındaki bir yaşta evlendirilmiştir. Kocalarının ise genellikle orta yaş denilen 30-50 arası yaş aralığına tekabül etmektedir.

Kuma evliliklerinin önemli işaretleri arasında, kuma kadınların evlilik öncesinde gelir getirici bir iş veya meslek sahibi olmamaları gibi bir etken bulunmaktadır. Katılımcı kadınların neredeyse tümü ev hanımıdır ve gelir getirici bir işle meşguliyetleri bulunmamaktadır. Bu çalışmada kuma kadınlar, içinde yetiştikleri ailelerinin ekonomik durumları bakımından, genellikle yöre ortalamasına göre orta/normal ve daha çok altında bir düzeydedir. Bu gösterge, literatürde ekonomik yönden yoksunluğun kuma evliliklerinde belirgin bir neden olduğu (Danış, 2016: 56; Ulutaş, 2019: 290; Kaya Erdem ve Baydaş Sayılğan, 2012: 117-18; Alan ve Yeşilyurt 2020: 362) savını desteklemektedir. Ayrıca literatüre bakıldığında çokeşli evliliklere eğilim gösteren veya aile baskısıyla kuma olarak evlendirilen kızların yetiştikleri/büyüdükleri ailelerin, büyük oranda çok çocuklu aileler olduğu görülmektedir (TBMM Raporu, 2011: 25; Şen ve Gümüş, 2020: 218). Kardeş sayısının fazla olması bu ailelerde yetişen kızların kuma olarak gitme olasılıklarını artırmaktadır. Bu çalışmada katılımcı kadınların kardeş sayıları 6 ile 13 arası gibi yüksek bir ortalamaya tekabül etmektedir.

Evli kadının genelde çocuk sahibi olmaması, özelde ise erkek çocuk sahibi olmaması geleneksel toplum yapılanmasında kuma evliliğinin meşru bir nedeni sayılmaktadır (Yalçınkaya, 2019: 40; Tan Eren, 2020: 82; Şen ve Gümüş, 2020: 218-219; Ayhan ve Yaman, 2021: 174). Bu çalışmada ulaşılan bulgular, sadece üç kadının infertilite (kısırlık) nedeniyle çocuk sahibi olamadığı, geri kalan 10 kadının

kuma olarak gitmesinin bu nedenden kaynaklanmadığı yönündedir. Eşinin çocuk sahibi olmaması veya sağlık problemi yaşaması, dini yorumlarda da erkeğin başka bir evlilik yapmasının özel koşulu iken (Açık, 2019: 73-74) bu çalışmada ulaşılan bulgular dini yaklaşımı dışarda bırakmakta ve bu evliliklerin daha çok toplumsal veya geleneksel formlarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan erkeğin yüksek kazanç getiren meslek/işler icra etmesi ikinci veya daha fazla evlilik yapmasının başat faktörlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Özellikle geleneksel değerlerin baskın olduğu toplumlarda mal varlığına veya gelirin güvenerek ikinci veya daha fazla evlilik gerçekleştirmek, aynı zamanda toplumsal prestij elde etmenin de önemli bir yoludur (Danış, 2016: 57; Mavundla ve Strode, 2020: 6; Kaya Erdem ve Baydaş Sayılğan, 2012: 117-18). Esasen toplumsal tabakalaşma piramidinde çokeşlilik veya kuma evlilikleri, alt kesimlerinden kız/kadınların üst tabakadaki erkeklere doğru giden bir seyir izlediği bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kuma evlilikleri genellikle varlıklı erkeklerin bir tercihi olarak görülmelidir. Bu yöndeki işaretleri, tablo üzerinden erkeklerin uğraştığı meslekler veya gelir düzeylerine dair göstergelerden çıkarmak mümkündür. Ayrıca eşlerin oturdukları evin ayrı olup olmaması da erkeğin ekonomik yönden sorun yaşamadığına işaret sayılabilir. Zira araştırma kapsamındaki 13 kuma kadından sadece dördü, kocasının ilk eşiyle aynı evi paylaşmaktadır.

Geleneksel tarım toplumlarında veya üretimin basit araçlar üzerinden sağlandığı kırsal bölgelerde insan gücüne duyulan ihtiyaç, ayrıca güvenli yaşam öngörüsü, çocuk sayısının yüksek olmasını gerektirmektedir. Kuma olarak gelen kadınlardan ikisi dışında tümünün 2 ile 9 arası değişen sayılarda çocuk sahibi oldukları, geleneksel çerçevedeki yaklaşımın bir tezahürü olarak, çokeşli erkeklerin ortalama (toplamda) 8'in üzerinde çocuk sayısına ulaştıkları görülmektedir. Bu bulgu, Ağçadağ-Çelik ve Vural (2018: 363) tarafından ulaşılan sonuçlarla örtüşmektedir. Ancak alanda gerçekleşen diğer araştırmaların sonuçlarına bakıldığında, kuma evliliklerinin önemli bir nedeni sayılan erkek çocuk sahibi olunmaması (Ayhan ve Yaman, 2021: 174), bu araştırma kapsamında dikkat edilen bir konu olmasına rağmen bu yönde herhangi bir bulguyla karşılaşılma, başka bir ifade ile erkek çocuk nedeniyle getirilen bir kumaya rastlanılmamıştır.

TEMA-1: KADINLARIN KUMA EVLİLİĞİNE YÖNELME NEDENLERİ

Bu çalışmanın en nihai amacı kuma evliliklerinin nedenlerini açığa çıkartmaktır. Bu doğrultuda, *"kadın ve erkeklerin kuma evliliklerine yönelme nedenleri nelerdir?"* gibi bir soru araştırmanın en önemli sorusu olarak kabul edilmiştir. Buna yönelik cevaplara bakıldığında katılımcı beyanlarının değişkenlik gösterdiği, ancak kadınların evliliklerine genellikle kendi rızalarıyla karar vermedikleri görülmektedir.

Tablo 2: Gerçekleştirilen Mülakatlar Üzerinden Kuma Kadınların Evlilik Nedenleri

K-1	<i>“Küçükken birbirimizi seviyorduk. Sonra o berdel ile evlendi. Yıllar sonra bir düğünde karşılaştık, evlenmeye karar verdik”.</i>
K-2	<i>“İlk eşi ile sorun yaşıyordu. ...beni beğenmişti, bana söyledi, şartlarımı söyledim kabul etti, evlendik”.</i>
K-3	<i>“Eşim akrabamızdı ve o yüzden sürekli beni istiyorlardı. Annemde ısrarlara dayanamadı ve beni verdi”.</i>
K-4	<i>“Eşim berdel evliliği yapmıştı, ailesi evlendirecekti onu. ...bana söyledi, ilk eşiyle anlaşmalı şekilde evlendim”.</i>
K-5	<i>“Yaşım çok küçüktü... Ailem evlenmeme izin vermezdi, kendi rızamla kaçtım”.</i>
K-6	<i>“Akrabalar arasında abim evlensin diye berdel yapılarak evlendirildim. Ailemin zoruyla evlendim”.</i>
K-7	<i>“Eşim beni istediğinde evli ve 7 çocuğu vardı. Ben ise küçüktüm. Beni görmüş, beğenmiş. Dedem de beni verdi”</i>
K-8	<i>“...çocuğu olmuyormuş, ben kuma olmayı asla düşünmüyordum, sonra kocamın vaatleri ile razı oldum”</i>
K-9	<i>“İlk eşin çocuk doğuramaması nedeniyle ailem, abilerim evlenmemi münasip görmüş, öyle evlendim”</i>
K-10	<i>“Duldum, yedi çocuğum vardı, başta çok direndim kuma olmaya, bir gün bohçamla kendimi kocamın evinde buldum”.</i>
K-11	<i>“...abim görünceme âşıktı, aile de berdel yapmaya karar verdi, beni de kuma olmaya mecbur bıraktılar”.</i>
K-12	<i>“Eşinin çocuğu yoktu, kuma getirerek şansını denemek istedi, ama meğerse sorun kendisindeymiş...”.</i>
K-13	<i>“...babam kocamı seviyordu, ağa adamdır diye zorla verdi, ilk eşin kızını da berdelle kardeşime verdiler”.</i>

Tablo üzerinde sunulan kısmi bulgulardan hareketle kuma evliliklerinin nedenleri, kuma kadınlara göre farklılaşmaktadır. Bu kısımda toplumsal yapı ve ilişkilerin belirgin kıldığı nedenlerin yanında katılımcıların dile getirdikleri spesifik nedenler üzerinde durulmaktadır.

Aile Baskısı (Zorla Evlendirilme): Katılımcı beyanlarına göre öne çıkan en önemli sebeplerden biri kadınların sosyal baskı/aile baskısı ile evliliğe zorlanmalarıdır. Başka bir deyişle, katılımcı kadınlardan bazıları eşlerinin özellikle akraba olması sebebiyle kendilerine yönelik evlilik isteklerinin aile/akrabaları tarafından uygun bulunarak evliliğe zorlandıkları görülmektedir. Bu durum K-3, K-4 ve K-9’un beyanlarında şu şekilde açığa çıkmıştır:

“Eşim tanıdığımız akrabamızdı. ... Ailesi ona ‘biz seni evlendireceğiz’ diyorlardı. Çünkü küçük yaşta, daha 15 yaşındayken ilk evliliğini yapmıştı. Halasının kızı olur ilk eşi. Tekrar evlenme konusunda ailesi destek çıkınca benimle evlenmek istediğini söyledi bana” (K-4).

“Eşim akrabamızdı ve o yüzden sürekli beni istiyorlardı. Annemde ısrarlara dayanamadı ve beni verdi. Ben başta kabul etmedim, kuma olmak istemedim ama eşim birinci karısını boşayacağını söyledi ve bende kabul ettim” (K-3, 48 yaş, okur-yazar değil, 20 yıllık evli).

“Bana hiç sorulmadı ki, ailemin kararıyla evlendirildim. Ben de daha önce evlenmişim ve eşim vefat etmişti. Bana bu şekilde biri talip olunca abilerim de, nasılsa kardeşimiz duldur deyip benden habersiz ‘tamam’ demişler” (K-9).

Bu örneklerde kadınların evliliğinde karar vericiler genellikle anne-baba ya da dede gibi aile büyükleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum günümüzden farklı olarak geçmişte, evlilik kararını çoğunlukla bireyin kendisine bırakmayan bir kültürün somut tezahürü olarak yansımakta ve dolayısıyla da şaşırtıcı olmayan bir sonuç açığa çıkmaktadır.

“İlk beni istemeye geldiklerinde babam kabul etmedi. Annem beni verdi. ...zaten anne baba uygun gördüğü zaman bize de evet demek düşünüyordu” (K-3).

“Kocam, berdel usulü evlilik olduğu için bu evliliği kabul etmek zorundaydı. Annesi onu evlendiriyordu, kendi kızlarını akrabalara veriyor, karşılığında üzerime ve eltimin üzerine kuma getiriyordu” (K-6).

Aile baskısıyla hem kız hem de erkek çocukların küçük yaşlarda evlendirilmesi, geleneksel geniş ailenin evlilik görünümlerinden biridir. Küçük yaşta evlendirilen erkeklerin sonraki dönemlerde yeni evlilikler yapmaya yöneldikleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. K-4, K-7 ve K-13’ün beyanatları bu yöndedir.

“Eşimin bana hep ‘küçük yaşta evlendirildim ve eşime hiç ısınmadım’ diyordu. Ailesinin onun hakkına girdiğini düşünüyordu ve vicdan azabı çekiyordu” (K-4).

“Bana söylediklerinde, babam yaşında olduğunu ve onların düşündüğü şekilde bir şey olamayacağını söylüyordum. 2-3 yıl peşimden koştu. Beni istemeye gelenlerden biriyle kavga etmişti. Etrafındaki insanlara beni alacağını söylüyormuş. Daha sonra bazı akrabalarıyla beni istemeye geldi. Laf olmasın, bu iş daha fazla uzamasın diye dedem beni ona verdi” (K-7).

“beni babam zorla verdi, kocamı seviyordu, ağa adamdır diye babam onunla evlenmemi çok istiyordu, dayımı da bu sayede evlendirmek istiyordu. Ben çok itiraz ettim ama kararı bir kere vermişti babam. Benim ahımdan ne yapıyor şimdi merak ediyorum. Ben evlendiğimden beri rahat yüzü görmedim. Babama her zaman da beddua ediyorum” (K-13).

Ailenin çocuklara yönelik otoriter yaklaşımı veya baskısı çocukların ileriki yaşlarda yanlış tutum ve davranışlar sergilemelerinde etkilidir. K-5’in kullandığı ifadeler, ailelerin evde çocuklara yönelik baskısı ve onların bu baskıdan kurtulma arayışlarının hata yapmayla sonuçlandığını işaret etmektedir.

“Kız çocuğunu sürekli baskı altında tutarsanız böyle hatalar yapabileceğini düşünüyorum. Benim ailemin üstümde çok baskısı vardı. Giyimime kuşamıma çok karışarlardı. Beni ve kardeşlerimi okutmadılar” (K-5).

Babalarını erkenden kaybeden kız çocukları genellikle dede, amca veya abilerin kontrolüne alınmakta ve mümkün olan en kısa sürede evlendirilmeleri öngörülmektedir. Abilerinin kararıyla hem kendisi hem de kız kardeşinin kuma

evliliğine maruz bırakıldığını belirten K-9 ile dedesinin kararıyla erken yaşta evlendirilen K-7, erkek egemen yapının kız çocukları üzerindeki etkilerine örneklik teşkil etmektedir.

“Kız kardeşim de kuma olarak verildi, babamız erken yaşta öldüğü için sorumluluk abilerime geçmişti ve bize de böyle uygun gördüler... Abilerimin de kuma eşleri var, iki tanesi iki evlilik yaptı. Bizim ailede normal görülüyor...” (K-9).

“...18 yaşında evlendim. Aslında evlenmek istemiyordum. Babam vefat ettiği için dedem bize bakıyordu. Kaç defa beni dedemden istediler. Dedemde evlilik yaşımın geldiğini düşünerekten, çevrede laf çıkmasın diye beni evlendirdi. Eşim beni istediğinde evliydi ve 7 çocuğu vardı” (K-7).

Evliliklerinde eşleriyle uyumlu birliktelik söz konusu olsa bile geleneksel ilişkilerin yoğun yaşandığı yerleşim yerlerinde erkeğin aile tarafının oluşturduğu baskı genellikle sonuç vermekte ve erkeğin çokeşli evlilik kararı vermesini doğrudan etkileyebilmektedir.

“Zaten kocamın ailesi oğullarını evliliğe zorlamışlar... Çocuğu yok diye ailesi çok baskı yapmış” (K-8).

“İlk eşi sürekli babasına gidiyordu, aylarca gelmiyordu, eşimin ailesi de eşime baskı yapıyordu, başka biriyle evlen diye, kendisi de onların etkisinde kaldı...” (K-11).

Kuma evliliklerin, bazı toplumlarda belirli koşullar altında meşru görülmesi beraberinde ilk eşe baskı yapılmasını ve hatta üzerine getirilecek olan kuma kadını isteme pratiğine dâhil olmasını da beraberinde getirebilmektedir. K-8, bu gerçeği duyduğunda çok şaşırdığını belirtmektedir.

“Kumam da beni istemeye gelmişti onlarla, bu onun karısı dediklerinde şok oldum, insan nasıl kocasına yeni bir karı istemeye gidebilir diye hayret ettim. Sonradan anladım ki kadına çok baskı yapmışlar...” (K-8).

Berdel Evlilikler: Tablodan da anlaşıldığı üzere kuma evliliklerine yönelen kadınların ekseriyeti, geleneksel bir evlilik görünümü olan berdel türü evlilikle bağlantılı olarak dâhil olmuştur (K-1, K-4, K-6, K-11, K-13). Dolayısıyla kuma evliliklerinin doğrudan belirleyicisi veya nedeni olarak berdel evliliğini görmek mümkündür. Berdel evliliği, geleneksel toplum yapılanmasının evlilik maliyetini düşürmek ve karşılıklı ilişkiler geliştirerek ilişkisel bazı sorunların önüne geçmek amacıyla yapılmaktadır. Ancak sonuçları itibarıyla sorunlu temellerde inşa edildiğinden, bir tarafın karşılaştığı sorunlar diğer tarafa da yaşatılmaktadır. Bu evlilik uygulamasında, taraflardan biri eşinin üzerine başka bir eş getirdiğinde diğer taraf da (herhangi bir gerekçe olmaksızın) eşinin üzerine kuma getirmektedir. Gizli bir mütetekabiliyet kuralının geçerli olduğu berdel evliliklerinde bir tarafın karşılaştığı sorunların tümüne diğer taraf da maruz kalmaktadır. Bu yöndeki bulgu K-7'nin beyanatında görülmektedir.

“Kumam berdel ile eşimle evlendiği için kumamın ailesi de ikinci evliliği yaptı” (K-7).

K-4 ise evlenmeden önce eşine berdel evliliği yaptığını hatırlatmakta ve kendisi kuma gelirse eşinin kız kardeşi üzerine de kuma gidip gitmeyeceğini sorduğunu belirtmektedir.

“... hayatta kabul edemem dedim. Ona berdel evlilik yaptığını, kardeşinin durumunun ne olacağını sordum” (K-4).

Erkeklerin çokeşli evliliklere yönelmelerinde özgül bir ağırlığa ve önemli bir orana sahip olan berdel evlilikleri, sonuçları dikkate alındığında yörede daha çok öç/intikam alma maksadı ve aile baskısıyla gerçekleşmektedir. Diğer taraftan berdel evlilikleri erkeklerin çokeşli evlilik yapmalarında da doğrudan belirleyici olmaktadır. Çünkü bir tarafın kadını üzerine getirilen kuma diğer tarafta intikam duygusunu harekete geçirmekte ve genellikle ihtiyaç duyulmadığı halde bile erkek, toplumsal baskı sonucunda eşinin üzerine bir kuma getirebilmektedir. Bu yaklaşımla taraflar, genellikle kadının onurunu kurtarmak gibi bir gerekçeye sığınmaktadırlar. Ancak esasen bu uygulamanın gerisinde ailenin, dolayısıyla erkeğin gururunu kurtarma amacının yattığı söylenebilir.

“Kocamın ilk eşi tanıdığı olduğu için millet niye ikinci eşi aldın diye tepki gösteriyordu. Eşim benimle evlendikten sonra ilk eşi berdel olduğu için karşı tarafta ikinci evliliği yaptı. Bir nevi intikam alınmaya çalışıldı” (K-1).

Berdel evliliklerinin yoğun yaşandığı yerlerde zamanla belirli bir kültürel çerçeve oluşabilmektedir. Özellikle kendisi de kuma olarak gelen anne veya kaynanalar, bu döngünün devam etmesinde önemli ölçüde rol oynamaktadırlar. Daha çok tanıdık aileler arasında gerçekleşen berdel evliliklerinde kızlarının değer görmelerini sağlamak ve herhangi bir kötülükle karşılaşmasını önlemek gibi olumlu yöndeki amaçlar da gözetilmektedir. Ancak söz konusu amaçlar, pratikte erkeğin iki, üç veya daha fazla evlilik yapmasını beraberinde getirebilmektedir.

“Kaynanamın da kuması vardı ve kumalığın ne olduğunu biliyordu. Ben daha 20 yaşlarındayken kaynanamın onayıyla üzerime başka kuma getirildi... Eşimin çok kız kardeşi (5) vardı, biri evlenecekse berdel usulü ile evlendirilir ve karşılığında aileye bir kız alınıyordu, yani iki kumam berdel ile geldi. Eşimin erkek kardeşine de berdel ile bir eş (kuma) daha getirdiler” (K-6).

“Benim dayı taraflarında çok eşlilik var. Onlarda da berdel kültürü olduğu için çok eşli evlilik yaptılar” (K-3).

Berdel evlilikleri kimi zaman erkekleri de güç durumda bırakan ve kendi tercihlerinin dışında bir evlilik yapmalarını dayatan yönere sahiptir. İlk eşleriyle berdel evliliği üzerinden evlenen erkekler, genellikle ikici evliliklere yönelmekte veya aileleri tarafından ikinci bir evlilik yapması istenmektedir.

“Eşimin bana hep ‘küçük yaşta evlendirildim ve eşime hiç ısınmadım’ diyordu. Ailesinin onun hakkına girdiğini düşünüyordu ve vicdan azabı çekiyordu. Şimdi istediği biriyle evlenmek istediğini söylüyordu” (K-4).

Evlenme dönemindeki bir erkeğin çevresinde bulunan alternatiflerden birinde karar kılması veya birine gönül vermesi ile ortaya gelen berdel evliliklerinde, erkeğin talebi dikkate alınırken karşı tarafa gönderilen kızın ise böylesi bir şans pek olmamaktadır.

“...abim görümceme âşık olmuştu. Ailem masrafları aza indirmek için berdel yapmaya kararlıydılar; benim eşimi de kuma evliliği yapmaya ikna ettiler ve bana çok baskı yaptılar; sonunda da beni verdiler” (K-11).

“...eşim kızını verdi karşılığında beni aldı kendisine. Ben çok itiraz ettim ama kararı bir kere vermişti babam” (K-13).

“...daha küçük yaşlarda abim evlensin diye berdel ile evlendirildim” (K-6).

Berdel evlilikler, kuma evliliklerin kimi zaman nedeni, kimi zaman da sonucu olarak açığa çıkmaktadır. Başka bir deyişle, berdel ile gerçekleşen evliliklerde tarafların birinde berdel üzerine kuma evlilik gerçekleştiyse, diğeri de hemen bu evlilik türüne yönelmektedir. Bu durum K-6'nın evlilik deneyiminde açıkça görülmektedir.

“Berdel usulü ile evlendirildim. Üstelik halamın kızının üstüne kuma getirdim. Abim için eşimin kız kardeşlerinden birini aldılar; beni de öz halamın kızına kuma yaptılar. Kaynanamın da kuması vardı ve kumalığın ne olduğunu biliyordu. Sonra kumamın amcasının kızını yine berdel olarak üzerime kuma getirdiler. Öyle olunca benim de abim karısının üstüne kuma getirdi” (K-6).

Görücü Usulü Evlilikler: Geleneksel ilişkilerin yoğun yaşandığı kırsal ve küçük yerleşim yerlerinde evlilikler daha çok görücü usulü üzerinden takip edilir. Evlenecek olan erkeğin eş arayışı anne, baba veya akrabalarından birinin öncülüğünde gerçekleşir. Erkeğin mizacı ve kişisel özellikleri dikkate alınarak uygun bir eşte karar kılır. Bu yola, kuma evliliğine yönelen bazı erkeklerin de başvurduğu, özellikle çocuğu olmayan erkeklerin de toplumca meşru görülen bu uygulama olarak görücü usulü üzerinden evlilik gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.

“Halama sürekli ‘yeğenlerinden biri varsa evlenmek istiyorum’ derdi... Halam beni söylemiş, geldi benimle konuştu...” (K-12).

“18 yaşında evlendirildim. (...) Babam vefat ettiği için dedem bize bakıyordu. Kaç defa beni dedemden istediler. Dedem de evlilik yaşımın geldiğini düşünerekten, laf çıkmasın diye beni evlendirdi” (K-7).

Başlık Parası: Kız tarafını teşkil eden ailelerin yaşadıkları geçim zorlukları kadar başlık parasının kültürel bir olgu şeklinde görüldüğü toplumlarda evlilik mekanizmasının önemli parametrelerinden biridir. Özellikle kaçarak evlenmeye yönelen veya kuma olması istenilen kızların aileleri erkek tarafından mümkün

olduğunca yüksek meblağlarda başlık parası talep edebilmektedirler. K-8 görüşmecisi bu pratiği deneyimleyenlerden biridir.

“Babam da doğrusu yüklü bir başlık parasıyla verdi beni...” (K-8).

Kuma getirme peşindeki erkeklerin öngördükleri şekilde evlilik yapamadıkları, dolayısıyla zorladıkları ve ailelerinden destek almaya yöneldiklerine dair örnekler de bulunmaktadır.

“...başlık parasını kendisi veremedi ailesi vermek zorunda kaldı” (K-2).

Başlık parasının miktarı veya geçerliliği kişinin toplumsal statüsü oranında farklılaşabilmektedir. Örneğin ‘ağa aile’ dediğimiz ileri gelen bir aile ise başlık parası istenmez ve sadece kızlarının bu aileye dâhil olması yeterli görülür.

“...başlık parası ağanın ailesinde geçerli değil, millet kızını ağaya vermek için üzerine para veriyor! Başlık parasını ağa vermez, verse belki toprak verir” (K-12).

Akraba Evliliği: asabiyet bağlarına önem verilen yörelerde akraba evliliği en sık başvurulan evlilik türüdür. Kuma evliliği dahi olsa kızlarını dışarıya vermek istemeyen aileler, evlilikte kendi akrabalarına öncelik vermektedirler. Öyle ki amca çocuklarından biri talipli olması durumunda kız kesinlikle dışarıya verilmez ve görüşü dikkate alınmaksızın talip olan amca çocuğuyla evlendirilir. Akraba evliliğinde, dışarıdan getirilecek bir kızın ailesi ile olası sorunları ortadan kaldırmak, miras konusunda daha öngörülebilir bir tutum sağlamak, akraba evliliği yoluyla daha sağlıklı ilişkiler kurulabileceği yönündeki algı etkili olmaktadır. Çokeşli evliliklerde de aynı tablo karşımıza çıkmaktadır. K-6 örneğinde olduğu gibi kumaların seçilmesinde de akraba olmasına dikkat edilmiştir.

“...kumalarım da dayım kızı ve amcam kızı, akrabalarımı yani. ...kuma olanlar suçlu değil, onları kumalığa zorlayan akrabalarım suçludur” (K-6).

“Bizde kuma bile olsa, kız evlenecekse öncelik amcanın erkek çocuklarına aittir. Ailem de amcamın çocuğu olduğu için sıcak bakıyordu. Gerçi sonra pişman oldular ama iş işten geçmişti. Dediğim gibi abime feda ettiler biraz da. Aile baskısıyla evlendim. Yoksa asla kuma olarak gitmeyi düşünmüyordum” (K-11).

Ekonomik Sorunlar: Kuma evliliklerin özünde ekonomik koşullardan kaynaklandığına dair analizler yaygındır. Başka bir ifade ile neredeyse dünyanın her tarafında görülen çok eşli evliliklerin doğrudan nedeni ekonomik koşullardır. Öyle ki kuma evliliklerine dâhil olan kadınların ezici çoğunluğu ekonomik yönden sıkıntı yaşayan ailelere mensupturlar. Bu yöndeki bulgular yazın alanında yapılan çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmada da sıklıkla karşılaşmıştır. Örneğin K-5, ekonomik yönden sorun yaşayan bir ailenin üyesi olarak, kendilerine göre olanakları daha iyi durumda bulunan ve kendisinden yaşça çok büyük olan kocasının ikinci eşi olmayı kabul etmiştir.

“Eşim yakın akrabamız olur. Beraber çalışmaya gidiyorduk. O çavuştu bende mevsimlik işçiydim” (K-5).

“Dedemin mal varlığı yoktu ve bize de ekonomik olarak destekte bulunmuyordu. Bebek bakıcılığı yapıyordum, kafelerde çalışıyordum. Kardeşlerim de çalışıyordu. Fındık toplamaya gidiyorduk, işçi olarak çalışıyorduk” (K-7).

Herhangi bir geliri veya mesleği olmayan kızların evlenerek dâhil olacakları ailede, ekonomik yönden rahat olanaklara sahip olma beklentileri, tüm evlilik türlerinde temel amaçtır. Kuma türü evliliklerde ise bu şart, daha fazla önem verilen bir olgudur. Eğer ki kız kuma olarak gidecekse, o halde ekonomik yönden rahat edebileceği koşulların olması kaçınılmaz görülmektedir. Bu beklenti K-8’in açıklamalarında da yer almaktadır.

“...babama demişler adam memur, hali vakti yerinde...” (K-8).

Ekonomik yönden yaşadığı sıkıntıları geride bırakmayı umut ederek kuma olmayı kabul eden, ancak evlendikten sonra kocasının çalışma durumuna veya gelirine yönelik hayal kırıklığı yaşayan K-2, yaptığı evliliğin kuma evliliğine uymadığını adeta sezdirerek peşindedir.

“...eşim çalışmıyor. Sadece çocuk yapıyor... Maddi olarak bir faydası yok. ... bilseydim evlenmezdim” (K-2).

Erkekten Gelen Vaatler: Erkeğin ikinci veya daha sonraki eşlerinden biri olmak bir kadının kolay karar veremeyeceği bir durumdur. Başka bir ifade ile kızları veya kadınları kuma evliliğine yönlendiren hususlar çoğunlukla sosyal, ekonomik ve kültürel koşullardır. Bunlar içerisinde iyi düzeyde geçim koşullarına veya yaşam şartlarına sahip olmak, ekonomik faktörlerin büyük oranda belirlediği günümüzde hem kızların hem de erkeklerin kuma evliliklerine yönelmelerinde etkili olmaktadır. Özellikle varlıklı konumları üzerinden hareket eden erkekler, karşı tarafı türlü vaatler üzerinden ikna etmeye çalışarak büyük oranda diledikleri kız veya kadını eş olarak alabilmektedirler. Nitekim K-12 ve K-8, başlarda kabul etmese de sonraki aşamalarda vaatlere teslim olmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

“Adam yaklaşık 20 yıllık evli olduğunu ve çocuğunun olmadığını söyledi. Karısının hasta ve yatalak olduğunu, çok geçmeden öleceğini belirtti. Ben de kabul ettim. Meğerse söyledikleri yalanmış, kadın sağlamış ve çocuk olmaması da kendisinden kaynaklanıyormuş. Ama adam başka bir evlilik daha yaparak şansını denemek istiyormuş. Ama onun eşi ile ilgili gerçeği bilseydim asla evlenmezdim. Zaten ben ilk duyduğumda babamın evine geri döndüm, iki ay kaldım sonra eşim geldi vermezseniz damdan aşağı atarım kendimi diye tehdit etti. Sonra beni geri verdiler” (K-12).

“Beni istemeye geldikleri gece kocam ile baş başa bir odada vaatlerini dinledim. İşte ne kadar varlıklı olduğunu, elimi sıcak sudan soğuk suya koymayacağını anlattı. Ben de küçüktüm işte hoşuma gitti, kabul ettim” (K-8).

Kuma olmayı karşılıklı anlaşma yoluyla gerçekleştirmeye çalışan bazı kadınların erkeklerden gelen vaatlere teslim oldukları, ancak bu vaatlerin büyük oranda yerine getirilmediği sahadaki görüşmelerden anlaşılmaktadır. Bu vaatlerin çoğu ekonomik koşullarla ilgili iken bazıları ise erkeklerin birinci eşlerini boşayacaklarına dair verdikleri sözlerle alakalıdır.

“...kuma olmak istemedim ama eşim birinci karısını boşayacağını söyledi ve bende kabul ettim” (K-3).

“Eşim başta boşanacağını söylemişti, sonra o da olmadı... Biz iki kadın da aynı eve mahkûm kaldık” (K-11).

“...yaşım 28'lere gelmişti. Dedem başta olmak üzere ailem baskı yapıyordu. Gelip isteyenler de oluyordu, ama nasip olmuyordu. Sonra halamın tavsiyesiyle bu adam (kocası) geldi, baş başa görüştük, bir sürü de vaatte bulundu, ben kabul etmedim. Üç-dört yıl sürekli gidip geldi, ailem de baskı yaptı, ...sonunda kabul ettim” (K-12).

Aşk Evliliği (kendi isteği ile veya kaçarak evlenme)

Kuma evlilik dendiğinde akla her ne kadar öncelikle zorla/baskıyla evlendirilmek gelse de, kimi zaman kadınların bu zorlu evlilik biçimine gönüllü olarak veya kendi rızalarıyla iştirakleri de söz konusudur. K-4, kuma olarak evlenmenin kendi kararı olduğunu söyleyerek evlilik sürecini şöyle aktarmaktadır.

“Eşim tanıdığımız akrabamızdı. Konuşuyorduk ama evliliği hiçbir zaman düşünmedik. Ailesi ona biz seni evlendireceğiz diyorlardı. (...). Tekrar evlenme konusunda ailesi destek çıkınca benimle evlenmek istediğini söyledi. İlk başlarda karşı çıktım. Böyle bir şey olamaz, hayatta kabul edemem dedim. (...). Çok ısrar etti gene kabul etmedim. ‘Zaten ailem beni evlendirecek madem evleneceğim seninle evlenmek istiyorum’ dedi. Beni çok isteyince ilk eşiyle konuştum o da ‘madem evlenecek seninle evlensin’ dedi ve ben de kabul ettim” (K-4).

Severek evlendiğini, ancak yaşının küçük olması nedeniyle duygusal yakınlığı tam anlamlandıramadığını belirten K-5, zamanında doyumuna ulaşamadığı baba sevgisini eşinin babacan tavırlarından aradığını belirtmektedir. Benzer şekilde K-7 de kendisinden yaşça çok büyük olan kocasının, olgun ve iyi bir insan olmasına dikkat çekmektedir.

“Babam, ben evlenmeden önce vefat etmişti. Abim vardı ve 6 kızdık. Kızlardan en büyüğü bendim... Benimki birazcık baba sevgisiydi. Bana çok sahip çıkıyordu, seviyordu. Hala da eşimle arkadaş gibiyiz. Eşim çok iyi bir insan. Benimle evlenmesine rağmen kumamı da terk etmedi. Ne bana ne de kumama eziyet etmedi. Çocuklarımız arasında bir fark gözetmedi” (K-5).

“Babam erken vefat ettiği için... Eşim benden yaşça çok büyüktü ama iyi bir insandı. Öyle olduğu için kabul ettim” (K-7).

“...şayet beğendiğimi söyleseydim de babam beni vermemeye kararlıydı” (K-1).

Küçük yaşlarda kendi rızasıyla “kaçarak” evlendiğini ifade eden K-5, eşiyile evlilik sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

“Eşim yakın akrabamız olur. Beraber çalışmaya gidiyorduk. O çavuştu bende mevsimlik işçiydim. Kaçarak evlendim. Yaşım çok küçüktü. Ailem beni kuma olarak vermezdi. Bu durumu bildiğim için beni istemesine de izin vermedim. Kendi rızamla kaçtım. Bana eğlence gibi geldi. Sanki düğüne gidip gelecekmişim gibi bir hissiyat vardı. O zamanlar ergendim. Aklıma ne kuma geliyordu ne de başka bir şey. Şu an öyle düşünmüyorum ama zamanında çok sıkıntılar yaşadığım farkındayım” (K-5).

Katılımcı beyanından anlaşıldığı üzere çok küçük yaşlarda fevri verilmiş kararların gelecekte kadınların evlilik yaşantılarında derin izler bırakması olağan gözükmemektedir. Kuma evliliğinin sebebini aşk olarak tanımlayan K-2 için süreç şöyle ilerlemiştir:

“Birbirimizi sevdik bende evlendim. Aslında daha küçük yaşta birbirimizi seviyorduk. Daha sonra o başka biriyle evlendi. 12-13 sene görüşemedik. Bir düğünde karşılaştık. O benden hoşlandı bende ondan hoşlandım. Daha sonra telefonla görüşmeye başladık ve evlenmeye karar verdik.” (K-1).

TEMA-2: ERKEKLERİN KUMA EVLİLİKLERİNE YÖNELME NEDENLERİ

Erkeklerin kuma evliliklerine yönelme nedenleri, katılımcı kadınların görüşlerinden hareketle saptanmaya çalışılmıştır. Kuma kadınlara göre erkekler, genellikle ilk eşleriyle yaşadıkları sorunlar, kendi zevklerine düşkünlükleri, çocuk sahibi olmamaları ve toplumun kendilerine vermiş olduğu bir hak olarak görmeleri gibi nedenlerle kuma evliliklerine yönelmektedirler.

İnfertilite (Kısırlık): Erkek egemen toplumlarda kadınların asli görevi olarak kabul gören annelik vasfını, kısırlıktan dolayı yerine getiremeyen kadınların kumalık ile cezalandırılmaları yaygın bir uygulamadır. Çalışmanın yürütüldüğü yörede de doğuramayan kadınları tedavi etmek yerine erkeği ‘doğurgan’ olacağı beklentisiyle yeni bir kadınla evlendirmek, sıklıkla karşılaşılan geleneğe özgü bir sonuçtur (Özcan Elçi, 2020: 136-144). Bu çalışmada da kuma evliliklerin geçerli sayılan bir nedeni, kadının çocuk doğuramadığı durumlarıdır. İnfertilite sorunundan kaynaklı kuma olarak getirilen K-8 ve K-9’un evlilik gerekçeleri şu şekildedir.

“Kocam yıllarca ilk eşinden çocuk sahibi olmamış, kumam tedavi görmüş, suç ondaymış çünkü. Ama kocam ona rağmen yıllarca annesi ve akrabalarının bütün baskılarına rağmen kuma getirmeye gönlü razı olmamış, karısını seviyormuş çünkü. Ama 20 yıldan sonra bakmış olacağı yok, yaşı da geçiyor, artık karar vermiş yeniden evlenmeye” (K-8).

“Kocamın ilk eşi kısırdı, çocuğu olmuyordu. Beni de çocuk doğurayım diye aldı kocam. Kendi isteğimle evlenmedim, ailemin kararıydı. Daha önce evlenmişim,

eşim vefat edince çocuklarımı bırakıp baba evine döndüm. Eşim ile uzaktan akraba ve komşuyduk zaten. Ailem de bu kısmet çıkınca hemen verdiler beni” (K-9).

K-9’un kuma olarak evlendirilmesinde önceden evli ve çocuklu olmasının etkili olduğu açığa çıkmakta, böyle konumdaki bir kadın için kuma evlilik en “münasip” seçenek olarak değerlendirilmektedir:

“Evli bir adamla evlenmek benim tercihim değildi, dul olduğum için başka türlü mümkün değildi, kocam da tanıdık bildik bir adam olduğu için bu şartlarda benim için en iyisi olarak buydu” (K-9).

Sonuç itibarıyla kadınların kuma evliliğe yönelmelerinin/yönlendirilmelerinin kimi zaman aile baskısı ile zorla evlendirilme, berdel olarak evlendirilme, kısır kadının üzerine çocuk doğurması amacıyla kuma getirilmesi ile ilgisi bulunurken; bazen de diğer seçeneklere oranla daha az da olsa kendi isteğiyle, aşık olarak, kaçarak ya da zaman içinde ikna olarak evlenmesi de söz konusu olabilmektedir.

İlk Eş Rahatsızlığı: Genellikle berdel evliliği yapan veya ailesinin baskısıyla küçük yaşta evlenenler başta olmak üzere erkeklerin eşleriyle yaşadıkları sorunlar kuma evliliklerinin meydana gelmesini hazırlayan önemli bir faktördür. Özellikle evlilikte eşler arası karşılaşılan anlaşmazlıklar, geleneksel değerlerin yoğun yaşandığı küçük yerleşim yerlerinde genellikle boşanmayla değil, kuma evlilik yapmakla sonuçlanır.

“Kumam eşimin sözünü dinlemiyormuş ve sürekli problemler çıkarıyormuş. Daha sonra kumam eşimle tartışıyor ve evden ayrılıyor. Eşimle kafa yapıları uyuşmuyordu. (...). Bu evlilikte beni suçlu görüyorlar ama ben de suçu diğer eşe atıyorum. İlk eşi kendini sevdirseydi eşim de beni almazdı diyorum” (K-1).

“Sürekli eşimle kavga ediyormuş. Eşini seven ondan memnun olan ikinci evliliği yapmaz. Bazıları keyiften evleniyor bazıları da evdeki huzursuzluktan dolayı” (K-7).

İlk eşle yaşanan sorunları duygusal problemlere bağlayan, kuma olarak getirdiği eşine bu yönde telkinlerde bulunan erkeklerin evlilik gerekçeleri, K-10 örneğinde olduğu gibi ikna edici olmaktan uzak görünmektedir.

“Karisını sevmiyormuş, hiç âşık olmamış dediğine göre, aslında doğrusu çirkin bir kadın da değil. Benim güzelliğime vurulmuş, öyle söylüyor, bilmiyorum ama gerçekte ne olduğunu” (K-10).

Erkeğin Zevkine Düşkünlüğü: Ataerkil veya erkek egemen toplumlarda toplumsal prestij elde etmenin yollarından biri hiç şüphe yok ki evlilik sayısını arttırmaktır. Geçmişte dönemlerde olduğu gibi günümüzde de erkekler, geleneksel değerlerin ve dinsel yorumların desteğini arkasına alarak bireysel zevklerini tatmin etmeye yönelebilmektedirler. Maddi olanaklarını ve geleneksel ilişki biçimlerini bir araya getirerek birden fazla evlilik gerçekleştirmek erkekler için güç olmamaktadır.

Tıpkı K-3'ün belirttiği gibi, evlilikte erkeklerin etkin konumları, kuma evliliklerinde önemli ölçüde rol oynamaktadır.

“Beni gördü, benden hoşlandı ve evlenmek istedi” (K-3).

“(...). Köyümde peynir yapıp merkeze satmaya getiriyordum, dul olduğum için çocuklarıma bakmak zorundaydım, işte kocam benden alışveriş yapıyordu, orda görmüş beni. Kaç defa yoluma çıktı, köy yerinde kapıma dayandı beni rezil etti, kabul etmiyordum, elimden gelse onu boğardım yani... Çünkü evliydi ve yedi çocuğu vardı, ilk evlenmek istediğini söylediği zamanlar nefret ettim ondan, kızdım, kaçtım ondan. Sonra büyü ile beni kendine âşık etti, adama kaçtım. Birkaç yıl öyle böyle geçti. (...). Kocama içten içe kızgınım. Bencilce davrandı, zevki için beni ve çocuklarımı, eski eşi ve çocuklarını mağdur etti” (K-10).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İdil'de, son dönemlerde gerçekleşen kuma evliliklerinin nedenlerinin araştırıldığı bu çalışmada, bu evlilik türünün sosyoekonomik ve kültürel koşullar nedeniyle yörede gerçekleştiğine dair bulgular ağırlıklı olarak öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, Ortadoğu ülkelerinin bir parçası olarak ataerkil bir toplum yapılanması karakterini taşıyan yörede erkek, yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi evlilik kararının verilmesinde de başat konumda olduğu görülmektedir. Yörede kuma evlilikleri, geleneksel yaşamın önemli bir görünümüdür ve kaynağını önemli oranda sosyal ilişkilerden, erkeğin ekonomik gücünden ve toplumsal statüsünden almaktadır.

Kadınların kuma evliliklerine yönelmelerinin nedenleri demografik göstergeler ışığında ele alındığında, eğitim düzeylerinin düşüklüğü, herhangi bir işe veya mesleğe sahip olmayışları, çok çocuklu ailelere mensup olmaları, içinde büyüdükleri ailelerinin ekonomik yönden sıkıntı yaşamaları, aile baskısı sonucunda berdel, görücü ve başlık parası gibi uygulamalar üzerinden evlenmeleri öne çıkmaktadır. Aynı şekilde ikinci ve daha fazla eşle evlenmeye yönelik erkeklerin genellikle ekonomik yönden sorun yaşamadıkları, evlendiklerinde iyi bir gelire ve toplumsal prestiji olan mesleklere sahip oldukları görülmektedir. Birden fazla eşle evlenen erkeklerin eşlerine ayrı ev tahsis etmeleri kuma evliliği olgusunun varlıklı erkeklerin bir tercihi olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan ekonomik yönden geçinme sorunu yaşamayan erkeklerin çokeşli evlilikler yapabilecekleri yönündeki yaklaşım, esasen hem geleneksel yönden meşru görülerek, hem de dini yorumlarla temellendirilmeye çalışılarak legal bir zemine kavuşturulmaktadır. Zira medeni hukukun öngördüğü kurallara göre yasal olmayan çokeşli evlilikler, yörede özellikle dini nikâh üzerinden meşrulaştırılmaktadır.

Gerçekleşen görüşmeler doğrultusunda ele alındığında, kadınların kuma evliliklerine yönelme nedenleri arasında özellikle aile baskısı sonucunda berdel evliliği, görücü usulü ve başlık parası gibi uygulamalar üzerinden kumalığa maruz bırakıldığı öne çıkmaktadır. Bunun yanında severek veya kendi tercihi sonucu kuma evliliğine yönelik kadınların olduğu da görülmektedir. Ayrıca küçük yaşta babasını

kaybeden kızların erken yaşta ve kendilerinden çok büyük yaştaki olgun erkekleri seçmelerinin altında, babalarına duydukları duygusal boşluğun etkili olduğu düşünülmektedir. Öte yandan kuma kadınlara göre erkeklerin çokeşli evliliklere yönelmelerinin nedenleri farklılaşmaktadır. Ancak genel olarak erken/çocuk yaşta ve daha çok berdel evliği sonucu evlilik yapan erkeklerin sonraki dönemlerde eşlerinden duygusal, psikolojik ve cinsel yönlerden soğukluk ve memnuniyetsizlik yaşadıkları; sonrasında sevdikleri veya uygun buldukları biriyle yeni bir evlilik yaparak hayatlarına heyecan katmak istedikleri yönünde görüşler belirgin şekilde yer almaktadır. Bunun yanında çok eşli evliliklerin, esasen erkeklerin zevkleriyle ilgili bir olgu olduğunu, erkeklerin sosyal, kültürel ve ekonomik koşullar çerçevesinde isteklerini yerini getirdikleri bir uygulama olduğunu belirten yaklaşımların önemli bir haklılık payı içerdiği düşünülmektedir.

Yazarların Notu: Bu çalışma, Şırnak Üniversitesine bağlı Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 16/123 nolu “*İdil’de, Son On Yılda Gerçekleşen Kuma Evliliklerinin Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*” adlı projeye dayalı şekilde gerçekleştirilmiştir. Bap birimi ve proje ekibine teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Açık, S. (2019). İslam Hukukunda Çok Eşlilik ve Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ağcadağ Çelik, İ. ve Vural, F. (2018). Suriyeli Mülteci Kadınların Kuma Dramı: Kilis İli Örneği, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 341-382.
- Akyüz, Ç. (2018). Berdel Evliliği Üzerine Kalitatif Bir Araştırma: Mardin Örneği. *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 17-34.
- Alan, S. ve Yeşilyurt S. (2020). “Kumalık” Olgusunun İlk Eş ve Kuma Üzerinden Yankısı, *International Journal of Human Studies*, Cilt: 3 Sayı: 6.
- Abukan, B. ve Yıldırım, F. (2017). Toplumsal Cinsiyet Temelli Şiddetin Bir Biçimi Olarak Erken Evlilikleri Önlemek İçin Kadınların Güçlendirilmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 53, s.425-432.
- Aslan, B. (2019). Psikoloji Penceresinden Erken Yaşta Evlendirilen Kız Çocukları, *Türk Psikoloji Yazıları*, 22(43), 43-55.
- Ayhan, A. ve Yaman, Ö. M. (2021). Sosyal Bir Olgu Olarak “Kumalık”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 39. DOI: <https://doi.org/10.14520/adyusbd.990431>.
- Barber, N. (2009). The wide world of polygamy: We hate it, others love it. Why do some countries like polygamy? *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-human-beast/200902/the-wide-world-of-polygamy-we-hate-it-others-love-it> (E. T.: 26.06.2022).
- Başaran Alkan, N. (2001). Anadolu’da Çokeşlilik ve Kuma Olgusu. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Bourdieu, P. (2016). *Eril Tahakküm*, (çev. B. Yılmaz), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Brooks, T. (2009). The Problem With Polygamy. *Philosophical Topics*, 37(2), 109- 122. file:///C:/Users/Beta/Downloads/The_Problem_with_Polygamy.pdf (E. T.: 17.06.2022).
- Commercio, M. E. (2020) ‘Don’t become a lost specimen!’: polygyny and motivational interconnectivity in Kyrgyzstan, *Central Asian Survey*, 39(3), 1-21, https://www.researchgate.net/publication/342219784_’Don’t_become_a_lost_specimen’_polygyny_and_motivational_interconnectivity_in_Kyrgyzstan (E. T.: 29.9.2022).
- Creswel, John W. (2016). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, (çev. S. B. Demir), Ankara: Eğiten Kitap.
- Çarpar, M. C. (2020). Sosyolojide İki Niteliksel Desen: Fenomenolojik ve Etnografik Araştırma, *TJSS (The Journal of Social Science)* Yıl:4, Cilt:4, Sayı:8, DOI: 10.30520/tjsosci.750923
- Danış, Ö. F. (2016). Suriyeliler ile Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşları Arasındaki Evlilik İlişkileri Araştırması, *T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Araştırma ve Politika Serisi 43*, Ankara.
- Ember, M., Ember, C. R. ve Low B. S. (2007). Comparing explanations of polygyny. *Cross-Cultural Research*, 41: 428-440.
- Faucon, C. E. (2014). Marriage Outlaws: Regulating Polygamy in America, *Duce Journal of Gender Law & Policy*, Volume: 22, Issue:1. <https://core.ac.uk/download/pdf/62566984.pdf> (E. T.: 22.05.2022).
- Grossbard, A. (1976). An Economic Analysis of Polygyny: The Case of Maiduguri, *Current Anthropology*, Vol. 17, No. 4, pp. 701-707. https://www.researchgate.net/publication/237702900_An_Economic_Analysis_of_Polygyny_The_Case_of_Maiduguri (E. T.: 28.06.2022).
- Güçük, S., Günher Arıca, S., Akan, Z., Arıca, V. ve Alkan, S. (2010). Van İlindeki Çok Eşlilik Oranları ve Etkileyen Faktörler: Kesitsel Çalışma. *Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, 21(3):127-133.
- Güvenç, B. (1993). “Geleneklerden Kalıntılar: Başlık, Berdel, Kız-Kaçırma, Kuma ve Amca-Kızı Evliliği”. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 43-48.
- Karataş, Z. (2015), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi (Sosyal Hizmet E-Dergi)*, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2015.

- Kartarı, A. (2017). Nitel Düşünce ve Etnografi: Etnografik Yönteme Düşünsel Bir Yaklaşım, *Moment Dergi, (Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi)* 4 (1): 207-220, DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2017.1.207220>
- Kaya Erdem, B. ve Baydaş Sayılıgan, Ö. (2012). Ataerkil ve Anaerkil Toplumun Tarihsel Savaşımının “Avatar” Filmi Bağlamında İncelenmesi, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı 1, s.111-132.
- Kiram, M. Z. (2021). Aile Dinamikleri ve Çokeşlilik: Kuzey Açe Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mavundla, S. ve Strode, A. (2020). Marital Power Finally Obliterated: The History of the Abolition of the Marital Power in Civil Marriages in Eswatini, *Potchefstroom Electronic Law Journal/Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*, 23:1-19 DOI:10.17159/1727-3781/2020/v23i0a7504
- Murdock, P.G. (1965). *Social Structure*. New York: The Macmillian Company.
- Neuman, W.L. (2010). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (çev. S. Özge), İstanbul: Yayınodası.
- Özcan Elçi, D. (2020). Anneliğin Toplumsal İnşası ve Anne Ol(a)mayan Kadınlar, Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Russell, B. (1996). *Evlilik ve Ahlak*, (çev. V. Eranüs), İstanbul: Say Yayınları.
- Sezen, L. (2005). Türkiye’de Evlenme Biçimleri, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:27, Erzurum.
- Slonim-Nevo, V., Al-Krenawi, A. ve Yuval-Shani, B. (2008). Polygynous Marriage in The Middle East: Stories of Success And Failures. *Ethnology*, (47), 195–208. https://www.academia.edu/69397507/Polygynous_Marriage_in_the_Middle_East_Stories_of_Success_and_Failures (E. T.: 04.06.2022).
- Sultana, A. (2019). Patriarchy and Women’s Subordination: A Theoretical Analysis (Trc. Saadet Altay), *Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Volume:11 Issue:1 (23) p:417-427.
- Şen, H. ve Gümüş, K. (2020). Türkiye’de Kuma Evliliklerinin Nedenleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz: Hatay-Samandağ Örneği, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, Sayı: III, (2), 213-232.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2011). Çocuk Cinsiyeti Nedeniyle Kadın Üzerinde Oluşturulan Psikolojik Şiddet, Başlık Parası ve Geleneksel Evlilikler Hakkında Alt Komisyon Raporu, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Yayınları, No:5. https://www.5.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/komisyon_rapor_no_5.pdf (E. T.: 10.10.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2022). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması-2021*, Yayımlı tarihi: 01 Nisan 2022, Sayı: 45813. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Türkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813> (E. T.: 15.10.2022).
- Tan Eren, G. (2020). Sosyokültürel Özellikleri Bakımından Çok Eşlilik: “Kuma” Filminin Değerlendirilmesi, *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 6, Sayfa: 81-11.
- Ulutaş, E. (2019). Eril Kodlar Kısacasında Kadınlık Halleri: Kumalık, içinde Özlem Altunsu Sönmez, & Gamze Aksan (Editör), *Aile Kurumuna Farklı Bakışlar* (s. 265 - 299), Konya: Çizgi Kitabevi.
- White, D. R. ve Burton, M. L. (1988). “Causes of Polygyny: Ecology, Economy, Kinship, and Warfare”. *American Anthropologist*, New Series, 90 (4), 871-887. https://www.researchgate.net/publication/227633106_Causes_of_Polygyny_Ecology_Economy_Kinship_and_Warfare (E. T.: 20.07.2022)
- Yalçınkaya, F. (2019). Modern Çağın Kumaları: Metresler ve Türkiye’de Yayınlanan Diziler. *Uluslararası Folklor Akademi Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, 33-52.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara:Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, E., Tamam, L. ve Bal, U. (2015). Poligami ve Ruh Sağlığına Etkileri, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*,7(2):221-228, Doi:10.5455/cap.20150325083302.
- Zeitzen, M. K. (2008). *Polygamy, A Cross-Cultural Analysis*, New York: Berg Publishers.

URL-1: <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/diyarbakir/bismil/300-torunlu-hamo-aga-polis-torununu-evlendirdi-40985997#:~:text=Ahmet%20%C3%9CN%2DBurak%20EMEK%2FB%-C4%B0SM%C4%B0L,%C4%B1%20g%C3%B6rkemli%20bir%20d%C3%BC%C4%9F%C3%BCnle%20evlendirdi> (E. T.: 14.10.2022).

Sözlü Kaynaklar:

- KK-1: M.A, Kadın, 38, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 15.06.2022.
KK-2: C. H, Kadın, 32, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 17.06.2022.
KK-3: Ş. K, Kadın, 48, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 19.06.2022.
KK-4: A.A, Kadın, 39, İdil/Şırnak, Usta Öğretici, Lise, 20.06.2022.
KK-5: B. Y, Kadın, 38, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, İlkokul, 19.06.2022.
KK-6: A. S, Kadın, 56, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 17.06.2022.
KK-7: G. Z, Kadın, 30, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, İlkokul, 20.06.2022.
KK-8: H. A, Kadın, 47, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar, 17.06.2022.
KK-9: E. K, Kadın, 51, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 23.06.2022.
KK-10: M.S, Kadın, 65, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 05.07.2022.
KK-11: A. E, Kadın, 52, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 06.09.2022.
KK-12: K. İ, Kadın, 32, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 06.09.2022.
KK-13: N. E, Kadın, 42, İdil/Şırnak, Ev Hanımı, Okur-yazar değil, 17.09.2022.

ANNELERİN STRESLE BAŞA ÇIKMA STRATEJİLERİ İLE ÜST BİLİŞ DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Rumeysa Nur ERDOĞAN¹, Esin SEZGİN²

GİRİŞ

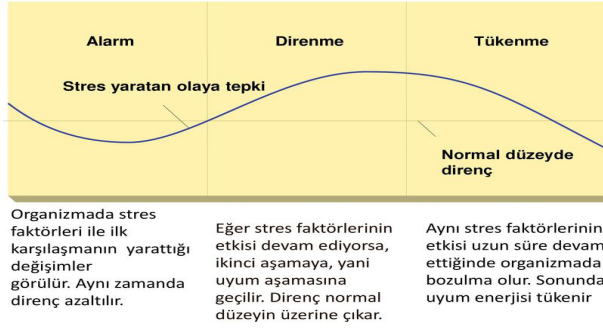
Hayatın içinde olan ve herkesin maruz kaldığı stres yaşamın bir parçasıdır. Stres bireyin fiziksel yapısını ve ruhsal durumunu zorlayarak sınırlarını aşan, kişinin iyi olma halinden çıkmasına neden olan ve sahip olunan kaynakların tükenmesine neden olan unsur olarak tanımlanmaktadır (Ekşi, Kemahlı ve Abdullayev, 2017). Bernard, stres kelimesini Tıp dünyasında kullanan ilk kişidir ve “*organizmanın dengesini bozan uyarılar*” şeklinde ifade etmiştir. Stres, fiziksel ve psikolojik sağlığın yanı sıra bireylerin tutum ve davranışlarını da etkileyebilmektedir (Kaba, 2018). Stresle ilgili farklı sınıflandırmalar olmakla beraber literatürde “*fazla stres*”, “*iyi stres*”, “*kötü stres*” ve “*yetersiz stres*” olmak üzere stresin dört biçiminden bahsedilmektedir. Selye tarafından ifade edilen bu biçimlerin seviyesine bakıldığında; iyi stresi yüksek tutmak ve kötü stresi ise düşük seviyede tutmanın gerekli olduğu stres modelinde açıklanmıştır. Yeterli ve yetersiz stres arasında ise dengeli bir seviye kurmak gerektiği ifade edilmiştir (Kurşun, 2018).

1 Y.Lisans ÖğrenciGaziantep Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü ÇEKOM Orcid:0000-0002-0255-1434 erdoganrumeysa772@gmail.com

2 Doç.Dr. Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Sağlık Bilimleri Fakültesi Orcid: 0000-0002-9772-9855 esin.sezgin@sbu.edu.tr

Selye'nin uyum kuramı

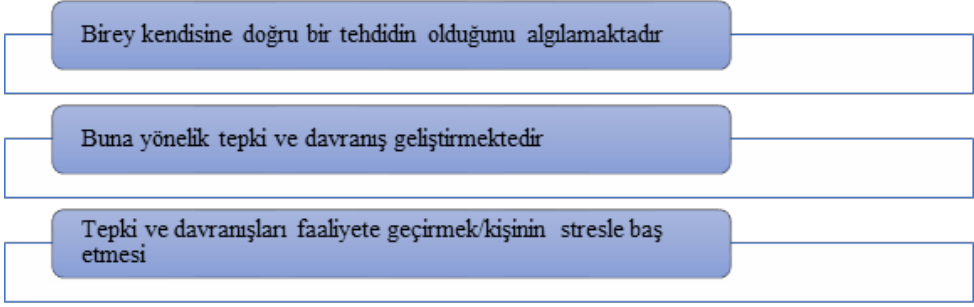

Şekil 1. Selye 'nin Uyum Kuramı

Stresi açıklamada kullanılan strese yatkınlık modeli incelendiğinde; kalıtım ve çevrenin etkileşiminden insanın fizyolojisinin etkilendiği görülmektedir. Bu etkilenmede bazı kişilerin biyolojik yapısının strese daha yatkın olduğu kalıtsal yatkınlık ile açıklanmaktadır. Freud'un psikoanalitik kuramı incelendiğinde stres, kişinin bastırıldığı dürtülerinin bilinçaltına gitmesi ve bu dürtülerinin dışavurumunun nasıl olacağı konusunda kaygılanmasıdır (Koçhan, 2019). Stresörler ile kişilerde fizyolojik belirtiler meydana gelerek bunalma, sıkıntı hissetme, vücudun titremesi ve iştahsızlık veya iştahın açılması gibi tepkimeler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Vücuttaki kimyasal olaylar stresin azalması veya artması ile değişiklik gösterirken stresle başa çıkmada vücudun gösterdiği dirençte salınan kimyasallar olduğu görülmektedir. Bu kimyasallardan olan adrenokortikotropik (ACTH) hormonu vücut savunmaya geçtiğinde salgınmaktadır (Bacanlı, Sürücü ve İlhan, 2013). Stresi açıklamada kullanılan strese yatkınlık modeli incelendiğinde; kalıtım ve çevrenin etkileşiminden insanın fizyolojisinin etkilendiği görülmektedir. Bu etkilenmede bazı kişilerin biyolojik yapısının strese daha yatkın olduğu kalıtsal yatkınlık ile açıklanmaktadır. Freud'un psikoanalitik kuramı incelendiğinde stres, kişinin bastırıldığı dürtülerinin bilinçaltına gitmesi ve bu dürtülerinin dışavurumunun nasıl olacağı konusunda kaygılanmasıdır (Koçhan, 2019).

Bireyler olayları farklı şekilde değerlendirerek, bazılarını olumsuz stres sonuçlarına karşı daha duyarlı hale getirir (Vollrath ve Torgersen, 2000). Uyumsuz başa çıkmanın sonuçları hem anksiyete hem de depresyon semptomlarını deneyimlemeyi içerebilir. Başka bir deyişle, algılanan stres, kişisel ve çevresel zorluklarla başa çıkmanın önemini ve zorluğunun küresel değerlendirmesini yansıtan bir durum sonucudur. Şema kuramındaki kaçınan başa çıkma tarzına benzer şekilde, duygu veya durumdan uzaklaşma gibi uyumsuz bir başa çıkma tepkisi, muhtemelen bireye ortaya çıkan sıkıntıya anında ve kısa vadeli bir rahatlama sağlar (Ke ve Barlas, 2020). Başa çıkma ile ilgili literatürde çok çeşitli tanımlamalar yer almaktadır. Ancak genel anlamda başa çıkma, kişiye psikolojik sorun oluşturabilecek etkenleri ve stres faktörlerinin etkilerini azaltmaya yönelik zihinsel ve davranışsal çabadır.

Stresle başa çıkabilmek, “*stres yapıcıların uyandırdığı duygusal gerilimi azaltmak, yok etmek veya bu gerilime dayanma amacı ile gösterilen davranışların ve duygusal tepkilerin bütünüdür*” (Tan ve Aldemir, 2012:24). Stresle başa çıkmanın üç çeşit formu bulunmaktadır. Bunlar “problem odaklı başa çıkma, duygusal odaklı başa çıkma ve yaklaşıma karşı kaçınmadır” (Bacanlı, Sürücü ve İlhan, 2013).

Şekil 2: Stresin Kişide Bulunma Aşamaları (Çan-Aslan, 2010)

Kişilerin evlenmesi, yaşam dinamikleri, değişen koşullar, yeni aile bağlarının kurulması, çocuk sayısının artması, çocukların bakımlarıyla uğraşmak, aile yükleri ve kişiye sorumlulukların yüklenmesi sonucunda stresörler meydana gelebilmektedir. Kişilerin aile içi sorumluluklara uyum sağlaması ve bu stresleri tolere etmesi ebeveynden ebeveyne değişmektedir. Yapılan çalışmalara bakıldığında çocuklardaki duygusal ve davranışsal problemlerin olması, gelişimsel yetersizliği olan çocuğu olma, ev içindeki stres oluşturuvcu etkenlerin olması, ebeveynler arası problemler, yaşanan gergin anların kişilerde oluşturacağı ruhsal ve bedensel olumsuzlukların stres seviyesini artıracacağı ve aile üyeleri arasındaki ilişkileri de olumsuz etkilediği görülmüştür (Ekşi, Kemahlı ve Abdullayev, 2017). Çocuk ve annenin sağlığı için öncelikle annelerin psikolojik sağlığının dikkate alınması gerekmektedir (Cameron vd.,2020). Tchimtchoua (2018), ebeveynler arasında stres sorunları açısından annelerin daha yüksek risk altında olduğundan bahsetmektedir. Aile içinde stresin yüksek seviyelere çıkması, anne babaların çocuklarına olumsuz davranışlarda bulunmasına neden olabilmektedir. Ebeveynlerin negatif ruh halinde olmasına ve bunu çocuklarına yansıtarak çocuklarının gelişimlerinin olumsuz etkilenmesine neden olduğu görülmektedir (Ekşi, Kemahlı ve Abdullayev, 2017). Özellikle pandemide artan çocuk bakımı sorumlulukları, aile içindeki görev, sorumluluk ve rol farklılaşmalarının ebeveyn stres düzeylerini artırdığı ve çocuklarla olan iletişimin etkilendiği Duraku, Jahiu ve Geci (2020) tarafından yapılan çalışmada görülmektedir. Aile işlevlerinin sağlıklı yürümesi ise anne babaların arasındaki sağlıklı iletişim biçiminin olması, ev içindeki problemleri akılcı şekilde çözmek ve aile içinde kişilerin birbirine destek olmasına bağlıdır (Çan-Aslan, 2010). Ayrıca çevresel faktörlerinde ele alınması gerekmektedir. Yapılan bir çalışmada iş hayatında yer alan annelerin iş ortamındaki stres düzeylerindeki yükseliş çocuklarının davranışlarında problemlerin artmasına neden olmaktadır (Özek, 2011). Bir diğer

çalışmada psikolojik sağlamlık ile duygusal sıcaklık ebeveyn tutumu, iç kontrol odağı, güvenli ve iyimser yaklaşım ve yakın çevresinden sosyal destek arama ile ilişkili olduğu görülmektedir (Varıcıer, 2019). Bu durumda ebeveynlerin yaşadıkları olayları çocuklarına olumlu veya olumsuz yansıtması, bunu stresör olarak algılaması yaşadıkları deneyimlerin etkisindedir denebilir. Bireylerin sevgi, güvenlik ve başkalarından kabul görme ihtiyaçları karşılanmadığında, duygusallıkta daha zayıf algılanan öz-yeterlilik ve duygusal kaçınma yoluyla başa çıkma eğilimi olabilir. İç sınırlar oluşturmakta zorluk çeken bireylerin, problemden kaçınma ile yanıt verme olasılığı daha yüksektir.

Kişilerin stresle başa çıkmasında annelerin çocuk bakımı, iş yükü ve ev işleri gibi sorumluluklarının olduğu ve stres yüklerinin fazlalığı göz önüne alındığında; ebeveynlerin birbirlerinin sorumluluklarını paylaşmalarının stresle başa çıkmayı kolaylaştırdığı saptanmıştır. Ayrıca kişilerin yaşlandıkça olayları problem odaklı baş etme yöntemi ile çözerek stresle baş ettikleri görülmektedir (Jones, Bright ve Clow, 2001). Yapılan çalışmalara bakıldığında stresle başa çıkmayı etkileyen bir diğer unsur cinsiyettir ve kadın ile erkek arasında başa çıkma stratejileri açısından farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmalar incelendiğinde, kadınların erkeklere göre hem psikolojik hem de fizyolojik olarak stresten daha fazla etkilendiği ortaya çıkmıştır (Onbaşıoğlu, 2006). Bireylerin ekonomik düzeyleri ile strese eğilimli olmaları ve başa çıkmaları arasında ilişki olduğu saptanmıştır. Düşük sosyoekonomik düzeye sahip kişilerin daha çok depresyon, anksiyeteye eğilimli oldukları tespit edilmiştir. Sosyoekonomik düzeyi düşük kişilerin çevreden desteklerinin olmaması, düşük benlik saygıları nedeniyle de stresle başa çıkmakta başarısız oldukları bu nedenle ekonomik parametrelerin önemli bir etken olduğunu göstermektedir (Stansfeld ve Rasul, 2006). Annelerin stres yükleri ile ilgili yapılan bir çalışmaya göre; annelerin duygusal tükenmişliklerinin özellikle çocuklarında gelişimsel yetersizlik ve engel türlerinden birisi varsa yüksek olduğu, sorumluluklarının fazla olduğu ve sosyal çevreden az destek görmeleri nedeniyle stresli oldukları gözlenmiştir. Ancak sosyal gruplara ve aktivitelere dahil olarak yaşam kalitelerini yükselten annelerde stres düzeylerinin azalarak stresle daha kolay başa çıktıkları saptanmıştır (Sivrikaya ve Çifci-Tekinarslan, 2013). Annelerin aile yükü, ekonomik yükler ve yetersiz zaman olgusunun da ortaya çıkması ile annelerde stres yükünün arttığı görülmüştür. Literatürde “bakıcı yükü” olarak isimlendirilen bu tabir, annelere çocuklarına karşı annelik yeteneği ve becerisi kazandırmasına rağmen stres faktörü olarak da geri dönmektedir (Luescher vd.1999). Evli bireylerde köken aile ilişkileri ile stresle başa etme stilleri arasında bir ilişki olmadığı, ancak aile içi ilişkileri geliştikçe bireylerin “kendine güvenli, çaresiz ve boyun eğici” yaklaşımların kullanıldığı Aşkan, Çalık Var ve Özkan (2022) yaptığı çalışmada bulunmuştur.

Üst biliş, “kişinin kendi bilişsel sistemi hakkında sabit bilgi veya inançlar ve sistemin işleyişini etkileyen faktörler hakkındaki bilgisi; mevcut biliş durumunun düzenlenmesi ve farkındalığı ile düşünce ve hatıraların öneminin

değerlendirilmesidir” (Önen,2021:5). Brown (1987), üst bilişin iki tipolojisini birbirinden ayırır: (1) biliş hakkındaki bilgi – bilinebilir ve bildirilebilir olan ve (2) bilişin düzenlenmesi – bilişsel süreçleri etkileyen faaliyetlerin planlanması, değerlendirilmesi, izlenmesi ve düzenlenmesi (Spada vd., 2008). *Üst biliş kişinin bilişsel süreçlerinin bilişsel yapısı aracılığıyla farkında olmasıdır. 1971 yılında ilk olarak Flavell üst biliş tabirini kullanmıştır. Üst bilişin psikoloji literatüründe yer alarak hakkında çalışmalara başlanması ise 20. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Nelson üst bilişi, kişinin bu bilişsel yapısını yine bilişi ile tanımladığı özel bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Flavell’e göre ise üst biliş, bireyin bilişsel becerilerinin farkında olması ve kendisini kontrol etme becerisine sahip olmasıdır* (Karakelle ve Saraç, 2010). Üst biliş, bilişsel yapıyı düzenleyen, zihinsel süreçleri yöneten ve kontrol eden süreçler bütünüdür (Tosun ve Irak, 2008). Türk Dil Kurumu (2022) üst bilişi, “kontrol etme, “Bir şeyin gerçeğe ve aslına uygunluğuna bakma, denetleme. olarak; düzenleme ise, Bir şeyi düzene koyma, organizasyon.” şeklinde tanımlanmaktadır. *Üst bilişin çeşitli bilim insanlarına göre ayrımı bulunmaktadır. Brown, üst biliş “biliş bilgisi” ve “bilişin düzenlenmesi” olarak iki yönlü olarak değerlendirmiştir. Yapılan son araştırmalara göre ise bu yönleri üçe ayırarak “üst bilişsel bilgi”, “üst bilişsel izleme” ve “üst bilişsel denetleme” şeklinde kısımlara ayrıldığı görülmektedir* (Karakelle ve Saraç, 2010). Ayrıca “Metabiliş”, “üst biliş”, “yürütücü biliş”, “bilişsel farkındalık”, “biliş ötesi”, “biliş üstü” adlandırmaları üst biliş için kullanılmaktadır (Ak ve Eker, 2019; Akpunar, 2011). Kişinin iç motivasyonunu üst bilişsel becerilerinde yüksek inanç ile sağladığı “bunu yapabilirim” şeklinde kendisine telkinde bulunarak bir işi gerçekleştirmesi yürütücü işlevlerin bir sonucudur (Martinez,2006). Flavell (1979:907), üstbilişsel bilgiyi, “*bilişsel girişimlerin seyrini ve sonucunu etkilemek için hangi faktörlerin veya değişkenlerin hangi yollarla etkileştiği ve etkileşime girdiği hakkındaki bilgi veya inançları ifade eder.*” şeklinde açıklamıştır. Bu faktörlerin veya değişkenlerin üç ana kategorisi vardır: kişi, görev ve strateji, üstbiliş planlama, izleme, değerlendirme ve tahmin olarak dört yetenek altında ele almaktadır (Brown 1978; Desoete, Roeyers ve Buysse, 2001; Panaoura, Philippou ve Christou, 2003; Gama, 2004). Üstbiliş kavramına ilişkin literatürde yer alan bilgiler doğrultusunda üstbiliş beş bileşen ve yedi alt bileşenden oluştuğu görülmektedir (Hıdroğlu, 2015).

Şekil 3: Üst Biliş Bileşenleri (Hidroğlu,2018)

Üstbiliş ve annelerle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde; ebeveynlerin çocuk yetiştirme stilleri ile ergenlerin akademik başarılarını ve başarı stratejilerini etkilediğini (Aunola, Stattin ve Nurmi, 2000), eğitilmiş ve deneyime açık annelerin problem çözmeye yönelik etkinliklerde çocukları ile sözel iletişimleri sırasında çocuklara, üst bilişsel bilgiler verdiklerini, etkin rol almaya teşvik ettikleri ve problem çözme performanslarını arttırdığını (Neitzel ve Stright, 2004; Rivers, 2002), ebeveyn üstbilişsel konuşmasının hem çocukların erken dönem üstbilişsel performansında (Whitebread ve Neale, 2020) ortaya koymuşlardır. Bir diğer çalışma, ebeveyn üstbiliş stiline hem çocukların üst bilişsel doğruluğunu hem de hafıza performansını yordadığını bulmuştur (Geurten ve Leonard, 2022). Ayrıca ebeveynlerin algılanan stres ile etkili baş etme boyutları ile ters yönde ilişki varken, algılanan stres ve etkisiz baş etme boyutları arasında ise pozitif bir ilişki olduğu (Kaynak ve Duran, 2022) ve ebeveynlerin duygularının pozitif ya da negatif olmasının çocukların stresle baş etme düzeylerini de etkilediği bulunmuştur (Yalçın, Dai ve Erkoç, 2020).

Çocukların temel bakım verenlerine ihtiyaçlarının ne kadar üst düzey olduğu, annelerinden etkilendikleri ve özellikle 0-6 yaş gibi kişiliğin oluştuğu kritik dönem göz önüne alındığında; bir annenin sağlıklı ruh halinde olmasının çocuğunun sağlıklı ruhsal ve bedensel gelişimi için ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Stres ve üst biliş arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu bir çalışmada, üst biliş ile stres hormonları arasında güçlü bir bağ bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, okulda, evde veya günlük yaşamın diğer yerlerinde kişinin stresi yönetmesi ve üst bilişsel becerileri arasındaki bağın önemli olduğu vurgulanmıştır (Drigas ve Mitsea, 2021).

Yapılan bir çalışmada, üst bilişteki bireysel farklılıkların, algılanan stres ve olumsuz duygu arasındaki bağlantıyı anlamakla ilgili olduğunu görülmektedir (Spada vd.,2008). Üstbilişin, kontrol edilemezlik ve tehlikeye yönelik endişe hakkındaki olumsuz inançlar, bilişsel güven ve düşünceleri kontrol etme ihtiyacı

hakkındaki inançlar yönünün, çeşitli alanlarda psikolojik işlev bozukluğuna tutarlı olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde, bilişsel güven (yani, zayıf hafıza güveni), muhtemelen etkili başa çıkma stratejileri seçimini sınırlayarak algılanan stresin etkilerini iletebilir (Spada vd. 2008). “Başa çıkma; stres kaynaklarını değiştirme, tolere etme ya da kaçınma aracıyla dış kaynaklı olumsuz olaylara karşı verilen tepkiler olarak tanımlanmaktadır. Stres kaynakları karşısında sergilenen tepkiler ise kişilik yapısı ve strese başa çıkma tarzı gibi faktörlere bağlanmaktadır” (Karahan ve Koç, 2005). Baş etme stillerini etkili kullananlarda duyuşsal alt boyut ile pozitif, motivasyonel ve bilişsel alt boyutlarla ters yönde güçlü bir ilişki olduğu saptanmıştır (Doğan vd.,2022). Bir çalışma sonucu da endişenin kontrol edilemezliği ve tehlikesine ilişkin üstbilişsel olumsuz inançların, stresli yaşam olaylarının olumsuz etkisini kontrol edilmesi ile bireyin kaygı ve depresyonu önemli ölçüde yordadığını ortaya koydu (Yılmaz , Gençöz ve Wells, 2011).

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda çalışmada, 0-6 yaş aralığında çocuğı olan annelerin stresle başa çıkma stratejileri ile üst bilişleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma ile annelerin stresle başa çıkma biçimlerine bakılarak bunun annelerin üst bilişsel becerileri ile bir ilişkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Çalışmanın genel amacı doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır;

- 0-6 yaş aralığında çocuğı olan annelerin stresle başa çıkma stratejileri ile üst bilişleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- 0-6 yaş aralığında çocuğı olan annelerin stresle başa çıkma stratejileri ile annelerin yaş, yaşadığı yer, öğrenim durumu, meslek, çalışma durumu, gelir durumu, medeni durumu, ailedeki birey sayısı, çocuk sayısı, çocuğunun yaşı arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- 0-6 yaş aralığında çocuğı olan annelerin üst bilişleri ile annelerin yaş, yaşadığı yer, öğrenim durumu, meslek, çalışma durumu, gelir durumu, medeni durumu, ailedeki birey sayısı, çocuk sayısı, çocuğunun yaşı arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırma nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli ile yapılmıştır. “İlişkisel tarama modeli, iki ve daha çok sayıdaki değişken arasında birlikte değişimin varlığını belirlemeyi amaçlayan tarama yaklaşımıdır. İlişkisel tarama modelinde, değişkenlerin birlikte değişip değişmediği; değişme varsa bunun nasıl olduğu saptanmaya çalışılmaktadır” (Karasar, 2011).

Çalışma Grubu

Çalışmanın amacına uygun olarak kolay ulaşılabilir özellikte ve çalışmaya katılmayı kabul eden ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile seçilen 0-6 yaş grubu çocuğına sahip annelerin araştırma çalışma grubunda yer almıştır. “Kolay ulaşılabilir

örnekleme yöntemi araştırmacının hedefi olan evrenden örneklemini oluştururken ulaşabileceği en kolay ögelere yönelmesi olarak tanımlanabilir” (Patton, 2005). “Kolay ulaşılabilir örneklem yöntemi” diğer örnekleme yöntemlerine göre evreni temsil etmede zayıf olduğu söylenmektedir. Ancak çalışmanın yürütüldüğü dönemde pandemi nedeni ile alınan tedbirler sebebiyle okul öncesi kurumlara ulaşılmasının zor olması bu örneklem yönteminin seçilmesini zorunlu kılmıştır. Bu çalışmaya katılanların sayısını belirlemek amacıyla Gpower programıyla II Tip hata miktarı 0.05, testin gücü 0,80 iken iki ve ikiden fazla ortalama arasında anlamlı bir fark ve korelasyon analizindeki anlamlı ilişkiyi bulabilmemiz için çalışma grubuna gerekli olan örneklem genişliği en az 180 anne ile sınırlandırılmıştır. Çalışmaya toplamda 0-6 yaş aralığında çocuğu olan 181 anne katılmıştır. Çalışma grubu ile ilgili bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Annelere İlişkin Demografik Özelliklerin Dağılımı

Demografik Değişkenler	n	%
Medeni Durum	Evli	98,9
	Eşinden Ayrı	1,1
	Eşi Vefat Etmiş	0
	Toplam	100.0
Öğrenim Durumu	İlkokul	6,6
	Ortaokul	8,8
	Lise	28,7
	Üniversite ve üstü	55,8
	Toplam	100.0
Çalışma Durumu	Çalışıyor	36,5
	Çalışmıyor	63,5
	Toplam	100.0
Meslek	İşçi	3,3
	Memur	12,2
	Ev Hanımı	56,4
	Diğer	28,2
	Toplam	100.0
Gelir Durumu	0-1500	9,4
	1501-3000	21,5
	3001-4500	22,1
	4501 TL ve üstü	47,0
	Toplam	100.0
En Uzun Yaşadığı Yer	Köy	6,1
	Kasaba	2,2
	Şehir	40,3
	Büyükşehir	51,4
	Toplam	100.0

Tablo 1 incelendiğinde; medeni durumu evli olan anne katılımcıların sayısı 179 (%98,9), eşinden ayrı olan anne katılımcıların sayısı 2 (%1,1), eşi vefat etmiş olan anne katılımcıların sayısının ise 0 (%) olduğu görülmektedir. Öğrenim durumu ilkököl olan annelerin sayısı 12 (%6,6), ortaokul olanların sayısı 16(%8,8), lise olanların sayısı 52 (%28,7), üniversite ve üstü olanların sayısının 101 (55,8) olduğu görülmektedir. Çalışma durumuna göre çalışıyor olan annelerin sayısı 66 (%36,5), çalışmıyor olanların sayısı 115(%63,5) olduğu saptanmıştır. Meslek değişkenine göre; işçi olanların sayısı 6 (%3,3), memur olan annelerin sayısı 22 (%12,2), ev hanımı olanların sayısı 102 (%56,4) ve diğer meslek dallarında olan annelerin sayısı 51 (%28,2) olduğu görülmektedir. Gelir durumu 0-1500 olan annelerin sayısı 17 (%9,4), 1501-3000 olanların sayısı 39 (%21,5), 3001-4500 olanların sayısı 40 (%22,1) 4501 ve üstü olanların sayısı 85(%47,0) olduğu saptanmıştır. Yaşadığı yer köy olanların sayısı 11 (%6,1), kasaba olanların sayısı 4 (%2,2), şehir olanların sayısı 73 (%40,3), büyükşehir olanların sayısı 93 (%51,4) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Araştırmaya Katılan Annelerin Çocuklarına İlişkin Demografik Özelliklerin Dağılımı

Demografik Değişkenler		N	%
Çocuk Sayısı	1	77	42,5
	2	68	37,6
	3	25	13,8
	4 ve üstü	11	6,1
	Toplam	181	100,0
Çocuğun Cinsiyeti	Kız	87	48,1
	Erkek	94	51,9
	Toplam	181	100,0

Tablo 2 incelendiğinde; annelerin çocuklarına ilişkin demografik özelliklerin yer aldığı görülmektedir. Çocuk sayısı 1 olan annelerin sayısı 77 (%42,5), 2 olanların sayısı 68(%37,6), 3 olanların sayısı 25 (%13,8), 4 ve üstü olanların sayısı 11 (%6,1) olduğu tespit edilmiştir. Annelerin çocuklarının cinsiyetine bakıldığında; kız olanların sayısı 87 (%48,1), erkek olanların sayısı 94(%51,9) olduğu saptanmıştır.

Araştırmaya katılan annelerin ve çocuklarının yaşları ile ailelerindeki birey sayısına ilişkin betimsel analiz sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Araştırmaya Katılan Anne ve Çocuklarının Yaşları ile Ailelerindeki Birey Sayılarına İlişkin Bilgiler

Değişken	n	Min.	Max.	Ortalama	Ss
Annenin Yaşı	181	21	46	31,69	5,300
Çocuğun Yaşı	181	0	6	3,23	1,938
Ailedeki Birey Sayısı	181	2	9	3,86	1,116

Tablo 3'e bakıldığında annelerin yaşlarının en küçük 21, en yüksek 46 olduğu; yaş ortalamalarının 31,69 olduğu görülmektedir. Çocukların yaşı en küçük 0, en

büyüğü 6 olup yaş ortalamaları 3,23'tür. Ailedeki birey sayısı incelendiğinde en az 2 kişi en çok ise 9 kişi oldukları saptanmış, ailelerde ortalama 3,86 kişi sayısı olduğu tespit edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada “Demografik Bilgi Formu”, 60-72 ay aralığında çocuğu olan annelerin başa çıkma stillerini ölçmek amacı ile “Başa Çıkma Stilleri Ölçeği Kısa Formu (BÇSÖ-KF)” ve “Üst Biliş Ölçeği-30 (ÜBÖ-30)” kullanılmıştır.

Demografik Bilgi Formu; araştırmacı tarafından oluşturulan bu formda, annenin yaşı, yaşadığı şehir, en uzun süreli yaşadığı yer, medeni durum, öğrenim durumu, meslek, çalışma durumu, gelir durumu, ailedeki birey sayısı, çocuk sayısı, çocukların yaşı, çocukların cinsiyeti gibi kişisel bilgiler yer almaktadır.

Baş Çıkma Stilleri Ölçeği Kısa Formu (BÇSÖ-KF); ölçek ilk olarak Carver ve arkadaşları (1989) tarafından uzun form halinde oluşturulmuştur. Daha sonra Carver (1997) bu ölçeği kısa form halinde geliştirmiştir. Carver (1997)'nin geliştirdiği bu form Hasan Bacanlı, Mustafa Sürücü ve Tahsin İlhan tarafından 2013'te Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçek bireylerin stresli durumlar karşısında geliştirdikleri farklı davranışları ölçmektedir. Ölçek, 2'şer maddeden oluşan toplam 14 alt boyutu içermektedir. Bunlar, “Araçsal Sosyal Destek Kullanımı, Davranışsal Olarak İlgiyi Kesme, Diğer Etkinlikleri Bırakma, Dine Yönelme, Duygulara Odaklanma ve Ortaya Koyma, Duygusal Sosyal Destek Kullanma, Kabullenme, Kendini Sınırlandırma, Madde Kullanımı, Mizah, Olumlu Yeniden Yorumlama, Planlama, Yadsıma, Zihinsel Olarak İlgiyi Kesme.” Toplamda madde sayısı 28'dir ve ölçekten elde edilen puanlar 28 ile 112 arasında değişmektedir. Ölçekte yanıtlar “bunu hiç yapmıyorum” ile “bunu çok yapıyorum” ifadelerine göre 1-4 arası puanlamayla derecelenmiştir. Baş Çıkma Stilleri Ölçeğinin alt boyutları Cronbach alfa değerleri zihinsel olarak geri çekilme (.45) en düşük ve dine yönelme (.92) en yüksektir (Bacanlı, Sürücü ve İlhan, 2013).

Tablo 4: Baş Çıkma Stilleri Ölçeği Kısa Formu (BÇSÖ-KF) Cronbach Alfa değerleri

Ölçek ve Alt Boyutları	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
Araçsal Sosyal Destek Kullanma (ASDK)	2	0.725
Mizah (MİZ)	2	0.885
Duygulara Odaklanma ve Ortaya Koyma (DOK)	2	0.687
Madde Kullanımı (MK)	2	0.624
Kabullenme (KAB)	2	0.620
Diğer Etkinlikleri Bırakma (DEB)	2	0.415
Dine Yönelme (DİN)	2	0.757
Yadsıma (YAD)	2	0.516
Davranışsal Olarak İlgiyi Kesme (DİK)	2	0.642
Zihinsel Olarak İlgiyi Kesme (ZİK)	2	0.257

Kendini Sınırlandırma (KS)	2	0.433
Olumlu Yeniden Yorumlama (OYY)	2	0.766
Duygusal Sosyal Destek Kullanma (DSDK)	2	0.161
Planlama (PL)	2	0.545
BÇSÖ-KF Toplam Puan	28	0.729

“Güvenirlilik katsayısı $0.7 \leq \alpha < 0.9$ arasında ise güvenirliliğin iyi(orta) düzeyde, $0.6 \leq \alpha < 0.7$ aralığında ise kabul edilebilir düzeyde olduğunu” belirtmiştir (Ural ve Kılıç, 2006) Tablo 4’te araştırmamız kapsamında Başa Çıkma Stilleri Ölçeği Kısa Formu (BÇSÖ-KF) puanlarından elde edilen cronbach alfa değerleri verilmiştir. Ölçeği verilerinin yüksek güvenirliliğe sahip olduğunu söylememiz mümkündür (Kılıç, 2016).

Üst Biliş Ölçeği-30 (ÜBÖ-30); ölçeğin geliştiricileri Cartwright-Hatton ve Wells (1997)’dir. 2008 yılında Ahmet Tosun ve Metehan Irak tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Üst biliş ölçeği üst bilişe dair süreçleri değerlendirmek ve ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin 5 alt boyutu bulunmaktadır. Bunlar; “*olumlu inançlar, kontrol edilemezlik ve tehlike, bilişsel güven, düşünceleri kontrol ihtiyacı ve bilişsel farkındalıktır.*” Her bir alt boyut 6 maddeyi içermektedir. Ölçekte toplamda 30 madde bulunmakta ve ölçekten en az 30 en yüksek 120 puan alınmaktadır (Tosun ve Irak, 2008).

Tablo 5 : Üst Biliş Ölçeği-30 (ÜBÖ-30) Cronbach Alfa değerleri

Ölçek ve Alt Boyutları	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
Bilişsel Farkındalık	6	0.643
Düşünceleri Kontrol İhtiyacı	6	0.753
Bilişsel Güven	6	0.829
Kontrol Edilemezlik ve Tehlike	6	0.715
Olumlu İnançlar	6	0.787
ÜBÖ-30	30	0.858

Tablo 5’de araştırmamız kapsamında Üst Biliş Ölçeği-30 (ÜBÖ-30) puanlarından elde edilen cronbach alfa değerleri verilmiştir. Ölçeği verilerinin yüksek güvenirliliğe sahip olduğunu söylememiz mümkündür (Kılıç, 2016).

Veri Toplama Süreci

Araştırmanın verileri 2020 yılında toplanmıştır. Pandemi nedeniyle veri toplamak için 0-6 yaş aralığında çocuğu olan annelere, gönüllü katılım formu ve ölçme araçları dijital platformlardan ulaştırılmıştır. Dijital ortamda toplanan veriler kontrol edilmiş eksik veya yanlış işaretlenen, çalışmaya uygun olmayan veriler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırmada kullanılan ölçeklerin izinleri e-posta aracılığı ile ölçeği geliştiren araştırmacılardan alınmıştır.

Verilerin Analizi

Annelerden toplanan verilerin çözümlenmesi SPSS 22 istatistiksel programı ile gerçekleştirilmiştir. Başa Çıkma Stilleri Ölçeği ve Üst Biliş Ölçeğinden elde edilen verilerin analizinde hangi analizlerin kullanılacağını belirlemek amacıyla Kolmogorov Smirnov analizi yapılmış ve basıklık çarpıklık değerlerine bakılmıştır. Bunun sonucunda, BÇSÖ-KF nin normal dağıldığı, alt boyutlarından MK ve DİN in normal dağılım göstermediği saptanmıştır. ÜBÖ-30 un ve alt boyutlarının normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. George ve Marllery (2010), basıklık ve çarpıklık değerlerinin -2 ve +2 arasında olmasının yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Normal dağılımlarda T-Test, ANOVA analizlerinden yararlanılmış, normal dağılmayan verilerde MannWhitney U ve Spearman Korelasyon analizi yapılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmada 0-6 yaş aralığında çocuğu olan annelerin stresle başa çıkma stratejileri ile üst bilişleri arasındaki ilişkiyi belirlemek amacı ile uygulanan ölçeklerden elde edilen verilerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Çalışma grubundaki puanları arasında anlamlı ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Spearman Korelasyon Analizi uygulanmıştır ve sonuçlar Tablo 6 da sunulmuştur.

Tablo 6: BÇSÖ-KF ve ÜBÖ-30 puanlarına ait Korelasyon analizi

n=181	ÜBÖ-30	Oİ	KET	BG	DKİ	BF
BÇSÖ-KF	,340**	,154*	,306**	,338**	,207**	,160*
ASDK	-,007	-,041	-,029	,163*	-,079	,052
MİZ	-,017	-,082	-,009	,066	,012	-,045
DOK	,124	,049	,113	,197**	153*	-,034
DEB	,311**	,172*	258**	,256**	,181*	,180*
DİN	,266**	,163*	,268**	,107	,139	,209**
YAD	,080	,014	,184*	,116	,085	-,017
MK	,179*	,142	,133	,044	,214**	,002
ZİK	239**	,169*	,169*	,255**	,174*	,043
KAB	,061	,074	,040	000	-,017	,087
DİK	,339**	,218**	,242**	,246**	,294**	,055
KS	,276**	,202**	,248**	,209**	,199**	,228**
OYY	-,063	-,096	,129	-,020	-,182*	,071
DSSK	,209**	,118	,127	,224**	,199**	,026
PL	,057	-,027	,121	-,057	-,053	,315**

Başta Çıkma Stilleri Ölçeği Kısa Formu (BÇSÖ-KF) ve alt boyutları olan Araçsal Sosyal Destek Kullanma (ASDK), Mizah (MİZ), Duygulara Odaklanma ve Ortaya Koyma (DOK), Madde Kullanımı (MK), Kabullenme (KAB), Diğer Etkinlikleri Bırakma (DEB), Dine Yönelme (DİN), Yadsıma (YAD), Davranışsal Olarak İlgii Kesme (DİK), Zihinsel Olarak İlgii Kesme (ZİK), Kendini Sınırlandırma (KS), Olumlu Yeniden Yorumlama (OYY), Duygusal Sosyal Destek Kullanma (DSDK), Planlama (PL); Üst Biliş Ölçeği-30 (ÜBÖ-30) ve alt boyutları olan Olumlu İnançlar (Oİ), Kontrol Edilemezlik ve Tehlike (KET), Bilişsel Güven (BG), Düşünceleri Kontrol İhtiyacı (DKİ), Bilişsel Farkındalık (BF)

**p<.01, *p<.05 düzeyinde anlamlı, r= 0,000-0,300 düşük düzeyde ilişki, r= 0,301- 0,700 orta düzeyde ilişki, r= 0,701-1,00 güçlü ilişki

Tablo 6'ya bakıldığında, BÇSÖ-KF (Başa Çıkma Stilleri Ölçeği-Kısa Formu) ile ÜBÖ (Üst Biliş Ölçeği-30) arasında ($r=,340$) pozitif yönde orta düzeyli anlamlı ilişki bulunmaktadır. BÇSÖ-KF ile ÜBÖ alt boyutları BG (Bilişsel Güven) ($r=,338$) ve KET(Kontrol Edilemezlik ve Tehlike) ile arasında ($r=,306$) pozitif yönde orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. BÇSÖ-KF ile ÜBÖ alt boyutları OI (Olumlu İnançlar) ($r=,154$), BF (Bilişsel Farkındalık) ($r=,160$) ve DKİ(Düşünceleri Kontrol İhtiyacı) ($r=,207$) ile arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır. BÇSÖ-KF alt boyutlarından DOK(Duygulara Odaklanma ve Ortaya Koyma) ile ÜBÖ-30 alt boyutlarından BG ($r=,197$) ile DKİ($r=,153$) arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki bulunmaktadır. BÇSÖ-KF alt boyutları olan ASDK(Araçsal Sosyal Destek Kullanma) ile ÜBÖ-30 alt boyutu BG arasında ($r=,163$) pozitif yönde düşük düzeyli ilişki; MK(Madde Kullanımı)'nin ÜBÖ-30 ($r=,179$) ve alt boyutu ile DKİ($r=214$) pozitif yönde düşük düzeyli anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. DEB (Diğer Etkinlikleri Bırakma) ile ÜBÖ-30 arasında ($r=,311$) pozitif yönde orta düzeyde ilişki; DEB ile OI ($r=,172$), BG ($r=,256$), KET($r=,258$),BF($r=,180$) ve DKİ ile arasında ($r=,181$) pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır. BÇSÖ-KF alt boyutu DİN(Dine Yönelme) ile ÜBÖ-30 ($r=,266$) ve alt boyutları OI ($r=,163$),KET($r=,268$) ve BF arasında ($r=,209$) pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır. BÇSÖ-KF'nin alt boyutlarından olan YAD(Yadsıma) ile ÜBÖ-30 alt boyutu KET ile arasında ($r=,184$) pozitif yönde düşük düzeyli anlamlı ilişki bulunmuştur. BÇSÖ-KF alt boyutlarından DİK(Davranışsal Olarak İlgiyi Kesme) ile ÜBÖ-30 arasında yapılan korelasyon ($r=,339$) pozitif yönde orta düzeyde anlamlı çıkmıştır. DİK ile ÜBÖ-30 alt boyutları olan OI ($r=,218$), BG($r=,246$), KET($r=,242$) ve DKİ($r=,294$) ile arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı bir ilişki saptanmıştır. BÇSÖ-KF alt boyutu olan ZİK(Zihinsel Olarak İlgiyi Kesme) ile ÜBÖ-30($r=,239$) ve alt boyutları OI($r=,169$),DKİ($r=,174$), KET($r=,169$) ve BG($r=,255$) arasında yapılan korelasyon sonucu pozitif yönde düşük ilişki düzeyinde anlamlı çıkmıştır. BÇSÖ-KF alt boyutu KS(Kendini Sınırlandırma) ile ÜBÖ-30($r=,276$) ve alt boyutları OI($r=,202$), BF($r=,228$), KET ($r=,248$) ve BG($r=,209$) ile arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki tespit edilmiştir.BÇSÖ-KF alt boyutu OYY(Olumlu Yeniden Yorumlama) ile ÜBÖ-30 alt boyutu DKİ(Düşünceleri Kontrol İhtiyacı) ile arasında ($r= -,182$) negatif yönde düşük düzeyli anlamlı ilişki saptanmıştır. BÇSÖ-KF'nin alt boyutu DSDK (Duygusal Sosyal Destek Kullanma) ile ÜBÖ-30'un alt boyutları BG($r=,224$) ve DKİ($r=,199$) arasında pozitif yönde düşük düzeyli anlamlı ilişki saptanmıştır. BÇSÖ-KF'nin alt boyutu PL(Planlama) ile ÜBÖ-30 alt boyutu olan BF($r=,315$) ile arasında pozitif yönde orta düzeyli anlamlı ilişki olduğu görülmüştür. BÇSÖ-KF 'nin alt boyutu KAB(Kabullenme) ve MİZ(Mizah) ile ÜBÖ-30 ve alt boyutları arasında herhangi bir anlamlılık bulunmamıştır.

Tablo 7. Annelerin Medeni ve Çalışma Durumları ile Çocuklarının Cinsiyetine Göre Başetme Stilleri ve Üst Biliş Puanlarının Karşılaştırılması

Ölçek AltBoyutlar		n	$\bar{X}$	Ss	Sd	t	P
Medeni Durum							
DEB	Evli	179	5,56	1,496	179	13,944	,000*
	Eşinden Ayrı	2	4,00	,000	179		
KS	Evli	179	5,64	1,296	179	-24,332	,000*
	Eşinden Ayrı	2	8,00	,000	179		
Çalışma Durumu							
BÇSÖ-KF	Çalışıyor	66	71,41	8,613	179	-2,310	,022*
	Çalışmıyor	115	74,22	7,417	179		
YAD	Çalışıyor	66	3,24	1,359	179	-2,475	,014*
	Çalışmıyor	115	3,79	1,478	179		
KET	Çalışıyor	66	13,65	3,199	179	-2,265	,025*
	Çalışmıyor	115	14,91	4,223	179		
Cinsiyet							
ZİK	Kız	87	4,30	1,231	179	-2,503	,013*
	Erkek	94	4,79	1,382	179		

*p<0,05

Tablo 7 incelendiğinde, annelerin medeni durum değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu olan diğer etkinlikleri bırakmada (DEB) evli olanların lehine ve kendini sınırlandırma (KS) alt boyutu puanları incelendiğinde eşinden ayrı olanların lehine anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır. ÜBO-30 ve BÇSÖ-KF toplam puan ve diğer alt boyutlarında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Annelerin çalışma durumu değişkenlerine göre BÇSÖ-KF ve alt boyutları YAD ile ÜBÖ-30'un alt boyutu KET toplam puanları arasında çalışmayan annelerin lehine anlamlı farklılıklarının olduğu tespit edilmiştir. BÇSÖ-KF'nin diğer alt boyutları olan ASDK, MİZ, DOK, KAB, DEB, DİK, ZİK, KS, OYY, DSDK ve PL ile ÜBÖ-30 ve diğer alt boyutları Oİ, BG, DKİ ve BF arasında bir farklılık olmadığı saptanmıştır.

Çocukların cinsiyet değişkenine göre yapılan T testi sonucunda BÇSÖ-KF'nin zihinsel olarak iliyi kesme alt boyutundan elde edilen puanların erkekler lehine olduğu görülmektedir. Cinsiyet değişkenine göre BÇSÖ-KF ve diğer alt boyutları ASDK, MİZ, DOK, KAB, DEB, DİK, KS, OYY, DSDK ve PL; ÜBÖ-30 ve alt boyutları Oİ, BG, DKİ, BF ve KET'in $p>0,05$ olmasından dolayı toplam puan ortalamalarında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır.

BÇSÖ-KF'nin alt boyutları olan MK (Madde Kullanımı) ve DİN (Dine Yönelme), yapılan normallik analizinde normal dağılım göstermediği için katılımcıların medeni durum, çalışma durumu ve cinsiyetleriyle toplam puan ortalamalarının anlamlılığını analiz etmek için non-parametrik testlerden Mann Whitney U Testi kullanılmış ve anlamlı olan analiz sonuçları Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Annelerin Medeni Durumlarına Göre Madde Kullanımı ve Dine Yönelme Puanlarının karşılaştırılması

Değişken	Ölçek	n	S.T.	S.O.	U	Z	P	
Medeni Durum	DİN	Evli	179	16440,50	91,85	27,500	-2,406	,016*
		Eşinden ayrı	2	30,50	15,25			
		Toplam	181					

*p<0,05

Katılımcıların medeni durumları değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu DİN'den almış oldukları puanların anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan Mann Whitney-U testi sonucunda, gruplar arasında anlamlılık saptanmıştır (p=,016)(Tablo 8). Annelerin medeni durumları değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu MK toplam puanlarının anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. Annelerin çalışma durumları ve çocuklarının cinsiyet değişkenlerine göre BÇSÖ-KF alt boyutları MK ve DİN toplam puanlarının anlamlı şekilde farklılaşmadığı görülmüştür.

Çalışmaya katılan annelerin demografik özellikleri olan öğrenim düzeyi, meslek durumu, gelir düzeyi, en uzun süreli yaşanılan yer ve çocuk sayıları değişkenlerine göre BÇSÖ-KF ve ÜBÖ-30 ölçeklerine uygulanan Tek Yönlü Varyans analizi sonuçları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. Annelerin Öğrenim Durumları, Gelir Durumu, Çocuk Sayısı ve Yaşadığı Yere Göre Baş Etme Stilleri ve Üst Biliş Puanlarının Karşılaştırılması

	Ölçek	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Öğrenim Durumu	YAD	Gruplar arası	34,861	3	11,620	5,929	,001*	Ortaokul>Üniversite ve üstü; Lise>Üniversite ve üstü
		Grup içi	346,885	177	1,960			
		Toplam	381,746	180				
	ÜBÖ-30	Gruplar arası	1551,380	3	517,127	3,065	,029*	Üniversite ve üstü<İlkokul
		Grup içi	29863,062	177	168,718			
		Toplam	31414,442	180				
	BG	Gruplar arası	205,266	3	68,422	3,685	,013*	İlkokul> Üniversite ve üstü Lise>Üniversite ve üstü
		Grup içi	3286,668	177	18,569			
		Toplam	3491,934	180				
	KET	Gruplar arası	144,943	3	48,314	3,264	,023*	Ortaokul-> Üniversite ve üstü Lise>Üniversite ve üstü
		Grup içi	2619,908	177	14,802			
		Toplam	2764,851	180				

Gelir Durumu	YAD	Gruplar arası	22,185	3	7,395	3,640	,014*	1501-300>4501+
		Grup içi	359,561	177	2,031			
		Toplam	381,746	180				
	OYY	Gruplar arası	14,969	3	4,990	2,898	,037*	0-1500>4501+
		Grup içi	304,777	177	1,722			
		Toplam	319,746	180				
	ÜBÖ-30	Gruplar arası	2881,603	3	960,534	5,959	,001*	1501-3000>4501+
		Grup içi	28532,839	177	161,202			3001-4500>4501+
		Toplam	31414,442	180				
KET	Gruplar arası	410,168	3	136,723	10,277	,000*	15001-3000>4501+	
	Grup içi	2354,683	177	13,303			3000-4500>4501+	
	Toplam	2764,851	180					
DKİ	Gruplar arası	240,535	3	80,178	4,747	,003*	1501-3000>4501+	
	Grup içi	2989,354	177	16,889			3001-4500>4501+	
	Toplam	3229,890	180					
Çocuk Sayısı	MİZ	Gruplar arası	21,391	3	7,130	2,771	,043*	3 > 4+
		Grup içi	455,426	177	2,573			
		Toplam	476,818	180				
	DSDK	Gruplar arası	18,791	3	6,264	3,129	,027*	1 < 4+
		Grup içi	354,270	177	2,002			3 < 4+
		Toplam	373,061	180				
	DKİ	Gruplar arası	186,925	3	62,308	3,624	,014*	1 < 4+
		Grup içi	3042,964	177	17,192			3 < 4+
		Toplam	3229,890	180				
Yaşanılan Yer	KET	Gruplar arası	167,568	3	55,856	3,806	,011*	Şehir >Büyükşehir
		Grup içi	2597,283	177	14,674			
		Toplam	2764,851	180				

*p<0,05

Annelerin öğrenim durumu değişkenine göre BÇSÖ-KF ve ÜBÖ-30 ölçekleri ve alt boyutları toplam puan ortalamaları arasındaki anlamlılığı belirlemek için yapılan Tek Yönlü Varyans analizi sonucunda; öğrenim durumu değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu YAD ÜBÖ-30 alt boyutları BG ve KET puanları arasında anlamlı farklılık vardır. Öğrenim durumları ile BÇSÖ-KF'nin ve ÜBÖ-30'un diğer alt boyutları puanları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Annelerin gelir durumları değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu YAD, OYY ve ÜBÖ-30 ve alt boyutları KET ve DKİ puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Gelir durumu ile BÇSÖ-KF ve diğer alt boyutları ve ÜBÖ-30'un diğer alt boyutları puanları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Katılımcıların çocuk sayısı değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu MİZ ve DSDK ve ÜBÖ-30'un alt boyutu DKİ puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Çocuk sayısı değişkenine göre BÇSÖ-KF ve diğer alt boyutları ile ÜBÖ-30 ve diğer alt boyutları arasında anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Annelerin yaşadıkları yer değişkenine göre ÜBÖ-30'un alt boyutu KET puanları arasında anlamlı bir farklılık vardır. Yaşanılan yer değişkenine göre

BÇSÖ-KF ve alt boyutları ile ÜBÖ-30 ve diğer alt boyutları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Anlamlı farklılığın olduğu boyutlarda farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Tukey Testi ve Bonferroni yapılmıştır.

Yapılan normallik analizi sonucunda normal dağılmayan BÇSÖ-KF alt boyutları MK ve DİN ölçek puan ortalamaları ile annelerin demografik özellikleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını saptamak amacıyla yapılan non-parametrik testlerden Kruskal Wallis-H testinin anlamlı sonuçlarına Tablo 10'da yer verilmiştir.

Tablo 10. Annelerin Mesleki Durumları Değişkenine Göre BÇSÖ-KF Alt Boyutu Dine Yönelme Puanlarının Farklılaşmasına Yönelik Yapılan Kruskal Wallis H Tablosu

Meslek Durumları	n	Sıra Ortalaması	sd	X^2	P
İşçi	6	68,17			
Memur	22	108,93	1,161	10,108	,018*
Ev Hanımı	102	94,93			
Diğer	51	78,10			
Toplam	181				

Tablo 10 incelendiğinde annelerin mesleki durum değişkenine göre BÇSÖ-KF alt boyutu olan DİN grup sıra ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır ($X^2= 10,108$; $sd=1,161$). Annelerin mesleki durum değişkeni ile BÇSÖ-KF alt boyutu MK(Madde Kullanımı) grup sıra ortalamaları arasında $p>0,05$ düzeyde olduğu için anlamlı bir farklılık saptanmamıştır.

TARTIŞMA

Bu çalışmada 0-6 yaş grubu çocuğu olan annelerin stresle başa çıkma düzeyleri ve üst biliş becerileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Baş çıkma stilleri ölçeği ile üst biliş ölçekleri arasındaki ilişki incelendiğinde, aralarında anlamlı ve pozitif yönde ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bu durum üst biliş düzeyi yükseldikçe stresle başa çıkmanın da kolaylaştığını ifade etmektedir. Annelerin stresle başa çıkmaları ile üst bilişleri arasında ilişki bulunmaktadır. Drigas ve Mitsea(2021)'in çalışmasına göre üst bilişsel becerileri yüksek kişilerin depresif olmama, problem durumlarına çözümler üretmek baş etme potansiyellerinin yüksek olduğu görülmüştür. Gülen(2019), Chinaveh ve ark. (2010) ve Leung ve ark. (2011) yaptıkları çalışmada biliş ve stresle başa çıkma arasında ilişki olduğunu, baş etmede bilişsel davranışçı terapinin etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Baş çıkma stilleri ölçeği ile üst biliş ölçeği alt boyutları kontrol edilemezlik ve tehlike ile bilişsel güven arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişki görülmüştür. Anneleri stresle başa çıkmaya çalışırken endişelerini kontrol etmeye çalışma düzeyleri artmaktadır. Bilişsel güven puanları arttıkça bilişlerine olan güvenin düştüğü anlamına gelmekte olup stresle başa çıkmaya çalışırken bilişsel güven düşmektedir. Koriat ve Goldsmith

(1996); Magnussen (2007) yaptıkları çalışmalarda bilişsel güvenin salt doğru sonuçlar veren bir alt boyut olmadığını, kişisel faktörlere göre sonuçlarının değişebileceğini belirtmişlerdir. Bilişsel güvenle ilgili konuyla ilgili daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Annelerin stresle başa çıkma stilleri ve bilişsel farkındalık alt boyutu arasında anlamlı pozitif yönde ilişki bulunmaktadır. Yani bilişsel farkındalıkları arttıkça stresle başa çıkma düzeyleri de artmaktadır. Önen(2021)'e göre bilişsel farkındalıkta eğitim seviyesi yordayıcıdır ve ortaokul mezunlarında eğitimi yüksekler göre fazladır. Bu da eğitim seviyesi düşük kişilerin üst biliş puanlarının daha yüksek olması sonucunu desteklemektedir. Düşünceleri kontrol ihtiyacı alt boyutu ile stresle başa çıkma düzeyleri arasında anlamlı pozitif ilişki bulunmaktadır. Bu durumda annelerin stresle başa çıkmaya çalışırken endişelerine dair düşünceleri kontrol etmeye çalışması ve bunu tehlikeye dönüştürecek kadar ileri götürdüğü görülmektedir. Stresle başa çıkma stilleri ölçeği ile üst bilişin alt boyutu olumlu inançlar arasında olumlu ilişki bulunmaktadır. Ghafoor vd (2019)'nin çalışmasında Pakistan ve Almanya'daki kişilerin üst bilişleri ve stresle başa çıkmaları arasındaki ilişkiye bakılarak aralarında anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Akkoyunlu ve Türkçapar (2013) çalışma sonucumuzla örtüşen, olumlu inançların stresle başa çıkmada etkili olduğu ve stresli bir durumu yeniden yorumlamanın baş etmede etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Annelerin endişelerini problem çözme aracı olarak görmelerinin stresle başa çıkmalarına yardımcı olduğu görülmektedir. Annelerin duygulara odaklanma ve ortaya koyma alt boyutu ile üst bilişin alt boyutu bilişsel güven arasında anlamlı pozitif ilişki olduğu görülmektedir. Bilişsel güven puanı arttıkça bilişsel süreçlere duydukları güven duygusu azalmakta bu da dışa vurulan stresin arttığını göstermektedir. Annelerin stresle başa çıkma stilleri alt boyutu duygulara odaklanma ve ortaya koyma boyutunun üst bilişin alt boyutu düşünceleri kontrol ihtiyacı ile anlamlı pozitif ilişkide olduğu; stresle başa çıkmaya çalışırken batıl inançları, kendini cezalandırma ve sorumlu hissetme düzeylerinin arttığı görülmektedir. Başa çıkma stillerinden araçsal sosyal destek kullanımı ile üst bilişin alt boyutu bilişsel güven arasında anlamlı pozitif ilişki bulunmaktadır. Annelerin stresle baş ederken bilişsel güvenleri azaldıkça çevreden moral ve motivasyon görme ihtiyacı artmaktadır. Madde kullanımı ve düşünceleri kontrol ihtiyacı arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Buna göre anneler stresle baş ederken madde kullanımına eğilim arttıkça düşünceleri ve endişelerini yoğun şekilde kontrol etme ve edemediğinde kendini tehlikeli duruma getirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Madde kullanımına olan eğilimle stresi atlatmaya çalışan annelerin üst biliş düzeylerinin artarak kendi duygu ve düşüncelerinin farkında olmaları, endişelerine yoğunlaşma ve bunun için çevreden sosyal destek beklentileri artmaktadır. Gülen (2019) yaptığı çalışmada stresli kişilerin madde kullanımına olan eğiliminin fazla olduğunu, bir müddet baş etmelerinde etkili olsa da işlevsizdir ve bu kişilerin sosyal bir destek almalarının önemi vurgulanmıştır. Annelerin üst bilişleri ile diğer etkinlikleri bırakma alt boyutu arasında anlamlı ilişki bulunmakta olup; endişe

kaygıları arttıkça ve buna yoğunlaştıkça hayatlarındaki diğer etkinlikleri ve stresle mücadelede azmi bırakma görülmektedir. Diğer etkinlikleri bırakma ile olumlu inanç arasında ilişki olup; endişelerinin hayat planları için iyi olduğu düşüncesi arttıkça stresle başa çıkma mücadelesinden vazgeçmektedirler. Bilişsel güvenleri, kontrol edilemezlik ve tehlike, bilişsel farkındalık ve düşünceleri kontrol ihtiyacı alt boyutları ile diğer etkinlikleri bırakma arasında anlamlı ilişki vardır. Annelerin bilişsel güven düzeyleri düştükçe, endişelerini kontrol altına almaya çalıştıkça, düşünsel süreçlerine dair farkındalıkları artınca ve düşüncelerinden kendilerini sorumlu tutma tutumlarının artmasıyla stresle olan mücadelelerini bıraktıkları ve vazgeçtikleri görülmüştür. Annelerin zihinsel olarak zorlanmaları stresle mücadeleden vazgeçmelerini etkilemektedir. Annelerin dine yönelme düzeyleri ile olumlu inanç, kontrol edilemezlik ve tehlike ve bilişsel farkındalık düzeyleri arasında anlamlı pozitif ilişki bulunmaktadır. Annelerin stresle başa çıkmak için dine yönelip manevi destek arayışı arttıkça, endişelerini problemlerini çözmek için gerekli görme potansiyeli artmaktadır. Manevi yönelim arttıkça endişelerini olumlu şekilde görerek problemlerini çözücü araç olarak görme artmaktadır. Annelerin dine yönelme ve bilişsel farkındalık düzeyleri arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Manevi yönelim arttıkça bilişsel farkındalık artmaktadır. Manevi güç bulmak için dine yöneldikçe güvende hissetmek için endişelerini kontrol etmeye çalışma, kontrol edemeyince tehlikede hissetme duyguları artmaktadır. Yadsıma ve düşünceleri kontrol edilemezlik ve tehlike arasında anlamlı ilişki vardır, buna göre; stresli durumları yok saydıkça endişelerini kontrol etmeye çalışmaktadırlar. Davranışsal olarak stresten ilgiyi kesme düzeyi arttıkça üst biliş becerilerindeki düzey artmaktadır. Yani bilişsel farkındalığın artmasıyla kişiler stresli durumlardan uzaklaşmaktadır. Davranışsal olarak ilgiyi kesme ile olumlu inanç arasında ilişki vardır. Stresle baş ederken davranışsal ilgiyi stresli durumdan kestikçe endişeleri hayatın olumlu parçası ve yararlı görme bakış açısı artmaktadır. Bilişsel güven ve davranışsal olarak ilgiyi kesme alt boyutları arasındaki anlamlı ilişkiye göre; bilişsel güven azaldıkça stresli durumlardan davranışsal kaçınma göstermektedir. Endişeleri kontrol edemedikçe batıl düşüncelerden kurtulamayarak kendini sorumlu tutmakta ve bu da stresli durumlardan kaçınmayı artırmaktadır. Annelerin zihinsel olarak ilgiyi kesme düzeyleri ile üst biliş ölçeği alt boyutlarından olumlu inanç, düşünceleri kontrol etme ve bilişsel güven arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır. Yani anneler endişelerini olumlu gördükçe stresle baş ederken zihinsel olarak olayla ilgilerini kesmektedirler. Kişiler düşüncelerini kontrol etmeye çalışırken zarar gördükleri sonuçlardan kendilerini suçlu tutarak stresli durumlardan kaçınmak için zihinsel olarak uzaklaşmaktadırlar. Endişeleri kontrol etme çabası ve bu durumdan görülen zarar arttıkça zihinsel olarak stresten uzaklaşmaktadırlar. Annelerin bilişsel güvenleri azaldıkça stresten zihinsel olarak kaçınmaktadırlar. Annelerin kendini sınırlama alt boyutları ile üst biliş ölçeği ve alt boyutları olumlu inanç düzeyleri, kontrol edilemezlik ve tehlike, bilişsel farkındalık ve bilişsel güven arasında anlamlı ilişki

vardır. Buna göre; endişelenmeye olan olumlu inançları arttıkça kendini stresli durumlardan kısıtlama artmaktadır. Bilişsel güvenleri düştükçe stresli durumdan kısıtlama; kaygılarını kontrol etmeye çalıştıkça kendilerini stresli durumlardan çektikleri; bilişsel farkındalıkları arttıkça stresli durumlardan kendilerini kısıtladıkları görülmüştür. Annelerin olumlu yeniden yorumlama düzeyleri ile düşünceleri kontrol ihtiyacı düzeyler negatif yönde anlamlı ilişkilidir. Yani annelerin endişelerini olumlu biçimde yeniden yorumlaması ile birlikte düşüncelerini kontrol etmeyi azalttıkları görülmüştür. Güçlü (2001)'in çalışmasında yaşanan stresli durumları yeniden olumlu yorumlayarak onlarla baş etmenin kolaylaştığını belirtmiştir. Olumlu yeniden yorumlama ile stresle baş etme arasındaki ilişki alan yazınla uyumludur. Bilişsel güven düzeyi ile duygusal sosyal destek kullanma arasındaki anlamlı ilişkiye göre; annelerin bilişsel güvenleri düştükçe duygusal ve sosyal yönden kendilerine destekler aramaktadırlar. Gülen (2019) tarafından yapılan çalışmada stresle başa çıkmak için çevreden sosyoduygusal desteğin önemli faktör olduğu ve grup terapisinin bu desteği sağlayan bir yordayıcı olduğu belirtilmiştir. Düşünceleri kontrol ihtiyacı ile duygusal sosyal destek arasındaki anlamlı pozitif düzeydeki ilişkiye bakıldığında; annelerin düşüncelerini kontrol altına almaya çalışırken çevreden sosyal desteğe ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Planlama düzeyi ile bilişsel farkındalık arasındaki anlamlı pozitif ilişkiye bakıldığında; annelerin bilişsel farkındalıkları arttıkça stresle nasıl baş edeceklerine dair planları da artmaktadır. Üst bilişsel beceriler ile stresle başa çıkarken mizah ve kabullenmenin herhangi bir ilişkisi olmadığı görülmektedir. Elde edilen bulgular sonucunda; annelerin medeni durumları ile stresle başa çıkma stilleri arasında anlamlılık vardır. Evli annelerin eşinden ayrı olanlara göre stresle başa çıkarken diğer etkinlikleri bırakma ortalamaları yüksektir. Eşinden ayrı annelerin ise kendini sınırlama puan ortalamaları evli olanlardan yüksektir. Annelerin çalışma durumları ile üst bilişleri arasında alt boyutlar açısından anlamlılık vardır. Ak ve Eker (2019) tarafından yapılan çalışmada çalışan annelerin üst biliş puanları çalışmayanlardan yüksektir ve araştırmacı bunu annenin kendine olan olumlu düşünceleriyle bağdaştırmıştır. Stresle başa çıkma ve çalışma durumları arasındaki anlamlı farklara göre; çalışmayanlar stresli durumları reddederek çalışanlara göre stresle daha iyi başa çıkmaktadır. Bu da çalışan annelerin stres düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Çalışmayan annelerde endişelendikleri durumların kontrolünü fazla tutma eğilimi daha yüksektir.

Çocuklarının cinsiyeti ile annelerin stresle başa çıkma stilleri arasında anlamlı farklar vardır. Erkek çocuğu olan annelerin stresli durumlarda zihinsel olarak ilgiyi kesmeleri daha yüksekken kız çocuğu olan annelerin stresten zihinsel olarak ilgiyi kesme puanları daha düşüktür. Annelerin medeni durumları ile stresle başa çıkarken dine yönelmeleri arasında anlamlı farklılık vardır. Evli olanların eşinden ayrı olanlara göre manevi güç arayışları ve dine yönelmeleri daha fazladır. Annelerin öğrenim durumları ile stresle başa çıkma stilleri ve üst bilişleri arasında anlamlılık

bulunmaktadır. Buna göre öğrenim düzeyi ortaokul ve lise olanlar üniversite ve üstü eğitim alanlara göre stresli durumları daha çok yok saymaktadırlar. Annelerin eğitim seviyeleri yükseldikçe stres yaşamaları artmaktadır. Önen (2021) çalışmasında üst biliş ve öğrenim arasında anlamlı ilişki bulmuştur ve öğrenim düzeyi yükseldikçe stresle baş etmelerinin zorlaştığını belirtmiştir. Stres, Önen (2021)'e göre öğrenim seviyesi arttıkça artmaktadır, stresli durumlardaki psikolojik esneklik öğrenimi düşük olanlarda daha fazladır bu da baş etmelerini kolaylaştırmaktadır. Çalışmamızın bu sonuçlarla paralel olduğu görülmektedir. İlkokul mezunu annelerin üniversite ve üstü olanlardan üst biliş puanları daha yüksektir. İlkokul mezunu olanların bilişsel güven puanları üniversite ve üstü eğitim alanlardan yüksektir. Bilişsel güven puanının yüksekliği zihinsel süreçlerine olan güvenin düşük olmasını göstermektedir, buna göre eğitim seviyesi arttıkça annelerin bilişsel güvenleri artmaktadır. Ortaokul ve lise mezunu olan annelerin kontrol edilmezlik ve tehlike puanları üniversite ve üstü olanlardan yüksektir. Bu da üniversite ve üstü annelerin endişelerine karşı aşırı kontrolcülüklerinin daha az olduğunu, eğitim düzeyi daha düşük olanların daha kaygılı olduğunu göstermektedir. Alan yazına bakıldığında Ak ve Eker (2019)'ın çalışmasının sonucuna göre annelerin öğrenim düzeyleri ile üst bilişleri arasında anlamlılık bulunmamıştır. Baltacı (2018)'e göre eğitim seviyesi ile üst biliş arasında anlam yoktur ancak alt boyutlarından bilişsel güven ile anlamlılık vardır. Eğitim seviyesi yükseldikçe bilişsel güven artmaktadır. Yıldırım-Doğru ve Arslan (2008)'in çalışması sonuçlarımızla uyumakta olup öğrenim düzeyinin annelerin stres durumlarını etkilediği saptanmıştır. Farklı sonuçların olması konuyla ilgili çalışmaların daha fazla yapılabileceğini göstermektedir.

Annelerin gelir düzeyleri ile stresle başa çıkma ve üst bilişleri arasında anlamlı sonuçlar bulunmuştur. Gelir düzeyi 1501-3000 olan annelerin yadsıma puan ortalamaları 4501 ve üstü olan annelerden yüksektir. Yani düşük gelirli anneler stresli durumları daha çok görmezden gelmektedirler. Gelir düzeyi 4500 ve üstü olanların, 0-1500 olanlara göre olumlu yeniden yorumlama durumları daha yüksektir. Sosyoekonomik düzey yükseldikçe yaşanan stresleri daha olumlu görme düzeyi artmaktadır. 1501-3000 gelire sahip annelerin üst biliş ölçeği puan ortalamaları 4501 ve üstü annelere göre yüksektir. Bu da üst bilişle ilgili endişe verici düşüncelerin, düşüncelerini kontrol etmeye çalışmanın ve zihinsel süreçleri yönetmeye çalışmanın düşük sosyoekonomik düzeyde daha yoğun olduğu yani daha endişeli olduklarını göstermektedir. Önen (2021) çalışmasında gelir düzeyi ile üst biliş ve anksiyete arasında anlamlılık bulmuştur. Gelir düzeyi düşük olanların üst bilişsel becerileri geliri yüksek olanlara göre fazladır. Gelir yükseldikçe üst bilişsel becerilerdeki düşünceleri hakkında düşünme, aşırı endişe etme azalmaktadır. Burada sosyal refahla birlikte kişilerdeki stres seviyesinin düşerek stres yönetimine dair bilişsel becerilerin etkilendiği görülmektedir ve alan yazındaki çalışmalar bunu desteklemektedir (Güçlü,2001). Yıldırım-Doğru ve Arslan (2008)'in çalışmasında gelir seviyesi düşük olanların kaygı ve streslerinin fazla olduğu; stresle başa çıkarken

gelir düzeyinin etkili olduğu görülmektedir. 15001-30000 ve 30001-45000 gelire sahip annelerin 45001 ve üstü olanlara göre kontrol edilmezlik ve tehlike puanlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. 15001-30000 gelirlilerin 45001 ve üstü olanlara göre düşüncelerini kontrol etme ihtiyaçları yüksektir. Sosyoekonomik düzey yükseldikçe kaygı, düşüncelerine dair stres ve kontrol etmeye dair çaba azalmaktadır. Önen (2021)'e göre gelir düzeyi arttıkça stresle daha kolay baş edilebilir, psikolojik zorlanmalara karşı esnekliğin arttığı görülmektedir. Çalışmamızın sonucu ile alan yazının örtüştüğü görülmektedir.

Annelerin çocuk sayısı değişkeni ile stresle başa çıkma arasında mizah ve duygusal sosyal destek arama alt boyutlarında anlamlılık mevcuttur. Çocuk sayısı ile üst biliş ölçeği alt boyutu olan düşünceleri kontrol ihtiyacı arasında anlamlılık vardır. 3 çocuklu annelerin 4 ve üstü çocuklara göre mizah puanı daha yüksektir. 4 ve üstü çocuklu annelerin duygusal sosyal destek ihtiyacı 1 ve 3 çocuklu olanlara göre daha fazladır. 4 ve üstü çocuğu olanların 1 ve 3 çocuklara göre düşüncelerini kontrol ihtiyaçları daha fazladır. Yıldırım-Doğru ve Arslan (2008)'e göre annelerin çocuk sayıları ile kaygıları arasında anlamlı farklılık yoktur. Bu sonuç çalışmamızla uyuşmamaktadır. Ancak Lineweaver ve Hertzog (1998) yaptığı çalışmada annelerin yaşları büyüdükçe üst bilişsel becerilerinin azaldığını belirtmişlerdir. Çalışmamızdan çıkan sonuçlarda annelerin yaşlarıyla çocuk sayısının doğru orantılı olduğu, çocuk sayısı arttıkça yaşlarının büyüdüğü görülmektedir. 4 ve üstü çocuğu olanlardaki düşüncelerini kontrol etme ihtiyacının arttığı sonucu alan yazındaki bilgiyle örtüşmektedir. Çalışmamızın sonucundan farklı olarak Ak ve Eker'in (2019) çalışmasında yaşın üst biliş etkileyemediği ifade edilmiştir. Annelerin uzun süreli yaşadıkları yerle üst bilişleri ve stresle başa çıkma stilleri arasında anlamlı farklar vardır. Şehirde daha uzun süre yaşayanların büyükşehirde uzun süre yaşayanlara göre kontrol edemezlik ve tehlike puanları yüksektir. Stresle başa çıkma stillerinde manevi destek arayışı annelerin mesleklerine göre anlamlıdır ve memur olanların puan ortalamaları daha yüksektir. Meslek ve üst biliş arasındaki ilişkide endişe verici durumları yok saymada annelerden ev hanımı olanların stresi daha çok yok saydığı görülmektedir. Çalışan annelerin stresi daha çok yaşadığı ve görmezden gelemediği anlaşılmaktadır. Alan yazın incelendiğinde üst biliş ve stresle başa çıkma ile ilgili sonuçlarla çalışmanın örtüştüğü, bazı farklılıkların bireysel özelliklere bağlı değişkenlik gösterdiği; demografik değişkenlerle ilgili genel olarak uyumlu sonuçlar çıkmakla birlikte bazı değişkenlerle üst bilişin arasında anlamlı farklılık olmadığı, bu sebeple konuyla ilgili daha fazla çalışma yapılabileceği sonucuna varılmıştır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

0-6 yaş aralığında çocuğu olan annelerin stresle başa çıkma stratejileri ile üst bilişleri arasındaki ilişkinin incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada literatüre katkı sağlayacak sonuçlar çıktığı düşünülmektedir. Çalışmaya katılan annelerin stresle baş etme stilleri ile üst bilişleri arasında ilişki olduğu görülmektedir.

Annelerin baş etme stilleri artıkça, üst biliş düzeylerinde artış olduğu görülmektedir. Annelerin bilişsel farkındalıkları artıkça stresle nasıl baş edeceklerine dair planları da artmaktadır. Annelerin stresle başa çıkmak için dine yönelip manevi destek arayışı artıkça, endişelerini problemlerini çözmek için gerekli görme potansiyeli artmaktadır. Bilişsel farkındalıkları artıkça stresle başa çıkma düzeyleri de artmaktadır. Annelerin olumlu yeniden yorumlama biçimleri geliştikçe düşünceleri kontrol ihtiyacı azalmaktadır. Ayrıca annelerin baş etme stilleri artıkça bilişsel güven puanının düştüğü görülmektedir. Özellikle öğrenim durumları buna göre eğitim seviyesi artıkça annelerin bilişsel güvenleri artmaktadır: Sosyoekonomik düzey yükseldikçe kaygı, düşüncelerine dair stres ve kontrol etmeye dair çaba azalmaktadır. Annelerin eğitim seviyeleri yükseldikçe, çocuk sayısı değişkeni ile stresle başa çıkmaları arasında mizah ve duygusal sosyal destek arama alt boyutlarında anlamlılık mevcuttur. Çocuklarının cinsiyeti ile annelerin stresle başa çıkma stilleri arasında anlamlı farklar vardır. Erkek çocuğu olan annelerin stresli durumlarda zihinsel olarak ilgiyi kesmeleri daha yüksekken kız çocuğu olan annelerin stresten zihinsel olarak ilgiyi kesme puanları daha düşüktür. Çocuk sayısının artması mizah puanlarını artıran bir değişken olduğu görülmektedir. Ayrıca 4 ve üstü çocuğu olan annelerin duygusal sosyal destek ihtiyacı düşüncelerini kontrol ihtiyaçları daha fazladır.

Araştırma sonuçları doğrultusunda aşağıda yer alan öneriler verilmiştir.

- Ev ve iş ortamında sorumlulukları yüklenerek stres düzeyi yükselen annelerin çevrelerindeki kişilerin bu görev ve sorumlulukları paylaşması önerilir. Bu konuda aile konulu seminerlere ve etkinliklere annelerin katılımı sağlanarak, stres, kaygı ve endişelerini azaltacak yöntem ve teknikler verilerek daha iyi yaşam koşullarına sahip olmaları sağlanabilir.
- Annelerin günün koşturmacalarından uzaklaşarak eşleri ve çocuklarıyla kaliteli vakit geçirmeleri annelerin daha iyi hissetmelerine de katkı sağlaması için gerçekleştirilebilir.
- Annenin karşılaştığı stres faktörlerini önlemede destekleyici sosyal destek mekanizmalarının oluşturulması ve topluma tanıtılması

Annelerin stresli yaşam koşullarından uzaklaşarak bu enerji birikimini atabilecekleri mekanlara yönelmeleri veya hobiler edinmeleri önerilebilir.

KAYNAKLAR

- Ak, E. ve Eker, E. (2019). Annelerin üst biliş özelliklerinin bazı sosyodemografik değişkenler açısından incelenmesi. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 5(1), 85-92.
- Akpınar, B. (2011). Biliş ve üstbiliş (metabiliş) kavramlarının zihin felsefesi açısından analizi. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(4), 353-365.
- Akkoyunlu, S., ve Türkçapar, M. H. (2013). Terapi bir teknik : alternatif düşünce oluşturulması. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 2, 53– 59
- Aşkan T., Çalık Var E. ve Özkan B. (2020). Relationship Between Married Individuals' Relations with Their Family of Origin and Coping Styles with Stress. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar - Current Approaches in Psychiatry*, 14(Ek 1): 1-1.
- Bacanlı, H., Sürücü, M. ve İlhan, T. (2013). Başa çıkma stilleri ölçeği kısa formunun (BÇSÖ-KF) psikometrik özelliklerinin incelenmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(1), 81-96.
- Baltacı, G. (2018). Yaşlılarda Üstbilişin Psikopatoloji ve Baş Etme Becerileri Yönünden Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Işık Üniversitesi.
- Brown, A. L. (1978). Knowing When, Where, and How to Remember: A Problem of Metacognition. *Advances in Instructional Psychology*, 1, 77-165.
- Brown, A. (1987). Metacognition, Executive Control, Self-Regulation, and Other More Mysterious Mechanisms. *Metacognition, Motivation, And Understanding*.(s.65-116). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates..
- Cameron EE, Joyce KM, Delaquis CP, Reynolds K, Protudjer JLP ve Roos LE. (2020). Maternal psychological distress & mental health service use during the COVID-19 pandemic. *Journal of Affective Disorders*,276:765–774.
- Chinaveh, M., Ishak, N. M., ve Salleh, A. M. (2010) Improving mental health and academic performance through multiple stress management intervention: *Implication for diverse learners. Procedia Social and Behavioral Sciences*. 7, 311–316. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.10.043>.
- Çan-Aslan, Ç. (2010). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anne ve Babaların Psikolojik Belirtileri, Sosyal Destek Algıları Ve Stresle Başa Çıkma Tarzlarının Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul:Maltepe Üniversitesi.
- Desoete, A., Roeyers, H. ve Buysse, A. (2001). “Metacognition and Mathematical Problem Solving in Grade 3”, *Journal of Learning Disability*, 34(5), 435–449.
- Doğan, Ç., Baysan Arabacı L., ve Ayakdaş Dağlı, Dilek (2022). The relationship between hope-hopelessness levels and ways of coping with stress of addicted patients on probation. *J Clin Psy*. 25(1), 93-100
- Doğru, S. S. Y., ve Arslan, E. (2008). Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyi ile durumluk kaygı düzeylerinin karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (19), 543-553
- Drigas, A. ve Mitsea, E. (2021). Metacognition, Stress- Relaxation Blance & Related Hormones. *International Journal of Recent Contributions from Engineering Science & IT*, 9(1), 4-16.
- Duraku ZH, Jahiu G, ve Geci D. (2020). The Impact of COVID-19, Traumatic Experiences and Child Behaviors Affected by Parental Stress, Parenting Practices, and Changes in Child Behavior. In: Duraku ZH, (Editör). *Impact of the COVID-19 Pandemic on Education and Wellbeing: Implications for Practice and Lessons for the Future*. (s.64–90). University of Prishtina.
- Ekşi H., Kemahlı H. P., ve Abdullayev K. (2017). Aile stresörleri ile başa çıkma yöntemleri ölçeği geçerlik ve güvenilirlik çalışması, 1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Sempozyumu.
- Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive developmental inquiry. *American Psychologist*, 34, 906–911
- Gama, C. A. (2004). *Integrating Metacognition Instruction in Interactive Learning Environments*, Doctoral Dissertation. England: University of Sussex.

- George, D., ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson
- Geurten, M., ve Léonard, C. (2022). Relations between parental metacognitive talk and children's early metacognition and memory. *Journal of Experimental Child Psychology*, 226, 105577.
- Ghafoor, H., Ahmad, R. A., Nordbeck, P., Ritter, O., Pauli, P., ve Schulz, S. M. (2019). A cross-cultural comparison of the roles of emotional intelligence, metacognition, and negative coping for health-related quality of life in German versus Pakistani patients with chronic heart failure. *British journal of health psychology*, 24(4), 828-846.
- Güçlü, N. (2001). Stres yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1).
- Hidroğlu, Ç. N. (2015). Teknoloji Destekli Ortamda Matematiksel Modelleme Problemlerinin Çözüm Süreçlerinin Analizi: Bilişsel ve Üstbilişsel Yapılar Üzerine Bir Açıklama. Doktora Tezi. İzmir : Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Jones, F., Bright, J. ve Clow, A. (2001). *Stress: Myth, theory and research*. New York: Prentice Hall.
- Karakelle, S. ve Saraç, S.(2010). Üst biliş hakkında bir gözden geçirme: Üst biliş çalışmaları mı yoksa üst bilişsel yaklaşım mı? *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(26), 45-60.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları
- Karahan T.F. ve Koç H.E. (2005). Üniversite Öğrencilerinin Alkol ve Sigara Kullanım Sıklığına Göre Stresle Başa Çıkma Tarzlarının İncelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 6(2), 113-131.
- Kaynak, S. ve Duran, S. (2022). Pandemi Döneminde 0-17 Yaş Arası Çocuğu Olan Annelerde Algılanan Stres ve Stresle Başa Çıkma Tarzları. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* , (16) , 190-201.
- Kc, T., ve Barlas, J. (2020). Thinking about feeling: Using trait emotional intelligence in understanding the associations between early maladaptive schemas and coping styles. *Psychology And Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 93(1), 1-20.
- Kılıç, S. (2016). Cronbach'ın alfa güvenilirlik katsayısı. *Journal of Mood Disorders*, 6(1), 47-48.
- Koçhan, A. (2019). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Stres Düzeyi, Stresle Başa Çıkma Tarzları, Hastalık Yükü Algıları ve Bilgece Farkındalık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Başkent Üniversitesi.
- Koriat, A., ve Goldsmith, M. (1996). Memory metaphors and the real life/ laboratory controversy: Correspondence versus storehouse conceptions of memory. *Behavioural and Brain Sciences*, 19, 167-228.
- Kurşun, Z. (2018). Yaygın Gelişimsel Bozukluğu Olan ve Normal Gelişim Gösteren Çocukların Anne Babalarının Stres Düzeyleri ve Stresle Başa Çıkma Yollarının Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Leung, S. S., Chiang, V. C., Chui, Y. Y. ve Wong, D. F. (2011) A brief cognitivebehavioral stress management program for secondary school teachers. *Journal of Occupational Health*, 53, 23-35.
- Lineweaver, T. T., ve Hertzog, C. (1998). Adults' efficacy and control beliefs regarding memory and aging: Separating general from personal beliefs. *Aging, Neuropsychology, and Cognition*, 5, 264-296
- Luescher, J.L., Dede, D.E., Gitten, J.C., Fennell, E., ve Maria, B.L. (1999). Parental burden, coping and family functioning in primary caregivers of children with joubert syndrome. *Journal of Child Neurology* 14, 642-648.
- Martinez. M. E. (2006). What is metacognition? *Phi Delta Kappan*. 87(9), 696-699. doi:10.1177/003172170608700916
- Onbaşıoğlu, B. M. (2006). Psikosomatik ve Ruhsal Rahatsızlığa Sahip Kişilerin Stres İle İlişkili Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Önen, C. İ.(2021). Yaygın Anksiyete Semptomlarının Yordanmasında Üstbiliş, Bilişli Farkındalık ve Psikolojik Esnekliğin Rolü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Kent Üniversitesi,
- Özek, M. (2011). Çalışan Annelerin İş Stresiyle Başa Çıkma Becerisi İle Tükenmişlik Düzeylerinin Aile Değerlendirmesine ve Çocuklarının Davranışlarına Etkileri. Doktora Tezi, İzmir: DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

- Panaoura, A., Philippou, G., & Christou, C. (2003). Young pupils' metacognitive ability in mathematics. In Third Conference of the European Society for Research in Mathematics Education. (s. 1-9) Bellaria, Italy: 28 February - 3 March 2003.
- Rivers, W. P. (2001). Autonomy at all costs: An ethnography of metacognitive self-assessment and self-management among experienced language learners. *The modern language journal*, 85(2), 279-290.
- Sivrikaya, T., ve Çifci-Tekinarslan, İ. (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 14(2), 17-29
- Stansfeld, S., ve Rasul, F. (2006). Psychosocial factors, depression and illness. Steptoe, A. (Edt.), *Depression and physical illness* içinde (s. 19-49). London: Cambridge University Press.
- Spada, M. M., Nikčević, A. V., Moneta, G. B., ve Wells, A. (2008). Metacognition, perceived stress, and negative emotion. *Personality and Individual Differences*, 44(5), 1172-1181.
- Tan S. ve Aldemir S. (2012). Ergenlerde stresle başa çıkma tarzlarının atılganlık düzeyleri ve sosyo-demografik özellikler açısından incelenmesi. *New Symposium Journal*, 50 (1): 23-30
- Tchimtchoua Tamo AR. (2020). An analysis of mother stress before and during COVID-19 pandemic: The case of China. *Health Care for Women International*. 41(11– 12):1349–1362
- Tosun, A., ve Irak, M. (2008). *Üstbiliş* ölçeği-30'un Türkçe uyarlaması, geçerliği, güvenilirliği, kaygı ve obsesif- kompulsif belirtilerle ilişkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 19 (1), 67-80.
- Ural, A. ve Kilic, İ. (2006). Bilimsel araştırma süreci ve SPSS ile veri analizi (2nd ed.). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Whitebread ve Neale, (2020). Metacognition in early child development Translational Issues in *Psychological Science*, 6, 8-14.
- Varıncıer, Ş. E. (2019). Yetişkin Psikolojik Sağlamlığı Üzerine Bir İnceleme: Algılanan Ebeveyn Tutumu, Kontrol Odağı, Algılanan Sosyal Destek ve Stresle Başa Çıkma Stilleri. İstanbul: Yüksek lisans tezi İbn Haldun Üniversitesi.
- Yalçın, H. , Dai, H. ve Erkoç, E. (2020). Ebeveynlerin virüs salgınına ilişkin duygu durumları ve çocuklara etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7 (9) , 128-142 .
- Yılmaz, A. E., Gençöz, T., ve Wells, A. (2011). The temporal precedence of metacognition in the development of anxiety and depression symptoms in the context of life-stress: A prospective study. *Journal of Anxiety Disorders*, 25(3), 389-396.

ENGELLİ TURİZMİ

Semih ARICI¹

GİRİŞ

Turizm endüstrisi için engelliler her zaman önemli bir niş pazar konumunda olmasına rağmen, üzerine fazla değinilmemiştir (Israeli, 2002: 101). Engellilerin toplam nüfus içindeki konumları ve sorunları büyük önem taşımaktadır. Engelliliğin nedenlerinin araştırılması kadar, var olan engelli insanların yaşam, gelişme, yetiştirme, korunma ve katılım haklarının geliştirilmesi de önemli bir gereksinim olarak gözlenmektedir. Yau vd. (2004: 948)'e göre engelliler de diğer insanlarla aynı istek ve ihtiyaçlara sahiptirler. Bu bağlamda, turizm faaliyetlerine katılmaları en doğal hakları olmasına rağmen, turizm faaliyetlerinin sanki fiziksel engelleri olmayan kişiler için tasarlanmış şekilde olduğu görülmektedir. Ayrıca engellilerle yaşam birçok aktiviteye katılımın önünde engel teşkil etmektedir. Engellilerle turizm faaliyetlerine katılmak isteyenlerde bir orkestra gibi işbirliği içinde olan fiziksel, ruhsal ve sosyal birçok problemin üstesinden gelmek zorundadırlar. Kabul edilen görüşe göre, turizm faaliyetlerine katılmak engeli olan ve olmayan tüm insanlar için gerekli bir aktivitedir (Yau vd. 2004: 948).

Dünya'da 1 milyarın üzerinde engelli yaşamaktadır. Bu da yaklaşık olarak toplam dünya nüfusunun %15'i kadardır. Ülkemizde ise TÜİK, (2011)'e göre bu oran %6,6 olup 5 milyonun üzerinde engelli bulunmaktadır. Resmi olmayan sonuçlara göre %13'dür ve toplam engelli nüfusu 9 milyon üzerindedir (<https://ey-der.com/ana-sayfa/turkiye-ve-dunyada-engelliler/>, Erişim Tarihi: 05.12.2019). Engelli aileleri de bu rakamlara dâhil edildiğinde 20 milyon gibi bir rakamı geçmektedir (Mengüç, 2002:29). Avrupa'da 46 milyonun üzerinde engelli nüfusun olduğu bilinmektedir. Avrupa'daki engellilerin %70'i seyahat etmektedir (Artar ve Karabacakoglu, 2003:22). Yapılan araştırmalar Avrupa'daki engellilerin en az bir refakatçi ile turizm faaliyetlerine katıldığını göstermektedir. Böylelikle Avrupa'da

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, 0000-0003-0674-4337, sarici@pau.edu.tr

turizm faaliyetlerine katılan engelli sayısı 130 milyonu aşmakta ve yaptıkları turizm harcamalarının 80 milyar avro civarında olduğu belirtilmektedir (TURSAB, 2008). ABD’de ise Engelliler İçin Seyahat ve Turizm Derneği’nin (SATH) 1999 yılında Florida’da düzenlediği Dünya Engelliler Seyahati Konferansı, her 5 kişiden birinin engelli olduğunu ve engelli nüfusunun 50 milyona ulaştığını ve bu kesimin alım gücünün 175 milyar dolar civarında olduğunu belirtmiştir. Amerika’da 50 milyona ulaşan ve giderek artmakta olan engelli nüfusu turizm sektörü için, ilginin giderek arttığı bir pazar haline gelmektedir (Burnett ve Baker, 2001:4). Ayrıca bu nüfusun da 2030 yılına kadar ikiye katlanacağı beklenmektedir (Lach, 1999:21-22). Bunlara ek olarak farklı ülkelerden de örnekler bakıldığında The Australian Bureau of Statistics (ABS), 2004, araştırmaları Avustralya’da engelli nüfusunun 1988’den 2003’e kadar %15’den %20’lere çıktığını göstermektedir (Darcy vd, 2008:7).

Engelli olmak farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; duyma, görme, fiziksel, zeka noksanlığı gibi unsurlardan oluşmaktadır. Engellilerin özür derecesi de değişmektedir. Kişilerin fiziksel engelleri: hareket edemeden başlayıp, bir hareketi yeterli zamanda yapamamaya kadar derecelenmektedir. Öte yandan, fiziksel engelliler için ikinci bir gruplama yapmak gerekirse, diyabetik kişileri ve duyma problemleri olanları da ele almak gerekir. Söylenmesi gereken şey, fiziksel engellilik birçok nedene dayanabilir (Daniels vd. 2004:921). 1 Milyarın üzerinde engellinin yaşadığı dünyada (Fujiura ve Rutkowskikmitta, 2001:75; Mercer ve MacDonald 2007:548) bunlardan sadece bir kısmı turizm faaliyetlerine katılım gösterirken, çoğunun turizm faaliyetlerinden faydalanamadıkları gözlenmektedir. Çünkü engellilerin turizm faaliyetlerine katılımlarının önünde birçok pratik ve sosyal engel bulunmaktadır. Bunlar bir bilet satın almak, rezervasyon yaptırmak ve tatil paketi satın almak gibi basit unsurlar olarak da karşılımlarına çıkabilmektedir. Dolayısı ile engellilerin tatil öncesi ve tatil esnasında karşılaşılabileceği birçok problemi göz önünde bulundurması gerekmektedir (Yau vd. 2004:949).

Engellilerin, seyahat faaliyetlerine katılmak ve boş zamanlarını en iyi şekilde değerlendirmek istemeleri en doğal haklarıdır. Turizm, engelliler gibi toplumdan ayrılmalari sebebiyle katılım istekleri azalan sosyal gruplar için ufku genişleten ve yeni arkadaşlıklar geliştiren bir unsur olarak anlaşılabilmektedir. Ayrıca, birçok insan, doğuştan veya sonradan edindikleri engelleriyle yaşamaktadır. Engellilerinde diğer insanlar gibi turizm faaliyetlerine tam katılımı sağlanmalıdır. Ancak hala engellilerin seyahat deneyimleri, ulaşım sorunları, erişilebilir olmayan konaklama işletmeleri ve seyahat acentaları, eğitimsiz personel sorunları ile şekillenmektedir (Vignuda, 2001:4). Bugüne kadar engellilerin seyahatleri üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki, ekonomik problemlerinin yanı sıra turizm sektörünü oluşturan, seyahat acentaları, konaklama işletmeleri, ulaşım sektörü, toplumsal kullanım alanları ve buralarda sunulan hizmetler ve yapılan düzenlemelerdeki eksikler engellilerin turizm faaliyetlerine tam katılımının önündeki engeller olarak karşılımlarına çıkmaktadır.

1. Engelliliğe İlişkin Tanımlamalar ve Engelliliğin Sınıflandırılması

Yalnız Türkçe’de değil diğer birçok dilde de engelli ve engellilik anlamına gelen birden fazla sözcük bulunmaktadır. Örneğin Türkçe’de genel düzeyde engelli, engelli, sakat sözcükleri aslında aralarında anlam farkları olduğu halde aynı anlama gelmek üzere kullanılmaktadır. Genelde tüm engelliler için yaşanan bu karmaşa belirli engelli kümeleri için de geçerlidir. Örneğin kör, âma, görme engelli, görme engelli, az gören, vb. Bu sözcükler değişik anlamlar taşıdıkları gibi yer yer aynı anlama gelmek üzere de kullanılabilirler. Bu da bir zihin karışıklığı yaratabilmektedir. Adlandırmadaki bu farklar, zaman zaman öyle çok tartışmaya neden olmaktadır ki, bu tartışmalar, gerçek sorunların önüne bile geçebilmektedir. Engellinin kim, engelliliğin de ne olduğu açık bir biçimde ortaya konmayınca, engellilere yönelik geliştirilecek politikaların, yasaların ve hizmetlerin kapsamı da belirsizleşmektedir. Bu belirsizlik de uygulamada pek çok sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

1.1 Engelliliğin Tanımı

Engelliliğe ilişkin farklı birçok görüş ve tanımlama bulunmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü’nün (WHO) 1980 yılında yayınlamış olduğu bildirgesinde engellilikle ilgili temel kavramlar tanımlanmış ve engelliliğin sağlık boyutuna ağırlık veren bir sınıflandırmayla bu konuda üç ayrı kategoride tanımlama geliştirilmiştir.

- a- *Yetersizlik (Impairment)*: Fizyolojik, psikolojik veya anatomik yapının kaybını ya da normalden sapsması halini ifade eder. Bu tanım özellikle organ düzeyindeki bozuklukları ifade eder.
- b- *Özürlülük (Disability)*: Bu tanım fiziksel ve zihinsel yeti kaybını ifade etmektedir. Sağlık bozulması sonucu oluşan yetersizlikten dolayı bir yeteneğin normale oranla azalması veya kaybedilmesi olarak tanımlanır.
- c- *Engellilik (Handicap)*: Yukarıda açıkladığımız yetersizlik veya özürlülük halleri nedeniyle kişinin yaş, cinsiyet, sosyal ve kültürel düzeyinde göre normal kabul edilen yaşam gereklerini yerine getirememesidir (ÖİB, 2005: 95). Bu tanımdan da hareketle engellilik bedensel yetersizlik olarak tanımlanabilir (Özçelik, 1982:48).

Ülkemizde 01.07.2005 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiş olan Özürlüler Kanunu’nun 3. Maddesi’ne göre; “Özürlü, doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, akım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişiyi” ifade etmektedir, şeklinde tanımlanmış olup 6 Şubat 2014’te Resmi Gazete’de yayımlanan değişiklikle birlikte Özürlüler Kanunu yerini 5378 Sayılı Engelliler Hakkında Kanun’a bırakmış ve “Özürlü” kavramı yerine “Engelli” kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Türk Standartları Enstitüsü ise, engelli bireyi; vücut fonksiyonlarını kullanmada fiziki ve zihinsel kısıtlılık veya kayıp halinde olan kişi olarak tanımlamaktadır (TS, 1999:1). Engellilik kavramı ayrıntılı olarak incelendiğinde konuyla ilgili farklı kurumsal yaklaşımların da geliştirildiği görülmektedir. Bu yaklaşımları medikal ve sosyal model olarak iki başlıkta incelemek mümkündür:

- *Medikal model:* engelliliği biyolojik yapıya bağlı olarak açıklamaktadır. Modelin temelinde ise tüm engellilerin kısıtlı olduğu varsayımı bulunmaktadır.
- *Sosyal model ise;* engelliliğin toplumsal olarak yapılandırıldığını ve çeşitli bozuklukları olan insanlara dayatılmış bir olgu olduğunu savunurken aynı zamanda engelli bireyler üzerinde bu şekilde baskı yaratıldığını ileri sürmektedir (Kumtepe, 2001:8).

Medikal modelin odak noktası özürdür. Bir başka deyişle, insanların fiziksel durumudur. Tıbbi model engelliliği onarılabilir daha da önemlisi onarılması gereken bir durum olarak görmektedir. Dünyada meydana gelen engelli hakları hareketi başlangıcında bu modeli toplumdaki dışlanmanın, sağlıklı insanların üstünlüğü ve engelli insanların marjinalleşmesinin ana kaynağı olarak görmektedir. İkinci safhada engelli hakları hareketi, bu modelin egemenliğini kırmak ve bunu yeni bir modelle değiştirmek üzere oluşmuş bir harekettir. Engelli hakları hareketiyle engellilik durumu için yeni bir model üretilmiştir

Engelli hakları hareketinin şekillendirdiği bu model ise iki kabule dayanmaktadır:

- Sosyal koşullar engelli insanı değil engelliğin kendisini bir engellilik durumuna dönüştürmektedir.
- Engellilerle ilgili çabaların esas noktası engelin kendisi değil bu insanların kişilikleri ile birlikte nasıl yaşayacaklarına dair bağımsız kararlar alma hakkı olmasıdır. Söz konusu olan “engelli bir insanın refahı” değil “engelli insanların insan haklarıdır” (Winter, 2004: 348).

Engelli hareketinin önerdiği sosyal modelin benimsendiği yerlerde engelli insanlar ezilmek yerine teşvik edilir. Onların marjinalleştirilmesi yerine topluma dahil edilmeye çalışılır. Bu modele göre engelli insanların haklarını garanti edebilecek yasaların engelli insanların kendi başarılarından veya başarısızlıklarından sorumlu olabilecekleri yaşam merkezlerinin de oluşturulması gerekmektedir (Winter, 2004: 349).

Sosyal modelden hareketle, engele rağmen birey toplumla bütünleşebiliyor ve yaşam rollerini yerine getirebiliyorsa engelli kabul edilmemektedir (Mintaze ve Tunca,1995:33). Bu görüşten yola çıkarak turizm sektörünü oluşturan unsurların, engellilerin özgürce, kendi başlarına karar verdikleri ve hareket ettikleri bir ortam haline getirilmesi gerekliliği üzerine değinilmelidir.

1.2 Engelliliğin Sınıflandırılması

Engellilikle ilgili, sınıflandırma yapılırken genel amaç, sağlık ve sağlığa ilişkin durumların tanımı için ortak bir dil ve yaklaşım oluşturmaktır (Bilsin, 2012). Engelliler ile ilgili sınıflamalara bakıldığında farklı sınıflamaların yapıldığı görülmektedir. Bedensel ve zihinsel olarak ikiye ayrılmakla birlikte, araştırma kapsamına alınan engel türleri ile ilgili detaylı bir sınıflama yapıldığında ise (Çetin, 2018);

- 1- Otizm spektrum bozukluğu (OSB),
- 2- Görme engelli,
- 3- İşitme engelli,
- 4- Fiziksel engelli,
- 5- Dikkat eksikliği ve hiperaktivite (DEHB),
- 6- Özgül öğrenme güçlüğü,
- 7- Dil ve konuşma bozuklukları,
- 8- Çoklu engellilik şeklinde sınıflandıkları görülmektedir.

2. Engelli Turizmi

Genel bir literatür değerlendirmesi yapıldığında engellilik kavramı ile ilgili birçok tanım yapıldığını vurgulamıştık. Benzer bir durumun “Engelli Turizmi” kavramı için de geçerli olup literatürde birçok tanıma rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra birçok çalışmada “Engelli Turizmi” kavramı yerine “Engelsiz Turizm” veya “Erişilebilir Turizm” kavramının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu kavramlara ilişkin tanımlar incelendiğinde;

Engelli turizmi; engelli kişilerin gerçekleştirdiği turizm faaliyetleri olarak tanımlanmakta (Buhalis ve Darcy, 2011;2),

Engelsiz Turizm; kısıtlılıkları olsa da seyahat özgürlüğüne sahip engelli bireyler için çevresel sorunların ekstra engel oluşturması yerine diğer bireyler gibi turizm faaliyetlerine katılımını kolaylaştırıcı uygulamalar vasıtasıyla eşit haklara sahip olmasının desteklenmesidir (Yau vd., 2004). Darcy ve Dickson (2009)’a göre kısaca “engelsiz turizm” engelli bireylerin turistik ürünlerden kimseye bağımlı olmaksızın diğer bireylerle eşit şekilde yararlanmasıdır.

Erişilebilir turizm; görme, işitme, fiziksel veya ruhsal yetilerde problemleri olan bununla birlikte çocuklu, hamile veya yaşlı bireylerin eşit ve etkin bir şekilde erişimini sağlayacak çevre düzenlemesi, hizmet ve turistik ürün sunumu olarak tanımlanmaktadır (Darcy, Cameron ve Pegg, 2010: 519).

Turizm engelli bireyler için bir hak olarak nitelendirilse de engelliler; tatil rezervasyonu, konaklama ve seyahat gibi konularda birçok sorunla karşılaşabilmektedirler (Toker ve Kaçmaz, 2015: 237). McKercher (2003) tarafından engelli bireylerin turizm faaliyetlerine katılımında karşılaştıkları problemler sınıflandırılmış olup, bu sınıflandırma aşağıda Tablo1’de verilmiştir.

Tablo 1: Engelli Bireylerin Turizm Faaliyetlerine Katılımda Karşılaştıkları Engeller

İÇSEL FAKTÖRLER		DIŞSAL FAKTÖRLER	
Kişilik Kaynaklı Engeller	Ekonomik Engeller	Çevresel Engeller	Birbiriyle İlişkili Engeller
Bilgi eksikliği	Ekonomik kısıtlılıklar	Konaklanılacak yerin ulaşılabilirliği/mimarisi	Beceri zorlukları ve uyumsuzluklar
Sosyal yetenek eksikliği	Gelir eşitsizliği	Patikalar, tepeler gibi doğal çevre engelleri	İletişim zorlukları
Sağlık kaynaklı etkenler	Seyahat süresince birine duyulan ihtiyaç	Ulaşım engelleri	Etkinliklere katılımdaki isteksizlik/ çaresizlik
Fiziksel ya da psikolojik kaynaklı etkenler		Kurallar ve yasal düzenlemeler	Konaklama işletmelerinde çalışanların davranışları
Seyahatin bir hak olarak görülmesi		Güvenlik problemleri	Bilginin tutarlılığı ve kullanılabilirliği

Kaynak: Yılmazdoğan ve Demirkan, 2014: 162-163; McKercher, vd., 2003: 468.

McKercher (2003) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre engellilerin turistik faaliyetlerden yararlanmasını olumsuz etkileyen unsurlar içsel ve dışsal unsurlar olarak ikiye ayrılmaktadır. İçsel unsurlar, bilgisizlik, sosyal yetenek eksikliği, sağlık sorunu, turizmin bir hak olarak algılanmaması gibi kişinin kişiliği ile ilgili engeller ve ekonomik problemler, gelir eşitsizliği gibi ekonomik engeller şeklinde iki başlık altında gruplandırılmaktadır. Dışsal unsurlar ise, çevresel ve birbiriyle ilişkili engeller şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Çevresel engeller arasında konaklama işletmesinin fiziksel yapısı ile ilgili sorunlar, destinasyonun ulaşılabilirliği ile ilgili sorunlar, ulaşım sorunları, yasal düzenlemeler ile ilgili sorunlar ve güvenlik sorunları yer almaktadır. Birbiriyle ilişkili engeller arasında iletişim sorunları, olumsuz çalışan davranışları gibi sorunlar yer almaktadır.

Ayrıca benzer bir sınıflamanın da Öztürk ve Yaylı (2006) tarafından yapıldığı görülmekte olup buna göre; engellilerin seyahat faaliyetlerini engelleyen faktörleri içsel ve dışsal olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür, içsel faktörler de kendi içinde iki şekilde ele alınabilir. İlk sırada, kişilerin özürlerinden kaynaklanan esas nedenler; yeterli bilgiye sahip olmama, sosyal beceriden yoksun olma, sağlığa bağlı nedenler, fiziksel ve psikolojik nedenlere bağlı faktörler, seyahatin bir hak olarak görülmemesi vb. ikincil nedenler ise, daha çok ekonomik nedenlere dayanmaktadır; seyahati karşılayabilme gücü, gelir farklılıkları, engellilerin seyahatlerinde birilerine ihtiyaç duymaları gibi. Engellilerin seyahatlerini etkileyen ikinci önemli faktör ise, dışsal nedenlere dayanmaktadır. Özellikle tarihi mekanlara, konaklama işletmelerine ulaşmada karşılaştıkları problemler, seyahat acentelerinin engellilere yönelik faaliyetlerinin yetersizliği vb. Bunlara çarpık mimari yapılaşma, olumsuz doğal koşullar, ekolojik çevreden kaynaklanan problemleri de eklemek mümkündür. Birbirini etkileyen etmenlere bakıldığında ise; bazı engellilerin konuşma yeteneğinin, aktivitelere katılma cesaretinin olmaması, seyahat ve konaklama işletmelerinde çalışan personelin davranışları dışsal faktörlere ilave olarak sayılabilir.

2.1. Dünya’da Engelli Turizminin Genel Durumu ve Özellikleri

Engelli insanlar önceleri saklanan, unutulmuş veya alt sınıf olarak görülen bir kesimdir. Ne yazık ki hâlen engellilere böyle yaklaşılacak toplumların varlığı da bir gerçektir. Engelli insanların da diğerleri gibi istihdam, seyahat, turizm, alış veriş, boş zaman uğraşları gibi yaşamın birçok kesitlerinde yer alabileceği düşüncesi çok az ilgi görmüştür. Bu nedenle de turizm altyapısını oluşturan ulaşım, konaklama ve diğer öğelerin engelli insanlar tarafından kullanımı oldukça zayıftır (Artar ve Karabacakoglu, 2003:7).

Seyahati engelliler için bir hak olarak kabul eden modern toplumlar ve toplumun tüm kesimlerinin bu doğrultuda örgütlenmesi yolunda adımlar atılmaktadır. 1981 yılının Birleşmiş Milletler tarafından “Uluslararası Engelliler Yılı” olarak ilân edilmesiyle, bu gruptaki insanlara yönelik davranışlarda önemli ölçüde anlayış değişikliği gözlenmiştir. Bu değişikliği pekiştirmek amacıyla, yine Birleşmiş Milletlerce 1983-1992 yılları “Engelli İnsanlar On Yılı” olarak belirlenmiş, bu dönemde belirginleşen ve “Engelli İnsanlara Yönelik Dünya Eylem Programı” ile daha da gelişen anlayış, günümüzde çağdaş toplumun vazgeçilmezleri arasına girmiştir (Artar ve Karabacakoglu, 2003:8).

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan, 1997 yılındaki Dünya Engelliler Günü nedeniyle verdiği mesajında engellileri dünyanın “en büyük azınlığı” olarak nitelmiştir. Diğer yandan dünyanın en büyük azınlığı olarak nitelenen engelliler turizm endüstrisi için dünyanın en büyük özel pazarı anlamına gelmektedir. Engelliler için yıllardır ihmal edilmiş etkili yasal düzenlemelerin birçok ülkede (özellikle de gelişmiş ülkelerde) hayata geçirilmesi ve bu yasal düzenlemelerin yavaş yavaş etkisini göstermeye başlaması eskiye oranla çok daha mobil hale gelmiş, çeşitli ekonomik ve sosyal olanaklara kavuşmuş engelliler toplumu seyahat etmeye giderek daha da yakınlaştırmıştır. Dünya Bankası (2017)’ye göre, küresel toplam nüfusun beşte birinin sayısal olarak bakıldığında 1 milyardan fazla insan engelli olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca 65 yaş üstü kişilerin yaklaşık % 35’inin engelli olduğu tahmin edilmektedir (Engelliler Enstitüsü, 2016). Söz konusu durum küresel turizm hareketlerine oranlandığında pazarın yaklaşık beşte birini oluşturan 110 ila 190 milyon insanın (Dünya Bankası, 2017) erişilebilirliğin artmasından faydalanacağı anlamına gelmektedir (Dominguez Vila vd., 2019). Genel olarak, Avrupa Birliği’nin erişilebilir turizm talebinin Avrupa Birliği ekonomisine doğrudan katkısının 352 milyar Euro civarında olduğu tahmin edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2014). Ancak, bu potansiyel pazar fırsatı, bu gezginlerin büyük ölçüde göz ardı edilmesinden dolayı yeterince kullanılmamıştır (Vogel, 2006).

Küresel boyuttaki rakamlar daha detaylı değerlendirildiğinde; her 5 vatandaşından birinin engelli olduğu ABD’nin bu alandaki önde gelen sivil toplum örgütleri arasındaki Engelliler İçin Seyahati Geliştirme Derneği’nin (SATH) 1999 yılında Florida’da düzenlediği Dünya Engelliler Seyahat Konferansında, ABD’deki

engellilerin toplam nüfusunun 50 milyona yaklaştığını ve bu kesimin alım gücünün 175 milyar dolara ulaştığını belirtilmiştir.

Surrey Üniversitesi tarafından yürütülen OSSATE (One-Stop-Shop Accessible Tourism in Europe) “Avrupa’da Erişilebilir Turizm” adlı çalışmanın sonuçlarına göre; Avrupa’da 46 milyona yakın engelli olup, sayının yaşlı ve hamile bayanlarla beraber 130 milyon kişi olabileceği, bu kişilerin % 70’inin seyahat ettiği ve refakatçileri de dikkate alındığında yaklaşık 130 milyon engelli potansiyeli olduğu belirtilmektedir (Zengin ve Eryılmaz 2013: 54). Avrupa Komisyonu’nun yaptırdığı bir araştırmaya göre Avrupa’da her yıl 8 Milyon engellinin en az bir kez yurtdışı seyahate, 15 milyon engelli Avrupalının kendi ülkesinde seyahate, 22 milyon engellinin de kendi ülkelerinde günlük gezilere çıkmakta olduğu tespit edilmiştir. Bu arada, engellilerin büyük bölümünün en az bir refakatçi ile seyahate çıkıyor olduğu düşünüldüğünde Avrupa’daki bu özel seyahat pazarının 35 milyon seyahat ve 630 milyon geceleme ürettikleri ortaya çıkmaktadır (TURSAB ,2008).

Bunlara ek olarak farklı ülkelerden de örnek vermek gerekirse The Australian Bureau of Statistics (ABS) 2004 araştırmaları Avustralya’da engelli nüfusunun 1988’den 2003’e kadar %15’den %20’lere çıktığını göstermektedir (Darcy vd, 2008:8), Ayrıca bunlara ek olarak Çin’de 60 milyon (çalışabilir durumda 25 milyon) ve gelişmiş Japonya’da 5 milyon (18 yaşında üzerinde 3 milyon) engelli bulunduğunu söyleyebiliriz. Özetle engelli insanlara eşlik edecek kişiler de dikkate alındığında pazarın boyutları oldukça büyükmektedir. Bu büyümenin nedeni, engelli insana sunulan her turizm olanağının aynı anda bu insanın eşine, çocuklarına, ailesine ve arkadaşlarına sunuluyor olmasıdır.

Görüldüğü üzere sayıları azımsanmayacak kadar çok olan ve dünyanın en büyük seyahat pazar dilimini oluşturan engellilerin de dinlenmek, eğlenmek ve gezip – görmek amacıyla seyahate katılmaları diğer normal insanlar gibi en doğal haklarıdır. Bu hakkın etkin kullanılabilmesinin ön koşulu yeterli altyapının olması ile turizm sektöründe hizmet sunanların yeterlilikleridir (Öztürk ve Yaylı, 2006:).

2.2. Türkiye’de Engelli Turizminin Genel Durum ve Özellikleri

9 milyon engellinin yaşadığı ülkemizde, Kültür ve Turizm Bakanlığı’ndan işletme belgeli yaklaşık olarak 5700 adet engellilerin kullanımına özel oda bulunmaktadır (TURSAB, 2019). Bununla beraber engelli derneklerindeki uzmanlarca bu envanterin tümünün engellilerin kullanımına uygun standartlarda olmadığını, engelliler için yapılmış olduğu iddia edilen bu odaların ve diğer alanların engelliler tarafından kullanımının oldukça güç olduğu belirtilmektedir (TURSAB, 2008). Buradan yola çıkarak 9 milyon engellinin yaşadığı ülkemizde, engellilere özel yatak kapasitesinin, 1 milyarlık engelli turizm pazarına hitap etmesinin oldukça olanaksız olduğu söylenebilir.

İlgili kanunun (01.07.2005 tarih ve 5378 sayılı kanunla “Özürlüler Ve Bazı Kanun Ve Kanun Hükmündeki Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında

Kanun”) çıkarılmış ve yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, yeterli sayıda tesisin bulunmadığı, var olan tesislerin de engellilere uygun bir şekilde dizayn edilmediği ülkemizde, turizm faaliyetlerine katılan engelliler, engellerine hapsolmuş şekilde tatillerini geçirmek zorunda kalmaktadırlar. Zira yapılan araştırmalar (Öztürk ve Yaylı, 2006:12) göstermektedir ki, birçok otel ve acenta yöneticisi tarafından engelli turizm pazarının geliştirilmesinde devletin sosyal olma özelliği vurgulanarak büyük adımların devlet tarafından atılması gerektiği ifade edilmiş olmasına rağmen, özel sektörün bu pazardan elde edeceği getiriye artırmak için kendi üzerine düşeni yapması gerekmektedir.

Engelli insanların daha iyi bir yaşam düzeyine kavuşturulması toplumsal bir sorumluluktur. Engellilerin yaşam kalitesinin yükseltilmesi yaşam standartlarının yükseltilmesiyle mümkün olacaktır. Turizmin de insanların yaşam kalitesi üzerine etkisi kesinlikle yadsınamaz. Yapısal özelliği gereği dinamik bir sektör olan turizm hızla gelişirken, sayıları azımsanmayacak kadar çok olan engelliler için aynı durum geçerli değildir. Sektör kendini sürekli yenilemekte fakat engelliler için yapılan düzenlemeler sadece yasal yaptırımlardan ibaret kalmaktadır. Buna rağmen, Öztürk ve Yaylı'nın (2006) yaptığı araştırmalar geçmiş yirmi yıl ile kıyaslama yapılırsa engellilerin seyahatlerindeki bütün olumsuzluklara rağmen, günümüzde artık yavaş yavaş onlar için oluşturulan turizm faaliyetlerinde özellikle ulaşım, konaklama ve çekicilik unsurlarında, bazı olumlu değişimler göze çarpmaktadır. Bu olumlu değişimde ABD ve İngiltere başta olmak üzere oluşturulan lobi faaliyetleri ve hukuki düzenlemelerin büyük biri payı vardır (Yau vd, 2004: 953). ABD’de 1990 yılında çıkan Engelli Amerikalılar Yasası (ADA) ve İngiltere’de 1995 yılında kabul edilen Engelliler Ayrımcılık Yasası (DDA)’nın olumlu etkileri özellikle turizmde hızla ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de ise uzun yıllar taslak halinde bekleyen ve 01.07.2005 tarihinde kabul edilen, 07.07.2005 tarihinde resmi gazetede yayınlanan 5378 sayılı kanunla, engelliliğin önlenmesi, engellilerin sağlık, eğitim, rehabilitasyon, istihdam, bakım ve sosyal güvenliğine ilişkin sorunlarının çözümü ile her bakımdan gelişmelerini ve önlerindeki engelleri kaldırmayı sağlayacak tedbirleri alarak topluma katılımlarını sağlamak ve bu hizmetlerin koordinasyonu için gerekli düzenlemeleri yapmak amaçlanmıştır (Madde 1). Devletin bu yasayı çıkarmakla engellilere yönelik turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi yönünde büyük bir adım attığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye’nin turizm potansiyelinin engelli pazarına sunduğu ürünleri, bu alanda yaşanan sıkıntıları tespit etmek ve yerli-yabancı engelli konuklarımızın ülkemizde “engelsiz seyahat” edebilmelerine yardımcı olabilmek amacıyla TÜRSAB bünyesinde 15 Haziran 2006 tarihinde “Herkes İçin Engelsiz Turizm Komitesi” oluşturulmuştur. Komite bünyesinde, seyahat acentalarının yanı sıra engellilere yönelik hizmet veren Alternatif Yaşam Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarından temsilciler de danışman olarak hizmet vermektedir. Komite çeşitli alanlardaki turistik

işletmelere ve ulaştırma alanındaki bazı altyapı tesislerine, engelsiz turizm bakış açısıyla ziyaretler gerçekleştirilmektedir. Bu ziyaretlerde dikkati çeken eksiklikler, önerilerle birlikte işletmelere bir rapor olarak sunulmaktadır (Zengin ve Eryılmaz, 2013).

3. Turizm Sektörü Bileşenlerinde Engellilere Yönelik Fiziki Düzenlemeler

Engelli insanların boş vakitlerini değerlendirmede ve turizm faaliyetlerine katılmada, kişilerle ilişki kurmada herhangi bir engelinin bulunmadığı düşünüldüğünde, engellilerin turizm faaliyetlerinden daha iyi faydalanabilmeleri için yapılması gerekenler vardır. Bunlar seyahat acentelerinin, konaklama işletmelerinin, ulaşım sektörünün engellilere yönelik sunduğu hizmetler ve kentsel kullanım alanlarındaki düzenlemeler ve buralarda çalışan personelin engellilere yönelik kaliteli hizmet verebilme hususunda eğitilmesi olarak sıralanabilir. Söz konusu alanlarda alınması gereken tedbirlere ilişkin detaylar aşağıda verilmiştir.

3.1. Konaklama İşletmeleri ile İlgili Düzenlemeler

Konaklama işletmeleri insanların geceleme ihtiyaçlarının yanı sıra yeme – içme, eğlence, dinlenme, sağlık ve spor ihtiyaçlarını karşılayan işletmelerdir (Kozak, N., Kozak, M ve Kozak, M. 2008, 48). Engellilerin de aynı ihtiyaçları karşılama isteği içerisinde olması en doğal haklarıdır (Öztürk ve Yaylı, 2006:21; Germ ve Schleien, 1997:31). Ancak yapılan tüm araştırmalarda engellilere ve özel hizmet ve donam gerektiren müşterilere yönelik konaklama imkanları oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir (Öztürk, Yaylı 2006, Yaylı ve Öztürk, 2006, Öztürk, Yaylı ve Yeşiltaş, 2008, Artar ve Karabacakoğlu, 2003, Vignuda, 2001 vd.,). Genelde oteller bazı ihtiyaçları karşılayabilir olmasına rağmen sıklıkla görülen bazı problemler vardır. Özel ihtiyaç ve beklentileri göz önüne alındığında engellilere yönelik temel düzenleme ve uygulamalar aşağıdaki genel açıklamalar doğrultusunda gerçekleştirilmelidir.

3.1.1. Tesislerin Girişleri

Tesislere girişte engelliler için park yerleri, giriş güzergahı, giriş ve kapılarda dikkat edilecek konular aşağıda sıralanmıştır.

Park Yerleri: Engelli sürücüler için engellilere ayrılmış ve ayrıldığı işaret levhaları ile belirlenmiş yeterli sayıda park yeri bulunmalı, bu park yerlerine engelli olmayan konukların park etmesine izin verilmemelidir. Giriş yanında park etme imkanı sağlanmalıdır. Engelli bireyin aracına ulaşmasını veya araçından uzaklaşmasını engelleyecek herhangi bir donanıma ve fiziksel bariyere de yer verilmemelidir (Aköz, 2001).

Giriş Güzergâhı: Yaya kaldırımları üzerinde bedensel engellilerin rahat hareketini önleyebilecek bank, çiçeklik gibi eşyalar kaldırılmalı veya uygun mesafeye çekilmelidir. Görme engelli ya da görme zorluğu çeken konuklar güzergahların üzerindeki değişimleri bastonları yardımıyla, ya da renk farklılaşmalarıyla

anlayabilmelidirler. Kaymayı önleyici yüzeyler bütün misafirler için ama öncelikle de hareket zorluğu çeken konuklar için çok yararlıdır. Çakıl veya gevşek parke taşı döşemeler bu konuklar için çoğu zaman zorluk anlamına gelecektir, hatta tehlike yaratırlar.

Giriş: Birçok otelin girişi bedensel engelliler için güçlüklerle doludur. Girişte merdiven bulundurulması zorunlu ise o zaman bir trabzan da mutlaka olmalıdır. Merdiven bulunan girişlerde yardım çağrısı için bedensel engellilerin erişebileceği bir yükseklikte bir zil bulunmalıdır. Kaliteli bir rampa bu tip engellilerin işini kolaylaştırabilir. Ancak, bu rampanın eğimi çok yüksek olmamalıdır. Basamaklar emniyetli olmaları açısından kolay seçilir şekilde ve temiz yüzeyli olarak dizayn edilmelidir.

Kapılar: Dönen kapılar engelliler için çok zor geçişlerdir. Bu kapılar sadece bedensel engelliler için değil çocuklar ve bagaj taşıyan konuklar için de aşılması güç kapı tipleridir. Bu bakımdan düzayak girişi olan bir başka giriş kapısının bulunması önemlidir. Camlı kapıların kenarlarında ve merkezlerinde belirgin işaretler bulundurulmalıdır. Bu işaretler özellikle de görme zorluğu çeken konuklar için önemlidir.

3.1.2. Resepsiyon Alanları

Resepsiyon alanlarında engelliler için yapılması gereken düzenlemeler aşağıda verilmektedir.

Resepsiyon Deski: Özellikle de büyük otellerin resepsiyon desklerinin yüksek oluşu engelliler için bir problem teşkil eder. Bu nedenle oturarak check-in/out işlemlerini yaptırmak isteyen engelliler için resepsiyon desklerinde özel bir alçak bölüm yapılmalıdır. Bu mümkün değilse resepsiyon memuru deskin arkasından gerekli evraklarla çıkarak uygun bir yerde bu işlemleri yapabilir.

Aydınlatma: Resepsiyon alanındaki güçlü bir aydınlatma görme zorluğu çeken konuklar için olduğu kadar, dudak okuyan konuklar için de önemlidir. Resepsiyon memurlarına karşı taraftan yansıyan ışık dudak okuyan müşteriler için daha uygundur.

Renklerin Kullanımı: Renklerin uygun kontrastlarla kullanımı görme zorluğu çeken konuklar için önemlidir. Farklı alanlarda farklı renklerde halılar kullanmak çok yararlı olacaktır. Bazı modern renk dizaynları (Parlak, yansıyan) bu tip bedensel engellilerin görüşünü daha da zorlaştırmaktadır.

Koltuklar: Resepsiyon alanlarında çeşitli türden oturma imkânlarının yaratılması yararlıdır.

Halılar: Uzun tüylü halılar tekerlekli sandalye kullanıcıları için özellikle de manevra yaparlarken bir problem olabilmektedir. Bu tip halılar alerji hastalarını da rahatsız edebilmektedir.

3.1.3. Genel Alanlar

Engelliler için genel alanlarda yapılması gereken düzenlemeler aşağıda verilmektedir.

Koridorlar: Koridorlar ve geçiş yerleri iki tekerlekli sandalyenin karşılıklı geçişine uygun olmalıdır. Bu alanlarda engellilere zarar verebilecek süsleme ve dekorlardan kaçınılmalıdır. Örneğin duvara monte edilen yangın söndürücüler, dekoratif saksılar ve heykeller gibi engel olabilecek eşya ve araçlar bulunmamalıdır. Bu tip engeller görme engelliler veya tekerlekli sandalye kullanıcıları için problem hatta tehlike oluşturabilmektedir. Koridorlarda ve asansörlerin iç kısmında görme engelliler, bedensel engelliler ve yaşlılar için tutunma barları bulunmalıdır.

Asansörler: Asansörler değişik tipteki bedensel engelliler için farklı sorunlar yaratabilmektedir. Asansörün boyutları ve kontrol butonlarının yüksekliği bedensel engellinin kullanımını zorlaştırmaktadır. Asansörler iyi aydınlatılmış olmalı aynalarla kaplanmış olmamalıdır. Aynalar görüş zorluğu çeken konuklar için aldatıcı etkiler yapabilir. Kat butonları rahatça görülebilecek şekilde kabartma ya da oyma şeklinde yazılmalıdır. Asansörlerde sesli anons sistemleri veya braille kabartma sistemi görme engelliler için bir çok problemin çözümü anlamına gelebilmektedir. Acil durum butonları ve telefonları ise kolayca görülebilir yerlerde ve kontrast renklerde olmalıdır. Tekerlekli sandalye kullananlar için yeterli genişlikte ve görmeyenler için de sesli uyarı olmalıdır.

Merdivenler: Merdivenler bedensel engelliler için tesislerdeki sorunların en başta gelenidir. Merdiven kenarları kontrast renklerdeki kuşaklarla belirgin hale getirilmeli, yükseklik ve derinlikleri engellilerin kullanabileceği ölçülerde olmalıdır. İki basamaktan fazla olan merdivenlerde trabzanlar olmalıdır.

Restoran, Kafe ve Barlar: Yeterli sayıda kafeterya, restoran, kafe ve bar, bedensel engelli insanların kullanımına uygun olanakları sunmalıdır. Barlar ve restoranlardaki masaların bazılarının tekerlekli sandalyeli kullanıcılar için hazırlanması gerekir. Bunun için sabit sandalyeli olmayan, alt boşluğunun ölçülerinin engelli konuklar için yeterli olduğu masalar kullanılmalıdır. Ayrıca restoranlarda görme engelliler için büyük ve kalın harflerle yazılı münümler olmalıdır.

İşaretleme: Sesli ve görsel duyuru araçları kullanılmalı, engelli turistlere sunulan hizmet ve olanaklar kolay anlaşılır olmalı sembollerle gösterilmelidir.

Genel Telefonlar: Tekerlekli sandalye kullananlar için geniş ve alçak pozisyonlu telefon yerleri ile duyma zorluğu olanlar için ses yükseltici cihazı (amplifikatör) olan telefonlar bulunmalıdır.

Genel Tuvaletler: Genel tuvalet bulunan her yerde giriş-çıkışı kolaylaştırılan tekerlekli sandalyeliler için tasarlanmış engelli tuvaletleri bulunmalıdır.

Park Alanları: Engelli insanların araçları için özel park yerleri ayrılmalıdır. Bu alanlar bina giriş-çıkışlarına en yakın şekilde, engelli müşterilerin geliş-gidişlerini

kolaylaştırıcı özel tasarlanmış yerler olmalıdır. Bu alanların başka araçlarca kullanılmaması sağlanmalıdır.

3.1.4. Otel Odalarına İlişkin Düzenlemeler

Engelliler için otel odalarında yapılması gereken düzenlemeler aşağıda verilmektedir.

Odaların Yerleri: Hareket sınırlılığı olan konuklar için zemin katta bulunan odalar en ideal yerlerdir. Bu imkânsızsa engelliler için hazırlanan odalar asansörlere ve merkezi hizmetlere en yakın yerlerde olmalıdır.

Kapılar: Kapı genişlikleri tekerlekli sandalye kullanıcılarının manevra yapabilecekleri ölçülerde olmalıdır. Bu ölçü minimum 90 cm olmalıdır. Ancak, elektrikli tekerlekli sandalyeler için daha geniş kapılara ihtiyaç vardır. Kapı genişliği odanın içinde bulunan banyoların kapılarında da önemlidir. Birçok örnekte, odaya girebilen bir tekerlekli sandalye kullanıcısının odanın banyosuna giremediği saptanmıştır. Bu konudaki teknik ölçüler aşağıda bulacağınız teknik bölümde verilmiştir. Kapı kollarında manivela tipindekiler tercih edilmelidir.

Oda İçi Aplikasyonlar: Elektrik anahtarları ve kumanda düğmeleri tekerlekli sandalyeden kolayca ulaşılabilecek yükseklikte olmalıdır. Perdelerin kolayca açılıp kapanması için de perde kolları olmalıdır.

Mobilya: Giyim kuşam ve makyaj masasının altındaki boşluk tekerlekli sandalyeli bir kullanıcıya uygun olmalı ve gardırop rayları ve askılıkları tekerlekli sandalye kullanıcısının erişebileceği yüksekliğe alınmalıdır. Yatak kenarlarında ideal olarak en az 80 cm. boşluk olmalıdır. Dolaplar, raflar, bölmeler ve çekmeceler gibi sabit veya gömme dolaplar, erişilebilir bir alan üzerinde yer almalıdır. bedensel engelli bireyin dolaplara önden veya yandan yaklaşabilmesi için, dolapların önündeki temiz alan en az 76cm×122cm olmalıdır. Elbise dolabına yandan yaklaşıldığında, askıların ve rafların yerden yüksekliği maksimum 137cm yapılmalıdır. Eğer dolapların kapısı, engelli bireyin dolaba tamamen yaklaşabilmesine izin vermiyorsa ve askı veya raflar ile tekerlekli sandalye arasındaki mesafe 25.5cm'i aşyorsa, yükseklik maksimum 122cm olmalıdır.

3.2. Seyahat Acentaları İle İlgili Düzenlemeler

Günümüzde seyahat acentaları engelliler için seyahat ürünleri almada önemli bir bilgi kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü engelliler için seyahat planı yapmak oldukça karmaşık bir iştir. Engel türlerine bağlı olarak, engelliler öngörülen seyahat esnasında, kendilerine özel sunulacak hizmetlerin (asansör, koridor, otel odası, ulaşım vb) varlığından emin olma ihtiyacı içerisindeyler. Bunun gibi ayarlamalar, engellilere özel ihtiyaçlarına hizmet eden seyahat acentaları olmadan yapılamaz (Vignuda, 2001:5).

Son yıllar, erişilebilir turizm anlayışının genişlemesi yönünde umut ışığı göstermektedir, tur operatörleri sunulan klasik zayıf hizmete karşın, giderek artan engelli turizm potansiyeline karşın daha fazla değer vermeye başlamıştır. Ancak bu,

çeşitli engel gruplarının gereksinimlerine uygun emek yoğun bir çalışma gerektiren turlar düzenlemeyi gerektirmekte ve buna karşın düşük karlar elde edilmektedir (Vignuda, 2001:5). Ancak Avrupa’da ve ABD’de engellilere yönelik özel tur paketleri düzenleyen seyahat acentaları ve tur operatörleri vardır (Murray ve Sproats, 1990:11; Vignuda, 2001:6) ve tur operatörleri ve seyahat acentaları engellilere yönelik sunulan bu hizmeti mükemmel bir iş fırsatı olarak tanımlamaktadır. Bunun yanı sıra, seyahat acentaları ve tur operatörlerinin engellilere yönelik, engellilerin ihtiyaçlarının ve beklentilerini belirleyerek, tur düzenlemek ve sunmak gibi sorumlulukları da vardır (Illum vd., 1999). Zaten bu sorumluluğu karşılamak için seyahat acentaları ve tur operatörleri, tamamen erişilebilir faaliyetlere ve özel hizmetlere ihtiyacı olan engellilere yönelik paket turlar düzenlemektedir. Ancak yüzlerce tur operatörü ve seyahat acentası olmasına rağmen, bunları çok az bir kısmı engellilere özel hizmet sunmaktadır.

Ayrıca TÜRSAB (2007) raporuna göre, seyahat acenteleri engellilere hizmet vermede aşağıdaki temel noktaları dikkate alması gerektiği vurgulanmıştır;

- Tekerlekli sandalye kullanıcısı müşterilerine işyerlerine rahatça girebilme koşullarını yaratmalı, işyerinin içinde yeterince manevra alanı buldurmalıdır.
- Rezervasyon yapan personelin engelli müşterilere yaklaşımı ilk planda bütün müşterileri ile aynı düzeyde ve şekilde olmalıdır. Engelli müşteriler kendi özel durumları ile ilgili sorular yöneltmeye başladığı zaman onun engelliliğinin tipi ve gerektirdiği özel ihtiyaçları öğrenilmelidir. Engelli müşteri ile engelliliğinin ayrıntıları konuşulurken iş yerinin daha sakin bir köşesi tercih edilmeli ve bu konuşma esnasında engelli müşteri ile görüşmeyi yapan personel önceden hazırlanmış özel bir bilgi formuna seyahat esnasında önemli olabilecek bilgileri kaydetmelidir.
- Turizm literatüründe ve diğer tanıtım araçlarında özürülülerin elde edebileceği hizmet ve olanaklar açık bir şekilde, tercihen kolay anlaşılır sembollerle belirtilmelidir.
- Turistlerin gittiği yerlerde özürülüler için hizmetler listelendirilmeli, ihtiyaç duyulabilecek hizmet ve malzemelerin varlığı ya da yokluğu hakkında bilgi verilmelidir.
- Rezervasyon sistemlerinde hizmet ve olanakların tanıtımı sağlanmalıdır.
- Ortaya çıkan şikâyetler değerlendirilmeli ve şikâyet konusu olumsuzluklar giderilmeye çalışılmalıdır.

3.3. Ulaşım (Taşımacılık) Sektörü

Bilindiği üzere turizm faaliyetleri içerisinde ulaşım kavramının önemi çok büyüktür. Turizmin tanımında da yer aldığı gibi, insanlar turizm faaliyetlerine katılabilmek için ikamet ettikleri bölgeden, başka bir bölgeye seyahat etmek zorundadırlar. Bu seyahati sağlayan unsur da ulaşım araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yurt içinde ve yurt dışından havaalanına veya istasyonlara gelen

turistlerin otele ulaşmasında güçlüklerle karşılaşmamak için aşağıdaki noktalara dikkat etmek gerekmektedir (Artar ve Karabacakoğlu, 2003:13-14).

- Terminallerden terminallere, hareket güçlüğü olan ve özellikle tekerlekli sandalye kullananlara uygun ulaşım servisleri sağlanmalıdır.
- Terminallerde gerekli yerlere ışıklı, sesli ve görüntü işaretler konmalıdır.
- Özürlüler konusunda eğitim almış kişiler bu alanlarda görevlendirilmeli.
- Terminallerin ihtiyaç duyulabilecek yerlerinde rampalar ile hareketli (mobile) kaldıraçlar bulunmalıdır.
- Ulaşım araçlarına giriş olabildiğince kolay sağlanabilmeli, gerektiğinde yardım edilmelidir.
- Tekerlekli sandalye kullananlar için ulaşım aracında en kolay giriş-çıkışı sağlayan özel yerler bulunmalı, tekerlekli sandalyenin araçta hasar görmeyecek şekilde yerleştirilmesi yapılmalı ve gidilecek yere varıldığında hemen sahibine iletilmelidir.

3.4. Turistik Bölgelere (Destinasyon) İlişkin Düzenlemeler

Turistik bölgeler, turistik ürünü oluşturan tüm unsurları, çekicilik, ulaşılabilirlik, turizm işletmeleri, etkinlikler ve imaj, bünyesinde barındırmaktadır. Dolayısıyla turizm olayı sadece konaklama, seyahat ve ulaştırma işletmelerinden oluşan ve bunların içinde geçen bir unsur değildir. Turizm faaliyetlerine katılan bir insan, eğlenmek, gezmek yeni yerler ve kültürler tanımak ister. Dolayısıyla, turistik destinasyondaki müzeleri ve tarihi, kültürel yerleri, dini merkezleri, belgesel ve ulusal parkları ziyaret etmek ister. Baştan beri söylediğimiz gibi engelliler de aynı şeyleri talep ediyor olması oldukça doğaldır. Bu bağlamda kentsel mekanda engellilerin hareketliliğinin daha rahat sağlayabilmesi amacıyla Türk Standartları Enstitüsü'nün koymuş olduğu kurallara uyulması gerekmektedir. Türk Standartları Enstitüsü'nün “Şehir içi yollar-engelli ve yaşlılar için sokak, cadde, meydan ve yollarda yapısal önlemler ve işaretlemelerin tasarım kuralları”(TS 125769) adı altında getirmiş olduğu kurallar özet olarak şu şekilde sıralanabilir (TS, 1999).

- Engellilerin, yayalara ayrılan yollarda serbestçe, engellenmeden dolaşabilmeleri ve yaya kaldırımını kullanabilmeleri için kaldırım kısmında engeller bulunmamalıdır. Tehlikeli olabilecek her türlü düzensizlikten kaçınılmalıdır. Örneğin yer ızgaraları, yer mantarları, çukurlar, yoldaki gelişigüzel seviye farklılıkları düzenlenmelidir.
- Taşıt yolu ve kavşak geçişlerinde gelişigüzel konan mantarlar, sembol, ilan panoları ve direkler engellilerin hareket kabiliyetini azaltacağından bunlar yaya geçitlerine konulmamalıdır.
- Yaya geçitleri iyi ve üstten aydınlatılmalı, bu aydınlatma yol aydınlatmasından ayırt edilebilir değişiklikte olmalıdır.

- Işık kontrolü yaya geçitlerinde trafik işaret lambaları işitme engelliler için ışıklı yaya figürlü ve görme engelliler için ise devamlı ses uyarı işareti bulunmalıdır.
- Yaya kaldırımında yükseklik farklılıklarından engellilerin etkilenmemesi amacıyla bu yollar engellilerin hareketlerini rahat ve yorulmadan yapabilecekleri eğimler verilmelidir.
- Merdivenler engelliler için ulaşılabilirlikte çok büyük bir engel olduğundan, yollarda mümkün olduğunca merdiven yapımından kaçınılmalıdır. Yapılan merdivenlerde ise kaymayı önleyici maddeler kullanılmalıdır.
- Merdivenli otobüslerin içindeki dolaşım alanları geniş ve asansörlü giriş ve çıkışa sahip olmalıdır. Toplu taşıma duraklarında bilgilendirme olmalıdır. Durağın hangi toplu taşıma aracına ait olduğunu, aracın güzergah numarası ile güzergah ve durağın adını belirten okunaklı levha ile yanıp sönen ışık her durakta mutlaka bulunmalıdır. Kapalı durakta duvardaki bilgilendirme panosu göz hizasında ve dokunsal okuma yüksekliğinde; iri puntolu harfler kabartmalı şehir haritası, güzergah planı, toplu taşıma aracı tarifesi gibi bilgiler görme engelli bireyler için bulundurulmalıdır.
- Parka izin verilen yollarda engelliler için yeterli sayıda park alanı tesis edilmelidir. Bu tesislerde engelliler için park yeri sayısının %2'si kadar yer ayrılmalıdır.
- Tüm ticari, idari kamu binaları ile mesken binaları ana girişleri yaya kaldırımından itibaren engelsiz yapılmalıdır. Bina girişleri kaygan olmayan sert malzemeden yapılmalıdır ve bu girişler mutlaka iyi aydınlatılmış olmalıdır.
- Halka açık olarak yapılmış olan açık veya kapalı telefon kabinlerinden mutlaka en az biri engelliler uygun olarak düzenlenmelidir. Telefon kabinlerinde engellilerin kullanabileceği şekilde kabartma harf, ağır işitenler için frekans yükseltici ses düğmesi ve tekerlekli sandalye kullanan engellilerin kullanabileceği yeterli alan bulunmalıdır.

SONUÇ

Gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'de engelli bireylere yönelik yasal düzenlemeler olmasına rağmen turizm sektörü engelli turizmi açısından değerlendirildiğinde yasal düzenlemelerin özellikle uygulama kapsamına yetersiz kaldığı (Zengin ve Eryılmaz, 2013; Öztürk vd., 2008; Öztürk ve Yaylı, 2006) ya da engelli bireylerin turizm işletmelerinden beklentilerini karşılayamadığı (Arıcı, 2010) vurgulanmaktadır.

Turizm Tesislerinin Belgelendirilmesi ve Niteliklerine İlişkin Yönetmelik gereği %1 olan zorunlu engelli erişimine uygun oda sayısının 1 milyarın üzerindeki engelli turizmi pazarına hitap etmesinin mümkün olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda ilgili mevzuatta gerekli düzenlemeler yapılarak engellilerin erişimine

uygun oda sayısının artırılması sağlanmalıdır. Hatta mümkünse eşitlik ilkesi gereği tüm odaların erişilebilirliği sağlanmak koşuluyla engellilere istediği kat ve manzarayı seçme hakkının sunulması daha uygun olacaktır. Ayrıca yapılan çalışmalar Türkiye'deki erişilebilir otel odaların özellikle fiziksel engelliler dikkate alınarak düzenlendiği diğer engel durumlarının göz ardı edildiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu durum değerlendirildiğinde otel işletmelerinin hukuki zorunluluklarını yerine getirmek amacıyla erişilebilirlik konusuna eğildiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak tam anlamıyla erişimin sağlanabilmesi kamu kurumlarının ve otel işletmelerinin bu konuyu sosyal sorumluluk olarak ele alması ve engellileri ve engelliliği doğru anlamasıyla mümkün olacaktır. Diğer bir ifadeyle bu uygulamaların engellilik kavramı yerine ulaşılabilirlik kavramı üzerinden değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Seyahat acentaları ve tur operatörleri üzerinden bir değerlendirme yapıldığında, Avrupa'da engellilere yönelik güzel uygulamaların olduğunu görmek mümkünken Türkiye'de hizmet veren seyahat acentalarının ve tur operatörlerinin söz konusu alanda yetersiz kaldığı görülmektedir. Engellilerin seyahat acentalarından beklentileri incelendiğinde en çok göze çarpan hususların doğru bilgilendirme ve erişilebilir tur organizasyonları eksikliği olduğu görülmektedir. Engellilerin sektörden beklentilerinden hareketle, turizm işletmelerinin engellilere uygun işletmeler olduğunu belirten ibareler kullanmasının ve sadece bu ibareler üzerinden seyahat acentalarının bilgilendirmeler yapmasının yeterli ve güvenilir olmadığı, keza bu konuda kötü deneyimlere sahip oldukları söylenebilir. Bu noktadan hareketle seyahat acentalarının; destinasyonlar, konaklama, yiyecek içecek, ulaşım ve eğlence işletmeleri hakkında doğru ve yeterli bilgi vermesi ve erişilebilirlik noktasında güvenilir işletmelerden oluşan ürün/hizmet bileşenlerini bir araya getirmesi ve sunması gerektiğini vurgulamak doğru olacaktır.

Seyahat acentaları ve tur operatörlerinin engellilerin beklentilerini tam anlamıyla karşılayacak tatil programları sunabilmelerinin sadece kendilerine bağlı bir durum olmadığını da unutmamak gerekir. Özellikle yerel yönetimlerin ve devletin ilgili organlarının öncelikle turistik destinasyonları ve bu destinasyonlara ulaşımı engelli erişimine uygun hale getirmesi gerekmektedir. Diğer insanlar gibi engellilerin de, sosyal devlet ilkesi gereği, destinasyonlardan ve bu destinasyonlarda yer alan turizm işletmelerinden eşit ve adil bir şekilde yararlanmasını sağlayacak yasal düzenlemelerin oluşturulması ve denetimlerin artırılarak işletmelerin yasaya uygun hizmet vermesinin sağlanması gerekmektedir.

Özellikle, engellilerin yardıma muhtaç olmaktan hoşlanmadığı, ikinci bir kimsenin yardımı olmaksızın, tek başlarına hizmet ve ürünlerden faydalanmak isteği gerçeği unutulmamalı ve yüksek hassasiyet gösterilerek ilgili düzenlemeler yapılmalıdır. Doğuştan veya sonradan engelli olmanın bir tercih olmadığı, ancak engellenmiş bir şekilde yaşamak zorunda bırakılmanın düzeltilebilir bir sorun olduğu ve bu sorunun herkesin sorumluluğunda olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Aköz, E. (2001). *Özürlü kişilere uyarlanmış yapı*. (1. Basım). İstanbul: OFD Omurilik Felçliler Derneği,
- Arıcı, S. (2010). Bedensel engellilerin turizm sektöründen beklentilerinin tespitine yönelik bir araştırma. *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.*
- Artar, Y. ve Karabacakoglu, Ç. (2003). *Türkiyede özürülüler turizminin geliştirilmesine yönelik olarak konaklama tesislerindeki alt yapı olanaklarının araştırılması*. Ankara: Milli Produktivite Merkezi, 1-67.
- Aslan, A. (2017). Engelli ve engelli olmayan ergen bireylerin algıladıkları sosyal destek ile intihar olasılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Bilsin, E. (2012). Engelli çocukların ailesine verilen hemşirelik bakımının aile gereksinimini karşılama düzeyine etkisinin incelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Buhalis, D. ve Darcy, S. (2011), "Introduction: From Disabled Tourists To Accessible Tourism", Buhalis D. ve Darcy S. (Ed.), *Accessible Tourism Concepts And Issues, Channel View Publications, Bristol*, p. 1-42.
- Burnett, J. ve Bender-Baker, H., (2001). Assessing the travel-related behaviors of the mobility-disabled consumer. *Journal of Travel Research*, 40(4).
- Çetin, K. (2018). Engelli çocuklara sahip ailelerin çocuklarını kabul/reddi ile sosyal destek ilişkisinin çeşitli değişkenlerce yordanması. Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 9(2), 137-154.
- Daniels, M J., Rodgers E.B.D, ve Wiggins B. P. (2005). Travel tales: an interpretive analysis of constraints and negotiations to pleasure travel as experienced by persons with physical disabilities. *Tourism Management*, 26(6), 919-930
- Darcy, S. (2000). *Tourism industry perspectives of providing facilities and services for people with disabilities: a scoping study of the accommodation sector*. Sydney: NSW Department of Ageing and Disability,
- Darcy, S. (2002). Marginalised participation: physical disability, high support needs and tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management* (9), 61-72.
- Darcy, S., Cameron, B., Dwyer, L., Taylor, T., Wong, E ve Thomson, A. (2008). Visitor accessibility in urban centres. *Sustainable Tourism*, 1-95
- Darcy, S., Cameron, B. ve Pegg, S. (2010), "Accessible Tourism And Sustainability: A Discussion And Case Study", *Journal of Sustainable Tourism*, 18(4), p. 515-537.
- Darcy, S. ve Dickson, T. J. (2009), "A Whole-Of-Life Approach To Tourism: The Case For Accessible Tourism Experiences", *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16 (1), p.32-44.
- Domínguez Vila, T., Alén González, E., ve Darcy, S. (2019). Accessible tourism online resources: a Northern European perspective. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 19(2), 140-156.
- European Commission. (2014). Economic impact and travel patterns of accessible tourism in Europe – Final report. Service Contract SI2. ACPROCE052481700 – European Commission, DG Enterprise and Industry.
- Fujiura, G.L., ve Rutkowskikmitta, V. (2001). Counting disability Handbook of Disability Studies, 69-
- Germ, P. ve Schleien, S. (1997). Inclusive community leisure services: responsibilities of key players. *Therapeutic Recreation Journal*, 31, 22-37.
- Illum, S., Oliver, B., ve Thompson, G. (1999). Disability express: Travel and disability resource library (7th ed.). Springfield, MO: Office of Leisure Research, Southwest Missouri State University.
- Institute on Disability. (2016). 2016 Disability statistics annual report. Rehabilitation Research and Training Center on Disability Statistics and Demographics, University of New Hampshire.
- Israeli, A. A. (2002). A preliminary investigation of the importance of site accessibility factors for disabled tourists. *Journal of Travel Research*, 41(1), 101-104.
- Kumtepe, H. (2001). Ankara İlinde Yaşayanların Engellilere Yönelik Tutumları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

- Lach, J. (1999). Disability – Liability. *American Demographics*, (2), 21-22
- Mckercher, B., Packer, T., Yau, M. K. ve Lam, P. (2003), “Travel Agents As Facilitators Or İnhibitors of Travel: Perceptions Of People With Disabilities”, *Tourism Management*, 24(4), p. 465-474.
- Mengüç, A. F. (2002). *Turizm, Seyahat ve Özürlüler*. Ankara: MEB Yayınları, 29,(3).
- Mengüç, A.F. (2002). Turizm ve engelliler. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, 3(29).
- Mercer, S.W. ve Macdonald, R. (2007). Disability and human rights. *The Lancet*, (370), 548-549
- Mintaze, K. ve Tunca, Ö. (1995). Handicap (Sakatlık veya Engelli Olma) Terimi'nin Ayrıntılı Tanımı. *Bedensel Engelliler Vakfı Dergisi*.
- Murray, M. ve Sproats, J. (1990). The disabled traveller: tourism and diasability in australia. *Journal of Vacation Marketing*, 6(2), 154-169
- Özçelik, İ. (1982). Görme Özürlülerin Psiko-Sosyal Gelişmelerinin Değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 15(2),
- Öztürk, Y., Yaylı, A ve Yeşiltaş, M. (2008). Is the turkish tourism industry ready for a disabled customers market the views of hoteltravel agency managers, *Tourism Management*, (29), 382-389
- Öztürk, Y. ve Yaylı A. (2006). Bedensel engelliler seyahat pazarının yöneticiler açısından değerlendirilmesi üzerine bir alan araştırması. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, (3), 5-14
- Öztürk, Y. ve Yaylı, A. (2006). *Türkiye'deki konaklama işletmeleri ve a grubu seyahat acentaları yöneticilerinin bedensel engelliler pazarına bakış açıları üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. 2. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi'nde sunuldu.
- Smith, R. (1987). Leisure of disabled tourists: barriers to participation, *Annals of Tourism Research* 14, 376–389.
- T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı: II. Özürlüler Şurası, Yerel Yönetimler ve Özürlüler Komisyon Raporları ve Genel Kurul Görüşmeleri. 26-28 Eylül. Ankara, 2005
- The World Bank. (2017). Disability inclusion. The World Bank and IBRD-IDA, published on Sep 20, 2017
- TUBİTAK, (2006). Türkiye engelliler araştırması ileri analiz raporu. Ankara: Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu
- TURSAB, (2008). Türsab Ar-Ge Çalışma Raporu. Web: <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/home/engelsiz/08suPazar.asp>. adresinden 23 Mayıs 2009'da alınmıştır.
- TÜRSAB. (2019). 04.03.2019 Tarihi İtibarıyla Bakanlık Belgeli Tesis İstatistikleri. <https://www.tursab.org.tr/assets/img/istatistik/belediye.xlsx>. Adresinden 10.12.2019 Tarihinde Edinilmiştir.
- Türk Standardı: TS 12576 Şehir İçi Yollar-Özürlü ve Yaşlılar İçin Sokak, Cadde, Meydan ve Yollarda Yapısal Önlemler ve İşaretlemelerin Tasarın Kuralları, Nisan, Ankara, 1999
- Winter, J. A. (2004). Toplumsal Bir Sorun Çözümleyici olarak Özürlü Hakları Hareketinin Gelişimi. *ÖZ-VERİ*, 1(2),
- Vignuda, J.L. (2001). *Promotion of barrier-free tourism for people with disabilities in the asian and pacific region*. Presented at Seminar on Sustainable Development of Ecotourism in Pacific Island Countries, Suva, Fiji.
- Vogel, N. (2006). Not marketing to people with disabilities? You're missing out. Most marketers are ignoring loyal consumer segment that has “sizable spending power”. *AdAge*, 18
- Yau, M. K., Mckercher, B. ve Packer, T.L. (2004). Traveling with a disability: more than an access issue. *Annals of Tourism Research*, 31(4), 946-960.
- (<https://ey-der.com/ana-sayfa/turkiye-ve-dunyada-engelliler/>, Erişim Tarihi: 05.12.2019)
- Zengin, B. ve Eryılmaz, B. (2013), “Bodrum Destinasyonunda Engelli Turizm Pazarının Değerlendirilmesi”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(11), s. 51-74.

SAĞLIK TURİZMİNDE GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP UYGULAMALARI

Nagehan ERDOĞAN DİLMEN¹, Ali Osman UYMAZ²

1. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi birçok devlet tarafından medikal turizm ile eşanlamlı olarak kullanılmasına rağmen, kavramlar arasında net bir ayırım yapılmalıdır. İlk tanımlar, 1973 yılında Uluslararası Turist Örgütleri Birliği (IUTO) tarafından sağlanan ve sağlık turizminin “ülkenin doğal kaynaklarını, özellikle şifalı suyu ve iklimi kullanan sağlık tesislerinin sağlanması” olduğunu belirten tanımı içermektedir(Smith & Puczko, 2013). Dünya Sağlık Örgütüne göre; sağlık turizmi, genel olarak, bir kişinin zihin ve beden sağlığının korunması, geliştirilmesi veya restorasyonu için kişinin yerel çevresinin dışına organize bir seyahat olarak tanımlanmaktadır(WHO, 2013). Sağlık turizmi, uluslararası hasta potansiyelini kullanarak sağlık kurumlarının büyümesini sağlayan turizm türü olarak tanımlanmaktadır ve ülke ekonomileri için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir ve birçok ülke bu pastadan pay almak için yeni stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye’de son yıllarda sağlık turizmi konusunda önemli çalışmalar yapılmaktadır(Sağlık Bakanlığı vd., 2012). Turizm endüstrisi, yaşlanan bir dünya nüfusu ile karşı karşıya kalmasıyla beraber tıbbi ve sağlık turizmi uygulamalarını kapsamına almıştır(Majeed vd., 2017).

2. GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP

Günümüzde sağlık kavramının önemi de gelişime paralel olarak artmakta ve sağlıklı olma kavramı ise sıkça gündeme gelmektedir. Tıp kavramı ise modern tıbbın yanında geleneksel ve alternatif uygulamalar ile beraber güncellenmektedir(Tuna, 2021). Hastalıklar, insanoğlunun varoluşundan bu yana sürekli bir değişim içerisinde. İnsanlar geçmişten günümüze hastalıklarla mücadele etmek için geçmiş deneyimlerden ve doğadan yararlanmış, geleneksel tedavi yöntemlerinin gelişmesine yol açmıştır(Arslan, 2016). Günümüzde bireylerin sosyo-ekonomik düzeylerinin yükselmesine ve bilinç düzeylerinin artmasına bağlı olarak; insanların

eğilimleri ciddi bir hastalığı olmasa bile kimyasallardan ziyade doğal tedavi yöntemlerine yönelmek, yaşlanmayı yavaşlatmak ve kendilerini daha iyi ve daha enerjik hissetmek olarak değişim göstermektedir(I. Bicer & Balcık, 2019).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) geleneksel tıbbı şu şekilde tanımlamıştır, “Bedensel ve ruhsal hastalıkların önlenmesinde, tanı koyulmasında, tedavi edilmesinde, sağlığın korunmasında ve iyileştirilmesinde farklı kültürlerle özgü teoriler, inançlar ve deneyimlere dayanan bilgi, beceri ve uygulamaların bütünüdür”(WHO, 2013). Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (GETAT), uzun yıllardır toplumların sağlık ile ilgili gereksinimlerinin giderilmesinde büyük önem arz etmektedir(Ravishankar & Shukla, 2007). DSÖ’ye göre GETAT uygulamaları geçmişten günümüze kullanılan, geliştirilen ve geliştirilmeye de devam eden sağlık uygulamaları bütünü olarak belirtilmektedir.

Geçmişten 1990’lı yıllara kadar incelendiğinde GETAT uygulamalarının arka planda kaldığı fakat günümüzde tekrar kullanılmaya başladığı ve hatta popüler olduğu görülmektedir. Tıp camiasında, alternatif tıbbın modern tıbbın yerine konulamayacağı, modern tıp uygulamaları ile alternatif yöntemlerin birbirini tamamlayıcı yöntemler olduğu savunulmaktadır. Dünya da bazı ülkelerde ilaçların pahalı olması, ulaşmanın zorluğu o bölgede bulunan geleneksel yöntemlerin kullanımını artmıştır. Bir diğer tarafta da endüstrileşmiş ülkelerde ise tedavi maliyetlerini düşürme çabaları, kronik hale gelen hastalıklarda yeni tedavi yöntemlerinin kullanımının artışı geleneksel yöntemlere olan ilgiyi ve teşviği artırmış olarak görülmektedir(Tütüncü, 2017).

Küreselleşme süreci ile birlikte insanların bu tedavileri kendi ülkelerinden başka bir ülkede aramaları sağlık turizmini teşvik eden sebeplerden biridir(Yu & Ko, 2012). Son yıllarda yapılan araştırmalar incelendiğinde sağlık turistlerinin tedavi eğilimlerinde bazı değişikliklerin olduğu gözlemlenmiştir. Tıbbi tedavilerin yanı sıra araştırmalarla ortaya çıkan geleneksel ve alternatif tedavileri de talep etmeye başlamışlardır(Majeed vd., 2017). Günümüz insanı, daha az toksik olan ve sağlıkları ve zindelikleri için daha faydalı olduğunu düşündükleri alternatif tedaviler bulmak için yerel ve uluslararası seyahat etmektedirler. Batı tıp sistemi ne kadar popüler olursa olsun, insanların yaşam ve sağlık kalitesini artırmak için geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları büyük ilgi görmektedir(Majeed vd., 2019).

Son yıllarda özellikle de DSÖ’nün GETAT ile ilgili ulusal sağlık politikaları üzerinde durmaları ile hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir.

Tüm dünyada ve Türkiye’de de sağlık bakanlıkları iş birliği ile alanında eğitimli doktorlar tarafından uygulamalar sıkça uygulanmaktadır.

Son dönemlerde sağlık ile ilgili yatırımlar değerlendirildiği zaman da GETAT uygulamalarının sağlık turizminde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. İnsanların sağlıklarını tekrar kazanma veya sağlıklarını korumak amacıyla, geleneksel ve tamamlayıcı tıp yöntemlerinin uygulandığı alanlara yapılan seyahatler dikkat çekmektedir.

2.1. Türkiye’de Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp

Türkiye’de “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği” ne bakıldığı zaman, Sağlık Bakanlığı tarafından, tanımlanan ve kabul edilen 15 GETAT uygulaması bulunmaktadır.

Ülkemizde kullanılan yöntemlerin uygulamaları, o alanla ilgili bakanlık tarafından tescilli sertifikaya sahip yaklaşık 4.954 hekim tarafından, Ocak 2018 tarihi itibari ile 18 Üniversite’de Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Merkezinde hizmet vermekte olan, 480 Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Ünitesinde uygulanmaktadır(Resmi Gazete, 2014). Bu bağlamda Türkiye’de, Sağlık Bakanlığının GETAT uygulamalarını başlatması, sağlık turizmi açısından hem hizmet genişlemesi hem de ilgili uluslararası hastalara yönelik verilen hizmetlerin farklı bir boyutta sunulduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır(Kaya & Yılmaz, 2020).

Tablo 1: Türkiye’de geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları

Kupa Uygulaması	Homeopati	Müzik Terapi
Sülük Uygulaması	Fitoterapi	Hipnoz
Osteopati	Larva Uygulaması	Ozon Uygulaması
Akupunktur	Mezoterapi	Refleksoloji
Kayropratik	Proloterapi	Apiterapi

2.1.1. Kupa Uygulaması

Tarihte ilk kez MÖ 3500 yıllarında Asurlularca kullanıldığı bilinmektedir. Kupa uygulamasında hayvan boynuzları ve bambular kullanılmışlardır. Bu uygulama kuru kupa ve yaş kupa (hacamat) olarak iki şekilde yapılmaktadır. Cilt ile kupalar arasında oluşan negatif basınca dayalı bir yöntemdir. Yaş kupa (hacamat) uygulamasındaki fark ise cilt kesisi ile vücuttan kirli kanın atılmasını sağlamaktır. Alternatif bir tedavi şekli olarak Asya, Ortadoğu ve Avrupa’nın bazı bölgelerinde tercih edilen bir uygulama olarak kullanılmaktadır(Okumuş, 2016).

2.1.2. Sülük Uygulaması

Sülük uygulaması ile ilgili tarihte ilk kaynaklar MÖ 1500 yıllara dayanmaktadır. Bir diğer adı da hirudoterapi olarak geçmektedir. Sülüklerin salgıladığı enzimler ile emme yaptıkları bölgede ağrı kesici pıhtılaşma önleyici etkileri bulunmaktadır. Son zamanlarda kullanımı yaygınlaşan bu uygulama venöz konjesyonu önlemede ve mikrovasküler replantasyon gibi alanlarda kullanılmaktadır. Modern tıpta kullanılan ilaçlar ile sülük uygulaması kıyaslandığı zaman yan etkisinin daha az olması sebebiyle ABD, İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya gibi gelişmiş ülkelerde dahi yaygın olarak kullanılmaktadır(Ayhan & Mollahaliloğlu, 2018).

2.1.3. Osteopati

Osteopati el ile omurga ve kaslara tedavi ve değerlendirme amacıyla uygulanan manuel bir uygulamadır. Tarihte ilk osteopati okulu 1892 yılında Andrew Taylor Still tarafından açılmıştır. Bu yöntemin felsefi temelleri incelenecek olursa bedenin kendini yeniden onarma felsefesi ile karşılaşılacaktır. Osteopati uygulamasının kan akışını hızlandırarak oluşturduğu bütüncül bir iyileştirme mekanizması bulunma olup aynı zamanda somatik disfonksiyonlar üzerinde de etkilidir. Osteopati uygulayıcılarına osteopat denilmektedir(Tempelhof, 2012).

2.1.4. Akupunktur

Asya'da geçmişten günümüze neredeyse 2000 yıldan uzun bir süredir akupunktur uygulamaları yapılmaktadır. Akupunktur kelimesi akus (iğne) ve punktura (penetrasyon) birleşiminden oluşmaktadır. Esasen Çin tıbbına dayalı olan bu yöntemin felsefesinde yaşam enerjisini oluşturan Yin, Yang ve Qi bulunmaktadır. Hastalık meydana geldiği zaman Yin ve Yang da bozulmalar meydana geldiği ve özel alanlara yerleştirilen iğneler ile Qi' de oluşan akışın düzenlendiği düşünülmektedir. Çin, Japonya ve Kore gibi Asya ülkelerinde rutin tedavi seçenekleri arasında yer alan bu yöntem ABD ve Avrupa gibi Batı topluluklarında popülerlik kazanmıştır(Sierpina & Frenkel, 2011).

2.1.5. Kayropraktik

Kayropraktik manuel uygulamalar ile kas-iskelet sistemindeki bozuklukları değerlendiren, teşhis ve tedavisini yapan bir alandır. Manuel uygulamaların arasında en sık kullanılan yöntemlerden biridir. Avrupa Birliğinde bulunan 16 ülkede yasal düzenlemeleri bulunmakta olup Türkiye'de ise 2008 yılından itibaren Kayropraktik Omurga Sağlığı Derneği bulunmaktadır(Resmi Gazete, 2014).

2.1.6. Homeopati

Homeopatinin kelime kökeni homoios (benzer) ve pathos (acı çekmek) kelimelerinden ortaya çıkmıştır. Literatüre Alman bir eczacı ve doktor olan Hahnemann tarafından kazandırılmıştır. Bu uygulamanın mantığı kişiyi hasta eden maddenin gene aynı kişiyi tedavi de edebileceğinin düşünülmesidir ve bu şekilde vücudun kendi kendini iyileştirmesini sağlamaktır. Günümüzde kullanılan homeopatik ilaçlar Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi (FDA) tarafından onaylıdır(Özpek & Altıntaş, 2019).

2.1.7. Fitoterapi

Fitoterapinin kelime kökenine bakıldığında Phytion (Bitki) ve Therapiea (Tedavi) kelimelerinden oluştuğu görülmektedir ve bu terimi ilk defa kullananın Fransız bir doktor olan Henri Lecrec olduğu bilinmektedir(Dağlar & Dağdeviren, 2018). Fitoterapi hastalığın önlenmesinde ve tedavi edilmesinde bilimsel olarak etkisini kanıtlanmış ve standart bir şekilde hazırlanmış bitki bazlı tıbbi ürünlerin kullanılmasından oluşmaktadır(Resmi Gazete, 2014). Dünyada sağlık sektöründe

piyasada en hızlı büyüyen sektör olarak adlandırılan bitkisel ürün sektörü, sene 2001’de 43 milyar dolarlık bir paydaya sahipken, 2007 yılında bu paydanın 60 milyar dolar olduğu görülmektedir(Ernst, 2000).

Fitoterapi kullanma sıklığı, ABD’de dermatoloji polikliniklerine başvuran hastalarda %86, Almanya’da %52 dir. Türkiye’deki net sayı bilinmemektedir, fakat çok sayıda hasta tıbbi tedavilerin yanı sıra bitkisel tedavilere başvurmaktadır(Tuna, 2021).

2.1.8. Larva Uygulaması

Lucilia Sericata isimli yeşil sineğin larvaların steril edilmesiyle uygulanan Magot Debridman Tedavisi (MDT), savaş zamanlarında askerlerin yaralarını tedavi etmek amacıyla Baron Larrey ve Joseph Jones isimli hekimler tarafından kullanılmıştır. Tedavi esnasında larvaların sağlıklı dokuya dokunmadan sadece nekrotik dokuyu temizlediklerini bulmuşlardır. Fakat 1950-1980 seneleri arasında bu yöntem popülerliğini kaybederek yerini cerrahi debridman ve antibiyoterapiye bırakmıştır. Yararları ve kullanımı neredeyse tüm dünyada kabul edilen bu yöntem 1990’lü yıllarda tekrardan aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. MDT 2004 yılından itibaren de FDA onayı ile uygulanmaktadır. Larva uygulaması Amerika, İngiltere, Almanya, Avusturya ve İsrail’de ulusal sağlık otoriteleri tarafından da onay verilmiş bir yöntemdir(Tanyuksel vd., 2005).

2.1.9. Mezoterapi

Bu yöntem Michel Pistor adında Fransız bir doktor tarafından bulunmuştur. Mezoterapi intradermal veya subkuten olarak homeopatik ilaçlar, vitaminler ya da küçük dozda ilaç enjeksiyonlarının vücudun bazı bölgelerine enjeksiyonu ile uygulanan bir yöntemdir. Bu uygulama birçok alanda kullanılmaktadır, bu alanlar; nöroloji, spor hekimliği, dermatoloji ve romatolojidir(Atalık & Tarihi, 2019). Yan etkilerinin az olması ve kullanılan ilaç dozlarının düşüklüğü sebebiyle sık tercih edilen bir yöntemdir. Uzun yıllardır Avrupa ve Güney Amerika da kullanıldığı bilinmektedir(Kutlubay vd., 2010).

2.1.10. Proloterapi

Proloterapinin kelime kökenine bakıldığı zaman proliferasyon’ ve ‘terapi’ kelimelerinden oluşmaktadır. Genel olarak kas-iskelet sisteminde oluşan ağrıların tedavisinde kullanılan tendon ve ligaman enjeksiyonlarını içeren bir yöntemdir. Tedavide amaç hasarlı olan bölgede inflamasyonu kontrollü bir şekilde artırarak iyileşmeyi teşvik etmektir. Bu şekilde tedavinin amacı, hasarlı doku o bölgeden uzaklaşarak yeni sağlam doku oluşmasını sağlayarak ağrıyı ortadan kaldırmaktır(Solmaz vd., 2019).

2.1.11. Müzik Terapi

Müzik terapinin tedavi şekli olarak kullanılması MÖ 2000’li dayanmaktadır. Tıp insanı olan Homera cerrahi işlemleri müzikli bir ortamda uygulamış, felsefe

insanı olan Platon ise müzik dinlemenin ruh sağlığına faydalı olacağını söylemiştir. Selçuklu ve Osmanlı döneminde de çok yaygın bir şekilde darüşşifalarda ruhsal sıkıntıları tedavi etmek amacıyla kullanılmıştır. Günümüzde de yaygın bir şekilde özellikle psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde kullanılmaktadır(L. Öztürk, 2018).

2.1.12. Hipnoz

Tarihte ilk kez Anton Mesmer adında Fransız bir hekim kullanmıştır. Hipnozun birçok tanımı olmakla beraber aslında bir uyku hali olmadığı ve uygulanan bireyin kendi kontrolünü ve farkındalığını kaybetmediği bir durumdur. Meditatif yöntemlerin kullanıldığı bir telkin yöntemi olarak da görülmektedir(A. Ö. Öztürk vd., 2019). Hipnoz, korku ve anksiyete, dikkat bozukluğu, ağrı tedavisi, korkular ile baş etme ve hafıza problemlerinde kullanılmaktadır(Resmi Gazete, 2014).

2.1.13. Ozon Uygulaması

Tarihte tıp alanında ozon gazının ilk kullanımını Doktor Fisch 1932 senesinde kullanmıştır. Vücuttan alınan kanın bir miktar ozon/oksijen gazıyla santrifüjünden sonra tekrar vücuda enjeksiyonu şeklinde uygulanmaktadır(Kutlubay vd., 2010). Ozon tedavisinin etkilerinin; antimikrobiyal, antienflamatuvar, yara iyileştirici ve immunomodülatör olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda bağışıklık ve bağışıklık hücreleri üzerine de etkileri olduğu düşünülmektedir(Tarihi vd., 2021).

2.1.14. Refleksoloji

Refleksoloji de el, ayak ve kulakta bulunana bazı bölgelerde, belli organlara ait sinir sonlanmaları bulunduğu düşünülmektedir. Her organın denk geldiği bölge bellidir ve bu bölgelere uygulanan basınç ile uyarı oluşturmaya çalışılır. Ağrı ve bazı rahatsızlıkların bu basınç yöntemi ile tedavi edilmesi refleksoloji ilkelerine dayanmaktadır(Resmi Gazete, 2014). Uygulanan basınç ve masajla vücuttaki meridyenlerdeki akışta meydana tıkanıklığın açılması ile enerji akışı sağlanarak, bedenen ve ruhen iyilik hali sağladığı düşünülmektedir(Tuna, 2021).

2.1.15. Apiterapi

Apiterapi uygulaması, bal arısının ürettiği ürünlerin tedavi edici ya da koruyucu maksatla kullanılmasından oluşmaktadır. Tarihe bakıldığında zaman 6000 yıl öncesinde Sümer tabletlerinde geçtiği görülmektedir. Bal arısı ürünlerinden tedavi kullanılanlar; polen, arı sütü, bal, arı zehri, propolis ve balmumudur. Arı zehri dışındaki ürünler oral veya topikal şekilde kullanılmaktadır. Apiterapi preparatlarının tamamının FDA onayı bulunmaktadır(Ozturk vd., 2021).

2.2. Dünya`da Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıbbın Kullanımı

Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp ile ilgili DSÖ raporları incelendiği zaman dünyanın birçok yerinde bu uygulamalara talebin ve kullanımın yaygın olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi gelişmiş ülkelerde nüfuslarının %40'a yakınının GETAT uygulamalarını senede bir kez kullandıkları bildirilmiştir(I. Bicer & Balcik, 2019). Halkın modern tıbbı ulaşımının zor olduğu

Etiyopya’da GETAT uygulamalarına halkın büyük kısmını tanımlayan %80’nin güvendiği ve yasal düzenlemelere bağlı olarak kullandıkları bilinmektedir(Karahancı vd., 2015).

Kore’de GETAT uygulamaları halk sağlığı uygulamaları içerisinde yer almaktadır. Kore geleneksel tıbbi adı altında düş hekimliğine denk gelen bir sistemle eğitim görek eş değer statüde yer almaktadır. Kore’de GETAT uygulamalarının kullanım oranı %86 ‘yı bulmaktadır(Han vd., 2016). Çin’de GETAT uygulamaları ise modern tıp ile beraber hastanelerde uygulanabilmektedir. Çin geleneksel tıbbının halk arasında kullanım oranı ise %60’dır. Çin hastanelerinde en öne çıkan uygulama ise akupunktur uygulaması olarak görülmektedir(Karahancı vd., 2015).

Geleneksel ve Tamamlayıcı tıp uygulamalarında Uganda, Tanzanya, Benin, Ruanda, Hindistan ve Etiyopya gibi kronik hastalıkların fazla olduğu ülkelerde %60-%90 arasında yüksek kullanım oranları olduğu görülmektedir(Schäfer, 2004). Türkiye de GETAT kullanım oranları ise dikkat çekici bir şekilde %60.5 olarak görülmektedir(Şimşek vd., 2017).

Japon tıbbi; akupunktur, yakı, Japon geleneksel masajı ve judoterapiyi içermektedir ve hekimler modern tıp ve geleneksel tıbbi bir arada uygulayabilmektedirler.

Geleneksel tıp uygulamaları için ABD’de çalışmaların yürütülebilmesi için Alternatif Tıp Ofisi 1991 senesinde kurulmuştur. 11 Avrupa Birliği ülkesinde geleneksel tıp uygulamaları mevzuatı bulunmaktadır. Avrupa da en sık kullanılan uygulama hekimler tarafından uygulanan homeopati tedavisidir(Karahancı vd., 2015).

Dünya da uygulanan güncel GETAT uygulamaları; homeopati, akupunktur, termal tedavi, SPA tedavisi, ozon tedavisi, aromaterapi, oksijen tedavisi, mezoterapi, masaj, hipnoz, ayurveda, yoga, meditasyon, osteopati, kriyoterapi, refleksoloji, hidro terapi, müzikoterapi gibi tedavilerdir.

Dünya Sağlık Örgütü raporlarında GETAT eğitimleri ile ilgili; Çin’de 170 enstitü, Hindistan’da 7 enstitü, Japonya’da 3 enstitü, Norveç’te 1 enstitü, İtalya’da 1 enstitü, Kanada’da 1 enstitü, Danimarka’da 2 dernek ve Belçika’da 35 dernek olduğu görülmektedir. Dünya geneline bakıldığında ise, GETAT uygulamaları yapılan kamu ve özel kuruluşlar dahil olmak üzere; Çin’de 2.500 hastane, Hindistan’da 2.860 hastane, Kore’de 128 hastane ve 206 halk sağlığı merkezi bulunmaktadır. DSÖ üyesi 119 ülkenin ulusal düzeyde GETAT politikaları mevcuttur(World Health Organization (WHO), 2013).

3. SAĞLIK TURİZMİNDE GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP

GETAT uygulamaları; Çin, Kore, Japonya, Hindistan gibi belli başlı Asya ülkelerinde, hastalıklardan korunma ve tedavi için önem taşımaktadır(Park vd., 2012). Küreselleşme süreci ile birlikte insanların bu tedavileri kendi ülkelerinden başka bir ülkede aramaları sağlık turizmini teşvik eden sebeplerden biridir(Yu & Ko, 2012).

3.1. Geleneksel Çin Tıbbı

Geleneksel Çin Tıbbında hastanın tanı ve tedavisini içeren bütüncül yaklaşımlar holizm felsefesi ile ele alınmaktadır. Çin Tıbbında hastalıkları tedavi etmekten daha önemli bir şey var ise o da hastalıkları önlemektir. İnsan vücudunu ve yaşam tarzını bir bütün olarak ele alan çin tıbbi içeriğinde; özel karışımlardan oluşan doğal ilaçlar, manuel terapi teknikleri, akupunktur, moksa, çin masajı, kupa uygulaması, tai chi egzersizleri, nefes egzersizleri ve farklı beslenme programları bulunmaktadır. Çin tıbbi uygulayıcısının yol gösterici ilkeleri ise sağlık uygulamaları, bilişsel farkındalık ve yaşam şeklidir(Ekmekçi, 2018). Japonya'daki Kampo Tıbbı ve Kore'deki Hanja Tıbbı, Doğu'daki diğer geleneksel tıp uygulamaları, gerek değerlendirme yöntemleri, gerek tedavi yöntemleri açısından Çin tıbbından ilham almışlardır(I. Bicer & Balcık, 2019). Sağlık turizmi piyasasında Çin hızla gelişmekte olup dikkat çekmektedir. Geleneksel Çin Tıbbı için ülkeyi ziyaret eden sağlık turistlerinin büyük bir çoğunluğunu Rus turistler oluşturmaktadır. Sağlık turistleri tarafından Çin'in tercih edilme sebeplerinden en önemli faktörlerden biri de Çin Tıbbının normal hayata adapte edilebilecek yaşam tarzı değişiklikleri ve beslenme değişikliklerini içermesidir(Islam, 2014).

3.2. Hint Tıbbı

Hindistan da sağlık turizmi çok uzun yıllardır neredeyse 5000 yıldır yapılmaktadır. Hindistan'a gelen gezginlerin yoga ve ayurvedayı deneyimledikten sonra, tıbbi gezgin adıyla tekrar ülkeyi ziyarete başlamaları sağlık turizminin miladı sayılmaktadır(Suman vd., 2011). Hindistan sağlık sisteminin temel taşlarını geleneksel uygulamalar oluşturmaktadır ve dünyada en büyük geleneksel tıba dayanan sağlık sistemine sahip ülke de Hindistan olarak geçmektedir. Hint tıbbi; ayurveda, siddha, yoga, naturopati, unani ve homeopati. (AYUSH) adı verilen uygulamalardan meydana gelmektedir. Bu uygulamaların temelinde felsefi yaklaşımlar ve düşünce sistemleri bulunmaktadır(Adhikari & Paul, 2018).

Sağlık turistleri için Asya'nın cazip olduğu gibi geleneksel tıp alanında hem uygulama çeşitliliği hem de alt yapı zenginliği ile Hindistan da en sık tercih edilen ülkelerden biri olarak görülmektedir ve ülkenin dışarıya karşı vizyonu açısından da büyük önem taşımaktadır. Geleneksel tıp uygulamalarının devlet ve özel hastanelerdeki uygulayan uzman ve nitelik açısından üst düzeyde olması sağlık turizmi pazarında gerek yurtiçi gerekse yurtdışı talebinde

Hindistan'ı önemli bir yere getirmektedir(Gautam & Bhatta, 2020). 2017 yılında AYUSH pazarının 10 milyar dolarlık bir Pazar olduğu belirtilmiştir(Research and markets, 2017).

Hindistan'daki GETAT uygulamalarının içeriklerine bakıldığı zaman, Türkiye'deki GETAT uygulamalarındaki tıbbi müdahaleye dayanan yöntemlerin aksine felsefi temelli yaklaşımları içerdiği görülmektedir. Hindistan'daki GETAT uygulamaları kişinin rahatlaması, gevşemesi ve tam bir iyilik haline kavuşmasını amaçlamaktadır. Felsefi yaklaşımları benimsemesine rağmen Hindistan sağlık turizmindeki tesisleşme üst düzeyde bulunmaktadır(Kaya & Yılmaz, 2020).

3.3. Yoga Turizmi

Yoga turizminin ortaya çıkışı insanların kapalı ortamlarda bedensel aktivite yapmaktan sıkılarak doğada bu tarz etkinlikleri yapmak istemelerinden kaynaklanmıştır ve 'kendini iyi hissetmek için seyahat' akımıyla ortaya çıkmış ve büyümüştür(Lehto vd., 2006). Belli bir sosyo-ekonomik düzey üzerinde olan Amerikalılar ve İngilizler 1960'lı yıllarda yoga ve ayurvedaya yönelmişlerdir ve Hindistan sağlık turizminin gelişmesinde bunun payı oldukça büyüktür(Kaya & Yılmaz, 2020). Hindistan'da bulunan AYUSH Bakanlığı'nın uluslararası yoga festivalini düzenlemesi ile turistlerin yogaya karşı olan farkındalıklarının artması beklenmektedir. Yoga turizmi sağlık turizminin bir alt basamağı olduğu gibi inanç turizminin de bir türü olarak görülmektedir(Lehto vd., 2006). Türkiye iklim koşulları ve çevresel güzellikleri ile yoga turizmi açısından iyi bir potansiyel oluşturmaktadır.

3.4. Apiturizm

Su ve iklimden yararlanma gibi klasik sağlık turizmi türlerinin aksine, apiturizm henüz gelişimin ilk aşamalarında. Küresel ölçekte, apiturizmde ilk adımlar orada atıldığından, Slovenya bu tür turizmin gelişmesinde önde gelen ülkelerden biridir. Apiturizm veya arıcılık turizmi adı verilen bu turizm türü yavaş gelişen ama ilgi gören bir türdür. Topikal ürün kullanımı, ekolojik gıda tüketimi ve arıcılık müze ve tarihi gezilerini içerisinde barındırmaktadır. Apiterapi sürekli geliştirme aşamasında olmasına rağmen alternatif tıbbın bu alt alanı geniş çapta ilgi görmektedir. Apiturizm aynı zamanda kırsal bölgelerin canlanmasını ve hareketlenmesini teşvik etmektedir(Şuligoj, 2021).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık turistleri ağır tıbbi tedavilerden önce yan etkisi az olan GETAT yöntemlerini denemek istemektedirler. Ya da allopatik ve doğal tedavi protokolleri arasında uygun bağlantılar talep etmektedir. Sağlık turizmi, geleneksel turizm ile sağlık hizmetlerinin buluşmasından ortaya çıkan ve dünya genelinde hızla büyüyen bir sektör hâlini almaktadır. GETAT uygulamalarının uygulanmasını ve kontrolünü sağlamak amacıyla "Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı'nın kurulması, söz konusu eksikliğin giderilmesi adına atılmış önemli bir adımdır. Türkiye'de, Sağlık Bakanlığının GETAT uygulamalarını başlatması, sağlık turizmi açısından hem hizmet genişlemesi hem de ilgili uluslararası hastalara yönelik verilen hizmetlerin farklı bir boyutta sunulduğunun göstergesidir. Ayrıca ülkemizde verilen farklı sınıflardaki sağlık turizmi hizmetleri, yabancı hastaların, destinasyon tercihleri üzerinde etkili olabilecektir. Türkiye doğal güzellikleri, bulunduğu coğrafyanın özellikleri, nispeten ucuz ve kaliteli sağlık hizmetleri ile sağlık turistleri için dikkat çekmektedir. Birçok hekim GETAT uygulamaları için sertifikalandırılmıştır. Bu bağlamda GETAT turizminde gelecekte önemli bir yere sahip olacağı düşünülmektedir. Türkiye'de, GETAT uygulamaları daha çok yerli sağlık turizmini canlandırdığı ve yerli halk tarafından tercih edildiği görülmektedir. Özellikle geriatri grubu için birden fazla medikal turizm seçeneği ile kombine edilerek pazarlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Adhikari, P. P., & Paul, S. B. (2018). History of Indian Traditional Medicine: A Medical Inheritance. *Asian Journal of Pharmaceutical and Clinical Research*, 11(1), 421. <https://doi.org/10.22159/AJPCR.2017.V11I1.21893>
- Arslan, M. (2016). Dünya'daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6(3), 100–105.
- Atalık, A., & Tarihi, G. (2019). Mezoterapi ve Klinik Uygulamalar. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 3, 115–118. <https://doi.org/10.34084/BSHR.607437>
- Ayhan, H., & Mollahaliloğlu, S. (2018). Medicinal Leech Therapy: Hirudotherapy. *Ankara Medical Journal*, 18(1). <https://doi.org/10.17098/amj.409057>
- Dağlar, N., & Dağdeviren, N. (2018). *Geleneksel Tıp Uygulamalarında Fitoterapinin Yeri*. Euras J Fam Med.
- Ekmekçi, P. E. (2018). Traditional Chinese Medicine from 3.000 Years Ago; History, Present and Future. *Journal of Traditional Medical Complementary Therapies*, 1(3), 132–140. <https://doi.org/10.5336/jtracom.2018-63049>
- Ernst, E. (2000). The usage of complementary therapies by dermatological patients: A systematic review. *British Journal of Dermatology*, 142(5), 857–861. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2133.2000.03463.x>
- Gautam, P., & Bhatta, K. (2020). Medical Tourism in India: Possibilities and Problems of Alternative Medical Treatment. *International Journal of Health Management and Tourism*, 5(3), 181–207. <https://doi.org/10.31201/ijhmt.634092>
- Han, S. Y., Kim, H. Y., Lim, J. H., Cheon, J., Kwon, Y. K., Kim, H., Yang, G. Y., & Chae, H. (2016). The past, present, and future of traditional medicine education in Korea. *Integrative Medicine Research*, 5(2), 73. <https://doi.org/10.1016/J.IMR.2016.03.003>
- I. Bicer, & Balçık, P. Y. (2019). Traditional and complementary medicine: investigation of Turkey and the selected countries. *Hacettepe Journal of Health Adm*, 22 (1)(1), 245–257.
- Islam, N. (2014). Chinese Medicine as a product filling the wellness health tourism niche in China: Prospect and challenges. *International Journal of Tourism Sciences*, 14(1), 51–69. <https://doi.org/10.1080/15980634.2014.11434684>
- Karahancı, N., Onur, Yaşar ÖZTOPRAK, Ü., Ersoy, M., Zeybek Ünsal, Ç., Hayirlıdağ, M., & Örnek Büken, N. (2015). *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği ile Yönetmelik Taslağı'nın karşılaştırılması* Comparison of Traditional, Complementary Medicine Draft Regulations and Regulations**. 2(2), 117–126. <https://doi.org/10.5505/tjob.2015.85856>
- Kaya, R. R., & Yılmaz, N. (2020). Traditional Medicine Practices in Turkey and India: A Comparison From The Perspective of Health Tourism. *Journal of Traditional Medical Complementary Therapies*, 3(3), 422–434. <https://doi.org/10.5336/jtracom.2020-74760>
- Kutlubay, Z., Burhan ENGİN, Serdaroğlu, S., Tüzün, Y., & Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dermatoloji Anabilim Dalı Özet, İ. (2010). Araştırma Mezoterapide Kullanılan İlaçlar. *Dermatoz*, 1(2), 37–41. www.mesotherapyworldwide.com
- Lehto, X. Y., Brown, S., Chen, Y., & Morrison, A. M. (2006). Yoga tourism as a niche within the wellness tourism market. *Tourism Recreation Research*, 31(1), 25–35. <https://doi.org/10.1080/02508281.2006.11081244>
- Majeed, S., Lu, C., & Javed, T. (2017). The journey from an allopathic to natural treatment approach: A scoping review of medical tourism and health systems. *European Journal of Integrative Medicine*, 16, 22–32. <https://doi.org/10.1016/J.EUJIM.2017.10.001>
- Majeed, S., Majeed, M., & Ajike, M. A. (2019). Dry cupping therapy and the wellness management of health travelers Modernization of Traditional Medicine. *Traditional Medicine Research*, 4(1), 12–24. <https://doi.org/10.12032/TMR201915095>
- Okumuş, M. (2016). Kupa Tedavisi ve Hacamat. *Ankara Medical Journal*, 16(4). <https://doi.org/10.17098/amj.68279>
- Özpek, Ö., & Altıntaş, L. (2019). Homeopatik Remediler. *Veteriner Farmakoloji ve Toksikoloji Derneği Bülteni*, 10(1), 31–39.
- Öztürk, A. Ö., Öztürk, G., Ali, O., & Öztürk, Ö. (2019). Tıbbi Hipnozun Klinik Uygulamaları.

- Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 3, 119–130. <https://doi.org/10.34084/BSHR.554710>
- Öztürk, L. (2018). Küllerinden Doğan Bir Tıbbi Uygulama: Müzik Terapi. *Journal of Health Services and Education*, 2(1), 1–8. <https://doi.org/10.26567/johse.2018142106>
- Ozturk, O., Göktepe, M. E., & Onur, M. (2021). Apiterapi ve Klinik Çalışmalar. *Türkiye Klinikleri*, 164–167.
- Park, H. L., Lee, H. S., Shin, B. C., Liu, J. P., Shang, Q., Yamashita, H., & Lim, B. (2012). Traditional medicine in China, Korea, and Japan: A brief introduction and comparison. *Evidence-based Complementary and Alternative Medicine*, 2012. <https://doi.org/10.1155/2012/429103>
- Ravishankar, B., & Shukla, V. J. (2007). Indian systems of medicine: A brief review. *Afr. J. Trad. CAM*, 4(3), 319–337. <https://doi.org/10.4314/ajtcam.v4i3.31226>
- Research and markets. (2017). *AYUSH and Alternative Medicine Industry in India: Analysis of Growth, Trends and Progress 2017 - 2022*. <https://www.researchandmarkets.com/reports/4388820/ayush-and-alternative-medicine-industry-in%02india%0D>
- Resmi Gazete. (2014). *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp uygulamaları Yönetmeliği*.
- Sağlık Bakanlığı, S. H., Genel Müdürlüğü, S. T. D., & Başkanlığı. (2012). *Sağlık Turizm Çeşitleri*. <https://saglikturizmi.saglik.gov.tr/TR,17%0A6/saglik-turizmi-cesitleri.htm%0A>
- Schäfer, T. (2004). Epidemiology of complementary alternative medicine for asthma and allergy in Europe and Germany. *Annals of allergy, asthma & immunology : official publication of the American College of Allergy, Asthma, & Immunology*, 93(2 Suppl 1). [https://doi.org/10.1016/S1081-1206\(10\)61481-0](https://doi.org/10.1016/S1081-1206(10)61481-0)
- Sierpina, V., & Frenkel, M. (2011). *Acupuncture: A Clinical Review*. <https://doi.org/10.1097/01.SMJ.0000140834.30654.0F>
- Şimşek, B., Aksoy, D. Y., Basaran, N. C., Taş, D., Albasan, D., & Kalaycı, M. Z. (2017). Mapping traditional and complementary medicine in Turkey. *European Journal of Integrative Medicine*, 15, 68–72. <https://doi.org/10.1016/J.EUJIM.2017.09.006>
- Smith, M., & Puczko, L. (2013). *Health and Wellness Tourism*. Routledge.
- Solmaz, İ., Üyesi, Ö., Eğitim, G., Hastanesi, A., Ve, G., Tıp, T., Merkezi, U., Ve, A., Ankara, R. A. D., & Tarihi, G. (2019). Kas İskelet Sistemi Ağrılarında Proloterapi Enjeksiyonları. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 3, 91–114. <https://doi.org/10.34084/BSHR.571715>
- Şuligoj, M. (2021). Origins and development of apitherapy and apitourism. *Journal of Apicultural Research*, 60(3), 369–374. <https://doi.org/10.1080/00218839.2021.1874178>
- Suman, K. D., Swati Pal, ;, & Professor, A. (2011). Medical Tourism in India: Issues, Opportunities and Designs Strategies for Growth and Develepment Introduction and Significance of Medical Tourism. *International Journal of Multidisciplinary Research*, 1.
- Tanyuksel, M., Araz, E., Dundar, K., Uzun, G., Gumus, T., Alten, B., Saylam, F., Taylan-Ozkan, A., & Mumcuoglu, K. Y. (2005). Maggot debridement therapy in the treatment of chronic wounds in a military hospital setup in Turkey. *Dermatology*, 210(2), 115–118. <https://doi.org/10.1159/000082566>
- Tarihi, G., Kavakli, A., & Aksu, F. (2021). Ozon Tedavisi. *Fırat Tıp Derg/Fırat Med J*, 26(4), 183–189.
- Tempelhof, S. (2012). Osteopathie in der orthopädie. *Orthopade*, 41(2), 106–112. <https://doi.org/10.1007/s00132-011-1861-z>
- Tuna, H. (2021). Sağlık Turizmi Kapsamında Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Turizmi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1). <https://doi.org/10.11616/basbed.v21i60671.861856>
- Tütüncü, S. (2017). *Tıbbın alternatifi Olmaz! Geleneksel alternatif ve Tamamlayıcı Tıp uygulamaları*. Türk Tabipleri Birliği Yayınları.
- WHO. (2013). *Traditional Medicine Strategy 2014-2023*. Alternative and Integrative Medicine. http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/92455/1/9789241506090_eng.pdf
- World Health Organization (WHO). (2013). *WHO Traditional Medicine Strategy 2014-2023*. World Health Organization (WHO). <https://doi.org/2013>
- Yu, J. Y., & Ko, T. G. (2012). A cross-cultural study of perceptions of medical tourism among Chinese, Japanese and Korean tourists in Korea. *Tourism Management*, 33(1), 80–88. <https://doi.org/10.1016/J>

SAĞLIKTA TELETIP UYGULAMALARI VE ÖRNEKLERİ

Gamze ALP¹

GİRİŞ

Teletip; 30 yıllık bir geçmişe dayanan, teknoloji ve tedaviyi uzaktan entegre edebilen bir sistemi tanımlamaktadır. Telgraf, telefon ve radyoyu içeren telekomünikasyon altyapısının genişlemesiyle başlamıştır. Teletipin en erken kullanımı iç savaşlar sırasında telgraf kullanılarak ölüm ve yaralanmaların bildirilmesi olarak bilinmektedir (Vsee, 2022). İlk radyolojik görüntüler 1948'de Pensilvanya'daki iki farklı merkezde çalışan 2 farklı sağlık personeli arasında telefonla gönderilmiştir. Sağlık merkezlerinin arasında 24 mil mesafe bulunduğu bilinmektedir. 1959'da Nebraska Üniversitesi'ndeki doktorlar, çift taraf etkileşimli televizyon kullanarak, kampüs genelindeki nörolojik muayene sonuçlarını tıp öğrencilerine iletmeyi başarmıştır (Benschoter vd., 1965). 1960'ların sonlarında Ulusal Havacılık ve Uzay Ajansı (NASA), teletip teknolojisinin ve klinik uygulama yöntemlerinin gelişmesine öncülük etmiştir. Çünkü uçuş sırasında NASA astronotlarının sağlık durumlarının izlenmesi gerekmektedir. Bu sayede uzaktan kontrol sistemi, uydu teknolojisinin gelişmesiyle mümkün kılınan ilk teletip stratejilerinden olmuştur (Sorrrells-Jones vd., 2006).

Günümüzde çoğu insanın cep telefonları ve bilgisayarlar gibi teletip cihazlarına erişimi bulunmaktadır. Erişilebilirlik hizmetlerinin gelişmesi sayesinde, kırsal ve kentsel alanda yaşayan bireyler sağlık hizmeti sunan bir sağlayıcıyla kolaylıkla bağlantı kurabilmektedir. Evde kullanılan tıbbi cihazlar, hastaların hayati değerlerinden glikoz seviyelerine kadar pek çok konuda takip etmesini mümkün kılmaktadır. Doktorlar hasta kişileri muayenehanesine getirmeden dahi tıbbi bilgilerini toplayarak teşhis koyabilmektedir (Allen, 1994). Teletip programları; hastaneler, akademik tıp merkezleri, rehabilitasyon merkezleri, askeri tesisler, ruh sağlığı merkezleri, ayakta tedavi klinikleri, halk sağlığı departmanları ve evde bakım

¹ Araştırma Görevlisi Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Kanık Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, 0000-0002-6925 280X, gamzeyilmazalp@hotmail.com

hizmetleri alanlarında kullanılan popüler bir uygulama haline gelmiştir (Sorrells-Jones vd., 2006).

Dünya da 1950’li yıllarda uygulanmaya başlanan tele tıp uygulamaları, Türkiye’de ise 2000’li yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır. 2006 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlanan Eylem Planı ile 2007 yılında tele patoloji, teradyoloji ve tele AKG servisleri kurulmuştur. 2008 yılına gelindiğinde ise bu uygulamaların gerçekleştirildiği hastane sayısı genişletilmiştir (Ertek, 2011). Sağlık kurumları tarafından toplanan verilere vatandaşların da ulaşması sağlanmıştır. E-nabız uygulaması sayesinde muayene, inceleme ve tedavilerin nerede yapıldığına bakılmaksızın tıbbi öz geçmişe erişim sağlanabilmiştir (E-nabız, 2022). Günümüzde teletıp uygulamaları tele-cerrahi, tele-dermatoloji, telepatoloji, tele konsültasyon, tele psikiyatri, tele hemşirelik ve tele rehabilitasyon gibi farklı alanlarda uygulanmaktadır.

Tele-cerrahi

Tele-cerrahi, tele tıp sisteminin cerrahi alana uyarlanması sürecidir. Süreç hasta ve doktor arasında fiziksel bir bağlantı olmadan, internet teknolojilerini ve robotik teknolojiyi kullanarak ameliyathaneye uzak mesafelerden ulaşılmasını ve operasyonun gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Cerrahların farklı ülke ve şehirlerdeki ameliyathanelere ulaşmasında, diğer cerrahlara rehberlik etmesinde ve eğitmesinde mesafe engellerini ortadan kaldırmaktadır (Heyes vd., 2017). Tele-cerrahi sistemini kullanan cerrahlar, internet yardımı ile aktarılan görüntüleri değerlendirmekte ve hastanın üzerindeki uç efektörleri yardımıyla cerrahi işlemi sürdürmektedir (Özman, 2020). Hastaların bulunduğu ortamdaki robotik sistem, doktorun uzak bir mesafeden verdiği talimatlara göre kesme ve dikmeyi içeren cerrahi operasyonu gerçekleştirmektedir (Sood, 2006).

Dünyada ilk tele cerrahi uygulaması 2001 yılında ZEUS robotik sistemi yardımıyla ABD’de uygulanmıştır (Choi vd., 2018). Sonraki yıllarda Pekin kentinde çalışan bir cerrahın Sanya şehrindeki hastanın ameliyat sürecini yönetmesi ve operasyonu tamamlaması tele cerrahi olarak kayda geçmiştir. Parkinson hastalığı teşhisi olan hastanın, 2900 km uzaktan beyin ameliyatı başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Yun vd., 2019). 2001 yılında New York şehrinde bulunan bir grup cerrah 6115 km uzaklıktaki Strasbourg’ta yaşayan bir hastaya robotik cerrahi yöntemi ile safra kesesi operasyonunu uygulamıştır. Cerrah, uzaktan cerrahiye hastaya uygulamadan önce aynı ameliyatı domuz üzerinde 6 kez denemiştir. Son olarak hasta üzerinde yapılan işlemde başarılı olunmuş ve hasta 48 saat sonra taburcu edilmiştir (Marescaux vd., 2001). Tele-cerrahi sayesinde cerrah sayısının azlığından kaynaklanan sıkıntılar azalmakta, cerraha ulaşma konusundaki coğrafi engeller ve maliyetler azalmaktadır (Choi vd., 2018).

Teleradyoloji

Radyolojik görüntülerin, A merkezinden B merkezine yorumlama veya ikinci bir radyoloğa danışılması amacıyla iletilmesi sürecine teleradyoloji denilmektedir. Teleradyoloji, hasta kişilerin bilgisayarlı radyograflar (CR), bilgisayarlı tomografi (CT) ve manyetik rezonans görüntüleme (MRI) gibi radyolojik görüntülerinin konsültasyon ya da değerlendirme için farklı bir merkeze dijital olarak gönderilmesi süreci olarak bilinmektedir. Teleradyolojinin; filmlerin kısa sürede yorumlanmasını sağlamak, farklı bir radyoloğun görüşünü kısa sürede alabilmek, radyologların yanı sıra poliklinik doktorlarının da görüntülere ulaşabilmesini sağlamak, radyolojik görüntülerin 7/24 web ortamında erişilmesini sağlamak, hastaların uzaktan tanı ve teşhislerinin konulmasına imkân sunmak gibi yararları bulunmaktadır (European Society of Radiology, 2016; Bonvissuto, 2010).

Teleradyoloji kullanımındaki artışlar 2000’li yılların başında gerçekleşmiştir. 2003 ve 2007 yılları arasında tele-radyoloji kullanımı %15’ten %50’ye çıkmıştır (Steinbrook, 2007). Buna rağmen 2017 verilerine göre 100 bin kişiye Avusturya’da 17, Fransa’da 15, Norveç’te 12, İsviçre’de 11, Almanya ’da 11, İngiltere’de 7, Türkiye’de ise 5 radyolog düşmektedir. Türkiye radyolog sayıları açısından Avrupa ülkelerinin çoğuna kıyasla yarısı ile üçte biri düzeyinde kalmaktadır. Bazı kurumlarda çalışan radyologların günde 200-300 arasındaki görüntüyü raporladıkları bilinmektedir. Ancak MR tetkiklerinde, 1000 kişiye düşen 144 tetkik sayısı Türkiye dünyada ilk sıralarda yer almaktadır (Medicalnews, 2021; Türk Radyoloji Derneği, 2018).

Günümüzde ABD, İngiltere, Japonya, Hindistan, İsrail ve Türkiye gibi pek çok ülke tele- radyoloji uygulamasını kullanmaktadır (Yıldırım vd.). Sağlık pazarı büyüdükçe, birçok hastane bu tür hizmetlerden her saat yararlanmanın bir avantaj olduğunu görmüştür. Raporları yorumlamanın uygun maliyetli olması, ön raporların 30 dakikada, nihai raporların ise 24 saatlik dilimde hızlı geri dönüş sağlanması uygulamanın sunduğu avantajı artırmıştır (Steinbrook, 2007). Özkan vd. (2015) tarafından yapılan bir çalışma; acile dalak yırtılması ve yaralanması amacıyla başvuran hastaların daha kolay teşhis edilebilmesi için uygulama geliştirmiştir. Uygulama kapsamında, BT (bilgisayarlı tomografi) görüntüleri internet aracılığıyla radyologlara gönderilmekte, radyologlar da basit kullanımlı tabletlerinde görüntüleri inceleyerek tamamladıkları teşhisi hızlıca rapor edip e mail yoluyla klinik doktor ya da cerraha iletebilmektedir. Türkiye’de de uzaktan raporlama ve raporların görüntülenmesi sistemi kullanılmaktadır. Bu hususta, kamu hastaneleri görüntüleme merkezlerinden ihale yöntemi ile raporlama hizmeti almaktadır (Radyoloji Grubu, 2021). Vatandaşlar ise, e-Nabız uygulaması üzerinden radyoloji görüntülerine erişim sağlayabilmektedir (Teletıp, 2022).

Tele-dermatoloji

Tele-dermatoloji, hastaları dijital ve bilgilendirici teknolojilerle değerlendiren bir uygulamadır (Perednia ve Brown, 1995). Tele-dermatoloji uygulaması, dijital

çağda hızla gelişen teknolojiler sayesinde teletıpın en hızlı gelişen bölümünü oluşturmaktadır (Massone vd., 2008). Uygulama, temelde hastanın görüntülerini, videolarını ve fotoğraflarını demografik ve klinik verileriyle birlikte aktarır, bu yolla tanı konulmasını ve mümkünse tedavi uygulanmasını sağlamak için telekomünikasyon teknolojilerini kullanmaktadır (Perednia ve Allen, 1995; Perednia ve Brown, 1995). Tanı ve tedavinin yanı sıra triaj ve danışma gibi değişik amaçlarla da kullanılabilir. Ek olarak, birinci basamak sağlık kuruluşlarından ikinci veya üçüncü basamak dermatoloji kliniklerine hastaların yönlendirilmesinde kullanılmaktadır (Massone vd., 2007).

Tele-dermatolojinin kullanılmasında depola ve gönder (ilet) ile gerçek zamanlı (video konferans) tele-dermatoloji olarak iki yöntem kullanılmaktadır (Baba vd., 2005; Kvedar vd., 1997). Depola ve gönder yöntemi hastanın uzman ya da pratisyen hekim tarafından demografik ve klinik verilerinin kaydedilmesini kapsamaktadır. Uzman kişiler hastanın fotoğrafını çekerek, resimlerin depolanmasını ve tele-dermatoloji merkezine aktarılmasını sağlamaktadır (Eedy ve Wootton, 2001). Sonrasında klinik kapsamında değerlendirilecek olan resimler toplanarak dijital ortamda saklanmaktadır (Kanthraj ve Srinivas, 2007). Gerçek zamanlı tele-dermatoloji yöntemi de canlı video izleme ve paylaşma cihazlarını kullanarak birden fazla sayıdaki klinik arasında eş zamanlı hasta değerlendirmesine olanak sağlamaktadır (Eedy ve Wootton, 2001). Bu sistem, canlı ve etkileşimli bir danışma ve teşhis sürecini gerçekleştirebilmek için senkronize video ve ses hizmetlerine ihtiyaç duymaktadır (Kalidayan ve Venkitakrishnan, 2009). Depola ve gönder yönteminin hasta ile karşılıklı iletişim kurmaması, gerçek zamanlı uygulamanın ise pahalı teknolojik gereksinimlere ihtiyaç duymasından dolayı iki yöntemin de dezavantajlara sahip olduğu bilinmektedir (Ceyhan ve Baysal, 2003). Buna rağmen Phillips vd. (1998), yüz yüze muayene ve tele-dermatolojik değerlendirme arasında yüksek tanılabilirlik (%77.2) olduğunu rapor etmektedir.

Tele-dermatoloji, uzak ya da gelişmemiş topluluklara dermatolojik destek sağlamak için de yararlı bir teknoloji olarak görülmektedir (Norton vd., 1997). Hollanda, tele-dermatoloji uygulamasını aile hekimliği sistemi üzerinden ve akıllı telefonlardaki mobil uygulamalarla olmak üzere iki şekilde yapmaktadır. Aile hekimliği kapsamında, hekimlere tele-tıp entegrasyonu ve görüntülerin sisteme yüklenmesine dair eğitim verilmektedir. Sonrasında uzmanlar kendilerine başvuran hastaların sorunlu bölgelerinin fotoğraflarını çekip uzman hekimlere yönlendirmektedir. Uzman hekimden gelen yanıtı göre hastaya uygun ilaç yazılmaktadır. Akıllı telefonlarla tele-dermatoloji uygulaması gerçekleştirmek için kullanıcılar telefonlarına “myskinpal ve firstderm” gibi uygulamaları indirmektedir. Bu uygulamalar, teşhis edilmesini istediğiniz cilt sorununuzun fotoğrafını çektikten sonra cildiye uzmanına göndermenizi sağlamaktadır. Fotoğraflar uzmana gönderilmeden önce hangi bölgede yer aldığı, belirtileri, ne zaman görülmeye başladığı ve kişisel bilgiler de eklenmelidir. Uzman kişiler tüm bilgileri derleyerek,

hastaneye gidilmesini ya da yazacağı ilaçları kullanmasını tavsiye etmektedir. Bu uygulamaların bir kısmı ücretli olabilirken bir kısmı da ücretsiz olarak hizmet vermektedir (Kılıç, 2017).

Telepatoloji

Teletipin alt kümelerinden biri olan telepatoloji, telekomünikasyon sistemleri yardımıyla uzaktan teşhis konulabilmesi için patolojik ya da mikroskopik görüntülerin gözden geçirilmesi uygulamasıdır (Chai Ling ve Krishnappa, 2012; Ayyad, 2011). Tele patoloji, ilk ortaya çıktığı dönemlerde araştırma ve eğitim amaçlarıyla kullanılmıştır. Sonrasında ise uzak mesafelerdeki patoloğlardan yardım alarak tanı koymak, danışmak (konsültasyon) ve ameliyat sırasında inceleme (frozen) yapabilmek amacıyla yararlanılmıştır (Memorial, 2022). Uygulama kapsamında patoloji uzmanı görüntüleri mikroskop ile değil monitör yardımıyla görebilmektedir (Chai Ling ve Krishnappa, 2012; Ayyad, 2011). Örneğin karaciğer yağlanmasının ölçümü, tümörün ne kadar büyük olduğunun tespit edilmesi, tümör dokusunun cerrahi sınırlara olan mesafesinin tespiti gibi alanlarda kullanılabilir (Memorial, 2022). Telepatoloji sorunsuz şekilde uygulandığında bireysel ve operasyonel düzeyde avantajlar sağlamaktadır. Bireysel düzeydeki avantajlarına bakıldığında; patoloğ azlığının oluşturduğu sorunların önüne geçilmesi ve patoloğlar arasında zor vakaların tartışılmasını kolaylaştırması gibi yararlarının olduğu gözlenmektedir (Chai Ling ve Krishnappa, 2012). Operasyonel düzeyde ise, hastalıkların daha erken teşhis edilmesine ve buna bağlı olarak da erken tedaviye başlanmasına olanak sağlamaktadır (Munabil vd., 2008).

Türkiye’de 11 hastanesi ile hizmet veren Memorial Sağlık Grubu ulusal düzeyde kullandığı tele patoloji sistemini uluslararası seviyeye taşımayı hedeflemektedir (Memorial, 2022). Telepatoloji sistemleri, gelişmekte olan ülkeler dahil olmak üzere dünya çapında birçok hastane tarafından kullanılmaktadır (Sankaye ve Kachewar, 2011). Örneğin Kuveyt’te telepatoloji teknolojisi yaklaşık olarak 10 yıl önce kullanılmaya başlanmıştır (Buabbas vd., 2021).

Telepatoloji sisteminin başarısını, kullanıcıların bakış açısıyla değerlendiren (sistem kalitesi, bilgi kalitesi, teknik hizmet kalitesi, kullanıcı memnuniyeti ve faydaları açısından) bir çalışma yapılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre kullanıcıların çoğunluğu sistem kalitesinden memnun iken bilgi kalitesi ve teknik destek hizmetlerinden pek memnun olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Sistemin iyi işlemesine ve uygulanmasında başarılı olunmasına rağmen, patoloğların yetersiz teknik hizmetlerden dolayı memnun olmadıkları görülmektedir (Buabbas vd., 2021).

Tele-konsültasyon

Tele-konsültasyon, konsültasyon hizmetinin iletişim araçları kullanılarak gerçekleştirilmesi sürecidir (Bice-Urbach vd., 2018). Konsültasyon sürecinde uzman hekim ve diğer sağlık uzmanları hastalık teşhisi ve tedavisi konusunda görüş alışverişi yapmaktadır (Güleş ve Özata, 2005). Görüş alışverişi için telefon, mobil

cihazlar, video konferans, internet ve mesajlaşma uygulamaları kullanılabilir. Ancak sıklıkla video konferans yönteminin kullanıldığı bilinmektedir (AACAP, 2008). Tele tıp alanı içerisinde önemli bir konuma sahip olan tele-konsültasyon hizmeti, tıbbın pek çok alanında kullanılarak, uzun seyahatlerin yapılmasını ve seyahat giderlerinin artmasını engellemektedir (Fischer vd., 2018; Bice-Urbach vd., 2018).

Tele-konsültasyon, sağlık uzmanı/hasta - hasta yakını arasında ve sağlık uzmanı - sağlık uzmanı arasında gerçekleştirilebilmektedir. Sağlık uzmanı/hasta - hasta yakını arasındaki konsültasyon sürecinde; 112'ye gelen acil çağrıya göre sağlık uzmanları hastadan ya da hasta yakınından bilgiler alarak ambulans yönlendirmekte ve önerilerde bulunarak ilk müdahaleyi başlatabilmektedir (Thakore vd., 2002). Sağlık uzmanı - sağlık uzmanı arasındaki süreçte ise, sağlık uzmanı diğer bir sağlık uzmanından acil müdahale, tedavi süreci ve teşhis koyma konularında yardım alabilmektedir (Güleş ve Özata, 2005).

Cormi vd. (2018), huzurevinde gerçekleştirdiği çalışmasında, konsültasyonun halk sağlığının önemli bir parçası olabileceğini, sağlık çalışanlarının hastalık kapma risklerinin azalacağını, azalan personele rağmen bakımların aksamayacağını belirtmiştir. İspanya ve İsveç arasında uygulanan protokol kapsamında, İsviçre hastanelerinde tedavi alan hastaların radyoloji filmleri tele-konsültasyon yöntemi ile İspanya hastanelerindeki radyologlar tarafından incelenebilmektedir (Karl vd., 2006).

Tele-psikiyatri

Tele psikiyatri, tele tıp hizmetlerinin psikiyatride uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Recupero ve Fisher, 2014). Bilgisayarların yaygınlaşması ve güvenilir iletişim sistemlerinin gelişmesiyle tele psikiyatri yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur (Bal vd., 2015). Anksiyete bozuklukları, uyku düzensizlikleri, majör depresyon, bipolar ve panik bozukluk, fobiler, travma sonrası stres bozukluğu gibi rahatsızlıkların tedavilerinde kullanılabilir (İthman vd., 2017; Chan vd., 2015). Bunların yanı sıra hastalığın takip edilmesi, hastalıkların tekrar edilmesini önlemek, ilaç takibi, tedaviye devam edilmesinin sağlanması ve psiko eğitim gibi amaçlarla da kullanılabilir (Naslund vd., 2015). Tedavilerin gerçekleştirilmesi için video konferans, sabit ve telefon hatları, internet ve ek cihazlar gibi yöntemlerden yararlanılmaktadır (Kasckow vd., 2014). Bunlar arasında yer alan video görüşme sistemi tele psikiyatride en yaygın olarak kullanılan yöntemdir (Wang ve Alexander, 2014). Görüşme sırasında doktor ve hasta birbirlerini sesli, görüntülü ve fiziksel olarak görme imkanı elde etmektedir (Holton vd., 2014). Bu imkânlar, tanınma korkusuyla tedaviye başvuramayan, maddi olanaklar nedeniyle doktora ulaşım sağlayamamış kişilerin tedavilerinde olumlu etkiler sağlamaktadır (Rudolf, 2011).

Günümüz teknoloji çağında, online terapi uygulayan ve online terapi uygulamasını talep eden kişilerin sayısı gittikçe artış göstermektedir. Yapılan pek çok çalışma, online terapilerdeki olumlu bulguları desteklerken (Bozkurt, 2013), telefon aracılığı ile yapılan eğitim ve danışmanlık hizmetlerinin hastaların tekrarlı yatışlarını, hastanede kalış sürelerindeki azalmayı ve ilaç uyumlarını artırdığını göstermektedir (Craig ve Patterson, 2005; Rowe vd., 2008). Örneğin, şizofren hastası ve yakınlarına uygulanan telefonla takip sisteminin hastaların erken taburcu olmalarına ve topluma uyumlarının artmasına yardımcı olduğu bilinmektedir (Beebe ve Tian, 2004; Rowe vd., 2008). İngiltere’de ruh sağlığı alanında video konferans yönteminin kullanıldığı bir çalışmada, bu yolla verilen psikiyatrik hizmetlerin maliyet avantajı ve memnuniyet artışı sağladığı belirlenmiştir (Norman, 2006).

Türkiye’de ruh sağlığı alanında yardım ve danışmanlığa ihtiyacı olan bireylere hizmet veren tele psikiyatri hatları bulunmaktadır. Alo 171 hattında, sigarayı bırakmak isteyip bırakamayan bireylere danışmanlık hizmeti verilmektedir. Danışmanlık hizmeti veren personel sigarayı bırakma konusunda eğitim almıştır. Personel danışanlara sigarayı neden bırakması gerektiği, risk grubunda olduğu hastalıklar, bıraktığı durumda vücudunda olacak değişim ve gelişmeler konusunda bilgi sunmaktadır. Ek olarak, personel tarafından danışanlara belli aralıklarla dönüş yapılarak takip edilmeleri sağlanmaktadır (Sağlık Bakanlığı Danışma Hattı ALO 171, 2022). Uyuşturucu ile Mücadele ve Destek hattı olan Alo 191, bu maddeleri bırakmak isteyen kişilerle motivasyon görüşmeleri yapmak, maddeyi kullanan bireylerin ailelerini iletişim konusunda bilgilendirmek, bağımlı kişileri tedaviler konusunda bilgilendirmek ve tedavi merkezlerine yönlendirmek gibi hizmetler sunmaktadır. Hat kapsamında uyuşturucu madde kullananlar ve bırakmak isteyenler, yakın çevresinden birinin bu maddeleri kullandığından şüphe edenler, bu maddelerden çocuklarını ve yakınlarını korumak isteyenler, bağımlılık bilgisinin üçüncü kişi ve kurumlarca bilinmesini istemeyenler, bu maddeleri daha önce bırakmış olmasına rağmen yeniden kullanma isteği olanlar yardım alabilmektedir (Sağlık Bakanlığı Uyuşturucu ile Mücadele Danışma ve Destek Hattı, 2022).

Telerehabilitasyon

Son yıllarda öne çıkan tele tıp uygulamaları arasında yer alan telerehabilitasyon, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılarak hastalara rehabilitasyon hizmetlerinin sunulmasını ifade etmektedir (Pastora-Bernal vd., 2017; Dodakian vd., 2017; Rogante vd., 2015). Telerehabilitasyon uygulaması video konferans sistemleri, sensör tabanlı teknolojiler ve sanal gerçeklik tabanlı uygulamalar yardımıyla gerçekleştirilebilmektedir (Russell, 2007). Örneğin ev tabanlı (video konferans) rehabilitasyon kullanımının artırılması amacıyla gerçekleştirilen bir uygulama kalça kırığı olan hastalar için tasarlanmıştır. Amaç kalça kırığı olan hasta ve yakınlarına rehabilitasyon sürecinin geliştirilmesi adına yardımcı olmaktır. Bu amaçla web tabanlı bir platform ile telerehabilitasyon anlaşması tasarlayarak sonrasında bunu

evde yapılan ayaktan rehabilitasyon uygulaması ile karşılaştırmak amaçlanmıştır (Ortiz-Pina vd., 2019). Diğer bir telerehabilitasyon hizmeti olan video konferans yöntemine ilişkin 2018 yılında bir çalışma yapılmıştır. Araştırma, uzaktan ve yüz yüze ortopedik danışmanlık alan hastaların memnuniyetlerini karşılaştırmıştır. İki grup arasında fark gözlenirse de, uzaktan yapılan danışmanlığın tedavinin sürekliliği açısından önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Buvik vd., 2018). Anlaşılacağı üzere uygulama, evde bakım hizmetleri kapsamında sunulan tedavilerin mobil uygulamalarla uzaktan yapılabilmesi sayesinde maliyet tasarrufu sağlamaktadır. Bu kapsamda müdahale, denetleme, eğitim ve danışma gibi hizmetler verilebilmektedir (Gilbert vd., 2018).

Telerehabilitasyon hizmetleri, sunulan hizmetlerin kalitesini artırmak için de kullanılabilir. Hastaların çoğu hastane içindeki faydalandığı hizmetlerden belli bir süre kapsamında yararlanabilmektedir. Tedavisi tamamlanan hastalar, evde devam etmesi gereken egzersizler konusunda sorunlar yaşayabilmektedir. Dean vd. (2005) de hastaların evde devam etmesi gereken egzersizleri ihmal ettiği ya da yapmadığını ifade etmektedir. Yaşanan bu sorunlar nedeniyle, telerehabilitasyon hizmetleri geleneksel tedavileri tamamlayıcı özelliği ile önem kazanmaktadır (Ullberg vd., 2016).

Musküloskeletal (kas dokusu ve iskelet sistemi ile ilgili) kökenli patolojik vakaların değerlendirilmesi ve tedavisinde, sıklıkla teknoloji tabanlı yöntemlerin kullanıldığı bilinmektedir. Artan yaşlı nüfus sayısına bağlı olarak da fizyoterapi ve rehabilitasyon uygulamalarına başvurularda yaşanan artışlar telerehabilitasyon hizmetlerinin talebini artırmaktadır (Pastora-Bernal vd., 2017; Mani vd., 2017).

Tele-hemşirelik

Tele-hemşirelik Yunanca'da mesafe anlamına gelen "telos" kelimesinden gelmektedir. Tele-hemşirelik "hastalara uzaktan hemşirelik hizmetleri sunabilmek için telekomünikasyon sistemlerinin kullanılması" olarak tanımlanmaktadır (Edmunds, 2010). Benzer olarak Amerikan Ayakta Bakım Hemşireleri Akademisi (AAACN) de tele-hemşireliği, hemşirelik alanında telekomünikasyon teknolojileri aracılığıyla sağlanan bakım ve hizmetlerin sunumu, yönetimi ve koordinasyonu olarak tanımlamaktadır (Amerikan Ayakta Bakım Hemşireleri Akademisi (AAACN), 2004). Amerikan Hemşireler Birliği (ANA) bu tanımlara hastaların sağlık durumları hakkında bilgi edinilmesi ve hasta eğitimi gibi uygulamaları da dahil etmektedir (Pazar vd., 2015). Tele hemşirelik hizmetleri, farklı mesafelerde verilen her türlü hemşirelik bakımı ve hizmetini içine almaktadır. Bu bakım ve hizmetler sağlanırken, zaman ve mesafe engellerini ortadan kaldırabilmek için telefon, faks, elektronik posta, internet, video izleme ve interaktif video gibi çok çeşitli telekomünikasyon teknolojilerinden yardım alınmaktadır (AAACN, 2004).

Tele-hemşirelik işlevi kapsamında hastalara, tele bakım, tele triyaj, tele ev bakımı hemşireliği, email ile danışmanlık ve uzaktan eğitim hizmetlerini

sunmaktadır (Şenyüz ve Şentürk, 2017)4. Ağrı yönetimi, kalp zayıflığı, yara bakımı, fiziki muayeneler, çocuk ve bebeklerin takibinde de tele- hemşirelik uygulaması kullanılmaktadır (Schaumberg, 2020)5. Uygulama kapsamında hemşireler, hastaların bilgilerini toplayıp, yorumlayıp ve uygun sağlık alanlarına yönlendirmektedir. Örneğin, sosyal ve sağlık bakımı hizmeti ihtiyacı olan bireylerin alarm ve diğer donanımlarını içeren sistemlerinin takip edilmesi, kalp yetmezliği olanların kalp ve akciğerlerinin dinlenilmesi, kan şekeri takibinin yapılması, şeker hastalarının insülin dozunu doğru yapıp yapmadığının kontrol edilmesi bu kapsamda yer almaktadır (Lorentz, 2008; Pazar vd., 2015).

Dünyadaki tele-hemşirelik örneklerine bakıldığında; İzlanda'da sorunlu ya da özel ihtiyaç sahibi çocukları olan annelere tele-hemşirelik kapsamında verilen danışmanlıkların anneleri rahatlattığı saptanmıştır. Danimarka'da sırt ağrısı çeken hastalara yapılan telefon danışmanlığının hastane başvurusu ve yatışlarını azalttığı görülmüştür. İngiltere'de yapılan bir araştırmaya göre, 7/24 telefon danışmanlık hizmeti veren merkezlerin arayan hastaları ilgili alanlara yönlendirmesiyle acil yükünün %40 azaldığı tespit edilmiştir. ABD'de diyabet hastalarının 3 ay süreyle takip edildiği çalışmada hastaların şeker seviyeleri ve kilolarında düşüşler olduğu gözlemlenmiştir (Pazar vd., 2015; Whitlock vd., 2000; Hagan vd., 2000; Barnett ve Scheetz, 2003; Öz, 2010). Bilik (2006), kalça protezi operasyonu geçirmiş olan hastaların eve gönderildikten sonra iyileşme sürecinin telefonla takip edilmesinin iyileşme sürecinde etkili olduğunu belirtmektedir. Sezgin (2013) tip2 diyabet hastalıklı kişilerin cep telefonlarına gönderilen kısa mesajların kan şekerlerinin kontrol edilmesi ve yaşam tarzında değişiklik yapmaları konusunda teşvik edici olduğunu doğrulamaktadır.

SONUÇ

30 yıllık bir geçmişe dayanan teletıp uygulamasının, teknoloji ve tedaviyi uzaktan birleştirebilen bir sistem olduğu bilinmektedir. 21. yüzyılda teknolojinin gelişimi ve herkes tarafından erişilebilir hale gelmesiyle teletıp cihazlarına erişim de kolaylaşmıştır. Artık, kırsal ve kentsel alanda yaşayan bireyler sağlık hizmeti sunan bir sağlayıcıyla kolaylıkla bağlantı kurabilmektedir. Doktorlar hasta kişileri muayenehanesine getirmeden teşhis koyabilmektedir. Teletıp programları; hastaneden akademik tıp merkezlerine, rehabilitasyon merkezlerinden askeri tesislere, ruh sağlığı merkezlerinden evde bakım hizmetlerine kadar pek çok alana yayılan popüler bir uygulama haline gelmiştir. Dünya da 1950'li yıllarda uygulanmaya başlanan tele tıp uygulamaları, Türkiye'de ise 2000'li yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır. Buna rağmen ülkemizde pek çok alanda teletıp uygulamaları kullanılmaktadır. Örneğin; tele-cerrahi, teleradyoloji, tele-dermatoloji, telepatoloji, tele-konsültasyon, telepsikiyatri ve telerehabilitasyon bunlar arasında yer almaktadır. E-nabız uygulaması sayesinde de muayene, inceleme ve tedavilerin nerede yapıldığına bakılmaksızın tıbbi öz geçmişe erişim sağlanabilmektedir. Günümüzde teletıp uygulamalarının daha da genişleyerek farklı alanlarda uygulanması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Allen, A. (1994), Telemedicine and Teleradiology. *Telemedicine Today*, 2(3), 6–7.
- American Academy of Ambulatory Care Nursing (AAACN), Ambulatory Care Nursing Administration and Practice Standards (2004). <https://www.aaacn.org/publications-news/news-headlines#> (E.T.: 12.10.2022).
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (AACAP). (2008). Practice Parameter for Telepsychiatry with Children and Adolescents. *Journal of the American Academy for Child and Adolescent Psychiatry*, 47(12), 1468–1483.
- Ayad, E. (2011). Virtual Telepathology in Egypt, Applications of WSI in Cairo University. *Diagnostic pathology*, 6(1), 1-3.
- Baba, M., Seçkin, D., Kapdağlı, S. ve Eryılmaz, A. (2005). Yeni Bir Teledermatoloji Uygulaması Depola ve Gönder Yönteminin Web Kameralarıyla Birlikte Kullanımı. *Türkderm*, 39(3), 199-203.
- Bal, U., Yılmaz, E., Tamam, L. ve Çakmak, S. (2015). Telepsikiyatri: Şimdi ve Burada. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, 7(2), 136–48.
- Barnett, J. E. ve Scheetz, K. (2003). Technological Advances and Telehealth: Ethics, Law, and the Practice of Psychotherapy. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 40(1-2), 86.
- Beebe, L.H. ve Tian, L. (2004). TIPS: Telephone Intervention Problem Solving for Persons with Schizophrenia. *Issues Ment Health Nurs*, 25(3), 317-29.
- Benschoter, R.A., Eaton, M.T. ve Smith, P. (1965). Use of Videotape to Provide Individual Instruction in Techniques of Psychotherapy. *Academic Medicine*, 40(12), 1159–1161.
- Bice-Urbach, B., Kratochwill, T. ve Fischer, A. J. (2018). Teleconsultation: Application to Provision of Consultation Services for School Consultants. *Journal of Educational & Psychological Consultation*, 28(3), 255–278.
- Bilik, Ö. (2006). Kalça Protezi Uygulanmış Hastaların Evde Telefonla İzlenmesinin İyileşmeye Etkisi. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Bonvissuto, K. (2010). Coming of age. Telemedicine is Maturing. It Can Increase Patient Access—and Maybe Even Your Income. *Med. Econ.* 87(11), 14-8.
- Bozkurt, İ. (2013), Psikolojik Yardım Uygulamalarında Yeni Trend: Online Terapiler. *Journal of Human Sciences*, 10(2), 130–46.
- Buabbas, A. J., Mohammad, T., Ayed, A. K., Mallah, H., Al-Shawaf, H. ve Khalfan, A. M. (2021). Evaluating the Success of the Tele-Pathology System in Governmental Hospitals in Kuwait: An Explanatory Sequential Mixed Methods Design. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 21(1), 1-12.
- Buvik, A., Bergmo, T. S., Bugge, E., Smaabrekke, A., Wilsgaard, T., & Olsen, J. A. (2019). Cost-Effectiveness of Telemedicine in Remote Orthopedic Consultations: Randomized Controlled Trial. *Journal of Medical Internet Research*, 21(2), 11330.
- Ceyhan, A.M. ve Baysal, M. (2003). Teledermatoloji, *TÜRKDERM*, 37(1), 58-62
- Chai Ling, L. ve Krishnappa, P. (2012). Telepathology-An Update. *Int J Collaborat Res Internal Med Public Health*, 4:12.
- Chan, S., Parish, M. ve Yellowlees, P. (2015). Telepsychiatry Today. *Current Psychiatry Reports*, 17(11), 1-9.
- Choi, P. J., Oskouian, R. J. ve Tubbs, R. (2018). Telesurgery: Past, Present, and Future. *Cureus*, 10(5), e2716.
- Cormi, C., Chrusciel, J., Laplanche, D., Dramé, M. ve Sanchez, S. (2020). Telemedicine in Nursing Homes During the COVID-19 Outbreak: A Star is Born (again). *Geriatrics & Gerontology International*.
- Craig, J. ve Patterson, V. (2005). Introduction to the Practice of Telemedicine. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 11(1), 3-9.
- Dean, S. G., Smith, J. A., Payne, S. ve Weinman, J. (2005). Managing Time: An Interpretative Phenomenological Analysis of Patients' and Physiotherapists' Perceptions of Adherence to Therapeutic Exercise for Low Back Pain. *Disability & Rehabilitation*, 27(11), 625-636.

- Dodakian, L., McKenzie, A.L., Le, V., See, J., Pearson-Fuhrhop, K., Burke Quinlan, E. et al. (2017). A Home-Based Telerehabilitation Program for Patients With Stroke. *Neurorehabil Neural Repair*, 31(10-11), 923-33.
- Edmunds, M. W. (2010). Telehealth, Telenursing and Advanced Practice Nurses. *MedScape*.
- Eedy, D. J. (2001). Wootton R. Teledermatology: A Review. *Br J Dermatol*, 144, 696-707.
- E-nabız, E-Nabız (2022). <https://enabiz.gov.tr/Yardim/Index> (E. T.: 08.09.2022).
- Ertek, S. (2011). Endokrinolojide Tele-Sağlık ve Tele-Tıp Uygulamaları. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2, 126-130
- European Society of Radiology (ESR). (2016). European Society of Radiology (ESR) and Report of the 2015 Global Summit on Radiological Quality and Safety. *Insights into Imaging*, 7, 481-484.
- Fischer, A. J., Erchul, W. ve Schultz, B. (2018). Teleconsultation as the New Frontier of Educational and Psychological Consultation: Introduction to the Special Issue. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 28(3), 249-254.
- Gilbert, A.W., Jaggi, A. ve May, C.R. (2018). What is the patient acceptability of real time 1:1 videoconferencing in an orthopaedics setting? A systematic review. *Physiotherapy*, 104(2), 178-86.
- Güleş, H.K. ve Özata, M. (2005). *Sağlık Bilişim Sistemleri*. İstanbul: Nobel Yayınevi.
- Hagan, L., Morin, D. ve Lépine, R. (2000). Evaluation of Telenursing Outcomes: Satisfaction, Self-Care Practices, and Cost Savings. *Public Health Nursing*, 17(4), 305-313.
- Heyes, R., Hachach-Haram, N., Luck, J.E., Billingsley, M.L. ve Greenfield, M.J. (2017). The Role of Augmented Reality Telesurgery in Promoting Equity in Global Surgery. *Diversity and Equality in Health and Care*, 14(3), 119-121.
- Holton, A., Brantley, T. ve Duda, A. (2014). Telepsychiatry in North Carolina: Mental Health Care Comes to You. *North Carolina Insight*, 24, 2-15.
- Ithman, M., Aggarwal, A. ve Mekala, H.M. (2017). Telepsychiatry: Current Outcomes and Future Directions. *International Journal of Clinical Psychiatry and Mental Health*, 5, 46-50.
- Kaliyadan, F. Ve Venkitakrishnan, S. (2009). Teledermatology: Clinical Case Profiles and Practical Issues. *Indian J Dermatol Venereol Leprol*, 75, 32-35.
- Kanthraj, G.R. ve Srinivas, C.R. (2007). Store and Forward Teledermatology. *Indian J Dermatol Venereol Leprol*, 73, 5-12.
- Stroetmann, K. A., Jones, T., Dobrev, A. ve Stroetmann, V. N. (2006). *eHealth is Worth it. The economic benefits of implemented eHealth solutions at ten European sites*. Luxembourg: eHealth Impact,
- Kasckow, J., Felmet, K., Appelt, C., Thompson, R., Rotondi, A. ve Haas, G. (2014). Telepsychiatry in the Assessment and Treatment of Schizophrenia. *Clin Schizophr Relat Psychoses*, 8(1), 21-27A.
- Kılıç, T. (2017). E-Sağlık, İyi Uygulama Örneği; Hollanda. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(3), 203-217.
- Kvedar, J.C., Edwards, R.A., Menn, E.R., Mofid, M., Gonzalez, E., Dover, J. et al. (1997). The Substitution of Digital Images for Dermatologic Physical Examination. *Arch Dermatol*, 133, 161-7.
- Lorentz, M.M. (2008). Telenursing and Home Healthcare the Many Facet of Technology. *Home Healthc Nurse*, 26, 237-243.
- Mani, S., Sharma, S., Omar, B., Paungmali, A. ve Joseph, L. (2017). Validity and Reliability of Internetbased Physiotherapy Assessment for Musculoskeletal Disorders: A Systematic Review. *J Telemed Telecare*. 23(3), 379-91.
- Marescaux, J., Leroy, J., Gagner, M., Rubino, F., Mutter, D., Vix, M., ... Smith, M. K. (2001). Transatlantic Robot-Assisted Telesurgery. *Nature*, 413(6854), 379-380.
- Massone, C., Hofmann-Wellenhof, R., Ahlgrimm-Siess, V. et al. (2007). Melanoma Screening with Cellular Phones. *PLoS One*, 2(5), 483.
- Massone, C., Wurm, E.M., Hofmann-Wellenhof, R. et al. (2008). *Teledermatology: An Update. Semin Cutan Med Surg*, 27, 101-105.

- Medicalnews, Türkiye’de 100 bin kişiye 5 radyolog düşüyor (2021). <https://www.medikalnews.com/turkiyede-100-bin-kisiye-5-radyolog-dusuyor/> (E. T.: 14.09.2022).
- Memorial, Dijital Patoloji (2022). <https://patoloji.memorial.com.tr/Home/DijitalPatoloji> (E.T.: 20.09.2022).
- Munabi, I.G.K., Isyagi, M.M., Royall, J. ve Sewankambo, N.K. (2008). Static telepathology in a rural African hospital setting: a pilot experience by Makerere University Faculty of Medicine. *CATAI*.
- Naslund, J.A., Marsch, L.A., McHugo, G.J. ve Bartels, S.J. (2015). Emerging mHealth and eHealth Interventions for Serious Mental Illness: A Review of the Literature. *J Ment Health*, 24(5), 321-32.
- Norman, S. (2006). The Use of Telemedicine in Psychiatry. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 13, 771-7.
- Norton, S.A., Burdick, A.E., Phillips, C.M. et al. (1997). Tele dermatology and Underserved Populations. *Arch Dermatol*, 133, 197-200.
- Ortiz-Piña, M., Salas-Fariña, Z., Mora-Traverso, M., Martín-Martín, L., Galiano-Castillo, N., García-Montes, I. et al. (2019). A Home-Based Tele-Rehabilitation Protocol for Patients with Hip Fracture Called Activehip. *Res Nurs Health*, 42(1), 29-38.
- Öz, F. (2010). *Sağlık Alanında Temel Kavramlar: Hemşirelik*. Ankara: Mattek Matbaacılık.
- Özkan, H., Ergin, T., Osman, O., Dandin, Ö., Teomete, U. ve Tulum, G. (2015). Travmatik Dalak Yaralanmalarının Tespitinde Tele-Tıp Uygulaması. *Medical Technologies National Conference, TIPTEKNO*.
- Özman, O. (2020). 5G Uzaktan Cerrahi. İçinde C. Özlü (Editör), *Sağlıkta Yeni Nesil Teknolojiler* (s. 119-124). Ankara: Akademisyen Yayın.
- Pastora-Bernal, J.M., Martín-Valero, R., BarónLópez, F.J. ve Estebanez-Pérez, M.J. (2017). Evidence of Benefit of Telerehabilitation After Orthopedic Surgery: A Systematic Review. *J Med Internet Res*, 19(4), 142.
- Pazar, B., Taştan, S. ve İyigün, E. (2015). Tele Sağlık Sisteminde Hemşirenin Rolü. *Bakırköy Tıp Dergisi*, 11(1), 1-4
- Perednia, D.A. ve Allen, A. (1995). Telemedicine Technology and Clinical Applications. *JAMA*, 273(6), 483-488.
- Perednia, D.A ve Brown, N.A. (1995). Tele dermatology: One Application of Telemedicine. *Bull Med Libr Assoc*, 83, 42-47.
- Phillips, C.M., Burke, W.A., Allen, M.H., Stone, D. ve Wilson, J.L. (1998). Reliability of Telemedicine in Evaluating Skin Tumors. *Telemedicine Journal*, 4(1), 5-9.
- Radyoloji Grubu, Teleradyoloji & Raporlama (2021). <https://www.radyoloji grubu.com/teleradyoloji-5/> (E.T.: 16.09.2022).
- Recupero, P. ve Fisher, C.E. (2014). APA Resource Document on Telepsychiatry and Related Technologies in Clinical Psychiatry. *Tele psychiatry in Clinical Psychiatry. American Psychiatric Association Council on Psychiatry and Law*, 1-18.
- Rogante, M., Kairy, D., Giacomozzi, C. ve Grigioni, M.A (2015). Quality Assessment of Systematic Reviews on Telerehabilitation: What Does the Evidence Tell Us?. *Ann Ist Super Sanita*, 51(1), 11- 8.
- Rowe, N., Gibson, S., Morley, S. ve Krupinski, E.A. (2008). Tenyear Experience of A Private Nonprofit Telepsychiatry Service. *Telemedicine Journal and EHealth*, 14(10), 1078-86.
- Rudolf, J.N. (2011). Effectiveness of Telepsychiatry: An Integrative Literature Review. Master’s Thesis. ABD: Montana State University.
- Russell, T. G. (2007). Physical Rehabilitation Using Telemedicine. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 13(5), 217-220.
- Sağlık Bakanlığı Danışma Hattı ALO 171, Sigara Bırakma Danışma Hattı (2022). <https://alo171.saglik.gov.tr> (E.T.: 21.09.2022).
- Sağlık Bakanlığı Uyuşturucu İle Mücadele Danışma ve Destek Hattı, ALO 191 (2022). <https://alo191.saglik.gov.tr/TR-50313/alo-191-uyusturucu-ile-mucadele-danisma-ve-destek-hattini-kimlere-hizmet-sunar-.html#> (E.T.: 21.09.2022).

- Sankaye, S. ve Kachewar, S. (2011). Telepathology for Effective Healthcare in Developing Nations. *Australas Med J*, 4(11), 592-595.
- Schaumberg, L. (2020). Advanced Practice Telenursing Through A Pandemic. *J Psychosoc Nurs Ment Health Serv*, 58(9), 4-6.
- Sezgin, H. (2013). Tip 2 Diyabetli Hastalara Verilen Diyabet Eğitiminin ve Telefon İletişimi İle Takibinin Metabolik Değişkenlere Etkisinin Değerlendirilmesi. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Sood, S. (2006). Telesurgery. Wiley Encyclopedia of Biomedical Engineering. *Copyright & 2006 John Wiley & Sons, Inc.* https://www.researchgate.net/publication/229678076_Telesurgery (E.T.: 02.03.2022).
- Sorrells-Jones, J., Tschirch, P. ve Liang, M.A.S. (2006). Nursing and Telehealth: Opportunities for Nurse Leaders to Shape the Future. *Nurse Leader*, 4(5), 42-58.
- Steinbrook, R. M. (2007). The Age of Teleradiology. *The New England Journal of Medicine*.
- Şenyüz, K.Y. ve Şentürk, S. (2017). Yoğun Bakım Hemşireliği Hizmetlerinde Yeni Bir Kavram: Tele-Hemşirelik. *Ayrıntı Dergisi*, 5, 56.
- Teletıp, Teleradyoloji Sistemi (2022). <https://www.teletip.saglik.gov.tr/#service> (E.T.: 16.09.2022).
- Thakore, S., McGugan, E.A. ve Morrison, W. (2002). Emergency Ambulance Dispatch: Is There A As Efor Triage. *J R Soc Med*, 95, 126-29.
- Türk Radyoloji Derneği, Radyolojik Tetkik Yoğunluğu (2018). <https://www.turkrad.org.tr/assets/slider-photos/Radyolojik-Tetkik-Yogunlugu-Raporu.pdf> (E.T.: 14.9.2022).
- Ullberg, T., Zia, E., Petersson, J. ve Norrving, B. (2016). Perceived Unmet Rehabilitation Needs 1 Year After Stroke: An Observational Study From the Swedish Stroke Register. *Stroke*, 47(2), 539-541.
- Vsee (2022). What is Telemedicine (2022). <https://vsee.com/what-is-telemedicine> (E.T.: 08.09.2022).
- Wang, L. ve Alexander, C.A. (2014). Telepsychiatry: Technology Progress, Challenges, and Language and Transcultural Issues. *Journal of Translational Medicine and Developmental Disorders*, 1, 1-11.
- Whitlock, W.L., Brown, A., Moore, K., Pavliscsak, H., Dingbaum, A., Lacefield, D. ve Xenakis, S. (2000). Telemedicine Improved Diabetic Management. *Military Medicine*, 165(8), 579-584.
- Yıldırım, P., Bakır, A. ve Birinci, S. Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri'nde Web Temelli Teleradyoloji Uygulaması, *Türkmia*.
- Yun, G., Zhaoyi, P. ve Qingqing, C. (2019). China Performs First 5G-Based Remote Surgery on Human Brain, <https://news.cgtn.com/news/3d3d774d7945444e33457a6333566d54/index.html>, (E.T.: 12.10.2022).

TURİZM FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN ETİK DIŞI DAVRANIŞLARA YAKLAŞIMININ İNCELENMESİ

Kamil YAĐCI¹, Mahmut EFENDİ², Süreyya AKÇAY³

GİRİŞ

Günümüzde birçok alanda önemli bir yer tutan etik kavramı özellikle eğitimde üzerinde sıkça tartışılan bir konu haline gelmiştir. Yapılan bu çalışmanın amacını üniversite öğrencilerinin öğrenim hayatları boyunca etik dışı davranışlara yönelik tutum ve davranışları oluşturmaktadır. Bilindiği gibi etik ilke ve davranışlar her alanda olduğu gibi akademik yaşamda da önemli bir yere sahiptir. Üniversite yaşamında etik ilke ve davranışlar kapsamında yalnızca kopya çekmek ya da kopyala-yapıştır şeklinde ödevler hazırlamak gibi davranışlar değil aynı zamanda başka bir öğrencinin fikirlerini kendi fikriymiş gibi göstermek veya öğrencilerden izinsiz kaynaklarını kullanmak gibi davranışlar da gelmektedir. Öğrenciler, kopya çekmek gibi davranışları kuralları yönetmelikler ile belirlenmiş olanlar dışında bazı davranışları etik dışı olduğunu bilmeden de yapabilmektedir. Çalışma kapsamında, öğrencilerin etik dışı davranışlara yönelik tutum ve davranışları tespit edilerek bu davranışların düzeltilebilmesi için çözüm önerileri sunulması planlanmaktadır.

AMAÇ

Bu araştırmanın amacı, öğrencilerin etik dışı davranışlara yönelik tutumlarını belirleyerek bu doğrultuda öğrencilerin akademik öğrenim hayatında yapılabilecek iyileştirmeleri tespit etmektir. Çalışmada ek olarak, öğrencilerin başarıya yönelik istekliliklerini tespit ederek bu tutumlarının etik dışı davranış ile olan ilişkisini incelemek de amaçlanmaktadır. Çalışmada, üniversite öğrenimi gören öğrenciler ile etik davranışlar kapsamında yaklaşımları, arkadaşlık ilişkilerine yönelik duyarlılıkları, erdemliliğe ilişkin tutumları ve etik tutumları değerlendirilerek başarı

1 Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü., ORCID: 0000-0001-8130-7060, e- posta: kyagci@pau.edu.tr

2 Doç. Dr., Bağımsız araştırmacı, ORCID: 0000-0002-7388-5239, e-posta: efendimahmut926@gmail.com

3 Doktora öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Doktora Programı, ORCID: 0000-0002-5176-4444, e-posta: akcaysureyya@gmail.com

tutkuları ile olan ilişkileri incelenecektir. Böylece, öğrencilerin etik davranışa yönelik tutumları ve öğrencileri etik dışı davranışa yönlendiren nedenler tespit edilerek, bu davranışların düzeltilmesine yönelik planlamalar gerçekleştirilebilecektir.

1. LİTERATÜR

Türk Dil Kurumu'na (2022) göre etik “Çeşitli meslek kolları arasında tarafların uyması ve ya kaçınması gereken davranışlar bütünü” ve “ahlaki, ahlakla ilgili” şeklinde tanımlanmaktadır. Etik kavramı, genel anlamda doğru ve yanlışa yönelik davranış kuralları ve ilkelerini açıklamaktadır. Başka bir tanıma göre ise etik “Ahlak felsefesi, ahlaksal olanın özünü ve temellerini araştıran bilim, insanın kişisel ve toplumsal yaşamındaki ahlaksal davranışları ile ilgili sorunları ele alıp inceleyen felsefe dalı” şeklinde ifade edilmiştir (Akarsu, 1984: 68). Etik kavramı genellikle ahlak, yasa, töre gibi kavramlarla ilişkilendirilen bir kavram olarak yaptırımlarının hukuki olmaması boyutuyla yasalardan ayrılmaktadır. Bu doğrultuda akademik etik ise iş etiği kapsamında değerlendirilen ve akademik yaşamda yer alan öğrenciler ve akademisyenler gibi tüm tarafların uyması ve kaçınması gereken kuralları ifade etmektedir.

Büken (2006) bilim etiği veya akademik etiği “başta üniversiteler olmak üzere bütün eğitim ve bilim kuruluşlarında yürütülen faaliyetlerin genel ahlak felsefesine ve mesleki etiğe uygun yapılması” olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda bilimde etik kavramı; “araştırmada etik, eğitimde etik, öğrenci ile ilişkilerde etik, yönetimde etik” kavramlarını içermektedir. Ayrıca akademik etik “bilginin üretim ve teknolojiye dönüşümü, bilginin yayılımı ve öğretilmesi ile bir bütünü ifade etmektedir (Büken, 2006: 167). Simon (1994: 4), akademik etiğin yalnızca bilimselliğin değil, aynı zamanda daha geniş kapsamda sosyal anlamda pek çok konunun tartışılması gereken bir normatif kural olduğunu ifade etmektedir.

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bilimde etik dışı davranış türlerini; disiplinsiz araştırma, yinelenen yayın, sahtecilik saptırma veya aldatmaca, uydurmacılık ve aşırı macilik şeklinde sıralamıştır. Ayrıca kopyacılığın da eğitimde ve toplumda büyük bir sorun olduğunu vurgulamıştır (TÜBA, 2002).

Öğrencilerin projelerde ve ödevlerde intihal yapmaları bunun yanında sınavlarda kopya çekme gibi davranışları içeren etik olmayan davranışlar akademik usulsüzlük kapsamında değerlendirilebilmektedir. Yapılan bir çalışmada öğretmen aday öğrencilerin % 98'inin yükseköğrenim yaşantılarında en az bir kez akademik usulsüzlükle ilgili bir davranış gerçekleştirdiği ve bunu beyan eden öğrencilerin % 77,6'sının bu davranışın akademik usulsüzlük kapsamında değerlendirildiğini bildikleri görülmüştür (Özden, Özden ve Biçer, 2015).

Günümüzde akademik hayatın her düzeyinde görülen kopya çekme davranışı önemli bir akademik problem olarak görülmekte ve bu konuyla ilgili birçok akademik çalışma yapılmaktadır (Tayfun ve Yazıcıoğlu, 2008). “Kopya çekmek” eylemi, Türkçe sözlüklerde genel olarak iki anlamda yer almaktadır: Bunlardan

birincisi, “suret çıkarmak”, ikincisi ise, yazılı bir sınavda bir kaynaktan gizlice yararlanmak şeklindedir (Selçuk, 1995:2). Selçuk (1995) kopya çekmenin insan yetiştirme düzenine kadar götürülebilecek derecede genel bir sorun olduğunu belirterek kopya çekmenin bir zihniyet ve etik sorunu olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu davranışın insanların gelecekteki olumsuz birtakım eylemleri ile sonuçlanabileceğini ifade etmiştir. Seven ve Engin (2008) yaptıkları çalışmada eğitim fakültesindeki öğrencilerin kopya çekmeye duydukları ihtiyaç ve kopya çekme nedenleri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda kopya çekmenin en önemli nedeni olarak dersten kalma korkusu olduğu görülmüş ve bununla beraber yüksek not alamama kaygısı ve buna bağlı olarak bu eylemin artık bir hobi olarak görülmesi gibi psikolojik sebeplerin olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca uygulanan sınav sisteminin ve öğrencilerin sosyal destek algılamalarının da kopya çekmede etkili diğer faktörler olduğu vurgulanmıştır.

Literatürde öğrenci bakış açısı ile etik konusunu ele alan pek çok çalışmaya rastlanmaktadır. Rau ve Durand (2000) tarafından öğrenciler ile gerçekleştirilen bir çalışmada, öğrencilerde akademik etik algısının ve davranışının mevcut olduğu, öğrencilerin bu algı ve davranışlarının ise akademik çalışmaya yönelik bakış açılarına göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Üniversite öğrencileri arasındaki akademik başarı ve akademik etik konusunu inceleyen bir çalışmada (Chee, Pino ve Smith, 2005), kadın öğrencilerin erkek öğrencilere oranla akademik etiğe daha fazla eğilimlerinin olduğu ve kadın öğrencilerin daha yüksek not ortalamasına sahip oldukları belirlenmiştir.

Akademik etik ve akademik performans arasındaki ilişkiyi inceleyen bir diğer çalışmada (Smith ve Pino, 2005), akademik etik algısı yüksek öğrencilerin akademik performansının da yüksek olduğu ve aynı zamanda kadın öğrencilerin daha yüksek akademik ortalamaya sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Van Ness, vd. (2010) tarafından öğrenciler ve çalışanlar ile gerçekleştirdikleri çalışmada iş etiğinin boyutları olarak şunlar belirlenmiştir: özgüven, ahlak/etik, boş zaman, sıkı çalışma, iş merkezli olma, boşa harcanan zaman ve memnuniyetin gecikmesi. Öğrenci ve profesyonel çalışanların karşılaştırıldığı çalışma sonucunda bireysel boyutlarda farklılıklar göstermesine rağmen genel anlamda aynı çalışma etiğine sahip oldukları ortaya konmuştur.

Pelit ve Güçler (2006) öğretmenlik mesleği açısından etik kavramını, genel olarak öğrenciler, toplum ve diğer meslektaşları ile olan ilişkilerde vb. gibi alanlarda uyulması gereken kuralların ve yapılan görevin gerektirdiği sorumlulukların yerine getirilmesi olarak ifade etmişlerdir. Yaptıkları çalışma kapsamında öğretmenlik eğitimi alan öğrencileri etik dışı davranışlara yönelten faktörlere ilişkin olarak “yasal düzenlemelerin eksikliği, okullarda yazılı iş etiği kurallar listesinin olmayışı, etik dışı davranışlar sergileyen meslektaşların fazla yaptırım görmemesi, meslektaşların iş etiğine aykırı davranış göstermeleri, eğitim sistemine ilişkin en üst düzeyde yapılan

düzenlemelerin etik konularını fazla kapsamaması” gibi konuların öne çıktığı belirlenmiştir. Benzer olarak yapılan başka bir çalışmada bilimsel çalışmalarda etik dışı davranışların nedenleri; “bilgi veya donanım eksikliği, kaynağa birebir bağlı kalma, araştırma konularının özgün olmaması, bilimsel çalışma için yeterince zaman ve kaynak ayrılmaması ve bilimsel değerlendirmede niteliğe değil niceliğe önem verilmesi” olarak sıralanmıştır (Keskin, 2017). Görülebileceği gibi öğrencileri etik dışı davranışlara yönlendirebilen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerin bazıları çevre ile ilişkiliyken bazıları kişilere bağlı olarak gelişebilmektedir.

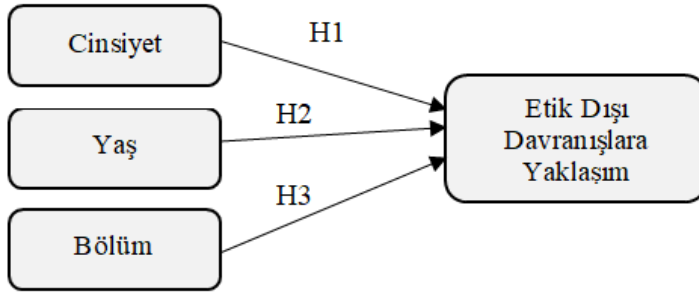
Yükseköğretimde etik konusuna yönelik kuramsal bir çalışmada (Nair, 2014), öğrencilerin bilgilendirilmesinin önemine değinerek tüm paydaşların katılımının sağlandığı ve etik kodların oluşturulduğu sürdürülebilir bir etik ortamın gerekliliğini ifade etmiştir. Keskin Aksakal ve Yücutürk (2020) yaptıkları çalışma ile Eğitim Fakültesi’nde öğrenim gören öğrencilerin etik kavramına ilişkin algılarını metaforlar yolu ile ortaya çıkarmayı amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda öğrencilerin en çok etik kavramında “ahlak, kural, doğruluk, toplum, su, kanun, vicdan ve insan” metaforlarını tercih ettiği belirlenmiştir.

Öner ve Yıldız (2021) bilimsel araştırmalarda etik dışı davranışların önlenmesine yönelik birtakım çözüm önerileri geliştirmişlerdir. Bunlar kısaca; “etik eğitimi verilmesi, kopyacılık faaliyetlerinin önlenmesi ve alışkanlık haline getirilmemesi, bilim etiği eğitiminin verilmesi, üniversitelerde etik yayın komisyonlarının kurulması, bilim insanına rehberlik eden danışmanların bilimsel etik kurallar doğrultusunda rehberlik sürecini gerçekleştirmesi ve etik dışı davranışların önlenmesine yönelik kalıcı ve etkili cezai yaptırımların getirilmesi” şeklinde sıralanmaktadır (Işık Öner ve Yıldız, 2021). Öğrencilerin etik dışı davranışlarının önlenmesinde ilk olarak etik hakkında bilgi verilerek konunun öneminin öğrencilere aktarılması, sonrasında ise gerekli kontrol ve denetim faaliyetleri yürütülerek etik dışı davranışların önüne geçilebileceği düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırma, ilişkisel tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama modeli Karasar (2016: 81) tarafından, “iki ve daha çok sayıdaki değişken arasında birlikte değişim olup olmadığını ve birlikte değişim mevcutsa bu değişimin derecesini tespit etmeyi amaçlayan araştırma modeli” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın hipotezleri ise aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

H1: Turizm fakültesi öğrencilerinin etik dışı davranışlara yaklaşımları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H2: Turizm fakültesi öğrencilerinin etik dışı davranışlara yaklaşımları yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H3: Turizm fakültesi öğrencilerinin etik dışı davranışlara yaklaşımları bölümlere göre anlamlı farklılık göstermektedir.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın örneklemi, evren içerisinde seçilen toplam 356 öğrenciden oluşmuştur. Evren olarak Pamukkale Üniversitesi ve Adnan Menderes Üniversitesi Turizm fakültelerinde öğrenim gören lisans öğrencileri tercih edilmiştir. Araştırmacıların adı geçen üniversitelerde çalışıyor / araştırma yapıyor olmaları nedeniyle zaman ve erişim kolaylığı sağlaması nedeniyle bu tercihte bulunulmuştur. Örneklem seçilirken olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme tekniği kullanılmıştır. Kolayda örneklemede herhangi bir ölçüt kullanılmamakta, belirli bir mekânda bulunan tüm bireylere önceden belirlenen bir zaman diliminde ulaşılmaya çalışılmaktadır (Kozak, 2021). Çalışma için gerekli etik kurul izin sürecinin tamamlanması sonrasında gönüllü katılımcılar üzerinde uygulama yapılmıştır.

2.3. Araştırmada Kullanılan Ölçüm Aracı

Araştırmanın verileri araştırmacı tarafından hazırlanan ve yapılandırılmış özellik gösteren anket ile toplanmıştır. Ankette (I) Kişisel Bilgiler ve (II) Etik Dışı Davranışlara Yaklaşım Ölçeği (EDDYÖ) olmak üzere iki bölüm yer almıştır.

Etik Dışı Davranışlara Yaklaşım Ölçeği (EDDYÖ)

EDDYÖ, araştırmacı tarafından Oakley'in (2011) çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu kapsamda, orijinal halinde toplam 62 sorudan oluşan ve Akademik Suistimal Anketi olarak adlandırılan sorular arasından toplam 24 soru seçilmiş ve bunlar 5'li Likert tipte (1: kesinlikle katılmıyorum - 5: kesinlikle katılıyorum) bir ölçek haline getirilmiştir. Ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğini test etmek amacıyla

sırasıyla Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA), Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ve Cronbach's Alpha Güvenirlik Analizi yapılmıştır.

AFA, temel bileşenler (principal components) yöntemi kullanılarak yapılmış ve eksen döndürmesi (rotation) yöntemi olarak eğik döndürme (direct oblimin) kullanılmıştır. Bunun nedeni, faktörlerin birbiri ile ilişkili olduğu düşüncesi üzerine kurulu analizlerde bu yöntemin kullanılmasıdır (Büyüköztürk, 2011: 126). Sonuç olarak 24 maddeden 6 maddenin çıkarılması sonucunda kalan 18 maddenin geçerlik şartını sağladığı görülmüştür. 18 maddeden oluşan haliyle EDDYÖ'nün Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem uygunluk katsayısı 0,835; Barlett Küresellik Testi χ^2 değeri 1716,470 ve anlamlı ($p < 0,05$) bulunmuştur. Verilerin faktör analizine uygunluğu için KMO'nun 0,60'tan yüksek ve Barlett Küresellik Testi'nin anlamlı çıkması gerekmektedir (Büyüköztürk, 2011: 126). Dolayısıyla, veriler faktör analizi için uygun bulunmuştur.

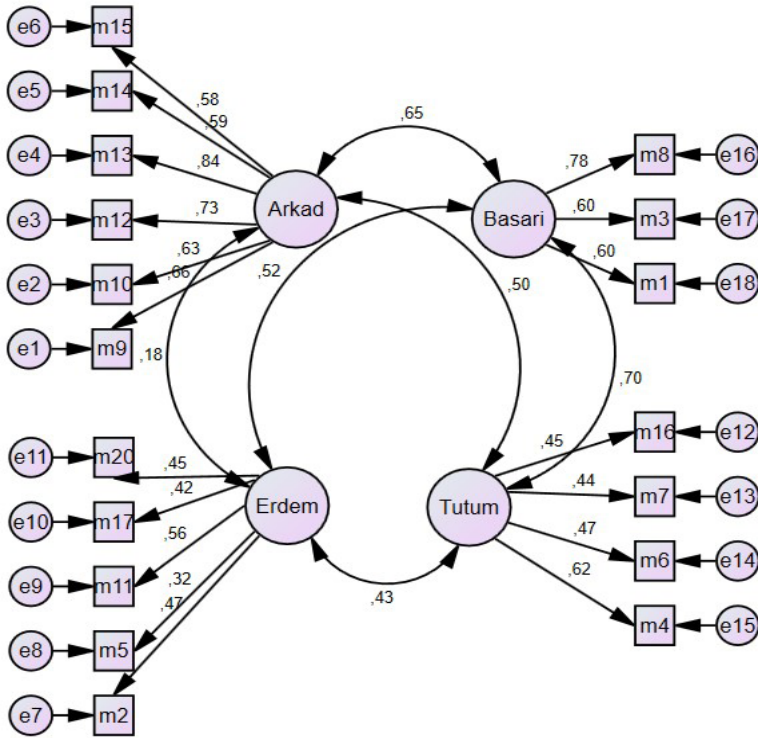
Yapılan AFA sonucunda ise ölçek maddelerinin toplam varyansın %52,06'sını açıkladığı ve 4 faktör altında toplandığı görülmüştür. Ayrıca maddelere ait faktör yük değerlerinin 0,45'ten daha yüksek olduğu ve yüksek iki yük değeri arasındaki farkın en az 0,10 olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu şartların sağlanması ve varyansın %50'den fazlasının açıklanması nedeniyle (Büyüköztürk, 2011: 126) ölçeğin geçerli olduğuna karar verilmiştir. Ayrıca faktörler arkadaşlık duyarlılığı, erdemlilik, etik tutum ve başarı tutkusu olarak adlandırılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşım Ölçeği Faktör Yapısı

Maddeler	Faktörler ve Maddelere Ait Faktör Yükleri			
	Arkadaşlık Duyarlılığı	Erdemlilik	Etik Tutum	Başarı Tutkusu
m1				-0,599
m2		0,524		
m3				-0,658
m4			0,425	
m5		0,652		
m6			0,676	
m7			0,704	
m8				-0,589
m9	0,625			
m10	0,527			
m11		0,588		
m12	0,824			
m13	0,849			
m14	0,620			
m15	0,716			
m16			0,632	

m17		0,513		
m18		0,570		
Açıklanan Varyans (%)	26,158	11,980	7,804	6,117
Açıklanan Varyans Toplamı (%)	52,059			

Sonraki aşamada, AFA sonucunda ortaya çıkan faktörlerin doğrulanması için DFA yapılmıştır. Sonuç olarak, ölçeğin bu haliyle minimum şartları sağladığı ve bir model oluşturduğu görülmüştür (Şekil 2).

Şekil 2. Araştırmanın Modeli

AFA ve DFA'dan sonra son olarak, Cronbach's Alpha Güvenirlik Analizi sonucunda EDDYÖ'nün güvenirligi $\alpha=0,811$ olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında arkadaşlık alt boyutunun güvenirligi $\alpha=0,833$; erdemlilik alt boyutunun güvenirligi $\alpha=0,555$; etik tutum alt boyutunun güvenirligi $\alpha=0,571$ ve başarı tutkusu alt boyutunun güvenirligi $\alpha=0,704$ olarak bulunmuştur. Dolayısıyla ölçek geneli yüksek düzeyde güvenilirdir. Alt boyutlarda ise arkadaşlık yüksek, erdemlilik ve etik tutum düşük, başarı tutkusu orta düzeyde güvenilir bulunmuştur (Özdamar, 2002).

Sonuç olarak, EDDYÖ toplam 4 faktörden ve 18 maddeden oluşan 5'li Likert tipte bir ölçektir. Arkadaşlık duyarlılığı 6 maddeden (9, 10, 12, 13, 14, 15. maddeler),

erdemlilik 5 maddeden (2, 5, 11, 17, 20. maddeler), etik tutum 4 maddeden (4, 6,7, 16. maddeler) ve başarı tutkusu 3 maddeden (1, 3, 8. maddeler) oluşmaktadır. Ölçekten alınabilecek toplam puan 18-90 arasında değişmekte ve ölçekten alınan toplam puan ve alt boyut puanları arttıkça katılımcıların etik dışı davranışlara yönelik olumsuz bakış açısı da artmaktadır. Ayrıca 2, 3, 5, 11, 17 ve 18. maddeler olmak üzere toplam 6 maddede analiz aşamasında ters kodlama yapılmaktadır. Ölçeğin geçerliği %52,06; güvenilirlik katsayısı ise 0,811 olarak tespit edilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler SPSS 25 ve AMOS 21 programları ile analiz edilmiştir. Katılımcılara ilişkin demografik bulgular, etik dışı davranışta bulunma durumuna ilişkin bulgular ve EDDYÖ'ye ait tanımlayıcı bulguların tespitinde ortalama, standart sapma, frekans ve yüzde gibi tanımlayıcı istatistik yöntemleri kullanılmıştır. Etik dışı davranışlara yaklaşımın cinsiyet, yaş ve bölümlere göre incelenmesi ilişkisiz örneklem t-testi, varyans analizi (ANOVA) ve Tukey HSD çoklu karşılaştırma (post-hoc) testi ile yapılmıştır. Ulaşılan bulguların tamamı %95 güven aralığında ve $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

Ayrıca, parametrik analizlerde kullanılan verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığı çarpıklık ve basıklık katsayıları incelenerek belirlenmiştir. Çünkü sosyal bilimlerde yürütülen araştırmalarda bu değerlerin $\pm 1,50$ aralığında olması normal dağılımın var olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2013) ve araştırmadaki değerler bu aralıkta yer almıştır.

3. BULGULAR

3.1. Demografik Bulgular

Turizm fakültesi öğrencilerinin etik dışı davranışlara yaklaşımını incelemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmaya toplam 356 öğrenci katılmıştır. %54,5'i (n=194) erkek ve %45,5'i (n=162) kadın olan öğrencilerin %7,6'sı (n=27) 17-19 yaş arasında, %52,8'i (n=188) 20-22 yaş arasında, %32,6'sı (n=116) 23-25 yaş arasında ve %7'si (n=25) 26 yaş ve üzerinde yer almaktadır. Ayrıca öğrencilerin %42,4'ü (n=151) rehberlik, %22,8'i (n=81) konaklama, %19,9'u (n=71) seyahat ve %14,9'u (n=53) yiyecek-içecek bölümünde öğrenim görmektedir (Tablo 2).

Tablo 2. Katılımcıların Cinsiyet, Yaş ve Bölümlere Göre Dağılımı

		n	%
Cinsiyet	Erkek	194	54,5
	Kadın	162	45,5
Yaş	17-19 arası	27	7,6
	20-22 arası	188	52,8
	23-25 arası	116	32,6
	26 ve üzeri	25	7,0

Bölüm	Rehberlik	151	42,4
	Konaklama	81	22,8
	Seyahat	71	19,9
	Yiyecek-içecek	53	14,9
Toplam		356	100

3.2. Etik Dışı Davranışta Bulunma Durumuna İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında ilk olarak öğrencilere etik dışı davranışlara yaklaşımla ilgili beş soru yöneltilmiştir. Bunlardan ilki olan “üniversite hayatınız boyunca akademik anlamda uygun olmayan herhangi bir davranışta bulundunuz mu?” sorusuna öğrencilerin %50’si (n=178) evet, %50’si (n=178) hayır cevabı vermiştir. Bu davranışları kaç defa yaptıkları ile ilgili soruya ise uygunsuz durum içinde yer alan öğrencilerin %76,4’ü (n=136) 1-2 defa, %13’ü (n=23) 3-4 defa, %10,6’sı (n=19) 5 defa ve fazlası cevabı vermiştir.

Ayrıca uygunsuz durum içinde yer alan öğrencilerin bunun için sundukları en güçlü cevap %56,7 oranında (n=101) dersten başarısız olmamak, %19,7 oranında (n=35) daha yüksek not almak, %19,1 (n=34) oranında bursun kesilmemesi ve %4,5 (n=8) oranında kopya çekenlerle aynı seviyede olabilmek olarak tespit edilmiştir. “Akademik olarak etik dışı bir davranış söz konusu olduğunda, çevre baskısından nasıl etkilenirsiniz?” sorusuna ise öğrencilerin %48’i (n=171) biraz etkilenirim, %29,5’i (n=105) çok etkilenirim, %22,5’i (n=80) hiç etkilenmem cevabı vermiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Etik Dışı Davranışta Bulunma Durumuna İlişkin Bulgular

		n	%
Üniversite hayatınız boyunca akademik anlamda uygun olmayan herhangi bir davranışta bulundunuz mu?	Evet	178	50,0
	Hayır	178	50,0
Üniversite yaşamınız boyunca kaç kez akademik olarak uygunsuz bir davranışta bulundunuz?	1-2 defa	136	76,4
	3-4 defa	23	13,0
	5 defa ve fazlası	19	10,6
Akademik olarak herhangi bir uygunsuz durum içinde yer aldıysanız, buna neden olan EN GÜÇLÜ sebebi işaretleyiniz.	Dersten başarısız olmamak	101	56,7
	Daha yüksek not almak	35	19,7
	Bursumun kesilmemesi	34	19,1
	Kopya çekenlerle aynı seviyede olabilmek	8	4,5
Akademik olarak etik dışı bir davranış söz konusu olduğunda, çevre baskısından nasıl etkilenirsiniz?	Biraz Etkilenirim	171	48,0
	Çok Etkilenirim	105	29,5
	Hiç Etkilenmem	80	22,5

Ayrıca öğrencilere son iki yılda gerçekleştirmiş oldukları etik dışı davranış türlerinin neler olduğu ile ilgili soru yöneltilmiştir. Alınan cevapların %43'ünü (n=128) internet kaynaklarını kendi çalışmalarında kopyala/yapıştır yöntemiyle kullanmak, %26,2'sini (n=78) sınavlarda kopya çekmek, %14,8'ini (n=44) öğretim elemanı yapmamanızı söylemiş olmasına rağmen diğer öğrencilerden yardım almak, %10,4'ünü (n=31) diğer öğrencilerin haberi olmaksızın onların kaynaklarını kullanmak ve %5,7'sini (n=17) intihal (eser hırsızlığı, kaynak göstermeden kullanmak) oluşturmuştur (Tablo 4).

Tablo 4. Son İki Yılda Gerçekleştirilen Etik Dışı Davranış Türleri

Üniversite eğitiminizin son iki yılında aşağıdakilerden herhangi birini yaptınız mı?*	n	%
İnternet kaynaklarını kendi çalışmalarında kopyala/yapıştır yöntemiyle kullanmak	128	43,0
Sınavlarda kopya çekmek	78	26,2
Öğretim elemanı yapmamanızı söylemiş olmasına rağmen diğer öğrencilerden yardım almak	44	14,8
Diğer öğrencilerin haberi olmaksızın onların kaynaklarını kullanmak	31	10,4
İntihal (eser hırsızlığı, kaynak göstermeden kullanmak)	17	5,7

* Birden fazla cevaba izin verilmiştir.

3.3. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşım

EDDYÖ'nün değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan tanımlayıcı bulgular Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşım Ölçeği Tanımlayıcı Bulguları

	n	Min.	Maks.	$\bar{x}$	Ss	%*
Etik Dışı Davranışlara Olumsuz Yaklaşım	356	27,00	88,00	58,04	11,49	55,6
Etik Tutum	356	4,00	20,00	14,10	3,20	63,1
Erdemlilik	356	5,00	25,00	17,46	3,99	62,3
Başarı Tutkusu	356	3,00	15,00	9,83	3,24	56,9
Arkadaşlık Duyarlılığı	356	6,00	30,00	16,65	5,88	44,4

* Alınabilecek en düşük ve en yüksek puanlara oranlanmıştır.

Buna göre, öğrencilerin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puan ortalaması $58,04 \pm 11,49$ olarak tespit edilmiştir. Alt boyut puan ortalamaları ise arkadaşlık duyarlılığı için $16,65 \pm 5,88$; erdemlilik için $17,46 \pm 3,99$; etik tutum için $14,10 \pm 3,20$; başarı tutkusu için $9,83 \pm 3,24$ olarak tespit edilmiştir. Alınabilecek en düşük ve en yüksek puanlara oranlandığında öğrencilerin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşımlarının %55,6 düzeyinde olduğunu söylemek mümkündür. Alt boyutlarda ise etik tutumun %63,1; erdemliliğin %62,3; başarı tutkusunun %56,9 ve arkadaşlık duyarlılığının %44,4 düzeyinde olduğu söylenebilir.

3.4. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşımın Cinsiyet, Yaş ve Bölümlere Göre İncelenmesi

Etik dışı davranışlara yaklaşımın cinsiyete göre incelenmesi amacıyla yapılan ilişkisiz örneklem t-testi sonucunda; etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanının ve arkadaşlık duyarlılığı, erdemlilik ve başarı tutkusu alt boyut puanlarının cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Kadınların puanları, bunların tamamında erkeklerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Yani kadınlar, etik dışı davranışlara genel olarak ve arkadaşlık duyarlılığı, erdemlilik ve başarı tutkusu açısından erkeklere göre anlamlı ölçüde daha olumsuz bir yaklaşıma sahiptir. Ancak etik tutum alt boyutu puanları cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermemiştir ($p > 0,05$) (Tablo 6).

Tablo 6. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşımın Cinsiyete Göre İncelenmesi

	Cinsiyet	n	$\bar{x}$	Ss	t	Sd	p*
Etik Dışı Davranışlara Olumsuz Yaklaşım	Kadın	162	60,04	11,70	3,034	354	0,003
	Erkek	194	56,38	11,07			
Arkadaşlık Duyarlılığı	Kadın	162	17,54	5,48	2,633	354	0,009
	Erkek	194	15,90	6,11			
Erdemlilik	Kadın	162	18,10	3,81	2,768	354	0,006
	Erkek	194	16,93	4,08			
Etik Tutum	Kadın	162	14,06	3,13	-0,212	354	0,832
	Erkek	194	14,13	3,26			
Başarı Tutkusu	Kadın	162	10,35	3,27	2,743	354	0,006
	Erkek	194	9,41	3,16			

* $p < 0,05$.

Etik dışı davranışlara yaklaşımın yaşa göre incelenmesi amacıyla yapılan ANOVA (varyans analizi) sonucunda ise etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanının ve alt boyut puanlarının tamamının yaşa göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p > 0,05$). Yani yaş, öğrencilerin etik dışı davranışlara yaklaşımını anlamlı olarak etkileyen bir etken değildir (Tablo 7).

Tablo 7. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşımın Yaşa Göre İncelenmesi

	Yaş	n	$\bar{X}$	Ss	Varyans	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ort.	F	p*
Etik Dışı Davranışlara Olumsuz Yaklaşım	17-19	27	57,81	10,37	G. Arası	99,263	3	33,088	0,249	0,862
	20-22	188	58,48	11,56	G. İçi	46752,018	352	132,818		
	23-25	116	57,33	11,86	Toplam	46851,281	355			
	26+	25	58,32	10,77						
Arkadaşlık Duyarlılığı	17-19	27	16,67	5,28	G. Arası	87,292	3	29,097	0,840	0,473
	20-22	188	17,09	6,15	G. İçi	12196,112	352	34,648		
	23-25	116	16,05	5,65	Toplam	12283,404	355			
	26+	25	16,04	5,47						
Erdemlilik	17-19	27	17,11	4,21	G. Arası	12,538	3	4,179	0,260	0,854
	20-22	188	17,53	4,23	G. İçi	5649,987	352	16,051		
	23-25	116	17,33	3,64	Toplam	5662,525	355			
	26+	25	17,96	3,63						
Etik Tutum	17-19	27	13,96	2,93	G. Arası	9,209	3	3,070	0,299	0,826
	20-22	188	14,19	3,27	G. İçi	3617,150	352	10,276		
	23-25	116	14,11	3,17	Toplam	3626,360	355			
	26+	25	13,56	3,18						
Başarı Tutkusu	17-19	27	10,07	3,53	G. Arası	27,715	3	9,238	0,877	0,453
	20-22	188	9,68	3,15	G. İçi	3707,507	352	10,533		
	23-25	116	9,84	3,37	Toplam	3735,222	355			
	26+	25	10,76	2,98						

* p<0,05.

Etik dışı davranışlara yaklaşımın bölümlere göre incelenmesi amacıyla yapılan ANOVA (varyans analizi) sonucunda ise etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanının ve alt boyut puanlarının tamamının bölümlere göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (p<0,05). Yani bölümün, öğrencilerin etik dışı davranışlara yaklaşımını alt boyutlarının tamamı dahil olmak üzere anlamlı olarak farklılaştıran bir etken olduğu görülmüştür (Tablo 8).

Tablo 8. Etik Dışı Davranışlara Yaklaşımın Bölümlere Göre İncelenmesi

	Bölüm	n	$\bar{x}$	Ss	Varyans	Kareler Top.	Sd	Kareler Ort.	F	p*	Fark
1**	Konaklama (1)	81	56,32	11,12	G. Arası	3034,9	3	1011,6	8,127	0,000	3>1 3>4 2>4
	Rehberlik (2)	151	59,34	11,75	G. İçi	43816,3	352	124,4			
	Yiyecek-İçecek (3)	53	62,81	10,94	Toplam	46851,2	355				
	Seyahat (4)	71	53,70	10,00							
2	Konaklama (1)	81	16,23	5,83	G. Arası	512,0	3	170,6	5,104	0,002	3>1 3>4 3>2 2>4
	Rehberlik (2)	151	16,81	6,03	G. İçi	11771,3	352	33,4			
	Yiyecek-İçecek (3)	53	19,02	5,28	Toplam	12283,4	355				
	Seyahat (4)	71	14,99	5,54							
3	Konaklama (1)	81	17,23	4,38	G. Arası	190,6	3	63,5	4,087	0,007	3>4 2>4
	Rehberlik (2)	151	17,86	3,82	G. İçi	5471,9	352	15,5			
	Yiyecek-İçecek (3)	53	18,40	4,00	Toplam	5662,5	355				
	Seyahat (4)	71	16,18	3,61							
4	Konaklama (1)	81	13,65	3,31	G. Arası	121,9	3	40,6	4,084	0,007	3>4 2>1 2>4
	Rehberlik (2)	151	14,54	3,09	G. İçi	3504,3	352	9,9			
	Yiyecek-İçecek (3)	53	14,72	3,10	Toplam	3626,3	355				
	Seyahat (4)	71	13,21	3,16							
5	Konaklama (1)	81	9,20	3,08	G. Arası	101,4	3	33,8	3,275	0,021	3>1 3>4 2>1
	Rehberlik (2)	151	10,12	3,42	G. İçi	3633,7	352	10,3			
	Yiyecek-İçecek (3)	53	10,68	3,12	Toplam	3735,2	355				
	Seyahat (4)	71	9,32	2,96							

* p<0,05.

** 1: Etik Dışı Davranışlara Olumsuz Yaklaşım, 2: Arkadaşlık Duyarlılığı, 3: Erdemlilik, 4: Etik Tutum, 5: Başarı Tutkusu

Tablo 8 detaylı olarak incelendiğinde etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanının ve alt boyut puanlarının en yüksek olduğu bölümün yiyecek-içecek bölümü olduğu görülmektedir. Yiyecek-içecek bölümünü toplam puan ve alt boyut puanlarının tamamında rehberlik bölümü izlemiştir. Başarı tutkusu alt boyutu

haricinde üçüncü sırada konaklama, son sırada seyahat bölümü yer almıştır. Başarı tutkusu alt boyutunda ise seyahat ve konaklama bölümleri yer değiştirmiştir.

Hangi bölümlerin puanlarının anlamlı farklılık gösterdiğini tespit etmek amacıyla Tukey HSD çoklu karşılaştırma (post-hoc) testi yapılmıştır. Buna göre yiyecek-içecek bölümü öğrencilerinin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanı konaklama ve seyahat bölümlerinden; rehberlik bölümü öğrencilerinin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşım toplam puanı seyahat bölümünden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p<0,05$).

Alt boyutlarda; yiyecek-içecek bölümü öğrencilerinin arkadaşlık duyarlılığı puanları diğer bölümlerin tamamından; rehberlik bölümü öğrencilerinin arkadaşlık duyarlılığı puanları seyahat bölümünden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p<0,05$). Erdemlilik puanı, yiyecek-içecek ve rehberlik bölümlerinde seyahat bölümünden anlamlı olarak daha yüksektir. Etik tutum puanı, yiyecek-içecek bölümünde seyahat bölümünden; rehberlik bölümünde, konaklama ve seyahat bölümlerinden anlamlı olarak yüksek bulunmuştur ($p<0,05$). Son olarak başarı tutkusu alt boyutunda ise yiyecek-içecek bölümü öğrencilerinin başarı tutkusu puanlarının konaklama ve seyahat öğrencilerinden; rehberlik öğrencilerinin başarı tutkusu puanlarının konaklama öğrencilerinden anlamlı olarak daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

4. Sonuç

Turizm fakültesi öğrencilerinin etik dışı davranışlara yaklaşımını incelemek amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmaya %55'i erkeklerden oluşan, %85'i 20-25 yaş arasında bulunan ve rehberlik, konaklama, seyahat ve yiyecek-içecek bölümlerinde öğrenim gören toplam 356 öğrenci katılmıştır.

Araştırma sonucunda, üniversite hayatı boyunca akademik anlamda uygun olmayan herhangi bir davranışta bulunan öğrencilerin oranının %50 olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin dörtte üçü bunu 1-2 defa yapmıştır ancak yaklaşık %11'i beş ve daha fazla defa uygun olmayan davranışta bulunduğunu belirtmiştir. Uygunsuz davranışta bulunma nedenleri ise öğrencilerin yaklaşık %57'sinde dersten başarısız olmamak, yaklaşık %20'sinde daha yüksek not almak, yaklaşık %19'unda bursun kesilmemesi ve geri kalanında kopya çekenlerle aynı seviyede olabilmek olarak tespit edilmiştir.

Bunlara ek olarak, etik dışı bir davranış söz konusu olduğunda öğrencilerin yaklaşık %78'i çevre baskısından biraz veya çok etkileneceğini belirtirken %22,5'i etkilenmeyeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla daha çok, derslerden başarısız olmamak amacıyla ve 1-2 defa olmak üzere turizm fakültesi öğrencilerinin yarısının çevre baskısından etkilenmelerine rağmen etik dışı davranış içerisine girdikleri söylenebilir. Böyle bir davranışta bulunduğunu belirtmeyen veya daha az sayıda belirten öğrencilerin de olabileceği göz önünde bulundurulduğunda turizm fakültesi

öğrencileri arasında etik dışı davranışların önemli bir oranda olduğunu söylemek mümkündür.

Ayrıca, etik dışı davranış içerisinde bulunduğunu beyan eden öğrencilerin gerçekleştirdikleri davranış türleri ile ilgili cevapların dağılımı incelendiğinde davranışların %43'ünü internet kaynaklarını kendi çalışmalarında kopyala/yapıştır yöntemiyle kullanmak, %26,2'sini sınavlarda kopya çekmek, yaklaşık %14,8'ni istenmeyen bir konuda diğer öğrencilerden yardım almak, %10,4'ünü diğer öğrencilerin haberi olmaksızın onların kaynaklarını kullanmak ve %5,7'sini intihal oluşturmuştur. Buna göre en yaygın etik dışı davranış türlerinin internet kaynaklarından kopyala/yapıştır yöntemiyle ödev hazırlanması ve sınavlarda kopya çekmek olduğu görülmüştür. İzinsiz kaynak kullanımı ve intihal de dikkate alındığında bu bulgular akademik ahlak açısından yapılması gereken önemli çalışmaların olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin etik dışı davranışlara yaklaşımları incelendiğinde ise genel olarak öğrencilerin olumsuz yaklaşımlarının yaklaşık %56 düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Yani araştırmaya katılan öğrencilerin etik dışı davranışlara karşı olumsuz yaklaşımlarının orta derecede olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca olumsuz tutum daha çok öğrencilerin etik tutum ve erdemlilik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bunu sırasıyla başarı tutkusu ve arkadaşlık duyarlılığı izlemektedir.

Etik dışı davranışlara yaklaşımın cinsiyet, yaş ve bölümlere göre incelenmesi sonucunda ise yaşın bu yaklaşımı anlamlı olarak farklılaştıran bir etken olmadığı ($p>0,05$) yani farklı yaşlardaki öğrencilerin benzer bir yaklaşıma sahip oldukları ancak cinsiyet ve bölümlere göre anlamlı farklılıklar bulunduğu ($p<0,05$) tespit edilmiştir.

Cinsiyete göre, etik tutum açısından anlamlı farklılığa sahip olmasalar da ($p>0,05$) kadın ve erkek öğrencilerin etik dışı davranışlara yaklaşımının anlamlı farklılık gösterdiği ($p<0,05$) görülmüştür. Kadınların arkadaşlık ile ilgili duyarlılıkları, erdemlilik düzeyleri ve başarı tutkuları ile genel olarak etik dışı davranışlara yönelik olumsuz yaklaşımları erkeklerden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur.

Bölümlere göre yapılan karşılaştırma sonucunda da cinsiyete benzer şekilde anlamlı farklılık tespit edilmiştir ($p<0,05$). Yiyecek-içecek bölümü öğrencilerinin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşımı alt boyutlar da dahil olmak üzere diğer bölümlerden daha yüksektir ve yiyecek-içecek bölümünü sırasıyla rehberlik, konaklama ve seyahat bölümleri izlemiştir. Ayrıca yiyecek-içecek bölümü öğrencilerinin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşımları konaklama ve seyahat bölümlerinden; rehberlik bölümü öğrencilerinin etik dışı davranışlara olumsuz yaklaşımları ise seyahat bölümünden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur ($p<0,05$).

Kaynakça

- Akarsu, B. (1984). Felsefe Terimleri Sözlüğü. Ankara: Savaş Yayınları.
- Büken, N. Ö. (2006). Türkiye örneğinde akademik dünya ve akademik etik. Hacettepe Tıp Dergisi, 37(3), 164-170.
- Büyükköztürk, Ş. (2011). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Callahan, D. (1982). Should there be an academic code of ethics?. *The journal of higher education*, 53(3), 335-344.
- Chee, K. H., Pino, N. W., & Smith, W. L. (2005). Gender differences in the academic ethic and academic achievement. *College student journal*, 39(3), 606.
- Ertekin C, Berker N, Tolun A, Ülkü D. Bilimsel araştırmada etik ve sorunları. Ankara: TUBİTAK Matbaası, TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) Yayınları, No: 1, 2002.
- Işık Öner, A., & Yıldız, K. (2021). Bilimsel araştırmalarda etik dışı davranışların nedenleri ve çözüm önerileri. İZÜ Eğitim Dergisi/IZU Journal of Education.
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Keskin, U. (2017). Bilimsel etik ihlallerinin kökenine ilişkin bir değerlendirme. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(4), 653-674.
- Kozak, M. (2021) Bilimsel Araştırma: Tasarım, Yazım ve yayım teknikleri. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Nair, S. R. (2014). Ethics in higher education. In *Handbook of research on higher education in the MENA Region: Policy and practice* (pp. 230-260). IGI Global.
- Oakley, C.R. (2011). Instruction in Ethics: Influences on Undergraduate Business Students' Academic Dishonesty. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Colorado State University, Colorado.
- Özdamar, K. (2002). *Paket Programlarla İstatistiksel Veri Analizi-1*. 4. Baskı. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Özden, M., Özden, D. Ö., & Biçer, B. (2015). Akademik usulsüzlük: sınıf öğretmeni adaylarının deneyimleri. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (45), 130-143.
- Özer Keskin, Melike, Aksakal, E., & Yüçetürk, C. (2020). Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Etik Kavramına İlişkin Metaforik Algıları. Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 5(4).
- Pelit, E., & Güçer, E. (2006). Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğiyle ilgili etik olmayan davranışlara ve öğretmenleri etik dışı davranışa yönelten faktörlere ilişkin algılamaları. Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, (2), 95-119.
- Rau, W., & Durand, A. (2000). The academic ethic and college grades: Does hard work help students to "make the grade"?. *Sociology of education*, 19-38.
- Selçuk, Z. (1995). Bir eğitim ve rehberlik sorunu: Okullarda kopya çekme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 3(3), 397-418.
- Seven, M. A., & Engin, A. O. (2008). Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Kopya Çekmeye Duydukları İhtiyaç Ve Kopya Çekme Sebepleri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(1), 121-136.
- Simon, R. L. (1994). *Neutrality and the academic ethic*. Rowman & Littlefield.
- Smith, W. L., & Pino, N. W. (2005). College Students, The Academic Ethic. *Va. Soc. Sci. J*, 40, 52-67.
- Tabachnick, B.G, Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th ed. Boston: Allyn & Bacon.
- Tayfun, A., & Yazicioğlu, İ. (2008). Öğrencilerin kopya hakkındaki görüşleri üzerine bir araştırma. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(3), 375-393.
- Türk Dil Kurumu (2022). Güncel Türkçe Sözlük. Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Van Ness, R. K., Melinsky, K., Buff, C. L., & Seifert, C. F. (2010). Work ethic: Do new employees mean new work values?. *Journal of Managerial Issues*, 10-34.

TURİZM SİSTEMİNDE SIZINTI

Kurban ÜNLÜÖNEN¹

GİRİŞ

Ekonomik kalkınmanın önemli araçlarından biri olarak, literatürde önem kazanan turizm sektörünün ekonomik katkıları (Ünlüönen vd., 2007), küreselleşmenin ivme kazanması neticesinde gelişen turizm sistemi, ödemeler dengesinin pasif kalemleri üzerinde ağırlık oluşturmaya başlamıştır (Ünlüönen ve Özekici, 2018; Özekici ve Ünlüönen, 2019b). Bu durum, sızıntı kavramıyla tanımlanmış olup (Anderson, 2013: 64; Bull, 1991; Ünlüönen vd., 2011: 786), gelişmekte olan ülke ekonomileri için kalkınmaya aracı kılma adına ekonomik döngü içerisinde turizm gelirinin kullanılabilmesi (Schevyens, 2002) ve turizmin çarpan etkisinden yararlanılabilmesi (Goeldner ve Ritchie, 2012: 313; Ünlüönen vd., 2011: 787) adına kayda değer bir önem arz etmektedir (Hartle, 1990: 190; Mbaiwa, 2005).

Turist harcamalarının ülke ekonomisine katkısını arttırmanın temeli, sızıntı oranını azaltmaktan geçmektedir (Goeldner ve Ritchie, 2012: 314). Buna karşılık, turizm ekonomisi literatüründe, gerek uluslararası (Supradist, 2004; Sandbrook, 2010) gerekse ulusal düzeyde ilgili kavrama yönelik ilgi oldukça sınırlıdır (Özekici, 2021: Supradist, 2004). İlgili araştırma, literatürdeki ilgili eksikliği giderme motivasyonu ile kaleme alınmış olup, sızıntı kavramını, turizm odaklı bir bakış açısıyla değerlendirmeyi esas almaktadır. Bu kapsamda, ilgili bölüm, sızıntı kavramının açıklanmasının yanı sıra, turizm sisteminde sızıntının rolünü irdelemeyi konu etmektedir. Ayrıca, destinasyonlarda oluşan sızıntıya yönelik öncüller ile sızıntının olası sonuçları değerlendirilmiştir. İlgili bölümde irdelenen hususların turizm ekonomisi alanında gelişim göstermiş olan bilgi bünyesini genişletme yönüyle katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun da ötesinde, ilgili kavrama atfedilmesi gereken (Budeanu, 2007; Choudhury ve Goswami, 2013; Mbaiwa, 2005) önemin idrak edilmesi açısından ilgili çalışmanın taşıdığı önem açıktır. Yine, turizm plan ve

1 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Orcid ID: 0000-0002-4191-9019, kurbanunluonen@gmail.com

politikalarının tasarlanmasında, turistik ürün yelpazesinin tasarlanması noktasında gerekli müdahalelerin ne yönde olacağını belirlemek açısından ilgili bölümün sahaya yönelik katkı sunacağı düşünülmektedir.

LİTERATÜR

Sızıntı

Kavramın literatürde tanımlanması 1950’li yıllara dayanmaktadır (Anderson, 2013: 64). Temel manada sızıntı, ulusal gelir akışından ortaya çıkan kayıplar şeklinde tanımlanmaktadır (Bull, 1991; Ünlüöner vd., 2011: 786). Turizm sistemi göz önünde bulundurulduğunda sızıntı kavramının “ithalat ve tasarruf kalemlerinin kombinasyonu” şeklinde tanımlandığı görülmektedir (Goeldner ve Ritchie, 2012: 314). Bir diğer tanıma göre sızıntı, “turist harcamalarının bölge dışına çıkan kısmı”dır (Sandbrook, 2010: 125).

İthalat kalemleri için mutlak bir sızıntı söz konusu iken, tasarruf kalemleri için bu durum bir yıldır. Bir yıl içerisinde tasarruf edilen meblağın el değiştirmesi durumunda, ilgili meblağ tasarruf olmaktan, dolayısıyla sızıntı olarak kabul edilmekten çıkmaktadır (Goeldner ve Ritchie, 2012: 314). Kavrama yönelik tanımlama teşebbüslerine karşın, bilgi dağarcığı oldukça sınırlıdır. Buna sebep olarak, turizm menşeli gelirin takip edilme güçlüğü gösterilmektedir (Supradist, 2004: 19). Sızıntı olarak tanımlanan birtakım kalemler söz konusu olup, bu kalemler temelde içsel, dışsal ve görünmeyen sızıntı kalemleri şeklinde üçe ayrılmaktadır (Anderson, 2013: 65) ilgili kalemler tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: Sızıntı türleri

Ekonomik Sızıntı Türü	Türe İlişkin Örnekler
Dışsal Sızıntı	<ul style="list-style-type: none"> Karın menşei ülkeye dönmesi Dış borç amortismanı Uluslararası promosyon harcamaları
Ön Sızıntı	<ul style="list-style-type: none"> Yabancı rezervasyon araçları (yabancı tur operatörleri, yabancı havayolları vb.)
İçsel / İthalat Sızıntıları	<ul style="list-style-type: none"> İthal edilmiş ürün ve hizmetler Yabancı istihdamı
Görünmeyen Sızıntı	<ul style="list-style-type: none"> Fırsat maliyetleri Kaynak amortismanı (çevresel ve kültürel) Vergi muafiyetleri Kayıt dışı döviz işlemleri Offshore yatırımları

Kaynak: Supradist (2004: 20)

İçsel sızıntılar, yerel ekonominin nitelikli ürün üretmekten yoksun olmasının bir neticesi olarak görülmektedir. Dışsal sızıntılar ise temel anlamda mahreç ülkede kalan turist harcamalarıdır. Son olarak, görünmeyen sızıntılar, başka bir yatırım kaleminden elde edilebilecek daha yüksek turizm gelirinin veya teşvik odaklı tavizlerin oluşturduğu, kaybedilen turizm gelir miktarını işaret etmektedir (Anderson, 2013: 65). Tablo 1’de yer alan sızıntı kalemleri, turizm sistemindeki

sızıntı kalemlerini en temel şekliyle betimlemektedir. İlgili kalemlerin on kısma ayrıldığı da görülmektedir. Buna göre, ithal edilen gıda ürünleri, ithal meşrubatlar, ithal meyve ve sebzeler, ithal araç-gereçler, ithal mefruşat ve mobilyalar, yurtdışından temin edilen reklam, tanıtım ve halkla ilişkiler faaliyetleri, tur operatörlerine yönelik komisyon ücretleri, yabancı işgören ödemeleri, bu işgörenlerin birikimleri ve ilgili işgörelere yönelik eğitim harcamaları, turizm sistemine has sızıntı kalemleri içerisinde gösterilmektedir (Kılıçlar, 2004; Ünlüönel vd., 2011)

Turizm Sisteminde Sızıntının Rolü

Turist harcamaları, destinasyonlarda geliri oluşturan başlıca kaynak olarak kabul görmektedir. Makro düzeyde bu harcamalar, ülke ekonomilerinin ithalat kalemlerinden ileri gelen cari açık sorunlarını gidermede bir araç olarak kullanılmaktadır (Ünlüönel ve Özekici, 2018). Bunun da ötesinde, turizm geliri ile kırsal bölgelerdeki yoksulluğun giderilmesi amaçlanmakta, bu nedenle, gelişmekte olan ülkeler tarafından turizm sektörünün geliştirilmesi desteklenmektedir (Scheyvens, 2002). Ancak turizm gelirlerinin bu tür bir etkiyi sağlama ihtimalleri, destinasyon ekonomisindeki sızıntının engellenmesine bağlıdır (Mbaiwa, 2005: 157-158). Zira, yüksek sızıntı seviyesinin görüldüğü bir turizm sisteminde, yüksek harcama düzeyine sahip turistlerin bile ağırlanması kayda değer bir ekonomik etki oluşturmamakta (Hartle, 1990: 190; Mbaiwa, 2005) ve turizmin ekonomik gelişim sağlama etkisi zayıflamaktadır (Ünlüönel vd., 2011: 786). Bunu sağlamanın yolu, turizm sektörünün talep ettiği ürün ve hizmetlerin destinasyon ülkesinde var olan üretim araçları tarafından karşılanabilmesi ve turist harcamalarının destinasyon ekonomisi içerisinde tutulmasından geçmektedir (Ünlüönel vd., 2007). Turistlerin talep ettiği nihai ürünün tüm bileşenleri yerel kaynaklar ve aktörler tarafından sağlandığında, turizm sektörünün bölge ekonomisine olan katkısı en üst düzeyde olmaktadır (Anderson, 2013: 65). Aksi takdirde sızıntı ortaya çıkmakta ve bu faktör, turist harcamalarının gelire dönüştüğü bu döngüyü kırmaktadır (Goeldner ve Ritchie, 2012: 312; Haddad vd., 2013: 175). Benzer şekilde, istihdam olanaklarının ağırlıklı olarak yerel halktan oluşması gerekmektedir (Mbaiwa, 2005: 157-158).

Destinasyonların ekonomik sürdürülebilirliğini ortadan kaldıracı rol oynayan sızıntı, turizm gelirininde bölgedeki hemen tüm sektörlerle ulaşmasını engellemek suretiyle gerçekleştirmektedir (Garrigós-Simón, 2015: 726). Bunu anlamak için, turizm gelirininde çoğaltan katsayısını irdelemek gerekmektedir. Çoğaltan katsayısı veya gelir çoğaltanı, temel olarak, bir birim turist harcamasının ülke ekonomisinde oluşturacağı nihai geliri işaret etmektedir (Ünlüönel vd., 2011: 787). Turist harcamalarının aktarıldığı işletmelerin paydaşlara aktardığı gider kalemleri, paydaşların üretim kalemlerine yönelttiği harcamalara dönüşmektedir. Üretim sistemi ise kendi içerisinde üretim faktörlerine kaynak ayırmaktadır. Bu konuda Egeli (1997), Türk turizm sektörünün otuz yedi alt sektörü etkilediği ve bunların yirmi üçünün imalat sanayi içerisinde bulunduğunu tespit etmiştir (Canlı ve Kaya, 2012: 3) Bu döngü, turist harcamasının hane halkı gelirini oluşturmaya değer

süre gelmektedir. Böylece, bir birim turist harcaması, ülke ekonomisine bir birimden fazla katkıda bulunabilmektedir. Bu katsayı değerinin yüksekliğini belirleyen temel unsur, döngü içerisinde yer alan ithal kalemlerin düşüklüğü, turist harcamasını edinen paydaşların tasarruf düzeyleri ve destinasyon ülkesinin vergi tarifeleridir (Goeldner ve Ritchie, 2012: 313; Shaalan, 2005: 85; Ünlüöner vd., 2011: 786). Zira, çoğaltan katsayısı kapsamında, sızıntı kalemleri çıktıktan sonra oluşacak turizm geliri hesaplanır. Destinasyonların maruz kaldığı sızıntı oranı, çoğaltan katsayı oranını aşağı çekerek (Var ve Quasyon, 1985: 501-502), turist gelirinin destinasyondaki diğer sektörlerle ulaşmasını engellemekte ve diğer sektörler tarafından elde edilen gelirin kaybına kıyasla daha yüksek oranda bir gelir kaybına yol açmaktadır (Blake vd., 2008: 108; Garrigós-Simón, 2015: 728). Nitekim, sızıntı oranındaki yüzde yirmi artışın çoğaltan etkisini yüzde yirmi yedinin üzerinde azaltacağı tahmin edilmektedir (Var ve Quasyon, 1985: 508). Sızıntı kalemleri içerisinde ithal kalemler en etkilisi olup, bu kaleme yönelik harcama aktarımının ekonomi içerisine geri dönüşü oldukça güçtür (Ünlüöner vd., 2011: 786). Nitekim, ithal kalemlerin nispeten makul seviyede olduğu Türk turizm sisteminde ilgili oran ikinin üzerindedir (Ünlüöner vd., 2007). Turizm paydaşları (havayolu, konaklama işletmeleri, tur operatörleri vb.)'nın destinasyon ülkeye ait olmaması durumunda ise, turizm gelirinin çoğunluğu sızıntı olarak kaydedilmektedir (Larcher ve Nepal, 2010). Sızıntı yönü, gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru bir seyir izlemektedir (Boo, 1990; Sandbrook, 2010). Öyle ki, turizm sektörünün, destinasyon ekonomilerini uluslararası ölçekli sermaye piyasalarına bağımlı hale getirdiği Zanzibar özelinde ortaya konulmuştur (Anderson, 2013).

Sızıntı oranının dünya genelinde yüzde elli beş olduğu tahmin edilmektedir (Boo, 1990; Sandbrook, 2010). Ülkelerin gelişmişlik düzeyi, ilgili oran üzerinde belirleyici olmaktadır. McCulloch vd. (2001)'e göre, gelişmekte olan bir destinasyonda edinilen turizm gelirinin yüzde elli beş ila yetmiş beş arasındaki bir kısmı gelişmiş ülkelere sızmaktadır. Türkiye gibi belirli bir gelişim ivmesini yakalamış olan ülkelerde sızıntı oranı yüzde otuz ila kırk arasında değişmekteyken (Ünlüöner vd., 2011: 799). Gelişim seviyesi alt düzeyde olan ülkelerde bu oran oldukça yüksek olabilmektedir. Nitekim, turizm sektörüne has sızıntının Uganda'da da yüzde yetmiş beşin (Sandbrook, 2010: 124), Botswana'da ise yüzde yetmişin (Mbaiwa, 2005: 164) üzerinde olduğu görülmüştür. Yine, Zanzibar'da, turizm sisteminin işlemesi adına gerçekleştirilen hemen bütün harcama kalemlerinin uluslararası sermayeye aktığı ve sızıntı oranının yüzde sekseni aştığı iddia edilmektedir (Anderson, 2013: 72). Turizm gelirinin destinasyon ekonomisinde kalma durumu incelendiğinde ise rakam yüzde birlere kadar düşebilmektedir (Walpole ve Goodwin, 2000; Sandbrook, 2010). Bu durum, turizm sektörünü beslemekte güçlük çeken ekonomiler için geçerlidir (Mbaiwa, 2005: 161).

Sızıntıya yönelik tahminlemeler, başta girdi-çıkıta analizi, genel denge modeli ve fayda maliyet analizi gibi hesaplama araçları aracılığıyla tanımlanmakta olup

(Garrigós-Simón, 2015: 730) farklı öncüllerin hesaplamalara dâhil edilmesini gerektirmektedir. Yine de, sızıntı oranının hesaplanması, işletmelerin kâr oranlarını edinmenin güçlüğü, her ülkede turizm sistemine dâhil edilen alt sektörlerin farklılık göstermesi ve farklı hesaplama araçlarının temel alınması nedeniyle güçtür (Jönsson, 2015: 1). Değer zincirini oluşturan tedarikçi ve paydaş sayısının oldukça fazla olması bu durumun nedenleri arasındadır (Anderson, 2013; Porter, 1985; Ünlüönen vd., 2007).

Sızıntı Kavramının Öncülleri

Ülkeler, turizm sisteminin ekonomik döngüsünden azami faydayı sağlamak istemelerine karşın, bir şekilde sızıntı ile yüzleşebilmektedir. Bu durum, birtakım öncüllerin varlığı ile açıklanmaktadır.

Ekonomi Sistemi

Destinasyon ekonomisinin yeterli çeşitliliğe sahip olmaması veya ekonomi içerisindeki bileşenlerin yeterli ölçüde entegre olmamış olması sızıntıya yol açan sebepler içerisinde (Supradist, 2004: 19). Bu faktör, sızıntı öncülleri içerisindeki en önemli unsur olarak görülmüştür. Yerel paydaşların nitelikli ürün üretememesi, güvenilir olmamaları ve tedarik olanaklarının sürdürülebilir olmaması (Anderson, 2013: 62, 72-73) durumunda turistlere verilen hizmet yabancı sermaye tarafından yerine getirilmektedir. Bu yatırımlar beraberinde yabancı istihdamını getirmekte ve kâr menşei ülkeye taşınmaktadır. Böylece sızıntı oran katsayısı yükselmektedir. Söz gelimi, Botswana'da yabancı yatırımların hakim duruma gelmesi sonrasında, elde edilen kârın yüzde yetmişden fazlasının destinasyon dışına taşındığı tespit edilmiştir (Mbaiwa, 2005: 157, 164). Bu bağlamda, alt ve üst yapı entegrasyonunu sağlama düzeyi, turizm sistemi menşei sızıntıların giderilmesinde önemli bir unsurdur. Ülkenin gelişmiş bir ekonomik sisteme sahip olması, turizm geliri içerisinde yer alan ithalat odaklı sızıntı düzeyinin düşmesini sağlamaktadır (Budeanu, 2007; Ünlüönen vd., 2011: 788). Ekonomi içerisindeki üretim erklerinin var olması, sızıntının engellenmesi için yeterli olmamaktadır. Bu erklerin aynı zamanda turizm sektörünün talep ettiği ürünleri üretebilecek yetkinliğe sahip olması gerekmektedir. Bunun da ötesinde, turizm sektörü ve üretim erkleri arasında etkin bir koordinasyonun sağlanması gerekmektedir. Ancak bu şekilde, turizm talebinin ithal edilmesinin önüne geçilebilmektedir (Mbaiwa, 2005: 165; Lejarraga ve Walkenhorst, 2010: 417-418). Dolayısıyla, ülke ekonomisinin organize edilmiş bir üretim kapasitesine sahip olmaması durumunda, alternatif bir kaynak aracı olarak turizm gelirin başvurması durumunda, yüksek sızıntı oranıyla yüzleşecektir (Ünlüönen vd., 2011: 788).

Mevcut turizm tesislerinin mülkiyet durumu, sızıntıyı belirleyen başka bir husustur. Destinasyonların sınırlı ekonomik olanakları onları dış ekonomilere bağımlı hale getirmektedir (Anderson, 2013: 63). Turizm tesislerinin yabancılara ait olması, turizm gelirin destinasyon ülkesi dışına akmasına neden olmaktadır. Bu da, turizmden elde edilen gelirin ülkenin milli gelire olan katkısını azaltmaktadır

(Choudhury ve Goswami, 2013: 67; Mbaiwa, 2005: 164). Bu bağlamda, turizm paydaşları içerisinde tur operatörü, konaklama işletmesi ve havayollarının yabancı yatırımcılara ait olması durumunda, turizm gelirinden destinasyon ülkesine kalan payın yüzde yirmi beşi geçmeyeceği iddia edilmektedir (Britton, 1982; Mbaiwa, 2005: 164). Turizm paydaşlarının destinasyon ülke ekonomisine ait olması, maaş ve kâr aktarımı gibi sızıntı kalemlerini ortadan kaldırmaktadır. Böylece, sızıntı oranı yüzde ellinin altına inmektedir (McCulloch vd., 2001: 38-40). Nitekim, Choudhury ve Goswami (2013), Manas Ulusal Park'ı üzerinde gerçekleştirdikleri hesaplama neticesinde, turistlere hizmet veren tesislerin yerel işverenlere bağlı olması durumunda sızıntı oranının yüzde yirmi dört seviyesinde kalacağını, aksi durumda ise sızıntının yüzde seksenin üzerine çıkacağını hesaplamıştır. Yine, 90'lı yıllarda Türk turizm sektöründe KOBİ'lerin azalan paylarının uluslararası paydaşlarla ikame edilmesi neticesinde sızıntı düzeyinin arttığı görülmüştür (Seckelmann, 2000). İlgili firmaların merkez ofislerinin destinasyon ülkesi dışında olması, bu firmaların destinasyon ülkesine vergi vermemelerine yol açabilmektedir (Jensen ve Wanhill, 2002). Böylece, destinasyon içerisindeki turizm sisteminin yürütülmesi için edinilen vergilerden yoksun olunması, destinasyona gerçekleştirilecek yatırımları yavaşlatmakta, bu da destinasyon yaşam ömrünü kısaltmaktadır (Yang vd., 2021). Özetle, turistlerin talep ettiği ürün ve hizmetlerin destinasyon ekonomisindeki arz tarafından üretilmemesi, yabancı arzın bölgede yatırım yapmasını, ithal ürünleri ve yabancı işgücünü bölge ekonomisine dahil etmesine yol açmaktadır. Bu da, turizm gelirinin, arzın menşei olan ülkelere akmasına, dolayısıyla sızıntı oranının yükselmesine neden olmaktadır. Nitekim, Güney Kore'de gerçekleştirilen turizm harcamalarındaki sızıntı oranı yüzde yirmi düzeyinde hesaplanmışken, aynı oran Hong Kong için yüzde kırk bir, Şeyseller için yüzde altmış, Afrika ülkelerinde ise yüzde yetmişin üzerindedir (Mbaiwa, 2005: 164; Smith ve Jenner, 1992; Supradist, 2004: 21). Başka bir araştırmada, düşük gelir düzeyindeki ülkelerin turizm sistemlerince oluşturulan sızıntı oranının, gelir düzeyi yüksek olan ülkelere kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Lejarraga ve Walkenhorst, 2010: 419). Yüksek sızıntı oranı, özellikle, anakara ekonomisine bağımlı olan ada destinasyonları için geçerlidir (Kokranikal vd., 2003: 444; Liu ve Var, 1983: 14).

İstihdam

Turizm sisteminin destinasyonlarda gelişimini teşvik eden öncüllerden biri de sektörün istihdam oluşturucu etkisidir. Literatürde, turizm sektörünün gelir oluşturucu etkisinden ziyade istihdam üretme kabiliyetinin ön plana çıktığı vurgulanmaktadır (Frechtling ve Horvarth, 1999; Canlı ve Kaya, 2012). Ancak, yerli halk, turizm sisteminin gerektirdiği iş koşullarının tamamını karşılayamamaktadır. Gelişen turizm türünün gerektirdiği nitelik, yerli halk içerisinde çoğu zaman bulunmayabilmektedir. Bu nedenle, uluslararası istihdam olanaklarından yararlanılmaktadır (Supradist, 2004: 18). Aynı zamanda, destinasyonda uluslararası zincir işletmelerin yaygınlaşması, yerli halkın asgari düzeyde istihdam edilmesine sebep olabilmektedir

(Mbaiwa, 2005: 163). İstihdam edilen yerel kaynaklar ise en alt gelir düzeyinde ücretlendirilmektedir. Buna karşılık yabancı yönetici (expatriate)'lerin edindikleri kaynaklar, kıyas edilemeyecek derecede fazla olmaktadır (Seckelmann, 2002: 88). Ayrıca, uluslararası işletmeler, kendi işgörenlerinden yararlanabilmekte ve oluşan turizm odaklı gelir döngüsünde yerli halkı sistem dışında dahi tutabilmektedir (Williams, 2012). Bu durum, arz ile birlikte talebin beklentisinin de bir sonucudur. Dışa kapalı turizm sistemlerinin oluşturulduğu destinasyonlarda, yabancı istihdam kaynakları bilinçli olarak tercih edilmemektedir. Turistlerin mahreç ülkede benimsedikleri standartlara göre destinasyonlar yeniden tasarlanmakta, işgören tercihi de bu doğrultuda farklılaşmaktadır (Boer, 2020: 32-33). Nitekim, Cape York (Avustralya) bölgesinde, turizm sisteminin kendi istihdam olanaklarını oluşturarak, yerli halkı sistem dışında bıraktığı görülmüştür (Supradist, 2004). Benzer şekilde, Kızıldeniz bölgesi (Mısır) (Shaalan, 2005: 85) ve Zanzibar (Anderson, 2013)'da tur operatörleri ve otellerin uluslararası işletmelerden oluşması neticesinde, üst kademe istihdam olanaklarının yabancılara tahsis edildiği görülmüştür. İstihdam edilen yerli halk ise ancak asgari ücret seviyesinde bir gelire tabi tutulmaktadır (Kothari, 2015: 252). Yine Okavango (Botswana) bölgesinde gelişen turizm sistemi üzerinde, uluslararası firmaların bölgedeki turizm gelirini işgören giderlerine ayırmak suretiyle sızıntı oluşturduğu tespit edilmiştir (Mbaiwa, 2005).

Turistik Ürün Türü

Turistik ürün türü, sızıntı düzeyini belirleyen bir diğer unsurdur. Sızıntı konusu ile ilişkili olan tatil türü olarak kitle turizminden bahsetmek önem arz etmektedir (Hampton, 1998; Sandbrook, 2010: 125). Turistlerin mahreç ülkelerdeki standartlarını karşılayacak şekilde tasarlandığı kitle turizmi, sızıntı düzeyini arttırmaktadır. Bu tür ürünlerde, turist, menşei ülkeye ait havayolu ile taşınmakta, uluslararası zincir otellere, hatta restoranlara harcama kalemlerini yöneltmektedir. Kitle turizminin bir ürünü olarak paket tur, menşei ülkeye has bir tur operatörünce tasarlanmaktadır. Lacher ve Nepal (2010), Tayland'da bu tür bir tatil sürecinin oluşturduğu sızıntı oranının yüzde yetmişlere dayandığını tespit etmiştir. Paket turlar aracılığıyla turizm paydaşlarının hizmetleri önceden bloklar halinde satın alınmaktadır. Bu satın almalar, konaklama işletmelerinin yerel olsa dahi, konaklama işletmelerinin turizmden elde edeceği geliri azaltmakta ve uluslararası firmaların paylarını arttırmaktadır (Shaalan, 2005: 84). Böylece sızıntı oranı yükselmektedir. Antlaşmanın yabancı tur operatörü ve zincir işletmeler arasında gerçekleştirilmesi durumunda ise, tatil deneyimi için ödenen meblağın önemli bir kısmı ülke dışına aktarılmaktadır (Choudhury ve Goswami, 2013: 67). Öte yandan, sürdürülebilir turistik türlerin sızıntı seviyesini aşağı çekeceği düşünülmektedir. Kitle turizminin aksine, sürdürülebilir turizm türlerinde ortak mülkiyet, toplumsal hassasiyetleri gözetme ve yerel kaynaklardan yararlanma kriterlerinin bulunması bu durumun nedenleri arasındadır (Lansing ve Vries, 2007: 82). Yine, turistlerin yerel kültürü doğrudan deneyimleme isteği ile oluşan turistik ürünler, doğrudan yerel

kaynakların kullanımına yol açmaktadır. Bu da sızıntı oranını aşağı çekmektedir. Sırt çantalı gezginlerin tatil deneyimi buna yönelik bir örnektir (Hampton, 1998; Scheyvens, 2002; Ünlüönen vd., 2011: 788). Yine, turist türünde heyecan arama seviyesi yükseldikçe (Cohen, 1972), turist gelirinin oluşturduğu çoğaltan katsayısı yükselmekte (Var ve Quasyan, 1985), dolayısıyla sızıntı miktarı azalmaktadır.

Lüks olarak kabul edilen turizm türleri, sızıntı katsayısını arttıran diğer bir öncüdür (Scheyvens, 2002). Burada sızıntının turizm türü ile ilişkisi, yerel kaynakların kullanımından ileri gelmektedir. Kruvaziyer turizmi bu duruma yönelik bir örnektir (McKee ve Chase, 2003: 16-17). Lüks kabul edilebilecek turizm türlerinin sızıntı oranını arttırması, paket turların ötesinde, ithal tüketim araçlarının kullanılması ile açıklanmaktadır (Jönsson, 2015: 1). İthal unsurların tarım ürünlerini de kapsamı destinasyon ekonomilerini turizm sistemine bağlayan en önemli unsur içerisinde yer alan tarım sektörüne ulaşan gelir seviyesini azaltmaktadır (Mbaiwa, 2005: 164-165). Destinasyon ekonomileri genellikle tarıma dayalı olduğundan, lüks turizm türleri, turist harcamalarının yerel ekonomiye ulaşması önünde bariyer görevi görmektedir. Öte yandan, alternatif turizm türlerini içeren deneyimlerin yerel ürünleri içermesi, ithal ürünlerin payını azaltmakta (Scheyvens, 2002), dolayısıyla sızıntı oranını azaltmaktadır.

Özendirme Etkisi

Özendirme etkisi (Fisher, 2004), sızıntıya yol açmaktan çok, sızıntı katsayısını arttıran bir unsur olarak görülebilir. Turizm sisteminin sosyoloji ve antropoloji alanları için önemli bir saha olarak kabul edilmiş olması (Dann ve Cohen, 1991; Nash ve Smith 1991), destinasyonların barındırdığı çok uluslu kültürel etkileşim sürecinden ileri gelmektedir (Nash, 1984). Yerli halk-turist etkileşiminin yol açtığı değer odaklı dönüşüm sürecinin neticesi, beraberinde kültürleşmeyi getirmesi nedeniyle (Özekici ve Ünlüönen, 2019a), tüketim kalıplarında birtakım değişiklikler meydana gelebilmektedir. Bu kalıplar en temelde küresel tüketim kültürü araçlarına olan talep şeklinde betimlenebilir (Özekici ve Ünlüönen, 2019b). Literatürde bu durum, gösterişli tüketim araçlarının benimsenmesi şeklinde ifade edilmektedir (Ünlüönen vd., 2007). Yerli halk ve turistler arasında gerçekleşen etkileşim neticesinde, turistlerin kültürel değer yargılarının benimsenmesi, literatürde iddia edilmektedir (Özekici ve Ünlüönen, 2019a). Seyahat eylemi, gösterişli tüketim meyli yüksek kimselerin gerçekleştirdiği bir eylem olarak adledilmektedir (Graburn, 1983: 24). Turistlerle gerçekleştirilen etkileşim veya onları gözlemlene, turistlerin değer yargılarını ve tüketim kalıplarını benimsemeye yol açabilmektedir (Ward, 2008). Bu ise, cari işlemler dengesinde hali hazırda birtakım problemler yaşayan ülkelerin, ödemeler bilançolarını dengeleme amacıyla geliştirdikleri turizm sisteminin (Ünlüönen ve Özekici, 2018), ithal araçlara olan talebin artması nedeniyle, tam tersi bir etki oluşturmasına yol açabilmektedir. Öyle ki, özendirme etkisinin yol açtığı yerli halk odaklı ithal tüketim kalemlerine yönelik talep, sızıntı oranının yüzde doksanlara ulaşmasına yol açabilmektedir (Smith ve Jenner, 1992).

Hesaplama Türü

Son olarak, sızıntı oranına yönelik hesaplama yöntemleri, sızıntı oranını belirleyen öncüller içerisinde yer almaktadır. Sızıntıların hesaplanmasının temeli, turizmin ekonomik etkilerini ölçme amacıyla geliştirilmiş araçlara dayanmaktadır. Bu araçlar en temelde Keynezyen çoğaltan modeli ve girdi-çıkı modeli üzerinden geliştirilmektedir (Ünlüönen vd., 2011: 787). Tercih edilen model, sızıntı oranının farklılaşmasını beraberinde getirebilmektedir. Diğer taraftan, turistlerin destinasyon dışı harcamaları (uçak bileti, acente komisyon oranı vb.)'n sızıntı kalemleri içerisinde sayılması, bu oranın yüksek gösterilmesine yol açmaktadır (Mitchell ve Asley, 2007; Sandbrook, 2010). Turizm gelirini oluşturan öncül sektörler ile birlikte, turizm gelirinin harcandığı ardıl sektörlerin bütüncül olarak dâhil edildiği bir hesaplama aracının geliştirilme gerekliliği literatürde vurgulanmaktadır (Mbaiwa, 2005: 161).

Sızıntının Olası Sonuçları

Sızıntıya yönelik makro odaklı sonuçlar içerisinde ilk olarak, çekirdek ve çeper olarak adlandırılan merkez-kuşak ülkeler (Wallerstein, 2004) arasındaki uçurumun derinleşmesinden bahsedilebilir (Mowforth ve Munt, 2003; Sandbrook, 2010). Merkez ülkelere ait şirketlerin kuşak ülkelerindeki destinasyonlarda faaliyet göstermesi neticesinde, kâr aktarımı merkez ülkelere yönelmektedir. Destinasyonlar ise, yüzde yetmişlerin üzerine dayanan sızıntı oranları neticesinde, turizm sisteminin yol açtığı çevresel ve kültürel külfetleri (Ünlüönen vd., 2011: 787) bertaraf edebilmek adına ilave kaynak tasarrufunda bulunmak durumunda kalabilmektedir. Ancak, merkez ofisi yurt dışında olan yabancı mülkiyetli turizm tesislerinin vergiden muaf tutulma durumları, turizm sisteminin yol açtığı tahribatı telafi etmede kullanılacak kaynakların farklı sektörlerden edinilen vergilerin kullanılmasına neden olacaktır (Mbaiwa, 2005: 165). Bunun sonucunda, cari açığın telafi edilmesi amacıyla gerçekleştirilen turizm yatırımları, ödemeler bilançosu dengesizliklerinin (Ünlüönen ve Özekici, 2018) derinleşmesine yol açabilmektedir (Lee ve Syah, 2018: 39).

Sızıntı düzeyi yerli halkın ekonomik standartları üzerinde hissedilir bir etkiye sahip olduğunda, turizmden elde edilen kazanç, turizm sisteminde oluşturulan zararı telafi edemeyebilmektedir. Bunun sonucunda, turizme yönelik algı negatife yönelebilmekte ve turizm sisteminin bölgede işleyişi güçleşebilmektedir (Kayat, 2002: 184; Supradist, 2004: 19). Turizm tesislerinin yabancı yatırımcılarca işletilmesi ve yabancı işgörenlerin tercih edilmesi sonucunda oluşacak sızıntının diğer bir neticesi, yerel halkın bölgeye olan bağlılığının kaybedilmesi şeklinde ortaya çıkacaktır. Zira, bölgedeki olanaklar, bölge dışından gelen bireylere tahsis edilmekte ve koşullar bu doğrultuda dizayn edilmektedir (Glasson vd., 1995; Mbaiwa, 2005). Bu durum aynı zamanda, bölgede yabancı düşmanlığı (xenophobia)'nı tetikleyebilmektedir. Yabancı düşmanlığının olması, yerli halkın yabancılarla olan etkileşim türünü değiştirecektir. Yabancılarla gösterilen dışlayıcı tutum neticesinde yabancılar tecrit statejisini tercih edebilmektedir. Çoğunluğun normlarını reddetme şeklinde tezahür eden bu tercih (Kunst ve Sam, 2013), orta ve

uzun vadede destinasyon içi asayiş problemlerine yol açabilir.

Sızıntı neticesinde turizm gelirinin bölgenin kalkınmasında kayda değer bir etkiye sahip olmadığı algısı oluşabilmektedir (Jönsson, 2015: 1). Turizmin algılanan ekonomik katkılarına yönelik algı bu durumda negatife dönüşebilmektedir. Bu da, turizm sektörünün destinasyonda işleyiş koşullarının güçleşmesi anlamına gelmektedir. Turizmin potansiyel ekonomik katkısına yönelik inancın turizmi destekleme üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda (Ünlüönen ve Özekici, 2017), sızıntıların uzun vadeli etkisinin, yerli halkın desteğini kaybetme şeklinde kendisini göstereceği aşikârdır. Ayrıca, uluslararası firmaların vergilendirilmesinde yaşanan güçlükler, uluslararası firmaların güçlenmesinde turizm sisteminin aracı rol oynadığı algısını oluşturabilecektir (Dixon vd., 2000: 22'den aktaran Mbaiwa, 2005: 165). Böylece, diğer sektörlerle yönelik yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi güçleşecektir.

Sızıntının oluşturduğu dezavantajların yanı sıra avantajlar da bulunmaktadır. Değer zinciri bu unsurlardan biri olup, nihai ürünün oluşturulma sürecinde yararlanılan dış kaynak ve yabancı paydaşların üretim süreci ve üretime kattığı niteliği ifade etmektedir (Anderson, 2013: 65). Farklı kültür unsurlarının turistik ürün üretiminde bir araya gelmesi, destinasyonların rekabet güçlerini arttırmakta, böylece, harcama düzeyi yüksek turist gruplarının destinasyonları tercih etmesi teşvik edilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölüm kapsamında, destinasyon ekonomilerinin bir gerçeği olan sızıntı kavramının işleyişi ve yansımaları konu edilmiştir. Bölüm kapsamında, sızıntının ekonomik, sosyal ve kültürel öncüllerinin yanı sıra sızıntının olası sonuçlarına değinilmiştir. Sızıntının etkileri ve öncüllerine yönelik bilgi birikimine yönelik katkıyı esas alan bölüm, hesaplama araçları ve süreçleri ile ilgili bilgi birikiminden yoksundur. O sebeple, gelecek araştırmaların nicel odaklı sızıntı tespiti için mevcut literatürdeki bilgiyi güncellemesi, alandaki bilginin ilerlemesi açısından literatüre katkıda bulunacaktır. Turizm sisteminde cereyan eden sızıntı oranını tespit eden spesifik metotların henüz yerleşmemiş olması (Al-Smadi ve Al-Saad, 2022; Sandbrook, 2010), sahadaki önemli eksikler içerisinde yer almakta olup, çoğaltan katsayısı temelinde geliştirilecek metotlar (Ünlüönen vd., 2011: 787) gelecek araştırmaların sunacağı önemli bir katkıyı oluşturacaktır. Nicel yöntemlerin mevcut koşullarda oluşturduğu güçlük (Garrigós-Simón vd., 2015), bu şekilde aşılmış olacaktır. Özellikle, kitle turizminin yaygın olduğu Akdeniz çanağı ülkeleri için sızıntı oranını tespit etmenin önemi (Garrigós-Simón, 2015: 727) göz önüne alındığında, nicel temelli yöntemlere dayalı sızıntı hesaplama araçlarının gelecek araştırmalarda kullanılması, pratik katkıları beraberinde getirecektir. Yine, uydu hesaplama yönteminin geliştirilmesi, turizm gelirinin akış yönünü takip etme avantajı (Jönsson, 2015: 1) ile birlikte nitelikli veri temelinde analizlerin

gerçekleştirilebilmesi (Sandbrook, 2010) nedeniyle gelecek araştırmaların uyu hesaplama yöntemi temelinde turizm gelirini tespit eden ülkeleri örneklem alması, sızıntı oranına yönelik geçerli ve güvenilir veri temelinde sonuçlara ulaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Turizm paydaşlarının yerel ekonomiyle bağının kurulması (Anderson, 2013) yoluyla sızıntının azaltılması turizm plan ve politikalarının konusunu oluşturabilir. Bilhassa Türk turizm sistemi göz önünde bulundurulduğunda, yerel paydaşların uluslararası standartları taşıyan ürünleri üretebilmelerini teşvik edecek uygulamaların geliştirilmesi suretiyle sızıntı oranının dengelenmesi yerinde olacaktır. Bunun için, destinasyonlarda KOBİ'lerin yaygınlaştırılması katkı sağlayacaktır. Bu şekilde, yerel istihdamın üretim sürecine dahil edilmesi kolaylaşacağı gibi kârın destinasyon içerisinde kalması da kolaylaşacaktır. Uluslararası standartları karşılayacak nitelikte iş görenleri yetiştirilmek suretiyle sektör içerisinde istihdam edilmesinin teşvik edilmesi, sızıntıyı engelleyecek diğer bir müdahaledir. Bunun için, turizm eğitimi veren kuruluşların müfredatlarında uygulama ağırlıklı bir revizyon gerçekleştirmenin yanı sıra, turizm sektöründeki çalışma koşullarının iyileştirilmesi önem taşımaktadır. Uluslararası istihdam ve yatırım koşullarına yönelik getirilecek sınırlamalar (Ünlüöner vd., 2011: 799), bu konuda yerine getirilebilecek diğer bir düzenleme olabilir. Yine, yerel tur operatörü eksikliğinin giderilmesi, Türk ekonomisinin turizm gelirinden edineceği payı arttıracaktır. Türk turizminin diğer birçok ülkeye kıyasla avantajı, sızıntı seviyesini azaltan bir faktör olarak güçlü bir havayolu firması (Mbaiwa, 2005)'na sahip olmasıdır. Havayolu avantajının, mahreç ülkelerdeki taşıma işlemini üstlenecek şekilde gerekli teşvik araçlarının geliştirilmesi, Türk turizmine has sızıntı oranını önemli ölçüde azaltacaktır.

Destinasyonlardaki ekonomik unsurların ne şekilde bir araya getirileceğini irdelleyen araştırmalar, sızıntının engellenebilmesi adına önem arz etmektedir. Sızıntıların destinasyon üzerindeki etkilerinin öncülleri kadar irdelenmemiş olması (Mitchell ve Asley, 2007), gelecek araştırmaların literatüre yönelik katkıları oluşturacak diğer bir kısmı oluşturmaktadır. Benzer şekilde, turizm sisteminin tamamı yerine alt sektörler nezdinde sınırlılık hususunun ampirik olarak irdelenmesi ve görünmeyen sızıntı kalemlerine yönelik bilgi gereksiniminin (Ünlüöner vd., 2011: 799) giderilmesi alandaki bilgi birikiminin ilerlemesine katkıda bulunacaktır.

Sızıntının engellenmesi, turizm sisteminin bölge ekonomisine olan katkısını iyileştirecektir. Ancak, çok kültürlü istihdam koşulları, yabancı yönetici veya benchmarking yapılabilecek yüksek standartlı işletmelerin destinasyonlardan tamamıyla izole edilmesi, uzun vadede destinasyondaki paydaşların kıyas edebilme kabiliyetini indirgeyebilecektir. O sebeple, destinasyonların turizm gelirinin sürdürülebilirliğini (Garrigós Simón vd., 2015) sağlamanın yolu, uluslararası menşeli turizm işletmeleri ile yerel paydaşlar arasındaki dengenin kurulabilmesinden geçmektedir.

KAYNAKÇA

- Al-Smadi, M., Al-Saad, S. (2022). Analyzing Outbound Tourism as a Form of Economic Leakage: A Qualitative Approach, *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 11(4), 1317-1333.
- Anderson, W. (2013). Leakages in the Tourism Systems: Case of Zanzibar. *Tourism Review*. 68(1), 62-75.
- Blake, A., Arbache, J. S., Sinclair, M. T., & Teles, V. (2008). Tourism and Poverty Relief. *Annals of Tourism Research*, 35(1), 107-126.
- Boer, D. V. (2020). *Touristic Entanglements. Settler Colonialism, World-making and the politics of tourism in Palestine*. Ghent University Press: Gent.
- Boo E. (1990). *Ecotourism: The Potentials and Pitfalls*. World Wildlife Fund: Washington DC.
- Britton, S. G. (1982). The Political Economy of Tourism in the Third World. *Annals of Tourism Research*, 9(3), 331-358.
- Budeanu, A. (2007). Sustainable Tourist Behaviour—a Discussion of Opportunities for Change. *International Journal of Consumer Studies*, 31(5), 499-508.
- Bull, A. (1991), *The Economics of Travel and Tourism*, Pitman and Wiley, Melbourne.
- Canlı, B., Kaya, A. A. (2012). Türk Turizm Sektörünün Ekonomik Etkilerinin Girdi Çıktı Yaklaşımıyla Ölçülmesi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Carbone, M. (2005). Sustainable Tourism in Developing Countries: Poverty Alleviation, Participatory Planning, and Ethical Issues. *The European Journal of Development Research*, 17(3), 559-565.
- Choudhury, B., Goswami, C. (2013). Tourism Revenue Leakage Check, *SCMS Journal of Indian Management*, January, 67-76
- Cohen, E. (1972). Toward a Sociology of International Tourism. *Political Economics*, Spring, 164-182.
- Dann, G., & Cohen, E. (1991). Sociology and Tourism. *Annals of Tourism Research*, 18(1), 155-169.
- Egeli, H. A. (1997). Türk Turizminin Dış Ticaret ve Sektörlerarası Bağlantılar Açısından Değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 235-246.
- Fisher, D. (2004). The Demonstration Effect Revisited. *Annals of Tourism Research*, 31(2), 428-446.
- Frechtling, D. C., & Horváth, E. (1999). Estimating the multiplier effects of tourism expenditures on a local economy through a regional input-output model. *Journal of Travel Research*, 37(4), 324-332.
- Garrigós-Simón, F.J., Galdón Salvador, J.L.; Gil Pechuán, I. (2015). The economic sustainability of tourism growth through leakage calculation. *Tourism Economics*. 21(4):721- 739.
- Glasson, J., Godfrey, K., Goodey, B. (1995). *Towards visitor impact management: Visitor impacts, carrying capacity and management responses in Europe's historic towns and cities*. England: Avebury.
- Goeldner, C. R., Ritchie, J. R. B. (2012). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies* (Twelfth Edition), New Jersey: Wiley and Sons Inc.
- Graburn, N. (1983). The Anthropology of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 10, 9-33.
- Haddad, E. A., Porsse, A. A., & Rabahy, W. (2013). Domestic tourism and regional inequality in Brazil. *Tourism Economics*, 19(1), 173-186.
- Hampton M. (1998). Backpacker tourism and economic development. *Annals of Tourism Research*, 25(3): 639-660.
- Hartle, D. (1990). *The taxation of tourism in Botswana*. In L. Pfofenhauer (Ed.), *Tourism in Botswana*, Proceedings of a symposium held in Gaborone, 15-19th October 1990 (pp. 188-196), Botswana.
- Jensen, T. C., & Wanhill, S. (2002). Tourism's taxing times: value added tax in Europe and Denmark. *Tourism Management*, 23(1), 67-79.
- Jönsson, C. (2015). Leakage, economic tourism. Jafari, J., Xiao, H. (Eds.), *Encyclopedia of Tourism*, Springer.
- Kayat, K. (2002). Power, Social Exchanges and Tourism in Langkawi: Rethinking Resident Perceptions. *International Journal of Tourism Research*, 4(3), 171-191.
- Kılıçlar, A. (2004). *Türkiye'nin Turizm Gelirlerindeki Sızıntılar ve Bu Sızıntıların Hesaplanmasına Yönelik Bir Yaklaşım* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi.

- Kokkranikal, J., McLellan, R., & Baum, T. (2003). Island Tourism and Sustainability: A Case Study of the Lakshadweep Islands. *Journal of Sustainable Tourism*, 11(5), 426-447.
- Kothari, U. (2015). Reworking Colonial Imaginaries in Post-Colonial Tourist Enclaves. *Tourist Studies*, 15(3), 248-266.
- Kunst, J. R., & Sam, D. L. (2013). Relationship Between Perceived Acculturation Expectations and Muslim Minority Youth's Acculturation and Adaptation. *International Journal of Intercultural Relations*, 37(4), 477-490.
- Lacher, R. G., & Nepal, S. K. (2010). Dependency and Development in Northern Thailand. *Annals of Tourism Research*, 37(4), 947-968.
- Lansing, P., & Vries, P. D. (2007). Sustainable Tourism: Ethical Alternative or Marketing Ploy?. *Journal of Business Ethics*, 72(1), 77-85.
- Lee, J. W., Syah, A. M. (2018). Economic and Environmental Impacts of Mass Tourism on Regional Tourism Destinations in Indonesia, *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 5(3), 31-41.
- Lejárraga, I., & Walkenhorst, P. (2010). On Linkages and Leakages: Measuring the Secondary Effects of Tourism. *Applied Economics Letters*, 17(5), 417-421.
- Liu, J., & Var, T. (1983). The Economic Impact of Tourism in Metropolitan Victoria, BC. *Journal of Travel Research*, 22(2), 8-15.
- Mbaiwa, J. E. (2005). Enclave Tourism and its Socio-Economic Impacts in The Okavango Delta, Botswana. *Tourism Management*, 26(2), 157-172.
- McCulloch, N., Winters, L. and Cirera, X. (2001). *Trade Liberalization and Poverty: A Handbook*. London: Center for Economic Policy Research.
- McKee, D. L., & Chase, G. L. (2003). The Economic Impact of Cruise Tourism on Jamaica. *Journal of Tourism Studies*, 14(2), 16-22.
- Mitchell J, Ashley C. (2007). *'Leakage' Claims: Muddled Thinking and Bad for Policy?* Overseas Development Institute: London.
- Mowforth M, Munt I. (2003). *Tourism and Sustainability: Development and New Tourism in the Third World*. Routledge: London.
- Nash, D. (1984). The Ritualization of Tourism Comment on Graburn's the Anthropology of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 11(3), 503-507.
- Nash, D., & Smith, V. L. (1991). Anthropology and Tourism. *Annals of Tourism research*, 18(1), 12-25.
- Özekici, Y. K. (2021). A Bibliometric Profile of the Tourism-Economics Sub-Field in Turkish Academic Community. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 790-812.
- Özekici, Y. K., & Ünlüönen, K. (2019a). Turizm Odaklı Kültürel Dönüşümü Açıklayıcı Bir Temel: Kültürleşme Teorisi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(3), 470-492.
- Özekici, Y. K., & Ünlüönen, K. (2019b). Bir Küresel Tüketim Kültürü Aracı: Turizm. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(7), 508-524.
- Porter, M. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*, The Free Press, New York, NY.
- Sandbrook, C. G. (2010). Putting Leakage in Its Place: The Significance of Retained Tourism Revenue in The Local Context in Rural Uganda. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 22(1), 124-136.
- Scheyvens, R. (2002). Backpacker Tourism And Third World Development. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 144-164.
- Seckelmann, A. (2002). Domestic Tourism—A Chance for Regional Development İn Turkey?. *Tourism Management*, 23(1), 85-92.
- Shalan, I. M. (2005). Sustainable Tourism Development in The Red Sea of Egypt Threats and Opportunities. *Journal of Cleaner Production*, 13(2), 83-87.
- Smith, C., & Jenner, P. (1992). The leakage of foreign exchange earnings from tourism. *Travel & Tourism Analyst*, 3, 52-66.

- Supradist, N. (2004). *Economic leakage in tourism sector* [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Lund Üniversitesi.
- Ünlüöner, K., & Özekici, Y. K. (2018). Turizm ve Ödemeler Bilançosu Açısından Akdeniz Çanağında Bulunan Destinasyonlar Üzerine Bir Değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, (1), 1-33.
- Ünlüöner, K., Kılıçlar, A., & Yüksel, S. (2011). The Calculation Approach for Leakages of International Tourism Receipts: the Turkish Case. *Tourism Economics*, 17(4), 785-802.
- Ünlüöner, K., Özekici, Y. K. (2017). Yeni Gelişen Destinasyonlarda Turizm Algısı: Yozgat İli Üzerine Bir Alan Araştırması. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(4), 466-488.
- Ünlüöner, K., Tayfun, A., & Kılıçlar, A. (2007). *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Nobel.
- Var, T., & Quayson, J. (1985). The Multiplier Impact of Tourism in The Okanagan. *Annals of Tourism Research*, 12(4), 497-514.
- Wallerstein, I. (2004). The Dilemmas of Open Space: The Future of the WSF. *International Social Science Journal*, 56(182), 629-637.
- Walpole M, Goodwin H. (2000). Local Economic Impacts of Dragon Tourism in Indonesia. *Annals of Tourism Research*, 27, 559-576.
- Ward, C. (2008). Thinking Outside the Berry Boxes: New Perspectives on Identity, Acculturation and Intercultural Relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 32(2), 105-114.
- Williams, T. R. (2012). Tourism as A Neo-Colonial Phenomenon: Examining the Works of Pattullo & Mullings. *Caribbean Quilt*, 2, 191-200.
- Yang, C., Lin, Z., Huang, J., & Cheng, T. (2021). A Dynamic Tax Model Based on Destination Lifecycle for Sustainable Tourism Development. *Journal of Travel Research*, 62(1), 217-232.

TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASININ EKONOMİ POLİTİĞİ

Aydanur Gacener ATIŞ¹

1. EKONOMİ POLİTİK KAVRAMI VE PARA POLİTİKASININ EKONOMİ POLİTİĞİ

Ekonomi politik ya da politik ekonomi siyaset ve ekonominin karşılıklı bir etkileşimde bulunduğu bir yapıdır. Bu süreçte üretim, tüketim, bölüşüm ilişkileri birey ve devlet odağına yerleştirilmiş; toplumsal ve kurumsal ilişkiler üzerine odaklanmıştır. Ekonomi politik bu yönüyle üretim ve bölüşümle ilgilenirken; bölüşümün toplumu oluşturan farklı sınıflar arasında adil dağılımıyla da ilgilidir.

Politik ekonomi kavramı, ilk kez ekonomik düzenlemede devlete güçlü rol veren Merkantilist düşüncede ortaya atılmıştır. Teorik olarak ilk sistematik çalışmada, Sir James Steuart'ın (1767) "Ekonomi Politikin İlkeleri Üzerine Bir Soruşturma" kitabıdır (Eren, 2022). İktisadın kurucu teorisyenlerinden Smith, Ricardo ve Mill politik ve ekonomik dünyaları ayrı olarak düşünmüşlerdir. Üretim nedeniyle oluşan birikimin kapitalistler arasında bölüşümünün ulusal zenginliği (büyüme) artırdığını, tüm toplumun lehine bir sonuç doğurduğunu savunmuşlardır. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal çıkarlar, çelişmez ve görünmeyen el mekanizması ile bu süreci yönetmektedir. Smith'in ekonomi politik tanımında devlet adamına ait olduğu düşünülen ekonomi politik hem toplum hem de devlet için gelir yaratmayı ve zenginleşmeyi önerir (Üşür, 2011).

1848'de Mill yayımladığı *Ekonomi Politikin İlkeleri* kitabında şimdi "ekonomi" olarak dikkate aldığımız kavramı ekonominin politikadan ayrılamaz bir parça olması nedeniyle "politik ekonomi" şeklinde kullanmıştır. Bu, disiplin ayırımından çok ekonomik sonuçların belirlenmesinde politik faktörlerin çok önemli olduğu şeklindeki yaygın görüşten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, iktisat bir disiplin olarak, tarihsel olarak politik güçleri sadece ekonomik sonuçları etkileyen değil, çoğu zaman belirleyici bir etki olarak görmüştür (Drazen, 2002). Oysa Nurmi'ye göre

1 Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-4165-9683, aydanur.gacener@ege.edu.tr

(2006), devlet idaresine yapılan güçlü vurguya rağmen, klasik iktisadi düşüncenin ekonomik alanda devlete ya da devlet adamlarına fazla bir rol vermediklerini savunmuştur. Klasik iktisatçılar ekonomi politığın “politikasını” neredeyse hiç dikkate almamışlardır.

18. yüzyılda ekonomi politik bakış açısı, isteklerin doğasında olan ve bunları tatmin edecek malların üretim ve dağıtım biçimlerinde kendini göstermiştir. Daha eski olan “ekonomi” teriminden daha yeni olan “politik ekonomi” terimine geçiş bu değişikliğe damgasını vurmuştur. Ekonomi ve politika kavramlarını birbirinden ayırmayan bu düşünce yapısı hükümetlerin ekonomi üzerindeki doğrudan kontrollerini azaltmaya başladıkları ve Avrupa’nın monarşik yönetimden temsili yönetime geçtiği dönemde birbirinden farklı eğilimlere sahne olmuştur.

20. yüzyılın başlarında ekonomi ve siyaset bilimi artık ayrı birer disiplin olarak kabul edilmiştir. Özellikle iktisat alanında matematiksel modellerin kullanımının artması ile birlikte bu alan farklı disiplinlerden kopmaya başlamıştır. Büyük Buhran ve iktisadi kalkınma gibi büyük sorunlarla sadece iktisatçılar ilgilenirken; iki tane dünya savaşı, faşizm ve komünizmin yükselişi gibi siyasi sorunlarla da sadece siyasetçiler ilgilenir olmuştur. Ancak 1970’lere geldiğinde, ekonomik ve politik alanlar arasındaki ayrımın yanıltıcı olduğu ortaya çıktı. Bretton Woods para sisteminin çöküşüne, iki petrol şokuna ve stagflasyona tanık olan on yıllık dönem sonrası ekonomi artık yüksek derecede siyasetle; siyasetin çoğu da ekonomiyle ilgiliydi (Frieden, 2020).

Politik ekonomi, politik kısıtlamalar altında, toplumların belirli ekonomik hedeflere en iyi şekilde nasıl ulaşabileceklerini açıklar. Özellikle merkez bankacılığı ve para politikası uygulamalarına dair politik kısıtlamaların ekonomik sonuçlar üzerindeki etkilerinin iktisadi araçlar (para politikası araçları) kullanılarak incelenmesi ile sadece mevcut sorunların nasıl giderileceği değil, ekonomik hedeflere ulaşmak için kurumsal yapının tasarımı da önemli hale gelir. Bernhard v.d (2002), parasal kurumların seçimini açıklamaya yönelik politik ekonomi argümanlarını iki sınıfa ayırır; politika sağlayıcılara (politikacılar ve siyasi partiler) odaklananlar ve politika talep edenlere (çıkar grupları, ekonomik sektörler ve seçmenler) odaklananlar. Ancak parasal kurumların seçimini belirleyen faktörler konusunda literatürde yer alan birçok çalışmada politik faktörlerin çok önemli olduğu konusunda fikir birliği olmasına rağmen, politikanın parasal kurumların seçimini etkilediği mekanizmalar hakkında önemli farklılıkların olduğu da savunulmaktadır.

Drazen (2002), politik çıkar çatışması ya da heterojenliğin temel düzenleme ilkesi olması gerektiğini öne sürmüştür. Politik soruların ekonomi politikalarının yasalaştırılması ya da ekonomik maliyetlerin ve faydaların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda fikir ayrılığına düştüğünde ortaya çıktığını söylemiş ve çıkarların heterojenliğinin ekonomi politığın her alanında ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Bernhard vd. (2002), siyaset biliminde politikacıların ve partilerin

kendi çıkarlarını gözettikleri varsayımından hareketle, seçimden hemen önce istihdam ve büyümede geçici genişlemeler yaratmak için para politikası sürprizlerini kullandıklarını vurgulamıştır. Ancak, para politikasını bağımsız bir merkez bankasına devretmenin ya da döviz kurunu sabitlemenin politikacıların para politikası üzerindeki kontrol yetkisini sınırlandırdığını savunmuştur. Clark v.d. (1998) parasal taahhütlerin fırsatçı siyasi konjonktür çevrimlerini sınırladığını; para politikasının *seçimsel değerinin* para kurumlarının seçimini şekillendirdiğini söylemişlerdir. Para politikası yoluyla seçim sonuçlarını güçlü bir şekilde etkileyebilecek politikacıların bağımsız bir merkez bankası ya da sabit döviz kurunu benimseyerek esneklikten ödün verme olasılıklarını azaltacaklarını savunmuştur.

Haan (2019), merkez bankası bağımsızlığının, para politikasının seçilmemiş yöneticilere devredilmesi ve hükümetin para politikası üzerindeki etkisinin sınırlandırılması anlamına geleceğini; ancak bağımsız bir merkez bankasının siyasi bir boşluk içinde faaliyet gösteremeyeceğini belirtir. Özellikle merkez bankalarının yönetim kademelerine yapılacak atamalarda siyaset oldukça önemli bir yere sahiptir.

2. TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASI UYGULAMALARI VE EKONOMİ POLİTİĞİ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) para politikası uygulamalarının ekonomi politiği tarihsel süreç içerisinde değerlendirilecektir. TCMB, 11 Haziran 1930 tarihinde TBMM'de kabul edilen "1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu" ile 30 Haziran 1930 tarihinde kurulmuş ve 3 Ekim 1931 tarihinde faaliyetine başlamıştır. Bu Kanuna göre, TCMB'nin temel amacı, ülkenin ekonomik kalkınmasını desteklemektir. 1970'lere kadar ekonomik büyümenin finansmanı TCMB kaynaklarından sağlanmıştır. Ekonomik kalkınmanın ithal ikamesi ile sanayileşmeye dayandırıldığı ve ekonomi politikalarının kalkınma planları kapsamında uygulandığı 1960'lı yıllarda TCMB genişletici bir para politikası izleyerek, kalkınma projelerinin finansmanı için kamuya kaynak sağlamıştır (TCMB, 2018). Bu dönem, kalkınmayı öncelikleyen bir merkez bankası anlayışını temsil eder.

1970'lerde bankanın bu işlevi değişmeye başlamıştır. 14 Ocak 1970 tarihinde kabul edilen 1211 sayılı TCMB Kanunu (Resmî Gazete, 1970) ile Bankanın yasal statüsünde, kurumsal yapısında, yetki ve görevlerinde değişiklikler gerçekleştirilmiş; anonim şirket statüsü korunmuş, Hazine'nin sermaye payının yüzde 51'den az olamayacağı hükme bağlanmıştır. Kurumsal olarak Başkanlık (Governörlük) makamı oluşturulmuş; para arzını ve likiditeyi düzenlemek amacıyla açık piyasa işlemleri (APİ) yapma yetkisi verilmiştir. Ayrıca reeskont işlemleri ile orta vadeli kredi verme olanağı sağlanmış; Hazine'ye verilecek avans miktarı, ilgili yılın bütçe giderlerinin yüzde 15'i oranına yükseltilmiştir. Dolayısıyla bu dönem bankanın modern merkez bankacılığı uygulamalarına geçtiği dönemdir.

24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Kararları ile Türkiye, 2010'lu yıllarda yerli ve milli tanımlaması ile geri dönmeye çalıştığı, ithalatın ikamesi yoluyla

sanayileşme stratejisinden vazgeçermiş ve ihracata dayalı bir sanayileşme stratejisi benimsemiştir. Bu geçiş piyasa ekonomisinin temel kurum ve kurallarının oluşturulmasını gerektirmiştir. Bu amaçla, piyasa ekonomisinin² temel unsuru olan fiyat kontrolleri kaldırılmış; finansal serbestleşme sürecinin kurumsal yapısı oluşturulmuş ve güçlendirilmiştir. Bu bağlamda, TCMB tarafından yürütülen para ve kur politikaları da piyasa ekonomisine uygun hale getirilmiştir. Bu çerçevede, faiz oranları piyasa koşullarına göre belirlenmeye başlanmış ve sabit kur rejimi bırakılmıştır. Ancak finansal sektöre ilişkin yasal ve kurumsal çerçeve yeteri kadar gelişmediğinden, bankalar dışındaki kurumlar arası faiz yarışı 1982 yılında banker kriziyle sonuçlanmış; 1983 yılı başında mevduat faiz oranlarının belirlenmesi tekrar TCMB'ye devredilmiştir. TCMB, 1987 yılında API yapmaya başlayarak; para ve döviz piyasalarının kurumsallaşmasında öncü rol üstlenmiştir (TCMB, 2018).

1989 yılında yürürlüğe giren Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 sayılı Karar ile Türkiye'nin piyasa ekonomisinin kurumsal altyapısı oluşturulmuş ve küreselleşen sisteme eklenmesi sağlanmıştır. Bu kararlar, Türkiye'de yerleşiklerin döviz alım-satım işlemleri ile TCMB ve bankaların uluslararası piyasalarda döviz ve TL cinsinden işlemleri yapmalarına izin verilmiştir. Bu yönü ile TL konvertibl ilan edilmiş ve esnek bir döviz kuru rejimine geçilmiştir. Bu rejim ile uluslararası finansal piyasalar ile bütünleşme sağlanmaya çalışılmıştır. İhracata dayalı sanayileşme stratejisi ile büyüme trendini yakalayabilmek için sermaye ve teknoloji transferi sağlayacak yatırımlara ihtiyaç vardı. Kazgan (1995), 32 sayılı karar ile ülkeye yabancı sermaye girişinin özendirilmesi ve yurt dışına çıkan sermayenin ülkeye tekrar döndürülmesinin temel amaç olduğuna vurgu yapmaktadır.

Özetle, 1980'li yıllar Türkiye'nin finansal yapısında, özellikle kamu finansmanı sisteminde, TCMB dışında finansal kurumsal yapının oluşturulduğu ve farklı finansal araçların ortaya çıktığı bir dönemi temsil eder. Örneğin, 1985 yılında Hazine haftalık bono ihaleleri ile iç borçlanmaya başlamış, 32 sayılı karar ile kamu açıklarının bir kısmının kısa vadeli portföy araçları ile finansmanı ya da bankalararası piyasaların ve döviz piyasasının kurulması gibi yeni kurumsal düzenlemeler ile TCMB'nin yükümlülük riskleri dağıtılmıştır. 1990 yılı para politikası uygulamaları için önemli bir dönüm noktasıdır. TCMB, 1990 yılı ile birlikte ilk kez para politikası programını kamuoyu ile paylaşmaya başlamıştır. Özellikle programa ilişkin esasların kamuoyu ile paylaşılması, beklentilerin planlanması açısından önemli bir gelişmedir. Ancak, 1991 yılında sınır komşumuz Irak'ın da taraf olduğu Körfez Savaşı'nın yarattığı siyasi ve ekonomik belirsizlikler ve uluslararası finans piyasaları ile bütünleşme sürecinin ortaya çıkardığı iktisadi kırılganlıklar Türkiye'yi 1994 yılında ekonomik bir krize sürüklemiştir (TCMB, 2018).

Krizin derinliğinin en önemli göstergelerinden biri olarak enflasyon oranının 1994 yılında üç basamaklı bir değere yükselmesi gösterilebilir. Tokgöz (2001) krizin

2 Piyasa ekonomisi, malların, hizmetlerin, üretim faktörlerinin ve finansal varlıkların fiyatlarının piyasa koşullarında belirlenmesini gerektirmektedir.

boyutunu, ekonominin aynı yıl yüzde 6,1 küçülürken, enflasyon oranının 149.6'a yükselmesi ile betimlemektedir. Türkiye, 1950'li yılların sonunda sürüklendiği ekonomik krize karşı 4 Ağustos 1958'de aldığı istikrar tedbirlerinden sonra, benzer krizler karşısında çoğu kez içeriği benzer olan tedbirler almış ve alınan tedbirleri istikrar tedbirleri olarak adlandırılmıştır. Benzer biçimde 1994 krizi sonucu 5 Nisan 1994'de bazı önlemleri içeren bir istikrar paketi ilan edilmiştir. Buna göre, TL devalüe edilmiş ve kamunun ürettiği ürünlerin fiyatları artırılmıştır. Bunun yanında, dış ticaretin serbestleştirilmesinin sürdürüleceği, genişletici para ve maliye politikalarının bırakılacağı ifade edilmiştir. Ancak, Özçam'ın (2004) da vurguladığı gibi, 5 Nisan Kararları ve ardından uygulanan stand-by anlaşması ekonomiye kalıcı bir iyileşme getirememiş; TL'nin reel değer kaybı sonrası dış ticaret ve cari işlemler dengesinde önemli iyileşme sağlansa da bu etki zamanla azalmıştır. Sonraki dönemlerde oluşabilecek istikrarsızlık *durumu idare eden* politikalarla önlenmiştir. Bu dönemde Banka kamuya açtığı kredileri sınırlandırarak iç varlık artışını kontrol etmiş ve döviz rezervlerini güçlendirmiştir.

1990'lı yılların ikinci yarısı Türkiye'de merkez bankacılığının işlevi bağlamında dönüm noktaları içermektedir. Bunlardan ilki, 21 Nisan 1994'de TCMB Kanunu'nda değişiklik ile Hazine'nin Banka kaynaklarını kullanımı sınırlandırılmıştır. 1997 yılında ise, TCMB ile Hazine arasında imzalanan bir protokol ile 1998 yılından itibaren Hazine'nin TCMB'den kısa vadeli avans kullanmaması konusunda uzlaşmıştır (TCMB, 2008). Bu iki düzenleme ile maliye ve para politikası arasındaki ilişki zayıflatılarak, Banka'nın bağımsızlığı için önemli bir adım atılmıştır. 5 Nisan 1994 ekonomik istikrar tedbirleri ekonominin kırılganlıklarını azaltmış; TCMB'nin döviz rezervleri ile karşılanan likidite talebi sonucunda Güneydoğu Asya ve Rusya krizlerinin etkileri sınırlandırılmıştır. 1999 yılında meydana gelen Marmara depremleri nedeniyle yaşanan iktisadi şoklar Aralık ayında IMF ile 3 yıl vadeli bir stand-by anlaşmasının imzalanmasını zorunlu kılmıştır. Enflasyon oranını düşürmeyi hedefleyen anlaşmaya göre, $1\$/0.77\text{€}$ 'dan oluşan döviz sepetinin değeri önceden ilan edilmiş ve TCMB bu değer üzerinden döviz alım satımı gerçekleştirmiştir (Erçel, 1999a).

Türkiye'de 1990'lı yılların sonunda finansal sistemin piyasa ekonomisi ile uyumu konusunda önemli bir adım atılmıştır. 1999 yılında Bankalar Kanunu kabul edilmiş; bankacılık sektörünün kuruluş ve işleyişine ilişkin esaslar düzenlenmiş; finansal piyasaların gelişmesi ve finansal istikrara katkıda bulunması için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kurulmuştur. Bu gelişme aynı zamanda para politikasının etkinliğini sağlamak adına da önemli bir adımdır. Erçel (1999b), para otoritelerinin orta vadede fiyat istikrarını sağlama başarısını, sadece uygun maliye politikalarının desteğine değil, sağlıklı bir bankacılık sisteminin varlığına da bağlamıştır. IMF ile imzalanan stand-by anlaşmasının uygulandığı süreçte TCMB'nin önceden ilan ettiği kur değerleri, özellikle döviz cinsinden borçlanan bankalar için kur riskini azaltan bir unsur olmuştur. Kur riskinin azalması, başta

bankalar olmak üzere, finansal kesimi uluslararası piyasalardan kaynak bulmak adına cesaretlendirmiş ve bu nedenle bilançolarında döviz cinsinden yükümlülüklerin döviz cinsinden varlıklara oranı yükselmiştir. Başka bir ifadeyle, finansal kesimin döviz cinsinden açık pozisyonları artmıştır.

2000 yılı Kasım ayında yabancı yatırımcıların dövizle yönelik spekülasyon atığı krize dönüşmüş, bu süreç faiz oranları artırılarak, Banka rezervleri ve 7,5 milyar dolar IMF kredisi kullanılarak aşılmıştır. Ancak, Uygur'un (2001) da vurguladığı gibi, bu yüksek maliyet, TCMB'nin ilerleyen dönemlerde savunma gücünü azaltmış; üç ay sonra 19 Şubat 2001'de yeni bir döviz krizi yaşanmıştır. Bankalararası para piyasasında gecelik yüzde 23 olan faiz oranı 21 Şubat'ta yüzde 6200'e yükselmiştir. 16 Şubat'ta 27.940 milyon dolar olan döviz rezervi, 23 Şubat'ta 22.580 milyon dolara gerilemiş, böylece bir hafta içinde 5.360 milyon dolarlık rezerv kaybı yaşanmıştır. Kasım krizinde yabancı yatırımcılarla sınırlı kalan döviz talebi, Şubat krizinde yerleşiklerin (bankalar) de katılımıyla artmış ve 21 Şubat gecesi TCMB döviz kurunu dalgalanmaya bırakmıştır. TL 10 gün içinde yüzde 40 değer kaybetmiştir.

Özetle, 2000 Kasım-2001 Şubat krizleri yüksek cari açık ve bütçe açığı eşliğinde uygulanan ekonomi politikaları ile açık döviz pozisyonu üzerine kurulmuş sorunlu bir bankacılık sektörü nedeniyle ortaya çıkmıştır. Kısa aralıklarla yaşanan bu iki kriz bankaların mali yapılarını bozarak kamunun finansal yükünü artırmıştır. Mishkin'e (2004) göre, bu krizde TCMB finansal oynaklığı ortadan kaldırmak için faiz oranlarını kullanarak kura müdahale etmeliydi. Böylelikle sadece döviz kurunu değil, fiyat istikrarını ve onu etkileyen her şeyi önemseydiğini göstermiş olacaktır. Benzer biçimde, Balmumcu ve Süslü (2017) de o dönemde TCMB'nin benimsediği döviz kuru hedeflemesi ile faiz oranı aracını pasifleştirdiğine dikkat çekmektedir.

Türkiye ekonomisi her kriz sonrası ekonomik istikrar paketi olarak adlandırılan önlemleri Şubat 2001 krizi sonrası Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) olarak adlandırmıştır. Önceki istikrar programlarına karşı ekonominin daha geniş sektörlerini içermesi ve daha kapsamlı önlemler getiren bu program ile para ve kur politikasının yeni çerçevesi çizilmiştir; bankacılık sektörünün sermaye yapısının güçlendirilmesi ve finansal kırılganlıkların azaltılması, mali disiplinin ve istikrarın sağlanması amaçlanmıştır (TCMB, 2001). Bu doğrultuda, gerekli şartlar oluşana kadar örtük olarak enflasyon hedeflemesi stratejisi uygulanmıştır. Örtük enflasyon, TCMB (2014) *Enflasyon ve Fiyat İstikrarı* kitapçığında, enflasyon hedeflemesi rejimine yakınsama stratejisi olarak tanımlanmıştır. 2002-2005 dönemini kapsayan uygulamaya göre, 22 Şubat 2001 tarihinde dalgalı kur rejimine geçilmiş ve özellikle finans sektörü ve bankacılık kesiminde yapısal bir dönüşüm süreci başlamıştır. 25 Nisan 2001 tarihinde TCMB'nin yasal bağımsızlığının ön plana çıkarıldığı 4611 sayılı Kanun (TBMM, 2001) ile yapılan değişiklikler kabul edilmiştir. Buna göre;

- TCMB'nin temel amacı fiyat istikrarını sağlamaktır. Banka para politikası amacına uygun para politikası araçlarını doğrudan kendisi belirleyecektir (araç bağımsızlığı). Banka fiyat istikrarı amacı çerçevesinde hükümetin

büyüme ve istihdam politikalarını destekleyecektir (madde 4).

- TCMB, Hazine ile kamu kurum ve kuruluşlarına avans ve kredi veremez; bunların ihraç ettiği borçlanma araçlarını birincil piyasadan satın alamayacaktır (madde 56).

Son madde ile yapılan değişiklik ile TCMB'nin kamunun finansman ihtiyacını karşılayacak bir kurum olma özelliği ortadan kaldırılmıştır. Bunun temel nedeni, bütçe açıklarının finansmanı için karşılıksız para basılmasının ya da piyasaların fonlanmasının, enflasyonist etkiler yaratmasıydı. Kaldı ki, enflasyon hedeflemesine dayalı bir para politikası uygulanabilmesi için parasal genişlemeye dayalı uygulamaların ortadan kaldırılması gerekirdi. Enflasyonla mücadelenin temel politika aracı, kısa vadeli faiz oranları olarak kabul edilmiştir. Ayrıca oluşturulan Para Politikası Kurulu (PPK) ile para politikası kararlarının kurumsal yapısı da belirlenmiştir.

Kısa aralıklarla yaşanan son iki krizden en çok etkilenen kesim bankacılık sektörü olmuştur. Bankalar faiz oranları ve döviz kurundaki yüksek oranlı artışlarından olumsuz etkilenmişlerdir. Bu nedenle, bankacılık kesiminin yeniden yapılandırılması ve sermaye yapısının güçlendirilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu amaçla bankacılık sektörünü yeniden yapılandırma programı uygulanmıştır. Buna göre (BDDK, 2010);

- Kamu bankaları finansal ve operasyonel açıdan yeniden yapılandırılmış,
- TMSF bünyesindeki bankaların sorunları çözümlenmiş,
- Kriz nedeniyle özel bankaların yapısı güçlendirilmiş,
- Bankacılık sektöründe gözetim ve denetim etkinliği artırılmış ve yasal-kurumsal düzenlemeler yapılmıştır.

TCMB, enflasyonla mücadelede kararlılığını ortaya koymak, TL'nin itibarını artırmak ve yüksek kupürlü para nedeniyle muhasebe, istatistiki kayıtlar, ödeme sistemlerinde ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmak için 1 Ocak 2005'de TL'den altı sıfır atarak, *yeni* ifadeli TL ve kuruşları tedavüle çıkarmıştır. Ayrıca, 2006 yılında açık enflasyon hedeflemesi stratejisi uygulanmaya başlamıştır. Buna göre, TCMB temel politika aracı olarak, yine kısa vadeli faiz oranlarını kullanmış; faiz kararları Para Politikası Kurulu tarafından alınmış ve kamuoyu ile paylaşılmıştır. Yılda dört kez enflasyonun genel görünümü ve riskleri içeren, aynı zamanda TCMB'nin enflasyon tahminlerini kapsayan Enflasyon Raporu yayınlanmaya başlamıştır (TCMB, 2008). Burada Banka, şeffaflık ve açıklık ilkeleri ile hesap verme yükümlülüğü gereği enflasyon oranına ilişkin gelişmeleri kamuoyu ile paylaşmaya başlamıştır.

Bu süreçte, önce ABD'de başlayan mortgage krizi AB'ye sıçramış ve özellikle finans piyasalarını derinden etkilemiştir. Bu krize merkez bankaları para politikası uygulamaları ile müdahale etmiş; genişletici para politikaları ile finansal sistemin ihtiyaç duyduğu fon talebini karşılamıştır. Birçok merkez bankası fiyat istikrarı amacına, finansal istikrar amacını da eklemiştir. FED ve ECB tarafından uygulanan

genişletici para politikaları sonucu artan likidite gelişmekte olan ülkelere yönelmiş ve bu ülkelerin ulusal paralarının değerlenmesine yol açmıştır. Kara (2012)'ye göre, kısa vadeli yurt dışı finansman kaynaklarının bol ve düşük maliyetli olarak sağlanabilmesi, yurt içinde hızlı kredi genişlemesine olanak sunmuş; bu yolla dış ticaret ve cari işlemler dengesinde ciddi bir bozulma gözlenmiş; bu bozulma ve uluslararası sermaye akımlarındaki oynaklık “ani duruş” riskini de beraberinde getirmiştir.

Küresel kriz sonrası uygulanan genişletici para politikaları ile artan sermaye hareketleri makro finansal riskleri de artırmıştır. TCMB, bu riskleri azaltmak için 2010 yılının sonunda para politikası uygulamalarında bazı değişikliklere gitmiş; makroekonomik dengesizlikleri ve finansal riskleri göz önünde bulundurarak, temel amaçlarını ikiye çıkarmış ve fiyat istikrarına finansal istikrar amacını eklemiştir. Fiyat istikrarı yanında finansal istikrarın da hedeflenmesinin temelinde Cuaresma ve Gnan (2008)'nin de dikkat çektiği, finansal krizlerin oluşmasında merkez bankalarının tek amaç olarak belirledikleri fiyat istikrarını sağlamalarına karşın, finansal istikrarı sağlayamamaları bulunmaktadır. Bu nedenle, fiyat istikrarı tek başına yeterli değildir; yanı sıra finansal istikrarın da sağlanması önemli ve gereklidir. Bu açıdan, geleneksel para politikasının tek amaç ve tek araç odaklı yapısının makro ihtiyati politikalar ile desteklenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

TCMB (2013) para ve kur politikası metninde, Türkiye gibi gelişmekte olan dışa açık ekonomilerde makroekonomik ve finansal istikrara ilişkin risklerin daha çok küresel gelişmelerden kaynaklandığını belirtmektedir. Özellikle son yıllarda, kırılğan bir yapıya sahip olan ekonomilerde uygulanan genişletici para politikaları, risk algısında ani değişimlere neden olmaktadır. Bu nedenle aşırı oynak sermaye akımları makro finansal riskleri de artırdığından; bu konjonktürde risk iştahı ve sermaye hareketlerindeki ani değişimlere karşı dayanıklılığın artırılması gerekmektedir.

TCMB temel amacını fiyat ve finansal istikrarı sağlamak olarak belirledikten sonra, bir diğer değişikliği para politikası araçlarını çeşitlendirerek gerçekleştirmiştir. Buna göre, geleneksel para politikası aracı olan bir hafta vadeli repo ihalelerine faiz koridoru, rezerv opsiyon mekanizması (ROM) gibi yeni para politikası araçlarını eklemiştir.

2010-2018 döneminde TCMB, fiyat istikrarına dayalı para politikası duruşunu büyük ölçüde korumuş; dalgalı döviz kuru rejimini benimsemiş ve temel para politikası stratejisi olarak enflasyon hedeflemesini sürdürmüştür. Bu süreçte para politikasının eşlik ettiği bir büyüme politikası sürdürülmüştür. 2013 yılı ikinci yarısından sonra piyasalar küresel para politikalarını izlemeye başlamıştır. Çünkü küresel kriz sonrası FED öncülüğünde başlatılan ve varlık alım programları ile izlenen genişletici para politikasının yavaşlatılacağı duyurulmuş ve bu program 2014 yılı Ekim ayında sonlandırılmıştır. Parasal genişlemenin sonlanması ile

ABD’de faiz oranları yükselmeye başlamıştır. Bu süreç gelişmekte olan ülkelerin para politikalarında özellikle faiz oranı yönlü belirsizlikleri artırmıştır. TCMB faiz koridorunu genişleterek ve likidite imkanlarını sınırlandırarak, küresel finansal belirsizliklere karşı esnek davranmış ve fiyat istikrarı hedefine odaklanmıştır.

Kalkınma Bakanlığı’nın (2017), 2018-2020 dönemine ilişkin Orta Vadeli Programında enflasyonun yüzde 5 hedefine kademeli olarak yakınsaması hedeflenmiş; para politikası uygulamaları ile enflasyon hedefinin uyumlu seviyelerde tutulması amaçlanmıştır. 2019 yılı başında küresel büyüme, ABD ve Çin arasındaki ticaret savaşları, gelişmekte olan ülkelerin finansal varlıklarının risk düzeylerindeki oynaklıklar temel risk unsurları olarak öne çıkmıştır.

2019 yılı sonunda Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan Covid-19 virüsü, 2020 yılı Mart ayında pandemi olarak ilan edilmiş ve küresel ölçekte artan belirsizlikler yaratmıştır. Bu pandemi sadece sağlık sorunlarına neden olmamış; aynı zamanda hayatın her alanında, özellikle de ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması nedeniyle ciddi sorunlara neden olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin 2020 yılı ilk çeyreğinden itibaren uyguladıkları sosyal izolasyon önlemleri sonucunda küresel arz ve talep düzeyleri daralmış, buna bağlı olarak işsizlik oranları artmış, belirsizliğin artması sonucu finans piyasalarında ortaya çıkan riskten kaçınma eğilimi ile birlikte gelişmekte olan ülkelerin menkul kıymet piyasalarından portföy çıkışları hızlanmıştır. Bu süreç finansal piyasalarda büyük ölçekli dalgalanmalara ve kırılmalıkların oluşmasına neden olmuştur. Birçok merkez bankası 2008 küresel finansal krizi tecrübesine dayanarak, eş anlı genişletici para ve maliye politikaları uygulamışlar ve pandeminin yarattığı ekonomik ve sosyal sorunların etkilerini azaltmaya çalışmışlardır. Gelişmiş ülke merkez bankalarının büyük miktarda varlık alımları ile genişletici para politikaları uygulamaları, ekonomik karar birimlerinin talep düzeylerine yansımış ve mal ve hizmet fiyatlarını artırmıştır. Aynı zamanda artan borçluluk oranları tüm ülkeler için bir likidite riski de yaratmıştır.

TCMB’nin 2020 yılı Kasım ayında yayınladığı Finansal İstikrar Raporuna göre, merkez bankaları, salgın sürecinde faiz oranı indirimleri ve sağladıkları likidite desteği ile salgının birincil etkilerini en aza indirmeye çalışmışlardır. Varlık alım programları sonucu, G7 üyesi ülke merkez bankaları bilançolarını sekiz ayda 7 trilyon ABD doları artırmıştır. Salgının başından itibaren gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere hükümetler tarafından kapsamlı destek paketleri hazırlanmıştır. Gelişmiş ülkelere, gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 20’sine ulaşan destek paketleri, gelişmekte olan ülkelere sadece yüzde 5 seviyesinde kalmıştır. Bu süreci yöneten ve yönlendiren Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankası (FED), 2020 yılı Mart ayında politika faizini yüzde 0-0,25 aralığı olarak belirlemiş; ancak Ağustos ayında para politikası stratejisini değiştirerek, uzun vadede yüzde 2 olan enflasyon hedefini ortalama enflasyon hedefi olarak güncellemiştir. Avrupa Merkez Bankası (ECB), salgın döneminde yaşanan sıra dışı oynaklık ve likidite daralması karşısında,

finansal piyasaların etkin çalışması amacıyla başlangıçta 750 milyar Euro olarak açıkladığı Pandemi Acil Durum Alım Programının büyüklüğünü haziran ayında 600 milyar Euro ilave ile 1,35 trilyon Euro'ya yükseltmiştir. Alınan önlemlerle Euro sistemi bilanço büyüklüğü 2020 yılı başına göre yüzde 40'ın üzerinde artmıştır. Çin, Japonya ve İngiltere merkez bankaları da salgın döneminin başında aldıkları finansal sistemi destekleyici tedbirlerle gevşettikleri para politikası duruşlarını sürdürmektedirler.

Türkiye, korona virüs salgınının olumsuz etkilerini en çok küresel ticaretin daralması nedeniyle azalan ihracat ve yine seyahat kısıtlamalarına bağlı turizm ve hizmetler sektöründeki daralma ile yaşamıştır. Bu sektörlerin döviz kazanımlarının azalması ve pandemi başlangıcında artan belirsizlikler nedeniyle yaşanan portföy çıkışları yanında hane halkı ve firmaların döviz ve altın taleplerindeki artış sonucu döviz kurunun oynaklığı önemli ölçüde artmıştır. Kurdaki artış, küresel ölçekte hammadde tedarikine bağlı sorunlar ve üretim maliyetlerindeki artışın etkisi ile yurt içi enflasyon oranı yükselmiştir. Bu olumsuzluklar özellikle hane halklarının satın alma güçlerini azaltmıştır.

Pandemi süreci ile birlikte oluşan olumsuz makro ekonomik ve finansal sonuçların giderilmesine yönelik olarak Türkiye'de diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinin aldığı tedbirleri izleyerek, genişletici bir maliye ve para politikasını eş anlı olarak uygulamıştır. Pandemi sürecinde kredi hacmi ve parasal desteklerdeki hızlı artışın yanı sıra, mayıs ayı sonrası izolasyon önlemlerinin gevşetilmesi, aşılama çalışmaları ve iktisadi büyümeye yönelik öncü göstergelerin etkisiyle iç talep canlanmıştır. Ancak, artan likidite, özellikle altına ve dövize yöneldiğinden, altın ithalatını ve para ikamesini artırmıştır. Ağbal (2021)'e göre, bu durum, kurlar ve döviz rezervleri üzerinde baskı yaratarak, fiyat istikrarına ve makro finansal istikrara yönelik riskleri artırmıştır.

Pandemi öncesi dönemde yüzde 37'ye ulaşan ihtiyaç kredisi yıllık büyüme oranı ağustos ayı itibarıyla yüzde 68'yükselmiştir. İhtiyaç kredilerindeki büyüme salgınla birlikte geliri azalan bireylerin ticari bankaların uygun faizli kredi kampanyalarından yararlanmaları sonucu oluşmuştur. Benzer şekilde taşıt ve konut kredilerinde mart ayı büyüme oranları sırasıyla yüzde 12 ve 15 iken; ağustos ayı oranları sırasıyla yüzde 74 ve 52 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi sonrası merkez bankaları bir kez daha genişletici para ve maliye politikalarını uygulamayı tercih etmişlerdir. TCMB, fiyat istikrarı amacı doğrultusunda temel politika aracı olan 1 hafta vadeli repo ihale faiz oranını, pandeminin ilk etkisini gösterdiği Mart 2020'de yüzde 10,75 seviyesinden Eylül ayı sonuna kadar kademeli olarak yüzde 8,25 oranına kadar düşürmüştü; Eylül ve Kasım aylarında sırasıyla yüzde 10,25'e ve yüzde 15'e yükselterek, parasal sıkılaştırmaya gitmiştir. Aynı zamanda para politikasının etkinliğini artırmak için kısa vadeli fonlamanın tamamı politika faizinden yapılmıştır (TCMB, 2020).

Pandeminin seyrine ilişkin belirsizliklerin ve ülkemize özgü faktörlerin etkisiyle artan risk primini ve döviz kuru oynaklığına ilişkin riskleri yönetmek için 2020

yılıının son çeyreğinde, sıkı para politikası uygulaması yanında başka bazı tedbirler de uygulanmıştır. Örneğin, TCMB'nin 2021 yılı Mayıs ayında yayınladığı Finansal İstikrar Raporu'na göre, 2020 yılı Aralık ayı sonundan itibaren parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini artırmak amacıyla sade bir zorunlu karşılık sistemine geçilmiştir. Ayrıca bankalarda açılan mevduat hesaplarına farklı vadeler için uygulanan stopaj oranları düşürülmüştür. Bu yolla TL cinsinden mevduat hacminin artırılması, döviz talebinin ve dolayısıyla para ikamesi sorununun çözümlenmesi amaçlanmıştır. Ancak karar birimlerinin ekonominin genel durumu ile makro ekonomik verilere ve dolayısıyla ulusal paraya ilişkin duyduğu güvenin ciddi anlamda kaybedilmesi sonucu para ikamesi sorunu devam etmektedir. TCMB'nin EVDS verilerine göre, 29 Ekim 2021 itibarıyla, para ikamesini temsilen kullanılan yabancı para mevduatın toplam mevduat içindeki payı yaklaşık yüzde 55,6 düzeyine yükselmiştir. Son dönemde bu sorun, hızla artan enflasyon oranı karşısında TCMB'nin faiz oranlarını düşürmek yönlü politik duruşu nedeniyle TL cinsinden mevduatların negatif reel getiriye sahip olması sonucunda derinleşmektedir.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Politik ekonomik süreçte yer alan iktisatçılar sadece ekonomik modelleri dikkate almaz, aynı zamanda siyaseti, toplumsal çıkar ve çatışmaları da izler ve analiz ederler. Gerek küresel kriz sonrası dönemde gerekse pandemi sürecinde, merkez bankaları para politikasını -maliye politikasının da desteğini alarak- fiyat istikrarı ve finansal istikrar amacı ile geleneksel olmayan para politikası araçlarını kullanarak uygulamıştır. Ancak salgın sürecinde ve sonrasında ekonomik ve sosyal alanda ortaya çıkan belirsizlikler ile birlikte küresel iktisadi faaliyetlerin yavaşlama eğilimine girmesi para politikasının esnekliğini sınırlamıştır.

TCMB Başkanı Şahap Kavcıoğlu'nun Enflasyon Raporu 2022-IV bilgilendirme toplantısında yaptığı konuşmada, cari fazlanın en önemli unsuru olan sanayi üretimindeki artışın ve buna bağlı olarak artan istihdamın sürdürülmesi için finansman koşullarının uygun hale getirilmesi adına tek haneli bir politika faizinin uygulanması; düşük faiz ortamında yatırımların artacağı ve bunun da ihracat kapasitesini artıracığı yönündeki söylemi para politik bir sürecin sonucu olarak yansıtmaktadır.

Düşük faiz oranı uygulaması bankacılık sistemi açısından ucuz finansman olanakları yaratacak mevduat kaynaklarına ulaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Bu dönemde artan enflasyon beklentisi ile karar alan ekonomik birimler, satın alma güçlerini ve tasarruflarının değerini korumak için TL varlıklar yerine alternatif varlıklara yönelmektedirler. Bu alternatifler arasında önemli bir yer tutan döviz cinsinden varlıklara yönelik talep, döviz kurunu artırarak ithal girdi maliyetleri kanalıyla nihai malların fiyatına da yansımakta ve enflasyon sorununu bir sarmala dönüştürmektedir. Bu sorunların çözümünde merkez bankasının kurumsal kapasitesinin geliştirilmesi önemli bir katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağbal, Naci (2020). “Önsöz”, *TCMB Finansal İstikrar Raporu-Kasım 2020*. ss.3, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/finansal+istikrar+raporu/2020/sayi+31>, (E.T.: 13.03.2021).
- Balmumcu, Özgür, Süslü, Bora (2017). “Para Politikası Açısından Türkiye’de 2001 ve 2008 Kriz Deneyimleri”. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*. 54/626.
- Bernhard William, J. Lawrence BROZ, and William R. CLARK (2002). “The Political Economy of Monetary Institutions”. *International Organization*. Volume 56. Issue 4. Autumn, pp.693-723. DOI: <https://doi.org/10.1162/002081802760403748>
- BDDK (2010). *Krizden İstikrara Türkiye Tecrübesi Çalışma Tebliği*. Gözden Geçirilmiş 3. Baskı.
- Clark, William R., Usha N.Reichert, Sandra Lomas, And Kevin L. Parker (1998). “International and Domestic Constraints on Political Business Cycles in OECD Economies”. *International Organization*. 52 (1):87-120.
- Cuaresma, Jesús Crespo And Gnan, Ernest (2008). “Four Monetary Policy Strategies in Comparison: How To Deal With Financial Instability?”. *Monetary Policy & The Economy*. Q3/08. https://www.oenb.at/dam/jcr:9217f663-0a7c-4a71-a975-07e1b7b95c41/mop_2008_3_cua_resma_gnan_tcm16-92369.pdf (E.T.: 13.03.2020).
- Drazen, Allan. (2002). *Political Economy in Macroeconomics*. Princeton University Press. <https://assets.press.princeton.edu/chapters/s6819.pdf> (E.T.: 13.03.2020).
- Erçel, Gazi. (1999a). *IMF ile Yapılan Stand-By Anlaşması Çerçevesinde; Türk Bankacılık Sektörünü 1999 Yılı ve 2000 Yılına Dönük Değerlendirmesi*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/> (E.T.: 13.03.2020).
- Erçel, Gazi. (1999b). *Enflasyonla Mücadele Işığında Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/Washington>. (E.T.: 13.03.2020).
- Eren, Ercan (2022). “Politik İktisat – Ekonomi Politik: Tarihsel ve Kavramsal Gelişim”. *İktisat ve Toplum*. Sayı 140. <https://iktisatvetoplum.com/politik-iktisat-ekonomi-politik-tarihsel-ve-kavramsal-gelisim-ercan-eren/> (E.T.: 23.09.2022).
- Frieden, Jeffry (2020). *The Political Economy of Economic Policy, Finance & Development*, <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/06/political-economy-of-economic-policy-jeff-frieden> (E.T.: 03.12.2002).
- Haan, Jakob de (2019). “Some Reflections on the Political Economy of Monetary Policy”. *Review of Economics*. 70(3): 213–228. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/roe-2019-2001/html> (E.T.: 23.09.2022)
- Investing (2021). *Türkiye’nin 5 Yıllık CDS Verileri*, <https://tr.investing.com/rates-bonds/turkey-cds-5-year-usd-streaming-chart>, (E.T.: 13.10.2021).
- Kalkınma Bakanlığı (2017). *Orta Vadeli Program (2018-2020)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/08/Orta_Vadeli_Program_2018-2020.pdf (E.T.: 13.01.2021).
- Kazgan, Gülten (1995). *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri*. 2. Basım, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Mishkin, Frederic. S. (2004). “Can Inflation Targeting Work in Emerging Market Countries?”. *International Monetary Fund Conference, Festschrift In Honor of Guillermo Calvo*. April 15-16. <https://www.imf.org/external/np/res/seminars/2004/calvo/pdf/mishki.pdf>, (E.T.: 13.03.2020).
- Nurmi, Hannu (2006). *Models of Political Economy*. Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/books/oa-mono/10.4324/9780203358559/models-political-economy-hannu-nurmi> (E. T.: 13.04.2020).
- Özçam, Mustafa. (2004). “Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye”. *Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu*. <https://www.spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/YayinGoster/945>, (E.T.: 13.03.2020).
- Resmi Gazete (1970). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu, Sayı:13409. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13409.pdf> (E. T.: 13.04.2020)
- TBMM (2001). *TCMB Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. No. 4651. <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4651.html>, (E.T.: 13.03.2021).
- TCMB (2001). *Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec> (E.T.: 13.03.2012)

- TCMB (2011). *Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. https://www.tcmb.gov.tr/dundenbugune_TCMB (E.T.: 13.03.2012)
- TCMB (2014). *Enflasyon ve Fiyat İstikrarı Kitapçığı*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect>, (E.T.: 13.03.2015).
- TCMB (2018). *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Tarihçesi ve Görevleri*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/e6ccf55f-b2ac-4153-8d5a-c7ba61afa053/TCMB+TK+ BASKI+WEB.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-e6ccf55f-b2ac-4153-8d5a-c7ba61afa053-mBNW5la> (E.T.: 13.03.2015).
- TCMB (2020). *Finansal İstikrar Raporu-Kasım 2020*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/finansal+istikrar+raporu/2020/sayi+31>. (E.T.: 13.03.2021).
- TCMB (2021). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)*. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/dashboard/451>, (E.T.: 13.10.2021).
- TCMB (2021). *Finansal İstikrar Raporu-Mayıs 2021*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/finansal+istikrar+raporu/2021/sayi+32>, (E.T.: 13.06.2021)
- TCMB (2022). *Enflasyon Raporu 2022-IV"ün Tanıtımına İlişkin Bilgilendirme Toplantısı*, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/baskanin+konusmalari/2022/konusmab27_10_2022 (E.T.: 08.12.2022)
- Tokgöz, Erdinç. (2001). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)*. İmaj Yayıncılık. Ankara.
- Uygur, Ercan. (2001), Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri, Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2001/1, İkinci- Genişletilmiş Taslak, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/KRIZ-2000-20013.pdf>, (E.T.: 13.04.2002).
- Üşür, İşaya (2011). Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?. *Praksis*, 10.sayı. <http://www.praksis.org/tumsayilar/sayi-10-kapitalizm-ve-demokrasi/> (E.T.: 23.04.2021).

UYGULAMADAN ÖRNEKLERLE YAN MAMUL MALİYETLERİNİN HESAPLANMASI VE MUHASEBELEŞTİRİLMESİ

Fırat KINALI¹

GİRİŞ

Bazı üretim türlerinde işletme yönetiminin, birkaç mamulün aynı anda üretimi dışında bir seçeneği bulunmamaktadır. Bu tür üretim işletmelerinde, mamuller farklı parti ve miktarlarda üretilseler dahi, bir mamul diğer mamuller olmaksızın üretilemez. Örneğin, petrol sanayinde benzin üretimi, aynı zamanda oluşan metan, ham gaz yağı, balmumu vb. mamullerin elde edilmesine neden olur. Aynı şekilde, kömürün damıtılması bize gaz, kok ve diğer mamulleri ortaya çıkartır. Bu tür mamuller, önem derecelerine göre birleşik mamul ya da yarı mamul olarak adlandırılırlar. Örneğin, benzin üretiminde benzin, gaz yağı ve diğer önemli gazlar birleşik mamuller iken, görece önem taşımayan balmumu gibi bir mamul yan mamuldür. Ham süt, kimyasal maddeler ve kereste gibi ham maddelere dayalı üretim faaliyetlerinde de birleşik ve yan mamuller üretilir. Ana mamuller olarak da adlandırılan birleşik mamuller, işletmelerde belirgin satış değerlerine sahip iki ya da daha fazla mamulün aynı anda üretilmesine ilişkin süreç sonunda elde edilen mamullerdir. Yan mamuller ise, diğer bir mamulün işlenmesi sonucunda yalnızca küçük miktarlarda ve tesadüfi elde edilen mamullerdir. Birleşik mamuller ile yan mamuller arasındaki fark büyük ölçüde mamullerin pazar değerlerine bağlı bulunmaktadır. Buradan hareketle, satış değeri daha yüksek olan mamuller ana mamul, satış değeri daha düşük olan mamuller ise yan mamul niteliğindedir (Altuğ, 2006: 395).

Firmaların faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan üretim maliyetlerinin hesaplanması ve muhasebeleştirilmesi finansal muhasebenin kapsamının genişlemesine neden olmuştur. Bu noktada da maliyet muhasebesi olarak adlandırılan yeni bir muhasebe disiplini ortaya çıkmıştır. Maliyet muhasebesinin bilinen en önemli amaçlarından biri üretilen mamul maliyetlerinin hesaplanması ve muhasebe sistemine kaydedilmesidir.

Bu bağlamda maliyet muhasebesinde birçok farklı çözüm geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Ancak birçok firma için maliyet belirleme işlemleri kolay olsa da birden fazla mamul üreten firmalarda söz konusu hesaplamalar oldukça karmaşık ve zor bir hal almaktadır.

Günümüz rekabet koşullarında başarıya ulaşmanın yollarından biri de maliyetin istenilen düzeyde tutulmasıdır. Bir firma rakiplerine karşı avantajlı olmak istiyorsa iyi bir maliyet kontrol sistemine sahip olması gerekmektedir. Bu kontrol sistemi ile birlikte, bir firmanın rakiplerine göre maliyetlendirme konumu, o firmanın oluşturduğu değer zincirindeki toplam maliyetlerle belirlenir. Maliyet verileri, stratejik ve finansal içerikleri bakımından firmalar için oldukça önemli bir yere sahiptir (Gökçen, 2003: 68; Say, 2021: 3535)

Çalışmamızın konusu maliyet muhasebesinde sürekli tartışılan yan mamullerin hesaplanması ve muhasebe kayıtlarının yapılmasıdır. Üretim firmalarında amaçlanan mamul üretimi sırasında tesadüfi mamuller de üretilebilmektedir. Ana mamulün üretilmesi esnasında beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan mamullere yan mamuller denilmektedir. Çalışmamızın amacı yan mamul kavramının detaylı bir biçimde açıklanması ve söz konusu yan mamullerin hesaplanmasına ve muhasebeleştirilmesine yönelik en uygun yöntemin tespit edilmesidir.

YAN MAMUL KAVRAMI

Firma faaliyetleri sonucu gerçekleştirilen ilk üretimden sonra ortaya çıkan mamuller, ana mamul veya birleşik mamul ve yan mamul olarak iki grupta sınıflandırılmaktadır (Yükçü, 1999: 379). Ana mamul, aynı hammaddenin kullanılması ve aynı imalat işlemlerinin gerçekleştirilmesi ile ortaya çıkan ve değerleri birbirine yakın iki veya daha fazla mamulden oluşmaktadır (Uslu vd., 1990: 259). Ana mamuller, ürünlerin ayrılma noktasına kadar homojen bir yapıya sahiptirler. Ayrıca firmaların temel amacı ana mamulleri üretmek ve piyasada belirli bir fiyat üzerinden satmaktır (Öztürk, 2002: 2-3).

Yan mamul kavramı, bir firmada ana mamul ile beraber üretilen, ancak ana mamule göre değeri daha düşük olan mamuller olarak tanımlanmaktadır (Horngren, 1977: 549). Başka bir ifadeyle bir firmanın faaliyetleri doğrultusunda asıl üretmek istediği mamulü üretilebilmesi için beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve ana mamul özelliklerine sahip olmayan mamullerdir (Rayburn, 1996: 256). Yapılan tanımlamalarda da ifade edildiği gibi ana (birleşik) mamul ve yan mamul birbirlerinden farklı olmakla birlikte birbirlerini tamamlayan bir özelliğe sahiptir. Burada dikkat edilmesi gereken temel husus, firmaların ana ve yan mamul ayrımını doğru bir şekilde gerçekleştirerek kayıt altına almasıdır. Ayrıca yan mamullerin firmalar için ayrı bir gelir kaynağı olduğu unutulmamalıdır (Uragun, 1993: 641-642). Ana mamul ve yan mamul arasındaki benzerlikler ve farklılıklar şu şekildedir (Doğan ve Acar, 2016: 128);

- Ana ve yan mamul arasındaki en temel fark mamullerin satış değerinin nispi önemine göre belirlenmesidir.
- Yan mamul, ana mamulün dışında ortaya çıkan bir mamuldür ve toplam satış değeri ana mamulden oldukça düşüktür.
- Ana ve yan mamul arasında ortaya çıkan bağ teknoloji ve pazar değişimine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

Ana ve yan mamuller arasında, muhasebe kaydı çerçevesinde ortaya çıkan en belirgin farklılık yan mamullere toplam maliyetten pay verilmemesidir. Kayıt esnasında muhasebe yöntemlerinden hangisi tercih edilirse edilsin yan mamuller, maliyet üzerinden değil satış değerleri üzerinden değerlendirilirler. (Bursal ve Ercan, 1997: 328). Yan mamullerin ayırım noktasına ulaşıncaya kadar ortaya çıkan maliyetleri hesaplanmamaktadır. Fakat yan mamullerin satış değerinden veya ayırım noktasından sonra oluşan tamamlayıcı maliyetler kayıt esnasında dikkate alınmaktadır (Büyükmirza, 2014: 307).

YAN MAMULLERİN MALİYETİNİN HESAPLANMASI

Esas üretimde yer almayan hammadde kalıntılarının ana mamul üretiminden sonra bazı işlemlere tabi olmasıyla ortaya çıkan mamullere “yan mamuller” denilir. Yan mamuller, ana mamul üretim sürecinde oluşan ve ana ürüne nazaran düşük değere sahip olan ürünlerdir. Bu nedenle ortaya çıkan bir mamulün, yan mamul olabilmesi için; söz konusu mamulün diğer mamullere göre hem miktar hem de değer olarak daha düşük olması gerekir. Genelde, yan mamulün değeri, diğer mamullerin toplam değerlerinden % 10 veya daha aşağı olur. Bir mamulün, yan mamul olarak niteliğinin belirlenmesinde en önemli ölçüt budur. Ortak mamullerde, mamuller arasında önemli bir değer fark söz konusu değildir. Oysa yan mamullerde, yan mamulün değeri diğer mamullere göre daha düşüktür. Diğer taraftan yan mamulle, artıklar, deşe, ıskarta, hurda ve işletme kayıplarının da zaman zaman karıştırıldığı görülür. Eğer artıkların, hurdanın, ıskartanın veya deşenin herhangi bir piyasa değeri varsa ve pazarlanabilmeleri mümkünse, bunların yan mamullerle karıştırılması daha çok olur. Yan mamuller ile hurda, artık ve deşe arasında en önemli fark; deşenin, hurdanın, artığın, bir değeri varsa doğrudan doğruya satılabilmesidir. Oysa yan mamullerde genelde, ayrışım noktasından sonra hammadde artıkları birtakım işlemlere tabi tutulmakta ve söz konusu maddelere ek giderler yapılmaktadır. Yan ürünlerle, piyasa değeri düşük olan hurda, ıskarta ve döküntü muhasebeleştirilmesinde aynı esaslardan hareket edilir (Akdoğan, 2009: 420).

Yapılan açıklamalar neticesinde yan mamullerin maliyet hesaplamasında iki temel görüşten bahsetmek mümkündür. Bunlar (Gökçen ve Baysak, 2019: 46);

- *Yan mamullere maliyet payı verilerek yapılan uygulamalar:* Bu uygulamada ki tekniklerde yan mamulün değeri farklı tekniklere göre hesap edilmektedir. Sonrasında o dönem ortaya çıkan üretim maliyetinden düşülmektedir.

Bundan dolayı üretilen ana mamullerin maliyeti, yan ürünlerin değeri kadar az olmaktadır. Yan mamullerin değerinin hesaplanmasında değişik yöntemlerden faydalanılmaktadır. Bu teknikler aşağıda sıralanmıştır.

- Brüt satış hasılatı tekniği
- Net satış hasılatı tekniği
- Piyasa fiyatından hareketle geriye doğru hesaplama yöntemi
- Tedarik yöntemi
- Yan mamullere sadece ek maliyetlerin yüklenmesi tekniği
- *Yan mamullere maliyet payı vermeyip, net satış hasılatını dikkate alan uygulamalar:* Bu uygulamada hem yan mamullere, hem de hurda ve artıklara oluşan toplam maliyetten herhangi bir pay verilmez. Dönemde oluşan toplam üretim giderleri ana mamuller arasında belirlenen bir dağıtım anahtarı üzeri üzerinden dağıtılır. Eğer yan mamuller hemen satılamayacak durumda ise iz bedeli ile miktarları itibariyle muhasebede izlenir ve satıldıkça sonuç hesaplarına alınır. Yan ürünlerin hemen satılması durumunda ise, muhasebede iz bedeli ile izlenmesine de gerek duyulmamakta satıldıkça net satış geliri üzerinden doğrudan sonuç hesaplarına kaydedilmektedir. Yan mamullerin, hurda ve deşe gibi artıkların satışından elde edilen gelirlerin, gelir-gider tablosunun hangi bölümünde gösterileceği konusunda farklı uygulamalar bilinmektedir. Bir kısım uygulamalarda, yan mamulden elde edilen satış gelirleri, diğer olağan gelir ve karlar grubunda gösterilmekte; diğer uygulamalarda ise, satılan malın maliyeti hesabından çıkarılmaktadır. Bazen de direkt gelir tablosunda satış hasılatı içerisinde yan mamul satışları olarak gösterilmektedir (Akdoğan, 2009: 426).

Yan Mamullere Maliyet Payı Verilerek Yapılan Uygulamalar

Yan mamuller, ana mamullerden daha az önemli olduğu için, maliyet payı verilerek yapılan uygulamalarda yan mamule ait tahmini satış fiyatı belirlenir, sonrasında toplam üretim maliyetleri bu fiyattan düşülür ve ana mamule ait maliyetler hesaplanır (Gökçen ve Baysak, 2019: 47-49);

Brüt Satış Hasılatı Tekniği, Burada yan mamullerin olası satışından beklenen hasılat veya beklenen satış hasılatı ana ve yan mamulden kaynaklan giderlerden çıkarılır ve kalan giderler ana mamule yüklenir. Ancak üretim hattında iki veya daha fazla ana mamul üretiliyorsa ana mamuller arasında giderlerin dağıtımı gerçekleştirilir (Karakaya, 2014: 298).

Net Satış Hasılatı Tekniği, Bu teknikte yan mamul satışından beklenen brüt satış hasılatından yan mamulün oluşması için yapılan giderler çıkartılarak yan mamule ait net satış hasılatı elde edilir. Sonrasında ana ve yan mamulden kaynaklan toplam üretim maliyetinden net satış hasılatı çıkarılarak ana mamulün toplam maliyetleri belirlenir.

Piyasa Fiyatından Hareketle Geriye Doğru Hesaplama Yöntemi, Bu yöntemde firmanın dönem içerisinde elde ettiği yan mamuller piyasada oluşan fiyat ile değerlendirilir. Sonrasında oluşan değerden tahmin edilen kar payları, dönem giderleri ve ek giderler çıkarılır. Elde edilen sonuç yan mamul maliyeti olarak kabul edilir (Arı, 2006: 38).

Tedarik Yöntemi, Bu yöntem daha çok yan mamulün farklı bir üretim gider yerinde kullanıldığında tercih edilmektedir. Toplam maliyet belirlenir ve yan mamul maliyeti düşülür ve ana mamullere ait toplam maliyet bulunur.

Yan Mamullere Sadece Ek Maliyetlerin Yüklenmesi Tekniği, Burada ana ve yan mamulden kaynaklanan maliyetin tamamı ana mamullere dağıtılır ve yan mamullerin üretim sürecinde ortaya çıkan maliyetleri sıfır kabul edilir. Sonrasında ayrılma noktasından sonra oluşan ve yan mamulleri için yapılan giderlerde yan mamule ait maliyetlere eklenir (Büyükmirza, 2014: 311).

Yan mamullere maliyet payı vermeyip, net satış hasılatını dikkate alan uygulamalar

Üretim sürecinde ortaya çıkan yan mamullere, birleşik maliyetten pay vermeden, sadece net satış hasılatını dikkate alan yöntemler şu şekildedir (Gökçen ve Baysak, 2019: 47).

- Yan mamulden elde edilen satış hasılatının, firmanın diğer gelirlerinde gösterilmesi,
- Yan mamulden elde edilen satış hasılatını, ek satış hasılatı şeklinde ifade edilmesi,
- Yan mamulden ortaya çıkan satış hasılatının, söz konusu tabloda yer alan diğer olağandışı gelir ve karlarda gösterilmesi,
- Yan mamulden elde edilen satış hasılatının, firma tarafından satılan ana ürün maliyetinden çıkarılması,

ALAN YAZIN

Çalıyurt (2008) yılında yapmış olduğu çalışmada Ayçiçek yağı üretimi yapan işletmelerin üretim süreçlerinde karşılaştıkları mamul ve yarı mamullerin muhasebe kayıtlarına nasıl alınması gerektiğini bir örnek olay ile ele almıştır. Çalışmanın sonucunda Ayçiçek yağı üreten işletmelerin ürün maliyetlerini hesaplamada yan mamul ve mamul maliyetlerinin ayrı ayrı belirlenmesinin önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu işletmelerin bu hesaplamaları yaparken, net satış değerinin ana mamul üretim maliyetinden indirilmesi veya net satış tutarının ana mamul satış maliyetinden indirilmesi yöntemleri kullanması gerektiğini belirtmiştir.

Usul ve Top (2010) tarafından yapılan “TMS 41’e Göre Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetlerinin Muhasebeleştirilmesi ve Değerlemesi” başlıklı çalışmada büyükbaş hayvanlarda yan ürün olarak değerlendirilen unsurların deri, ekonomik değeri önemsiz olan gübre ve sakatat gibi ürünler olduğu ve bu yan ürünlerin satışından

elde edilen gelirlerin 602 No'lu "Diğer Gelirler" hesabında izlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Albez (2010) yılında yapmış olduğu çalışmadaki temel amaç, üretim firmalarının faaliyetleri sonucu ortaya çıkan yan mamullerin genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri çerçevesinde nasıl muhasebeleştirilmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın sonucunda yan mamullere ait işlemlerin tek düzen hesap planında yer alan 152-Mamuller hesabından farklı bir hesap olan 157-Diğer Stoklar hesabında gösterilmesinin muhasebe açısından daha iyi olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca cari dönemde satılan yan mamullerin maliyetinin de gelir tablosunda 620-Satılan Mamullerin Maliyeti hesabında değil, 623-Diğer Satışların Maliyeti hesabında kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiştir.

Gökgöz (2012) çalışmasında üretim sırasında aynı anda birden fazla mamulün birlikte üretildiğini ve ortak ürünler ya da bir ana ürün ile bir yan mamulün üretildiği durumların buna örnek olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca yan ürünleri genellikle önemsiz olduğu düşünüldüğünden söz konusu yan ürünlerin satış fiyatından tamamlanma ve satış maliyetleri düşülerek ölçülmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Hatunoğlu ve Kılıç (2016) tarla bitkileri üretiminin gerçekleştirildiği tarım şirketlerinde ana ürün ile birlikte yan ürünlerin de elde edildiği ve yapılan muhasebe kayıtlarında yan ürünlerin genellikle ana ürünlerin maliyetinden düşüldüğü belirtilmiştir. Ancak, Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) 41 kapsamında tarım şirketlerinde tarımsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan yan ürünlerden beklenen hasılatın, tarımsal ürün değerlendirme artışı olarak dönem geliri şeklinde yazılmasının bu standardın içeriğine daha uygun olacağı vurgulanmıştır.

Doğan ve Acar (2016) yılında yaptıkları çalışmada firma faaliyetlerinde ortaya çıkan yan mamullerin değerlendirilmesinde ele alınan yaklaşımları açıklamışlardır. Ayrıca Vergi Usul Kanununda ve Türkiye Muhasebe Standartlarında, yan mamuller ile ilgili yapılan açıklamalara yer vermişlerdir. Çalışmanın sonucunda yan mamullerin değerlendirilmesinde emsal bedeli veya tahmini satış fiyatının kullanılması gerektiği belirtilmiş ve 157 Diğer Stoklar Hesabının kullanılması önerilmiştir.

Yalçın ve Taş (2019) "Süt ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletmelerde Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Kullanılması ve Muhasebeleştirilmesi" başlıklı çalışmalarında süt ve süt ürünleri üreten ve bu ürünlerin işlenmesini gerçekleştiren firmalarda oluşan birim maliyetin daha sağlıklı hesaplanabilmesini amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda özellikle bu sektörlerde süttten birçok miktarda alt ve yan ürün elde edilebildiğinden her bir ürüne ait maliyetlerin ayrı ayrı hesaplanması önemli hale gelmektedir.

Baysak ve Gökçen (2019) yılında yaptıkları çalışmada bir et entegre tesisine ait maliyet verilerini incelenmişlerdir. Elde edilen verilerle mamul ve yan mamul maliyetlerini hesaplamış ve çıkan sonuçlar analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda kullanılan yöntemlerden Net Satış Hasılatı yönteminin kullanılmasının firmaya ek maliyetleri azaltmada katkı sağlayacağı ifade edilmiştir.

YAN MAMULLERİN MUHASEBE KAYDINA İLİŞKİN ÖRNEKLER

Otomotiv yedek parça sektöründe faaliyet gösteren FK İşletmesi birleşik ve yan mamul üretimi gerçekleştirmektedir. İşletmeye ait üretim ve satış miktarları aşağıda gösterilmiştir. İşletmenin dönem başı stoku bulunmamaktadır.

$$\text{Toplam Üretim} = 1000 \text{ adet} * 500 \text{ TL} = 500.000 \text{ TL}$$

$$\text{Dönem Sonu Stok} = 200 \text{ adet} * 500 \text{ TL} = 100.000 \text{ TL}$$

$$\text{Ana Mamul Satışı} = 800 \text{ adet} * 1.000 \text{ TL} = 800.000 \text{ TL}$$

$$\text{Yan Mamul Satışı} = 100 \text{ adet} * 200 \text{ TL} = 20.000$$

$$\text{Dönem Gideri} = 150.000 \text{ TL}$$

Yan Mamul Satış Hasılatının Olağanüstü Olarak Kabul Edilmesi Durumu

Yan mamuller üretim esnasında elde edildikleri şekilde herhangi bir ek işleme tabi tutulmadan satış değeri ile muhasebeleştirilir ve gelir tablosuna aktarılırlar.

GELİR TABLOSU	
SATIŞLAR	800.000
Satılan Malın Maliyeti	400.000
Üretim Maliyeti	500.000
Dönem Stok Stoku	100.000
BRÜT KAR	400.000
Dönem Giderleri	150.000
FAALİYET KARI	250.000
Diğer Olağandışı Gelir ve Karlar	20.000
DÖNEM KARI	230.000

Yan mamulün satış kaydına ilişkin yevmiye kaydı da aşağıdaki şekildedir (KDV Oranı: %18):

100	KASA	23.600	
	679	DİĞER OLAĞANDIŞI GELİR VE KARLAR	20.000
	391	HESAPLANAN KDV	3.600

Yan Mamul Satış Hasılatının Satılan Malın Maliyetinden Düşülmesi Durumu

Yan mamullerin satılan malın maliyetini etkileyen bir unsur olduğu düşünüldüğünde düzenlenecek gelir tablosu ve yapılması gereken yevmiye kayıtları aşağıdaki gibi oluşturulmalıdır.

GELİR TABLOSU	
SATIŞLAR	800.000
Satılan Malın Maliyeti	380.000
Üretim Maliyeti	500.000
Dönem Stok Stoku	100.000
Yan Mamul Satış Hasılatı	20.000
BRÜT KAR	420.000
Dönem Giderleri	150.000
DÖNEM KARI	270.000

Buradan hareketle yapılması gereken yevmiye kaydı şu şekilde olacaktır. Ancak bu kaydın Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği'ne (MSUGT) göre yapılması mümkün değildir. Dolayısıyla bu kaydın gerçekleştirilebilmesi için MSUGT'nde düzenleme yapmak gerekmektedir.

157	DİĞER STOKLAR	20.000	
	620 SATILAN MAMUL MALİYETİ		20.000

Yan Mamul Satış Hasılatının Üretim Maliyetinden Düşülmesi Durumu

Yan mamullerin üretim maliyetini yükselten bir unsur olduğu düşünüldüğünde yan mamul satışından elde edilecek hasılat ilgili dönemin mamul maliyetinden düşülerek hem satılan malın maliyetine hem de dönem sonu stoklara yansıtılmaktadır. Böylece düzenlenecek gelir tablosu ve yapılması gereken yevmiye kayıtları aşağıdaki gibi oluşturulmalıdır.

GELİR TABLOSU	
SATIŞLAR	800.000
Satılan Malın Maliyeti	384.000
Üretim Maliyeti	500.000
Yan Mamul Satış Hasılatı	20.000
Net Üretim Maliyeti	480.000
Dönem Stoku	96.000
BRÜT KAR	416.000
Dönem Giderleri	150.000
DÖNEM KARI	266.000

Yan mamul satışından elde edilen hasılatın üretim maliyetinden düşülmesi ile 500 TL olan birim maliyet 480 TL (480.000 TL / 1000 adet) olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla dönem sonu stok maliyeti de 100.000 TL'den 96.000 TL'ye düşmüştür.

157	DİĞER STOKLAR	20.000	
	151 YARI MAMULLER-ÜRETİM		20.000

Satış durumunda ise yevmiye kaydı aşağıdaki gibi yapılacaktır.

100	KASA	23.600	
	602 DİĞER GELİRLER		20.000
	391 HESAPLANAN KDV		3.600

623	DİĞER SATIŞLARIN MALİYETİ	20.000	
	157 DİĞER STOKLAR		20.000

Yukarıda yer alan kayıt MSUGT'a göre yapılması gereken en uygun kayıttır. Ancak yan mamulün hem maliyeti hem de satış tutarı eşit ve 20.000 TL olarak görülmektedir. Maliyeti 20.000 TL olan yan mamulü 20.000 TL'ye satmak mantıklı bir yaklaşım değildir. Bu nedenle yan mamulü aşağıda yer alan formüldeki gibi değerlemek Vergi Usul Kanunu'na (VUK) göre daha uygun olacaktır.

Satış Değeri – (Satış Değeri * Brüt Kar Oranı) = Yan Mamul Maliyeti

Eğer satış fiyatı üzerinden brüt kar oranı % 30 olduğu varsayılırsa yan mamulün maliyeti;

$20.000 - (20.000 * 0,30) = 14.000$ TL olacaktır. Buna göre düzenlenecek gelir tablosu ise şöyledir;

GELİR TABLOSU	
SATIŞLAR	800.000
Satılan Malın Maliyeti	388.800
Üretim Maliyeti	500.000
Yan Mamul Maliyeti	14.000
Net Üretim Maliyeti	486.000
Dönem Stok Stoku	97.200
BRÜT KAR	411.200
Dönem Giderleri	150.000
DÖNEM KARI	261.200

Yapılması gereken yevmiye kayıtları ise aşağıdaki gibi olmalıdır.

157	DİĞER STOKLAR	14.000	
	151 YARI MAMULLER-ÜRETİM		14.000

Satış durumunda ise yevmiye kaydı aşağıdaki gibi yapılacaktır.

100	KASA	23.600	
	602 DİĞER GELİRLER		20.000
	391 HESAPLANAN KDV		3.600

623	DİĞER SATIŞLARIN MALİYETİ	14.000	
	157 DİĞER STOKLAR		14.000

Yan Mamullerin Satış Hasılatlarının Ek Satış Hasılatı Olarak Düşünülmesi Durumu

Burada yan mamulün satışından beklenen gelir mamul satışı gibi düşünülür ve birlikte değerlendirilir. Buna göre düzenlenecek gelir tablosu ve yapılması gereken yevmiye kayıtları aşağıdaki gibi oluşturulmalıdır.

GELİR TABLOSU			
SATIŞLAR		820.000	
Ana Mamul Satışı		800.000	
Yan Mamul Maliyeti		20.000	
Satılan Malın Maliyeti		400.000	
Üretim Maliyeti		500.000	
Dönem Stok Stoğu		100.000	
BRÜT KAR		420.000	
Dönem Giderleri		150.000	
DÖNEM KARI		270.000	

Yapılması gereken yevmiye kaydı ise aşağıdaki gibi olmalıdır.

100	KASA	23.600	
	602 DİĞER GELİRLER		20.000
	391 HESAPLANAN KDV		3.600

Yan mamuller elde edildikten sonra bunların ek bir üretim işlemine sokularak yeni bir mamul üretilebilir. Bu durumda, yan mamuller ek üretim safhası için ana mamul özelliğinde olacak ve Direkt İlk Madde ve Malzeme unsuru olarak dikkate alınacaktır. Aktarma işlemi esnasında satış hasılatı ile değerlendirildiklerinde, satış hasılatına ek maliyet giderleri de ilave edilerek, yan mamulün ikinci kez üretime sokulmasından sonra elde edilecek mamullerin toplam maliyeti hesaplanabilir. Hazırlanacak gelir tablosunda bu toplam maliyetin dikkate alınması önemlidir.

SONUÇ

Günümüz küresel rekabet ortamında, iş hayatının devamı için yöneticiler, çalışanlar, satıcılar, alıcılar, hammadde ve malzeme tedarikçileri gibi birçok iç ve dış faktörün bir arada değerlendirilmesi gerekmektedir. Böylece işletmeler kaliteden ödün vermeden müşteri beklentilerini karşılayarak kendilerini sürekli yenilemeye çalışmalı ve bunu yaparken de rekabetçi fiyat politikası izleyerek minimum maliyet politikası izlemeye çalışmalıdırlar (Say, 2022: 1).

Üretim yapan işletmeler ürettikleri yan mamulleri ilgili vergi mevzuatı kapsamında bir engel bir durum olmaması şartıyla farklı yöntemlerle kaydedebilirler. Ancak muhasebe kayıtlarının, işletme çevresinin yan mamullerle alakalı bilgileri mali tablolarından öğrenebilecek şekilde yapılması bazı durumlarda zorunlu olmaktadır. İşletmelerin amacının ana mamulü üretip satmak da olsa, yan mamulün üretiminin ana mamule bağlı olmasından ötürü yan mamul gelirinin ana faaliyet geliri olarak değerlendirilmesi daha uygundur. Bir başka deyişle ana faaliyetlerin doğal sonucu olarak yan mamuller ortaya çıkmaktadır (Albez, 2010: 313).

Birleşik üretim gerçekleştiren işletmelerde, yan mamullere birleşik maliyetlerden pay verilmemekte ancak bunun yerine yan mamullerin satış değerinden veya ayrılma noktasından sonraki ek maliyetlerinden hareket eden yaklaşımlarla yan mamuller muhasebe kayıtlarında gösterilmektedir (Doğan ve Acar, 2016: 126). Yan mamullerin değerlemesi ve muhasebeleştirilmesinde literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlar detaylı bir şekilde örnekler yardımıyla çalışmada açıklanmıştır. Yan mamullerin değerlemesi ve muhasebe kayıtlarında gösterilmesi ile ilgili olarak literatürdeki yaklaşımlar, MSUGT ve VUK'da ki düzenlemeler ile Tekdüzen Hesap Planı'nda yer alan hesaplar dikkate alındığında yan mamullerin de satış değerine sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda değerlendirilen yan mamullerin "157 Diğer Stoklar" hesabında, satıldığı dönemlerde de yan mamul satış hasılatının "602 Diğer Gelirler" hesabında gösterilmesi gerekmektedir. Oluşan maliyetlere ait kayıtlarında "623 Diğer Satışların Maliyeti" hesabı borçlandırılarak "157 Diğer Stoklar" hesabının alacaklandırılarak yapılması uygun olacaktır. Dolayısıyla yukarıda belirtildiği şekilde yapılan yevmiye kaydının muhasebe temel kavramlarından "Dönemsellik Kavramına" da uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N. (2009). Tekdüzen Muhasebe Sisteminde Maliyet Muhasebesi Uygulamaları. 8.Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Albez, A (2010). Yan Mamullerin Muhasebeleştirilmesine İlişkin Öneriler. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), 301-314.
- Altuğ, O. (2006). Maliyet Muhasebesi. 14.Baskı, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Arı, İ. (2006). Birleşik İmalat Maliyetlemesi ve Bor Şeker Fabrikası Uygulaması. Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Baysak, İ. & Gökçen, G. (2019). Birleşik İmalatta Ortak ve Yan Mamullerin Maliyetlerinin Hesaplanması ve Entegre Et Tesisinde Bir Uygulama. İda Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi, 2(1), 38-66.
- Büyükmirza, K. (2014). Maliyet ve Yönetim Muhasebesi. (19. Bs.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Çalıyurt, K. T. (2008). Ayçiçek Yağı Sanayii İşletmelerinde Üretim Süreci ve Yan Ürün Maliyetlerinin Hesaplanması. Muhasebe ve Finansman Dergisi, (39), 84-91.
- Doğan, Z. & Acar, A. (2016). Yan Mamullerin Tüm Yönleriyle Değerlendirilmesi ve Muhasebeleştirilmesi. Vergi Sorunları Dergisi, (332), 126-139.
- Gökçen, G. (2003). Lojistik Maliyetler. Muhasebe Bilim ve Dünya Dergisi, 5(3), 63-74.
- Gökğöz, A. (2012). Kobi TFRS Çerçevesinde Stokların Muhasebeleştirilmesi. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 243-258.
- Hatunoğlu, Z. & Kılıç, M. (2016). Tarım İşletmelerinde Bitkisel Üretim Maliyetlerinin TMS 41 Çerçevesinde Muhasebeleştirilmesi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 47-69.
- Horngren, C.T. (1977). Cost Accounting. A Managerial Emphasis. London: Prentice / Hall International Editions.
- Karakaya, M. (2014) Maliyet Muhasebesi. (6. Bs.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öztürk, V. (2002). Üretim İşletmelerinde Ortak ve Yan Ürünlerin Maliyetlerinin Belirlenmesi ve Muhasebeleştirilmesi, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı.2.
- Say, S. (2021). Logistics Operations And Analyzing Logistics Costs in The Accounting Process, International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, 7(54), 3531-3539.
- Say, S. (2022). Resource Consumption Accounting as a Modern Costing Method: An Application for The Pandemic Period. Köylüoğlu, A. S. (Ed.), Multidisciplinary Researches During The Pandemic içinde (1-14). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Uragun, M. (1993). Maliyet Muhasebesi ve Mali Tablolar. Ankara: Yetkin Basımevi.
- Uslu, S., Büyükmirza, K., Üstün, R., Bozok, S., (1990). Maliyet Muhasebesi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Usul, H. & Top, T. (2010). TMS 41'e Göre Büyükbaş Hayvancılık Faaliyetlerinin Muhasebeleştirilmesi ve Değerlemesi. Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, (31), 65-76.
- Yalçın, Z., & Taş, B. (2019). Süt ve Süt Ürünleri Üretimi Yapan İşletmelerde Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Kullanılması ve Muhasebeleştirilmesi. Özseven, T. (Ed.), 4th International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences içinde (43-46), Samsun, Türkiye.
- Yükçü, S. (1999). Yönetim Açısından Maliyet Muhasebesi. 4.Baskı, İzmir: Cem Ofset.

MALİ ALAN VE MALİ ALAN ELMAS YÖNTEMİ ÇERÇEVESİNDE: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Dilek GÖZE KAYA¹, Mustafa GÖKMENOĞLU²

GİRİŞ

İngilizce’de yer alan “*fiscal space*” olarak isimlendirilen kavramının karşılığı olarak Türkçe’de “*mali alan*” kavramı kullanılmaktadır. Türkçe ’de space kelimesinin karşılığı olarak uzay ve boşluk kelimeleri kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zaman mali boşluk olarak çevrilmesinde bir sakınca olmamasına rağmen anlam bakımından düşük kaldığı için mali boşluk yerine mali alan çevrilişi daha isabetli bir seçim olmuştur. Mali boşluk olarak değerlendirmek gerekir ise mali politikaların uygulanması için ihtiyaç duyulan boşluğu ifade etmektedir denilebilir (Kesik, Berksoy & Şahin, 2014: 175).

Mali alan kavramı 1990’lı yılları sonlarında ülkeler ve uluslararası finans kurumları tarafından ortaya atılmıştır. 90’lı yıllarla birlikte ortaya çıkan küresel ve yerel bazdaki sorunlar kavramın çıkışında önemli bir yere sahip olmuştur. Kavramın temel mantığı esas itibariyle hükümetlerin kredibilite, sürdürülebilirlik, mali disiplinin sağlanması gibi mali sınırlamalar da elini güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Barroy et al., 2018: 4; Burnside, 2005: 1-2). Ülkelerin sahip olduğu kredibilite, harcamaların sürdürülebilir kılınması ve mali disiplinin sağlanabilmesi gibi sınırlamaları esnetmek ve mali alanla alakalı kapsamlı çalışmaların ortaya konulabilmesi adına birçok uluslararası kurum ve kuruluş üzerine çalışmalar yapmıştır (Perotti, 2007: 17).

Mali alan kavramının ortaya çıkışı çok eskilere dayanmakla birlikte literatürde kendine bir yer edinmesi ve hızlı bir şekilde popülerliği yakalaması yeni bir durumdur. Mali alan kavramı ilk olarak 2000’li yıllarda uluslararası organizasyonlarca

1 Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye ABD, 0000-0003-3477-1877, dilekkaya@sdu.edu.tr.
2 Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ABD, 0000-0002-9188-1645, mustafa.gokmenoglu.1@gmail.com.

kullanılmaya başlanmıştır (Akbayır, 2018: 5). Heller (2005a) tarafından hazırlanan Dünya bankası raporuna göre mali alan ekonomik dar boğaz yaşanan dönemler hükümetlerin ihtiyaç duyduğu ilave mali kaynaklar sağlayabilen bir bütçe aracı olarak tanımlanmaktadır. Brun vd. (2006) tarafından yapılan tanımlamada ise mali alan geniş açıdan ve dar açıdan olmak üzere iki farklı şekilde yorumlanmaktadır. Dar açıdan mali alanın kamuya haiz gelirlere ve bunun dışında kalan mali kaynaklardan oluştuğunu ifade etmektedir. Geniş anlamda ise dar anlamında yer alan kaynaklara ek olarak dış yardımlar, dış borçlanma ve kamu harcamalarının etkin bir şekilde kullanımını da içeren bir tanım yapılmaktadır (J-F. Brun, G. Chambas, J-L. Combes, P. Dulbecco & S. Guérineau, 2006: 9). Schick (2009) ise mali alanı hükümetlerin bütçe ve bütçe ile ilgili kararlarda faaliyet gösterdiği politikalar için sahip olduğu finansal kaynaklar olarak göstermektedir. Söz konusu finansal kaynaklar; kamu harcamalarının tekrar tahsisi ile elde edilen vergi gelirlerinde artış ve iç-dış borçlanma şeklinde ifade edilmektedir. Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere mali alan kavramı hükümetlerin kaynak tahsisi ile yakın bir ilişki göstermektedir. Bütçe planlaması yapılırken öngörülmeyen harcama kalemleri için oluşturulması planlanan bir imkân ya da boşluğa da benzetilmektedir (Schick, 2009:2). Tandon & Cashin'a göre (2010) mali alan, herhangi bir hükümetin mali sürdürülebilirliği ve disiplini zedelemeyen belirli bir amaç doğrultusunda kaynakları sağlaması ve bu hususta bütçelemeyi gerçekleştirmesidir.

2000 sonrası dönemde 2008 küresel krizine kadar mali alan ile ilgili yapılan tanımlar genel olarak mali sürdürülebilirlik kavramı ile ilişkilendirilmektedir. 2008 küresel krizini takiben mali sürdürülebilirliğin yerini gelişmiş ülkelerde meydana gelen aşırı borçlanmalar nedeniyle borçların sürdürülebilirliği kavramı almıştır.

Bu kapsamda mali alan kavramı son zamanlarda siyasi otoritelerin ilgisini çeken bir konu haline gelmiştir. Çünkü mali alan oluşturmak; ekonomi politikalarının mali açıdan sürdürülebilirliği, borçların çevrilebilirliği, makroekonomik istikrarı sağlamada yeni fırsatları ve bu fırsatların ne şekilde değerlendirileceği gibi konularda rehber bir özellik taşımaktadır (Kesik, Berksoy, & Şahin, 2014: 170). Mali alan kavramının popülerliğinin artmasında ülkelerin karşılaştıkları şoklar yer almaktadır. Yaşanan şokların öncesinde oluşturulmuş bir mali alan ile negatif etkilerin ortadan kaldırabilmesi için gerekli ortamın sağlanması planlanmaktadır. Nitekim beklenmedik bir şok meydana geldiği zaman ülkelerin bu şoklarla başarılı bir şekilde mücadele edebilmesi için kullanacağı kaynak, normal dönemlere göre daha fazla olmaktadır. Dolayısı ile bu tür şoklarla mücadele de mali alanın varlığı ülkelere büyük bir avantaj sağlamaktadır (Çelen & Yavuz, 2014: 31).

Heller (2005)'e göre ülkelerin mali alanı ve mali sürdürülebilirliği arasında oldukça güçlü bir korelasyon mevcuttur. Sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi ve ihtiyaçların karşılanabilmesi adına oluşturulacak mali alanın finansmanı için oldukça güçlü bir harcama potansiyeline ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu harcama

potansiyelini karşılanabilmesi adına hükümetler, vergi gelirlerini veya parafiskal gelirlerini arttırmak durumundadır ya da borçlanmak zorundadır. Gelirleri arttırıcı önlemlerle sağlanan mali alan cari dönem sonrasında sürdürülebilirliği zedeliyorsa negatif bir etki yaptığı iade edilmektedir (Heller, 2005b: 4).

Mali sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi ve ilave bir mali alana ihtiyaç duyan hükümetlere yol gösterebilmesi açısından çalışma ile 1990'lı yıllardan sonra ekonomi literatüründe popüler olmaya başlayan kavramın yöntemleri ve Türkiye özelinde “*mali alan elmasının*” çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada uluslararası kurum ve kuruluşlar ve literatüre katkıda bulunan yazarların ortaya atmış olduğu mali alan oluşturma yöntemlerine kısaca değinilecektir. Sonrasında Türkiye özelinde OECD ortalama verileri baz alınarak veriler karşılaştırılacak ve bu kapsamda mali alan elması ortaya çıkartılacaktır.

MALİ ALAN OLUŞTURMA YÖNTEMLERİ

Ülkelerin sahip oldukları mali alan, gelişmişlik düzeylerine, harcama ve gelir rejimlerine, borçların sürdürülebilirliğine ve sahip oldukları karakteristik özelliklere göre değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, düşük bir borç/GSYH oranına sahip olan ülkelerin yüksek olanlara göre daha ılımlı politikalarla ekonomik dar boğazdan çıkabileceği öngörülmektedir (Jordà et al., 2016: 48; Romer & Romer, 2019: 1). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından bakıldığında, gelişmiş ülkelerin mali disiplinden sapmadan sürdürülebilir politikalar izlerken gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınmayı önceliklendirmek durumunda olduğu söylenebilmektedir (Akdemir, Ulusoy, & Birol, 2013: 221). IMF'ye göre (2016) gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma hedeflerini yakalamada sarf ettikleri çabanın bir getirisi olarak bütçe açıklarının artışı ve borç oranlarının sürdürülemez yükselişleri ortaya çıkmaktadır. Tüm bunların sonucunda ise ülkenin mali alanında bir daralma söz konusu olabilmektedir.

Uluslararası ekonomik kuruluşların ya da devletlerin, mali alan oluşturma da kullanmış olduğu yöntemler kendilerine has özellikler taşımaktadır. Ancak mali alan açısından literatürdeki genel kaniya göre başlıca yöntemler; kamu harcamalarının etkinliği, vergisel önlemler, kamu & özel sektör girişimleri, uluslararası yardımlar, borçlanma ve özelleştirme olarak kabul görmektedir.

Kamu Harcamalarının Etkinliği

Gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki ortak sorunlardan birisi bütçeden kaynaklanan harcamanın finansman sıkıntısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Harcamada finansman sıkıntısının yaşanması hükümetleri çıkmaza sürüklemektedir. Bu nedenle siyasetler sıkıntının giderilebilmesi için daha çabuk ve etkin şekilde politikalar üretmeye çalışmaktadırlar. Tam bu noktada ise finansman sıkıntısını ortadan kaldırmak ve ilave bir harcama finansmanı elde etmek amacıyla mali alan yaratma ihtiyacı duymaktadırlar. Harcama programlarının genişlemesi ve mali sürdürülebilirliğin bozulmadan sağlanabilmesi için hükümetler öncelikle

süreklilik arz eden ve etkinsiz olan yatırımları azaltma yolunu seçmektedirler. Mali alan yaratma açısından etkinsiz olan yatırımlar arasında devam eden savunma, iç güvenlik, sübvansiyonlar vb. harcamaların azaltılması ya da vazgeçilmesi öncelikli olarak tercih edilmelidir. Bu harcamaların hem nitelik hem de nicelik bakımından yeniden tasarlanarak etkinsizliğin ortandan kaldırılması amaçlanmalıdır (Heller, 2005: 4-7).

Hükümetlerin kamu harcamaları yoluyla ekonomiye müdahalesi farklı yollarla olabilmektedir. Bazı dönemlerde mal ve hizmet üretime yönelik yapabileceği gibi mal ve hizmet alımı suretiyle de kamu harcaması yapabilmektedir. Mal ve hizmet üretimine yönelik yapılan kamu harcamalarında üretim talebini arttırıcı harcamalar yapılmadığında etkinsizlik ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kamu harcamalarında üretim talebini arttırıcı etki yapması etkinlik açısından ekonomiye olumlu yansımaları olacaktır (Eker & Tüğen, 1995: 101).

Ortaya çıkan etkinsiz kamu harcamaları ise hükümetlerin sahip olduğu mali alanı daraltıcı etki yaratmaktadır. Bunun yanı sıra üretim talebini arttırıcı etki yaratan kamu harcamalarıyla ise mali alanda genişleme yaşanmaktadır. Mal ve hizmet alımı yoluyla yapılan harcamalarda ise piyasadan çekilen mallar yine üretimi teşvik ederek üretimi arttırabilmektedir. Üretim artışıyla daha fazla girdi sağlayabilen hükümetler ek bir mali alan yaratma imkânı elde edebilmektedir.

Kamu harcamaları gelirleri uyarıcı etkiye de sahiptir. Bu bağlamda reel kamu harcamalarıyla efektif talebin uyarılması milli gelir ve istihdamı arttırıcı etki yapabilmektedir. Etkin olarak uygulanan kamu harcamaları yoluyla istihdam ve milli gelirdeki artış ile ek bir mali alan elde fırsatı yakalayabilmektedir. Bununla birlikte reel kamu harcamaları hızlandıran etkisiyle milli gelirdeki artışa ek olarak hükümetlerin daha fazla mali alan sahip olabilmemesinin yolunu açmaktadır (Eğilmez, 2017: 38).

Bu bağlamda yapılan politikalar da özellikle kamu borç stoku fazla olan ülkeler açısından gelir arttırıcı politikaların ve etkin olan yatırımların önceliklendirilmesi ilave mali alan oluşturmada etkili olmaktadır (Akitoby, Hemming, & Schwartz, 2007: 3).

Vergisel Önlemlerin Alınması

Mali alan oluşturma yöntemlerinden birisi de vergisel önlemlerin alınmasıdır. Diğer ülkelere kıyasla düşük vergi yüküne sahip olan ülkelerde kamu gelirlerini yükseltmek için vergi önlemlerinin artırılması da ilave bir mali alan oluşturma da etkili bulunmaktadır (Linde, 2011: 2).

Bununla birlikte tüm bunları yaparken vergi yükünün arttırılması ile ilk olarak merkezi yönetim bütçe gelirlerinde artış gözlemlenecektir. Ancak sonrasında vatandaşlar üzerinde artan vergi yükünün ikame etkisi ortaya çıkacak ve vergi gelirlerinde düşüş meydana gelecektir (Ünsal, M., 2009: 571). Nitekim Haldun-Laffer teorisi de söz konusu durumu açıklamaktadır. Bu teoriye göre vergi oranları

belli bir noktaya kadar artırılırsa vergi gelirlerinde bir düşüşün yaşanacağı söylenmektedir (Laffer, 2004: 2).

Tüm bunlar bir araya geldiğinde hükümetler, mali alan oluştururken merkezi yönetim bütçe gelirlerinde kayıp ve kaçığa uğramadan, vergi gelirlerini ulaşılabilecek en üst seviyeye taşımayı amaçlamaktadırlar. Bu nedenle vergi tabanını genişleten, dikey ve yatay eşitlik sağlayan, idare açısından da denetimi güçlü tutulan bir vergi sistemi oluşturarak, ilave bir mali alan yaratmayı hedeflemektedirler (Gülşen & Çiçek, 2018: 10).

Kamu-Özel Sektör Girişimleri

Sosyal refah artışının sağlanması ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik kamusal hizmetler devlet eliyle gerçekleştirilmektedir. Özellikle son dönemde büyük yatırım gerektiren alt yapı hizmetlerinin sunulması hükümetler açısından kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda ülkeler finansman bulmadaki sıkıntılarını aşabilmek adına özel sektör girişimlerinden istifade etmektedirler. Özel sektör iş birliği mali alan oluşturma açısından kullanılabilirliği yüksek olan bir yöntem olarak görülmektedir. Hükümetler bu yöntemi kullanarak mali finansman ihtiyacını azaltmakta ve böylece azalan mali finansman ihtiyacı neticesinde yapılacak olan yatırımların finansmanı piyasalardan sağlanabilmektedir. (Linde, 2011: 3)

Ancak kamu-özel sektör ortaklıklarının oluşturulması, iki önemli özelliğe bağlıdır. Heller (2005)'e göre ilk olarak özel sektördeki üreticilerin piyasadaki yoğunluğuna bakılması gerekmekte, bunun yanında hizmetin üretiminde ya da yatırımın yapılmasında özel sektörün kamudan daha verimli olması esası aranmaktadır. Bir diğer özellik ise yatırım yapılacak alanda ya da projelerde özel sektör sermayesi ile finansmanın sağlanması için, kamu sektörünün pazar alanının özel sektörden daha küçük olması gerekmektedir (P. S. Heller, 2005: 5).

Diğer taraftan bakıldığında ise kamu-özel sektör ortaklığıyla yapılan yatırımlarda risk faktörünü de özel sektör devralmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise devlet özel sektöre devretmiş olduğu bu yatırımlarla hem sermaye stokunun oluşmasına katkı sağlamakta hem de kendine bütçe de ilave bir mali alan oluşturmuş olmaktadır (Ter-Minassian, Hughes, & Hajdenberg, 2008: 14).

Uluslararası Yardımlar

İlave bir mali alan oluşturmada kullanılan bir diğer yöntem ise uluslararası yardımlardır. Uluslararası yardımlar genellikle düşük gelirli olarak nitelendirilebilecek ülkeler arasında uygulama alanı bulan bir yöntemdir. Bu yöntemin uygulama alanı bulunduğu ülkelerde, tasarruf oranlarının düşük ve ikiz açığın yüksek olmasından dolayı ekonomik büyümenin sağlanabilmesi ve yeni yatırımlara olanak tanınması için uluslararası yardımlara ihtiyaç duyulmaktadır (Karaca, 2012: 423).

Dış yardımlara bakıldığında ise genellikle gelir seviyesi yüksek olan ülkelere veya Dünya Bankası, IMF gibi entegrasyonlardan, gelir seviyesi düşük olan ülkelere

tek seferde ya da periyodik olarak aynı veya nakdi şekilde yapılabilmektedir. (Linde, 2011: 3).

Öyle ki bu yardımlar konuları itibariyle de çeşitlilik gösterebilmektedir. Örneğin açlık, salgın, savaş vb. durumlarda yapılan yardımları içermektedir. (Aşan, 2016: 42). Yardıma ihtiyaç duyan ülkelerde sermaye stokunu oluşturabilmek, kendi üretim ve istihdamını artırmak ve gelir sağlayabilecek duruma gelmesi için ekonomik içerikli olan uluslararası yardımlar da yapılmaktadır (Çelen & Yavuz, 2014: 51).

Mali alan konusunda sınırlı hareket kabiliyetine sahip olan az gelişmiş ve düşük gelire sahip ülkeler bulunmaktadır. Kendi öz kaynaklarından gelir elde etmekten yoksun olan düşük gelirli ülkeler, mali alan oluşturabilmek için orta vadede, uluslararası yardımlara başvurumaktadırlar.

Devlet Teşekküllerinin Özelleştirilmesi

Kamu iktisadi teşekküllerinin ilk kuruluş nedeni yetersiz sermaye stokudur. Özellikle savaşlar sonrasında yıkılan ülkelerin yeniden toparlanma aşamasında halkın ihtiyaç duyduğu zorunlu mal ve hizmetleri üretmek, özel sektörün faaliyet gösteremediği alanlarda üretim yapmak için devlet tarafından kurulmuşlardır. İlerleyen zamanlarda ise devlet teşekkülleri ekonomiye müdahale aracı haline gelmişlerdir (Övgün, 2009: 45).

Devlet teşekkülleri genel olarak ekonomi içerisinde doğal tekel alanlarında faaliyet gösteren ancak zaman içerisinde bütçe üzerinde ek mali yük oluşturan ve verimli çalışmayan iktisadi yapılar olarak görülmeye başlanmışlardır. Devlet teşekküllerinin özellikle 80'li yılların başından itibaren yapmış oldukları faaliyetler sorgulanmaya başlanmış ve beraberinde serbestleşme reform hareketlerine başvurulmuştur. Kamusal yapıdan kaynaklı olarak gelişen etkinlik probleminin aşılması için özelleştirme çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Sarısu, 2003: 38).

Kaynakların etkin kullanılmasının önünde bir sorun haline gelen ve kamuya ek mali yük oluşturan üretim tesislerinin özelleştirilmesi söz konusu olmuştur. Özel sektörde faaliyet gösteren ekonomik aktörlerin, serbest piyasada kamuya nazaran daha etkin ve hızlı bir biçimde üretim yapacağı görüşü hâkimdir. Bu görüşe göre hem kaynak kullanımında daha etkin ve verimli olunmakta hem de üretim kapasitesi artırılarak büyüme açısından olumlu bir hava yakalanmaktadır. Ayrıca kamu kesimine özelleştirme geliri sağlayarak ek bir mali destek oluşturulmaktadır (Tanzi, 2007: 233).

Özelleştirmelerle birlikte hükümetler özelleştirmiş oldukları devlet teşekküllerinden finansal anlamda bir getiri sağlamaktadırlar. Sağlanan bu getiri ile hükümetler yeni yatırımlara finansman kaynağı elde etmiş olmaktadır. Tüm bunlar bir araya geldiğinde hükümet etkisiz olan ve bütçeye ek bir maliyet olan devlet teşekküllerinin ağır mali yükümlülüklerinden kurtulmaktadır. Böylece özelleştirme geliri ile yapılacak olan diğer yatırımlar için de ek bir mali alan oluşturulmuş olmaktadır (Linde, 2011: 4).

Yeni Borçlanma

Mali alan oluşturmada kullanılabilir alternatif yollardan bir tanesi de borçlanma olarak ifade edilebilir. Hükümetler kredibilitelerinde iyileştirmeler yapmak suretiyle iç ya da dış piyasalardan borçlanarak mali alan oluşturma imkânına sahiptirler (Shankar, 2009: 4). Mali alan açısından atıl durumdaki borçlanma kapasitesini kullanmak da mümkündür. Atıl borç kapasitesi; ülkelerin en üst seviyedeki net borç düzeyi ile bugünkü net borç seviyesi arasındaki fark olarak ifade edilmektedir. Borçlanma yolu ile mali alan oluşturmada dikkat edilmesi gereken husus ülkenin kredibilitelerini ve borçlanma kabiliyetini pozitif yönde iyileştirmek olmalıdır. Bu bağlamda ülkenin kredibilitesinde artış yakalayabilmek için bütçe sürecinin reformu, kurallı mali politikaların uygulanması ve mali saydamlığın geliştirilmesi gerekmektedir. Bu tür reform yanlısı politikalar izlenerek yatırımcı nezdinde bir güven ortamı tesis edilmekte ve böylece kamu borçlanma maliyetlerini azaltıcı etki oluşturulabilmektedir (The World Bank, 2006: 15).

Ancak mali kapasitenin ve kredibilitenin daha iyi koşullara getirilmesi borçlanma kapasitesine pozitif yönde bir katkı yaparken, özel kesim yatırımlarını dışlayıcı etkiye de sahip olabilmektedir. Borçlanma sonucunda elde edilen finansman kaynakları gelir artırıcı yatırımlar yerine cari harcamalar için kullanılırsa, borç faizlerinin ödenmesinde bir takım problemlerin yaşanmasına sebep olabilmektedir (Hay & Williams, 2005: 4-7). Yatırım harcamalarını finanse edebilmek amacıyla sağlanan fonlar belirli bir düzeye kadar gelir artırıcı bir etkiye sahip olabilirken belirli bir noktadan sonra borç ödemeleri, borçlanmadan elde edilen getirinin üzerine çıkarak riskli bir durumun oluşmasına sebep olabilmektedir. Böyle durumların yaşanmasının önüne geçebilmek amacıyla borcun kendi kendini finanse edebilirliği büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiği zaman kamu borcunun azaltılması için izlenecek en uygun politika büyümeyi tetikleyecek maliye politikalarından geçmektedir. Büyümenin sağlanması sonucunda meydana gelen ekonomik aktivite ve gelir seviyesinin artışı borçların gayri safi milli hasılaya (GSMH) oranında bir azalışın gerçekleşmesini sağlayabilmektedir. Bu durumda kamu borçlarındaki artış öncelikli bir mali problem olmaktan çıkmakta ve mali genişleme stratejisi ile borç sürdürülebilirliği sorununa çözüm üretilmiş olmaktadır (UN, 2011: 82).

Diğer Seçenekler

Mali alan oluşturma yöntemlerinden sık ve yaygın olarak kullanılanları açıkladıktan sonra, sık olarak kullanım alanı bulamasa da mali alan oluşturmada kullanılan bazı farklı seçenekleri de açıklamakta fayda görülmektedir. Mali alan oluşturmada diğer seçenekler arasında; ekonomik büyüme, senyoraaj geliri sağlama, varlık fonu kullanımı, mali yerelleştirme aracılığıyla yöntemleri bulunmaktadır.

Ekonomik Büyüme Aracılığıyla Mali Alan Oluşturma

Ekonomik büyümeyi GSMH’de meydana gelen artışla tanımlamak mümkündür. Mali alan oluşturma açısından ekonomik büyümenin yerinin önemli olduğu bunun

yanında mali alanın asıl kaynağının ekonomik büyüme olduğu yönünde görüşlerde hâkimdir (UNICEF, 2009: 15). Ekonomik büyümede yaşanacak artışlar ilerleyen dönemlerde bireysel anlamda gelirleri artıracığı gibi kamu gelirlerinde de bir artışa sebep olabilecektir. Kamu gelirlerinde yaşanan bu artışla birlikte bakıldığında kamuya ait olan borçlarda da bir azalmanın gerçekleşebilmesini mümkün kılmaktadır. Neticede ekonomik büyüme ile kamu gelirlerinde yaşanacak olan artış ve bunun yanında kamu gelirlerinin artışından kaynaklı olarak azalan borç düzeyi hükümetler açısından önemli bir mali alanın oluşması anlamına gelmektedir (S. P. Heller, 2007: 13).

Genel olarak iktisadi büyümenin sağlanabilmesi için hükümetler iki yöntem kullanmaktadır. Bahsi geçen yöntemlerden ilki emek, sermaye gibi üretim faktörlerinin üretim seviyelerini yükseltmek, ikincisi ise üretim faktörlerinin verimliliklerinde bir artış sağlamaktır (Schick, 2009: 9). Hükümetler açısından her iki yönteminde geliştirilmesi önemlidir. Ancak bu yöntemlerden en çok tercih edilen ve geliştirilmek istenen yöntem verimlilik artışının sağlanması hususundaki yöntemdir. Verimlilik artışı sağlamak isteyen ülkeler genellikle beşerî sermayesini eğitmek istemektedir. Bu amaçla eğitim ve sağlık harcamalarına ağırlık vermektedirler. Eğitimli ve sağlıklı beşerî sermaye artışı ile de ekonomik büyümeyi yakalamak istemektedir. Eğitimli ve sağlıklı beşerî sermayeye sahip olan ülkeler üretim faktörlerinde verimliliğini arttıracak, artmış olan verimlilik sayesinde ekonomik büyüme de tetiklenecektir. Bu sayede ekonomik büyümesi artan ülkeler ek bir mali alan yaratabileceklerdir (Çelen & Yavuz, 2014: 33-37).

Senyoraj Gelirleri Neticesinde Mali Alan Oluşturma

Merkez bankalarının para basımı yoluyla elde ettikleri senyoraj geliri vasıtası ile de mali alan oluşturabilmek mümkündür. Ancak bu geliri elde edebilmek için önemli bir nokta olan ülke içindeki ekonomik işlemlerde kullanılan paranın büyük çoğunlukla yerli paradan oluşması gerekmektedir. Aksi takdirde elde edilen senyoraj geliri sınırlı bir düzeyde kalmakla beraber mali alan oluşturma konusunda da yetersiz bir düzeyde kalacaktır. (Akdemir vd., 2013: 258). Ancak senyoraj yöntemi ile mali alan oluşturulduğu takdirde ekonomik olarak enflasyonist bir ortama zemin hazırlanmış olmaktadır. Hatta hiperenflasyona kadar giden bir sürecin tetiklenmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle senyoraj geliri mali alan oluşturma yöntemleri arasında yer alsın da siyasi otoritenin pek tercih ettiği söylenememektedir (Yıldırım, 1996: 153-154).

Varlık Fonları Aracılığıyla Ek Mali Alan Oluşturma

Son dönemlerin en popüler finansal araçları arasında yer alan ve uluslararası finansal piyasalarda büyük bir güç olarak kabul gören bu fonlar, ülkelerin ekonomik yapısını dizayn edebilecek bir mekanizmaya sahiptirler. Ulusal varlık fonlarının yüksek bir hacme sahip olmaları hem yatırımcı ülke açısından hem de yatırım yapılan ülke açısından genel ekonomik denge düzeyinde iktisadi etki

oluşturabilmelerini mümkün kılmaktadır. Varlık fonları aracılığıyla yapılan yatırımlar fon sahibi ülke açısından uzun vadede önemli bir gelir kaynağı olarak değerlendirilirken yatırım yapılan ülkeyi de ekonomik şoklara karşı daha dirençli bir yapıya kavuşturmaktadır. Diğer taraftan varlık fonunu yurt içi yatırımlar içinde kullanan ülkelerde bulunmaktadır (Yereli & Yaman, 2017: 69). Ek bir mali alan yaratma yönüyle düşünüldüğünde bu fonların işin ehli kişiler tarafından yönetilmesi ve siyasi çekişmelerden uzak tutulması oldukça önem arz eden bir konu olmaktadır. Sonuç olarak bu fonların hatalı yönetilmesi mali alan oluşturulmasında sınırlı bir etkiye sahip olacaktır ki bu arzu edilen bir durum olmaktan hayli uzaktır.

Mali Yerelleştirme Aracılığıyla Mali Alan Oluşturma

Mali yerelleştirme her şeyden önce yerel yönetimlere yapacak oldukları harcamaların ve topladıkları gelirlerin özerk bir yapı altında toplama ve harcama yetkisi vererek vatandaşlara daha hızlı ve etkin hizmeti sağlayabilmektedir (Yüksel, 2013: 193). Bir başka tanımlamaya göre ise mali yerelleştirme idari boyutundan ziyade yapılacak harcama ve elde edilecek gelirler ile ön plana çıktığını savunmaktadır. Buna göre merkezi idare tarafından yerel yönetimlere idari ve mali anlamda özerklik verilmektedir. Yerel yönetimler ise elde etmiş oldukları yetkiler çerçevesinde harcamalarını istediği gibi yönlendirebilirken, elde edecek oldukları gelirleri de arttırabilmektedir (Kovancılar et al., 2007).

Tanımlamalarda da belirtildiği gibi mali yerelleştirme, yerel yönetimlere ek harcama yapabilme, elde edeceği gelirleri arttırabilme imkânı tanımaktadır. Bu noktada ekonomik anlamda sıkıntılar yaşayan ülkeler açısından ek kaynaklar elde ederek ilave mali aşan oluşturma da uygulanan yöntemlerden bir tanesidir. Mali yerelleştirme ile yerel yönetim birimlerine ek harcama ve gelir toplama yetkisi verilerek halka en yakın birimin hizmeti götürmesi suretiyle daha hızlı ve etkin sağlanan hizmetlere ilave mali alan oluşturulabilmektedir. Bu tarz bir yöntem kullanılarak harcamalarının etkinliği sağlanabilmektedir. Bunun yanında halkın istek ver arzularına göre yerine getirilen hizmetler neticesinde de vergiye gönüllü uyumu da arttırıcı etki yapabilmektedir (Akdemir et al., 2013: 259).

MALİ ALAN ÖLÇÜM YÖNTEMİ OLARAK MALİ ALAN ELMASI

Son yıllarda kamu finansman ihtiyacı, birçok ülke, uluslararası yardım kuruluşları veya ekonomik kuruluşların dikkatini mali alan kavramına yöneltmiştir. IMF, WB, OECD vb. birçok kurum ve kuruluş mali alan kavramını yakından incelemekte ve incelemeleri sonucunda yapacakları politikaları buna göre tasarlamaktadırlar (Şahin, 2014: 174). Mali alan kavramının tanımı ve uygulanış yöntemi üzerinde ortak bir anlaşma bulunmamaktadır. Mali alan üzerine çalışmalar yapan uluslararası kurum ve kuruluşlar ya da araştırmacılar kendi hedefleri doğrultusunda konu üzerine gitmektedirler. Dünya Bankası, mali alanı kalkınma için gerekli bir araç olarak kullanırken, IMF ise mali alana sadece mali sürdürülebilirlik açısından yaklaşmaktadır. Bunun neticesinde yapılan araştırmalar içinde bir ülkenin mali

alanını nasıl hesaplaması gerektiği yönünde birçok yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntem vergi politikalarından borç yönetimine, özelleştirmelerden dış yardımlara kadar birçok alanda kullanılabilir (Nerlich, C. & Reuter, 2015: 4'den aktaran Akbayır ve Yereli, 2018: 256).

Mali Sürdürülebilirlik Yaklaşımları

Genel olarak literatüre bakıldığında mali sürdürülebilirliğin hükümetlerin borçları ve bütçe dengeleri üzerine olan ilişkisi ile açıklanmaktadır. Mali sürdürülebilirlik hükümetlerin yapmış oldukları kamu harcamalarını borçlarına ve transferlerine bakılmaksızın elde ettiği ya da edeceği gelirlerle ödenmesi anlamına gelmektedir. Buna göre mevcut maliye politikaları içerisinde yer alan bütçe politikalarıyla hükümetlerin gelecekteki borç ödemelerinin ne kadar uzun süre gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğini ifade etmektedir (Al, 2019: 70). Tam bu noktada mali sürdürülebilirlik ile ilgili yaklaşımlar ile hükümetler borç ödemelerinde sıkıntı yaşadıkları dönemlerde mali sürdürülebilirlik ve mali alan arasında var olan etkileşim ağıyla hükümetler ek mali alan elde edebilmektedir (Akdemir et al., 2013: 262).

Hükümetlerin yapmış oldukları borçlanmaları istikrarlı bir şekilde sürdürülebilmesinin bazı koşulları vardır. Bunlardan en önemlisi de birincil fazladır. Birincil fazlanın uygun seviyelerde tutulması genellikle yapılmış olan borçlanmanın istikrarlı bir şekilde sürdürülebileceğini göstermektedir. Bahsetmiş olduğumuz durumun tam tersi şekilde hükümetler yapmış olduğu borçlanmalar neticesinde birincil fazlalarını istenilen düzeyde tutamazlarsa borçların sürdürülebilirliği ortadan kalmakta ve toplam borç artmaktadır. Bu durumda hedeflenen birincil açık ile gerçekleşen birincil açık arasında negatif bir fark ortaya çıkacaktır. Ortaya çıkan negatif fark oluşturulması gereken mali önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmektedir. Beklenen ve gerçekleşen birincil fazla arasından pozitif bir fark oluşması durumunda ise mali alanın varlığından söz edilebilir (IMF, 2003: 124). Bu bağlamda borç stoku fazla olan ülkelerin birincil dengelerinin pozitif durumda oluşmasıyla mali alanlarında genişletici etkiden söz edilebilmektedir. Mali alanın genişlemesi özellikle borç stoklarını azaltabilmesi ve mali sürdürülebilirliğin devam ettirilebilmesi açısından önem arz etmektedir (Eroğlu & Maraş, 2019: 198).

Bir diğer yöntem ise referans kamu borç seviyesinin cari borç seviyesini karşılmasıdır. Bu durum göz önüne alındığında cari borç az ise borçlanma düşük seviyelerdedir. Borçlanmanın düşük olması ise ek mali alan anlamını ifade etmektedir (IMF, 2003: 130). Bu sayede hükümetler var olan borçlarının sürdürülebilirliğini sağlayabilirken ve sonrasında ek mali kaynak gereksinimlerini karşılamak adına mali alan elde etmiş olacaklardır.

IMF Yaklaşımı

Mali alanın tanımını ve ilk zamanlarda mali alan oluşturmak adına yapılan ilk ölçüm yöntemlerini ortaya atan kuruluşların başında IMF gelmektedir. Kısaca

IMF'yi açıklayacak olursak, ülkelerin belirli dönemlerde mali anlamda yaşamış olduğu sıkıntıların atlatılması bu sıkıntıların derinleşmemesi adına önlem alan ya da sıkıntılar yaşandıktan sonra mali anlamda desteklemede bulunan uluslararası para fonudur (Ordu, 2008: 28).

Mali alanın ölçümünü belirlemede IMF'in belirlemiş olduğu öncelikli konu ilave bir mali alan oluşturmaktadır. Kısaca IMF yapmış olduğu çalışmalarla hem ülkelerin mali alanlarını oluşturmada yaşanacak sıkıntıları gidermede yardımcı olurken hem de bu çalışmalar neticesinde ülkelerin mali alanlarını artırarak nasıl ilave mali alan oluşturabileceklerine dair yol gösterici rol oynarlar (Akbayır, 2018: 38).

Bu alanda birçok çalışma ortaya konmuştur P. S. Heller (2005, 2005a, 2006) çalışmalarında, mali alan kavramının açıklanması, oluşturma yöntemlerinin başarılı bir şekilde uygulanması için 3 ülkeyi incelemiştir. Uygulama olarak basit ölçüm yöntemleri kullanan Heller, Malavi, Zambiya ve Tanzania'nın mali alanını hesaplamıştır.

Heller (2005a, 2005b, 2006) yapmış olduğu bu çalışmalara bakıldığında oransal bir yöntem kullanıldığı, çözümlemeli analizlerden uzak olduğu görülmektedir. Yapılan oransal analizlere bakıldığında ise oluşturulacak olan mali alanın, kamu harcamaları, kamu gelirleri, borçlanma vb. seçeneklerinden hangilerine ne orandan başvurabileceği düşüncesiyle tahmin edilebilmektedir.

Yukarıda da bahsetmiş olduğumuz tüm bu göstergelerin doğrultusunda bir mali alanının varlığından söz edilebilecektir ancak doğru sonuçlara ulaşmada yeterli olamayabilirler. Bu gibi sorunların aşılması ve doğru sonuçlara ulaşılması açısından mali alan için yapılmış olan ölçümlerin belirli zaman aralıklarını kapsaması gerekmektedir. Ölçüm yapılan zaman skalasının büyüklü sonuçların doğru bir şekilde değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir (S. P. Heller, 2007: 17). Yani mali alanın büyüklüğünün ölçümü sırasından uzun zaman aralıklarında gerçekleştirilmesi ve ileride gerçekleşebilecek durumlarında değerlendirilmelere katılması gerekmektedir.

Gelecekte karşılaşılabilecek muhtemel gelişmeler için genellikle iki yaklaşıma başvurulmaktadır. Bunlardan birincisi "senaryo yaklaşımı", ikincisi ise "sürdürülebilirlik göstergesi yaklaşımı" dır. Yaklaşımlardan ilki olan "senaryo yaklaşımı", uygulama alanı olarak çoğunlukla gelişmiş ülkelerde kullanılmaktadır. Bu yaklaşıma göre gelecek yarım asır ve daha fazla yıl için önlemlerin alınması bunun için uygulamaların gerçekleştirilmesini öngörür (S. P. Heller, 2007: 17-18). Yaklaşımlardan bir diğeri ise sürdürülebilirlik göstergesi yaklaşımıdır. Bu yaklaşım genellikle IMF, WB vb. kuruluşlar tarafından düşük gelirli ülkelerde uygulama alanı bulurlar. Mali sürdürülebilirliğin ön planda tutulduğu bu yaklaşımda borç ile ilgili göstergelerin GSYH'ye olan oranı dikkate alınır ve mali alan açısından sürdürülebilirliğine bakılmaktadır (S. P. Heller, 2007: 18).

Mali alanla ilgili yapılan çalışmalara öncülük eden IMF, genel olarak yapılan çalışmalarda mali alan ile mali sürdürülebilirliğin arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Bu ilişkiyi kurarken de mali alanla alakalı uygulanacak yöntemlerin sürekli geliştirme gayretinde olmuştur.

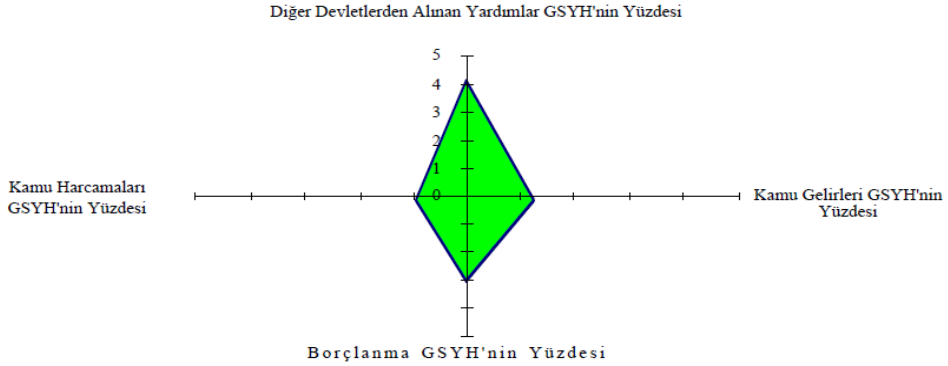
Mali Alan Elmas Yaklaşımı

Mali alanın ölçüm yöntemlerinden bir tanesi de mali alan elmasıdır. Bir ülkede bulunan değerlerin toplamı elmasın toplam alanını vermektedir. Elmas biçiminde olan şeklin her köşesinde ülkenin kullanmış olduğu ya da kullanılabilecek maliye politikası araçları vardır. Elmasın köşelerinde bulunan bu araçlar ile oluşan şekil yardımıyla ülkenin sahip olduğu mali alan hakkında fikir edinilebilmektedir (Roy, Heuty, & Letouze, 2007: 6).

Mali alan elması, IMF tarafından yürütülen ölçüm yöntemlerinin geliştirilmesi sonucu ortaya çıkan yöntemlerden bir tanesidir. Bir diğer açıdan bakacak olursak IMF mali alanı oluşturmak için hesaplama yöntemlerini ayrı ayrı kullanırken, mali alan elmasında yeni oluşturulacak mali alanı tek bir çatı altında toplayarak inceleme imkânı elde etmektedir. Buna göre mali alan oluşturmada kullanılan, borçlanma, kamu gelirleri, kamu harcamaları, dış yardımlar vb. kullanılan araçları mali alan elmasıyla tek bir çatı altında incelenmektedir ve analizlerini bu çerçevede gerçekleştirmektedir.

Mali alanı basitleştirerek ele alan ve mali politika araçlarını kullanarak oluşturulan elmas ödeme gücüyle yakından ilişkilidir. Bir ülkenin mali alanının elmas şeklinde oluşturan maliye politikası araçları, kamuya haiz gelirler, kamu giderleri, dış yardımların yanında borçlanmalar olarak karşımıza çıkarlar (Development Committee, 2006: 17).

Aşağıda yer alan Şekil 1’de mali alan elması oluşturulmuştur. Orijinin sağında kamuya haiz gelirleri, solunda kamu harcamaları, üstünde dış yardımlar ve alt köşesinde ise borçlanma yer almaktadır. Mali alan elmasında bulunan mali politika araçları GSYH’ye bölünmesiyle bulunmaktadır. Örneğin, kamu gelirleri / GSYH formülü uygulanırsa, mali elmas alanında bulunan kamu gelirlerinin oranını bulmuş oluruz. Mali politika araçları kullanılarak elde edilen her alan, mali elmas alanını oluşturmaktadır. Örneğin herhangi bir ülkede kamu gelirlerinin düşük kaldığı ve kamu gelirlerinin %4 ve elde edilecek bir dış yardımla %3, kamu harcamalarını önceliklendirilerek %3 ve bunun yanında %2 dolaylarında borçlanabilme imkânı olan ülkede Şekil 1’deki gibi olmaktadır. (Development Committee, 2006: 18).

Şekil 1: Mali Alan Elması

Makroekonomi açısından ülkelerin hangi imkânlarla sahip olduğu hangi imkânlarla sahip olmadığını bilmesi, politika yapıcıların alacağı politika kararlarının başarılmasında etkili olmaktadır. Her ne kadar mali alan elması için yukarıdaki göstergelere bakılsa da, ülkeler için asıl önem arz eden husus mali alana sahip ülkelerin kendine has olan özelliklerini bilmek gerekir (Roy et al., 2007: 6).

Aizenman-Jinjarak Yaklaşımı Mali

2010 yılında ortaya çıkan bu yaklaşım Aizenman & Jinjarak (2010) tarafından ortaya atılmıştır. Genel hatlarıyla 2008 krizine odaklanarak ortaya çıkan bu yaklaşıma göre yeni bir mali alan yaratmak için uygun ortamın düşük vergi dönemlerinde yani vergi hasılatının düştüğü dönemler olarak tanımlanmışlardır. Buna göre mali alanı diğerlerinden farklı olarak de facto mali alan olarak tanımlamışlardır.

Bu mali alan ile vergi hasılatları arasından çok sıkı bir ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır. Buna göre yukarıda da bahsettiğimiz gibi mali alan yaratmak için öncelikli olarak toplanan vergi hasılatına bakılmalıdır. Vergi hasılatında yapılan ölçümlere göre ekonomide yaşanan konjonktürel dalgalanmalarının etkisinde vergi hasılatının etkisine göre mali alan yaratılabilmektedir. Vergisel tabanının ölçülmesi elde edilen bu yöntemle hükümetlerin yaşamış oldukları mali dar boğazların sebep ve sonuçları açısından faydalı oldukları gözlenmiştir (Aizenman & Jinjarak, 2010: 1).

Aizenman ve Jinjarak'ın ortaya atmış oldukları yaklaşıma göre mali alanın formüle edilebilmesi de mümkündür. Buna göre de facto mali alanı tespit edebilmek için kamu borçları ile vergi hasılatı oranına bakılması gerekmektedir (Aizenman & Jinjarak, 2010: 4). Yapmış oldukları bu formülle ülkelerin sahip oldukları mali alanın tespiti gerçekleştirilebilmektedir. Yaklaşıma göre mali alanı hesaplamak için bir başka yöntem de kullanılabilir. Buna göre kullanılan yöntemlerin ilki olan ve ana odak noktası kamu borçlarının yerinin mali açıkları olmasıyla ikinci bir ölçüm yöntemi oluşturulabilmektedir. Buna göre mali açıkların

vergi hasılatına bölünmesiyle de facto mali alana bulunabilmektedir (Aizenman & Jinjara, 2010: 5).

Ostry Yaklaşımı

Ostry, Ghosh, Kim, & Qureshi (2010) tarafından ortaya atılan bu yaklaşım birçok ekonomik değişkeni içine alan bir yöntem olma özelliği taşımaktadır. Buna göre bahsi geçen ekonomik değişkenlerde meydana gelen değişmelerin incelenmesi ve bu değişmeler sonucunda meydana gelen ekonomik anlamdaki şokların incelenmesiyle mali alan yaratılabilmektedir.

Yaklaşım 23 gelişmiş ülkeyi içine alan kapsamlı bir çalışma sonucu ortaya çıkmıştır. Yaklaşımın ana odak noktası borçlar ve borçların sürdürülebilirliğidir. Yaklaşımın göre bahsi geçen ülkelerde meydana gelen mali dar boğazalar da borç stoklarında olumlu ya da olumsuz değişmelere neden olabilecek faktörler arasında olan faizler ve ekonomik büyümeyi kullanmaktadır. Buna göre birincil denge bundan etkilenmektedir (Ostry et al., 2010: 13).

Borç stoklarında yaşanan yukarı yönlü hareketlenmelerin sonucu olarak borçların sürdürülebilirliği olumsuz etkilenebilmektedir. Bundan dolayı birincil denge bundan olumsuz etkilenebilmekte ve hedeflerden sapmalar meydana gelebilmektedir. Yaklaşımın göre bir ülkede mali alanın hesaplanması için öncelikli olarak birincil dengenin hesaplanması gerekmektedir. Birincil dengede ölçülen tepkiyle ekonomik ya da ekonomik olmayan birçok değişkende yaşanan değişmeler gözlenebilmektedir. (Akbayır, 2018: 64).

Yaklaşımın göre borç stoklarında olumlu ya da olumsuz etkilere sebep olabilen faiz ve büyüme ile mali alan hesaplanabilmektedir. Buna göre faiz ve ekonomik büyümedeki olumlu etkiler borçların sürdürülebilirliği açısından mali alanı aynı doğrultuda olumlu etkilemektedir. Ancak faiz ve ekonomik büyümenin olumsuz etkilenmesi de mali alanı olumsuz etkilemektedir (Akbayır, 2018: 64).

Park Yaklaşımı

Mali alan hesaplamaya yönelik bir diğer yaklaşım ise Park'ın (2012) ortaya attığı yaklaşımdır. Bu yaklaşım Arthur Laffer ortaya atmış olduğu Laffer eğrisinden faydalanır. Buna göre ülkelerin mali alanını ölçmek için toplanacak olacak vergi hasılatını hangi vergi oranından daha çok arttırılabileceğine odaklanmaktadır. Kısacası elde edilen vergi geliri ile Laffer eğrisinden optimuma ulaşacak oran arasında kalan kısım Park (2012) yaklaşımına göre mali alan imkânı vermektedir.

Örnek verecek olursak, Laffer eğrisine göre bir ülkede vergi hasılatı elde edilecek oranlar en yüksek noktanın altında ya da üstünde olabilir. Bu oranların altından ya da üstünden vergi hasılatı elde edilirse burada bir mali alan olduğu söylenmektedir. Buna göre altından ya da üstünde elde edilecek ile optimuma ulaşmak için yapılan artışlarla ya da azalışlarla ülkenin sahip olduğu mali alana ulaşılacaktır (Akbayır, 2018: 62). Kısacası yaklaşıma göre bahsi geçen alanlar arasında yapılacak olan

yeniliklerle ülkenin sahip olduğu mali alan potansiyeline ulaşılabilecek ve bu sayede mali alan oluşturulmuş olacaktır (Akbayır, 2018: 63).

TÜRKİYE’NİN MALİ ALAN ELMAS YÖNTEMİ GÖSTERGELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mali alan elmasının oluşturulabilmesi için belirli şartlar vardır. Her şeyden önce mali alan yaratılırken, özellikle mali alan elmasında dikkat edilmesi gereken en önemli nokta mali açıdan sürdürülebilirliğin devam ettirilmesidir. Aşağıda mali alanın oluşumu borçların sürdürülebilirliği, kamu harcamalarının önceliklendirilmesi, kamu gelirlerinin artırılması ya da azaltılması gibi mali alan oluşturulabilecek yöntemlerin kullanılmasında mali alan elmasının şekillenmesinde belirli verilerden yararlanılmıştır. Yararlanılan bu göstergeler Hazine ve Maliye Bakanlığı ve OECD’nin resmi sitelerinden alınmıştır.

Tablo 1: Mali Alan Elması Oluşumunda Kullanılan Göstergeler (Bin USD)

Yıl	Merkezi Yönetim Gelirleri	Merkezi Yönetim Giderleri	Kamu Brüt Toplam Borç Stoku	Toplam Dış Yardımlar	GSYH
2006	121.164.964	124.449.135	255.5	465	551.461.299
2007	146.214.969	156.741.217	272.8	542	676.445.918
2008	162.037.879	175.573.262	315.0	550	769.351.207
2009	139.231.412	173.360.560	300.4	684	645.803.637.
2010	169.425.553	196.152.400	331.1	924	773.145.716
2011	177.724.551	188.383.234	327.0	1.834	834.970.059
2012	185.439.617	201.841.316	313.9	2.406	875.649.887
2013	204.911.480	214.694.215	327.6	2.789	951.818.031
2014	194.391.029	205.086.420	297.1	3.505	934.429.859
2015	177.462.178	186.138.597	265.5	5.961	859.774.289
2016	183.401.213	193.297.795	271.3	8.121	863.385.783
2017	172.82.196	185.926.163	261.7	9.782	851.636.134
2018	152.157.287	167.234.422	229.9	7.765	778.471.901
2019	150.314.460	172.561.944	237.5	8.051	761.004.425
2020	143.389.015	168.805.542	260.3	8.123	719.954.821
2021	154.268.457	177.467.377	271.6	6.195	815.271.751

Kaynak: <https://www.hmb.gov.tr/>, <https://data.oecd.org/> (E.T.: 05.12.2022)

Tablo 1’de Türkiye’ye ait merkezi yönetim gelirleri, merkezi yönetim giderleri, kamu brüt toplam borç stoku, toplam dış yardımlar ve GSYH değerleri gösterilmektedir. Gelir ve giderlerin yıllar itibariyle değişimlerine bakıldığında birbirine paralel ve yakın değerlerde bir artış trendi içinde olduğu görülmektedir. Kamu brüt toplam borç stokuna bakıldığında ise yıllar itibariyle artışlar dikkati çekerken tablo 2’de GSYH içindeki payına bakıldığında oransal olarak bir azalmanın olduğu görülmektedir. Toplam dış yardımlara bakıldığında 2007 yılı haricinde düzenli bir artış trendinde olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Mali Alan Elmasında Kullanılacak Göstergelerin GSYH Oranları

Yıl	Merkezi Yönetim Gelirleri (Milyar USD)/GSYH(USD)	Merkezi Yönetim Giderleri (Milyar (USD)/ GSYH(USD)	Kamu Brüt Toplam Borç Stoku (Milyar USD) / GSYH(USD)	Toplam Dış Yardımlar (Milyon USD) /GSYH(USD) (%)	GSYH Yıllık Değişim %
2007	0.216151749	0.231712858	0.403247825	0.091	5
2008	0.210616266	0.22820951	0.409475309	0.01	0.8
2009	0.215594035	0.268441597	0.465198047	0.0115	-4.7
2010	0.219137931	0.253706897	0.428269218	0.0131	8.5
2011	0.212851406	0.225616753	0.39159959	0.0165	11.1
2012	0.2117737	0.230504587	0.358523413	0.0322	4.8
2013	0.215284301	0.225562248	0.344195571	0.0403	8.5
2014	0.208031696	0.219477597	0.317910263	0.0449	5.2
2015	0.206405542	0.21649705	0.308766956	0.0501	6.1
2016	0.212420932	0.223883458	0.31426274	0.0755	3.2
2017	0.202929342	0.218316433	0.307253648	0.0954	7.4
2018	0.195456	0.214824	0.295450612	0.00997	2.9
2019	0.197521	0.226756	0.311430515	0.01057	0.88
2020	0.199164	0.234467	0.311430515	0.01128	1.79
2021	0.189223	0.217679	0.332404501	0.00759	10.98

Kaynak: <https://www.hmb.gov.tr/> , <https://data.oecd.org/> (E.T.: 05.12.2022)

Tablo 2 mali alan elması hesaplamasında kullanılacak oranları göstermektedir. Bu oranlar mali alan elması oluşturulmasında kullanılacak olup, tablo 3’de yer alan OECD ortalamaları ile kıyaslanarak gerekli değerlendirmeler yapılacak ve Türkiye’ye ait mali alan elması oluşturulmaya çalışılacaktır.

Tablo 3: OECD Ortalamaları

Yıl	Kamu Gelirleri	Kamu Harcamaları	Genel Devlet Borcu	Resmi Yardımlar(%)
2007	0.33	0.29	0.41	0.027
2008	0.34	0.28	0.38	0.03
2009	0.36	0.3	0.55	0.031
2010	0.27	0.3	0.59	0.031
2011	0.33	0.33	0.61	0.031
2012	0.3	0.3	0.72	0.028
2013	0.3	0.32	0.77	0.03
2014	0.34	0.28	0.71	0.03
2015	0.3	0.32	0.69	0.03
2016	0.39	0.27	0.59	0.032
2017	0.33	0.27	0.69	0.031
2018	0.37	0.34	0.79	0,045
2019	0.35	0.40	0.80	0,041
2020	0.40	0.41	0.94	0,046
2021	0.36	0.44	0.95	0,043

Kaynak: <https://data.oecd.org/> (E.T.: 05.12.2022)

Tablo 2 Türkiye'ye ait ortalamaları gösterirken tablo 3 OECD ülkelerine ait ortalamaları göstermektedir. Tablolar arasındaki değişikliklere bakıldığında merkezi yönetim gelirleri Türkiye açısından %20-21 seviyelerinde değişiklik göstermekte iken OECD ülkelerinin ortalaması ise %27-39 aralığında değişmektedir. 2008 krizinde ve sonrasında Türkiye'nin merkezi yönetim gelirlerinde oransal olarak büyük bir değişiklik görülmezken OECD ülkelerinde %27-36 bandında dalgalanmalar meydana geldiği görülmektedir.

Merkezi yönetim giderleri Türkiye ve OECD açısından değerlendirildiğinde Türkiye'nin merkezi yönetim giderleri kriz sonrasında 4 puanlık bir artış göstererek %22'lerden %26'lara çıkmıştır. OECD ortalamasına göre daha yüksek bir artış görülmesi kriz dönemlerinde geri çekilen özel sektörü telafi etmek isteyen kamunun harcamalarında artışa gitmesidir. OECD ortalamasına bakıldığında ise %28'lerden %30'lara çıktığı görülmektedir. Bu durum OECD ülkelerinin krizden daha az bir hasarla çıkış yaptığını ifade etmektedir.

Kamu brüt toplam borç stoku Türkiye ve OECD açısından değerlendirildiğinde Türkiye'nin toplam kamu borç stoku 2007 yılında %40 seviyesinde iken 2017 yılında %30 seviyelerine kadar gerilemiştir. Bu dönemde kamu borcu genel itibarıyla azalış trendinde olmasına rağmen özel sektör borçlanmasında bir artış gözlemlenmektedir. OECD ortalama kamu borç stokuna bakıldığında ise 2007 yılında %41 olan kamu borç stoku 2017 yılına gelindiğinde %69 seviyelerine kadar tırmanmıştır. Özellikle dünya çapında gerçekleşen pandemik etkinin bir sebebi olarak brüt toplam borç stokundaki artış 2017 yılından itibaren oldukça yüksek seyretmiştir.

Dış yardımların değişimine bakıldığında 2007 yılında Türkiye'nin almış olduğu dış yardım oranı %0,09 seviyelerinde iken 2008 krizinde %0,01 seviyesine inmiştir. İlerleyen yıllarda artarak 2017 yılında %0,09 seviyelerine kadar yükselmiştir. OECD ortalamalarına bakıldığında ise 2008 krizinde %0,03 seviyelerinde olan dış yardımlar krizden sonraki yıllarda da 2017 yılına kadar aynı seviyelerde devam etmiştir. OECD ve Türkiye'nin dış yardımlarına ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında dış yardımların Türkiye'de kayda değer şekilde azaldığı gözlemlenirken aynı değişim OECD ülkelerinde görülmemektedir. Özellikle 2019 yılından sonra resmi yardımlardaki artışın COVID-19 pandemisinin bir getirisi olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Mali alan birçok uluslararası kuruluş ve hükümetin özellikle son dönemde gündeminde olduğu konu başlıklarından bir tanesi olmuştur. Özellikle mali alanın tanımlanması ve uygulanışı açısından çok başlılıkta hâkimdir. Örneğin, IMF borçların sürdürülebilirliği üzerine tanımlamalarını yaparken ve uygulamayı bu doğrultuda hayata geçirirken, Birleşmiş Milletler ise tanımlama ve uygulamalarını ekonomik büyüme üzerine yapmaktadır. Bunun yanı sıra Dünya Bankası ise mali alanın kullanımında kalkınma öncelikli tanımlama ve uygulamaya odaklanmıştır.

Bu kapsamda devletler ekonomik bir dar boğaza düştüğünde hem mali açıdan sürdürülebilirliği sağlamak hem de içinde bulunduğu durumdan çıkış için mali alan yaratma çabası içerisine girmektedir. Bunun için kullanılan yöntemlerin farklılığı birçok alanda da uygulanabilirliği mevcuttur. Çalışmanın asıl konusu olan mali alan elmasında belirli yöntemlerle kullanılan araçlara göre mali alanın uygulanabilirliği:

Vergisel boyuttaki esasları, mali alanın daralması ya da genişlemesi özellik iki duruma göre farklılık gösterebilmektedir. Buna göre bu durumlar, vergisi sisteminin yapısı, kayıt dışı ekonominin varlığı bir ekonomide mali alan yaratma çabalarını etkilemektedir. Her ülkenin mükellef açısından vergi kültürü, vergi bilinci ya da idare açısından ise tahsil ve tahakkuk gibi karakteristik özellikleri vardır. Oluşturulacak olan mali alan da bu doğrultuda söz konusu ülkenin özelliklerine göre yapılmalıdır. Buna göre vergi yapısından yapılacak reformlar ya da kayıt dışı ekonomi için alınacak önlemler ve uygulama açısından politika yapıcıların kararlılığı mali alanın daraltılması ya da genişletilmesi açısından önem arz etmektedir.

Borçlanma boyutunda ise oluşturulacak mali alanda en önemli kriterlerin bahsi geçen ülkenin borca bağımlılığı, borcun faizi, ülkenin sahip olduğu kredibilite, borcun niteliği (iç-dış) gibi saymış olduğumuz değişmeler borçlanma ile oluşturulacak mali alan açısından önem arz etmekte buna göre mali alanı daraltıcı ya da genişletici etki yaratmaktadır.

Dış yardımlar mali alan elmasında yer alan araçlardan bir tanesidir. Dış yardımlar açısından mali alan yaratma çabalarına bakıldığında ise IMF'nin yapmış olduğu çalışmada dış yardımlar aracılığıyla belirli esasların söz konusu olduğunu buna göre öncelikle dış yardımların süreklilik arz edip etmediği, dış yardım alacak ülkenin gelişmiş seviyesi ve gelişme trendinin etkili olduğu söylenmiştir. Bu esaslar doğrultusunda dış yardımlar aracılığıyla da mali alan oluşturulabileceğinden bahsedilmiştir.

Kamu harcamaları aracılığıyla mali alan oluşturmada ise belirlenen esasla, kamu harcamalarının olabildiğinde kısılması ve yapılacak olan harcamaların özellikle etkin ve verimli olan yatırımlara yönlendirilerek yapılan harcamanın kendini finanse edebilmesi, bunun yanı sıra faiz harcamalarının kontrol altına alınarak oluşturulan ilave kaynaklarında altyapı yatırımlarına yöneltmesini temel esaslar arasında saymak mümkündür.

Tüm bunların ışığında mali alan elmasında yer alan ve yukarıda bahsi geçen araçların kullanımında ülkelerin yaşanan ya da yaşanabilecek olumsuz koşulların lehine çevrilmesi hususunda esasları belirlenmiş ve buna göre uygulama alanları oluşturulmuştur. Bu araçların etkin ve doğru kullanımında ise ülkeler için ilave mali alan yaratılabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aizenman, J., & Jinjarak, Y. (2010). De Facto Fiscal Space And Fiscal Stimulus: Definition And Assessment. In *NBER WORKING PAPER SERIES DE*.
- Akbayır, F. (2018). *Mali Alan: Türkiye İçin Bir Uygulama*. Hacettepe Üniversitesi.
- Akdemir, T., Ulusoy, A., & Birol, K. (2013). *Küresel Kriz ve AB'nin Kriz Karşısı Maliye Politikalarının Etkinliği: Mali Alan Açısından Bir Değerlendirme*. Maliye Sempozyumu.
- Akitoby, B., Hemming, R., & Schwartz, G. (2007). Public Investment and Public-Private Partnerships. In *International Monetary Fund*. (Issue 40). <https://doi.org/10.1057/9780230593992>
- Al, İ. (2019). Mali Sürdürülebilirlik Analizi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 67–84.
- Aşan, S. (2016). Özelleştirme Mali Alan İlişkisi. *Journal of Awareness*, 1(1), 33–60.
- Bank, T. W. (2006). Fiscal Policy for Growth and Development. *Poverty Reduction And Economic Management*, 1–38.
- Barroy, H., Kutzin, J., Tandon, A., Kurowski, C., Lie, G., Borowitz, M., Sparkes, S., & Dale, E. (2018). Assessing Fiscal Space for Health in the SDG Era: A Different Story. *Health Systems and Reform*, 4(1), 4–7. <https://doi.org/10.1080/23288604.2017.1395503>
- Burnside, C. (2005). An Introduction to Fiscal Sustainability in Theory and Practice. In *Fiscal Sustainability in Theory and Practice: A Handbook* (1st ed.). World Bank.
- Çelen, M., & Yavuz, E. (2014). Mali Alan Oluşturma Yöntemleri. In *Mali Alan: Teori-Uygulama* (pp. 27–56). Seçkin Yayıncılık.
- Development Committee. (2006). *Fiscal Policy for Growth and Development: An Interim Report*.
- Eğilmez, M. (2017). *Kamu Maliyesi*. Remzi Kitapevi.
- Eker, A., & Tüğen, K. (1995). *Kamu Maliyesine Giriş*. Takav Matbaası.
- Eroğlu, E., & Maraş, G. (2019). Mali Alan ve Mali Sürdürülebilirlik İlişkisinin Düşük ve Yüksek Gelirli Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 176, 172–200.
- Gülşen, A. M., & Çiçek, U. (2018). Türkiye 'de Kamu Kesimi Kaynak Tahsisinde Etkinliğin Sağlanması Amacıyla Mali Alan Oluşturma Çabaları. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 107–118.
- Hay, R., & Williams. (2005). Fiscal Space and Sustainability from the Perspective of the Health Sector. *High- Level Forum on the Health MDGs*, 1–34.
- Heller, S. P. (2005a). Back to Basics - Fiscal Space: What It Is and How to Get It. *Finance and Development*, 42(2), 1–5.
- Heller, S. P. (2005b). Understanding Fiscal Space. In *IMF Policy Discussion Paper*. <http://web.worldbank.org/archive/website01021/WEB/IMAGES/PDP04.PDF>
- Heller, S. P. (2006). *The Prospects of Creating 'Fiscal Space' for the Health Sector*.
- Heller, S. P. (2007). Fiscal Policy for Growth and Development: The Fiscal Space Debate. *Fiscal Policy: Fiscal Elements of Growth and Development*.
- IMF. (2003). *Independent Evaluation Office, Evaluation Report: Fiscal Adjustrnt in IMF-Supported Programs*.
- International Monetary Fund. (2016). *Acting Now, Acting Together, Fiscal Monitor*.
- J-F. Brun, G. Chambas, J-L. Combes, P. Dulbecco, A. G., & S. Guérineau, S. G. and G. R. G. (2006). *Fiscal Space in Developing Countries*.
- Jordà, Ó., Schularick, M., & Taylor, A. M. (2016). Sovereigns Versus Banks: Credit, Crises and Consequences. *Journal of the European Economic Association*, 14(1), 45–79. <https://doi.org/10.1111/jeea.12144>
- Karaca, C. (2012). İlave Mali Alan Oluşturmada Hükümet Politikaları. *Maliye Dergisi, Temmuz-Ara*(163), 416–430.
- Kesik, A., Berksoy, T., & Şahin, M. (2014). *Mali Alan Teori-Uygulama*.
- Kovancılar, B., Miynat, M., & Bursalhoğlu, S. (2007). *Kamu Maliyesinde Küresel Değişimler*. Gazi Kitapevi.

- Laffer, A. B. (2004). *The Laffer Curve The Laffer Curve: Past, Present, and Future*. www.heritage.org/research/taxes/bg1765.cfm
- Linde, G. Van Der. (2011). *Fiscal Space And Development Strategies*.
- Nerlich, C. & Reuter, H. (2015). Fiscal Rules, Fiscal Space and Procyclical Fiscal Policy. *European Central Bank Working Paper Series*, 1–30.
- Ordu, M. (2008). *Ödemeler Bilançosundaki Dengesizliklerin Ekonomik Gelişme Üzerine Olan Etkileri*. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Ostry, J., Ghosh, A., Kim, J., & Qureshi, M. S. (2010). *Fiscal Space* (Vol. 11, Issue 1). https://doi.org/10.5089/9781455228010.004
- Övgün, B. (2009). *Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsü Olgusu*. Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları. http://mulkiye.org.tr/wp-content/uploads/2015/09/41.pdf
- Park, S. G. (2012). Quantifying Impact of Aging Population on Fiscal Space. *IMF Working Papers*, 12(164), 1. https://doi.org/10.5089/9781475505122.001
- Perotti, R. (2007). Fiscal Policy in Developing Countries: A Framework and Some Questions. In *Policy Research Working Paper WPS 4365ch*. https://doi.org/10.2139/ssrn.978101
- Romer, D. H., & Romer, C. D. (2019). *Nber Working Paper Series Fiscal Space and the Aftermath of Financial Crises: How It Matters and Why* (No. 25768; Working Paper Series). http://www.nber.org/papers/w25768
- Roy, R., Heuty, A., & Letouze, E. (2007). *Fiscal Space for What? Analytical Issues From a Human Development Perspective*.
- Şahin, M. (2014). Altyapı Yatırımları İçin Mali Alan Oluşturmada Kamu Özel Sektör Ortaklıkları. In *Mali Alan: Teori-Uygulama* (pp. 169–187). Seçkin Yayıncılık.
- Sarısu, A. (2003). Dünyada ve Türkiye’de Özelleştirme. *Asomedyâ Dergisi*, 38–57.
- Schick, A. (2009). “Budgeting for Fiscal Space”, *Asian OECD Senior Budget Officials Meeting*. 1–18.
- Shankar, S. (2009). *Strengthening the Response to the Global Financial Crisis in Asia-Pacific: The Role of Monetary, Fiscal and External Debt Policies*. http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.553.100&rep=rep1&type=pdf
- Tandon, A., & Cashin, C. (2010). *Assessing Public Expenditure on Health From a Fiscal Space Perspective* (HNP Discussion Paper).
- Tanzi, V. (2007). *Can Fiscal Decentralization Create Fiscal Space?*
- Ter-Minassian, T., Hughes, R., & Hajdenberg, A. (2008). *Creating Sustainable Fiscal Space for Infrastructure: The Case of Tanzania*. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2008/wp08256.pdf
- UN. (2011). Fiscal Space, Debt Sustainability and Economic Growth. In *Trade and Development Report*.
- UNICEF. (2009). Fiscal Space For Strengthened Social Protection West And Central Africa. *UNICEF Regional Office Of West and Central Africa*, 1–53.
- Ünsal, M., E. (2009). *Makro İktisat*. İmaj Yayıncılık.
- Yereli, A. B., & Yaman, İ. (2017). Ulusal Varlık Fonlarını Anlamak: Fırsat Mı, Tehdit Mi? *Sosyoekonomi*, 25(34), 69–86. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.336430
- Yıldırım, R. (1996). Türkiye’de Enflasyon Vergisi Üzerine Bir Deneme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 151–160. https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004
- Yüksel, H. (2013). Türkiye’de Mali Yerleşmenin Boyutları ve Ölçümü Üzerine Bir Değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 191–208.

KARŞILIKLAR, KOŞULLU BORÇLAR VE KOŞULLU VARLIKLARIN TMS/TFRS, BOBİ FRS VE MSUGT KAPSAMINDA KARŞILAŞTIRILMASI

Ece ERTOP¹, Ferhat BİTLİSLİ²

1. GİRİŞ

Günümüzde giderek büyüyen, yapısı itibariyle karmaşık duruma giren ve küresel düzeyde artan rekabet koşulları altındaki işletmeler, varlıklarını devam ettirebilmeleri adına, iş yaşamındaki değişikliklere uyum sağlayabilmesi için ekonomik ve mali yapıya ilişkin muhasebe verilerine ihtiyaç duymaktadır. Muhasebenin, gitgide değişiklik gösteren toplumsal ve ticari konjunktüre entegre olması gerektiğinden, uluslararası anlamda Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu (TMSK) tarafından Uluslararası Muhasebe Standartları (UMS) benimsenmesi kararı alınmış ve bu doğrultuda Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) düzenlenmiştir. Türkiye Muhasebe Standartları Kurumu'nun (TMSK) yerini alan Kamu Gözetimi Kurumu ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) faaliyetlerine devam etmektedir.

İşletme yönetiminin ve işletmeyle ilgili tüm hissedarların, karar alma süreçlerinde yararlandığı en önemli araç finansal raporlardır. Finansal raporlar işletmeye yönelik bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliğini amaçlamaktadır. Muhasebenin temel fonksiyonlarından biri olan raporlama işlevi doğrultusunda finansal tabloların belirli aralıklarla düzenlenmesi ile standardize bir düzende olmaları da bilgi kullanıcıları açısından tabloların anlaşılabilir olmasını sağlamaktadır.

Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar, 15/02/2006 tarihinde TMSK tarafından 26081 sayılı Resmî Gazetede 37 no'lu standartta düzenlenmiştir. Bu doğrultuda, finansal tablolara alma ölçütlerinin ve ölçüm esaslarının sözü edilen konuya uygulanabilmesi ve bunlara ilişkin yapılması gereken açıklamaların dipnotlarda yer alması sağlanmıştır. Standart, Uluslararası Finansal Raporlama

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8710-5953>, ecertop.45@gmail.com
2 Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1638-8786>, fbitlisli@mehmetakif.edu.tr

Standartları'nda meydana gelen değişikliklere paralellik sağlanması amacıyla, farklı tarihlerde yayımlanan tebliğler aracılığı ile güncellenmiştir.

Başka bir değişiklik ise, 29/07/2017 tarihinde KGK tarafından 30138 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan ve 01/01/2018 tarihi itibarıyla geçerli olan Büyük ve Orta Boy İşletmeler için Finansal Raporlama Standartları (BOBİ FRS) ile yapılmıştır. Karşılıklar, Şarta Bağlı Yükümlülükler ve Şarta Bağlı Varlıklar adı altında BOBİ FRS bölüm 19'da düzenlenmiştir.

Bu bağlamda çalışmada, karşılıklar, koşullu borçlar ve koşullu varlıkların MSUGT, TMS 37 ve BOBİ FRS bölüm 19 kapsamında incelenmesi ve bu doğrultuda benzerliklerin, farklılıkların tespiti yapılarak karşılaştırılması, muhasebeleştirilmesi amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda, karşılık kavramı, TMS/TFRS, BOBİ FRS ve MSUGT açısından karşılıkların karşılaştırılmalarına yer verilmiştir. Çalışmanın devamında ise karşılık konusu içerisinde bulunan; garanti karşılıkları, hizmetten çekme restorasyon vb. karşılıklar, maliyet gider karşılığı, yeniden yapılandırma karşılığı, dava karşılığı, çevre düzenleme karşılığı, kıdem tazminatı karşılığı örneklendirilmiştir. Söz konusu örnekler çalışmanın amacı doğrultusunda karşılaştırılarak uygun muhasebe hesaplarına alınmıştır. Çalışmada, muhasebe kayıtlarında “*Tek Düzen Hesap Planı*” kullanılırken, standartlar doğrultusunda yapılan kayıtlarda ise KGK'nın yayımlanmış olduğu “*Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Hesap Planı Taslağı*” kullanılmıştır. Ayrıca koşullu borçlar ve koşullu varlıklar da örneklendirilmiştir.

2. KARŞILIK, KOŞULLU BORÇ VE KOŞULLU VARLIK KAVRAMLARI

Finansal tabloların güvenilir bilgiler kapsamı ve gerçeği yansıtmaları, finansal tablo kullanıcıları için oldukça önemlidir. İşletmelerin geçmişteki işlemleri sebebiyle meydana gelen bazı yükümlülükler, hemen kaynak çıkışı gerektirmemekle beraber uzun vadede bakıldığı zaman finansal durumlarını etkilemektedir. Geçmişteki bazı işlemlerden kaynaklı olan bu yükümlülüklerin maddi kaynak çıkışına dönüşmeleri, bağlı oldukları işlemlerden bağımsız olarak, farklı finansal raporlama dönemlerine denk gelebilmektedir. Bu tür yükümlülüklere “karşılık” ayrılması öngörülmektedir (Topaloğlu, 2012: 118).

İngilizce “provision(s)” kelimesinden gelen karşılık teriminin sözlük anlamına bakıldığında; ekonomik karar birimleri tarafından istenen veya ihtiyaç duyulan paranın verilmesi, ödeneğin veya malların sağlanması şeklinde açıklanmıştır (TDK Sözlük Anlamı, 2021).

Karşılık; gerçekleşme zamanı veya tutarı belli olmayan yükümlülük olarak tanımlanmaktadır (TMS-37 md:10; BOBİ FRS-19 md:4). Başka bir ifadeyle karşılık, işletmenin karşılaştığı ya da karşılaşılabileceği riskler için aldığı önlemler yani muhtemel yükümlülüklerle karşı işletmeler tarafından bir miktar para ayrılması şeklinde de tanımlanabilir.

Karşılık kavramı bazı durumlarda amortisman, varlıklarda değer düşüklüğü ve tahsil edilemeyen alacaklara yönelik de kullanılmaktadır. Bu kavramlar bir borcun muhasebeleştirilmesinden çok, varlıkların defter değerlerindeki düzeltme mahiyetindedirler. Ödeme zamanı ya da tutarı kesin olan yükümlülükler, karşılık olarak tanımlanamazlar. Bu tür yükümlülükler; ticari borçlar, diğer borçlar ve tahakkuklar gibi kalemlerden oluşur (İnanç, 2019: 24). Bu bakımdan standartların kapsamına girmemektedir.

Standartların açıklamasına bakıldığında karşılık, zaman ve tutar açısından kesinliği olmayan yükümlülükler olarak tanımlanmakta ve bu yükümlülük ise karşılığı doğuran olay (sorumluluk doğuran olay) olarak ifade edilmektedir. Yani geçmiş olaylardan kaynaklanmakta ve ifası halinde işletmeden ekonomik kaynak çıkışını gerektirmektedir. İşletme veya işletme yönetimi yükümlü olup olmadıklarına dair karar alırken, yükümlülüğün gerçekleşme ihtimalini göz önünde bulundurmalıdır. Eğer yükümlülüğün olma ihtimali (%51), olmama ihtimalinden (%49) daha fazla ise yükümlülük var olarak kabul edilir.

Sorumluluk doğuran olay hukuki (yasal) kabul ve zımni kabul olmak üzere 2'ye ayrılır.

Hukuki kabul; işletmenin kanunen zorunlu olduğu yükümlülükleridir.

Zımni kabul; işletmenin geçmişteki uygulamalarından, yayınlamış olduğu politikalarından veya açıklamalarından doğmaktadır (Özerhan ve Yanık, 2015: 474).

Koşullu Borç, standartların açıklamasına göre; geçmiş olaylardan kaynaklanan, gelecekteki belirsiz bir veya daha fazla olayın meydana gelip gelmemesine bağlı olan ve dolayısıyla işletmenin tam anlamıyla kontrolünde bulunmayan yükümlülükleridir. Buna ilaveten, geçmiş olaylardan kaynaklanan; fakat ekonomik fayda içeren kaynakların işletmeden çıkma ihtimalinin bulunmaması veya yükümlülük tutarının yeterince güvenilir olarak ölçülememesinden dolayı finansal tablolara yansıtılmayan mevcut yükümlülüktür (TMS-37 md:10; BOBİ FRS-19 md:18).

Koşullu Varlık, geçmiş olaydan kaynaklanan ve varlığının sadece bir veya daha fazla belirsiz gelecekteki olayın gerçekleşme durumuyla doğrulanan olası varlıklardır (Mirza vd., 2006: 283). Koşullu varlıklar genel olarak işletmeye ekonomik fayda girişi sağlanması olasılığını meydana getiren planlanmamış veyahut diğer beklenmeyen olaylardan kaynaklanmaktadır (Demir ve Aslan, 2007: 963). Bu varlıktan ekonomik fayda girişinin kesin olmadığı zaman söz edilir (Akarçay Ögüz, 2007: 117).

3. TMS/TFRS, BOBİ FRS VE MSUGT AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümde Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıkların TMS/TFRS, BOBİ FRS ve MSUGT'a göre karşılıkların muhasebeleştirilmesine yönelik tutumları ele alınacaktır.

Karşılıkların Kayda Alınması Açısından Karşılaştırılması

MSUGT uyarınca karşılıklar muhasebeleştirilebilirken, VUK karşılıkların muhasebeleştirilmesine izin vermemektedir. Standartlarda (TMS-37, BOBİ FRS-19) karşılıklar kayda alma ölçütlerini sağladıklarında muhasebeleştirilmektedir. Bu ölçütler şunlardır;

- **Geçmiş olaydan kaynaklı mevcut bir yükümlülük olması:** İşletmenin bütün yükümlülüklerine karşılık ayrılmaz. Yalnızca, geçmişteki yükümlülük doğuran bir olay sonucunda meydana gelen mevcut yükümlülükler karşılık oluşturmaktadır (Yükçü ve Yaşar 2013: 3).
- **Ekonomik fayda içeren kaynakların işletmeden çıkışlarının muhtemel olması:** Standardın uygulanışı bakımından, bir olayın gerçekleşmesinin beklendiği, örneğin belli bir olayın gerçekleşme ihtimalinin gerçekleşmeme ihtimalinden daha fazla olması durumlarında, kaynakların işletme dışına çıkmasının ya da diğer bir olayın gerçekleşmesinin olası olduğu kabul edilir. Herhangi bir kalem için işletme dışına çıkış olasılığı düşük olsa da yükümlülük çeşidini bir bütün olarak yerine getirmek için işletme dışına bazı kaynakların çıkışı gerekebilir. Bu durumda karşılık finansal tablolara yansıtılır (Selvi, 2009: 217).
- **Yükümlülük tutarının güvenilir şekilde tahmin edilebilmesi:** Karşılığın tahakkuk ettirilebilmesi için yükümlülük tutarının güvenilir bir şekilde tahmini gerekir. Karşılık için tahakkuk ettirilecek tutar, bilanço tarihinde mevcut yükümlülüğün yerine getirilmesi için yapılacak olan harcamanın en iyi tahminini yansıtmalıdır. Bu da bilanço tarihi itibarıyla makul olarak ödeyeceği veya 3. kişilere devredeceği miktardır (Yükçü ve Yaşar, 2013: 4).

Belirtilen üç koşulun sağlanması durumunda karşılıklar muhasebeleştirilir aksi söz konusu olduğunda, karşılığa dair herhangi bir muhasebeleştirme işlemi yapılmaz, koşullu borç olup olmadığı değerlendirilir.

Karşılık Tutarının Ölçümü Açısından Karşılaştırılması

MSUGT açısından ödeme yapıldığında kesinleşen tutar üzerinden finansal tablolara alınmaktadır. Standartların açıklamalarına bakıldığında; karşılık olarak muhasebeleştirilen tutar, yükümlülüğün yerine getirilmesi için bilanço tarihi itibarıyla yapılması gereken harcamaya ilişkin en gerçekçi tahmin olmalıdır (TMS-37 md:36; BOBİ FRS-19 md:9). Uluslararası standartta da Türk standardında da karşılık olarak kaydedilen tutarı ölçmede kullanılacak 3 yöntemden bahsedilmektedir. Bunlar (Gerşil ve Sönmez, 2007: 130);

- Gerçekleşme Olasılığı En Yüksek (Muhtemel) Sonuç Yöntemi,
- Beklenen Değer Yöntemi,
- Bugünkü Değer Yöntemidir.

İşletmeler bu yöntemleri kullanarak, karşılık tutarını en gerçekçi şekilde ölçerek finansal tablolarına yansıtılmaktadırlar (Cebeci ve Cavlak, 2018: 113). BOBİ FRS'de ayrıca beklenen harcama tutarı üzerinden de hesaplama yapmak mümkündür.

Gerçekleşme Olasılığı En Yüksek (Muhtemel) Sonuç Yöntemi

En muhtemel sonuç, tek bir sorumluluğun ölçüldüğü durumlarda, borcun en gerçekçi tahmini olabilir. Yani bu, bütün muhtemel sonuçların değerlendirilip en muhtemel olan için karşılık ayrılması anlamını taşımaktadır. Fakat bu yaklaşım kullanılırken dahi diğer olası sonuçlar dikkate alınıp, düzeltmelerin bu doğrultuda yapılması gerekmektedir (Denetimnet, 2021). Diğer olası sonuçların gerçekleşme ihtimali, gerçekleşme olasılığı en yüksek olan sonuçtan yüksek ya da düşük olması durumlarında en iyi tahmin daha yüksek ya da daha düşük tutarda olacaktır (Yükçü ve Yaşar, 2013: 4).

Beklenen Değer Yöntemi

Finansal tablolara yansıtılacak karşılık tutarına ilişkin belirsizlikler şartlara bağlı olarak farklı araçlarla ele alınabilir. Beklenen değer (istatistiksel tahmin metodu), bir grup unsurla ilgili karşılıkların hesaplanmasında kullanılmaktadır (Gökçen vd., 2011: 472-473).

Beklenen değer, ölçülmekte olan karşılık; büyük bir kümeye dairse, yükümlülük tüm olası sonuçlara ilişkin olasılıklar göz önünde bulundurularak tahmin edilir. Belli bir tutara ilişkin zarar olasılığının yüzdesinin farklı olması, karşılık tutarının da farklı olacağını göstermektedir (Uluslan, 2004: 206). Bu yöntem bazı durumlarda dezavantajlı olduğu için, doğru sonuç vermeyebilir. Özellikle yeni bir ürünle alakalıysa ve bu ürünün geçmişe dayalı herhangi bir olasılığının olmadığı durumlarda yani belirsizlik olduğunda, anlamlı bir sonuç vermeyebilir. Bu durumda uygulanması zor da olsa, aynı sektörde faaliyet gösteren diğer firmaların tecrübelerinden yararlanılarak bir olasılık belirlenebilir (Akarçay Öğüz, 2007: 78-79).

Bugünkü Değer Yöntemi

İşletmelerin ilerideki kazanma güçlerinin, başka bir deyişle getirilerinin bugünkü değeri, işletmelerin değerlerinin göstergesini oluşturmaktadır (Karapınar ve Ayıkoğlu Zaif, 2018: 375). Paranın zaman değeri etkisinin mühim olduğu durumlarda karşılık tutarı, yükümlülüğün yerine getirilmesinde gerekli olduğu düşünülen giderlerin bugünkü değeridir (TMS-37, md: 45). Bugünkü değer; normal faaliyet şartlarında, varlıklar açısından; gelecekte yaratacakları net nakit girişlerinin iskonto edilmiş bugünkü değerleri ve borçlar açısından; ileride kapatılmaları için ödenmesi gereken nakit ve nakit benzerlerinin iskonto edilmiş bugünkü değerlerini ifade etmektedir (Sarıoğlu, 2010: 27). Yani karşılık tutarı, ileride yapılacak ödemelerin bugünkü değeri olarak hesaplanmaktadır.

Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıkların Tahakkuku

Koşullu borçlar, muhasebeleştirme kriterlerini karşılamadığından dolayı bir yükümlülük olarak muhasebeleştirilmemekte, finansal tablo dipnotlarında açıklanmaktadır.

Koşullu borçlara ilişkin BOBİ FRS hükümleri, temel olarak TMS 37 hükümleriyle aynı olup tanımsal herhangi bir farklılık barındırmamaktadır. Yalnızca BOBİ FRS, söz konusu yükümlülüğün niteliğinin ve muhtemel finansal etkisinin açıklanmasını yeterli görmekte TMS 37 ise, finansal etkinin daha detaylı olarak açıklanmasını istemektedir (Örten vd., 2020: 532).

Koşullu borç tanındıktan sonra işletme, ilgili koşullu borca dair gelecekteki ekonomik faydaların ortaya çıkma olasılığını sürekli olarak değerlendirmelidir. Eğer gelecekteki ekonomik faydaların ortaya çıkma olasılığı olabilecek duruma dönüşürse, bu durumda borç fiili bir borca dönüşebilir ve karşılık olarak kabul edilmelidir (Mirza vd., 2006: 282).

Koşullu varlıklara bakıldığında ise; bu varlıkların finansal tablolarda yer alması, hiçbir zaman elde edilemeyecek bir gelirin muhasebeleştirilmesini meydana getirebileceğinden dolayı finansal tablolarda yer almaz. Söz konusu varlıkların işletmeye ekonomik fayda girişleri olası ise, finansal tablo dipnotlarında açıklanır (Demir ve Aslan, 2007: 963). Koşullu varlıkların finansal tablolara doğru şekilde yansıtılabilmesi adına sürekli değerlendirmeye tabi tutulması gerekir (TMS-37, md: 35).

Hesap Planı Farklılıkları Açısından Karşılaştırılması

Aşağıda yer alan Tablo 1’de MSUGT, TMS/TFRS ve BOBİ FRS’ye göre hesap planı farklılıkları gösterilmiştir.

Tablo 1. Hesap Planı Farklılıkları

MSUGT	BOBİ FRS	TMS/TFRS
Yabancı Kaynaklar	Yükümlülükler	Yükümlülükler
37. BORÇ VE GİDER KARŞILIKLARI 372. Kıdem Tazminatı Karşılığı 373. Maliyet Giderleri Karşılığı 379. Diğer Borç ve Gider Karşılıkları	37(372-379) KARŞILIKLAR 372. Kıdem Tazminatı Karşılıkları 373. Çalışanlara Sağlanacak Diğer Faydalara İlişkin Karşılıklar 374. Gider Karşılıkları 375. Garanti Karşılıkları 376. Hizmetten Çekme, Restorasyon vb. Maliyetlere İlişkin Karşılıklar 377. Yeniden Yapılandırma Karşılıkları 378. Çevre Düzenleme Karşılıkları 379. Diğer Karşılıklar	✓ BOBİ FRS ile Uyumlu.

Kaynak: Köy, 2021: 121.

Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Hesap Planı Taslağı’nda, mevcut durumda kullanılan Tek Düzen Hesap Planı’nda (TDHP) bulunmayan fakat standartlarda yer alan birçok yeni hesaba yer verilmiş; mevcut hesapların hesap

sınıfı, hesap grubu ya da hesap kodunda da değişikliklere gidilmiştir (Önal ve Kılıç, 2019: 73-74). 37 no'lu gruptaki farklar göz önünde bulundurulduğunda yukarıda yer alan tablodan da görüleceği üzere; TMS/TFRS ve BOBİ FRS'de karşılıklar, yükümlülükler içerisinde yer alırken, MSUGT eki olan TDHP ise yabancı kaynaklarda borç ve gider karşılıkları hesap grubu içerisinde yer almaktadır.

Ayrıca 373 Maliyet Giderleri Karşılığı hesabı, taslak hesap planında 374 Gider Karşılıkları hesabında takip edilmekte ve 373, 375, 376, 377, 378 no'lu yeni oluşturulmuş hesaplar karşılık hesapları olarak taslak hesap planında karşımıza çıkmaktadır (Kablan, 2020: 115).

4. MUHTEMEL KARŞILIK KONULARI VE UYGULAMALARI

Garanti Karşılıkları

Müşterilerin beğenisini kazanmak, memnuniyetini sağlamak amacıyla yapılan garantili satışlar işletmenin de rekabet ortamındaki yerini koruyup artırması için yapılan bir nevi satış tekniğidir. Ürün için sunulan garanti hizmeti satıcı açısından katlanılması gereken, geleceğe yönelik bir gider olabilmektedir.

Garanti karşılıkları hesabı, işletmelerin satmış oldukları mal ve hizmetlerle dayalı müşterilerin aldıkları tarihten itibaren belli sürede görülen tüm üretim veya hizmet kalitesi hatasına yönelik maliyetleri üstlenme garantisini vermesi halinde, 1 yıl boyunca meydana gelmesi beklenen garanti yükümlülüklerine ayrılan karşılıkların takip edilmesinde kullanılmaktadır (Acar, Usul, Dinç ve Demirci, 2019, s.133-134).

Karşılık olarak finansal tablolarda gösterilecek tutar için belirsizlikler koşullara bağlı olarak farklı şekilde değerlendirilebilir. Karşılığın birden fazla sayıda kalemden oluşması halinde, **beklenen değer** yaklaşımı kullanılarak hesaplanabilir. Ayrıca, paranın zaman değeri etkisinin önemli olması durumunda da karşılık tutarı **bugünkü değer** yaklaşımı üzerinden ölçülebilmektedir.

Sözü edilen konuya ilişkin aşağıda yer alan örneğimizde her iki yaklaşım da uygulanmış olup, sonuçlardaki farklılaşma durumu gösterilmektedir.

Elektronik cihaz satışı yapmakta olan A İşletmesi, satmış olduğu ürünlere yönelik müşterilerden bedel almaksızın garanti sunmaktadır.

Sözleşme hükümleri doğrultusunda satış tarihi itibari ile 2 yıl içerisinde görülen her türlü üretimden kaynaklı hatalara ilişkin bakım-onarım ve işçilik maliyetleri işletme tarafından karşılanmaktadır. Ürünlere ilişkin hasarlar küçük ve büyük olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

A İşletmesi 2019 yılı itibariyle garanti kapsamında 80.000 adet ürün satışı yapmıştır. Geçmişteki tecrübelerine dayanarak işletmenin küçük ve büyük hasarlara yönelik meydana gelebilecek beklentileri ve garanti kapsamında katlanacağı bakım onarımına dair maliyetleri aşağıda yer almaktadır. (Ek maliyetleri içermemektedir)

Hasar beklentisi:		Bakım-onarım maliyeti:
Hatasız Ürün:	%68	
Küçük Hasarlı Ürün:	%24	60 TL
Büyük Hasarlı Ürün:	%8	185 TL

a. Beklenen Değer Yöntemine Göre:

Her üç kriterin de mevcut olduğu görülmektedir. Böyle bir durumda işletme çok sayıda benzer garanti yükümlülüklerine dair meydana gelebilecek çıkış ihtimalini bütün olarak değerlendireceğinden dolayı beklenen değer üzerinden hesaplanacaktır.

Bakım-onarım maliyetinin beklenen değeri:

$$[(80.000 \text{ birim} \times \%68 \times 0 \text{ TL}) + (80.000 \text{ birim} \times \%24 \times 60\text{TL}) + (80.000 \text{ birim} \times \%8 \times 185 \text{ TL})] = [(0 \text{ TL} + 1.152.000 \text{ TL} + 1.184.000 \text{ TL})] = 2.336.000 \text{ TL olacaktır.}$$

Buna göre yapılması gereken muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

760 PAZARLAMA SATIŞ VE DAĞITIM GİD. HS.	2.336.000	
475 GARANTİ KARŞILIKLARI HS.		2.336.000
Karşılık ayrılması kaydı		

Ürüne dair garanti giderleri için ayrılan karşılık, satış faaliyeti ile ilgili olması dolayısıyla 760 no'lu Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri hesabı borçlanmıştır. İşletmenin 2 yıl garantili satış yapması standartların karşılık tanımına uyum sağlamaktadır. Bu nedenle işletme tarafından 2 yıllık garanti için hesaplanan tutar Uzun Vadeli Yükümlülükler hesap sınıfında yer alan 475 no'lu Garanti Karşılıkları hesabının alacağında izlenmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı aşağıda gösterilmiştir;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	513.920	
692 ERTELENMİŞ VERGİ GELİR-GİDER ETKİSİ HS.		513.920
2.336.000*0,22= 513.920 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelenmiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

(MSUGT)

760 PAZ. SATIŞ VE DAĞITIM GİD. HS.	2.336.000	
479 DİĞER BORÇ VE GİDER KARŞ. HS.		2.336.000
Karşılık ayrılması kaydı		

MSUGT’de ise garanti karşılıklarına ilişkin ayrı bir hesap bulunmadığından 479 no’lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabında takip edilmiştir.

950 KKEG HS.	2.336.000	
951 KKEG KARŞ. HS.		2.336.000
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

Ayrılan karşılık kanunen kabul edilmeyen gider (KKEG) olduğu için nazım hesaplara alınmıştır.

İşletmenin sunmuş olduğu garanti süresi 2 yıl olduğu için dönem sonunda uzun vadeli Garanti Karşılıkları hesabından kısa vadeli Garanti Karşılıkları hesabına alınmalıdır.

(TMS-BOBİ FRS)

475 GARANTİ KARŞILIKLARI HS.	2.336.000	
375 GARANTİ KARŞILIKLARI HS.		2.336.000
Yükümlülüğün vadesinin 1 yılın altına düşmesi		

(MSUGT)

479 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞILIKLARI HS.	2.336.000	
379 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		2.336.000
Yükümlülüğün vadesinin 1 yılın altına düşmesi		

MSUGT’de ise 479 no’lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabında izlenen garanti karşılıkları, vadenin 1 yılın altına düşmesiyle 379 no’lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabına aktarılmıştır.

b. Bugünkü Değer Yöntemine Göre:

Faiz oranının %10 olduğu varsayımına göre hesaplama yapıldığında;

Cari Dönem Karşılık Tutarı:	$2.336.000 * (1 / (1+0,10)^2) = 1.930.578,51$ TL
İzleyen Dönem Karşılık Tutarı:	$2.336.000 * (1 / (1+0,10)) = 2.123.636,36$ TL

Toplam İskonto Tutarı;	
2.336.000-1.930.578,51= 405.421,49 TL	
1.Yıl Finansman Giderleri ³	2. Yıl Finansman Giderleri
193.057,85 TL	212.363,64 TL

Buna göre **BOBİ FRS-TMS**'ye uygun muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

760 PSDG. HS.	1.930.578,51	
780 FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	193.057,85	
673 DİĞER FAİZ GİDERLERİ HS.	212.363,64	
475 GARANTİ KARŞ. HS.		2.336.000

Cari dönem karşılık tutarı 760 no'lu Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri hesabında, 1.yıl finansman gideri 780 no'lu Finansman Giderleri hesabında ve 2.yıl finansman gideri tutarı 673 no'lu Diğer Faiz Giderleri hesabında takip edilmiştir.

Ertelemiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	513.920	
692 ERT. VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.		513.920
2.336.000*0,22= 513.920 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelemiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

780 FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	212.363,64	
673 DİĞER FAİZ GİDERLERİ HS.		212.363,64

İşletmenin finansal yükümlülüklerinden kaynaklanan diğer faiz giderlerinde takip edilen tutar, yılsonunda aktarılmıştır.

Hizmetten Çekme, Restorasyon ve Benzeri Maliyetlere İlişkin Karşılıklar

Bazı faaliyet alanlarında şirketlerin işlerinde kullandıkları maddi duran varlıklarının yararlı ömürlerinin bitmesi halinde sökülmesi, bulunduğu alanın temizlenerek eski haline getirilmesi için restore edilmesi gerekmektedir.

Yükümlülük tutarının güvenilir şekilde tahmin edilebilmesi ve işletmelerin maddi duran varlığının yararlı ömrü sonunda sökülmesi gibi yasal yükümlülüğünün bulunması halinde, meydana gelen bu yükümlülüklerin finansal tablolara yansıtılması gerekmektedir.

³ 1.yıl finansman giderleri içerisindeki tutar; 2.123.636,36-1.930.578,51 = 193.057,85 TL
2.yıl finansman giderleri içerisindeki tutar; 405.421,49-193.057,85 = 212.363,64 TL şeklinde hesaplanmıştır.

Örnek: F İşletmesi kimya sektörü üzerinde faaliyet gösteren bir işletmedir. İşletme atıl olarak bekletilen arazi üzerine kimyasal üretim tesisi kurma kararı almıştır. İlerleyen tarihte işletme kamuoyu önünde, tesisin yararlı ömrü sonunda sökülmesi ve alanın yenileneceği (eski haline getirileceği) adına açıklamada bulunmuştur. Zimni kabulden kaynaklı olarak yukarıda yapılan açıklama doğrultusunda işletme, 2020 yılında 350.000 TL karşılık ayırma kararı almıştır.

İşletmenin Kurduğu Tesisin Maliyeti: 800.000 TL+%18 KDV

Yapılan Tespit Sonucu Tesisin Yararlı Ömrü: 10 yıl **İskonto Oranı:** %10

a) İşletmenin tesis için katlandığı maliyet banka aracılığıyla ödenmiştir. Buna göre yapılacak muhasebe kaydı şu şekilde olacaktır;

(TMS-BOBİ FRS)- (MSUGT)

253 TESİS MAKİNE VE CİHAZLAR HS.	800.000	
191 İNDİRİLECEK KDV HS.	144.000	
102 BANKALAR HS.		944.000
MDV alımı kaydı		

b) Karşılık ayrılması kaydı;

Bugünkü Değer Formülü:
Yükümlülük İçin Katlanılacak Gider / (1+ Faiz Oranı (İskonto Oranı)) ^{dönem sayısı}
Alanı Eski Duruma Getirmenin Bugünkü Değeri: $350.000 / (1+0,10)^{10} = 134.940$ TL

(TMS-BOBİ FRS)

730 GENEL ÜRT. GİDERLERİ HS.	134.940	
476 HİZMETTEN ÇEKME, RESTORASYON VB. MALİYETLERE İLİŞKİN KARŞILIKLAR HS.		134.940
Alanı eski duruma getirme maliyetlerinin bugünkü değeri kaydı		

Yararlı ömrünün 10 yıl olması dolayısıyla Uzun vadeli yükümlülükler hesap sınıfında; standartlarda Hizmetten Çekme, Restorasyon vb. Maliyetlere İlişkin Karşılıklar 476 no'lu hesapta, MSUGT'de ise 479 no'lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabında izlenmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	29.687	
692 ERT. VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.		29.687
134.940*0,22=29.687 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelemiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

Bugünkü Değer Düzeltmesinin Kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

780 FİNANSMAN GİDERLERİ HS.	13.494	
476 HİZ. ÇEKME, REST. VB. KARŞ. HS.		13.494
350.000 / (1+0.10) ⁹ = 148.434 TL		
148.434 – 134.940 = 13.494 TL		

Hem MSUGT hem de standartlar için; iskonto tutarının her bir döneme düşen kısmı 780 no'lu Finansman Giderleri hesabında izlenmektedir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

692 ERT. VERGİ GELİR-GİDER ETKİSİ HS.	2.969	
289 ERT.VERGİ VARLIĞI HS.		2.969
13.494*0,22= 2.969 TL		
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

* Her dönem bitiminde işletme bu düzeltme kaydını yapmalıdır.

(MSUGT)

730 GENEL ÜRETİM GİD. HS.	35.000	
479 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		35.000

MSUGT'de ise yararlı ömrünün 10 yıl olması dolayısıyla 479 no'lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabında ve ilgili gider hesabında izlenmiştir.

951 KKEG KARŞ. HS.	35.000	
950 KKEG HS.		35.000
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

Maliyet Gider Karşılığı Uygulama Örneği

İşletmelerin yapmış olduğu faaliyetlerden ortaya çıkan giderler, tutar olarak kesin olmadığında işletmeler tarafından tahmin edilmektedir. Dönemsellik kavramı gereğince, kayıtlara almak adına tahmin edilmekte olan tutar burada izlenmektedir.

Örnek: İplik üretimi gerçekleştiren B İşletmesi, 2019 yılı sonunda mali tabloların düzenleyecek olup henüz aralık ayı elektrik faturası gelmemiştir.

İşletme sayaçtan bakarak 68.000 kwh elektrik tüketimi gerçekleştirdiğini tespit ettikten sonra fatura bedelini 82.790 TL olarak hesaplamıştır.

Elektrik dağıtım şirketi tarafından enerji bedeli ile KDV için düzenlenen fatura 07/01/2020 tarihinde işletmeye ulaşmıştır fatura tutarı 99.835 TL'dir. (KDV %18)

İşletme faturanın bedelini 15/01/2020 tarihinde banka aracılığı ile ödemiştir.

a) Bu durumda yapılacak muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

740 HİZMET ÜRETİM MALİYETİ HS.	82.790	
374 GİDER KARŞILIKLARI HS.		82.790
Fatura tahmini karşılık ayrılması kaydı		

Dönemsellik kavramı gereğince aralık ayı elektrik faturası ilgili dönemde gider olarak kaydedilmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	18.214	18.214
692 ERT. VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.		
82.790*0,22= 18.214 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelenmiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

(MSUGT)

740 HİZMET ÜRETİM MALİYETİ HS.	82.790	82.790
373 MALİYET GİDER KARŞILIĞI HS.		
Fatura tahmini karşılık ayrılması kaydı		
950 KKEG HS.	82.790	82.790
951 KKEG KARŞ. HS.		
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

b) Faturanın işletmeye ulaşması halinde yapılacak olan muhasebe kaydı;

* İşletmenin gelen fatura tutarından daha az karşılık ayrılması durumu *

(TMS-BOBİ FRS)

374 GİDER KARŞ. HS.	82.790	
191 İNDİRİLECEK KDV HS.	1.816	15.229
740 HİZM. ÜRT. MALİYETİ HS.		99.835
385 GİDER TAHAKKUKLARI HS.		
Enerji Kullanım Bedeli: $99.835 / 1.18 = 84.606$ TL		
KDV: $84.606 * 0.18 = 15.229$ TL		

Fatura geldiği için tahakkuk etmekte yani tahmini gider gerçekleşmektedir. Dolayısıyla tahmin edilen hesabın kapatılması gerekmektedir. Yani olası gider gerçekleşen gidere dönüştüğü için 374 no'lu Gider Karşılıkları hesabı borçlandırılmıştır. Ayrıca gelen fatura tutarının altında bir tutarda karşılık ayrıldığı için eksik olan gider 740 no'lu Hizmet Üretim Maliyeti hesabında izlenmiştir. Fatura bir sonraki dönemde ödendiği için 385 no'lu Gider Tahakkukları hesabında izlenmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

692 ERT. VERGİ GELİR-GİDER ETKİSİ HS.	18.214	
289 ERT. VERGİ VARLIĞI HS.		18.214
$82.790 * 0,22 = 18.214$ TL		
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

(MSUGT)

373 MALİYET GİDER KARŞ. HS.	82.790	
191 İNDİRİLECEK KDV HS.	1.816	
740 HİZM. ÜRT. MALİYETİ HS.	15.229	99.835
381 GİDER TAHAKKUKLARI HS.		
951 KKEG KARŞ. HS.	99.835	
950 KKEG HS.		99.835
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

c) Faturanın ödenmesi halinde yapılacak muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

385 GİDER TAHAKKUKLARI HS.	99.835	
102 BANKALAR HS.		99.835
Faturanın ödenmesi kaydı		

(MSUGT)

381 GİDER TAHAKKUKLARI HS.	99.835	
102 BANKALAR HS.		1.835
Faturanın ödenmesi kaydı		

Yeniden Yapılandırma Karşılıkları Uygulama Örneği

İşletme tarafında bir değişikliğe gidilmesi halinde meydana gelmesi beklenen yükümlülüklerle ilişkin ayrılan karşılıklar burada takip edilmektedir.

Örnek: L Deri A.Ş. Uşak, Bursa ve İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Uşak'ta deri ürünler için üretim fabrikası, İstanbul ve Bursa'da satış mağazaları bulunmaktadır. Üretimi gerçekleşen ürünler de diğer iki şubesinde bulunan satış mağazalarına gönderilerek müşterilere sunulmaktadır.

L Deri A.Ş. tarafından 07/02/2019 tarihinde toplantı gerçekleştirilmiştir. Yapılan toplantıda, 7 ay sonra Bursa'daki şubesinde bulunan satış mağazasının kapatılmasına ve buradaki faaliyetlerinin İstanbul şubesindeki faaliyetlerle birleştirilerek devam edilmesi gerektiğine dair karar verilmiştir.

Şirket, Bursa'daki faaliyetini sona erdirmek amacıyla detaylı ve resmi bir planlama hazırlamıştır. Plan, yönetim kurulu toplantısında onaylanarak karara bağlanılmıştır. Devam eden süreçte alınan karar neticesinde etkilenecek olanlara yani müşterilere ve işten çıkarılacak olan personellere açıklanarak bildirilmiştir. Şirket bu netice doğrultusunda 350.000 TL karşılık ayırma kararı almıştır.

a) Bu durumda işletmenin yapacağı muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

760 PAZARLAMA SATIŞ VE DAĞITIM GİD. HS.	350.000	
377 YENİDEN YAPILANDIRMA KARŞILIKLARI HS.		350.000
Karşılık ayrılması kaydı		

Ayrılan karşılık satış faaliyetiyle ilgili olduğundan dolayı, ilgili karşılık 760 no'lu Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri hesabında, yeniden yapılandırmaya ilişkin karşılıklar standartlarda 377 no'lu Yeniden Yapılandırma Karşılıkları hesabında takip edildiği için bu hesap alacakta izlenmiştir.

Ertelemiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	77.000	77.000
692 ERT. VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.		
350.000*0,22= 77.000 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelemiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

(MSUGT)

760 PAZARLAMA SATIŞ VE DAĞITIM GİD. HS.	350.000	
379 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		350.000
Karşılık ayrılması kaydı		
950 KKEG HS.	350.000	
951 KKEG KARŞ. HS.		350.000
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

b) İşletme taşınma sonrasında 280.000 TL tutarında masrafa katıldığı varsayıldığında yapılması gereken kayıt;

(TMS-BOBİ FRS)

377 YENİDEN YAPILANDIRMA KARŞ. HS.	350.000	
102 BANKALAR HS.		280.000
644 ESAS FAAL. DİĞ. ÇEŞ.		
GELİR VE KAZANÇ. HS.		70.000

Banka aracılığıyla ödenen ve yeniden yapılandırma için ayrılan karşılık tutarının fazla olması sonucunda kalan 70.000 TL, 644 no'lu Esas Faaliyetlerden Diğer Çeşitli Gelir ve Kazançlar hesabında izlenmiştir.

Ertelemiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

692 ERT. VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.	61.600	
289 ERT. VER. VARLIĞI HS.		61.600
280.000*0,22= 61.600 TL		
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

(MSUGT)

379 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.	350.000	
102 BANKALAR HS.		280.000
671 ÖNC. DÖN. GELİR VE KÂR. HS.		70.000

Yeniden yapılandırma için ayrılan karşılıktan daha az ödeme gerçekleşmesi durumu mevcut olduğundan 671 no'lu Önceki Dönem Gelir ve Kârları hesabında takip edilmiştir.

951 KKEG KARŞ. HS.	70.000	
950 KKEG HS.		70.000
Vergi ile uyum kaydının kapatılması kaydı		

Dava Karşılıkları Uygulama Örneği

İşletmeler, çeşitli sebeplerden dolayı dava aşamasına gelmiş yükümlülükler ile karşılaşabilirler. İşletmenin aleyhine açılmış olan ya da ileride açılma ihtimali yüksek olan davaların dikkate alınması gerekmektedir. Dava karşılıkları ayrılırken, bu davaların kaybedilme ihtimali ve kaybedildiğinde katlanılacak sonuçlar işletmenin avukatlarınca değerlendirilmekte ve buna göre karşılık ayrılmaktadır.

Örnek: D A.Ş. otomotiv sektöründe yer almakta ve motorlu taşıt üretmektedir. Bu üretime yönelik malzeme teminini K Demir Çelik Sanayi A.Ş. ile 2020 yılında yaptıkları sözleşme doğrultusunda sağlayacaktır.

İlerleyen dönemde K Demir Çelik Sanayi A.Ş. sözleşme şartlarını yerine getirmemiştir. Bunun sonucu olarak D A.Ş., karşı şirketin aleyhine 500.000 TL tutarında tazminat davası açmıştır.

Davanın kaybedilme ihtimali, şirket avukatlarının görüşleri alınarak ve diğer benzer özellikteki davalar da incelenerek dava seyrinin, yüksek ihtimale kaybedileceği gerekçesiyle karşılık ayrılmasına karar verilmiştir. Buna göre K Demir Çelik Sanayi A.Ş.'nin yapacağı muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

659 DİĞER FAALİYETLERDEN	500.000	
ÇEŞİTLİ GİDER VE ZARARLAR HS.		
379 DİĞER KARŞILIKLAR HS.		500.000
Karşılık ayrılması kaydı		

Tazminat tutarının ödemesine neredeyse kesin gözüyle bakıldığı için muhasebeleştirilmeli; 12 aylık süre içinde gerçekleşecek bu yükümlülükler için ayrılan karşılık tutarları MSUGT ve standartlarda 379 no'lu hesabın alacağında izlenmektedir. 379 no'lu hesabına karşılık 659 no'lu hesapta ayrılan karşılık giderleştirilmiştir.

Ertelemiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	110.000	
692 ERTELENMİŞ VERGİ GELİR- GİDER ETKİSİ HS.		110.000
500.000*0,22=110.000 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelemiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

(MSUGT)

659 DİĞER OLAĞAN GİDER VE ZARARLAR HS.	500.000	
379 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		500.000
Karşılık ayrılması kaydı		
950 KKEG HS.	500.000	
951 KKEG KARŞ. HS.		500.000
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

Çevre Düzenleme Karşılıkları Uygulama Örneği

Çevreyle ilgili düzenlemeler, çevresel atıkların temizlenmesi ve çevrenin korunmasına yönelik gereken önlemlerin alınması gerektiği ülkemizde kanun ve yönetmeliklerde yer almaktadır.

İşletmelerin yasalara aykırı şekilde çevreye vermiş olduğu tahribatlardan doğan cezalara ve tazminatlara karşılık ayırması şarttır. Ancak ticari baskılardan veyahut yasal düzenlemelerden kaynaklı olarak gelecekteki faaliyetlerini sürdürebilmesi için yapacağı harcamalara yönelik herhangi bir karşılık ayırmayacaktır.

Örnek: Z A.Ş. kimyasal madde üretimi gerçekleştirmekte olan bir fabrikadır. Fabrika üretim süresi esnasında geçmişte, faaliyet sahasında atık olarak meydana gelen yağ ve kimyasalların etrafa dökülmesi sebebiyle çevreye zarar vermiştir. 31/12/2019'da çevreye verilen zarara yönelik bilirkişi görüşleri neticesinde işletmenin; %40 ihtimalle 70.000 TL, %60 ihtimalle de 30.000 TL tutarında bir ceza alacağı düşünülmektedir. 31/12/2020'de ise %40 ihtimalle 100.000 TL, %60 ihtimalle 60.000 TL tutarında ceza ödeyeceği kanaatindedir (İskonto oranı: %5).

a) İşletmenin yüksek ihtimalle ceza alacağı düşünüldüğünden dolayı ayrılacak karşılığın ölçümü şu şekilde olacaktır;

Yükümlülüğün tahmini tutarı:	$(70.000 \text{ TL} * 0,40) + (30.000 \text{ TL} * 0,60) = 46.000 \text{ TL}$
Bugünkü değeri:	$46.000 \text{ TL} / (1,05)^2 = 41.723,36 \text{ TL}$

(TMS-BOBİ FRS)

730 GENEL ÜRT. GİD. HS.	41.723,36	
478 ÇEVRE DÜZENLEME KARŞ. HS.		41.723,36

Yükümlülüğün tahmini tutarının bugünkü değeri üzerinden karşılığının muhasebeleştirilmesinde, MSUGT'de 479 no'lu Diğer Borç ve Gider Karşılıkları hesabında (sürecin 2 yıl süreceği düşünülmesi) izlenirken, standartlarda ise uzun vadeli çevre düzenleme karşılıkları 478 no'lu Çevre Düzenleme Karşılıkları hesabının alacağına izlenmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	9.179,14	
692 ERTELENMİŞ VERGİ GELİR- GİDER ETKİSİ HS.		9.179,14
$41.723,36 * 0,22 = 9.179,14 \text{ TL}$		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelenmiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

(MSUGT)

730 GENEL ÜRT. GİD. HS.	46.000	
479 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		46.000
Karşılık ayrılması kaydı		
950 KKEG HS.	46.000	
951 KKEG KARŞ. HS.		46.000
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

b) 31/12/2020'deki finansal tablolarını düzenlerken işletmenin yeniden bilgilerini gözden geçirmesi halinde ölçümü;

Yükümlülüğün tahmini tutarı: $(100.000 \text{ TL} * 0,40) + (60.000 \text{ TL} * 0,60) = 76.000 \text{ TL}$
Bugünkü değeri: $76.000 \text{ TL} / (1,05)^2 = 72.381 \text{ TL}$
Yükümlülüğün tahmini artışı: $72.381 - 41.723,36 = 30.657,64 \text{ TL}$
Ödenmesinin yaklaşmasından dolayı yükümlülükte meydana gelen artış: $(41.723,36 * 1,05) - 41.723,36 = 2.086,17 \text{ TL}$
Karşılık tutarındaki artış: $30.657,64 - 2.086,17 = 28.571,47 \text{ TL}$

Buna göre 31/12/2019'de yapılacak muhasebe kaydı;

(TMS-BOBİ FRS)

730 GENEL ÜRT. GİD. HS.	28.571,47	
780 FİNANSAMAN GİD. HS.	2.086,17	
478 ÇEVRE DÜZ. KARŞ. HS.		30.657,64

İskonto tutarının her bir döneme düşen kısmı (2.086,17 TL) finansman gideri olarak muhasebeleştirilirken; yeni bilgiler nedeniyle tahminde meydana gelen değişiklik (28.571,47 TL) genel üretim gideri olarak muhasebeleştirilmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERTELENMİŞ VERGİ VARLIĞI HS.	6.775	
692 ERT.VERGİ GEL.- GİD. ETKİSİ HS.		6.775
$30.657,64 * 0,22 = 6.775 \text{ TL}$		

(MSUGT)

730 GENEL ÜRT. GİD. HS.	30.000	
479 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		30.000
$76.000 - 46.000 = 30.000 \text{ TL}$		
950 KKEG HS.	30.000	
951 KKEG KARŞ. HS.		30.000
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

c) Yükümlülüğün vadesinin 1 yılın altına düşmesinin kaydı;

(İşletmenin 2020 yılındaki finansal tablosunda raporlayacağı yükümlülük tutarı; 72.381 TL'dir)

(TMS-BOBİ FRS)

478 ÇEVRE DÜZENLEME KARŞILIKLARI HS.	72.381	
378 ÇEVRE DÜZENLEME KARŞ. HS.		72.381
Yükümlülüğün vadesinin 1 yılın altına düşmesi kaydı		

31/12/2020'de; işletme yükümlülüğün yerine getirilmesi amacıyla gereken tutarın bugünkü değerini 72.381 TL olarak belirlediğine göre, 31/12/2019'daki finansal tablosunda 41.723 TL olarak raporladığı tutarı 72. 381 TL olarak kayıtlara almalıdır.

(MSUGT)

479 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞILIKLARI HS.	76.000	
379 DİĞ. BORÇ VE GİD. KARŞ. HS.		76.000
Yükümlülüğün vadesinin 1 yılın altına düşmesi kaydı		

Kıdem Tazminatı Karşılığı Uygulama Örneği

Kıdem tazminatı, 4857 sayılı İş Kanunu'ndaki koşulların gerçekleşmiş olması durumunda işçiye ödenmesi gereken faydadır. İşçi çalıştıkça kıdem tazminatı yükümlülüğü de doğmaktadır. Bu yükümlülük hesaplanarak finansal tablolara alınmalıdır. Söz konusu tazminat karşılığı, TMS 19 kapsamında detaylı aktüeryal hesaplamalar yapılarak muhasebeleştirilmekteyken, BOBİ FRS 19 kapsamında, işletmenin iş gücü devir hızı ve geçmiş senelerdeki gerçekleşen kıdem tazminatları gibi faktörler göz önünde bulundurularak, çalışanların ilgili dönemdeki kıdeme esas ücreti üzerinden hesaplanan, cari dönemde meydana çıkan kıdem tazminatı yükümlülük artışları giderleştirilir. Kıdem tazminatının bir gider kalemi olabilmesi için; çalışanın işten gerekli koşullar çerçevesinde ayrılması gerekmekte bunun sonucu muhasebenin dönemsellik ve ihtiyatlılık kavramları doğrultusunda da karşılık ayırmak gerekmektedir.

1. Örnek: H İşletmesi, 2019 yılı aralık ayında yönetim bölümü için personel alımı yapmış ve Ali Bey aralık sonunda işe başlamıştır. 2020 yılı sonu itibarıyla personelin aylık;

	TUTAR		AYLIK HESAPLAMA	
	2020 yılı	2021 yılı	2020 yılı	2021 yılı
Brüt Ücreti	3.750 TL	4.000 TL	3.750 TL	4.000 TL
Yol Yardımı	330 TL	360 TL	330 TL	360 TL
Yemek Yardımı	440 TL	460 TL	440 TL	460 TL
Yıllık İkramiye (2 kez)	1.200 TL	1.260 TL	$(2*1.200)/12=200$ TL	$(2*1.260)/12= 210$ TL
Yakacak Yardımı	960 TL	1.200 TL	$960/12= 80$ TL	$1.200/12= 100$ TL
Erzak Yardımı	840 TL	960 TL	$840/12= 70$ TL	$960/12= 80$ TL
GİYDİRİLMİŞ TUTAR:			4.870 TL	5.210 TL

Önceki senelerde işten ayrılmış olan personellerin ortalama %35'inin kıdem tazminatı almadan ayrılmış olduğu görülmektedir.

Buna göre kıdem tazminatı ücretlerinin hesaplaması;

(BOBİ FRS) 2020 yılı;

$$\begin{array}{c} \text{Giydirilmiş Ücret} \otimes \text{Kıdem} \otimes \text{Kıdem Tazminatı Alma Oranı} \\ \swarrow \quad \downarrow \quad \searrow \\ 4.870*1*0,65 \\ = \\ 3.165,5 \text{ TL} \end{array}$$

2021 yılı;

$$\begin{array}{c} \text{Giydirilmiş Ücret} \otimes \text{Kıdem} \otimes \text{Kıdem Tazminatı Alma Oranı} \\ \swarrow \quad \downarrow \quad \searrow \\ 5.210*2*0,65 \\ = \\ 6.773 \text{ TL} \end{array}$$

a) İşletmenin yapması gereken muhasebe kaydı;⁴

(BOBİ FRS)

770 GENEL YÖNETİM GİDERLERİ HS.	3.607,5	
472 KIDEM TAZMİNATI		
KARŞILIKLARI HS.		3.607,5

Sonraki hesap dönemlerinde ödenmek üzere ayrılan kıdem tazminatı 472 no'lu Kıdem Tazminatı Karşılıkları hesabına karşılık olarak 770 no'lu Genel Yönetim Giderleri hesabına kaydedilmiştir.

Ertelenmiş Vergi Varlığına İlişkin Düzeltme Kaydı;

289 ERT. VER. VARLIĞI HS.	794	
692 ERT. VERGİ GEL.-		
GİD. ETKİSİ HS.		794
3.607,5*0,22= 794 TL		

VUK'a göre söz konusu giderler kaydedilmediği (KKEG) için Ertelenmiş Vergi Varlığı meydana gelmektedir. İlgili yıla ait Kurumlar Vergisi Oranı üzerinden kayıtlara alınmıştır.

4 Diğer bir kaydetme yöntemi ise, (5210*0,65) 3.386,5 TL'si faaliyet gideri, 221 TL' de diğer esas faaliyet gideri şeklinde muhasebeleştirilebilir.

(MSUGT) 2020 yılı;

2021 yılı;

$$\begin{array}{l}
 \text{Giydirilmiş} \\
 \text{Ücret} \quad \otimes \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 4.870 * 1 \\
 = \\
 4.870 \text{ TL}
 \end{array}$$

Kıdem

$$\begin{array}{l}
 \text{Giydirilmiş} \\
 \text{Ücret} \quad \otimes \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 5.210 * 2 \\
 = \\
 10.420 \text{ TL}
 \end{array}$$

Kıdem

(MSUGT)

770 GENEL YÖNETİM GİDERLERİ HS.	5.210	
681 ÖNC. DÖN. GİD. VE ZARAR. HS.	340	
472 KIDEM TAZMİNATI KARŞ. HS.		5.550
950 KKEG HS.	5.550	
951 KKEG KARŞ. HS.		5.550
Ayrılan karşılıklar KKEG olduğu için Nazım Hesaplarda takip edilmesi kaydı		

Koşullu Borçlar Uygulama Örneği

Koşullu Borçlar, ileride meydana çıkabilecek gerçek olan bir yükümlülüğü üstlenme taahhüdüdür. Koşullu borçlar kaydedilmezler, sadece dipnotlarda açıklanmaktadır. Eğer yükümlülükle alakalı kaynak çıkışı ihtimali çok çok düşük ise dipnotlarda da yer verilmesine gerek yoktur.

Isıtma ve havalandırma cihazları satışı yapan X Firması, Y İşletmesine 2020 yılında meydana gelebilecek hasarlara yönelik garanti kapsamında ürün satışı yapmıştır. İlerleyen tarihte Y İşletmesi satın aldığı cihazların hatalı olması sebebiyle X firmasına bunu belirtmiştir. Firma, sattığı cihazları geri alamayacağını yazılı olarak karşı işletmeye bildirmiş ve bunun üzerine Y İşletmesi tazminat talebi sebebiyle dava açmıştır. X Firması'nın 31/12/2020 tarihi itibarıyla finansal tabloları hazırlanırken, firma avukatları dava sonucunda herhangi bir ödemenin gerekmediğini düşünmektedirler. Yani ekonomik fayda içeren kaynakların işletmeden çıkmasının muhtemel olmaması dolayısıyla firma karşılık ayırmayacaktır fakat böyle bir koşullu borcun olduğu dipnotlarda açıklanmalıdır.

31/12/2021 tarihinde X Firması'nın finansal tabloları hazırlanırken; firma bu davaya yönelik avukatları ile tekrardan bir görüşme sağlaması ve avukatlarca dava seyrinin firma aleyhine sonuçlanacağı kararına varılması halinde firma karşılık ayıracaktır.

Koşullu Varlıklar Uygulama Örneği

Koşullu varlıklar, beklenmedik ve işletme kontrolünde olmayan olaylardan kaynaklanan, ekonomik fayda girişi olasılığı olan varlıklardır. Koşullu varlıkların tahakkuk edilmesi, hiçbir zaman sahip olunamayacak bir gelirin muhasebeleştirilmesi sonucunu doğurabileceğinden, bu varlıklar kayıtlara alınmamaktadır. Fakat gelirin gerçekleşme olasılığının hemen hemen kesin olması halinde bahsedilen varlık, koşullu varlık değildir ve tahakkuku yapılmalı yani finansal tablolara yansıtılmalıdır.

P Gıda Lojistik ve Dış Tic. A.Ş. yaş meyve sektöründe faaliyet gösteren bir işletme olup üzüm üretimi yapmakta ve kontrollü olarak da meyve üretmektedir. İşletmenin ziraat mühendislerinin gözetiminde gerçekleştirilen üretimlerde, değişik hastalıklara ve zararlılara yönelik kullandıkları zirai ilaçlar, M Zirai İlaç ve Gübre Bayiinden satın alınmıştır. 2021 yılı raporlama döneminde P işletmesi M işletmesine almış oldukları zirai ilaçların bağlara zarar vermesinden dolayı dava açmıştır. P işletmesinin avukatları, mahkeme tarafından 180.000 TL tutarında tazminat elde edileceği kanaatindedir. Mevcudiyeti davanın sonucuna bağlı olduğu için bu muhtemel varlık kayıtlara alınmamış olup dipnotlarda bilgilendirme yapılmıştır.

Dava seyrinin P işletmesi lehine sonuçlanmış olması halinde ise artık ilgili varlık koşullu varlık olmaktan çıkar ve işletmenin finansal tablolara yansıtması gerekmektedir.

5. SONUÇ

İşletmelerin sağlıklı, çağdaş muhasebe teorisine uygun kayıtlar tutması ve maliyet kontrolü gerçekleştirmeleri önemli olmakla birlikte geçmişte meydana gelen bazı yükümlülüklerin hemen kaynak çıkışı gerektirmemesi, finansal durumlarını uzun vadede etkilemektedir. İhtiyatlılık ilkesi gereğince işletmeler, ileride ortaya çıkacak muhtemel riskler için karşılık ayırmalı, gereken tedbirleri almalıdır. İleride ortaya çıkabilecek muhtemel zararlar adına karşılık ayrılarak finansal tablolara yansıtılması; karşılıklar, koşullu borçlar ve koşullu varlıklara yönelik bilgilere dipnotlarda yer verilmesi, finansal tabloların doğruluğu, güvenilirliği ve kullanıcıların karar almasında oldukça önemlidir. Standartlar; karşılıkların belirlenmesi, ölçülmesi ve finansal tablolarda sunulması için getirilen hükümler, bu alanda geçmişte var olan belirsizliği azaltmakta dolayısıyla da varlıkların, borçların ve dönem karının/zararının gerçek değeriyle gösterilmesini amaçlamaktadır.

TMS’de karşılıklara yönelik hükümler TMS 37 Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar standardında düzenlenmiştir. Bağımsız denetime tabi olan fakat TMS/TFRS uygulamayan işletmeler için KGK tarafından yayınlanan BOBİ FRS uygulaması 01/01/2018 itibari ile başlamıştır. BOBİ FRS bölüm 19 içerisinde Karşılıklar Şarta Bağlı Yükümlülükler ve Şarta Bağlı Varlıklar düzenlenmiş olup 19.4 paragrafında ve 37 no’lu TMS’nin 10. paragrafında karşılıklar; “*gerçekleşme zamanı veya tutarı belli olmayan yükümlülük*” şeklinde tanımlanmıştır. Ülkemizde ise bahse konu olan kavram daha çok amortisman, varlıklarda değer düşüklüğü, şüpheli

ticari alacaklardan kaynaklı olarak ayrılan karşılıklar için kullanılmaktadır. Burada standartlarla ülkemiz muhasebe sisteminde farklılık olduğu göze çarpmakta bu da ülkemizde borç karşılığı kavramına yeteri kadar yer verilmediğini göstermektedir.

Kıdem tazminatı karşılığı ise BOBİ FRS bölüm 19 içerisinde yer alırken TMS 37’de ele alınmamış, ayrı bir standart olan TMS 19 Çalışanlara Sağlanan Faydalar standardında yer almıştır. Kıdem tazminatı karşılığı, BOBİ FRS’de işletmenin iş gücü devir hızı ve geçmiş senelerde gerçekleşen kıdem tazminatları gibi etkenler göz önünde bulundurularak, çalışanların ilgili döneme yönelik kıdeme esas ücreti üstünden hesaplanan, cari dönemde ortaya çıkan kıdem tazminatı yükümlülüğü hesaplanarak cari dönemin finansal tablolarına yansıtılır. MSUGT göre kıdem tazminatı yalnızca ödendikleri dönemde ve ödendikleri tutar üstünden finansal tablolara yansıtılır. TMS’nin BOBİ FRS’den farkı; TMS 19’a göre kıdem tazminatı karşılıkları aktüeryal hesaplamalar sonucunda bulunmaktadır.

Finansal tablolar para ile ifade edilebilen tutarların yer aldığı tablolar olduğu için koşullu borçlar (şarta bağlı yükümlülükler) finansal tablolarda yer almaz ama hâlâ bunlar bir yükümlülük olma ihtimali taşıdıklarından, bu bilgileri dipnotlarda bilgi kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla açıklamak gerekir. Ancak ekonomik fayda çıkışı ihtimali çok çok düşükse dipnotlarda yer verilmemektedir.

Koşullu varlıklar (şarta bağlı varlıklar) standartların açıklamasına göre; geçmiş olaydan kaynaklanan ve tam anlamı ile işletmenin kontrolünde bulunmayan olay ve olayların ileride gerçekleşme durumuna göre kesinlik kazanacak varlıklardır. Yani muhtemel bir varlık söz konusudur (ileride ekonomik fayda içeren) ancak henüz kesin veya tam anlamı ile işletmenin kontrolünde değildir ve ileride gerçekleşecek durumlara göre kesinlik kazanacak muhtemel varlıktır. O yüzden koşullu varlıkların koşullu borçlar gibi dipnotlarda açıklanması gerekir.

İşletmeler tarafından karşılıklar, koşullu borçlar ve varlıkların güvenilir bir biçimde ölçülmesi, kaydedilmesi ve raporlanmasıyla, finansal tablolar doğru gerçek ve güvenilir bilgiler ortaya koymuş olacaklardır.

KAYNAKÇA

- Acar, D., Usul H., Dinç E. ve Demirci, D. (2019). *Örneklerle Açıklamalı BOBİ FRS*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Akarçay Ögüz, A. (2007). Türkiye Muhasebe Standardı-TMS 37: Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar Standardının İncelenmesi ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Cebeci Y. ve Cavlak H. (2018). Karşılıkların Türkiye Muhasebe/Finansal Raporlama Standartları Kapsamında Şirketlerde Kullanımı. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13(49), 109-128.
- Demir, B. ve Aslan, Ü. (2007), Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar. İçinde Sağlam, Şengel ve Öztürk (Editörler), *Türkiye Muhasebe Standartları Uygulaması*, (s.951-973). Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Denetimnet*. (2021). Erişim Adresi: <http://www.denetimnet.net/UserFiles/Documents/DenetiminNotDefteri/UMS%2037%20KAR%C5%9EILIKLAR%20KO%C5%9EULLU%20BOR%C3%87LAR%20VE%20KO%C5%9EULLU%20VARLIKLAR%20UYGULAMA%20%C3%96RNE%C4%9E%C4%B0.pdf> (E. T.: 18.01.2021).
- Gerşil, A. ve Sönmez, F. (2007). Karşılıklar, Şarta Bağlı Yükümlülükler ve Şarta Bağlı Varlıklar. *Mali Çözüm Dergisi*, (79), 121-140.
- Gökçen, G., Ataman, B. ve Çakıcı, C. (2011). *Türkiye Finansal Raporlama Standartları Uygulamaları*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- İnanç, R. (2019). Muhasebe Standartlarına Göre Karşılıklar, Muhasebeleştirilmesi ve Vergi Usul Kanunu ile Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Kablan, A. (2020). Hesap Planı Değişimi Üzerine Bir İnceleme: Tek Düzen Hesap Planı ve Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Taslak Hesap Planı Karşılaştırması. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 103-129.
- Karapınar, A. ve Ayıkoğlu Zaif, F. (2018). *Uluslararası Finansal Raporlama Standartları ile Uyumlu Finansal Analiz*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KGK, BOBİ FRS Bölüm 19 Karşılıklar, Şarta Bağlı Yükümlülükler ve Şarta Bağlı Varlıklar Standardı. KGK, TMS 37 Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar Standardı.
- Köy, M. (2021). *TMS/TFRS, BOBİ FRS ve VUK Değerleme Hükümlerinin Uygulamaları ve Farklılıkları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Mirza, A. A., Holt, G. ve Orrell. M. (2006). *International Financial Reporting Standards (IFRS) Workbook and Guide*. Wiley. London: John Wiley & Sons Inc.
- Önal, S. ve Kılıç, İ. (2019). Finansal Raporlama Standartlarına Uygun Hesap Planı Taslağı İle Mevcut Tek Düzen Hesap Planının Karşılaştırılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:7, (91), 71-97.
- Örten, R., Kaval, H. ve Karapınar, A. (2020). *Türkiye Muhasebe-Finansal Raporlama Standartları (TMS-TFRS) Uygulama ve Yorumları*. Gazi Kitabevi.
- Sarıoğlu, K. (2010). Finansal Tabloların Hazırlanması ve Sunulması ile ilgili Kavramsal Çerçeve. *TÜRMOB TFRS Eğitimi*, 9-28.
- Selvi, Y. (2009). TMS 37 Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıklar, Seçilmiş Türkiye Finansal Raporlama Standartları – Açıklamalar ve Uygulamalar, İSMMMO. Yayın No: 99.
- TDK Sözlük Anlamı.(2021). Erişim Adresi: [kelimeler.gen.tr: https://kelimeler.gen.tr/karsilik-nedirne-demek-180613](https://kelimeler.gen.tr/karsilik-nedirne-demek-180613) (E. T.: 08/01/2021).
- Topaloğlu, M. (2012). 37 No'lu Türkiye Muhasebe Standardı Uyarınca Karşılıklar. *Vergi Dünyası Dergisi*, 370(2), 118-126.
- Uluslan, H. (2004). Koşullu Borç Zarar Karşılıklarının Ölçümü, Kayıtlanması ve Sunumu. *Mali Çözüm Dergisi*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Yayını, (69).
- Yanık, S. ve Özerhan, Y. (2015). *TMS TFRS Açıklamalı ve Örnek Uygulamalı Türkiye Muhasebe Standartları Türkiye Finansal Raporlama Standartları*. Ankara: TÜRMOB Yayınları-475.
- Yükçü, S. ve Yaşar, Ş. (2013). Karşılıklar, Koşullu Borçlar ve Koşullu Varlıkların TMS 37 Standardı Kapsamında İncelenmesi. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 13(40), 1-14.

KRİPTO PARALARIN VERGİLENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE İÇİN ÖNERİLER

Özgür Mustafa ÖMÜR¹

GİRİŞ

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de başta Bitcoin ve Ethereum olmak üzere kripto para piyasasının işlem hacminin ve piyasa değerinin ciddi boyutlara ulaşması, kripto paraların yatırımcılar için önemli bir yatırım ve kazanç sağlama aracı olarak görülmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda güvenli bir transfer aracı ve ticari faaliyetlerde sınırlı da olsa ödeme ve tahsilat aracı olarak kullanılabilen kripto paraların kullanımının yaygınlaşması ve piyasa hacminin hızla artması devletler tarafından iyi bir vergi kaynağı olarak görülmesine neden olmaktadır.

Kripto paraların son yıllarda yaygınlığı, piyasa değeri, işlem hacmi ve kullanım alanı artsa da herhangi bir devlete ya da merkez bankasına bağıllığının olmaması, takip ve denetiminin oldukça zor olması, piyasa değerinin oldukça hızlı dalgalanması gibi nedenler vergilendirilmesini oldukça güçleştirmektedir. Kripto paraların vergilendirilip vergilendirilemeyeceği, vergilendirilecekse nasıl vergilendirileceği konusunda küresel ölçekte ortak bir yaklaşım geliştirilememiş olup, ülkeler vergilendirme konusunda farklı uygulamalar yürütmektedir. Bazı ülkeler kripto paraları emtia olarak tanımlarken, bazı ülkeler gayri maddi/dijital menkul kıymet, bazıları ise para birimi olarak tanımlamakta ve vergilendirmektedir. Ayrıca kimi ülkeler kripto paralardan sağlanan kazanç üzerinden vergi alırken, kripto varlıkları servet olarak kabul eden ve bu varlığın elde tutulmasını da vergiye tabi kılan ülkeler de bulunmaktadır. Yine ülkelerin bir bölümü kripto varlık işlemlerini katma değer vergisine (KDV) tabi tutarken, bir bölümü kripto paralar üzerinden hiç vergi almamaktadır.

Kripto para işlemlerinin vergilendirilmesi konusunda bazı zorluklar mevcut olmasına rağmen, Türkiye’de kripto paraların işlem hacminin ve yaygınlığının ciddi boyutlara ulaşması, devlet açısından önemli bir vergi geliri potansiyeli taşımaya

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Alucra Turan Bulutçu MYO, ORCID: 0000-0001-5624-1020, ozgur.omur@giresun.edu.tr.

neden olmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada, kripto paraların vergilendirilmesi konusunda ortaya çıkabilecek zorluklar üzerinde durularak, Türkiye’de kripto para işlemleri üzerinden etkin bir vergilemenin sağlanması için izlenebilecek yöntemlerin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde hem küresel boyutta hem de Türkiye’de kripto para piyasasındaki gelişmeler incelenecektir. İkinci bölümünde ise kripto paralarda vergileme ile ilgili düşüncelere yer verilecek ve kripto paralarda vergileme ile ilgili çeşitli ülke uygulamalarına değinilecektir. Üçüncü bölümde Türkiye’de kripto paraların vergilendirilmesi hususunda uzlaşılması gereken sorunlar üzerinde durularak etkin bir vergilemeye yönelik öneriler sunulacaktır.

KRİPTO PARA PİYASASINDAKİ GELİŞMELER

Bu bölümde, öncelikle kripto para piyasasındaki gelişmeler küresel boyutta incelenecek olup daha sonra Türkiye’de kripto para piyasası gelişimi konusu ele alınacaktır.

Küresel Kripto Para Piyasasındaki Gelişmeler

Teknolojik gelişmelere ve insan ihtiyaçlarına paralel olarak alternatif para birimleri ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda kişi ve kuruluşlar sahip oldukları varlıkları blok zinciri adı verilen teknoloji yardımıyla merkezi otoritelere ihtiyaç olmaksızın güvenli ve şeffaf bir şekilde muhafaza ve transfer edebilmektedir. Blok zinciri teknolojisi kullanılarak oluşturulan bu para birimlerine kripto paralar denilmektedir (Serçemeli, 2018: 35). Fiziki olmayan kripto para birimleri herhangi bir merkezi otoriteye ya da finans kurumuna bağlı olmadığı halde bilişim teknolojisi ile kişiler ve kurumlar arasında hızlıca yayılarak, ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olmakta ve dünya çapında işlem hacmi hızla yükselmektedir (Karakoyun, 2018: 67).

İlk olarak 2009 yılında Bitcoin’in piyasaya sürülmesi ile adını duyuran ve daha sonra başka isimlerle de çeşitlik kazanan kripto paralar, kısa sürede yüksek kazanç potansiyeli taşıması nedeniyle yüksek getiri beklentisiyle yatırım yapan ve doğal olarak da yüksek riski göze alan yatırımcıların ilgisini çekmiştir (Gültekin vd., 2019: 679). Ayrıca blok zincirine kaydedilen veriler kripto şifreleme ile güvence altına alınmakta, kötü niyetli girişimleri ve korsanlık riskini de büyük oranda azaltmaktadır (Köse ve Polat, 2021: 15). Kripto paraların güvenli bir transfer aracı olarak görülmesi, bu paralara olan ilginin artmasına katkı sağlamaktadır.

Kripto paraların toplam piyasa değeri 2009’dan başlayarak hızla yükselmiş ve Ocak 2022 tarihinde 2,2 trilyon dolara ulaşmaktadır. Tablo 1’de piyasa değeri en yüksek on kripto para birimlerine yer verilmektedir. Buna göre kripto paralar içinde Bitcoin ve Ethereum piyasa değeri açık ara en yüksek iki kripto para birimi olarak yer almaktadır. Piyasa değeri 883,2 milyar dolar olan Bitcoin’in toplam kripto paralar içindeki oranı %39,6 ile ilk sırada yer alırken, Ethereum 447,6 milyar dolar piyasa değeri ile toplam kripto paralar içindeki oranı %20,1 ile ikinci sırada yer almaktadır. Bu iki kripto para biriminin toplam kripto paralar içindeki oranı %59,7

seviyelerindedir. Üçüncü sırada yer alan Binance Coin 86,3 milyar dolarlık piyasa değeri ile toplam kripto paralar içinde %3,9'luk bir paya sahiptir.

Tablo 1: Piyasa değeri en yüksek on kripto para birimleri (ocak, 2022)

Kripto Para Birimi	Sembol	Piyasa Değeri (Milyon Dolar)	Fiyatı (Dolar)	Günlük İşlem Hacmi (Milyon Dolar)	Kripto Paralar İçindeki Oranı
Bitcoin	BTC	883.211	46.684,1	32.888	39,6
Ethereum	ETH	447.591	3.760,1	11.019	20,1
Binance Coin	BNB	86.305	517,4	1.661	3,9
Tether	USDT	78.348	1,1	49.633	3,5
Solana	SOL	52.837	170,8	1.203	2,4
Cardano	ADA	44.964	1,3	879	2,0
USD Coin	USDC	42.694	1,0	2.798	1,9
XRP	XRP	39.713	0,8	1.345	1,8
Terra	LUNA	33.417	92,6	1.691	1,5
Polkadot	DOT	29.511	29,9	1.547	1,3
Toplam		2.232.169			

Kaynak: Coinmarketcap, Ocak 2022

Kripto para piyasasının gelişimini daha iyi görebilmek için, piyasa değeri yüksek olan kripto paraların son yıllardaki değerlerini incelemek yerinde olacaktır. Bu doğrultuda Tablo 2'de piyasa değeri en yüksek 10 kripto para biriminin 2013-2022 yılları arasında piyasa değerlerindeki değişime yer verilmiştir. Verilere göre son 10 yıl içinde tüm kripto paraların piyasa değerleri oldukça ciddi oranlarda yükseldiği gözlenmektedir. Bitcoin'in piyasa değeri 2013 yılında 1,3 milyar dolar seviyesinde iken 2021 yılında 1,2 trilyon dolar seviyelerine ulaştıktan sonra Ocak, 2022 tarihinde 820 milyar dolar seviyelerine gerilediği görülmektedir. Ethereum'un piyasa değeri ise 2015 yılında 70 milyon dolar iken, Ocak, 2022 tarihinde 385 milyar dolar seviyesine yükselmektedir.

Tablo 2: Kripto paraların yıllara göre değişen piyasa değerleri (Milyon ABD Doları)

Kripto Para Birimi	2013	2015	2017	2020	2021	2022
Bitcoin	1.250	3.600	150.000	450.000	1.240.000	820.000
Ethereum	-	70	67.000	52.000	570.000	385.000
Binance Coin	-	-	10	5.000	106.000	84.000
Tether	-	0,5	105	15.000	62.000	78.000
Solana	-	-	-	50	60.000	46.000
Cardano	-	-	710	2.500	67.000	43.000
USD Coin	-	-	15	2.800	40.000	42.000
XRP	40	250	6.500	8.500	53.000	35.000
Terra	-	-	-	50	35.000	28.000
Polkadot	-	-	-	5.000	52.000	25.000
Toplam	1.600	4.000	240.000	570.000	2.900.000	2.200.000

Kaynak: Coinmarketcap, Ocak 2022

Solana ve Terra kısa sürede piyasa değerlerindeki oldukça hızlı yükselişle dikkat çekmektedir. Buna göre Solana'nın 2020 yılında 50 milyon dolar olan piyasa değeri 2 yıl içinde Ocak, 2022 döneminde 920 kat artarak 46 milyar dolara; Terra'nın ise 2020 yılında 50 milyon dolar olan piyasa değeri Ocak, 2022 döneminde 560 kat artarak 28 milyar dolara yükselmiştir. Toplam kripto paraların piyasa değerinde de kısa süre içinde oldukça hızlı bir yükseliş dikkat çekmektedir. Buna göre, 2013 yılında 1,6 milyar dolar olan toplam kripto para piyasa değeri 10 yıl içinde 1.375 kat artarak Ocak, 2022 döneminde 2,2 trilyon dolara yükselmiştir.

Kripto paraların piyasa değerlerinde olduğu gibi fiyatlarında da kısa sürede hızlı bir yükseliş yaşandığı görülmektedir (Tablo 3). Buna göre, 2013 yılında 105 dolar seviyelerinde olan Bitcoin'in fiyatı 2021 yılında yaklaşık 630 kat artarak 66.000 dolar seviyelerine ulaştıktan sonra Ocak, 2022 döneminde 47.000 dolar seviyelerinde işlem görmektedir. Benzer şekilde 2015 yılında 0,8 dolar seviyelerinde olan Ethereum'un fiyatı da 2021 yılında 4.375 kat artarak 4.800 dolar seviyelerine ulaştıktan sonra Ocak, 2022 döneminde 3.500 dolar seviyelerine gerilemiştir.

Tablo 3: Piyasa değeri en yüksek kripto paraların yıllara göre fiyatı

Kripto Para Birimi	2013	2015	2017	2020	2021	2022
Bitcoin	105	300	6.000	23.000	66.000	47.000
Ethereum	-	0,8	675	730	4.800	3.500
Binance Coin	-	-	0,1	30	660	480
Tether						
Solana	-	-	-	0,5	200	150
Cardano	-	-	0,02	0,1	2,7	1,2
USD Coin						
XRP	0,003	0,008	0,005	0,2	1,1	0,7
Terra	-	-	-	0,5	98	78
Polkadot	-	-	-	4	53	25

Kaynak: Coinmarketcap, Ocak 2022

Binance Coin, Solana ve Terra da kısa süre içinde fiyatı en çok yükselen kripto paralar arasındadır. Binance Coin'in 2017 yılında fiyatı 0,1 dolar seviyelerindeyken, 2021 yılında 6.600 kat yükselerek 660 dolar seviyelerine ulaşmıştır. 2020 yılında 0,5 dolar seviyelerinde olan Solana'nın fiyatı bir yıl içinde 400 kat artarak 2021 yılında 200 dolar seviyelerine ulaşmışken, 2020 yılında 0,5 dolar seviyelerinde olan Terra'nın fiyatı ise 196 kat artarak 98 dolar seviyelerine yükselmiştir.

Görüldüğü üzere kripto para birimlerinin son 10 yıl içinde gerek piyasa değeri gerek fiyat olarak hızla yükselmesi hem yatırımcıların hem de devletlerin dikkatinin bu piyasaya yönelmesinin en önemli nedenidir. Kripto paraların fiyatlarındaki hızlı yükseliş yatırımcıların kısa sürede yüksek kazanç sağlama amacıyla bu piyasaya yönelmelerine sebep olurken, bu durum piyasa değerinin de yükselmesine yol

açmaktadır. Kripto paraların piyasa değerinin hızla yükselmesi ise devletlerin bunlara vergilendirilebilir bir kaynak olarak bakmasını beraberinde getirmektedir.

Türkiye’de Kripto Para Piyasası

Son yıllarda kripto para işlemlerinin hacmi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hızla artmaktadır. Buna paralel olarak, Türkiye’de faaliyet gösteren kripto para borsalarının sayısında da her geçen gün artış olduğu dikkat çekmektedir.

Her yıl 3 ayda bir düzenli olarak yayınlanan ve yüzlerce ülkenin dijital verilerinin yer aldığı “We Are Social & Hootsuit Global’ın” 2022 dijital raporunda, kripto paralara ilişkin güncel veriler yer almaktadır. Rapora göre, kripto para sahibi olan kişilerin sayısında bir önceki yıla göre %37,8’lik bir artış gözlenmektedir. Kripto para birimleri, özellikle yerel para birimlerinin döviz kurları karşındaki değerinde büyük dalgalanmalar olan gelişmekte olan ekonomilerde daha fazla rağbet görmektedir. Söz konusu rapora göre, ülkelerde 16-64 yaş arası internet kullanıcılarının kripto paraya sahip olma oranı Tablo 4’deki gibidir.

Tablo 4: İnternet kullanıcıları arasında kripto paraya sahip olanların oranı (16-64 yaş - 2022)

Sıra	Ülkeler	Oran	Sıra	Ülkeler	Oran
01	Tayland	20,15	11	Malezya	13,2
02	Nijerya	19,4	12	Hollanda	13,1
03	Filipinler	19,4	13	İsviçre	12,9
04	Güney Afrika	19,4	14	Birleşik Devletler	12,7
05	Türkiye	18,6	15	Hindistan	12,6
06	Arjantin	18,5	16	Kenya	12,5
07	Endonezya	16,4	17	Birleşik Arap Emirlikleri	11,4
08	Brezilya	16,1	18	Vietnam	11,2
09	Singapur	15,6	19	Avustralya	11,1
10	Güney Kore	13,4	20	İrlanda	11,1

Kaynak: We Are Social & Hootsuite, 2022

Kripto para satın alanların oranı dikkate alındığında Tablo 4’e göre Türkiye, tüm dünyada 5’inci sırada yer almaktadır. Global raporda da Türkiye’deki 2021 yılındaki hızlı artış özellikle belirtilmiştir. Ülkede 2021 yılının son çeyreğinde Türk Lirası’nın ABD doları karşısında yaklaşık %50 oranında değer kaybetmesi kripto para sahiplerinin payının yaklaşık %86 oranında artmasına sebebiyet vermiştir. 2021 yılının başlarında %10 seviyelerinde olan kripto para sahiplerinin oranı 2022 yılının başında %18,6’ya yükselmiştir (wearesocial.com).

Türkiye’nin kripto yatırımı konusunda dünyadaki yerini inceledikten sonra, Tablo 5’te Türkiye’de faaliyette bulunan kripto borsalarının 2022 yılındaki işlem hacmine yer verilmektedir. Buna göre, Türkiye’de günümüzde yerli kripto borsaları işlem hacmi yaklaşık 7,6 milyar TL’dir. İşlem hacmi en yüksek borsalar arasında BtcTurk (3,2 milyar TL), Bitexen (2,4 milyar TL) ve Paribu (1,9 milyar TL) yer almaktadır. Bu üç borsanın işlem hacmi toplam işlem hacminin %97’sini oluşturmaktadır.

Tablo 5: Türkiye’de faaliyet gösteren kripto para borsalarının günlük işlem hacmi (Ocak, 2022)

Borsalar	İşlem Hacmi (Bin TL)	İşlem Hacmi (Bin ABD Doları)
BtcTurk	3.146.109,7	231.570,6
Bitexen	2.346.718,8	172.832,4
Paribu	1.862.918,4	135.384,2
BitUBU	114.272,6	8.410,6
Bitci	39.199,8	2.886,7
Felixo	53.392,3	3.932,1
Narkasa	27.577,8	2.030,4
BitTurk	11.512,9	1.076,5
Koinim	110,5	8,1
Toplam	7.601.812,8	558.131,6

Kaynak: Coinmarketcap, Ocak 2022

Türkiye’de son yıllarda yaklaşık 4 milyon kişinin kripto para yatırımı yaptığı tahmin edilmektedir. Ayrıca ülkede yerli kripto para borsalarının sayısı bazılarının kapanması nedeniyle azalmakla beraber günümüzde 9 adettir. Bu borsalarda yaklaşık 8 milyar TL’lik bir hacim bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye’de çok sayıda kripto para yatırımcısının Türk borsaları dışında yabancı borsalarda da işlem yaptığı unutulmamalıdır (milliyet.com.tr).

KRİPTO PARALARIN VERGİLENDİRİLMESİ VE ÇEŞİTLİ ÜLKE UYGULAMALARI

Bu bölümde öncelikle kripto paraların vergilendirilmesine yönelik düşüncelere yer verilecek ve daha sonra çeşitli ülkelerde kripto para işlemleri üzerinden alınan vergiler incelenecektir.

Kripto Paraların Vergilendirilmesi İle İlgili Düşünceler

Dijital alanda ortaya çıkan yeni teknolojiler, bu alanda yeni vergisel fırsatlar yaratmaktadır. Kripto varlıkların piyasa değeri dünyada hızla artarak 1 Şubat 2021 tarihi itibarıyla 1 trilyon doların üzerine çıkmış (OECD, 2021: 14); son bir yıl içinde ise %100’den fazla yükselerek 2,3 trilyon dolar seviyelerine ulaşmıştır.

Başta Bitcoin olmak üzere kripto paraların son yıllarda değerinin hızla artması, kripto paralarla yapılan işlemlerin yasal düzenlemesi olmadığından kayıt altına alınamaması ve dolayısıyla mali denetimler kapsamı dışında tutulabilmesi yatırımcıların kripto paralara olan ilgisini daha da arttırmaktadır. Ayrıca kripto paraların belli bir sayı ile sınırlı sayıda olması enflasyon karşısında direncini arttırmakta, özellikle gelişmekte olan ülke para birimlerine karşı daha istikrarlı oluşu ve ekonomik krizlere karşı güvenli liman özelliği taşıması kripto paraları cazibedar kılmaktadır. Birçok ekonomi uzmanı tarafından kripto paralar güven vermeyen bir yatırım aracı olarak görülse de; 2017 yılından bu yana piyasa değeri 15 milyar dolardan 2,3 trilyon dolara yükselmesi sebebiyle bu söylentilerin aksine işlem hacmi

de katlanarak artmaktadır. Bu nedenden dolayı birçok ülke başta Bitcoin olmak üzere kripto paralar hakkında yasal düzenlemeler yapmakta ve bu şekilde kripto para işlemlerinin kayıt altına alınabilmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle işlem hacmi trilyon dolarları bulan kripto para piyasasının vergilendirilmesinin önü açılmış olacaktır (Doğan vd., 2018: 23).

Kripto paraların taşıdığı avantajların ve getirisinin geleneksel paralara göre oldukça yüksek olması, kripto paralara olan ilginin ve talebin gün geçtikçe artmasına sebep olmuştur. Yaygınlığının artmasına rağmen kripto paraların vergilendirilmesi konusunda bazı engeller yer almaktadır. Ulusal ve uluslararası düzeyde ödeme ve takas işlemlerine konu olan fiziki olmayan kripto paralardan elde edilen gelirin vergilendirilmesinde yabancı para mı, emtia mı, menkul kıymet mi ya da gayri maddi varlık olarak mı değerlendirileceği yönünde ortak bir görüş söz konusu değildir (Karakoyun, 2018: 67). Diğer yandan, kripto paraların belirli bir merkezinin olmaması ve kontrol edilmesinin de oldukça zor olması gibi sebepler devletler ve merkez bankalarının bunlara karşı çekimser bir tavır takınmalarına yol açmıştır. Yaygınlığının her geçen gün artmasına rağmen vergilendirme konusunda da henüz uluslararası düzeyde ortak bir karara varılamamıştır (Günay ve Kargı, 2018: 62).

Devletlerin kripto para işlemlerini yasal bir boyuta taşınması ve kayıt altına alabilmesi için kripto para işlemleri üzerine düşük oranlı da olsa vergi uygulaması oldukça yerinde bir uygulama olarak düşünülmektedir (Topaloğlu, 2021: 244). Kripto paraların yasal düzenleme altına alınabilmesi için vergilendirme esas ve hususlarının belirlenmesinin son derece önemli olduğu ifade edilebilir (Yumuşaker, 2019: 1021).

Kripto paraların vergilendirilmesi ile ilgili literatürde yer alan çalışmalardan; Serçemeli (2018), kripto paraların vergilendirilmesi için kripto para borsalarına yasal statü tanınması gerektiğini, küresel anlamda kabul edilen uluslararası kripto para birimleri standartlarının oluşturulmasının ve uygulamaya geçirilmesinin gerekli olduğunu önermiştir. Mevcut durumda ancak kripto para yatırımcılarının beyanı ile kripto paraların vergilendirilmesi mümkün görülmektedir. Şayet uluslararası alanda ortak adımların atılması durumunda, kripto para borsaları üzerinden kripto paraların etkin vergilendirilmesi söz konusu olabilir. Bu şekilde kripto paralarla ilgili her işlem için bir işlem vergisi belirlenebilir ve söz konusu borsalar bu vergiyi yatırımcılardan stopaj yöntemiyle tahsil edebilir. Vergileme konusunda yasal düzenin oluşturulması durumunda kripto paralardan gelir vergisi (stopaj), kurumlar vergisi, damga vergisi ve KDV gibi birçok vergi alınarak hem devletler için önemli bir gelir kaynağı hem de denetim mekanizması yaratılabilir (Serçemeli, 2018: 62). Bir başka çalışmada kripto paraların hem takibi ve denetimi, hem de vergilendirilmesi için gerekli olan hukuki düzenlemelerin yapılabilmesi için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Sermaye Piyasası Kurulu, T.C. Merkez Bankası ve Hazine ve Maliye Bakanlığı gibi kurumların ortak çalışmalar yürütmesi önerilmektedir (Kızıllı, 2019:

194). Kripto paraların etkin vergilendirilebilmesi hususunda sınır ötesi işlemlerin yaygın olması nedeniyle ulusal önlemler tek başına yeterli olmayabilir. Oldukça fazla ülkede kripto para borsalarının olması ve yatırımcıların yurtdışı borsalarında serbest bir şekilde kripto para işlemi yapabilmesi, ülkelerin vergilendirebileceği kaynağa ulaşma konusunda sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Bu sorunlarla mücadele edebilmek için uluslararası vergi anlaşmaları ile küresel anlamda ortak çalışmalar kaçınılmaz olmuştur. Kripto paralardan elde edilen kazancın en kaz kayıpla tespit edilebilmesi ortak platformda uluslararası ortak çalışmalar ve uluslararası bilgi paylaşımı ile mümkündür (Karakoyun, 2018: 82).

Kripto paraların vergilendirilmesi hususunda yaşanabilecek karmaşıklık, zorluklar ve uygulama güçlüğü nedeniyle farklı uygulamalar ortaya atılmıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken, kripto para alım satım sonucu elde edilen kazancın tamamının gelir ve kurumlar vergisinden istisna tutulması ile kripto para işlemlerinden kazanç sağlanıp sağlanmadığına bakılmaksızın tek bir işlem (muamele) vergisi uygulanması önerisidir. Binde 1 gibi düşük oranda belirlenen bu tür işlem vergisi ile hem kripto para işlemleri vergilendirilmiş olacak hem de uygulanacak olan vergi, yatırımcıları kaçakçılığa veya kaçınmaya yönlerecek düzeyde olmayacaktır. Kripto paraların işlem hacminin yüksek olduğu göz önüne alındığında böyle bir vergi yapısı düşünülebilir (Çelen, 2018: 175).

Kripto varlıklar üzerinden günümüzde kripto varlığın alım-satım işlemi, madencilik faaliyetleri ve alım-satım işlemi yapan borsa kuruluşlarının komisyon gelirleri olmak üzere çeşitli yöntemlerle gelir elde etmek mümkündür. Böylelikle birçok alanda vergileme yapılabilmesi olasıdır. Son yıllarda yatırımcıların artan ilgisine paralel olarak, kripto para işlemlerinden elde edilebilecek vergi gelirlerinin toplam kamu gelirlerine önemli katkı sağlayacağı da şüphesizdir. Bu alanda uluslararası düzeyde yapılan nadir çalışmalar arasında yer alan Thiemann (2021), çalışmasında kripto para birimlerinin vergilendirilmesinden elde edilen gelirin ihmal edilebilir düzeyde olmadığı ve kripto para piyasası büyümeye devam etmesi durumunda bu gelirin büyüyerek devam edeceği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde kripto paraların vergilendirilmesinin mali yönden incelendiği çalışmada Günay ve Kargı (2018), kripto para piyasasının sahip olduğu ekonomik boyut açısından önemli bir vergi geliri potansiyeli taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.

Kripto Paralarda Vergilemeye Yönelik Ülke Uygulamaları

Kripto paraların farklı boyutları olduğundan nasıl vergilendirileceği konusunda uluslararası düzeyde bazı düzenlemeler bulunsa da henüz somut bir adım atılamamıştır. Konu ile ilgili olarak Avrupa Adalet Divanı (ECJ), 2015 yılında yayınladığı bir bildirmede Bitcoin'in bir para birimini temsil ettiğini ve bundan dolayı Bitcoin işlemlerinin KDV'den muaf tutulması gerektiğini dile getirmiştir (CJEU, 2015: 1). ECJ'nin bu kararı birçok AB ülkesine yol göstermiştir. Bu karar kripto paranın alım-satım aşamasının gelir vergisi veya diğer bazı vergilere tabi olması

yönünde engelleyici bir işlev görmez. Bu nedenle kripto paraların vergilendirilmesi hususunda çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı uygulamalarla karşılaşmaktadır (Yüce, 2021).

Çoğu ülkede kripto varlıklara ilişkin yasal bir düzenleme henüz yapılmamıştır. Buna karşın bazı ülkelerde kripto varlıklara ilişkin yasal düzenleme yapılmış olup, kripto paralar; para birimi, emtia, menkul kıymet veya gayri maddi/dijital unsur gibi farklı biçimlerde tanımlanarak vergilendirilmektedir (Günay ve Kargı, 2018: 69). Tablo 6'da bazı OECD ülkelerinde kripto para işlemlerinin vergilendirilmesi aşamasında nasıl sınıflandırdığı yer almaktadır.

Tablo 6: OECD Ülkelerinde Kripto Paraların Yasal Statüsü

Maddi Olmayan Varlık	Finansal Araç ya da Varlık	Emtia ya da Sanal Emtia	Para Birimi	Yasal Ödeme Aracı
Birleşik Krallık, Fransa, Avustralya, Çek Cumhuriyeti, İspanya, İsveç, İsviçre, Lüksemburg, Şili, Nijerya	Arjantin, Brezilya, Danimarka, İsrail, Hırvatistan, Japonya, Güney Afrika, Slovakya	Avusturya, Çin, Endonezya, Kanada	Belçika, İtalya, Polonya, Fil Dişi Sahili	Japonya

Kaynak: OECD, 2020: 23.

Kripto varlıkların vergilendirilebilmesi konusunda öncelikle bunların nasıl tanımlanacağına belirlenmesi gerekmektedir. Çoğu ülke kripto paraları maddi olmayan varlık, finansal araç ya da emtia olarak kabul etmekte ve vergilendirmektedir. Kripto varlıklar alım-satım sonucu değer kazanmışsa, kazançlar genellikle sermaye kazancı gibi vergilendirilmektedir. Tersisi durumda varlığın değeri düşerse zarar vergilendirilecek diğer sermaye kazançlarından indirilebilir. Vergi miktarı ise genellikle elde edilen kazancın miktarına veya kripto paranın ne kadar süredir elde tutulduğuna göre değişmektedir. Bazı ülkeler kazancın miktarına göre artan oranlı tarife uygularken, bazı ülkelerde sabit bir oranın uygulandığı görülmektedir. Bazı ülkelerde belli bir kazançta kadar hiç vergi alınmamaktadır. Gene yatırımın süresine göre kısa vadeli yatırımlarda (vadesi 1 yıldan kısa) vergi oranı daha yüksek tutulurken, uzun vadeli yatırımlarda (vadesi 1 yıldan uzun) verginin oranının daha düşük belirlendiği hatta bazı ülkelerde uzun vadeli yatırımlar üzerinden hiç vergi alınmadığı gözlenmektedir (Lodha ve Chandrasekera, 2019). Ayrıca kripto paraların vergilendirilmesinde bazı ülkeler yapılan işlemin kişilerin özel tasarrufları ya da bir devamlılık arz eden ticari faaliyet olmasına göre değerlendirerek farklı uygulamalara başvururken, bazı ülkelerde tek bir vergileme yöntemi söz konusudur.

Kripto paraların vergilemesi konusunda yatırım vadesine göre farklı uygulamaların söz konusudur. Bu uygulamanın geçerli olduğu ülkelere biri de İspanya'dır. Ülkede kripto varlıkların vergilendirilmesinde diğer ülkelere göre farklı bir uygulama yapılmaktadır. Buna göre ülkede kripto varlıklar vergilendirilirken yatırımın vadesine göre farklı vergi oranı uygulanmaktadır. Vadesi 1 yıla kadar olan yatırımlarda kripto varlıklardan edinilen kazançta %24,75 ile %52 oranında

gelir vergisi uygulanırken, bir yıldan uzun yatırımlarda ise %19 ile %23 oranında vergi uygulanmaktadır. Benzer uygulama Almanya ve Birleşik Devletler için de söz konusudur. Almanya’da 1 yıldan uzun kripto varlık yatırımlarının tamamı vergiden istisna tutulurken, 1 yıla kadar olan yatırımlarda ise kazanç 600 Euro’yu geçmesi halinde gelire göre kademeli olarak artan oranlı vergi (en yüksek oran %45) uygulanmaktadır. Birleşik devletlerde ise kripto paralar emtia olarak tanımlanarak vergilendirilmektedir. Kripto para alım-satım kazancı sermaye kazancı olarak değerlendirilmekte ve yatırımın vadesine göre vergi oranı değişmektedir. Buna göre 1 yıla kadar olan yatırımlardan elde edilen kazançlar %10 ile %37 arasında kazancın miktarına göre artan oranlı tarifeye göre vergilendirilirken, 1 yıldan uzun yatırımlarda vergi oranı %0 ile %20 arasında değişiklik göstermektedir (Bitvalex.com).

Kripto paraların etkin vergilendirildiği ülkelerden olan Birleşik Devletler’de, kripto para alım-satım işlemi gerçekleştikten sonra kazanç banka hesabına yansımakta ve kazancın vergilendirilmesi beyan yöntemi ile yapılmaktadır. Ülkede para hareketlerinin ve edinilen kazancın kaynağının vergi idaresi tarafından detaylıca sorgulandığı bir sistemin söz konusu olması, kripto paraların etkin bir biçimde vergilendirilmesinde etkili olmaktadır (Günay ve Kargı, 2018: 70). Birleşik Devletlerde önde gelen işletmelerden bazıları (Dish Network (DISH), Microsoft Mağazası, Sandviç perakendecisi Subway ve Overstock.com gibi) kripto paralar içinde Bitcoin’i ödeme aracı olarak kabul etmektedir (BTK, 2020: 19).

Kanada, 2014 yılında çıkardığı düzenleme ile kripto paralar üzerinden vergi alan ilk ülkedir. Kanada’da diğer birçok ülkede olduğu gibi kripto paralar emtia olarak kabul edilmekte ve alım-satım sonucu elde edilen kazanç vergilendirilmektedir. Vergi kazanç elde eden kişinin ticari bir işletme olup olmadığına göre değişmektedir. Kanada’da kripto para işlemlerinde kayıt dışılığın azaltılmasına yönelik bazı önlemler almıştır. Buna göre, Bitcoin borsaları “Kanada Finansal İşlemler ve Raporlar Analiz Merkezi’ne (FINTRAC)” kaydolmakta, tutması zorunlu olan belirli kayıtları tutmakta ve şüpheli işlemleri bildirmeleri gerekmektedir. Ülkede bazı bankalarda Bitcoin işlemleri için kredi veya banka kartlarının kullanımı yasaklanmıştır (BTK, 2020: 19).

İngiltere’de kripto para alım-satım sonucu elde edilen kazanç sermaye kazancı olarak değerlendirilir ve buna göre vergilendirilmektedir. Ayrıca kripto paralardan bazıları ödeme aracı olarak da kullanılabilir. Bu durumda ödeme aracı olarak kullanılan kripto paralar KDV’ye tabi tutulur (BTK, 2020: 19-20). Ayrıca ülkede kripto para işlemleri kişilerin özel tasarrufları ya da devamlılık arz eden ticari faaliyetler olmasına göre farklı oranlarda vergilendirilmektedir. Buna göre, kripto para işlemleri üzerinden kazanç sağlayan bireysel tasarruflar %10 sermaye kazanç vergisine tabiyken, devamlılık arz eden ticari faaliyetlerde %20 ile %45 oranında artan oranlı gelir vergisi uygulanmaktadır.

Japonya kripto paralar konusunda öne çıkan ülkeler arasında yer almaktadır. Ülkede 1 Nisan 2017 tarihinde Bitcoin yasal bir ödeme aracı olarak kabul edilmiş ve para birimi olarak tanımlanmıştır. Ancak hükümet, kripto paraların kayıt dışı kullanılmasını engellemek için yatırımcıların kimliklerini doğru olarak teyit etmek amacıyla, kripto para işlemlerinin “Japon Finansal Hizmetler Ajansı” tarafından denetlenmesini şart koşmuştur (BTK, 2020: 19-20). Japonya’da kripto paralar emtia olarak tanımlanmakla beraber, ödeme aracı olarak kullanılmakta ve dijital olarak aktarımı mümkün olmaktadır. Gelir ve sermaye kazancı vergisine tabi tutulmaktadır (Günay ve Kargı, 2018: 70).

Daha önceki uygulamaların aksine İsviçre’de kripto varlıkların vergilendirilmesi diğer ülke örneklerine göre oldukça farklıdır. Diğer ülkelerde genellikle kripto varlık alım-satım sonucu kazanç elde edilmişse, bu kazanç üzerinden belli oranda vergi alınırken, İsviçre’de alım-satım kârı üzerinden vergi alınmamaktadır. Ülkede kripto varlıkların değeri her mali yılın sonunda hesaplanır ve hesaplanan değer servet olarak kabul edilerek, servet vergisine tabi tutulmaktadır. Kripto portföy değeri 31 Aralık’ta İsviçre Frangı değerine göre hesaplanır ve toplam varlıklar 100.000 Frank’ın altındaysa çoğu eyalet bu tutarı vergiden istisna tutmaktadır. Ancak vergi eyaletlere göre değişmekle beraber kademeli olarak toplam servetin %0,13 ile %0,94 oranında artan oranlı tarifeye göre vergilendirilir. İsviçre, dünyada hala böyle bir vergilendirme politikasına sahip nadir ülkeden biridir (Bitvalex.com).

Kripto paralarla ilgili tutum değiştiren ülkelerden olan Rusya Hükümeti, başlarda kripto paraları kara para aklama ve terörü finanse etme gibi yasadışı faaliyetlerde kullanılacağı şüphesiyle tamamen yasaklamayı gündeme getirmesine rağmen, kripto paraların tüm dünyada yaygınlığının artmasıyla bu kararından geri dönmüştür. Rusya Federasyonu Merkez Bankası, ülkedeki kripto para birimlerinin düzenlenmesinden sorumlu olup, kripto para piyasasının sıkı bir şekilde denetleneceğini belirtmiştir (BTK, 2020: 20). Çoğu gelişmiş ülkenin aksine Çin kripto paralara karşı daha temkinli hareket ederek, kripto paralar ile işlemleri yasaklamıştır. Ülkede Bitcoin ve benzeri sanal paralar karşılığı ödeme yapılmamakta ve bu işlemlerin sigortalanması mümkün olmamaktadır (Günay ve Kargı, 2018: 70).

Görüldüğü üzere kripto para işlemlerinin vergilendirilmesi konusunda ülkeler arasında oldukça farklı uygulamalar söz konusudur.

TÜRKİYE’DE KRİPTO PARALARIN VERGİLENDİRİLMESİ

Bu bölümde öncelikle Türkiye’de henüz yasal bir düzenleme yapılmamış olan kripto para işlemlerine yönelik yapılan açıklamalar incelenmekte ve daha sonra kripto para işlemlerinin etkin vergilendirilebilmesi hususunda ortaya çıkacak muhtemel sorunlar ele alınmaktadır. Son kısımda ise Türkiye’de kripto para işlemlerinin vergilendirilmesi konusunda öneriler sunulacaktır.

Türkiye’de Kripto Para Birimine İlişkin Gelişmeler

Türkiye’de kripto para işlemlerine olan ilginin yaygın ve kripto paralara yönelik yatırımların yüksek olmasına rağmen kripto para piyasasına ilişkin yasal bir düzenleme henüz yapılamamıştır. Ülkede kripto paralara ilişkin çalışmalar yapılmakta olup henüz somut adımlar atılamamıştır. Bu doğrultuda yapılan açıklamalardan bazıları şu şekildedir:

Ülkede kripto paralara yönelik 25 Kasım 2013’te Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun (BDDK) 2013/32 sayılı basın açıklamasında; herhangi bir resmi ya da özel kuruluş tarafından ihraç edilmeyen ve karşılığı için güvence verilmeyen bir sanal para birimi olarak bilinen kripto paralarla ilgili çeşitli risklerin var olduğu 6493 sayılı Kanun kapsamında elektronik para olarak değerlendirilmediği ve bu nedenle de söz konusu Kanun çerçevesinde gözetim ve denetiminin mümkün görülmediği belirtilmiştir. Ayrıca kripto para işlemlerinde tarafların kimliklerinin bilinmemesinin, yasadışı faaliyetler için uygun bir ortam yaratabileceğini düşündürmüştür (BDDK, 2013).

Daha sonra Mali Suçları Araştırma Kurulu (MASAK) tarafından 03 Ağustos 2016 tarihinde yayımlanan Sektörel Şüpheli İşlem Bildirim (ŞİB) Rehberinde, Bitcoin ve diğer kripto para birimleriyle yapılan işlemlerin şüpheli işlem olarak değerlendirileceği belirtilmiştir (İstanbulymmo, 2021).

Eylül 2018’de 2018/42 sayılı Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) bülteninde, Kripto Para Satışı (ICO) olarak da bilinen genellikle blok-zinciri teknolojisi kullanarak para toplamaya yönelik uygulamaların çoğunun SPK’nin düzenleme ve gözetim alanı dışında olduğu vurgulanmıştır. ICO’ların çok yüksek riskli ve spekülasyon yatırımları olduğu ifade edilerek, ICO’lar yoluyla yapılacak olası bir kitle fonlaması veya halka arz niteliğine sahip faaliyete SPK’nin idari ve cezai yaptırım uygulayacağı duyurulmuştur (SPK, 2018).

Diğer düzenlemelerin aksine, kripto paralara yönelik olumlu bir adım atılarak, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Temmuz 2019’da On Birinci Kalkınma Planı’nda blok zincir tabanlı dijital merkez bankası parasının uygulamaya konulacağı ve blok zincir uygulamalarının yaygınlaştırılması amacıyla gerekli çalışmaların yapılacağı ifade edilmiştir (SBB, 2019).

Türkiye’de 16.04.2021 tarihli ve 31456 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelik ile kripto varlıkların ilk kez resmi olarak tanımı yapılmıştır. İlgili yönetmeliğe göre; kripto varlık, dağıtık defter teknolojisi veya benzer bir teknoloji kullanılarak sanal olarak oluşturulup dijital ağlar üzerinden dağıtımı yapılan, ancak itibari para, kaydî para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak nitelendirilmeyen gayri maddi varlıklar olarak ifade edilmektedir. Ayrıca ilgili yönetmelikte ödeme ve elektronik para kuruluşlarının, kripto varlıklara ilişkin alım satım, saklama, transfer veya ihraç hizmeti sunan platformlara veya

bu platformlardan yapılacak fon aktarımlarına aracılık edemeyeceği hüküm altına alınmıştır.

Böylece gayri maddi varlık olarak tanımlanan kripto varlıkların doğrudan ya da dolaylı yollardan bir ödeme aracı olarak kullanılmasının önü kapatılmıştır. Ayrıca ilgili yönetmeliğe göre, kripto varlıklar her ne şekilde olursa olsun para birimi ya da menkul kıymet aracı olarak da kabul edilmemektedir.

Sonuç olarak Türkiye’de kripto paralara ilişkin resmi açıklamalar incelendiğinde, geçmişten günümüze doğru kripto para işlemlerindeki yaygınlığın artmasına paralel olarak, açıklamalarda kripto para piyasasına bakışın olumsuzdan daha olumluya doğru değiştiği söylenebilir.

Kripto Paralarda Vergileme Hususunda Uzlaşılması Gereken Konular

Kripto paraların vergilendirilmesi konusunda çoğu ülke ve Avrupa Birliği (AB), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) gibi uluslararası kuruluşlar çalışmalar başlatmasına rağmen henüz somut ortak adımlar atılmamıştır. Kripto paraların etkin ve verimli bir biçimde vergilendirilebilmesi için öncelikle bazı konuların üzerinde uzlaşılması gerekmektedir. Bunlar; kripto paraların mahiyetinin ne olacağı ve nasıl vergilendirileceği ile özellikle kripto para piyasasının takibinin ve denetiminin nasıl yapılacağıdır.

Kripto paraların mahiyeti sorunu

Fiziki varlığı olmayan kripto paralardan elde edilen gelirin vergilemesi bakımından öncelikle üzerinde uzlaşılması gereken konu kripto paraların vergiye tabi tutulurken ne olarak kabul edileceğidir. Kripto paraların mahiyetinin; yabancı para, emtia, menkul kıymet ya da gayri maddi hak olarak kabul edilmesi vergilendirme rejimi açısından oldukça önemlidir (Karakoyun, 2018: 67).

Kripto paraların para birimi olarak kabul edilmesi durumunda: Kripto paraların para birimi olarak tanımlanabilmesi için öncelikle paranın üç temel fonksiyonu olan değişim aracı olarak kullanılabilme, tasarruf amaçlı değerlendirilebilme ve değer ölçüsünün olabilmesi fonksiyonlarını ne ölçüde taşıdığı değerlendirilmesi gerekmektedir (Ammous, 2016: 2). Kripto paraların yatırım ve tasarruf aracı olarak geniş kitleler tarafından kabul edilerek kullanılması yanında sınırlı da olsa bazı alanlarda değişim aracı olarak kabul edilmesi paranın geleneksel fonksiyonuna uygunluğu yönünden para olarak tanımlanmasını sağlayabilir. Fakat değerinin çok hızlı bir şekilde yükselmesi ya da düşmesi, herhangi bir devlet ya da merkeze bağlı olmaması, bazı devletler ya da kurumlar tarafından kabullenilmemesi, oldukça sınırlı alanlarda değişim aracı olarak kullanılması gibi nedenler kripto paraların para birimi olarak tanımlanmasını güçleştirmektedir (Günay ve Kargı, 2018: 69). Ancak; geniş alanlarda değişim aracı olarak kabullenilir ve bir merkezi de bulunursa hem para birimi hem de iktisat politikası aracı olarak tanımlanma olanağı artabilir.

Başta Bitcoin ve Ethereum olmak üzere kripto paralar bir para birimi olarak kabul edilse dahi Gelir Vergisi Kanunu'na göre gelir vergisine konu olabilecek gelir unsurlarından herhangi birine girmediğinden, kripto para işlemlerinden elde edilebilecek kazançlar gelir vergisi kapsamında vergilendirilemez. Ancak ilgili kanun maddesinde yapılacak bir düzenleme ile gelir vergisine tabi tutulabilir.

Kripto paraların menkul kıymet olarak kabul edilmesi durumunda: Ülkemizde Sermaye Piyasası Kanunu'nun 3. Maddesine göre, “menkul kıymetler; para, çek, poliçe ve bono hariç olmak üzere; paylar, pay benzeri diğer kıymetler ile söz konusu paylara ilişkin depo sertifikaları, borçlanma araçları veya menkul kıymetleştirilmiş varlık ve gelirlere dayalı borçlanma araçları ile söz konusu kıymetlere ilişkin depo sertifikaları” olarak tanımlanmaktadır. İlgili maddeye göre paralar, çekler, poliçeler ve bonolar menkul kıymet olarak tanımlanmamaktadır. Bu bakımdan kripto paraları menkul kıymet olarak tanımlamak son derece güçtür (Çelen, 2018: 159).

Şayet ilgili maddede düzenleme yapılarak kripto paraların menkul kıymet ya da diğer sermaye piyasası aracı olarak kabul edilmesi durumunda, kripto para alım-satım işlemleri sonucu elde edilecek kazanç, değer artış kazancı olarak gelir vergisine tabi olabilecektir. Ayrıca, kazancın gelir vergisine konu olabilmesi için 2022 yılı itibarıyla 25.000 TL'yi aşması gereklidir. Bu tutarın altında kalan menkul kıymet gelirleri gelir vergisinden istisna tutulmaktadır. Gelir Vergisi Kanunu'nun (GVK) Mükerrer 80'inci maddesinde belirli mal ve hakların elden çıkarılması karşılığında elde edilecek kazançların “değer artış kazancı” olarak kabul edileceği hüküm altına alınmıştır. İlgili maddede Bitcoin gibi kripto para birimleri yer almamaktadır. Bu sebepten dolayı kripto paralar menkul kıymet olarak kabul edilmesi durumunda, alım-satım sonucu elde edilecek kazanç gelir vergisinin konusu olmayacaktır. İlgili kanunda düzenleme yapılarak, kripto paralardan elde edilecek gelirler de değer artış kazancı olarak kabul edilebilecek ve istisna tutarı aşan kısmı gelir vergine tabi olabilecektir (Doğan vd., 2018: 30).

Kripto paraların emtia olarak kabul edilmesi durumunda: Emtia alım satımına konu olan her türlü mal ve hizmeti ifade etmektedir. Bu bakımdan ticarete konu gayri maddi ürün olduğu için kripto paralar da emtia olarak kabul edilebilirler. Kripto paraların emtia olarak kabul edilmesi, bir bakıma para veya menkul kıymet kapsamına girmemesinden de kaynaklanmaktadır. Önceki bölümde de görüldüğü üzere ABD, Kanada ve Japonya gibi ülkeler kripto paraları emtia olarak kabul etmekte ve ona göre vergilendirmektedir (Çelen, 2018: 160).

Emtia ticarete konu olan altın, gümüş, bakır, petrol, doğal gaz, buğday, şeker gibi malların tümüne verilen ortak isimdir. Bu malların alım-satım sonucu elde edilen kazançlar devamlı olarak gerçekleştiriliyorsa ticari kazanç olarak kabul edilir ve gelir vergisine tabi tutulur. Benzer biçimde kripto paraların da emtia olarak kabul edilmesi ve alım-satım sonucu elde edilen kazancın devamlılık arz etmesi halinde bunlar GVK'na göre ticari kazanç olarak kabul edilir ve gelir vergisine

tabi tutulabilir. Buna karşın elde edilen kazanç bir ticari organizasyon dışında ve devamlılık arz etmiyorsa arızı kazanç olarak kabul edilir ve 58.000 TL'yi (2022 yılı için) aşan kazanç gelir vergisine tabi tutulabilir. GVK'nın 82.'inci maddesine göre arızı kazançların 58.000 TL'si vergiden istisna tutulurken, bu tutarı aşan kısım gelir vergisine tabi olmaktadır.

Kripto paralar emtia olarak kabul edilmesi durumunda, kripto para işlemleri sonucu kazanç elde eden kurumların kazançları kurumlar vergisine tabi tutulabilir. Ayrıca kripto parayla ilgili işlemin Türkiye'de gerçekleşmesi halinde 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu'nun 1/1 maddesine göre, ticari faaliyet sonucu gerçekleşen teslimler KDV'nin konusuna dahil olmaktadır.

Kripto paraların gayri maddi hak olarak kabul edilmesi durumunda: Ticari gayri maddi haklar Transfer Fiyatlandırması Yoluyla Örtülü Kazanç Dağıtımı Hakkında 1 nolu Genel Tebliği'ne göre; *“bir malın üretiminde ya da bir hizmetin sağlanmasında kullanılan patentler, know-how, dizaynlar ve modeller ile müşterilere transfer edilen ya da ticari faaliyetin işletiminde kullanılan (bilgisayar yazılım programları gibi) ticari varlık niteliğine sahip gayri maddi haklar”* olarak tanımlanmaktadır. Kripto paralar yazılımdan ibaret olmaları, onların gayri maddi hak olarak tanımlanmalarını sağlayabilir. Böylelikle kripto paraların gayri maddi hak olarak kabul edilmeleri durumunda, bunların alım satımı sonucu elde edilen kazanç ticari kazanç olarak değerlendirilerek kişisel gelir vergisine tabi tutulabilir. Kurumlar vergisi açısından da durum değişmemekte olup, kurum kazançları kurumlar vergisine tabi tutulabilecektir (Çelen, 2018: 163-164).

Kripto paraların denetim ve gözetim sorunu

Kripto para yatırımcıları sahip oldukları kripto paraları elektronik cüzdan (e-wallet) gibi çeşitli cüzdanlarda muhafaza etmektedirler. Bu cüzdanların açılması ve farklı hesapların oluşturulması oldukça kolay olduğu gibi, yatırımcılar farklı hesap numaraları ile aynı anda farklı birçok cüzdanlar kullanabilmektedir. Bu durum kripto para işlemlerinin takip ve denetimini zorlaştırdığı gibi, vergi kaçırma ve kara para aklama durumunu da kolaylaştırmaktadır. Kripto para cüzdanlarında muhafaza edilen kripto paraların yatırımcılarının beyanı olmadan tespit edilebilmesi oldukça zordur. Bu durum kripto paraların vergilendirilmesi konusunda en önemli engellerden birisidir (Serçemeli, 2018: 59).

Kripto para işlemlerinin vergilendirilmesi konusunda en önemli sorunlardan diğeri de kripto para işlemlerinin izlenmesinin, takip edilmesinin ve denetiminin son derece güç olmasıdır. Bu sorunu ortadan kaldırabilmek, vergi idarelerinin bilgi toplama konusundaki etkinliğine bağlıdır. Vergi idareleri kripto para işlemlerinden doğan kazancı doğru olarak tespit edebilmesi gerek ülke içindeki kurum ve bankalardan gerekse uluslararası bilgi alışverişi anlaşması yapılmış olan ülkelere bilgi paylaşımı ile mümkün olacaktır (Doğan vd., 2009: 29).

Kripto paralarda sınır ötesi işlemlerin takip edilebilmesi için 2014 yılında OECD ve G20 ülkeleri tarafından geliştirilen “Ortak Raporlama Standardı” (CRS) kullanılabilir. CRS, çeşitli ülkelerdeki vergi makamlarına finansal hesaplar hakkında karşılıklı bilgi paylaşımı imkânı sağlamaktadır. CRS’ye üye ülkelerde finansal kurumlar müşterilerinin mali bilgilerini ulusal vergi idarelerine bildirmeleri gerekmektedir. Ulusal vergi idareleri de daha sonra aynı mali bilgileri CRS’ye üye diğer ülkelerdeki vergi idarelerine yönlendirirler (OECD, 2018: 7-8). CRS, ülkelerin yabancı mali hesaplarla ilgili olarak bilgi toplaması ve bilgi alışverişi yapması için bir standart sağlamaktadır. Amaç, küresel vergi şeffaflığını ve etkin vergi yönetimini artırmaktır (Woodward, 2020). Standart, Eylül 2017 tarihinde gerçekleşen ilk bilgi paylaşımı ile birlikte tasarım aşamasından uygulama aşamasına geçmiştir. 2017 ve 2018 yıllarında otomatik bilgi alışverişine başlamayı taahhüt eden uluslararası finans kuruluşlarını temsil eden 100’den fazla yargı bölgesi bulunmaktadır. Bu grubun büyük bir bölümü finansal kuruluşlarına raporlama yükümlülüğü getiren yerel mevzuatı kabul ederek yürürlüğe geçirmiştir (OECD, 2018: 7).

1 Ocak 2016’da AB, vergi kaçakçılığını önlemeye yardımcı olmak için vergi idareleri ile merkezi bilgi alışverişi raporlaması sağlamak için CRS’yi kabul etti. CRS kapsamında ilk raporlama 2017’de gerçekleşti ve ülkelerin çoğu 2018’de raporlamaya başladı. Tüm AB ülkeleri, Çin, Hindistan, Hong Kong, Rusya ve 109 ülke, CRS raporlamasına imza atmayı kabul etti. Bu yeni düzenleyici uygulama ile offshore hesaplar yoluyla vergi kaçakçılığını önemli ölçüde azaltılması amaçlanmaktadır. OECD, kripto para birimi işlemleri için CRS raporlamasına ilişkin düzenlemeleri netleştirme sürecindedir (Woodward, 2020). 31 Ocak 2022 tarihi itibarıyla CRS’ye üye 115 ülke bulunmaktadır.

Örneğin, Kanada’da finansal kurumların müşterilerinin mali bilgilerini toplama ve bu bilgileri CRS’nin diğer üyesi ülkelere iletme yükümlülüğü getiren bir kanun (Gelir Vergisi Kanunu 19. Bölüm) kabul edilmiştir. Bu şekilde Kanada vergi daireleri de CRS’ye üye diğer ülkelerde banka hesapları ve varlıkları bulunan Kanadalı vergi mükellefleri hakkında finansal bilgilere sahip olabilirler. Burada sınır ötesi varlığın 100.000 Kanada Dolarından fazla olması gereklidir. CRS uygulamasının getirdiği sınır ötesi geniş kapsamlı bilgi paylaşımı sonucu, denizaşırı gelir elde eden veya varlıkları olan (varlıklar gelir getirmese dahi) mükelleflerin yıllık beyannamelerini verirken daha dikkat etmeleri gerekmektedir. Aksi halde sınır ötesi gelirini ya da varlığını bildirmeyen veya eksik bildiren vergi mükellefleri ulusal vergi daireleri tarafından yakalandıkları takdirde önemli cezalar ile karşı karşıya kalabilirler. Gelir Vergisi Kanunu vergi dairelerine sınır ötesi gelirini doğru beyan etmeyen mükelleflere ceza uygulama yetkisi vermektedir. Bu suçun cezası iki yıla kadar hapis olabilmektedir (canadiantaxamnesty.ca).

CRS kapsamında paylaşım yapılacak bilgiler şu şekildedir:

- Hesap sahibinin (bireysel veya kurumsal) adı, adresi, doğum tarihi, doğum yeri, vergi kimlik numarası,
- Hesap numarası ve hesap bakiye bilgileri,
- Raporlama dönemi içinde elde edilen faiz, kar payı, temettü gibi gelirlerin ya da hesapta tutulan varlıklardan elde edilen gelirlerin toplam brüt tutarları,
- Hesap kapatılmışsa hesabın kapanma bilgileri,
- Rapor eden finansal kuruluşun adı ve kimlik numarasıdır (OECD, 2017: 24-25).

OECD, kripto varlıklara ve bu tür varlıkların satışından elde edilen gelire ilişkin vergi şeffaflığını sağlaması amacıyla, kripto varlıklar için ortak raporlama standardına dayalı bir vergi raporlama çerçevesi yayınlamayı planlamaktadır. Böylelikle mükelleflerin ulusal vergi idarelerine sundukları kişisel vergi beyannameleri ile bir borsa tarafından bildirilen bilgileri arasındaki tutarsızlıklardan ve tutarsızlık olması durumunda söz konusu olabilecek yüksek ceza ve yaptırımlardan kaçınmak için kripto para kazançlarını doğru bir biçimde bildirmeleri son derece önemlidir.

Türkiye 2017 yılında imzaladığı otomatik bilgi paylaşımı kapsamında ilk 2018 yılında 1 adet paylaşım yaparken, aynı şekilde 2019 yılında da 1 adet paylaşımında bulunmuştur. Ülkenin 2020 yılından itibaren paylaşım sayısı hızla artarak 2020 yılında 34 adet paylaşım, 2021 yılında ise 55 adet paylaşım yapıldığı görülmektedir (OECD, 2022).

Türkiye’de Kripto Paraların Vergilendirilmesine Yönelik Öneriler

Kripto paraların vergilendirilmesi ile ilgili birçok ülkede farklı uygulamalar söz konusudur. Türkiye diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, kripto paraların kullanımında yaygınlığın her geçen gün arttığı gözlenmektedir. Eğer hukuki niteliği belirlenip, uygun şartlar belirlenirse kripto paralar Türkiye’de önemli bir vergi potansiyeli olabilir.

Sermaye Piyasası Kurulu’na göre menkul kıymetin varlığı, onun gerçek bir varlığa dayalı olmasını gerektirmektedir. Ayrıca Sermaye Piyasası Kanunu’nda yapılan tanıma göre, menkul kıymet ile kripto paralar örtüşmemektedir. Diğer taraftan kripto paraların bir merkeze ya da ülkeye bağlı olmaması, değerinde hızlı dalgalanmaların yaşanması ve değişim aracı görevini tam olarak üstlenememesi gibi nedenler para birimi olarak nitelendirilmesini güçleştirmektedir.

Türkiye’de kripto paraların vergilendirilmesi ile ilgili literatürde yer alan bazı çalışmalarda sunulan öneriler şu şekildedir:

Doğan vd. (2018) çalışmalarında, Bitcoin’in bir an önce devlet tarafından yasal statüsü oluşturulup vergi kanunlarına dâhil edilmesini önermektedirler. Böylece hem devlet önemli bir vergi gelir kaynağı elde edecek, hem de mükellef açısından

eşitlik ilkesi sağlanmış olacaktır. Şahin (2018) çalışmasında, kripto paraların yeni bir vergi sığınağına dönüşmemesi için, işlemlerin düşük oranlarla vergilendirilmesi gerektiğini, böylelikle işlem yapanlar üzerinde ağır bir vergi yükü oluşturmayarak, devlete önemli bir kamu geliri sağlanacağı önermiştir.

Günay ve Kargı (2018), çalışmalarında kripto paraların vergilendirilmesi konusunda T.C. Merkez Bankası ve SPK gibi kurumların yaptığı değerlendirmeler göz önüne alındığında, Türkiye’de kripto paraların emtia olarak değerlendirilmesinin uygun olduğunu, böylelikle gelir, kurumlar ve katma değer vergisinin kapsamına gireceğini ileri sürmektedirler. Bunun için öncelikle, sahip olduğu ekonomik boyutu bakımından devlet için önemli bir vergi geliri potansiyeli taşıyan kripto paraların yasal statüsünün belirlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Çelen (2018) çalışmasında, diğer çalışmaların aksine kripto paraların vergilendirilmesinde farklı bir öneride bulunmuştur. Buna göre, kripto paraların alım satım sonucu elde edilen kazancın gelir vergisi ve kurumlar vergisinden istisna tutulması gerektiği, bunun yerine kripto paralardan düşük oranlı (binde 1 gibi) işlem vergisi alınmasının daha işlevsel ve uygulanabilir olacağı önerilmektedir. Kripto para madenciliği ve aracılık hizmetlerinin ise ticari kazanç hükümlerine göre vergilendirilebileceği çalışmada önerilmektedir. Benzer bir öneri de Serçemeli (2018) çalışmasında bulunmuştur. Buna göre; kripto paralardan her işlem için bir işlem vergisi alınabileceği ve bu verginin de kişiler adına borsalar tarafından stopaj yöntemiyle tahsil edilebileceğinin daha uygun olacağı çalışmada önerilmiştir.

Daha önceki çalışmaların aksine Yüce (2021), çalışmasında, Türkiye’de kripto paraların gayri maddi hak (elektronik varlık) olarak değerlendirilebileceğini, böylece kanunda belirtilen şartların meydana gelmesi durumunda kripto paraların gelir vergisine tabi tutulması gerektiğini savunmuştur. Çalışmada, “Değer Artış Kazancı” üzerinden hesaplanacak verginin stopaj yöntemiyle vergilendirilmesinin daha uygun olacağı ileri sürülmüştür. Benzer öneriyi Akkaya ve Yüce (2021) çalışmalarında sunmuştur. Buna göre, Türkiye’de kripto paralara yönelik vergisel düzenlemenin yapılması halinde, kripto paraların gayri maddi hak (elektronik varlık) olarak tanımlanabileceği ve edinilen gelirin durumuna göre “Ticari Kazanç” veya “Değer Artış Kazancı” olarak değerlendirilebileceği önerilmiştir.

Oral ve Yeşilkaya (2021) çalışmalarında kripto paraların üç farklı aşamada vergilendirilebileceğini ileri sürmektedirler. Bu aşamalar; “Nitelikli Sanal İhale”, “Nitelikli Sanal Para Yatırımı” ve “Niteliksiz Sanal Para Birimi” şeklindedir.

Başta Bitcoin olmak üzere kripto paralar maddi olmayan, blok zinciri adı verilen ve merkezi olmayan bir veri tabanındaki kodlardan ibarettir (Fairfield, 2017: 543). Ayrıca yazılımdan ibaret oldukları için gayri maddi hak olarak değerlendirilebilirler (Çelen, 2018: 160). Bu özelliğinden dolayı ve “Ödemelerde Kripto Varlıkların Kullanılmamasına Dair Yönetmelikte” yer alan tanımla uyumlu olarak kripto paraları gayri maddi hak olarak ifade etmek mümkündür. Böylelikle kripto para

işlemleri kanunda belirtilen şartların gerçekleşmesi durumunda gelir vergisine tabi tutulmalıdır. Diğer ülke uygulamaları da dikkate alındığında, yapılacak düzenlemeler ile kripto paralar gayri maddi hak (elektronik varlık) olarak nitelendirilmeli ve kripto paraların alım satım işlemleri sonucu elde edilen gelir “değer artış kazancı” olarak kabul edilmelidir (Yüce, 2021). Bu hakkın nakde dönüştürülmesi esnasında değerinin artması durumunda elde edilecek kazanç kanuni şartların oluşması halinde belirli bir oran üzerinden gelir vergisine tabi tutulabilir. Ayrıca uzun vadeli bireysel tasarrufları teşvik etmek ve küçük yatırımcılar üzerindeki vergi yükünü hafifletmek adına kazancın belli bir tutarının vergiden istisna tutulması ve yatırımın vadesi uzadıkça verginin oranının düşmesi gibi vergi teşvikleri uygulanmalıdır. Bu teşvikler ayrıca yatırımcıların yurt dışı borsalarda yasa dışı yollara başvurmalarını engellemek için de son derece önemlidir. Son olarak yapılan işlemin devamlılık arz etmesine göre de farklı vergi oranı uygulanmalı, devamlılık arz eden ticari faaliyetler daha yüksek orandan vergilendirilirken, bireysel tasarruflar daha düşük oranda vergilendirilmeli ya da kazancın belli tutarı vergiden istisna tutulmalıdır.

Bu şekilde kripto paralar gayri maddi hak olarak kabul edilirse, alım-satım sonucu elde edilen kazanç devamlılık arz etmesi durumunda GVK’na göre ticari kazanç olarak kabul edilmeli ve gelir vergisine tabi tutulmalıdır. Diğer türlü kazanç devamlılık arz etmiyor ve ticari faaliyet dışında elde ediliyorsa değer artış kazancı olarak kabul edilmeli ve 2022 yılı için kanunda belirtilen sınır (25.000 TL) vergiden istisna tutularak, bu sınırı aşan kazanç gelir vergisine tabi tutulmalıdır (Yüce, 2021).

Kripto para alım-satım işlemlerine aracılık eden borsaların sermaye şirketi olması durumunda elde ettikleri komisyon gelirleri kurumlar vergisine tabi tutulabilir (Serçemeli, 2018: 60). Böylelikle kurumlar vergisine tabi olan kurumlar da ticari faaliyetlerinde kripto para işlemleri sonucu kazanç elde ederse, elde ettikleri kazançta göre kurumlar vergisi ödemeleri gerekecektir.

Kripto para işlemlerinin hangi oranda vergilendirileceği konusuna gelecek olursak, 1 yıla kadar olan yatırımlarda gelir vergisi ikinci tarifesi olan %20 sabit oranlı tarife uygulanabilirken, daha uzun (1 yıldan uzun) yatırımlarda elde edilen kazançlar üzerinden ilk tarife olan %15 oranı uygulanabilir. İlk etapla daha sade bir vergilemenin tercih edilmesi ve artan kazancın saklanması sorununun söz konusu olmaması için sabit oranlı tarife tercih edilebilir.

Kripto paraların vergilendirilmesi konusunda üzerinde uzlaşılması gereken bir diğer önemli husus ise verginin beyan usulü ya da stopaj yöntemlerinden hangisine göre hesaplanacağı konusudur. Kripto paraların vergilendirilmesi konusunda hem vergi kaybının önlenmesi hem de vergi idaresinin iş yükünün artmaması açısından stopaj yönteminin beyan yöntemine göre daha etkin olacağı şüphesiz gerçektir. Fakat yurtdışı borsalarda işlem yapan yatırımcıların fazla olduğu ve kripto para alım satım işlemlerinin yurtdışı borsalarda da kolaylıkla yapılabileceği göz önüne alınırsa buradan edinilen kazancın stopajı kolay olmayacaktır. Bu nedenle karşılıklı bilgi

alışverişi anlaşmaları yapılması dâhilinde vergi idaresinin sıkı denetimi, caydırıcı cezaları ve bu cezaların herkese uygulanabilirliği ile beyan yöntemi de etkili olacaktır. Nitekim başta ABD, İsviçre gibi ülkelerde beyan yöntemin kullanıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Kripto paralar Türkiye’de bu konuda çıkarılan yönetmeliklere göre para birimi ve menkul kıymet aracı olarak kabul edilmemekle birlikte, ödeme aracı olarak da kullanılmasına izin verilmemektedir. Fakat, kripto varlıkların ülkemizde bir birikim ve yatırım aracı olarak kullanıldığı ve her geçen gün yaygınlığının arttığı da bir gerçektir. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye’de kripto para işlemlerinin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu alanda yapılan araştırmalara göre Türkiye, internet kullananların içinde kripto para sahiplerinin oranı %18,6 ile tüm dünyada 5’inci sırada yer almaktadır. Bu durum ülkemizde kripto paraların önemli bir vergi potansiyeli olduğunu göstermektedir. Ancak kripto varlıkların vergilendirilmesi hususunda ülkemizde hukuki alt yapı yetersiz olmakla birlikte diğer ülke uygulamaları da dikkate alınarak yeni düzenlemelerin getirilmesi gerekmektedir.

Kripto paraların vergilendirilmesi ile ilgili çeşitli ülkelerdeki farklı uygulamalar da dikkate alındığında, Türkiye’de kripto paralar gayri maddi hak olarak kabul edilmeli ve kripto paraların nakde dönüştürülmesi durumunda elde edilecek kazanç (alış ve satış fiyatı arasındaki fark) belli bir oran üzerinden gelir vergisine tabi tutulmalıdır. Bireysel uzun vadeli yatırımların teşvik edilmesi, küçük yatırımcıların vergi yükünün hafifletilmesi ve yatırımcıların yasadışı yollara başvurmalarının önlenmesi amacıyla kazancın belli bir tutarı vergiden istisna tutulmalı ve uzun vadeli yatırımlarda vergi oranı düşürülmelidir. Devamlılık arz eden ticari faaliyetler GVK’na göre ticari kazanç olarak kabul edilmeli ve daha yüksek vergi oranı uygulanmalıdır. Ticari faaliyet dışındaki işlemler ise değer artış kazancı olarak kabul edilmeli ve 2022 yılı için kanunda belirtilen sınır (25.000 TL) vergiden istisna tutularak, bu sınırı aşan kazanç gelir vergisine tabi tutulmalıdır. Son olarak kurumlar vergisine tabi olan kurumlar ise ticari faaliyetlerinde kripto para alım satımı sonucu kazanç elde ederse, elde ettikleri bu kazanç sabit bir vergi oranı üzerinden kurumlar vergisine tabi tutulmalıdır.

Kripto paraların vergilendirilmesi konusunda bir diğer önemli konu, verginin beyan usulü ya da stopaj yöntemlerinden hangisine göre hesaplanacağı konusudur. Kripto paraların vergilendirilmesi konusunda vergi kaybının önlenmesi ve vergi idaresinin iş yükünün hafifletilmesi açısından stopaj yönteminin beyan yöntemine göre daha etkin olacağı düşünülebilir. Ancak yurtdışı borsalarda da kolaylıkla yatırım yapılabileceği durumu göz önüne alınırsa buradan edinilen kazancın stopajı kolay olmayacaktır. Bu nedenle karşılıklı bilgi alışverişi anlaşmaları yapılması

halinde, vergi idaresinin de sıkı denetimi, caydırıcı cezaları ve cezaların herkese uygulanabilirliği ile beyan yöntemi de etkili olacaktır.

Kripto para işlemlerinin etkin bir biçimde vergilendirilmesi, yatırımcıların ulusal veya uluslararası borsalarda yaptıkları işlemler sonucu kazançlarının doğru beyan edilmesi ve bu kazançların doğru takip edilmesi ve denetlenmesine bağlıdır. Aksi halde kripto piyasasında önemli oranda vergi kaçakçılığı yaşanabilir. Bu sorun vergi idaresinin bilgi toplama konusundaki etkinliğinin artması ile ortadan kalkabilir. Kripto paraların etkin bir şekilde vergilendirilmesi hususunda Birleşik Devletler, Kanada gibi bazı ülkelerde kripto işlem borsalarının yasal bir düzenlemeye bağlı olarak yatırımcıları ve yatırımcılarının mali bilgilerini kayıt altına alarak ilgili ulusal ve uluslararası kuruluşlarla paylaştığı bir düzenlemenin var olduğu da görülmektedir. Türkiye’de de vergi idareleri hem ülke içindeki ulusal borsa ve bankalarla hem de yurtdışındaki kuruluşlarla yapmış olduğu karşılıklı bilgi anlaşmalarının kapsamını daha da genişletmelidir. Özellikle kripto para işlemlerinde sınır ötesi işlemleri takip edebilmek, küresel vergi şeffaflığının ve etkin vergi yönetiminin gerçekleştirilebilmesi için OECD tarafından geliştirilen ve 100’den fazla üye ülkesi bulunan “Ortak Raporlama Standardı” (CRS) daha yaygın olarak kullanılmalıdır. Böylelikle çeşitli ülkelerdeki borsalarda yatırım yapan yatırımcıların kazançları ve finansal hesapları hakkında ilgili ülkelerin vergi makamları ile karşılıklı bilgi paylaşımı yapılabilir.

Kripto paraların son yıllarda hızla büyüyen işlem hacmi dikkate alındığında, kripto para işlemlerine uygulanacak vergiler ile hem devlet için önemli bir gelir kaynağı yaratılabilecek hem de bu işlemlerin yasal boyuta taşınması ve kayıt altına alınabilmesi sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, H. ve Yüce, M. (2021). Kripto paraların vergilendirilmesine yönelik çalışmalar: Türkiye için öneri. *Akademik Bakış Dergisi*, (77), 34-62.
- Ammous, S. (2016). Can cryptocurrencies fulfil the functions of money? *Center on Capitalism and Society Working Paper*, (92). https://capitalism.columbia.edu/files/ccs/workingpage/2017/ammous_cryptocurrencies_and_the_functions_of_money.pdf (E. T.: 20.12.2021).
- BDDK (2013). *Basın açıklaması*, (2013 / 32). <https://www.bddk.org.tr/Duyuru/EkGetir/510?ekId=530> (E.T.: 10.12.2021).
- Bitvalex (2022). "The best European crypto tax guide", <https://bitvalex.com/article/the-best-european-crypto-tax-guide> (E.T.: 20.02.2022).
- BTİK (2020). Bilgi Teknolojileri Ve İletişim Kurumu Kripto Para Araştırma Raporu. <https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/arastirma-raporlari/kripto-para-raporu-5f11dfe709c25.pdf>, (E.T.: 25.11.2021).
- Canadiantaxamnesty (5 Ocak 2022). <https://www.canadiantaxamnesty.ca/article/common-reporting-standard/> (E.T.: 05.01.2022).
- Coinmarketcap (7 Ocak 2022). <https://coinmarketcap.com/all/views/all/> (E.T.: 10.01.2022).
- Court of Justice of the European Union (2015). The Exchange of Traditional Currencies for Units of The 'Bitcoin' Virtual Currency Is Exempt from VAT. <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2015-10/cp150128en.pdf> (E.T.: 20.11.2021).
- Çelen, M. (2018). Türk vergi mevzuatına göre paraların vergilendirilmesi. *İktisat Üç Aylık Ekonomi Siyaseti ve Kültürü Dergisi*, 1(2), 154-177.
- Doğan, Z., Buyrukoğlu, S. ve Kutbay, H. (2018). Türkiye’de bitcoin işlemlerinin vergilendirilmesi ve muhasebeleştirilmesine ilişkin öneriler. *Vergi Sorunları Dergisi*, (361), 23-33.
- Fairfield, J.A.T. (2017). Appetite for destruction: symbolic and structural facets of the right to destroy digital property. *Washington ve Lee Law Review*, 74(1), 539-550.
- Gültekin, Y., Özdemir, F.S. ve Varıcı İ. (2019). Kripto para birimlerinin piyasa değerlerindeki değişimlerin analizi. *Yönetim ve Ekonomi*, 26(2), 677-688.
- Günay, H.F., ve Kargı, V. (2018). Kripto paranın vergilendirilmesi fikrinin mali yönden değerlendirilmesi. *Journal Of Life Economics*, 5(3), 61-76.
- İstanbulmimo (2021). Kripto Varlıklar ve Vergileme. <https://istanbulmimo.org.tr/dosyalar/sunumlar/20210527/Kripto%20Varliklar%20Vergileme%202021%20May%C4%B1s%202021%20Umurcan%20Gago.pdf> (E.T.: 20.12.2021).
- Karakoyun, F. (2018). Sanal paralar ve bitcoin’in vergilemesinde yaklaşımlar ve Türkiye perspektifinden değerlemesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, (363), 67-84.
- Kızıl, E. (2019). Türkiye’de kripto paranın vergilendirilmesi ve muhasebeleştirilmesi. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(155), 179-196.
- Köse, H. Ö., ve Polat N. (2021). Dijital dönüşüm ve denetimin geleceğine etkisi. *Sayıştay Dergisi*, 32(123), 9-41.
- Lodha, C., & Chandrasekera, S. (2019). *Cryptocurrency & Bitcoin Tax Guide (2021 Edition)*. <https://www.cointracker.io/blog/crypto-tax-guide> (E.T.: 20.01.2021).
- Milliyet (2021). Türkiye’de Kripto Para 1 Milyar Dolara Koşuyor. <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/turkiyede-kripto-para-1-milyar-a-kosuyor-6632330> (E.T.: 10.01.2022).
- OECD (2017). Standard for Automatic Exchange of Financial Account Information in Tax Matters. Second Edition. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264267992-en.pdf?expires=1650364343&id=id&accname=guest&checksum=C0E9D38417EBB3521C-8C4A6621BB0D19> (E.T.: 15.02.2022).
- OECD (2018). Standard for Automatic Exchange of Financial Information in Tax Matters, Implementation Handbook, Second Edition.
- OECD (2020). Taxing Virtual Currencies: An Overview of Tax Treatments and Emerging Tax Policy Issues. <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/taxing-virtual-currencies-an-overview-of-tax-treatments-and-emerging-tax-policy-issues.pdf>, (E.T. 20.05.2022).

- OECD (2021). OECD Secretary-General Tax Report to G20 Finance Ministers and Central Bank Governors, Italy. <https://www.oecd.org/g20/topics/international-taxation/oecd-secretary-general-tax-report-g20-finance-ministers-february-2021.pdf> (E.T.: 25.01.2022).
- OECD (2022). Exchanges of Information Under The AEOI Standard. <https://www.oecd.org/tax/transparency/documents/AEOI-exchanges.pdf> (E.T.: 20.04.2022).
- Serçemeli, M. (2018). Kripto para birimlerinin muhasebeleştirilmesi ve vergilendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, (639), 33-66.
- SPK (2018). Sermaye Piyasası Kurulu Bülteni. <https://www.spk.gov.tr/Bulten/Goster?year=2018&no=42> (E.T.: 10.01.2022).
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf> (E.T.: 25.12.2021).
- Thiemann, A. (2021). Cryptocurrencies: an empirical view from a tax perspective. *JRC Working Papers on Taxation and Structural Reforms*. 12/2021.
- Topaloğlu, B. (2021). Kripto paraların devlet otoriteleriyle entegrasyonu. *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 244-258.
- We Are Social & Hootsuite (02.Mart.2022). <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022-another-year-of-bumper-growth-2/> (E.T.: 05.02.2022).
- Woodward, J. (2020). *Common reporting standards - the OECD and crypto exchanges' responsibilities*. <https://taxbit.com/blog/common-reporting-standards-the-oecd-and-crypto-exchanges%E2%80%99-responsibilities> (E.T.: 05.01.2022).
- Yumuşaker, M.C. (2019). Kripto para ve tipleri, bitcoin olgusu ve muhasebesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18), 1007-1029.
- Yüce, M. (2021). Kripto paraya vergi gelecek mi? *Kriter Dergi*, 6(60). <https://kriterdergi.com/ekonomi/kripto-paraya-vergi-gelecek-mi> (E.T.: 03.01.2022).

İNGİLTERE'NİN MİSİR'İ İŞGALİNDEN SONRA HİDİV OTORİTESİNE VURULAN İLK DARBE: URABI PAŞA'NIN MAHKEMESİ

Fatih ÖZÇELİK¹

Giriş

11 Temmuz 1882'de İskenderiye bombardımanı ile başlayıp 13 Eylül 1882'de Tel el-Kebir'de Urabi Paşa komutasındaki birliklerin İngiliz güçleri tarafından çok kısa bir sürede dağıtılması ile sonuçlanan İngiltere'nin Mısır'a askeri müdahalesi Mısır idaresinde İngilizlerin söz sahibi olduğu bir dönemin de başlangıcı oldu. Resmi İngiliz bildirimlerine göre Mısır'da kaybolan Hidiv otoritesinin yeniden tesis edilmesi ve iyi hükümet idaresinin kalıcı olmak üzere yeniden kurulması için gerçekleştirilen bu askeri müdahale daha ilk aylarında Hidiv otoritesine zarar veren bir mahkemeyle sonuçlandı. Bu mahkeme İngilizler tarafından Mısır'a müdahalelerinin ana gerekçesi olan Mısır'daki isyanın ele başları olarak görülen başta Urabi Paşa ve arkadaşlarının mahkemesiydi. Mahkumların muhakemesi ve yargılanması İngilizlerin isteği doğrultusunda iki ay gibi kısa bir sürede sonuçlandığında ortaya çıkan sonuç İngilizleri tatmin ederken yeniden tesis edilmek istenilen Hidiv otoritesini baltaladı.

Bu çalışma İngiliz işgalinden sonra Hidiv otoritesine vurulan ilk darbe olarak nitelendirilebilecek Mısır idaresinin yargı yetkisine müdahalesini ele almaktadır. Bundan dolayı da çalışma Urabi Paşa ve arkadaşlarının tutuklanması ve akabinde yaşanan gelişmeler değerlendirilerek yargılamanın ya da mahkemenin basit bir tabirle bir gösteriden ibaret kalması süreci ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Urabi Paşa ve Arkadaşlarının Mahkemesi

İngiliz işgal ordusu komutanı General Wolseley, İskenderiye bombardımanından sonra Tel el-Kebir'e çekilen ve orada tahkimat hazırlığına başlayan Urabi Paşa ve birliklerine karşı Ağustos 1882 sonuna doğru İsmailiye'ye gelmiş ve burada askeri

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2627-3376>, e-posta: fatihozcelik@hotmail.com / fatih.ozcelik@amasya.edu.tr

hazırlıklara başlamıştı. Bu sırada Hidiv emriyle bir bildiri yayınladı. Bildiri de İngiliz askeri gücünün Mısır'daki isyan dolayısıyla kaybolan Hidiv otoritesini yeniden tesis etmek için Mısır'a geldiğini ve kendilerinin Hidiv otoritesine karşı isyan edenlerle mücadele edeceklerini, isyana katılmayanların can ve mal güvenliğinin garanti altında olduğunu, isyancılara karşı girişilecek mücadelede kendilerinden talepte bulunulursa Mısırlıların bu talebe kayıtsız kalmamalarını ve son olarak da Osmanlı Sultanı tarafından resmen Mısır idaresinden sorumlu tutulan Hidiv'e karşı isyan edenlerle mücadele etmek isteyenlerin yardımlarının kabul edileceği ifade edildi (Royle, 1900: 144-152). Generalin yayımladığı bildiriye ifade ettiği Hidiv'e karşı gerçekleşen isyan esasında İngilizlerin Mısır'da yaşanan ulusal harekete karşı bakış açılarının ifadesi olarak daha önce kendi aralarındaki yazışmalarında, Mısır meselesine dair İstanbul'da toplanan konferansta (Harrison, 1987: 131-134), şimdi olduğu gibi askeri hareket sırasında ve 3 Ocak 1883 tarihli Lord Granville'nin Avrupalı güçler için olacak bildirisinde (Başkanlık Osmanlı Arşivi [BAO] Y. EE. 122-6, Sayfa No: 194-201; HR. SYS. 962-2, Belge No: 177) de yer alıyordu. Dolayısıyla İngiliz idarecileri Mısır'da yaşanan gelişmeleri bir isyan olarak değerlendirmiş ve "*Hidiv emriyle*" girişilen mücadeleyi isyancılara karşı gerçekleşen bir eylem olarak lanse etmiş ve nihayetinde İngiliz işgaline karşı mücadele eden Urabi Paşa ve arkadaşları isyancı olarak belirlenmişti.

13 Eylül 1882 sabahı Tel el-Kebir'deki Urabi Paşa ve birliklerine karşı hareket başlatan General Wolseley, Urabi Paşa'yı uykuda, birliklerini ise hazırlıksız yakaladı. Çatışma seslerini duyan Urabi Paşa çadırından çıktığında birliklerinin çoktan dağılmış olduğunu gördü (Blunt, 1922: 374). Yapabileceği pek fazla bir şey yoktu ve hemen Belbis'e hareket etti ve oradan trenle Kahire'ye geçti. Kahire'de Harbiye Nazırlığı'nda bir konsey toplanarak durum değerlendirmesi yapıldı. Gelen haberler olumlu olmadığından yapacak pek fazla bir şeyleri de olmadığını anladılar. Bu nedenle teslim olmaya karar verdiler. Onlara göre İngilizler bildirimlerinde Mısır'ı ilhak niyetlerinde olmadıklarını açıklamışlardı ve bu nedenle de artık direnmenin bir anlamı yoktu. O günün akşamı da Tel el-Kebir'den hareket eden General Wolseley Kahire'ye ulaştı ve Riyaz Paşa'dan şehri teslim aldı. Urabi Paşa gece İngiliz General Lowe ile görüşerek İngilizler kendilerini teslim alacaksa teslim olmaya karar verdiklerini belirtti. General bu talebi olumlu karşıladı ve Urabi Paşa ve yanındaki Toulba Paşa o gece teslim oldu. Onların teslim olduğu haberinin ardından diğerleri de teslim olmaya başladı (Broadley, 1884: 137-138). En son teslim olan birlikler Abdel Al'ın komutasındaki birlikler oldu (Royle, 1900: 185-187). Urabi Paşa ve arkadaşları Kahire'de İngilizler tarafından Abidin sarayındaki karargahta göz altında tutulmaya başlandı.

Urabi Paşa'nın yargılanmasına girişilmeden önce Paşa'yı İngilizlerin mi yoksa Mısırlıların mı yargılayacağı tartışması İngilizler nezdinde başlamıştı. O sırada İngiliz başkonsolosu olan Edward Malet, Urabi Paşa'nın yargılanarak infaz edilmesine en büyük kanıtın İskenderiye'de 11 Haziran 1882'de meydana gelen

olaylar sırasında göstermişti. O zaman Londra'ya çektiği telgrafta “*Burada genel olarak İskenderiye'deki sıkıntıların ordu tarafından çıkarıldığı düşünülüyor*” (Atkins, 1968: 371) diye yazmış ve Harbiye Nazırı olan Urabi Paşa'yı işaret etmişti. Şimdi Londra hükümeti olası bir karar için İskenderiye olayları ile ilgili tüm delillerin toplanmasını istedi. Fakat bu delillerin daha sonra Hidiv'in yakınlarını belki de Hidiv'in kendisini de suçlayabilecek maddelerden oluşması ihtimaline karşın bu karar iptal edildi (Galbraith, 1979: 274).

Tel el-Kebir saldırısının başlamasından önce yaşanan bir gelişme dikkat çekiciydi. General Wolseley İngiliz birliklerine teslim olan Mısırlıların durumunun ne olması gerektiğini Londra'ya sordu. İngiliz birliklerinin Hidiv otoritesine karşı yöneltilen isyanı bastırmaya yardımcı olacakları ilanı ile uyumlu olarak bir cevap verildi. Generale esirlerin Mısır hükümetine teslim edilebileceği fakat İngiliz hükümetinin rızası olmadan hiçbir idam cezasının infaz edilmemesi gerektiği belirtildi. 28 Ağustos 1882'de bu karar doğrultusunda Mısır hükümetine sözlü bildiri yapıldı (Dicey, 1902: 310; Sanderson, 1909: 448-449). Bu arada Başbakan Şerif Paşa ise Başkonsolos Malet'e 30 Ağustos'ta Mısır hükümetinin suçlularla ilgili yargılamayı Mısır'da düzenin tesis edilmesinden sonraya bırakmayı düşündüğünü ve bu yargılamalar başladığında ise mahkemede bir İngiliz subayının yer alacağını bildirmişti (Malet, 1909: 457-459). Bu görüşme sırasında Malet tarafından İngiltere'nin esirlerle ilgili kararı yazılı olarak bildirildiğinden resmen bildirim yapılmış oldu ve bunun üzerine 5 Eylül'de Şerif Paşa ile Malet yeniden bir araya geldi. Şerif Paşa, İngiliz hükümetinin onayı olmadan hiçbir idam cezasının infaz edilmemesi şartının Hidiv'in egemenlik hakkına müdahale olduğunu belirtti. Devamında Mısır hükümetinin yargılamalar sırasında zaten bir İngiliz subayın mahkemede yer almasını kabul ettiğini hatta mahkemelerin halka açık olacağını ve sanıkların kendilerini savunacak avukatlara sahip olacağını ifade etti. Şerif Paşa'ya göre tüm bunlar adil bir yargılama için yeterli görülmeliydi. Bu nedenle Hidiv otoritesinin korunması için kararın yeniden gözden geçirilmesi konusunda Malet'e ricada bulundu. Malet bu görüşmeyi Londra'ya bildirdiğinde 14 Eylül'de cevaben Londra hükümetinin teslim olma şartlarında bir değişiklik yapmayacağı cevabı verildi (Malet, 1909: 457-459). Başbakan Şerif Paşa'nın Hidiv otoritesini korumaya yönelik ilk çabaları İngilizler nezdinde karşılık bulmadı.

Mısır hükümeti suçluların yargılanmasını düzen tesis edilmesinden sonraya bırakmak istemişse de İngilizler bir an önce mahkemenin kurulmasını ve yargılamanın sonuçlanmasını istiyorlardı. Herhangi bir gecikmenin kötü sonuçlarından çekiniyorlardı. Mısır hükümetinin mahkemede bir İngiliz subayının yer alması teklifi kabul edildiğinden harekete geçtiler. Malet tarafından Albay Sir Charles Wilson bu mahkemelerde görev almak üzere hükümetine teklif edildi. Malet'e göre Wilson mahkemenin bir üyesi olmayacak sadece gözlemci sıfatıyla yer alacaktı. Malet'in bu teklifi Lord Granville'e tarafından uygun bulundu. Ayrıca Granville onay bildirisinde Hidiv'in otoritesine zarar verecek açık ya da gizli

eylemlerden İngilizlerin kaçındığı gibi hakimler arasında bir İngilizin oturtularak tüm sorumluluğun İngilizlere yüklenmesinin uygun olmayacağını ve fakat adil bir şekilde yargılamanın yapıldığından emin olunmak istenildiğini ve Hidiv'in verilen kararlarda merhametine başvurulması hakkının da saklı tutulması gerektiğini belirtti (Malet, 1909: 459-460). Yakınoğu'da konsolosluk deneyimi olan Wilson, bu iş için en uygun adaydı. Zeki, adil, baskı ve entrikadan nefret eden biri olarak Wilson "gözlemci" sıfatıyla mahkemede bulunacak olsa bile mahkemeyi etkileyecek ağırlığı sahipti (Galbraith, 1979: 277).

13 Eylül gecesinde İngilizlere teslim olan Urabi Paşa, 5 Ekim 1882'de Mısırlı yetkililere teslim edildi. Akabinde Daira idaresinin Kahire merkezindeki binasının alt katında arkadaşlarıyla beraber hapsedildi. Dönemin şartları göz önüne alındığında isyan suçlamasıyla suçlanan birinin idam cezası alması kaçınılmazdı. Urabi Paşa'nın isyancı olduğu hem Hidiv hem de Mısır'ın hakimi Osmanlı Sultanı tarafından resmen ilan edilmişti (BOA, Y. EE. d. 1184; Y. EE. 122-6). Mısır gibi bir ülke ve toplumda bu tür suçlamalarla yargılanan bir kişinin idam cezası alması beklenirdi. Hidiv ve hükümetine göre mahkeme gereksizdi çünkü onlar hem kendilerine ağır hakaretler etmiş hem de onlara karşı silahlanmıştı. Halk ise suçlamalar neticesinde onların idam cezası alacaklarına kesin gözüyle bakıyordu (Colvin, 1906: 24). Derviş Paşa heyetiyle birlikte Mısır'a gelen Kadri Efendi bile cezanın kesinlikle idam olması gerektiğini düşünüyordu (BOA, Y. PRK. BŞK. 6-76, Belge No: 1) ². Yine de daha sonra ortaya çıkacağı gibi Urabi'nin kaderi Londra hükümetinin elinde olduğu görüldü. General Wolseley esirlerin teslimi şartını kabul etmişti. Fakat Urabi gibi isyancıların liderlerinin Mısır hükümeti tarafından kurşuna dizilmelerini de teklif etmişti. Londra'daki kabine bunu kabul etmedi. O sırada Kraliçe Victoria da asilerin idam edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Onun için konu basitti: Urabi, hükümdarına karşı isyan etmiş bir asiydi ve isyancı lideri olarak idam edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle hükümetinin izni olmadan idam cezası verilmemesi şartını geç duyduğunda sinirlenmiş ve bunu Hidiv'in otoritesine saldırı olarak nitelendirmişti. Hatta Lord Granville'e "asileri Hidiv'e teslim ettiyse, müdahale hakkımız olmaz" diye yazdı. Başbakan Gladstone ve Granville de ilk aşamada idam yanlısıydı. Fakat kabine idam konusunda hem fikir değildi. Kabine üyelerinden başta Hartington olmak üzere birkaçı isyan suçundan başka suçlamalar olmadan idam cezasının olmaması gerektiğini ifade ettiler. 11 Ekim 1882'ye geldiğinde Granville Urabi ve arkadaşlarının idam cezası almalarının İngiliz çıkarlarına uygun olmadığı sonucuna vardı (Galbraith, 1979: 275-276). Bu sonuca muhtemelen Urabi Paşa'nın Tel el-Kebir'de ve teslim olduğunda el konulan evraklarının incelenmesi sonucunda varmıştı. Daha sonra dava sırasında avukatlar tarafından da bu belgeler kullanılarak bir savunma yapılacaktı.

Urabi Paşa'nın tutuklanmasından hemen sonra arkadaşı İngiliz Wilfred Scawen Blunt hemen harekete geçmişti. Blunt, karısıyla beraber Mısır'da bulunduğu sırada

2 "Müsemmadır ki Urabi'nin cinayeti azam-ı cibayetten olarak idamdan başka ceza olamaz."

ulusal harekete sempati beslemiş hatta Urabi Paşa'yla arkadaş olmuştu. Şimdi Urabi Paşa'nın ne caza alırsa alsın en azından savunmasını yapmasını istiyordu (Broadley, 1884: 4-5). Bu nedenle hem Granville hem de Times ile iletişime geçerek niyetini açıkça ilan etti. Kendisine resmen bir bildirimde bulunulmadan da hemen Alexander Meyrick Broadley ile iletişime geçerek ondan Urabi Paşa'yı savunmasını istedi. Ayrıca tüm yapacağı masrafları karşılama sözü verdi. M. A. Broadley ve arkadaşları Mark Napier, 6 Ekim'de Tunus'tan Mısır'a geçtiler. Mısır hükümetine Urabi Paşa'nın avukatlığına dair başvuru yaptıklarında kendilerine Urabi Paşa'nın askeri mahkemede yargılanacağını bu nedenle de askeri mahkeme kanununda avukatlığa izin verilmediği ifade edildi. Avukata izin verilse bile bu yabancı bir avukat olmayacaktı. Bunun üzerine avukatlar hemen Başkonsolos Malet ile iletişime geçti (Broadley, 1884: 31-32).

Malet bu sırada Mısır hükümetinin kendilerine haber vermeden Urabi Paşa ve arkadaşlarının askeri mahkemede yargılanacağını ve mahkemenin de resmen atandığını gazetelerden öğrenmişti. Hemen Şerif Paşa'ya kendilerine verilen sözler hatırlatılarak bir İngiliz subayın gözlemci olarak yer almayacağı mahkeme kurulacaksa teslim edilen suçluların Mısır hükümetinden alınacağını belirtti. Şerif Paşa derhal resmi bir bildirimle mahkemenin atandığını bildirince Malet tarafından gözlemci sıfatıyla Charles Wilson'un görevlendirildiğini Mısır hükümetine bildirildi. Şimdi ise Urabi Paşa'yı savunmak için Blunt tarafından Mısır'a gönderilen avukatlar meselesi ortaya çıkmıştı. Malet 10 Ekim 1882'de Granville'e Mısır hükümetinin askeri mahkemelerde avukata izin verilmemesine rağmen kendileriyle varılan anlaşmaya göre en azından yerli avukata izin verdiklerini ifade ettiğini fakat yabancı avukatların varlığı göz önüne alınırsa ne yapılması gerektiğini sordu. Granville cevaben Urabi Paşa'nın ve diğer suçluların yerli ya da yabancı kendi seçeceği bir avukat tarafından savunulması gerektiğini belirttikten sonra sanığın kendisini savunmasına yönelik her müdahalenin mahkeme sonucunda verilecek kararın tatmin ediciliğini zedeleyeceğinden bahsetti. Granville son olarak şunu ekledi: *“Mevcut davada Mısır prosedürlerinin uygulanamayacağı kabul edilmelidir.”* Malet bu cevabı Mısır hükümeti ile paylaştığında Şerif Paşa son cümleye itiraz ederek açıklama istedi. Malet durumu bildirdiğinde Lord Granville 16 Ekim 1882'de cevaben Mısır prosedürlerinin bu davada uygulanmaması ifadesinin adil yargılanma koşullarının oluşması için olduğunu belirtti. Ayrıca suçlamalar sırasında siyasi saiklerle hazırlanacak delillerin kabul edilmeyeceğini de ifade etti (Malet, 1909: 465-469). Londra hükümetinin iznine bağlanan idam cezalarını şimdi Mısır yargılama prosedürlerinin bu davada uygulanamayacağı kararı izledi. Böylece hem Hidiv otoritesine hem de Mısır hükümeti yargı yetkisine müdahale ediliyordu. Bu duruma bir son vermek adına hem Şerif Paşa hem de Hidiv Malet ile ayrı ayrı görüştüler.

16 Ekim'de Malet ile görüşen Şerif Paşa, hükümetinin hem suçlular için avukat talebini hem de bir İngiliz subayının yargılamalar sırasında varlığını kabul

ettiğini ifade ile son bildiride yabancı bir avukatın kabul edilmesi şartını olumlu görmediğini aktardı. Bunun nedeni de askeri mahkeme prosedürlerine yapılan bu müdahalenin Mısır'da örf ve adetlere aykırı başka müdahalelere de yol açacak olması olarak görülmesiydi. Verilen bir tavizin başka tavizleri, onaylanan bir müdahalenin başka müdahaleleri de beraberinde getirmesinden çekiniliyordu. Son olarak Mısır hükümetinin isteğinin hem Hidiv hem de hükümetinin otoritesini halkın gözünde yeniden tehlikeye düşürecek olan İngiliz hükümeti tarafından verilen kararların hükümdarına karşı isyan etmiş ve geçen yıl meydana gelen tüm fenalık ve kötülüklerin sorumluları olan isyancı liderlerin avantajına olmamasıydı. Şerif Paşa ile aynı doğrultuda Hidiv de Malet'e bildirimde bulunarak kendi konumu ile hükümetinin konumunu zedeleyecek kararların yeniden gözden geçirilmesini istedi. Malet'in bu görüşmeleri bildirmesinin ardından 18 Ekim'de Granville tarafından eski kararların geçerli olduğunu ve yargılamanın bu kararlar doğrultusunda yapılması gerektiği bildirildi. Mısır hükümeti bu kararları en azından askeri mahkeme kararını açıkladıktan sonra müdahale edilmemesi koşuluyla kabul etti (Malet, 1909: 469-476). Bu görüşmeler neticesinde Hidiv ve Şerif Paşa yine itirazlarına karşılık bulamamıştı. Neticede 22 Ekim 1882'de Mısır hükümeti imzalanan bir protokolle A. M. Broadley ve arkadaşı Mark Napier'ı Urabi Paşa'nın avukatı olarak tanımak zorunda kaldı (Broadley, 1884: 52).

İngiliz hükümetinin yargılamalar konusunda aldığı kararlar bir anlamda İngiliz basınının önde gelen temsilcilerinin yayınlarından da etkilenmiş olabilir. Mısır'da yaşayan Avrupalıların yayın organlarında Hidiv'e karşı isyan edenlerin idam edilmesi gerektiği bunun dışında verilecek kararların Hidiv otoritesini zedeleyeceği görüşü hakimdi. Mısır'daki Avrupalı muhabirlerde Londra'ya aynı minvalde haberler geçiyorlardı. Fakat Daily News, Pall Mall, Daily Telegraph, Times gibi önde gelen yayın organları İngiliz standartlarında bir yargılamanın sonucunda suçluların cezalandırılması görüşünde birleşmişlerdi. Urabi Paşa hırslarının peşinden gitmiş olabilirdi fakat dinlenmeli ve adil yargılanma sonucunda ceza almalıydı. Bu noktada Blunt'un Times editörlerini etkilediği söylenebilir (Galbraith, 1979: 278). Özellikle de yabancı avukatların davaya müdahil olmaları sonucunda yaşanan gelişmeler Avrupa kamuoyunu Urabi lehine çevirmeye başladı. Avukatlar Urabi Paşa ile görüştiklerinde Hidiv'in tütüncü başı olan İbrahim Ağa'nın koğuşuna gelerek hakaretler edip ona şiddet uyguladığı ve onu tehdit ettiği bilgisine sahip oldular (Broadley, 1884: 62-67). Bu durumu hemen Wilson ile görüştüler ve aynı zamanda Times'a bu konu ile ilgili bir haber gönderdiler. Times ve diğer basın organlarında suçlulara kötü muamele haberleri İngiliz kamuoyunda Urabi lehine hareketlenmeye neden oldu. Bunun sonucu olarak da Mısır hükümetine yapılan uyarılar neticesinde mahkeme başkanı imzalı emri olmadıkça mahkumların koğuşlarına kimsenin alınmamasını istedi (Galbraith, 1979: 280). Kısacası zaman Urabi Paşa ve arkadaşlarının lehine işliyordu.

Suçluların cezalandırılması için Mısır hükümeti tarafından Kahire, İskenderiye ve Tanta'da özel soruşturma komisyonları Eylül 1882'de kurulmuştu. Soruşturma komisyonlarının iş yükü fazla olmasına rağmen tüm dikkatler Urabi Paşa ve arkadaşları Mahmud Sami Barudi, Ali Fehmi, Abdel Al, Toulba Paşa, Mahmud Fehmi ve Yakup Sami'nin soruşturmalara verildi. Kahire'deki soruşturma komisyonu Urabi Paşa için soruşturmasını tamamlayarak 22 Ekim 1882'de hakkındaki suçlamaları Wilson ve avukatlara bildirdi. Soruşturma Komisyonu Urabi Paşa'yı şu suçlarla suçlamıştı:

- 1- 12 Temmuz sabahı savaş kanunlarına aykırı olarak İskenderiye'de beyaz bayrak çekmek, askerlerine geri çekilme emri vermek ve İskenderiye'yi yağmalamak ve yakmak,
- 2- Mısırlıların Hidiv ve hükümetine karşı kışkırtmak ve silahlanmaya teşvik etmek,
- 3- Barış haberine rağmen savaşa devam etmek,
- 4- Mısır topraklarında iç savaş çıkarmak, yağma, yıkım ve katliam yapmak.

Bu suçlamalar Osmanlı Ceza Kanunu'nun 56. ve 57. maddeleri kapsamında değerlendirilerek cezalandırılmaları öngörülmekteydi (Broadley, 1884: 51).

Yargılamalara gözlemci sıfatıyla katılan ve şüana kadar yapılan iş ve işlemlerin adil ve tarafsız yargılama ilkelerine uygun olduğunu bildiren Wilson, soruşturma komisyonun Urabi Paşa ve arkadaşlarına isnat ettiği suçlamaları Londra'ya bildirirken son cümlesinde "*Mevcut kanıtlara göre hiçbir İngiliz askeri mahkemesinin mahkumları... Hidiv'e karşı başarılı bir askeri isyana katılmaktan daha büyük bir suçtan mahkum etmeyeceğine olan inancımı ifade etmeliyim*" şeklinde şimdiye kadar olan genel kanaatini ifade etti (Malet, 1909: 481-482). Wilson suçlamaları destekleyecek kanıt veya delillerin yetersiz olduğunu görmeye başlamıştı.

Urabi Paşa'nın avukatı Broadley bu suçlamalar karşısında ilk olarak İngiliz resmi yayını olan Blue Book (Mavi Kitabı) inceledi. Amacı burada Urabi Paşa'ya karşı isnat edilen suçlamalar hakkında İngiliz resmi görüşünün beyan edildiği belgelere ulaşmaktı. İncelemelerini tamamladığında şu sonuca vardı (Broadley, 1884: 99):

"Doğu'ya giden yolumuzun tehdit edildiğinden söz edilmiyor ve Fransız oportünizminin medeniyet misyonunun İngiliz karşılığı gibi görünen "düzeni yeniden tesis etme" yükümlülüğünden de uzun bir süre söz edilmiyor.

Mısır'daki "askeri operasyonlarımızın" nedenleriyle ilgili olarak Mavi Kitaplardan herhangi bir şey çıkarsa, bunların yalnızca o ülkedeki İngiliz parasal çıkarlarını savunmanın gerekliliğinde var olduğu görülecektir.

Aynı gönülsüz tanıklar, bence, Urabi'nin başını çektiği hareketin Mısırlıların ulusal özlemlerinin gerçek sonucu olduğunu, kamuoyu ile bir halk lideri olarak onun yaptığı işlemler arasında tam bir uyumun var olduğunu, Sultan ve Hidiv'in eylemi göz önüne alındığında ne Urabi'ye ne de arkadaşlarına karşı hiçbir isyan veya vatana ihanet suçlaması adil bir şekilde sürdürülemez olduğunu tarafsız bir kişinin zihnine yeterince açık bir şekilde anlatmalı."

Broadley ilk aşamada İngiliz resmi beyanları ile işgal gerekçeleri arasında bir bağlantı kurmaya çalışsa da bunu dolaylı olarak ifade ettiği gibi Mısır'da bir isyanla karşılaşmadı. İngiliz "parasal çıkarları" uğruna yapılmış bir askeri operasyon gördü ve "isyancıların" halkla birlikte bu operasyonlara karşı durmaya çalıştığı fikrini ortaya koydu. Urabi Paşa'yı ayrıca Mısır'ın idarecisi Hidiv ve hakimi Osmanlı Sultanı'nın aldığı kararları uygulayan biri olarak gördü.

Broadley bu sırada Urabi Paşa ile görüşüyor ve suçlamalara karşı onun savunmasını hazırlama işinde birlikte çalışıyorlardı. Urabi Paşa, Mısır sahnesinde yer almasını sağlayan ilk kişisel askeri protestolarından tutuklanmasına kadar geçen anı Broadley ile paylaştı. Bu görüşmelerde giriştiği tüm işlerin ya kamuoyu talebi ya da Hidiv emriyle olduğunu anlattı (Broadley, 1884: 115-141). Broadley hem kendi hem de Urabi Paşa'nın verdikleri ile bir savunma planı hazırladı.

Broadley ilk olarak Urabi Paşa ve arkadaşlarının yargılanacakları askeri mahkemenin varlığını sorguladı. Kanunlara göre askeri mahkemeler faal ordu hizmetinde bulunanları yargılayabilirdi. Fakat Mısır ordusu Hidiv tarafından 19 Eylül'de lağvedilmişti. Mahkemenin geçerliliği sorgulanmalı fakat bir sonuç elde edilmezse bir başka sorular sorulabilir olduğu kabul edildi. Urabi Paşa İngilizler tarafından esir alınmıştı. İngiltere neye dayanarak Urabi Paşa'yı teslim etti ve İngiltere neden başka bir idare tarafından kendisine karşı suçlu görülen birini yargılıyordu? Ya da Mısır askeri mahkemesi neden Urabi Paşa veya başka birini İngiliz kuvvetlerine zarar verdi diye suçlamalıydı? Urabi Paşa'ya isnat edilen suçlamalar konusunda da Broadley hazırlıklıydı. Beyaz Bayrağın kötüye kullanımı suçlaması Mısır mahkemesinin karar vereceği bir suçlama değildi. Çünkü İslam fıkıhçıları savaşta hileyi mübah görmüşlerdi. Urabi Paşa ülkesini savunmak adına böyle bir harekette bulunsa bile buna Mısır mahkemesi değil İngiliz mahkemesi karar vermeliydi. General Wolseley İskenderiye'ye çıktıktan sonra yayınladığı el kitabında beyaz bayrağın zaman kazanmak için kullanılabileceğini söylememiş miydi? Dolayısıyla bu suçlama yersiz, haksız ve kasıtlı olarak değerlendirildi. İskenderiye'nin yakılması, yıkılması ve katliam yapılması ile ilgili mahkemeye kanıt sunulamıyordu. Bu suçlama kanıtsız olduğu gibi tarihte şehirlerin düşman eline geçmemesi için yakılması ve yıkılmasına dair örnekler çoktu. Son olarak Mısırlıları isyana teşvik etmek, savaşa devam etmek, iç savaş çıkarmak ve Mısır'ı yıkıma sürüklemek suçlamaları değerlendirildi. Bu suçlamalara karşı yapılan savunma özetle Osmanlı Sultanı Mısır'ın hâkimi, Hidiv de onun yasal temsilcisiydi. Hidiv ve Sultan'ın temsilcisi Derviş Paşa savaşa karar vermiş ve Urabi Paşa da bunu uygulamıştı. Hidiv kısa zaman sonra İngilizler ile birlikte olmuş ve savaşı sona erdirmeyi emretmişti. Fakat artık emirleri geçersiz sayılırdı çünkü esaret altında bir liderdi. Bunun yanında Kahire'deki Ulusal Konsey Urabi Paşa'yı ülkenin savunması için görevlendirmişti. Dolayısıyla Urabi Paşa emirleri uygulayan bir kişiydi (Broadley, 1884: 294-299). Netice de Urabi Paşa'yı suçladıkları suçların

hiçbirinde komisyon yeterli kanıtı ortaya koyamadığı gibi Urabi Paşa'nın resmî evrakları arasında yabancıların can ve mal güvenliğinin sağlanmasına dolayısıyla da huzur ortamının devamını sağlamaya çalıştığına dair kanıtlar vardı. Ayrıca Broadley güçlü bir savunma hazırlamıştı.

İngiltere, Mısır'a askeri müdahale de bulunmuş fakat kabine ne yapacağı konusunda hala tam olarak karar vermiş değildi. Konuşulan ilk şey bir an önce Mısır'dan İngiliz birliklerinin tahliyesiydi. Fakat bu nasıl, ne şekilde ve ne zaman olmalıydı. Bu konuda kabineye yardımcı olması için İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Dufferin 31 Ekim 1882'de Mısır'a gitmesi talimatı verildi. Talimatlarından bir tanesi de öncelikle olarak çıkmaza girmesi muhtemel görünen Mısır'daki mahkemenin sona erdirilmesiydi. 4 Kasım'da Londra kabinesi Mısır'dan gelen haberler üzerine Urabi Paşa ve arkadaşlarının Seylan'a sürülmesine karar verdi. Fakat kararını açıklamadı çünkü Mısır'dan bu sırada uzlaşma ihtimalinin kuvvetlendiği haberleri geldi. Mahkeme suçlamaları kanıtlamada yetersiz kaldığı gibi deliller de Urabi Paşa'nın lehineydi. 7 Kasım'da Lord Dufferin Kahire'ye vardığında İngilizlerin ahlakî baskıları da zirveye ulaşmış oldu. Urabi Paşa'nın avukatları 11 Kasım'da bir araya gelen Dufferin ile görüşerek şimdiye kadar varılan süreç anlatıldı. Lord Dufferin avukatların mahkeme sürecini uzatacakları hatta Sultan ve Hidiv'i de suçlayacakları izlenimini edindi. Charles Wilson'da İskenderiye'yle ilgili suçlamaların kanıtsız kaldığını bildirdi. Nihayetinde Lord Dufferin mahkemenin ne kadar erken sonuçlanırsa o kadar iyi olacağını ve isyan dışındaki suçlamaların geri çekilip önce idam cezası verilmesini ardında da Hidiv'in bu cezayı sürgüne çevirmesini tavsiye etti. Durum değerlendirmesi yapan Londra kabinesi Lord Dufferin'e sürgün cezası konusunda Mısır hükümetinin ikna edilmesi talimatı verildi (Galbraith, 1979: 284-285). Hem Mısır hükümeti hem de Broadley ile yapılan görüşmeler neticesinde bir uzlaşmaya varılması Lord Dufferin tarafından sağlandı. Davanın seyri hakkında bilgi sahibi olan Lord Dufferin, İçişleri Bakanı Riyaz Paşa'ya delillerin Urabi Paşa'nın idam cezası almasını gerektirmeyecek konumda olduğundan böyle bir cezaya razı olunamayacağını bildirdi (Broadley, 1884: 308-309). Lord Dufferin'in bu bildiriminden hemen sonra Riyaz Paşa sağlık sorunlarını bahane ile görevinden istifa etti. Fakat istifasının asıl nedeni Urabi Paşa ve arkadaşlarının idam cezası almayacak olmalarıydı (BOA, Y. EE. 122-5, Sayfa No: 112b; Dicey, 1902: 314).

Bu sırada uzlaşmanın nasıl olması gerektiği konusu gündeme geldi. Varılacak uzlaşmadan önce dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardı. Bunlardan ilki Urabi Paşa ve arkadaşlarına verilecek ceza basit bir sürgün cezasından fazlası olmamalıydı. İkincisi bunların isyancı olarak suçlanmaları sağlanmalıydı. Üçüncüsü Hidiv otoritesi zarar görmemeliydi (Broadley, 1884: 310). Urabi Paşa ve arkadaşlarının isyancı olarak suçlanmamaları halinde İngiltere hükümetinin böyle bir kararı kabul etmesi beklenemezdi. Ayrıca Hidiv otoritesinin de zarar görmemesi yine İngiltere

için önemliydi. Çünkü her iki konu İngiltere'nin Mısır'a askerî müdahalesinin temel gerekçesiydi.

Uzlaşma şu şekilde sağlandı; Urabi Paşa ve arkadaşlarının Hidiv otoritesine karşı “*basit*” isyan suçundan suçlanmasına ve mahkumların da bu suçlamayı kabul etmesine, mahkemenin suçlular hakkında idam cezası vermesine ve hemen ardından da idam cezasının Mısır dışında sürgün cezasına çevrilmesine, suçluların rütbelerinin ve mallarının geri alınmasına fakat eşlerinin mülklerine dokunulmamasına karar verildi. Uzlaşma üzerine 5 Aralık 1882'de Urabi Paşa, 7 Aralık'ta Mahmud Sami Barudi, Ali Fehmi, Abdel Al ve Tolba Paşa, 10 Aralık'ta da Mahmud Fehmi ve Urabi'nin bakan yardımcısı olan Yakup Sami hakkında kararlar verildi (Broadley, 1884: 315, 341-345; BOA, Y. EE. 122-5, Sayfa No: 111-112). Daha sonra sürgün yeri olarak önceden kabul edildiği şekliyle Seylan (Sri Lanka) adası ilan edilerek 26 Aralık'ta Urabi Paşa ve arkadaşları sürgün mahalline gitmek üzere Kahire'den yola çıkarıldı (Görgün, 2012: 168)³. Urabi Paşa ve arkadaşlarının aldığı cezalar diğer siyasî tutuklular için örnek oldu. Mısır genelinde siyasî mahkûmların çoğuna Mısır içinde sürgün veya kefaletle serbest kalma cezaları verildi (Royle, 1900: 208).

Sonuç

Urabi Paşa ve arkadaşlarının mahkemesi esasında İngiltere kabinesinin Mısır'ı işgal etmesi nedeniyle içinde bulunduğu karışıklığın bir göstergesi oldu. Kabine üyeleri Mısır'ı işgal gerekçesi olan isyanın ele başlarına ne olacağı konusunda kararsız kalmışlardı. Karar alma konusundaki bu gecikme İngiliz kamuoyunun Urabi Paşa lehine güçlenmesi ile sonuçlandı. Bu duruma şüphesiz ki Blunt'un ani adımı ve Broadley gibi zeki ve güçlü bir avukatın davaya müdahil olması neden oldu.

Hidiv ise tahtını İngilizlere borçluordu. Bu nedenle onların kararına saygı duymaktan öte başka bir adım atamadı.

Hidiv ve hükümetinin otoritesi yeniden tesis etmeye çalışılırken bu otoriteye ilk darbe İngilizler tarafından Urabi Paşa'nın mahkemesi ile vuruldu. Mısır'ın elindeki suçluları istediği gibi cezalandıramayacak olması kararını Mısır yargılama prosedürlerinin göz ardı edilmesi izledi. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanında bulunan Mısır'da Osmanlı hakimiyetine İngiliz müdahalesi olarak değerlendirilebilir. Başbakan Şerif Paşa'nın Malet'e taviz tavizi darbe darbeyi izler, Mısır örf ve adetleri zarar görür minvalindeki sözlerle ifade ettiği korkuları çok geçmeden Mısır'da İngilizler eliyle bir geleneğe dönüştürülecekti. Mısır'ı askeri işgalinde bulunduran İngilizler bu mahkeme ile ortaya koydukları müdahale etme ve yönlendirme veya İngiliz resmi beyanına göre Mısır'a rehberlik etme misyonu (Özçelik, 2021: 138-142) zamanla Lord Cromer tarafından “*İngiliz başlar Mısırlı eller*” politikasına çevrilecekti.

3 Urabi Paşa, Hidiv II. Abbas Hilmi'nin 11 Haziran 1901'de kendisini affetmesinden sonra ailesiyle beraber Kahire'ye döndü, mal varlığı ve özlük hakları iade edildi. Bundan sonraki hayatında siyasete karışmadan yaşadı 21 Eylül 1911'de Kahire'de vefat etti.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HR. SYS. 962-2.

Y. EE. 122-6.

Y. EE. 122-5.

Y. EE. d. 1184.

Y. PRK. BŞK. 6-76.

Telif ve Tetkik Eserler

Royle, C. (1900). *The Egyptian Campaigns 1882 to 1885*. Londra: Hurst and Blackett.

Harison, R. T. (1987). *Road to Suez Gladstone and The Egyptian Crisis of 1882*. Doktora Tezi. ABD: University of Southern California.

Blunt, W. S. (1922). *Secret History of the English Occupation of Egypt*. New York: Alfred A Knopf.

Broadley, A. M. (1884). *How We Defended Arabi And His Friends*. Londra: Chapman and Hall.

Atkins, R. A. (1968). *British Policy Toward Egypt 1876 to 1882*. Doktora Tezi. Berkeley: University of California.

Galbraith, J. S. (1979). "The Trial of Arabi Pasha", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 7(3). syf. 274-292.

Dacey, E. (1902). *The Story of The Khedivate*. Londra: Rivingtons.

Sanderson, B. (1909). *Egypt, 1879-1883*, Londra: John Murray.

Malet, E. (1909). *Egypt 1879-1883*, Londra: John Murray.

Colvin, A. (1906). *The Making of Modern Egypt*, Londra: Seeley.

Görgün, H. (2012). "Urâbî Paşa", *TDV İ. A.* 42. syf. 167-169

Özçelik, F. (2021). *İngiliz İşgalinden Lozan'a Mısır (1882-1923)*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE AMASYA'DAKİ ERMENİ OLAYLARI HAKKINDA BİR İNCELEME

Özer ÖZOCAK¹

Giriş

Ermeniler, Osmanlı topraklarında asırlarca huzur ve refah içerisinde yaşadılar. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türklerle Ermeniler arasında oldukça iyi ilişkiler söz konusuydu. Osmanlı Devleti, Ermenileri '*millet-i sadıka* (true nation)' olarak adlandırmaktaydı (Kılıç, 2017: 13). Osmanlı Devleti'nin başşehrinde ve saraya yakın olan İstanbul'daki Ermenilerin refahlarını göstermek için şehirdeki durumlarından bahsetmek yararlı olacaktır. Bu noktada Blancard göre, 5000 Ermeni ailesinin 3000'ini büyük bir nüfuza sahipken 1800 Rum ailesinin yalnızca 800'ünün zengin sayılabileceğini kaydetmektedir (Jamgoçyan, 2013: 32). Ermenilerin özellikle de sarraflıkla İstanbul'da kazandıkları gücün en önemli göstergelerinden biri Serpos isimli bir Ermeni'nin deyimlere konu olmasıdır. İstanbullular, '*Kârûn kadar zengin*' deyimini '*Serpos kadar zengin*'e dönüştürmüşler ve kendilerinden birisi borç istediğinde borcu isteyenleri '*Ben Serpos Amira değilim*' diyerek savuşturmuşlardır (Jamgoçyan, 2013: 34).

Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde de Ermenilerin ekonomik durumları Müslüman ahalیه nazaran oldukça iyiydi ve Osmanlı topraklarının önemli bir kısmında Ermeniler yaşamaktaydı. Amasya Sancağı da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendi. 1878 yılında Sivas, Amasya, Şebinkarahisar ve Tokat'ta toplam 344.149 kişi yaşamakta olup bunlardan 292.644'ü Müslüman ve 51.505'i Ermeni idi (Şahin, 2007: 53). 1895 yılında Amasya merkezinde, 37.170 İslam ve 6.164 Ermeni yaşamaktaydı. Amasya livası sınırlarında toplamda 179.746 Müslüman, 50.525 Ermeni yaşam sürmekteydi (COA, Y. A. HUS, Dosya No: 318, Gömlek No: 61, Tarih: H. 04.08.1312 (31.01.1895)). Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar Anadolu topraklarında huzur içinde yaşadılar. Osmanlı

1 Dr., Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozer.ozocak@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0129-7937.

Devleti'nin oldukça zorlu yıllarından olan 1897 yılında Sivas, Karahisar-ı Şarki bağlı köyler ile Bayburt'taki ihtiyaç sahiplerine, kuraklık ve iğtişaştan etkilenen Ermeni çiftçilere İane Komisyonu'nca yardım toplanarak güvenilir kimselerden oluşturulan bir komisyon eliyle yardım yapılması gündeme geldi. Sivas Valisi Hilmi'nin bildirdiğine göre farklı tarihlerdeki telgrafnameler uyarınca Karahisar-ı Şarki'ye bağlı yerlere 6.800 ve Koçgiri sakinlerine üç bin kıyye hinta (buğday) ve iki bin kıyye sair tohumluk verildi. 12 Mayıs sene 311 tarihli telgrafname uyarınca Amasya ve Tokat sancaklarıyla Erbaa kazasında yaşamakta olan ihtiyaç sahiplerine 7.000 kuruş zahire kefalet ile verildi. İğtişaştan dolayı muhtaç olanların büyüklerine 300 ve küçüklerine 200 dirhem verilmesi kararlaştırıldı (COA, DH.TMIK.M., Dosya No: 60, Gömlek No: 51, Tarih: H. 20.05.1316 (06.10.1898)).

Osmanlı Devleti'nin Ermeni vatandaşlarına tarımsal üretim sürecinde yaşadıkları zor durumdan ötürü destek vermeye çalıştığı sıralarda hakimiyeti altında bulunan yerlerde Ermeni isyanları birbiri ardınca patlak vermeye başladı. Bağımsız bir Ermeni devleti kurulması hedefiyle hareket eden Ermeni örgütleri, Amasya'nın da aralarında yer aldığı pek çok yerde istenmeyen hadiselerin yaşanmasına neden oldular. Amasya ve civarındaki Ermeni isyanlarının hazırlık safhasında, sırasında ve propaganda süreçlerinde Merzifon'daki Amerikan Koleji, en önemli merkezlerden oldu (Shaw, 2021: 3; Alan, 2002: 342; Alan, 2007: 464-475). Bu süreç boyunca yaşananlar, Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin büyük bir yıkıma uğramasına ve I. Dünya Savaşı'nda zorunlu tehcir kararının alınmasına yol açtı (Şimşir, 2009: 87). Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit eden Ermeni olaylarının yol açtığı Tehcir hadisesi ile Yahudiler gibi göçe yatkın olan Ermenilerin dünyanın farklı ülkelerine dağılma süreçleri hız kazandı (Bashanov, 2019: 65). Amasya'daki Ermeniler de farklı tarihlerde göç ettiler. Bu göçlerin gerçekleştiği yıllardan biri 1895 yılıdır. 'Serseri makulesinden' olarak tanımlanan Gümüşhacıköyden iki Ermeni arazilerini satarak Rusya'ya göç ettiler. Merzifon kazasından 1890'dan 1900 sonunu kadar yalnız pasaportlu olmak kaydıyla altı kişi göç etti. Amasya merkezden ise, 1892 yılı sonuna kadar aralarında ev ve araziye sahip olmayan ve ticaret yapmak için biri pasaportsuz 29 erkek ve 8 kadının da yer aldığı 94 kişi Rusya'ya göç ederek henüz dönüş yapmadılar (COA, Y. PRK. ZB, Dosya No: 10, Gömlek No: 112, Tarih: H. 28.06.1310 (17.01.1893)). Amasya'dan Amerika kıtasına da göçler gerçekleşti. Amerika'ya göç eden Osmanlı vatandaşı Ermenilerden Serkis Bardikyan'ın çocukları Garabet ve Vistar'ın Amerika'ya gitmelerine izin vermesi için Osmanlı Devleti'ne başvuru yaptılar (COA, DH. TMIK. M, Dosya No: 72, Gömlek No: 47, Tarih: H. 26.02.1317 (06.07.1899)).

Tehcir hadisesine değin farklı tarihlerde göçler yapan Ermeniler, diaspora milletlerinden oldular. Bu çalışmada Ermenilerin Osmanlı topraklarından büyük oranda göç etmelerine ve bireysel nitelikteki göçlerinin Tehcir olayı ile kitlesel bir göçe dönüşmesine neden olan Ermeni olayları hakkında bilgi verilecektir. Ermeni olaylarına ilişkin genel bir bilgilendirmenin ardından meselenin daha iyi anlaşılması

için süreç Amasya’da yaşananlara indirgenecektir. Böylece Ermeni olaylarının gelişimi ve olaylar sırasında yaşananlar Osmanlı Devleti’nin önemli şehirlerden biri olan Amasya şehri örneği ile ortaya konulacaktır.

Osmanlı Topraklarında Ermeni Olaylarının Çıkması

XIX. yüzyıla değin Osmanlı sınırlarında farklı dil ve dine mensup pek çok millet barış içinde bir arada yaşadılar. Bu sırada Osmanlı Devleti, başta Fransız İhtilali olmak üzere çok sayıda gelişme ile eski gücünden uzaklaştı ve imparatorluğun unsurlarının hayatlarında köklü değişiklikler yaşanmaya başlandı. Ermeniler de Avrupa merkezli gelişmelerden etkilenen milletlerden oldular. İngiliz, Fransız ve Rusların öncülük ettiği Batılı güçler, Şark meselesi adını verdikleri Osmanlı Devleti’nin ortadan kaldırılması ve topraklarının paylaşılması isteklerinin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti’nin çokuluslu yapısından faydalanma yoluna gittiler (Tekinoğlu, 2007: 70). Osmanlı topraklarından daha fazla toprak alabilme kaygısı ile farklı kimlikler üzerinde misyonerlik faaliyetlerine giriştiler (Kılıç, 2017: 128). I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile müttefik olarak savaşan Almanlar dahi misyonerlik faaliyetlerinde yer aldılar (Belge, 2018: 49-75). Bu devletlerden her biri Osmanlı vatandaşlarında milliyetçilik bilinci uyandırma yarışına girerek kendilerine yakınlaştırebildikleri unsurlarla Osmanlı Devleti’nden hak taleplerinde bulundular. Ermeniler de milliyetçilik bilinci kazandırılarak Batılıların kendi talepleri için kullanma yoluna gittikleri unsurların arasında yer aldılar.

Ermeniler, Batılıların Osmanlı topraklarından daha fazla pay edinme yarışları esnasında Taşnak ve Hınçak gibi örgütlü yapılarla süreç sonunda milletleri için bir devlet kurma idealini benimsediler. Ermeniler için bir devlet inşa etme kaygısı ile harekete geçen Ermeni komitacıları, Ermenileri kendi oluşumlarının birer parçası haline getirmek için çabalayarak organizasyonlarını hızla genişletmeye çalıştılar. Osmanlı vatandaşlarının aralarındaki ayrılıkları artırarak emellerine ulaşmak istediler (Sertçelik, 2017: 84). Komitacıların çabalarının da sonucu olarak 1895 yılına gelindiğinde Ermenilerin çoğu komitacıları kurtarıcı olarak yüceltmekle kalmayıp bir taraftan da onlardan korkmaktan geri durmadılar. Henüz 1895 ve 1896 yıllarında Ermeni komitacılar, Müslüman ahali ile Ermeniler arasında ıslahatlarla giderilemeyecek ayrılıklara yol açtılar (Karabekir, 2020: 20). Bu durum Ermeni isyancıların hazırlıklarını, I. Dünya Savaşı’ndan çok önce yaptıklarını ve hayli mesafe kat ettiklerini göstermektedir. Belirtilen dönemde Osmanlı topraklarının farklı yerlerinde birbiriyle eş zamanlı olarak çok sayıda kanlı isyan hadisesi yaşandı. Ermeni komitacılar, Müslüman ahalinin çok sayıda can kaybı yaşadığı hadiseler sırasında Osmanlı Devleti’nin zayıflamasına ve Batılıların yaşanan olayları bahane ederek Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale etmesine neden oldular. Batılıların mevcut tutumlarından istifade ederek büyük ölçüde güvence altında olan silah depolarına sahip oldular. İsyancıların silahlarının bulunması için ev ev arama yapmak gerekirken Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durum itibarıyla

bunu yapmakta pek kolay değildi. Devlet otoritesini kökünden sarsan bu süreçte, 1908 yılında Van'da komitacıların Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak üzere istif ettikleri 2.000 silah bulundu. Bu gelişme, Ermeni komitacılar için silah depoları inşa edilecek derecede elverişli bir ortamın olduğunun göstergesidir. Van'da ele geçirilen silah deposu üzerine Avrupalı konsoloslara bile şehirde silah araması yapılmasını haklı buldular. Çünkü bu denli 'açık delil' olmaksızın Osmanlı topraklarında yapılan aramalar Ermenilerin taciz edilmesi gibi yorumlanarak tavır sergiliyorlardı (McCarthy, 2019: 135).

Ermeni komitacıların büyük bir serbestlik içerisinde hareket etmesini daha iyi anlamak için Rusların Ermeni meselesine etkilerinden kısaca bahsetmekte fayda vardır. Ermeniler, Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgalinin ardından burada yaşamakta olan Müslüman halkın sürüleceğine inanıyorlardı (İlter, 2005: 43). I. Dünya Savaşı öncesinde, Ermenilerin önemli bir kısmında Rusların himayesi ve destekleri ile kendi devletlerini inşa edecekleri düşüncesi hakimdi. 1914 kışı ve 1915 yılının ilk aylarında, Taşnakların da aralarında yer aldıkları Rusya Ermenileri arasında büyük bir heyecan duygusu vardı (Kaçaznuni, 2020: 34). Ermeniler, Rus Çarı'nın Rus Genel Valisi'nin ve Rus Çarı'na bir mektup yazarak Ermeniler için destek talebinde bulunan Katolikos Kevork'un (1911-1930) telkinleriyle dünya savaşı öncesinde faaliyetlerine hız kazandırdılar. Bournatian'a göre Transkafkasya'daki Ermenilerin %10'unu oluşturan 150.000 Ermeni Rus ordusuna katılarak Ermeni birlikleri oluşturuldu. Birkaç ay sonra Avrupa, Rusya ve Birleşik Devletler'den gelenlerden üç birlik daha kuruldu (Bournatian, 2011: 242). Ermeni komitacılarının Ruslarla ittifakı, en bariz biçimde Van'ın işgali sırasında görüldü (Kılıç, 2017:158). Diğer taraftan Bitlis'te bulunan Rus Konsolosu, 3 Aralık 1910'da yazdığı bir raporda komitacıların faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu raporda, Bitlis Vilayeti'ndeki Taşnak Komitesi üyelerinin pek çoğunu köylerde toprak altında sakladıkları Gras, Berdan, Martini ve Kramnowka türünden 700-800 tüfengi meydana çıkardığına değinilmektedir (İlter, 2005: 42).

Rusların ve diğer Avrupalı devletlerin desteğini alan kendi devletlerini kurmak isteyen Ermeni komitacıları için I. Dünya Savaşı büyük bir fırsat olarak görüldü. Ermeni komitacılarına göre, 'İhtilali gerçekleştirmek için en elverişli zaman, Türkiye'nin savaşa girdiği dönem olacaktır' (Şimşir, 2009: 86). Bu kapsamda 1915 yılında Pro Armenia adlı gazeteye göre, Osmanlı topraklarının haricinden 15.000 silahlı Ermeni'ni Çukurova'ya gelerek mücadeleye giriştiler (Sertçelik, 2017:186). Ermenilerin Osmanlı sınırlarında faaliyet gösterdikleri ve örgütlü halde hareket ettikleri yerlerden biri de Amasya Sancağı oldu.

Ermenilerin Amasya'da Örgütlü Hareket Etmeye Başlaması

Amasya, Avrupalı devletlerin desteklerini alarak Ermeni devleti inşa edilmesi için çaba sarf eden Ermeni isyancıların varlık gösterdikleri yerlendendi. Osmanlı Devleti'ndeki azınlık unsurlara milliyetçilik duyguları aşıl原因 ve kışkırtmaya

çalışan misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun yürütüldüğü yerlerden olan Merzifon'daki Amerikan Koleji varlığı Amasya'da önemli olayların yaşanmasına sebebiyet verdi (Kolbaşı, 2014: 161-186). Ermeni isyancıları, Amasya sınırlarında farklı yerlerde örgütlendiler. Amasyalı Ermenilerin sancak dahilinde örgütlenişleri, Ermeni ihtilal hareketinin bir parçası olarak aynı dönemde gerçekleşti. Bu kapsamda Osmanlı arşiv belgelerinden birine göre, Gemerek gibi Sivas Vilayetine bağlı nahiyelerin yanı sıra Sivas'ın merkezinde, Amasya'da, Merzifon'da ve Kayseri Mutasarrıflığı'na bağlı Tomarza'da birer Ermeni ihtilal merkezi kurdular. Merzifon'dan Artin, Çat Karyesi'nden Bedros ve Gemerek Nahiyesi'nden Agop adlı kişilerin başında buldukları çetecilerin beş batman barut, beş batman kurşun ve cemiyet mensuplarının birer tüfengi vardı ve diğer yerlerdeki Ermeni çetecilerde silah satın almakla meşguldüler (COA, Y. PRK. ZB, Dosya No: 10, Gömlek No: 112, Tarih: H. 28.06.1310 (17.01.1893)). Bunlardan Amasyalı Ermeni çeteciler, sancak sınırlarında örgütlü hareket etmeye başladıkları ilk dönemlerden itibaren diğer yerlerde olan Ermenilerle irtibat kurdular. Kastamonulu Sazak Sintarusyan'ın evinde ve iş yerinde yapılan aramalarda Amasyalı Ermenilerden Giceyan ve Merzifonlu Karakin Kıraçan ile haberleştiğine dair evraklar ele geçirildi (COA, DH. TMIK. M, Dosya No: 18, Gömlek No: 22, Tarih: H. 03.05.1314 (10.10.1896)). Amasya ve Merzifon'daki Ermeni ihtilalcileri, zaman zaman ihtilal merkezlerini Tokat ve Sivas'a aktararak faaliyetlerini sürdürdüler (COA, Y. PRK. BŞK, Dosya No: 35, Gömlek No: 46, Tarih: H. 29.08.1311 (07.03.1894)).

Amasyalı Ermeniler, örgütlü olarak hareket ederek ve gerekli gördüklerinde merkezlerini de taşıyarak çok sayıda hadisenin yaşanmasına neden oldular. Ermeni isyancıları, faaliyet gösterdikleri her yerde amaçlarını gerçekleştirmek için Avrupalıların müdahale etmelerini sağlayacak uygun zemini hazırlamaya da çalıştılar. Amasya Valisi Mahir imzasını taşıyan belgeye göre, Avrupa'nın Ermeni olaylarına dikkat çekme girişimleri kapsamında Amasya'daki Meryem Ana Kilisesi'nin ve şehir sakinlerinden Nişan Kazancıyan'ın evinin kundaklanması hadisesi de gerçekleşti. Meryem Ana Kilisesi'nin kapısına çalı çırpı konularak kundaklama yapılmasına karşın binanın kargir olmasından dolayı yangın yayılmadı. Aynı gece şehir sakinlerinden Dikran'ın Sığır Pazarı adlı çarşıdaki dükkânı paçavralar ve hasır parçaları yakılarak kundaklandı. Her iki kundaklama girişiminde bulunan kişiler yakalanamadı. Olayların gerisinde yatan asıl sebep, Avrupalı müfettişlerin dikkatlerini Ermenilerin üzerine çekmekti (COA, DH.EUM.EMN., Dosya No: 116, Gömlek No: 34, Gömlek No: 47, Tarih: H. 25.08.1332 (19.07.1914)).

Ermeni olaylarının yoğunluğunun git gide artmakta olduğu 1895 yılında bir arşiv belgesinde, Amasya'daki Ermeni gençlerinden bazılarının genel asayiş ve toplumsal huzuru bozacak şekilde bir araya geldiklerine değinildi. İstihbarı bilgiye göre elli Ermeni kadın bölgede faaliyet gösteren yüz kişiyi aşan Ermeni isyancıları için yardım toplamakta ve barınmalarına imkân sunmakta olup Ermeni çeteciler, yaklaşık 700 öğrencinin olduğu '*makarr-ı ulema*' olan Amasya'da huzursuzluğu

artırmak için bölgedeki alimlerin evlerinin kapısına İslam dinini kötöleyen ifadelerin yer aldığı bildiriler astılar. Amasya'nın Müslüman ahalisini kışkırtmaya yönelik adımlarıyla Müslümanlarla Hristiyanları karşı karşıya getirerek meydana gelebilecek olayların ardından Avrupalıların bölgeye dikkatlerinin çekilmesi ve müdahalelerin gerçekleştirilmesi hedeflendi. Müslümanlara nazaran sayıca az olan Amasya Ermenileri ile Amasya sakini Müslümanlar arasında yaşanacak kötü olayların önünü almak ve olası bir dış müdahaleye fırsat vermemek için gerekli tedbirlerin alınmasının üzerinde duruldu. İngilizlere de bilgi verilerek Amasya'da yaşananlar hakkında doğrudan devlet eliyle bilgilendirme yapılması yoluna gidildi. Gecenin karanlığından yararlanarak bildiri asanlardan bir-ikisi ölü ve birkaçı da yaralı olarak ele geçirildi (COA, İ.HUS, Dosya No: 34, Gömlek No: 124, Tarih: H. 03.08.1312 (30.01.1895)). Amasya'daki Ermeni çeteleri çıkardıkları benzer hadiselerle örgütlü hale gelirken çeşitli zamanlarda dağıttıkları bildirilerle görünürlüklerini artırma yoluna da gittiler. Dağıttıkları bildirilerle aldıkları destekleri artırmaya ve çıkardıkları hadiselerin daha geniş bir etkiye sahip olmasına gayret ettiler. Bu bağlamda Sivas Valisi Halil imzalı 1895 tarihli belgede, bazı Ermeni ve Protestan hanelerine ihtilalciler imzasıyla atılan Ermenice bildiride, Ermeniler için bağımsızlık ilanının zamanın geldiği yazıldı. Bu bildiri ile Ermeni isyancılarına destek olmayan bazı Ermenileri de tehdit ettiler (COA, Y. PRK. UM, Dosya No: 31, Gömlek No: 51, Tarih: H. 30.07.1312 (27.01.1895)).

Amasya'daki Ermeni çetelerinin örgütlenme süreçlerinde sadece Ermeniler değil Amasyalı Müslümanlar da bildirilerin muhataplarıydı. Dahiliye Müsteşarı Hamid Refik'in imzasını taşıyan belgede, Sivas Vilayeti'nden bildirildiğine göre, yine bir gece karanlığında Müslüman alimlerden ve ahaliden bazılarının evlerine bildiriler atıldığı ve bildirileri atan kişilerin yakalandığı ifade edildi. Atılan bildirilerde, Ermenilerin amaçlarının bir hükümet oluşturmak olmadığını ve memurların halka yönelik kötü muamelede bulduklarını ilettiler. Amasyalı Müslümanların Ermeni hareketinin bir hükümet oluşturmaya yönelik olarak algılamalarıyla memurlara destek verdiklerini bildirerek amaçlarına binaen Müslüman halkı da kendilerine destek vermeye çağırdılar (COA, Y. PRK. DH, Dosya No: 6, Gömlek No: 87, Tarih: H. 11.02.1311 (07.05.1894)). Ermeni ihtilalcilerin Amasyalı Müslümanları kazanmaya yönelik girişimleri, yaklaşık bir sene sonra başka bir bildiriye de yansdı. '*İslam biraderler*' şeklindeki bir hitap ile hedef kitlesine çağrıda bulunulan bildiriye '*Medeniyetli şehirde*' şeklinde başlayan bir giriş yapıldı. Bildiriye göre, bütün insanlar özgürlüğü ve hakkaniyetli bir yaklaşımı hak etmektedir. Avrupalıların medeni ve hür bireyleri ile kazandığı başarılarla rağmen Osmanlı vatandaşları Avrupalıların karşısında harap haldedir. Bu gerçeğin ve mevcut durumun sürmesi ile gelecekte ortaya çıkacak kötü manzaraların ifade edilmesi bir vatandaşlık görevidir. Sadece vatandaştan vergi alan hükümet mevcut sorunların giderilmesi için gerekli ıslahatlarda bulunmayarak halkın hızla daha çok fakirleşmesine ve malları ile rekabet edilemeyecek bir ortama yol açarak Avrupalıların sömürgelerine

imkân vermektedir. Ermeni ihtilalciler bildirimleri ile Müslümanların uyumakta olduklarını ‘*uykudan uyanınız ve düşününüz*’ şeklinde dile getirerek ihtilallerini ileri götürme yönündeki fikirleri ile başarılı olacaklarına dair inançlarını da duyurdular. Bildirimlerini ‘*bizim feryatlarımızı işittiğiniz ol vakit siz de faide bulursunuz*’ cümlesiyle sonlandırdılar (COA, Y. PRK. ASK, Dosya No: 103, Gömlek No: 73, Tarih: H. 20.09.1312 (17.03.1895)).

Ermeni ihtilalcilerin Amasyalı Müslüman ahalinin destek vermelerini amaçlayan bildiriyle yetinmedikleri de belgeleri yansıdı. 1311 tarihli belgeye göre, Amasya civarındaki Ermeni olayları sırasında öne çıkan Ermeni çetecilerden Artin Tomayan, Kürt ve Kızılbaşların yanı sıra aralarında Amasyalı Hoca Emin Efendi’nin de bulunduğu pek çok kimsenin Ermeni fesatçılara destek vermekte olduğu yönünde propagandası da iddia edildi. Müslümanların da Ermeni çetecilere destek vermekte olduğuna dair söylentiye karşı Sivas Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen raporda Tomayan’ın ifadesinin teyit edilmediği gibi Amasyalı Müslümanların Osmanlı padişahına bağlılıklarının altı çizildi (COA, Y. PRK. DH, Dosya No: 7, Gömlek No: 48, Tarih: H. 05.10.1311 (11.04.1894)).

Amasya’daki Ermeni Olayları

Ermeni komitacıları, Osmanlı Devleti’nin son döneminde örgütlü bir halde çete faaliyeti yürüterek Amasya sınırlarında terörize olayların yaşanmasına neden oldular (Genç, 2021: 219-258). Hadiseler ağırlıklı olarak komita reislerinin isimlerini ön plana çıkardı. Bu isimlerin başında Kiremitçioğlu Nişan gelmektedir. Kiremitçioğlu Nişan, ‘*Amasya’da müstakil Ermeni cemiyet-i fesadiyesine mensup efkâr-ı muzırca icrasına vasıta olan fedai-i eşkıya sergerdelerinden*’ biri olarak tarif edilmektedir. Kiremitçioğlu Nişan, Amasya’daki çete faaliyetleri esnasında öldürülen Gülyan Agop’un da aralarında yer aldığı Artin Sıçanyan, Setrak ve biraderi Misak, Martiyos oğlu Agop, Yağmur oğlu Margos ve Setrak oğlu Ohannes gibi arkadaşları ve akrabalarıyla birlikte hareket etti. Osmanlı Devleti, Nişan ve beraberindekilerin yakalanarak etkisiz hale getirilmesi için gayret sarf etti (COA, DH. TMIK. M, Dosya No: 47, Gömlek No: 42, Tarih: H. 18.08.1315 (24.02.1894)). Komitacı faaliyeti yürüttükleri yerin ve isimlerin benzer oluşları itibariyle Kiremitçioğlu Nişan ile aynı kişi olması ihtimaline karşı bölgedeki Ermeni komitacıların başta gelen isimlerden biri Amasyalı Ormancı olarak adlandırılan Hemencioğlu Nişan’dı. Amasyalı Ormancı, beş-altı sene boyunca bölgede çete faaliyetleri yürüttükten sonra silahını terk ederek çetecilikten vazgeçti ve Osmanlı Devleti’nden affedilmeyi talep etti. Nişan’ın talebi yerinde görülerek affedildi (COA, DH. TMIK. M, Dosya No: 45, Gömlek No: 16, Tarih: H. 17.07.1315 (22.12.1896)). Bölgede faaliyet gösteren çete reislerinden bir diğeri Artin Tomayan’dı. Artin Tomayan, Merzifon’daki Amerikan kolejinde öğretmen olarak görev yaparken bölgede Hınçaklar adına olayları yöneten amcasının oğlu Garabet Tomayan’ın Londra’ya sürülmesi üzerine Ermeni olaylarının yürütücülüğünü üstüne aldı (Uzundal, 2017: 13-29). Artin Tomayan’ın

da yakalanması için takibat yapıldı. Tomayan, Amasya ve Merzifon dolaylarında Ermeni eşkıyalarına reislik yaptı. Hakkında yürütülen dört-beş yıllık takibat neticesinde Amasya'da saklandığı yer basıldı. Tomayan, yanında bulunanların silaha sarılmalarıyla yaşanan çatışmada yaralı olarak yakalandı. Yakın arkadaşlarından olan Mihran da bulunduğu halde ele geçirilen Tomayan'ın bir fotoğrafı Sivas Vilayeti Ser Komiserliği tarafından İstanbul'a gönderildi (COA, Y. PRK. ZB, Dosya No: 13, Gömlek No: 18, Tarih: H. 14.11.1311 (19.05.1894)).

Kiremitçiöğlü Nişan, Hemencioğlü Nişan ve Tomayan Artin gibi isimlerin ön plana çıkarak gerçekleştirdikleri çetecilik faaliyetleri ile Amasya ve dolaylarında kaos ortamının her geçen gün daha da yaygın hale gelmesine neden oldular. Trabzon Valisi Kadri imzası ile gönderilen şifreli telgrafta, Amasya Sancağı'nın Ladik ve Erbaa kazalarında on beş günden beri Ermeni eşkıyaların gruplar halinde hareket etmekte oldukları ve takipleri için müfrezeler sevk edildiği Amasya Mutasarrıflığı'na bildirildi. Sivas Vilayeti'nden de Canik Mutasarrıflığı'yla Ünye ve Ordu Kaymakamları'na takip kolları ile gerekli tedbirlerin alınması iletildi (COA, Y. MTV, Dosya No: 87, Gömlek No: 164, Tarih: H. 23.05.1311 (02.12.1893)). Bölgede yürütülen Ermeni çeteciliği süreç içinde Samsun, Amasya ve Sivas hattında önü alınması gereken genel bir asayiş sorunu haline geldi. Özellikle de Amasya'da Ermeni çeteciliği ile mücadele konusunda yetersiz kalınmasından dolayı tedbirlerin ivedilikle yürürlüğe konulması gerekliliğinin üzerinde duruldu (COA, DH.EUM.6.Şb, Dosya No: 40, Gömlek No: 15, Tarih: H. 14.09.1336 (23.06.1918)).

Ermeni komitacıların Amasya ve civarında oluşturdukları güvenlik kaygısı elbette bir hazırlık döneminin ürünüdür. Bu hazırlık döneminde Müslüman ahali de kazanılmak istenilirken diğer taraftan çete faaliyetlerinde kullanacakları malzemeleri temin etmeye ve bombaları imal etmeye koyuldular. Merzifon'da bir evde humbaraların bulunduğu dair istihbarat alan Amasya Mutasarrıfı Kemal Bey, humbaraların varlığına dair bilginin gerçekliği ihtimali karşısında bombaların başka yerlere gönderilmemesi için incelemelerde bulunarak rapor hazırladı (COA, Y. PRK. UM, Dosya No: 40, Gömlek No: 48, Tarih: H. 12.06.1315 (08.11.1897)). Amasya Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan gönderilen telgrafnamenin detaylarında ise bombaların ele geçirilmesi hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu belgeye göre, Amasya'nın Sofular Mahallesi'nde hancıardan Tabakoğlü Karnik'in evinde 1912 yılında yapılan incelemelerde iki bomba, henüz tamamlanmamış bir bomba ile bomba imalinde kullanılan kalıplar ve çeşitli aletler bulundu. Kışlaya yakın Savatçı Mahallesinde bulunan Nazaret oğlü Haykazun'un hanesinde ve dükkanında biri dolu diğeri boş iki bomba ile iki adet fişenk altı ele geçirildi. Amasya'da üretilen bombaların sadece sancak dahilinde kullanılmakla kalmadığı anlaşılmaktadır. Bu gerçek aşağıdaki arşiv belgesine şu cümlelerle yansdı:

Amasya'da imal edilmekte olduğu istihbar olunan bomba mallarıyla imalathanenin tahkik ettirilmekte olduğu 14 Haziran sene 330 telgrafnameyle arz edilmiş idi. Bu

kerre Amasya kasabasından debbağ oğlu Karnik'in hanesinde biri mihli diğeri mihatsız iki ve bomba birçok alet ve edevatı ve Nazar oğlu Haykazun'un dükkanındaki bomba imaline mahsus külli ve iki kalıp zuhur etmiştir. Bunlardan Karnik ve biraderi Ohannes bombaları dükkanlarında imal ettiklerini itiraf ettikleri gibi Haykazun ve biraderi Agyan'ın ifadesine nazaran bir seneden beri bir hayli bombanın birer mecidiye mukabilinde Ankara ve Çorum'a sevk edildiği anlaşılmıştır. Tokat'tan bazı Ermeniler de bomba imali olmak mezundur. Tahkikat ve ledelicab taharriyata devam ediliyor (COA, DH.EUM.EMN, Dosya No: 88, Gömlek No: 33, Tarih: H. 28.08.1332 (22.07.1914)); Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916) IV, 2009: 86-87).

Ermeni çetecilerin yalnızca yaşadıkları yerlerde faaliyet göstermedikleri gibi kullandıkları silah ve bombaları da farklı yerlere dağıttıkları ve birlikteliklerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Örneğin 1894 yılında, Canik sahiline Ermeni çeteciler tarafından çıkarılan silah ve patlayıcıların Amasya, Merzifon ve Hacıköy dolaylarına sevkinin önlenmesi yönünde bir kaygı söz konusuydu. Bu kaygının bir sonucu olarak gerekli tedbirlerin alınması yönünde ilgili yerlere bilgiler verildi. Bu yazışma, Amasya dolaylarına çete faaliyetlerinde kullanılmak üzere malzemeler gönderildiğinin ya da en azından bu yönde bir endişenin söz konusu olduğunun göstergesidir (COA, BEO Dosya No: 154, Gömlek No: 11534, Tarih: H. 26.07.1310 (13.02.1893)).

Ermeni çeteciliğinin başarıya ulaşması için hız kazanan hazırlık safhası, Amasya'daki Ermeni olaylarının şiddetini artırdı ve Amasya sınırlarında çok sayıda hadise yaşandı. Bu hadiselerden birine ilişkin Binbaşı Şevki imzasıyla 26 Kasım 1915 tarihinde Seraskerlik makamına gönderilen belgede şu cümlelere yer verilmektedir.

On üçüncü pazartesi saat dört buçuk raddelerinde Amasya'da Ahırönü Karakolhanesi önündeki tarikten şehre girmek maksadıyla sekiz nefer Ermeni müsellağ olarak zabtiyye neferine tesadüfle üç nöbette altı defa silah indahat ettikleri karakolhanede bununla zabtiyye neferini kurşunla cerh ettikleri ve asakir-i şahanenin silah sedasına harice çıkmalarıyla Ermeniler şehre duhül edemeyip firaren savuştukları ve bununla sabahleyin ifla ikiye yirmi dakika geçerek şaki-i merkumun tekrar mezkur karakolhaneye civardan murür ettikleri sırada orada bulundurulmuş Amasya taburlar onbaşlarından Ahmed bin Mehmed'e üç defa ateş etmeleriyle onbaşı-yı merkumun sağ elinin şehadet parmağının hafifçe cerh eyledikleri zabtiyye ve asakir-i şahane tarafından takip edilmeleriyle heman karakolhaneye civar bir haneye girdiklerinin müşahade etmeleriyle avdet eylediği mezkur mahal-i karakol-ı zabtiyye tarafından verilen jurnalde ifade olunduğu ve başka vukuat olmadığı maruzdur (COA, Y. PRK. ASK, Dosya No: 108, Gömlek No: 95, Tarih: H. 07.06.1313 (25.11.1895)).

Ermeni çetecileri Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas vilayetleriyle bu vilayetlere bağlı Arapkir, Merzifon, Harput, Havza'daki gibi özellikle de cuma günleri çıkardıkları Müslüman ahaliye saldırdılar (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896) II*, 2008: 109). Ermeni çetecilerin çıkardıkları olaylardan Osmanlı

topraklarının tamamında olduğu gibi bölge sakinleri de ciddi anlamda etkilendiler. Bu olaylardan biri, İnceoğlu Nişan'ın at arabasına binerek Amasya'dan Merzifon'a gitmek üzere yola çıkan Merzifon'un Eski Cami Mahallesi'nde Bale Heralk'ın zevcesi Berab adlı kadının oğlu Agop ve kızı Harop Sima'ya Gürcü elbisesi ve başlıklarını giyen Amasyalı iki Ermeni'nin ateş etmeleri ile gerçekleşti. Arabacı, kaşını sıyıran kurşun karşısında hızlıca saldırı bölgesinden kaçmaya çalışırken olayı gören Şirvan muhacirleri çete mensuplarını kovalamaya başladılar. Bunun üzerine muhacirler ve eşkıya arasında silahlı çatışma yaşandı. Eşkıyadan Amasyalı Tulumbacıyan oğlu Agop ölü, arkadaşı Eskidarlı oğlu Ohannes yaralı olarak ele geçirildi (COA, HR. SFR. 1, Dosya No: 104, Gömlek No: 45, Tarih: 07.05.1895). 1890 yılı temmuz ayında Hınçak Komitesi, Kumkapı gösterisi sonrasında hükümet taraftarı olarak gördüğü Ermenilere yönelik saldırılar düzenlemeye başlamıştı. Haçık adlı bir avukat, Armenak adlı 15 yaşlarında bir Ermeni tarafından öldürülmüştü (Tekinoğlu, 2007, 103). Amasya'da da Ermeni çetecilerin faaliyetlerine ilişkin ihbarda bulunanlardan Agop Camekyan ihbarın bedelini canı ile ödedi (COA, DH. MKT., Dosya No: 218, Gömlek No: 55, Tarih: H.14.09.1311(21.03.1894). Agop'un katledilmesi sonrasında geride kalan ailesinin perişan olmamaları için eşi ve iki çocuğuna öncelikle yüz kuruş maaş tahsisi gündeme geldiyse de daha sonra bu maaşın yetersizliği üzerinde durularak ödeneğin iki yüz kuruşa çıkartılması üzerinde duruldu (COA, A.MKT.MHM., Dosya No: 645, Gömlek No: 17, Tarih: H. 29.02.1312 (01.09.1894)). Ermeni çete mensuplarının saldırılarından birine maruz kalan Amasyalılarından Hafız Hüseyin Efendi de Ermeni olaylarından etkilenenlerdendi. Ermeni çetecilerin attıkları kurşunun sağ koluna isabet etmesi ile arzuhalcilik yapan Hüseyin Efendi işini yapamaz hale geldi. Hüseyin Efendi'nin yaşadığı bu mağduriyet karşısında Sivas Vilayeti'nden gönderilen tahrirat üzerine maaş bağlanması gündeme geldi (COA, DH. MKT., Dosya No: 203, Gömlek No: 60, Tarih: H.30.07.1311 (06.02.1894)).

Ermeni çetecilerin çıkardıkları olaylar sırasında çok sayıda çete mensubu hayatını kaybetti. 1895 yılında meydana gelen Merzifon'daki hadise esnasında Ermenilerden 81 kişi hayatını kaybetmiş olup yaralıların sayıları tam olarak tespit edilemedi. Olaylar başladığı sırada Ermeniler, üçü cami kapılarında olmak üzere toplamda 19 kişiyi yaraladılar ve bir kişiyi de öldürdüler. Bazı Ermeni ve Müslüman dükkanlarını yağma ettiler. Havza'da meydana gelen çarpışmada Ermenilerden dört kişi yaralandı. Amasya'da Ermenilerden 16 kişi hayatını kaybetti. Ermenilerden üç, Müslümanlardan birkaç kişi yaralandı. Müşir Zeki imzasını taşıyan belgede, yağma olaylarının da yaşandığı Amasya Sancağı'na bağlı Gümüşhacıköy'de de meclis idare azasından bir kişinin öldürülmesine ve redif askerlerinden bir kişinin yaralanmasına neden olan olaylar üzerine gerekli tedbirlerin alınmasının üzerinde duruldu (COA, Y. PRK. ASK, Dosya No: 108, Gömlek No: 90, Tarih: H. 05.06.1313 (23.11.1895)). Gümüşhacıköy Kaymakamlığı'nın merkezinde Meclis-i İdare azasından Arif Efendi'nin Şehbender Serkis adlı Ermeni'nin kapısı önünde öldürülmesi olayının

yaşanması ve bir askerin yaralanması bölgede heyecanın artmasına ve tansiyonun yükselmesine neden oldu (COA, DH. ŞFR, Dosya No: 165, Gömlek No: 45, Tarih: 18.11.1895). Bu durum karşısında Müşir Zeki imzası ile gönderilen şifre uyarınca, devlet otoritesinin sarsılması ve kaosun artmasına neden olan hadiselerin kontrol edilmeyecek hale gelmesini engellemek için bölgeye kuvvet sevki gerçekleşti. Samsun'dan hareket eden kuvvetler Kavak, Havza ve Merzifon'a uğrayarak buralarda asayişin temin ettikten sonra Amasya'ya doğru yola çıktı (COA, Y. PRK. BŞK, Dosya No: 44, Gömlek No: 35, Tarih: H. 07.06.1313 (25.11.1895)).

Osmanlı kuvvetlerinin müdahaleleri sırasında Ermeni olaylarına karışanlardan bazıları ele geçirildi. Bunların sayıları, Osmanlı arşiv belgelerine konu oldu. 1894 tarihli belgeye göre, Amasya Sancağında 252 kişi zanlı hükmünde olup 116 kişi tutuklu haldeydi (COA, Y. PRK. BŞK, Dosya No: 36, Gömlek No: 4, Tarih: H. 19.10.1311 (24.04.1894)). 1894 yılında Amasya merkez ve civarında 216 Ermeni zanlı durumundaydı. Bunlardan 77'sinin dosyaları görülmeye başlanıp 59'unun mahkemeleri devam etmekteydi. 18'inin evrakları buldukları yerlerin mahkemelerine ve 19'unun da mahkemesi görülmek üzere vilayet merkezine gönderildi. 24'ünün evrakları Yozgat'a ardından da Amasya Mutasarrıflığı'na gönderildi. 43'ünün de bağlı buldukları kazalarca dosyalarının derdest halde bulunduğu ve 67'sinin incelendiği belirtildi (COA, Y. PRK. UM, Dosya No: 30, Gömlek No: 58, Tarih: H. 10.03.1312 (11.09.1894)). Bu zanlılardan hafif suçlu 103 kişinin serbest bırakılmasına karar verildi (COA, İ. HUS, Dosya No: 30, Gömlek No: 69, Tarih: H. 20.04.1312 (21.10.1894)).

Ermeni olayları, genel asayişin tehdit ederek çok sayıda kişinin zanlı durumuna düşmesine yol açmasının yanı sıra bazen devlet memurlarının görev yerlerinin değişmesine de neden olduğu görülür. Bu bağlamda Amasya Mutasarrıfı Nazım Paşa'nın mutasarrıflığının icabı olan diğer görevlerle meşgul olarak Ermeni çetecilerin hareketlilikleri karşısında gerekli tedbirleri almaktan uzak olduğundan ve o sıralarda Tokat Mutasarrıflığı yapan Mehmet Ali Paşa'nın cesaret ve gayreti ile bilinirliğinden ötürü Amasya'da yaşanması muhtemel gelişmeler karşısında her iki ismin görevlerinin değiştirilmesi yoluna gidildi. Tokat Mutasarrıfı Mehmet Ali Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığına görevlendirilmesi, iki devlet görevlisinin yerlerinin değiştirilmesinin ötesinde anlamlar içerir. Ermeni meselesinin çok ciddi bir asayişsizliğe yol açtığı sıralarda üst düzey devlet memurlarının görev yerlerinde değişikliğe gidilmesinin olumsuz etkileri bir yana bu tasarrufun belirli kaygılardan ileri gelmesi belirtilen kazalardan birinin diğerine nazaran daha sakin bir görünüme sahip olduğunu gösterir. Nazım Paşa'nın Amasya'daki olası ayaklanmaları engellemede yetersiz kalacağı kaygısı ile görev yerinin değiştirilmesi, Tokat'ta benzer kaygıların en azından o sıralarda hissedilmediğinin de göstergesidir. Aksi takdirde belirtilen görev değişiklikleri sorunun Tokat'ta giderilmesinin dışında bir anlam ifade etmeyecektir (COA, İ. HUS, Dosya No: 15, Gömlek No: 53, Tarih: H. 11.02.1311 (24.08.1893)).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan Ermeni olayları, Osmanlı Devleti'nin varlık ve bütünlüğünü tehdit eden Ermeni sorununun ortaya çıkmasına neden olmakla kalmadı. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ilişkilerinde çok sayıda krizin sebebi oldu. Bu nedenle Ermeni olaylarını bütün yönleriyle ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ermeni soykırımını iddialarına cevap niteliğinde olacak araştırmaların olayların gerçekleştiği şehirler özelinde anlatılması ise hem olayların kapsamının hem de şehirler bazında seyrinin aydınlatılmasında önemli bilgiler ortaya konulmasını sağlayacaktır. Bu doğrultuda Türk dış diplomasisinin kriz alanlarının başında gelen Ermeni olaylarının açığa kavuşturulması için Amasya'daki Ermeni olaylarına eğilmek faydalı olacaktır. Bu kaygılarla ortaya çıkan makalemiz ile Ermeni olaylarının ne olduğu ve nasıl geliştiği hakkında genel bir bilgi verdikten sonra Amasya'da yaşanan Ermeni olaylarının ele alınması yoluna gidildi.

Ermeni çeteciler, Amasya'da çıkardıkları olayların bağımsız bir Ermeni devletinin tesisi sürecine katkı sunması için örgütlü halde hareket ettiler. Aynı zamanda bir süreç anlamına gelen örgütlenme evrelerinde destekçi sayılarını artırmayı çalıştılar. Amasyalı Müslüman ahali de dahil olmak üzere propaganda faaliyetleri yürüttüler. El altından yayınladıkları bildirimlerle Osmanlı Devleti'nin yanlış uygulamaları ile halkını perişan bir hale getirdiğini ve hareketlerinin amacının Osmanlı unsurlarının refahını sağlamak olduğunu duyurdular. Propaganda faaliyetlerini aktif bir biçimde sürdürdükleri dönemlerde isyanlarında kullanacakları gerekli silahları temin etmeye ve bombaları imal etmeye koyuldular. Amasya Sancağı'nın sınırlarının ötesinde de bağlantılarını sürdürerek kullanacakları silah ve bombaların transferlerini yaptılar. Yaptıkları hazırlıklarla çıkardıkları olayların etkisinin artırmasını ve Osmanlı sınırlarını aşmasını hedeflediler. Ermeni çetecilerin Amasya'daki girişimleri ile Osmanlı Devleti'ni ciddi anlamda meşgul eden ve yıpratıcı olaylar yaşandı. Bu hadiseler sırasında çok sayıda insan ağır yaralandı ya da yaşamını kaybetti. Maddi ve manevi kayıpların yaşandığı bu dönemde sivil Müslüman halk ve Ermenilerden bazıları da olumsuzlarla karşı karşıya geldiler. Amasya dolaylarında yıkımların gerçekleştiği yıllarda Avrupalı devletlerin desteklerini alarak Osmanlı Devleti'nin parçalanma dönemini kendi lehlerine çevirmeye çalıştılar. Mevcut tutumları ile ortaya çıkan pek çok kanlı olay ile Türkler ve Ermeniler arasında kapanması oldukça zor yaralara yol açtılar.

KAYNAKÇA**Cumhurbaşkanlığı Arşiv Belgeleri****Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO):**

Dosya No: 154, Gömlek No: 11534, Tarih: H. 26.07.1310 (13.02.1893).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Umûm (DH.EUM.EMN.):

DH.EUM.EMN, Dosya No: 88, Gömlek No: 33, Tarih: H. 28.08.1332 (22.07.1914); Dosya No: 116, Gömlek No: 34, Gömlek No: 47, Tarih: H. 25.08.1332 (19.07.1914).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet i Umûmiyye 6. Şube (DH.EUM.6.Şb.):

Dosya No: 40, Gömlek No: 15, Tarih: H. 14.09.1336 (23.06.1918)

Dâhiliye Mektûbî Kalemi Belgeleri (DH. MKT.):

Dosya No: 203, Gömlek No: 60, Tarih: H.30.07.1311 (06.02.1894); Dosya No: 218, Gömlek No: 55, Tarih: H.14.09.1311(21.03.1894).

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.):

Dosya No: 165, Gömlek No: 45, Tarih: 18.11.1895.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat (DH. TMİK. M.):

Dosya No: 18, Gömlek No: 22, Tarih: H. 03.05.1314 (10.10.1896); Dosya No: 45, Gömlek No: 16, Tarih: H. 17.07.1315 (22.12.1896); Dosya No: 47, Gömlek No: 42, Tarih: H. 18.08.1315 (24.02.1894); Gömlek No: 51, Tarih: H. 20.05.1316 (06.10.1898); Dosya No: 72, Gömlek No: 47, Tarih: H. 26.02.1317 (06.07.1899).

Hâriciye Nezâreti Şifre Kalemi (HR. ŞFR.1.):

Dosya No: 104, Gömlek No: 45, Tarih: 07.05.1895).

İrâde Hususi (İ.HUS):

Dosya No: 15, Gömlek No: 53, Tarih: H. 11.02.1311 (24.08.1893); Dosya No: 30, Gömlek No: 69, Tarih: H. 20.04.1312 (21.10.1894); Dosya No: 34, Gömlek No: 124, Tarih: H. 03.08.1312 (30.01.1895)).

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.):

Dosya No: 645, Gömlek No: 17, Tarih: H. 29.02.1312 (01.09.1894).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak (Y. MTV):

Dosya No: 87, Gömlek No: 164, Tarih: H. 23.05.1311 (02.12.1893).

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK):

Dosya No: 103, Gömlek No: 73, Tarih: H. 20.09.1312 (17.03.1895); Dosya No: 108, Gömlek No: 90, Tarih: H. 05.06.1313 (23.11.1895); Dosya No: 108, Gömlek No: 95, Tarih: H. 07.06.1313 (25.11.1895).

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK):

Dosya No: 35, Gömlek No: 46, Tarih: H. 29.08.1311 (07.03.1894); Dosya No: 36, Gömlek No: 4, Tarih: H. 19.10.1311 (24.04.1894); Y. PRK. BŞK, Dosya No: 44, Gömlek No: 35, Tarih: H. 07.06.1313 (25.11.1895).

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH):

Dosya No: 6, Gömlek No: 87, Tarih: H. 11.02.1311 (07.05.1894); Dosya No: 7, Gömlek No: 48, Tarih: H. 05.10.1311 (11.04.1894).

Yıldız Perakende Evrak-ı Umumi (Y. PRK. UM):

Dosya No: 30, Gömlek No: 58, Tarih: H. 10.03.1312 (11.09.1894); Dosya No: 31, Gömlek No: 51, Tarih: H. 30.07.1312 (27.01.1895); Dosya No: 40, Gömlek No: 48, Tarih: H. 12.06.1315 (08.11.1897).

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB):

Dosya No: 10, Gömlek No: 112, Tarih: H. 28.06.1310 (17.01.1893); Dosya No: 13, Gömlek No: 18, Tarih: H. 14.11.1311 (19.05.1894).

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS):

Dosya No: 318, Gömlek No: 61, Tarih: H. 04.08.1312 (31.01.1895).

Tetkik Eserler

- Alan, G. (2002). *Merzifon'daki Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alan, G. (2007). Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri. *Journal of Islamic Research*, 20(4), s.464-475.
- Bashanov, M. (2019). *Türkiye'de Ermeni Meselesi Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, Çev.: İlyas Kemaloğlu, Ankara: TTK.
- Belge, H. (2018). Alman Kolonyal Politikaları ve Protestan Misyonerliği İçin Bir Örnek: Amasya Atabey Çiftliği (1879 -1919). *History Studies*, 10(8), s.49-75.
- Bournatian, G.A. (2011). *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış* (Çev.: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Genç, S. (2021). XX. Yüzyıl Başlarında Amasya Sancağında Ermeni ve Rumlardan Kaynaklanan Asayiş Problemleri. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, s.219-258.
- Gürün, K. (2010). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İlter, E. (2005). *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadelede Ermeniler (1890-1923)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Jamgoçyan, O. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Ermeniler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (Çev.: Erol Üyepazarcı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kolbaşı, A. (2014). Berlin Kongresi'nden 1915 Tehcirine Merzifon Ermenileri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c.6, Ankara: TTK Yay., s.161-186.
- Kaçaznuni, O. (2020). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor* (Çev.: Arif Acaloğlu). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Karabekir, K. (2020). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Kılıç, S. (2017). *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- McCharty, J. (2019). *Türkler ve Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma* (Çev.: Fatma Sarıkaya). Ankara: TTK.
- Metintaş, M. Y. (2018). *Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler ve Uygulamalar*. Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896) II.* (2008). Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV.* (2009). Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Sertçelik, S. (2017). *Rus ve Ermeni Menbeleri Işığında Ermeni Problemi 1915-1924 Müstemleke Muharebesi*. Ankara: SRT Yayınları.
- Shaw, S. J. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu-Ermeniler-* (Çev.: Şadi Dinlenç). Ankara: TTK.
- Şahin, G. (2007). *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*. İstanbul: IO Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şimşir, B. N. (2009). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tekinoğlu, H. (2007). *Geçmişten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Uzundal, E. (2017). Amasya Sancağı'nda Ermenilerin Propaganda Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler (1890-1903), *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, s.13-29.

BÜYÜK TAARRUZ'UN HUKUKİ DÜZENLEMELER VE TBMM TUTANAKLARINA YANSIMALARI¹

Ceyhun SERÇEMELİ²

GİRİŞ

26-30 Ağustos 1922 Büyük Taarruzu, Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde zaferle sonuçlanan, ülkemiz tarihi açısından en önemli dönüm noktalarındandır. Büyük Türk Milletinin kesin zaferinin ilan edildiği bu önemli tarihi döneme çetin zorluklar aşılarak gelinmiş, büyük fedakârlıklar ve özverili çalışmaların sonucunda tüm dünyaya “Türk’ün Gücü” gösterilmiştir.

Kurtuluş Savaşı’nın başlangıcından itibaren dönemin zorlu koşullarının aşılabilmesi için Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde büyük bir mücadele başlatılmış, TBMM’de milletin temsilcileri ile önemli kararlar alınmış ve hukuki düzenlemelerde bulunulmuştur. Bunların en önemlileri arasında Gazi Mustafa Kemal Atatürk’e “Başkomutanlık Kanunu” ile başkomutanlık yetkisinin verilmesi ve “Tekâlif-i Milliye Emirleri”nin bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Öyle ki, söz konusu kararların içerikleri incelendiğinde özellikle iktisadi açıdan ülkemizin içerisinde bulunduğu ağır şartlar daha iyi anlaşılabilir.

26-30 Ağustos 1922 Tarihli Büyük Taarruz öncesi yaşanan gelişmeler ve sonrasında ortaya çıkan şartlar dikkate alındığında, “Büyük Taarruz”un ülkemiz tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisini teşkil ettiğini ifade etmek, kabul edilebilir bir durumdur. Gazi Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Milli Mücadele, bu önemli tarihi dönemle birlikte zaferle sonuçlanmıştır.

Milli mücadele dönemi, sosyal, siyasal, hukuki ve iktisadi açılardan son derece ağır şartların etkisi altında bulunan bir dönemi ifade etmektedir. Böylesine ağır şartların üstesinden gelenebilmesi için ise olağanüstü bir mücadele gösterilmesi ve

1 Bu çalışma, 26-27 Ağustos 2022 tarihleri arasında düzenlenen “100. Yılı Münasebetiyle Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi Gençlik Kongresi”nde sözlü olarak sunulan “Büyük Taarruzun Hukuki Düzenlemeler ve TBMM Tutanaklarına Yansımaları” konusundaki bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Dr. Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0001-6013-5239, avceyhunsercemeli@gmail.com.

olağanüstü kararların alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ancak bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, söz konusu mücadelenin gösterilmesi ve kararların alınmasında büyük bir liderin etkisi görülmüştür. Şanlı mazisiyle binlerce yıllık geçmişi bulunan Yüce Türk Milleti, Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK önderliğinde şanlı bir zafer kazanmıştır. Bu büyük liderin önemini Hüseyin Nihal ATSIZ şu dizelerle çok güzel bir şekilde ifade etmiştir (Atsız, 2017: 22):

“Arkasında olmasaydı şanlı bir mazi

Bu milletten çıkar mıydı bir büyük Gazi?”

Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK’ün liderliğinde kazanılan büyük zaferin, tarihimiz açısından çeşitli yönleriyle önemini inceleyen araştırmalar bulunuyor olmakla birlikte (Borak, 1990; Baycan, 1993; Türkmen, 2004; Özel, 2004; Alaeddinoğlu ve Aliağaoğlu, 2007; Yaşar, 2008; Özdağolu, 2013; Müjdeci, 2014; Sayılır, 2014; Öksüz ve Köse, 2017), büyük taarruz öncesi ihtiyaç duyulan hukuki düzenlemelerin ve sonrası dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanaklarına yansımalarının incelenmesinin faydalı olabileceği değerlendirilmektedir. Tarihsel süreçte olağanüstü dönemlerde, şartların gerektirdiği ölçüde çözüme yönelik kararlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda son derece olağanüstü şartların yaşandığı milli mücadele döneminde alınan kararlar ve kabul edilen hukuki düzenlemeler incelenerek, zafere gidilen yolda faydalarının değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma kapsamında, yukarıda kısaca değinilen hususlar ışığında, 26-30 Ağustos 1922 Tarihli Büyük Taarruz dönemi öncesinde ihtiyaç duyulan hukuki düzenlemeler incelenerek, büyük zaferin ardından TBMM tutanaklarına yansımaları ele alınacaktır. Bu kapsamda dönemin şartlarının anlaşılabilmesi için sosyal, siyasal ve iktisadi duruma kısaca değinilecektir. Ardından Büyük Taarruz açısından önem arz eden hukuki düzenlemelere yer verilecek; büyük zaferin TBMM tutanaklarına yansımalarına değinilecektir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde, ilgili kanun, karar ve tutanaklar dikkate alınarak, ilgili dönemde kabul edilen hukuki düzenlemelerin önemi üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

BÜYÜK TAARRUZ ÖNCESİ SOSYAL, SİYASAL VE İKTİSADİ ŞARTLAR

Türk Milleti son yüzyıllık dönemini savaşlar ve mücadelelerle geçirmiştir. Tamamı 19. yüzyılda gerçekleşen Yunan İsyanı, Sırp İsyanı, Kırım Savaşı, 93 Harbi ile birlikte 20. yüzyılın ilk döneminde Trablusgarp Savaşı, Balkan Harpleri ve I. Dünya Savaşı; Anadolu’nun insan gücünü kırmış, eldeki iktisadi kaynakların tüketilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte yıkılmaz iradesi, azim ve kararlılığı ile Yüce Türk Milleti en zor şartların üzerinden gelmeyi başarmıştır. İngiliz devlet adamı Lloyd George, *“Türklerin iyi idare edildiklerinde yenilmez savaşçılar olduklarını”* ifade ederek, Türk milletinin en zor şartlarda dahi savaşlardan galibiyetle ayrılabilceğini dile getirmiştir. Bu durum dikkate alınarak batılı devletler, çeşitli isyanlar, sosyal ve siyasal alanda yaşanabilecek karışıklıklar, iktisadi yapıda meydana getirilebilecek

ağır şartlarla Türk milletinin azmini kırmaya çalışmışlardır. Yüce Türk Milleti, Mustafa Kemal önderliğinde söz konusu ağır şartların üstesinden gelmeyi başarmıştır (Öksüz ve Köse, 2017: 208).

Kurtuluş Savaşı, Türk siyasi tarihi açısından büyük bir dönüm noktasıdır. Milli mücadele dönemi olarak bilinen söz konusu dönemde savaşın kazanılmasında sosyal, siyasi, askeri, diplomatik ve diğer unsurlarla birlikte milli şuur da çok etkili olmuştur. Dönemin şartları dikkate alındığında verilen mücadelenin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Öyle ki, bu ağır şartlardan böyle bir zafer çıkarılabilmiş olması, dünyadaki mazlum milletlerin uyanışı açısından örnek oluşturmuş ve milli benliklerinden uzak devletler bu mücadeleyi örnek almışlardır. Büyük Taarruz öncesi ülkemizdeki şartlar dikkate alındığında en önemli husus, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmış olmasıdır. Söz konusu mütareke ile birlikte işgal devletleri yaptıkları gizli anlaşmaları devreye sokarak işgal girişimlerinde bulunmuşlardır. Mütareke ile ordu terhis edilmiş ve askeri gücün tamamen bitirilmesi planlanmıştır (Aydın, 1992).

Doğu Anadolu'da yaşayan nüfus işgaller ve diğer olumsuz şartlar nedeniyle iç bölgelere göç etmiştir. Ayrıca yıllarca süren savaşlar nedeniyle de nüfus ciddi şekilde yorgun düşmüş ve mücadele azmi son derece düşmüştür. Ayrıca Rum ve Ermeni azınlıkların düşmanca tavırları ve bölücü faaliyetleri de giderek yaygınlaşmıştır (Tızlak, 1994). Ülkenin en önemli milli sermayesi olarak nitelendirilebilecek beşeri sermayesi (Güney ve Balkaya, 2019: 82), üretime katılamayacak duruma gelmiştir. Söz konusu şartlar altında işgal girişimleri yaygınlaşmış ve iktisadi açıdan da tarım ve üretim faaliyetleri engellenerek halkın mücadele gücü düşürülmek istenmiştir. İktisadi ortam ve kararlar ile psikolojik faktörlerin ilişkisi iktisat araştırmalarında öne çıkan konular arasında yer almaktadır (Tepeler ve Daştan, 2022). Bu durum dikkate alındığında, iktisadi mücadelenin yalnızca ekonomi alanında değil, sosyal, psikolojik ve askeri birçok alanda etkilerinin bulunduğu açık olup, ülkemiz bu şartlardan ağır şekilde etkilenmiştir. Bu noktada milli mücadele sürecinde basın yoluyla da halkın mücadele gücü yükseltilmeye çalışılmıştır. Bunlara örnek olarak 10 Ocak 1920 tarihinde yayın hayatına başlayan Hâkimiyet-i Milliye'de, Büyük Taarruz yakından takip edilmiş, milli duyguları harekete geçiren yazılara yer verilmiştir. Bu tür yayınlar halkın mücadele azmini ve motivasyonunu yükseltmiş, zaferlerin kazanılmasında etkili olmuştur (Timuroğlu ve Balkaya, 2016: 95; Akçasulu, 2019). Aşağıda 29 Ağustos 1922 Tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin örnek resmi görülmektedir.

Resim 1. 29 Ağustos 1922 Tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi.

Kaynak: Akçasulu, 2019: 178.

Yukarıdaki örnek resimde de görüldüğü üzere, ilgili dönemde milli mücadelenin desteklenmesi amacıyla birçok yayın yapılmıştır. Öte yandan Peyamı Sabah başta olmak üzere çeşitli milli mücadele karşıtı basın grupları da Büyük Taarruzu yakından takip etmiş olup, çeşitli muhalif yazılarla askeri hareketler sonucunda başarı elde edilemeyeceği yönünde yayımlar yapılmıştı (Akçasulu, 2019). Söz konusu durum da ilgili dönemde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının verdiği mücadelenin zorluğunu yansıtmaktadır.

I. Dünya Savaşı ülkelerin ekonomileri üzerinde öylesine ağır etkilerde bulunmuştur ki 1929 iktisadi bunalımında bu durumun önemli ölçüde hissedildiği düşünülmektedir. Savaşın ardından ortaya çıkan tazminatlar ve dış borçlar ülkelerin finans yapısını aşırı seviyede bozmuştur. Yoksulluk dünya çapında artmış, savaşın ardından ülkelerin karşı karşıya kaldıkları en önemli problemlerden birisini oluşturmuştur. Ülkemizde de yoksulluk sosyo-ekonomik yapıyı etkileyen durumlar arasında yer almıştır (Yıldırım, 2019: 15; Bozma vd., 2020: 973). Dönemin ağır iktisadi koşulları, milli mücadeleyi etkileyen en önemli faktörler arasında yer almış, halkın mücadele gücü, devletlerin baskısı ile iktisadi koşullar ağırlaştırılarak

kırılmaya çalışılmıştır. Bu koşullara karşı verilen mücadelede halkın fedakârlığı ve kanaatkâr tutumu da ön plana çıkmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde sanayi genel olarak Ege ve Marmara bölgelerinde yoğunlaşmış olmakla birlikte, söz konusu kuruluşlar genellikle azınlıkların hâkimiyetinde bulunmuştur. Yine savaş yıllarında Osmanlı ekonomisi ciddi şekilde bozulmuş ve dış borç aşırı seviyede artmıştır. Bu şartlar altında borç baskısı ile devletler müdahalelerde bulunmaya başlamışlardır (Yaman, 1993). Buradan da anlaşılacağı üzere hem ülkemiz içerisindeki önemli üretim kaynakları azınlıkların hâkimiyetine geçmiş hem de dış borçlar nedeniyle ülkemiz iç işlerine müdahale ile iktisadi açıdan devlet zor durumda bırakılmış, iktisadi açıdan dışa bağımlı hale gelmiştir.

Sanayi açısından azınlıkların hâkimiyeti bulunmaktayken tarımda da oldukça ağır şartlar yaşanmıştır. Tarım araçlarından yoksun durumda bulunuyor olmakla birlikte teknik şartlar ve iklim şartlarının da etkisiyle tarımda üretim aşırı seviyede düşmüştür. Kaynak dağılımında yaşanan dengesizlikler de mücadelenin sürdürülmesinde ciddi zorluklar yaşanmasına neden olmuştur. Bu durumun da üstesinden gelinebilmesi için etkin iktisadi kararlara ihtiyaç duyulduğu açıktır (Akan ve Tepeler, 2022: 459-460). Yine yukarıda kısaca açıklandığı üzere, savaşların uzun sürmesi ve nüfusun aşırı seviyede yorgun düşmüş olması, insan gücüne dayalı tarım faaliyetlerinin büyük ölçüde düşmesine neden olmuştur. 1922 yılında tarımsal ürün rekoltesinin yaklaşık on yıl öncesine göre yüzde ellinin üzerinde düştüğü bilinmektedir (Yaman, 1993: 420). Tüm bu şartlar dikkate alındığında, Büyük Taarruz öncesi iktisadi durumun ne derece kötü durumda olduğu daha iyi anlaşılabilir, vefalı Türk Milletinin ne büyük fedakârlıklarda bulunduğu görülmektedir. İktisadi sorunlara karşı hızlı ve etkin sonuçlar alınarak, mücadelenin sürdürülmesi için önemli hukuki düzenlemelerde bulunulmuş olup, aşağıda kısaca değinilecektir.

BÜYÜK TAARRUZ ÖNCESİ İHTİYAÇ DUYULAN HUKUKİ DÜZENLEMELER

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan gizli anlaşmalar sonucunda işgal girişimlerinde bulunulmuş, Yüce Türk Milleti söz konusu haksız işgallere karşı durmuş, Gazi Mustafa Kemal liderliğinde başlatılan Kurtuluş Savaşı ile dünya tarihine geçen büyük bir mücadele başlatılmıştır. Söz konusu mücadele oldukça ağır sosyal, siyasal ve iktisadi şartlar içerisinde sürdürülmüştür. Bu noktada ağır şartların üstesinden gelinebilmesi için hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Kurtuluş mücadelesinde hızlı ve etkili sonuçlar alınabilmesi için kabul edilen Başkumandanlık Kanunu ve Tekalif-i Milliye Emirleri, ilgili hukuki düzenlemelerin en önemlileri arasında yer almaktadır (Tızlak, 1994; Akalın, 2006; Koç, 2020).

Hukuki düzenlemeler ve ihtiyaç duyulan kanunların çıkarılmasında önem arz eden hususlardan birisi anayasal gelişmelerdir. Bu bağlamda özellikle Tanzimat döneminde iktisadi, hukuki ve sosyal yönden köklü değişim süreci yaşanmıştır (Balkaya, 2021: 98). Ülkemiz tarihi açısından anayasal gelişmeler incelenirken

Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı belgeleri ön plana çıkmaktadır. Söz konusu belgeler anayasal niteliği bulunan belgeler olup, 1876 yılında kabul edilecek olan anayasanın da alt yapısını oluşturmuştur (Karataş, 2018: 622). Söz konusu gelişmeler neticesinde 1876 yılında Kanun-u Esasi kabul edilmiş, 1909 yılında yapılan değişiklikle meşrutî monarşi kurulmuş, Bu kapsamda yasama yetkisi Meclise ait olmuş, yürütme yetkisi de Heyet-i Vükela'ya ait olmuştur (Gözler, 2022: 165-173).

Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen sona ermesine neden olmuştur. Antlaşmanın ardından Anadolu toprakları itilaf devletleri tarafından işgal edilmeye başlanmıştır. Söz konusu haksız işgal girişimine Yüce Türk Milleti karşı çıkmış ve 19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Samsun'da başlayan kurtuluş hareketi ile Yüce Türk Milleti Kurtuluş Savaşı'nı başlatmıştır. 18 Mart 1920'de Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı son toplantısını yaparak çalışmalarına ara vermiştir. İstanbul'un işgali üzerine Mustafa Kemal Ankara'da kurucu nitelikteki meclisin toplanması çağrısında bulunmuş, Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da toplanmıştır. Meclisin kuruluşundan yaklaşık 9 ay sonra 20 Ocak 1921 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) kabul edilmiştir. 1921 Anayasası ile "meclis hükümeti sistemi"nin benimsendiği ifade edilebilir (Karataş, 2018: 633; Narin, 2018: 79; Karataş, 2019: 115-116; Gözler, 2022: 175-176). Savaşın ağır ve zorlu koşullarında vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının sağlanması amacıyla Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Ağustos 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde alınan kararla Başkumandanlık yetkisi verilmiştir. Başkumandanlığın Mustafa Kemal Paşa'ya devredilmesi ise kolay olmamış, mecliste uzun süreli oturumlar yapılmış ve büyük tartışmalar yaşanmıştır. Başkumandanlık Kanunu, muhtevası itibari ile Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis uhdesindeki orduya ait tüm yetkileri üzerine almasını sağlamıştır. Bu noktada, Başkumandanlık Kanununun yalnızca yasallaşması esnasında değil 4 kez uzatılması sırasında da Meclis'te uzun tartışmalar yaşanmıştır (Deniz, 2001).

Başkumandanlık yetkisinin Mustafa Kemal Paşa'da bulunduğu dönemde 1921 Anayasası yürürlüktedir. Bu anayasada olağanüstü yönetim usullerine ilişkin bir maddeye yer verilmemiştir. Bu dönem içerisinde 1923 yılına kadar Cumhurbaşkanı da seçilmemiştir. 1921 yılından 1923 yılına kadar yasama ve yürütme yetkisi TBMM'de toplanmıştır. Bu noktada TBMM yasama yetkisini kullanmakta iken, yürütme yetkisi de TBMM içerisinde seçilen bakanlar vasıtası ile yürütülmüştür. Bakanlar da kendilerinden birini başkan olarak seçmişlerdir. 1921 Anayasasının, 9. Maddesinde, TBMM Başkanının Bakanlar Kurulunun doğal başkanı olduğu belirtilmiştir. 1921 Anayasası ile TBMM Başkanına Cumhurbaşkanıya benzer bir rol verilmiştir. 5 Ağustos 1921 tarihli Başkumandanlık Kanunu ile de meclis başkanına aynı zamanda başkumandan sıfatı verilmiştir. Başkumandanlık yetkisi

ile savaş döneminin olağanüstü şartları içerisinde olağanüstü yönetim yetkileri kullanılmıştır (Öztürk vd., 2022: 61).

Kurtuluş Savaşı'nın son derece kritik dönemlerinde Başkumandanlık yetkisini alan Mustafa Kemal Paşa, kanunun kendisine tanıdığı hakları milletin yararına ve Meclisin üstünlüğü ilkesi ile kullanmıştır. Nitekim, savaştan kaynaklanan kritik dönemin atlatılmasıyla da Mustafa Kemal Paşa, kanunun kendisine verdiği yetkiyi asıl sahibi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iade etmiş ve bu makama karşı saygısını ve sorumluluğunu ispat etmiştir (Deniz, 2001).

Başkumandanlık Kanununa ihtiyaç duyulmasının en önemli nedenlerinden birisi Kütahya ve Eskişehir muharebesinin kaybedilmesidir. Ordunun yeniden güç kazanabilmesi için 4 Ağustos 1921 tarihinde Meclis'te yapılan gizli oturum ile Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık yetkisi verilmiştir (Koç, 2020; 1564-1565).

Milli mücadele döneminin en önemli hukuki düzenlemeleri arasında yer alan 05.08.1921 tarihli Başkumandanlık Kanunu, 5 maddeden meydana gelen kısa bir metindir. Başkumandanlık Kanununun birinci maddesi hükmünde Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa Başkumandan olarak ilan edilmiştir. Kanunun ikinci maddesi hükmünde ise TBMM'nin ordunun yönetimine ilişkin tüm yetkilerinin fiilen Başkumandana devredildiği belirtilmiştir. Bu madde hükmü ile Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, ordunun yönetimi ile ilgili tüm yetkileri kullanma hakkını elde etmiştir (Öztürk vd., 2022: 67).

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1921 tarihinde bir beyanname yayınlamıştır. Beyannamede Yunan ordusunun yıpratıldığı, düşmanın karargâh ve kaynaklarından uzak kaldığı açıklanmıştır. TBMM'den alınan yetki ve milli iradenin gücüyle her şey yapılarak Allah'ın yardımıyla düşmanın anayurttan atılacağı ve istiklale kavuşulacağı vurgulanmıştır. Başkumandan 7-8 Ağustos 1921 tarihinde ordunun güçlendirilmesi amacıyla kanun hükmündeki Tekâlif-i Milliye emirlerini yayınlamıştır. Bu on emirde; Her kazada bir Tekâlif-i Milliye komisyonu kurulması, tüccar ve ahalinin elindeki çamaşırılık bez, erkek elbisesi yapmaya elverişli her çeşit kumaş ile kösele, çarıklık deri, mih, hayvan malzemesinin %40'ına el konulması, insan ve hayvan yiyeceklerinin %40'ına bedeli sonra verilmek üzere el konulması... gibi emirlere yer verilmiştir. Bu emirler kapsamında dünyada ilk kez topyekûn mücadele uygulandığı bilinmektedir (Beyoğlu, 2013).

Kurtuluş Savaşının olağanüstü koşulları, olağanüstü hukuki düzenlemelerin kabul edilmesini gerektirmiştir. Mülkiyet hakları da, temel hak ve hürriyetler arasında yer almakla birlikte, sınırlanamaz hak niteliğinde değildir. Hukuk düzenindeki her hak ve hürriyetin kullanılmasında olduğu gibi mülkiyet hakkının da, özellikle savaş nedeniyle sınırlanması ve hattâ durdurulması kabul edilebilir bir durumdur. Nitekim ülkemizde yürürlükte bulunan 1982 Anayasası 35. maddesi ile de mülkiyet teminat altına alınmış ise de aynı hükümde kamu yararı amacıyla mülkiyet

hakkının sınırlanabileceği ve toplum menfaatine aykırı kullanılamayacağı da açıkça vurgulanmıştır. Benzer düzenlemelere değişik hukuk sistemlerinde de yer verilmiştir. Öyle ki gerekli hallerde, devletlerin varlıklarını koruyabilmek için gerekli tedbirleri almak amacıyla temel hak ve hürriyetleri sınırlamaları gerekebilmektedir (Başpınar, 2016: 26). Hukukun genel ilkeleri ve günümüzde yürürlükte bulunan düzenlemeler ışığında da Büyük Taarruz döneminde kabul edilen hukuki düzenlemeler ve emirlerin dönemin şartları içerisinde gerekli ve zaferin kazanılması açısından faydalı tedbirler olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

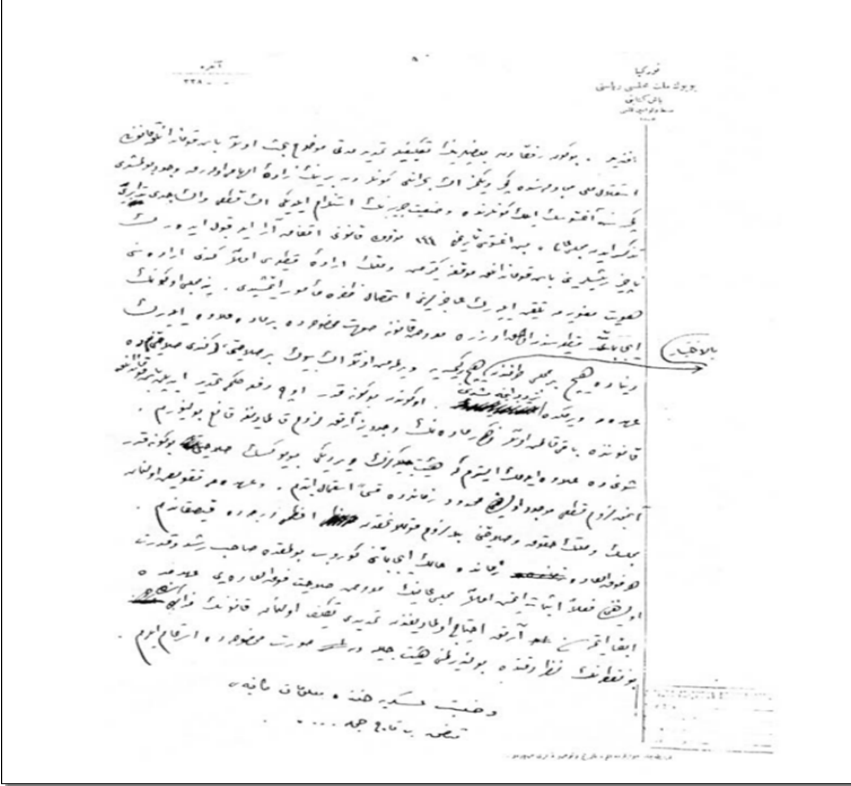
Egemenliğin halka verilmesini sağlayan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Türk tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Cumhuriyetin kurucuları savaş şartları içerisinde 1921 Anayasası'nı kabul ederek egemenliğin kayıtsız şartsız halka ait olduğunu ifade etmiştir. Egemenliğin kayıtsız şartsız halka ait olduğunu belirten Anayasa'nın Birinci Maddesi tartışmasız kabul edilmiştir. "Egemenlik bila kaydū şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." İfadesi bu bağlamda halkın halk için halk tarafından yönetilmesi olarak ifade edilebilecek Cumhuriyet yönetim şeklinin de ileride kabul edileceğinin göstergesi olarak anlaşılmıştır (Çamurcuoğlu, 2011: 197). Bu kapsamda meclisin kuruluşu için büyük çaba sarf eden Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden aldığı Başkumandanlık yetkisini savaş şartları içerisinde hızlı çözüm amacıyla milletin yararına kullanmış ve liderliğindeki Yüce Türk Ordusu büyük zafere ulaşmıştır.

BÜYÜK TAARRUZUN TBMM TUTANAKLARINA YANSIMALARI

Kurtuluş Savaşı'nın kritik bir döneminde Mustafa Kemal Paşa'ya geniş yetkiler veren Başkumandanlık veren Kanunu, 5 Ağustos 1921 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi oturumunda kabul edilmiştir. Kanun ilerleyen dönemlerde birinci kez 31 Ekim 1921 tarihinde, ikinci kez 4 Şubat 1922 tarihinde, üçüncü kez 6 Mayıs 1922 tarihinde üçer aylık süreler için uzatılmıştır. Her uzatma kararında kanunun 2. Maddesi ile Mustafa Kemal Paşa'nın yetkileri genişletilmiştir. Bu durum, muhalif milletvekilleri tarafından zaman zaman eleştirilere sebep olmuştur. Kanunun dördüncü kez uzatılması teklifi ise 20 Temmuz 1922 tarihli oturumda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmüştür. Bu oturumda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa söz almış ve o güne kadar kendisine tanınmış bulunan geniş yetkilere gerek olmadığı görüşü ile şunları dile getirmiştir: "*Bugün ordumuzun manevî kuvveti en yüksek derecededir. Ordumuzun maddî kuvveti de fevkalade bir önleme gerek hissetmeksizin milliemelleri tam bir güvenle elde edecek düzeye ulaşmıştır. Bu sebeple artık böyle bir yetkiyi devam ettirmeye gerek kalmadığı görüşümdedir.*" (TBMM Zabıt Ceridesi, 1959: 431). Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki oturumlara büyük önem vermiş ve özellikle savaşın ağır şartlarının hissedildiği dönemde buradaki tartışmaların savaşın gidişatına zarar vermesini önleyebilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Yine meclisteki demokratik

yapının sürdürülmesi ve milletin temsilcilerine söz verilmesi noktasında azami gayret gösterilmiş, mecliste Başkumandanlık yetkisine yönelik eleştirilere cevap vererek endişeleri gidermiştir. Aşağıdaki Resim 2’de Başkumandanlık yetkisinin 4. kez uzatılmasına ilişkin konuşması öncesi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın el notu görülmektedir.

Resim 2. Başkumandanlık Yetkisinin 4. Kez Uzatılmasına İlişkin Konuşması Öncesi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın El Notu

Kaynak: Akalın, 2006: 214.

Yukarıdaki Resim 2’de yer verilen belge ve Meclis tutanakları dikkate alındığında, Mustafa Kemal Paşa’nın özellikle 20 Temmuz 1922 tarihli TBMM konuşmasına hazırlandığı ve bu görüşmelere büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Paşa’nın, konuşması sırasında önceden hazırladığı metne büyük ölçüde bağlı kaldığı ve metnin özünü değiştirmeden, farklı kelimeler ve cümle yapılarıyla düşüncelerini ifade ettiği meclis tutanakları ışığında anlaşılmıştır. Bu durumun, Mustafa Kemal Paşa’nın meclise verdiği büyük önemin bir göstergesi olduğu da açıktır (Akalın, 2006).

Başkumandanlık Kanununa yönelik ciddi muhalefetle karşılaşan Mustafa Kemal Paşa, kanuna yönelik eleştirilere, bu kanunun yalnızca milletin menfaati için çıkarıldığını ve süresinin bu amaçla uzatıldığını ifade ederek cevap vermiştir. Bu

muhalefete örnek olarak Hüseyin Avni Ulaş'ın mecliste zaman zaman sert çıkışlar yaptığı görülmüştür. Başkumandanlık Kanununun ilgili maddeleri ile milli iradenin tek elde toplanmış olacağı düşüncesiyle kanuna karşı ciddi muhalefette bulunan Ulaş'a, Atatürk "...Avni Bey Başkumandanlık Kanunu aleyhine bir takım laflar sarf etmiş... Vazifeler(de) şahıs yoktur... millet vardır." sözleriyle cevap vermiştir (Koç, 2020; 1567).

30 Ağustos 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat idare ettiği Dumlupınar Muharebesi'nde, Aslıhanlar civarında kuşatılan düşman birlikleri mağlup edilmiş ve Yunan askerleri esir edilmiştir. Ayrıca kısa bir süre sonra Yunan Ordusunun Başkomutanı Trikopis de esir alınmıştır. Yunan ordusu 26-30 Ağustos tarihi arasındaki kısa sürede bozguna uğratarak dağıtılmıştır. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, düşmanın toparlanmasına fırsat vermemeyi amaçlayarak, tarihe geçen "*Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!*" emrini 1 Eylül 1922 tarihinde vermiş, düşmanın Anadolu'dan tamamen atılması yönündeki kararlılığını net bir şekilde ortaya koymuştur. Büyük Taarruz sonucu elde edilen tarihi zaferin ardından, TBMM'de özellikle Başkumandanlık Kanunu'na yönelik ciddi muhalefet gösteren vekiller de zaferi öven konuşmalar yapmışlardır. Bunlara örnek olarak Hüseyin Avni Bey, Başkomutan Mustafa Kemal lehine söz alarak zaferle ilgili: "Milli mefkurenin rehberi olan Gazi Hazretleri bugün bu ordunun kumandanlığını kabul ettiği gibi milli mefkurenin rehberliğini de kabul etmiştir. Ne büyük, ne azametli bir ruh! Bugün bu zafere bizi tebşir eden Başkumandanı rica ederim ki, çiftçinin başında yine o zekaları sayesinde bu cihan iktisadiyatında tezkar etmelerini Cenab-ı Hak'tan temenni ederim." İfadelerini kullanmıştır. Bolu vekili Tunalı Hilmi Bey de konuşmasında bu büyük zaferi kazanan Türk ordusunun muzaffer komutanını tarif edebilecek bir unvan ve bir sıfat bulamadığını ifade etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1959; Yaman, 1994; Yalçın, 2000; Sayılır, 2014).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

26-30 Ağustos tarihli Büyük Taarruz ülkemiz tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisini teşkil etmektedir. Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK liderliğinde Yüce Türk Milleti son derece ağır sosyal, siyasi ve iktisadi şartlar altında tarihi bir zafere imza atmıştır. 26 Ağustos tarihinin Türk Milleti açısından diğer önemi de yaklaşık 40.000 kişilik bir ordunun yaklaşık 100.000 kişiden meydana gelen bir orduyu bozguna uğrattığı Malazgird zaferinin de yıldönümü olmasıdır (Atsız, 2015: 144). Binlerce yıllık tarihi eşsiz zaferlerle dolu millet, Büyük Taarruz sonucunda kesin zaferini tüm dünyaya ilan etmiştir.

Büyük Taarruz öncesi dönemde ülkemiz özellikle iktisadi açıdan oldukça zayıf durumda kalmıştır. Türk milleti 19. Yüzyılı savaşlar ve yoğun mücadelelerle geçirmiştir. Tamamı 19. yüzyılda gerçekleşen çeşitli isyanlar, Kırım Savaşı, 93 Harbi ile birlikte 20. yüzyılın ilk döneminde Trablusgarp Savaşı ve Balkan Harpleri; Anadolu'nun insan gücünü kırmış, eldeki iktisadi kaynakların tüketilmesine neden

olmuştur. Söz konusu mücadelelerin ardından I. Dünya Savaşı'na girilmiş, 1914-1918 yılları arasında savaşın getirdiği ağır şartlar, dış borcun artmasına neden olmuş, savaşla geçen yıllar içerisinde tarım ve diğer üretim kaynaklarında da büyük düşüşler meydana gelmiştir. Dönemin ağır şartlarına karşın millet olma bilinci ile zorluklar aşılmıştır. Atsız'ın "*Arkasında olmasaydı şanlı bir mazi, Bu milletten çıkar mıydı bir büyük Gazi?*" dizeleriyle en güzel şekilde açıkladığı üzere, şanlı mazisiyle bu büyük millet Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK liderliğinde ağır şartların üstesinden gelebilmek için maddi ve manevi tüm şartları zorlamış ve zafere ulaşmıştır.

Zafere gidilen yolda özellikle iktisadi açıdan içerisinde bulunulan ağır şartlara çözüm olabilmesi için TBMM'de milletin temsilcileri ile önemli kararlar alınmış ve hukuki düzenlemelerde bulunulmuştur. Bunların en önemlileri arasında "Tekâlif-i Milliye Emirleri"nin kabul edilmesi ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e "Başkomutanlık Kanunu" ile başkomutanlık yetkisi verilmesine ilişkin kararların bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Öyle ki, söz konusu kararların içerikleri incelendiğinde özellikle iktisadi açıdan ülkemizin içerisinde bulunduğu ağır şartlar daha iyi anlaşılabilir. İlgili düzenlemeler incelendiğinde, olağanüstü olarak nitelendirilebilecek maddelerin yer aldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte devletin ve milletin durumu dikkate alındığında, böylesine ağır şartların yaşandığı dönemlerde ilgili kararların alınmasının kabul edilebilir ve dahi zorunlu bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Olağanüstü şartların yaşandığı, dış devletlerin baskısının yoğun şekilde hissedildiği, içeride ciddi bir muhalefetle karşılaşılacak bu dönemde hızlı ve etkili kararlar alınabilmesi için "olağanüstü nitelikte" kararların alınması zorunlu bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Yine zaferin ardından meclis tutanaklarına yansıyan görüşmelerde, ağır şartlar altında kazanılan eşsiz zaferde bu kararların öneminin de anlaşılacak ve vurgulanmış olduğu da gözlemlenmiştir. Yine büyük zaferlerin stratejik karar, vizyon, millet bilinci ve büyük liderlerle kazanılabileceği açık bir şekilde anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Akan, Y. & Tepeler, M. İ. (2022). Sürdürülebilirlik ve Güven Ekseninde Paylaşım Ekonomisi. *Sosyoekonomi Dergisi*, 30(53), 447-464.
- Akçasulu, Z. (2019). Hâkimiyeti Milliye ve Peyam-ı Sabah Gazetelerine Göre Büyük Taarruz”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Alaeddinoğlu, F., & Aliagaoglu, A. (2007). Savaş Alanları Turizmüne Tipik Bir Örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 215-225.
- Atsız, N. H. (2015). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Atsız, N. H. (2017). *Yolların Sonu*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Aydın, M. (1992). *Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Başpınar, V. (2016). Mukayeseli Hukuk Ve Türk Hukuku Açısından Olağanüstü Hallerde Mülkiyet Hakkı Sınırlamasının Fikrî Ve Hukukî Temelleri, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-32.
- Baycan, N. (1993). Büyük Taarruz’da Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargah Subayları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9(26), 311-394.
- Beyoğlu, S. (2013). Mustafa Kemal Paşa’nın Başkomutanlığa Getirilmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (207), 41-54.
- Borak, S. (1990). Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu?. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6(17), 381-390.
- Bozma, K., Bozma, G. & Güney, A. (2020). Enflasyon ve İşsizliğin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi: Türkiye Düzey-1 Bölgeleri Örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi KAÜİİBFD*, 11(22), 973-996.
- Çamurcuoğlu, G. (2011). 1921 Anayasası’nın Kuramsal Temelleri ve Dayandığı Egemenlik Anlayışı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Deniz, A. (2001). Başkumandanlık Kanunu’nun Yasallaşması Süreci ve Yankıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Gözler, K. (2022). *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Güncellenmiş 31. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayım, Dağıtım.
- Güney, A., & Balkaya, E. (2019). Gelir, Fiyat, Reel Etkif Döviz Kuru ve İşgücü Maliyetlerinin İşsizlik Oranı Üzerindeki Etkileri: Türkiye İçin Bir ARDL Yaklaşımı. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(21), 80-105.
- Karataş, A. (2018). Devlet Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme. *Social Science Development Journal SSDjournal*, 3(14), 631-643.
- Karataş, A. (2018). Osmanlı Devleti’nin Anayasal Nitelikli Belgelerinde Demokrasi Söylemlerinin Demokrasi Modelleri Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, 4(13), 609-624.
- Karataş, A. (2019). Devlet Şekilleri ve Hükümet Sistemleri Türlerinin Ülkelerin Yönetişim Göstergeleri Bakımından Meydana Getirdiği Farklılıkların Belirlenmesi. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 6, 109-148.
- Karçioğlu, F., Balkaya, E. (2021). “Osmanlı Devleti’nde Çalışma İlişkileri: Mecelle Üzerinden Bir Değerlendirme, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Üzerine Değerlendirme ve Araştırmalar”. In Güney, A & Sıçrar, H. (Eds.), *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Üzerine Değerlendirme ve Araştırmalar*, (Pp. 97-114), İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Koç, Y. (2020). “Hâkimiyet-i Milliye”yi Düstur Edinen Bir Politikacı: Hüseyin Avni Ulaş. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5) , 1563-1570.
- Müjdeci, M. (2014). Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde Büyük Taarruz. *Electronic Turkish Studies*, 9(1).
- Narin, S. (2018). 1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi. *İzmir Barosu Dergisi*, 83(3), 79-110.
- Öksüz, H., & Köse, İ. (2017). Amerikan Arşiv Vesikalarında Büyük Taarruz. *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 207-238.

- Özdağoğlu, A. (2013). Lanchester Stratejisi ve Sistem Dinamikleri: Büyük Taarruz Üzerinde İnceleme. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 12(2), 63-94.
- Özel, S. (2004). Atatürk'ün Büyük Taarruz Öncesinde Adapazarı-İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (5).
- Öztürk, K., Kırışık, F. & Durdu, M. (2022). 1921 Anayasasından Günümüze Türkiye'de Cumhurbaşkanının Güvenlik Politikalarındaki Rolü. *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(23), 57-76.
- Sayılr, B. (2014). 30 Ağustos Zafer Bayramı Kanunu, İlk Zafer Kutlaması ve Büyük Taarruz ile İlgili Bazı Bilgiler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 12(16), 89-114.
- TBMM Zabıt Ceridesi, (1959). Devre I, Cilt 21, Ankara.
- Tepeler, M. İ., & Daştan, H. (2022). Examining the Risk Behaviors of Individuals with Ultimatum Game within the Framework of House Money Effect. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 12(1), 409-432.
- Tızlak, F. (1994). Milli Mücadelenin Sosyal, Ekonomik ve Askeri Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (96).
- Timuroğlu, M. K., & Balkaya, E. (2016). Örgütsel İletişim ve Motivasyon İlişkisi-Bir Uygulama. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 89-113.
- Türkmen, Z. (2004). Mustafa Kemal Paşanın Büyük Taarruz Öncesinde Süvari Kolordusunu Denetlemesi ve Ilgın Manevrasında Süvari Kolordusu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 20(58), 203-230.
- Yalçın, D. (2000). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Yaman, E. A. (1993). Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Yolu, 6(12).
- Yaman, E., A. (1994). "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Büyük Zafer" Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarihi Bölümü, Cilt: XVI, Sayı: 27, Ankara, ss. 147-171.
- Yaşar, S. (2008). Büyük Taarruz'da Türk Havacıları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 77-85.
- Yıldırım, A. (2019). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele. İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi, 1(1), 15-33.

KAFKA'NIN 'DAVA' ROMANI VE KARŞILAŞTIRMALI SİNEMA UYARLAMALARI

Seda AKTAŞ¹, Fırat SAYICI²

GİRİŞ

Çalışmada, Franz Kafka'nın Dava adlı romanı ve romanın iki farklı yönetmen olan Orson Welles (1962) ve David Thomas Jones (1993) tarafından sinemaya uyarlanma biçimleri, 'ana metin' ve üretilen yeni metinler üzerinden karşılaştırılmaktadır. İlk bölümde roman ve film anlatılarındaki, anlatının temel öğeleri olan kişi zaman ve uzam incelenmekte, roman ve uyarlamalar arasındaki farklar ve benzerlikler üzerinde durulmaktadır.

Kişi, zaman ve uzam incelemeleri yapılmadan önce uyarlama kavramı açıklanmakta ve daha sonra da iki uyarlamanın farklı olma nedenleri, yönetmenin tercihlerine bağlı olarak izleyiciye vermek istedikleri iletiyi sinematografik araçları kullanarak nasıl inşa ettikleri incelenmektedir. Bu bölümde kısaca sinemada anlam yaratma süreci ve gerek film anlatıları bir roman uyarlaması olduğundan gerekse anlatının içinde başka bir anlatıya yer verildiğinden, var olan metnin diğer metinler ile olan ilişkisine değinilmektedir. İki ya da daha çok metnin arasındaki ortak birliktelik ilişkisi yani temel olarak bir metnin diğer bir metindeki varlığı' olarak tanımlanan 'metinlerarasılık' kavramı, 'kapı bekçisi' adlı öykünün anlatıdaki işlevi ve anlatıya olan katkısı açısından incelenmektedir (Aktulum, 2000: 83).

Sonuç bölümünde Franz Kafka'nın Dava romanı, 'modern toplumda bireyin özgürlüğü, adalet, özgür irade, yaşam ve ölüm kavramları, mücadele, direniş ve kabullenme' temaları ile ilişkili olarak analiz edilmekte ve metin çözümlenmeye çalışılmaktadır.

UYARLAMA KAVRAMI

Bu çalışmada karşımıza roman uyarlaması kavramı çıkmaktadır. Roman uyarlamasında yazılı metnin görüntü aracılığıyla aktarılması, diğer bir tanımla

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1735-699X, sedaaktas@esenyurt.edu.tr

2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8041-6847, firatsayici@esenyurt.edu.tr

“dilsel” bir koddan “görüntüsel” bir koda geçiş yapılmaktadır. Bu konuda araştırmacı Kamilla Eliot, ‘romanın dilsel, kavramsal ve söylemsel olduğunu, filmin ise görsel, algısal ve sunusal olduğunu’ söylemektedir. Elliot’a göre filmde görsel, romanda ise dilsel imgeler yer almakta ve roman ve film birbirinin içine sızarak birbirlerini etkilemektedir (Elliot, 2003: 9).

Romandan sinemaya uyarlamada, var olan metnin yapısında değişiklikler yapılarak metnin yeni bir ortamda var olabilmesi sağlanmaktadır. Var olan bir malzemenin görüntü diline en uygun şekilde aktarılması için yapılan uyarlamada, romandaki sözle aktarılan duygu ve düşüncelerin işitsel ve görsel karşılıklarını bulmak söz konusudur.

İncelenen roman uyarlamalarından ilki Orson Welles’in ‘en sevdiğim eserim’ diyerek tanımladığı Dava adlı yapıtıdır. Bu filmde yönetmenin filmin başından itibaren, seyircinin alışık olduğu kodları farklı biçimlerde kullandığı ve bunu yaparak metne farklı anlamlar yüklediği görülmektedir.

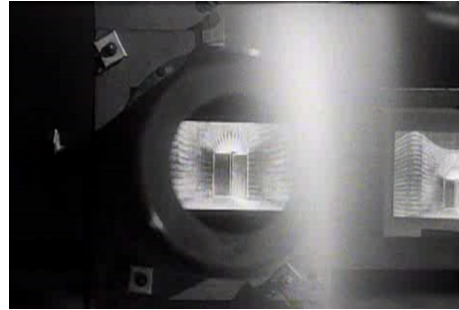
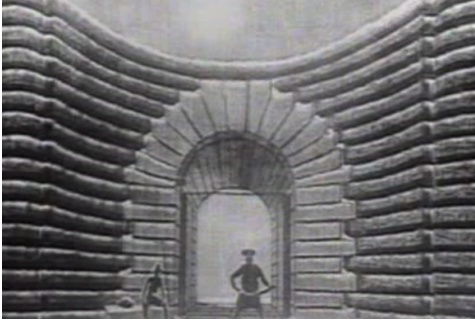
Christian Metz’e göre sinemada işaretleyenler (gösteren) ve işaretlenenler (gösterilen) o kadar yakından bağlıdır ki, işaretleyenler bozulursa aynı anda işaretlenenler de bozulmuş olur. *“Sinemada çağrışım, gösterme ile aynı kapıdan geçer. Çünkü gösteren ile gösterilen öylesine sıkı biçimde birbirine bağlıdır ki, o görüntüyü gördüğümüz an sinemacının görüntüye karşı aldığı tutumu da hissederiz”* (Dudley, 2010: 328). Böylesi bir bağlılık durumunda yönetmen bize vermek istediği iletiyi çekim tercihleri ile vermektedir. Sinemada çekim tercihleri sinemasal dilin yan anlamı olarak tanımlanabilir. Sinemada ‘yan anlam’, sözlü dilin bütün yan anlamlarının, ses kuşağına aktarılması ile yaratılabileceği gibi sinemada asıl yan anlamı yaratan yönetmenin çekim tercihleridir. Sinemanın kendine özgü anlatım biçimini kullanarak yönetmenin bir nesneyi çekim açısı, kameranın konumu, hareketi, netlik gibi detaylarda yaptığı seçimler de izleyiciye farklı anlamlar aktarmayı amaçlamaktadır.

Orson Welles Dava adlı yapıtında klasik anlatı kalıplarını yıkarak seyirciyi düşünmeye sevk eder. Filmdeki en belirgin açı kullanımı filmin ilk başından beri kullanılmış olan ‘alt aç’ çekimleridir.

Alt açılı klasik anlatı sinemasında alt açıdan çekilen kişiye ‘yücelik, üstünlük, kibir gibi özellikler yüklerken bu yapıtta alt açının var olan mekânı ve mekânın sınırlarını belirtmek için kullanıldığını görmekteyiz. Var olan mekânın vurgulanması, sınırlarının belirtilmesi, kişinin mekân ile olan ilişkisine vurgu yapılması, izleyicinin roman karakteri Joseph K.’nın yaşadığı korku, kısıtlanmışlık, kapana kısılmışlık duygularını anlamasına yardımcı olur. Aynı zamanda mekanların olduğundan büyük, kişilerin ise mekanlar içerisinde olduklarından daha küçük görünmesi alt açılı çekimleri ile sağlanmış, bu yolla da modern toplumda yalnızlaşan, kendine ve etrafına yabancılaşan insanın durumu ve bulunduğu koşullara hapsedilmişliği vurgulanmıştır.

Dava romanında, roman karakteri rahibin ağzından Franz Kafka’nın başka bir öyküsünü aktarması ile kendi dışında başka bir metne gönderme yapmakta ve diğer metinlerle bu ve bunun gibi birçok şekilde metinler arası bir ilişki kurmaktadır. Filmde ve roman anlatısı içinde Joseph K. ya rahip tarafından aktarılan ‘Yasa Önünde’ adlı öykü aslında Kafka’nın başka bir öyküsüdür. Aktulum bu metinler arası ilişkiyi “alıntı” olarak tanımlamıştır (2000: 94). Bir başka eserin filmdeki somut varlığı, tıpkı akademik metinde olduğu gibi bir tür yakınlaştırma veya tanık gösterme işlevi yerine geçebilir. Anlatılan öykü içerik açısından izleyici ve okuyucuya belli bir mesaj iletmekte ayrıca Orson Welles’in bu anlatılan öyküyü, filmin başında ve sonunda slayt şeklinde izleyiciye göstermesi hem biçimsel hem de içerik olarak anlatıyı farklılaştırmaktadır.

Biçimsel olarak film anlatısının başına ve sonuna yerleştirilen slayt gösterisi ile yönetmen izleyiciyi aslında Joseph K.’nın yerine koymakta ve rahibin Joseph K.’ya öyküyü anlattığı gibi izleyiciye öyküyü anlatmaktadır. Burada bir anlamda filmin slayt makinesinden görünen slayt ile bitirilmesi izleyicide ‘bir film izledim ve bitti, olanlar bir filmdi’ düşüncesi uyandırarak, yabancılaştırma etkisi sağlamakta ve dolaylı olarak izleyicinin anlatıyla özdeşleşmesini kırarak aktif izleyici konumuna getirmektedir.

Filmin başına ve sonuna konulan bu slayt gösterisinin aynı zamanda filmi bir tür “tırnak içine” aldığı yönünde de yorumlanabilir. Serpil Kirel’in (2010: 199) seyirci ve film arasındaki özdeşleşmeyi tanımlamak için ele aldığı Kahire’nin Mor

Gülü, sinema perdesindeki karakterlerin canlanarak gerçek dünyaya zuhur ettiği bir film olarak özdeşleşme kavramı bakımından oldukça zengin bir yapıdır. Sinema salonunda başlayan ve biten bu film de tıpkı Dava gibi “turnak içine” alınmış bir anlatı söz konusudur. Bir diğer yandan da bu şekilde bir gösterim izleyicinin Joseph K.’ya aktarılan öyküye ortak olmasına ve kendisini onun yerine koyarak aynı olayları aslında kendisinin de yaşadığını ya da yaşayabileceğini anlamasına olanak sunmaktadır. Kapı Bekçisi adlı öykünün anlatıdaki işlevi ve önemi ‘sonuç’ bölümünde detaylı olarak verilecektir.

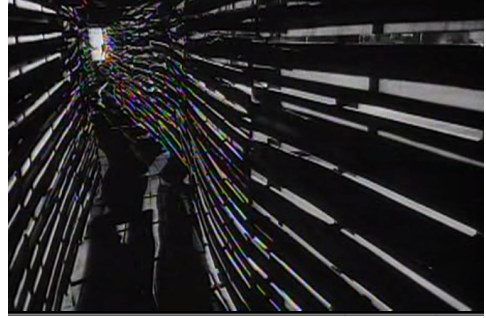
Anlatının içinde başka bir anlatı olması bizi ‘metinler arasılık’ ve ‘anlatı içinde anlatı’ kavramlarına götürmektedir. Anlatı içinde anlatı işlemi yazarın kurduğu düşsel bir anlatı ile gerçekleştirilebileceği gibi, var olan somut bir yapıt ile ilişkili olabilir. Anlatı içinde anlatı, yansıma özelliği taşıyan, ilk anda ayrışık ancak içerisine sokulduğu metin ile bir benzeşiklik ilişkisi kuran, anlam üreten veya metnin an metnin anlamını destekleyen bir anlatı biçimidir (Aktulum, 2000: 160). Bu çalışmada da ‘yasa önünde’ adlı öykü, bir yapıta sokulan somut, başka bir metne gönderme yapan ve böylece metnin anlamını destekleyen bir metin konumundadır.

Öykünün aynı yazarın başka bir eserine ait olması durumu ise metinler arasılık ile açıklanabilmektedir. Metinler arasılık ve yeniden yazma sürecinde yapıt daha önceki yapıtın kopyası değil farklı yeni bir yapıt olmaktadır. Yapıtların algılanması ve okunması, metinler arası geçişler ve göndergelerin anlaşılmasında okuyucunun birebir işlev üstlenmektedir. Anlatıların yapısal çözümlerindeki bir bakış açısına göre, anlatı metin kavramı altında yer alır ve “metin” bitmiş, sonlandırılmış bir ürün değil başka metinlerle başka kodlarla bağlantıda olan böylelikle tarihe alıntılama yolları ile bağlı olan bir üretim biçimidir (Barthes, 2009: 170).

Roman Hakkında

Dava romanı Franz Kafka tarafından yazılmış ancak diğer eserleri gibi ölümünden sonra basılmıştır. Roman Kafka’nın diğer romanlarında da olduğu gibi, karanlık, klostrofobik bir atmosfer içinde yolunu bulmaya çalışan, adeta labirentler içinde bir çıkış yolu arayan modern toplum insanının yalnızlığını, yaşadığı topluma ve kendisine yabancılaşmasını vurgulayan bir eserdir. Kafka’nın eserlerinde hem biçim hem de içerik ile kurduğu bu benzer atmosfer ‘Kafkaesk’ olarak tanımlanmaktadır. Cevabı

bulunamayan sorular karşısında çaresiz kalan, kendine ve topluma yabancılaşan insanın dramı, içinden çıkılamayan mekanlar, labirentler, dar yollar, sokaklar, terk edilmiş binalar, geçilmesi zor, büyük kapılar gibi mekana özgü özellikler ile Kafka'nın diğer romanlarında olduğu gibi Dava'da da yansıtılmaktadır.

Roman sebebini bilmediği bir suç yüzünden tutuklandığı haberi kendisine verilen Joseph K. adlı karakterin, davası hakkında bilgi toplamaya ve kendisini savunmaya çalışırken karşılaştığı kişi ve kurumlara ilişkin görüşleri, davası hakkında bilgi edinmeye çalışırken karşılaştığı absürt durumlar karşısında bir şekilde davaya teslim olarak nedenini bilmediği bir suçtan dolayı cezalandırılmasını konu almaktadır. Dava anlatısı metaforlar ve simgeler üzerinden kurulduğu, farklı okuma ve yorumlara açık olduğundan, romanın yazıldığı dönem ve Kafka'nın yaşamı üzerinden incelemeler yapıldığında roman hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Romanı ikinci dünya savaşı öncesi, kendisi de bir Yahudi olan Kafka'nın yaşanacakların bir öngörüsü olarak yazdığı söylenirken Kafka'nın Yahudi kimliği ve Prag'da yaşayan bir Alman olmasının romanlarındaki yabancılaşma ve toplumun dışında kalma temasıyla bağlantılı olduğu ileri sürülmektedir. Kafka'nın Dava adlı eserini başka bir okuma ile onun varoluşçuluk ile ilgili düşüncelerine bağlayan ve romanın, insanın yaşamda kalma amacını, hayatın anlam/ anlamsızlığını sorguladığını varsayan görüşlerde bulunmaktadır. Dava romanı yazılış biçimi, yazarın dili kullanışı, romanın kurgulanışı açısından çok katmanlı bir metin olarak tanımlanmaktadır. Bu çok katmanlılık ve açık metin olma özelliği romanı okuyan okuyucunun da kendi ekinsel birikimine göre romanı farklı yorumlama durumuna yol açmaktadır.

Romanda olduğu gibi film anlatısında da, izleyici göstergeler arasındaki ilişkiyi dilediğince kurabilir ve filmi değişik biçimlerde okuyabilir. Anlamlandırma süreci film bittikten sonra artık izleyici, yani filmin ulaştığı alıcıya ait bir süreçtir. Yönetmenin vermek istediği ileti seyirci tarafından farklı algılanabilir. Alıcının toplumsal kültürel çevresi, eğitim durumu, yaşı, mesleği, cinsiyeti gibi pek çok faktör iletinin yorumlanmasını etkileyen faktörlerdir.

Roman ve Film Anlatılarının Öykü Bakımından Karşılaştırılması; Benzerlik ve Farklılıklar

Roman öyküsü epizodik bir anlatımla kurulmuştur. Dolayısıyla roman bölümleri kendi başlarına bağımsız birer öyküymüş gibi de okunabilecek gibi gözükümlerdir. Ancak bu farklı gibi gözükken öyküler bütünü parçaları bir araya geldiğinde bir anlam oluşturmaktadırlar. Romanın her bölümü kendi başına yorumlanabilirken roman bölümleri bütünde bir amaca hizmet etmektedir. Romanda bölümlere ayrı başlıklar verilmiştir. Roman ve film anlatılarında olaylar genel olarak aynı sıra ile verilmiştir. Orson Welles'in uyarlamasında olayların sıralamasında birkaç ufak değişiklik ve bazı sahnelere eklemeler yapılmıştır. Aşağıda bölümler roman anlatısındaki sıraya uygun biçimde verilmektedir. Bu bölümde Film uyarlamaları ve roman anlatısındaki farklılıklar olay örgüsü açısından incelenmektedir.

Tutuklanma

Roman bir pansiyonda yaşadığını gördüğümüz Joseph K.'nin bir sabah uyanması ve odasında gördüğü iki nöbetçi tarafından tutuklandığı bilgisinin verilmesi ile başlar. Bir gözetmen kendisine kapı komşusu Bayan Bürstner'in odasında dava ile ilgili bilgi verir ve tutuklanmasının normal yaşantısını sürdürmesine engel olmayacağını söyler. Şaşırın ve olayı anlamlandıramayan Joseph K. Bankadaki memur arkadaşlarının onu beklediğini görür ve bankaya gider.

Film anlatılarında da olay örgüsü bu sırayla verilmiştir ancak Orson Welles bu bölüme romanda olmayan bir balkon sahnesi eklemiştir. Derin odaklı objektif kullanarak sahneyi bölmeden plan sekans halinde olay örgüsünü ve karakterleri sunmuştur. Diğer filmin yönetmeni olan David T. Jones ise filmde klasik anlatı kalıplarına uygun olarak genel çekim ile mekanı tanıtır diyaloglarda açı karşı açı tekniğine ve yakın yüz planlara yer vermiştir. Duyguyu yansıtmak için yüze odaklına yakın planlar klasik anlatıda tercih edilirken, Orson Welles, tam tersine kişilerin mekanda küçük kaldığı genel çekimler ve farklı açılar ile yabancılaşma, yalnızlaşma duygusunu ve çaresizliği vurgulamaktadır.

Bayan Bürstner'in Odası

Bölümde, Joseph K.'nin sözlü dilde bize verilen ipuçları ile önceden de ilgi duyduğu bilgisini edindiğimiz Bayan Bürstner'in odasına girmesini ve nöbetçilerin sabah onun odasına izinsiz girmelerinden dolayı özür dilediğini görürüz. Romanda Bayan Bürstner pansiyondaki diğer kişilerden çekindiği için kapının açık kalmasını

ister ve Joseph K.'nin davası hakkında duyduklarına şaşırır. Fotoğraflarının karıştırılmasına kızan Bayan Bürstner ile Joseph K. arasında bir yakınlaşma olur ancak diğer odadan gelen bir ses üzerine Bayan Bürstner, K.'nin gitmesini ister.

Bu bölüm film anlatılarında olay örgüsünde değişiklik yapılmadan verilmiştir. Ancak kişi açısından incelendiğinde Orson Welles'in Davasındaki Bayan Bürstner romandakinden oldukça farklı iken David Jones romandakine yakın bir karakter sahnelemektedir. Kişi analizleri detaylı olarak ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

Orson Welles'in uyarlamasında bu bölümler arasında iki ayrı sahne daha eklenmiştir. Filmde Joseph K. Bayan Bürstner'in odasından çıktıktan sonra romanda olduğu sırasıyla mahkemeye değil, mahkemeden önce bankaya gider ve K.yı çalıştığı mekanda görürüz. Oradan çıkışta ise gene romanda olmayan ve filme eklenen bir sahne olan Bayan Bürstner'in Arkadaşı Maria ile Joseph K.'nin Bayan Bürstner ile ilgili yaptığı konuşma boş bir tren istasyonuna karşı yürüyerek devam eder.

Bu sahne, Joseph K.'nin Bayan Bürstner'in pansiyondan ayrılacağını duyması ve aslında bilinçaltında olan ve dava süreci ile ortaya çıkmaya başlayan suçluluk duygusunun bilinç üstüne çıkışı gibidir. ' Benim yüzümden mi? ' diye soran K. aslında bu soru ile suçluluğunu sorgulamaya başlamıştır.

İlk Soruşturma

Kendisine telefonla bildirilen günde mahkemeye gitmek isteyen ancak saati bilmeyen K. uzun aramalar sonucunda mahkeme salonu diye adlandırılan ancak tavan arasında köhne, eski ve pis bir mekan olan mahkemeyi bulur. Davanın anlamsızlığı ve gayri resmiliği hakkında kalabalık bir izleyici grubu ve mahkeme hakimi önünde konuşan K, mahkeme salonunda gördüğü bir adam tarafından taciz edilen kadın karşısında tepki gösterir. Kimsenin tepki vermemesi üzerine sinirlenir ve orayı terk eder.

Eskiliği, pisliği ile betimlenen ve bu özellikleri ile adalet sistemini simgeleyen mahkeme bölümü ve ilk soruşturma, olay örgüsü açısından roman ve filmler arasında farklılık gözetmemektedir. Mekan analizi bölümünde mahkeme salonu detaylı biçimde incelenecektir.

Boş Toplantı Salonu/ Kalem Odaları

Bir sonraki mahkeme tarihi kendisine bildirilmeyen K, mahkemenin yapıldığı salona gider. Mahkeme günü genç bir adam tarafından taciz edilen kadının mübaşirin karısı olduğunu öğrenir. Dava ile ilgili bilgi edinmeye çalışırken mübaşirin karısı ona yardım edebileceğini, başyargıcın kendisine ilgisi olduğunu söyler. Kadın K ile ilgilenir ve onun ilgisini çekmeye çalışır iken mahkeme günü yaklaştığı üniversite öğrencisi gelir ve Joseph K.'nın itirazlarına rağmen kadını götürür. Kadını kalem odalarına ve yargıca götürdüğünü söylemesi üzerine onu takip eden K, kalem odalarına ulaşır. Burada gördüğü manzara çok rahatsız edicidir. Birçok davalı sırasını beklemektedir. K, Burada konuştuğu kişilerden davalıların dilekçe sunduklarını öğrenir. Kapalı ve havasız ortamdan fenalaşan Joseph K. dışarı çıkar.

Bu bölüm Orson Welles'in uyarlamasında davalıların boyunlarında numaraları ile gösterilmesi ve çaresiz, umutsuz yüz ifadelerinin vurgulanması ile sanki bir toplama kampı görüntüsü vermektedir. Orson Welles'in uyarlamasında kalem odaları bölümü atlanarak direk mahkeme salonuna geçilmiştir. Mahkeme salonuna izlediği bir gösteriden kalkarak gitmek zorunda kalan K.'nın mahkeme salonunu arama bölümü de Orson Welles'in film anlatısında yer almamaktadır. Mahkeme salonuna nöbetçiler tarafından götürülen n K. ışık kullanımı ile sorgu yapılan bir suçlu görüntüsündedir.

David Jones'un uyarlamasında ise roman anlatısındaki sıralamaya sadık kalınmış ve mahkeme salonunu arama sahneleri, kalem odaları birebir aktarılmıştır.

Dayakçı

Bankanın içindeki sandık odalarında geçen bu bölümde, Joseph K. sandık odalarının önünden geçerken duyduğu ses karşısında meraklanır ve odaya bakar. Odada, tutuklanma günü odasına gelen nöbetçilerin bir dayakçı tarafından dövüldüğünü görür. Nöbetçiler bu cezanın kendilerine K. onları şikâyet ettiği için verildiğini söylerler. K. onlara yardım etmek istese de başarılı olamaz ve daha sonra hiç bir şey olmamış gibi davranır. Orson Welles'in uyarlamasında bu bölüm siyah beyaz kontrastlığının, ışık kullanımı ile desteklenmesi ile psikolojik olarak izleyicide gerginlik, endişe hissi yaratacak şekilde verilmiştir. Bu sahne K.'nın vicdan muhasebesi olarak yorumlanabilir. Vicdanının, sandık odaları gibi kullanılmayan geride kalan bir odada şekil bulması ve dayakçı bölümü ile Joseph K. nın suçluluğu

ya da suçsuzluğu ile ilgili kendi kendine yaptığı muhasebenin ekrana yansması bu bölümde görülmektedir. Bu sahne her iki film anlatısında da roman anlatısında olduğu sıra ile verilmiştir. Ancak biçimsel olarak farklılıklar vardır.

Amca/ Leni

Joseph K.'nin uzakta yaşadığını anladığımız amcası, K. hakkındaki davayı duyar ve gelir. Yardıma ihtiyacı olduğunu düşünen amcasının ısrarları ile Avukat Huld ile görüşmeye giderler. Avukatın evinde karşılaştığı evin yardımcısı Leni, Joseph K.'nin ilgisini çekmeyi başarır ve roman anlatısında ilerleyen bölümlerde de K. için önemli hale gelir. Leni ile yakınlaşan K, amcası tarafından önemli bir konuşmanın ortasında gözden kaybolduğu için uyarılır.

Orson Welles film anlatısında, bankada amcası ile konuşan Joseph K.'nin bilinçaltı suçluluk duygusuna tekrar yer veren sembolik bir anlatım yapmıştır. Odadan gelen sesin sorulması üzerine K. köpek olabileceğini söyleyerek dayak olayını bankadakilerden saklar ve dayakçının bulunduğu sandık odasına girdiğinde, nöbetçilerden biri 'ağzımızı bantlayacağız ve biz artık duymayacaksınız' der. Bu bölüm aslında tüm insanlığın yaşanan vahşetlere karşı dilsiz kalmasını yani insanın, dolayısıyla K.'nin da modern toplumun kendine odaklanan bir bireyi olarak suçluluğunu ve haksızlık karşısında bir şey yapmayışını vurgular. Orson Welles burada yönetmen olarak farklı bir tercih yapmış ve anlatısına bu bölümü eklemiştir.

Gene Orson Welles'in film uyarlamasında roman anlatısında olmayan, amcası ile arasında geçen, bir bilgisayar diyalogu yer almaktadır. Bilgisayara kişilik verilmiş gibidir. Her şeyi bildiği söylenen bilgisayardan bayan olarak söz edilir ve K.'nin davasıyla ilgili ona danışabileceği düşünülür. Modern yaşamda insanın vazgeçilmezi olan bilgisayar, teknoloji ve modernitenin sembolü olarak 'her şeyi bilen' konumunda filmde kullanılmaktadır.

Avukat'ın Evi/ Ressam Titorelli

Roman anlatısında avukat ile görüşmeleri devam eden K.'nin kendi dilekçesini kendisi yazma fikri oluşmaktadır. Dava için günlük işlerini aksatmaya başlayan K.'yı bankada ziyarete gelen bir fabrikatör davasından haberdar olduğunu söyleyerek ona ressam Titorelli'nin adresini verir. Dava ile ilgili Titorelli ile görüşmeye giden K., ondan dava hakkında bilgiler alır. Bu bölümde Orson Welles'in uyarlamasında

romandakinden farklı olarak, ressam Titorelli'nin adresinin K.'ya fabrikatör tarafından değil, Leni tarafından verildiğini görürüz. Aynı şekilde diğer filmin yönetmeni David Jones da adresi K.'ya Leni aracılığıyla iletmiştir.

Titorelli'nin yaşadığı mekan ve konuştukları, anlatıda önemli bir işlev üstlenmektedir. Anlatının yükseldiği heyecanın ve merakın söz konusu olduğu yer Titorelli'nin mekanıdır. Mekan analizi bölümünde sahnede kullanılan sembolik anlatıma yer verilecektir. Konuşmanın içeriği açısından Ressam Titorelli, K.'ya Dava sonucunda üç olasılık olduğundan bahsetmiştir. Birinci olasılık tamamen aklanma ki bu Titorelli'ye göre olanaksızdır. İkinci olasılık sözde aklanmadır. Bu şekilde Joseph K. davadan aklanacak fakat bu geçici bir karar olup K, sürekli davanın yenilenmesi riski ile karşı karşıya olacaktır. Üçüncü olasılık ise sürüncemede bırakmadır. Bu şekilde ise davalının sürekli mahkeme ve yargıçlarla ilişkide olması ve ilişkilerini sıcak tutması gerekmektedir. Bu son seçenekte bir anlamda davadan hiç kurtulamama anlamına gelmektedir.

Avukat'ın Azli / Tüccar Block

Orson Welles'in uyarlamasında boş mahkeme salonunda mübaşirin karısı ile karşılaşma ve kalem odaları bölümü burada verilmektedir. Olay örgüsünün sıralamasında değişiklik vardır. Roman anlatısında, Titorelli ile konuşmasından sonra, Avukat Huld'u azletmek isteyen K. avukatın evinde başka bir davalı olan Block ile karşılaşır. Block, avukat hakkında pek de olumlu konuşmaz iken avukatın karşısında her dediğini yapan adeta bir köpek gibi zil sesi ile emir alan bir görüntüde karşımıza çıkmaktadır. Bu görüntü ile otorite karşısında çaresiz kalan ve aciz durumda olan insanın kişiliğini kaybetmesi vurgulanmaktadır.

Katedral:

Orson Welles'in uyarlamasında katedrale, ressam Titorelli'nin evinden çıktığı kalem odaları sonrasında giden K., roman anlatısında gezdireceğini sandığı bir müşteri vesilesi ile katedrale gider. Burada karşılaştığı rahibin anlattığı öykü, anlatının kilit noktası konumundadır. Orson Welles 'anlatı içinde anlatı' tekniği kullanarak, filmin başı ve sonunda slayt gösterisi ile rahibi K. ya anlattığı öyküyü izleyiciye de aktarır ve bu öykünün önemini vurgular. Öykünün Orson Welles'in uyarlamasında nasıl aktarıldığı ve sembolik önemi çalışmanın biçimle ilgili bölümü ve sonuç bölümünde açıklanmaktadır.

Olay örgüsü açısından bakıldığında anlatılar arasındaki farklılık, Orson Welles'in, katedral çıkışında K'yı direk nöbetçilerin alması ve ölüme göndermesi iken, romanda K. katedralden sonra hayatına devam eder ancak bu bölüm bize aktarılmaz. Romanda K. 31. Yaşında yani davanın başlangıcından bir yıl sonra nöbetçiler tarafından alınarak götürülür.

Son

Romanın son bölümünde nöbetçiler tarafından boş bir taş ocağına götürülen K., bir bıçak ile kendi deyimi ile ‘bir köpek gibi’ öldürülür. David Jones’un uyarlamasında romandaki aslına sadık kalınarak gene bıçak ile öldürülen K., Orson Welles’in uyarlamasında daha isyankardır. Rahip ile yaptığı konuşmada suçluluğunu kabul eden K., Orson Welles’in uyarlamasında karşımıza çıkan hali ile aslında çağın getirdikleri ve götördükleri ile tüm evrenin suçlu olduğunu dolayısıyla kendisinin de suçlu olduğunu, yaşamın anlamsız dünyanın absürt bir yer olduğunu haykırır. Filmin sonunda patlayan bomba aslında tek bir kişinin değil insanlığın ölümü gibidir.

Roman ve Film Anlatılarının Mekan Bakımından Karşılaştırılması; Benzerlik ve Farklılıklar

Mekan, Kafka'nın Dava adlı romanında romanın ana karakterlerinden biri gibidir. Romanda yer alan mekanların uzun ve detaylı betimlemeleri, okuyucunun ‘Kafkaesk’ olarak adlandırılan dünyayı zihinlerinde canlandırmalarına yardımcı olmaktadır. Kafka'nın romanlarında mekan ve insan ilişkisi çok önemli bir yer tutar. Film anlatısında da mekan ve insan ilişkisi, insanın psikolojik durumu, Joseph K.'nin tutsaklık hissi, başarılı bir mekan kullanımı ve sinematografik araçlarında yardımı ile izleyiciye ulaştırılmıştır. Orson Welles film anlatısında romandakinden farklı olarak, romanda dar, sıkışık ve küçük betimlenen yerlerden bazılarını, bürük kocaman binalar ya da yüksek tavanlı mekanlar olarak göstermiştir. Bu farklı çekim tercihi de gene yönetmenin bireyin kalabalık içinde yalnızlaşması ve soyutlanmasını vurgulamasına, bireyin çaresizlik ve kısıtlılık hissine vurgu yapmaktadır. Orson Welles'in filminde terk edilmiş sokaklar, binalar, büyük fabrikalar, endüstriyelmiş mekanlar görülmektedir. Romanın geneline hakim olan, çıkış yolu arayan bireyin psikolojisi, gerek romanda gerek film anlatılarında mekan tasvirleriyle desteklenmektedir. Mekanlar labirentimsi, çıkışın bulunması zor, dar yollar ve birbirine geçilen karmaşık bölümlerden oluşmaktadır. David Jones'un tercihi ise daha kalabalık sokak ve evler olmuştur.

Pansiyon

Romanda Joseph K.'nin kaldığı pansiyon hakkında fazla detay verilmez ancak Kafka'nın romanlarına ve Dava romanının geneline hakim olan, labirentimsi ortam ve sürekli karşımıza çıkan kapılar vurgulanmaktadır. Film anlatısında ise pansiyon Orson Welles'in uyarlamasında daha yalın, sade, fazla eşya olmayan, düz büyük bir bina olarak gösterilmektedir. David Jones ise pansiyonu daha kalabalık, daha fazla objenin olduğu bir mekan olarak tasarlamıştır. Her iki anlatıda da birbirine kapılarla geçilen odalar, dar ve uzun koridorlar bulunmaktadır.

Bayan Bürstner'in Odası

Bayan Bürstner iki yönetmen tarafından oldukça farklı beyazperdeye aktarılsa da, odaları birbirine benzerdir. Orson Welles'in tasarımında pansiyonun boş ve yalınlığına karşın Bayan Bürstner'in odası desenli duvar kağıdı ve objelerle kalabalık bir görüntü sergilemektedir. Bayan Bürstner için önemi olan ve anlatıda da yer alan fotoğraflar mekanda gösterilmektedir. David Jones da fotoğrafları mekanda görünür biçimde yerleştirmiştir. Bayan Bürstner, anlatılarda gizemli bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Odası ve fotoğraflar sebebiyle geçmişinde bir gizem ya da kendisi için önemli anıları olduğunu düşündüren Bayan Bürstner, bilinçli olarak Kafka tarafından da romanda kısıtlı biçimde okuyucuya aktarılmaktadır. Bu mekan Joseph K.'nin her zaman girmeyi düşlediği ancak dava sayesinde girebilme şansı bulunduğu bir mekan olarak görülmektedir. Bayan Bürstner'in odasına girmek, kişinin mahremi sayılan odayı görmek bir anlamda Bayan Bürstner hakkında bilgi edinmek olacaktır.

Banka

Romanda fazla detaylı anlatılmasa da film anlatılarında Joseph K.'nın yaşantısı hakkında dolaylı yoldan bilgi edinmemizi sağlayan banka, Orson Welles'in anlatısında, modernizmin insanı çalışma hayatında getirdiği noktayı göstermektedir. Bankadaki memurlar 'makine dişlilerinden biri' gibi, bir fabrikada çalışır gibi, birbirlerinden kopuk çalışmaktadırlar. Kalabalık bir mekan olmasına karşın kişiler arası iletişim yoktur. Banka, mekan olarak betimlenişi ile Joseph K.'nın 'yaşamının tümünü' simgelemekte ve onun yalnızlığına, yabancılaşmış bireye vurgu yapmaktadır. Orson Welles yaptığı çekimler ve kullanılan açılar ile bankayı olduğundan büyük ve heybetli onun içinde çalışan insanları ise küçük ve önemsiz göstermiştir.

Mahkeme Salonu / Mübaşirin Evi

Mahkeme salonu olarak kullanılan mübaşirin evi, köhne, eski, pis olarak romanda tanımlanmaktadır. Mahkemenin yozlaşmışlığını, bozulmuşluğunu vurgulayan bu betimlemeler film anlatılarında da yer bulmaktadır. Mahkeme salonu ve oradaki kalabalık romanda tasvir edildiği gibi perdeye aktarılırken, Orson Welles kullandığı 'alt aç' çekimleriyle diğer sahnelerde olduğu gibi burada da kişiyi yüceltmekten çok, kişinin mekan içine sıkışmışlığını, tutsaklığı, mekanın sınırlarını vurgulamaktadır. David Jones klasik anlatı yapısına ve tekniklerine uygun olarak çektiği sahnede izleyiciye farklı gelen bir aç kullanmamıştır.

Orson Welles mahkeme önünde bekleyen insanları esir kampındaki insanlar gibi yansıtarak onların aslında 'tutsak' oldukları iletisini vermektedir. Davaları sonuçlanmayan bu insanlar günlerini esir gibi davanın sonucunu bekleyerek umutsuz ve çaresizlik içinde geçirmektedirler. Joseph K. roman anlatısının sonunda belki de 'bu insanlardan biri' olmak istemediği için ölümü tercih etmiştir.

Çatı Katı (Kalem Odaları)

Roman anlatısında uzun ve detaylı betimlenen bu mekan, Joseph K'nın içinde bulunduğu psikolojik durumu yansıtmaktadır. Gittikçe endişeye kapılan ve kendisini davaya kaptıran K, kalem odalarında gördüğü insanlar ve onların tanık olduğu çaresizlik karşısında bunalmış ve oradan bir an önce kurtulmak istemiştir. Bu bölümde insanların kendisine suçlu gibi baktıklarını, davanın sonucunu bildiklerini düşünür. Bu düşünce aslında karakterin o şekilde hissetmesinden kaynaklanmaktadır. Psikolojik durumunun bir yansıması olarak bu mekan da köhne eski, tozlu raflarında bir sürü davanın beklediği bir mekandır.

Sandık Odası

Sandık odası K.'nin 'bilinçaltının', 'suçluluk' duygusunun yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Joseph K. kendi şikâyeti yüzünden dayak yiyen nöbetçileri önce umursar ancak daha sonra birazda zorunlu olarak olanları gizler. Burada Orson Welles çok başarılı bir sahne mizansenini ve ışık kullanımı ile K.'nin içinde bulunduğu ikilemi yansıtmıştır. Nöbetçiler fiziksel şiddet görürken Joseph K aynı sahnede adeta psikolojik şiddete maruz kalmaktadır.

Huld'un Evi

Avukat Huld, adalet sisteminin temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Hasta ve yatağında olması sistemin durumunu simgelemektedir. Burada mekan seçimi de, adalet sistemine, var olan düzene uygun olarak karanlık, kasvetli, eski, köhne, tozlu biçimde tasarlanmıştır. Orson Welles ve David Jones'un anlatılarında, Leni ve Joseph K.'nin birlikte olduğu sahnelerde davalıların bekleyen dosyaları üzerinde yattıkları görülür. Dosyalar sayıca oldukça fazladır. Bekleyen ve sonuçlanmayan davaların arasında K. kendine bir çıkış yolu arar. Mekan genel olarak karanlıktır ancak mum ışığı ile aydınlatılmaktadır. Mekanda mahkeme yargıçlarının tabloları asılmıştır. Burada yargıçların olduklarından güçlü ve farklı çizilmek istendiklerinden bahsedilirken, aslında otoritenin kendini olduğundan farklı ve güçlü gösterme çabası vardır. Orson Welles diğer sahnelerde de olduğu gibi burada da alt açılı çekimleri ve derin odaklı objektif kullanımı ile mekanda içerisinde insanın kısıtlanmışlığını vurgulamaktadır.

Titorelli'nin Odası

Roman anlatısında da oldukça detaylı betimlenen bu mekanın anlatıda önemli bir işlevi vardır. Joseph K.'nin gözetleniyormuş duygusunun iyice arttığı, kendini davaya ve suçlu olup olmama durumuna iyice kaptırdığını görürüz. Betimlenen mekan, her yerinden insanların çıktığı, insanların bir sürü kişi tarafından gözetlendiği hatta gözetlenmekle kalmayıp sözle taciz edildiği bir mekandır. Burada Joseph K adeta bir sirk hayvanı gibi kafesinin içinde durmakta ve sıkıntı hissetmektedir. Açık şekilde gösterilen gözetlenme dışında birdenbire açılan kapılarla da ressamın odasının kalem odalarına bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Burada sistemin sanatçısına kadar her şeyi içine alan bir pozisyonda olduğu, her yerin ve her şeyin yozlaştığını görmekteyiz. Titorelli'nin odası tasarlandığı şekliyle parmaklıklar ardındaki bir kafesi de andırmaktadır. Bu haliyle aslında toplumun tüm bireylerinin dolayısıyla Joseph K.'nin de Dava sonuçlanmasa bile 'tutsak' olduğu vurgulanmaktadır.

Katedral

Katedral, roman ve film anlatılarında, Dava romanının ana teması da olan 'Yasa kapısında' öyküsünün anlatıldığı, bir anlamda Joseph K.'nin kaderinin belirlediği yer olarak geçmektedir. Bu mekan dini sembollerin bulunduğu bir ayin yeri iken aynı zamanda günah ve suçların itiraf edilip af dilendiği yerdir. Orson Welles uyarlamasında katedrali, teknoloji ve modernizm ile ilişkilendirerek, öyküyü, slayt gösterisi ile rahibe anlattırıştır. Ayrıca Orson Welles'in tasarladığı katedralin duvarları alışıldık olanın dışında modernizm çizgilerine göre tasarlanmıştır.

Taş Ocağı

Her şeyin son bulduğu Joseph K.'nin belki hayatına son veren belki de yeniden doğuşunu simgeleyen ölüm olayı bu sahnede ve taş ocağında gerçekleşmektedir. Taş ocağı şehrin dışında insanlardan ve kalabalıktan uzak bir yerde betimlenmiştir. Taş ocağı adından da anlaşılacağı gibi, taşı, doğayı, 'insana ait' olanı simgelemektedir. Bir anlamda taş ocağı toprağın kırılması ile gerçeklerin, bilinçaltının, eskinin, anıların ortaya çıktığı hesaplaşma mekanıdır. Orson Welles ve David Jones film anlatısında taş ocağını farklı biçimde kullanmışlardır. David Jones roman anlatısındaki bıçak ile ölüme uygun bir tasvir yaparken Orson Welles, Joseph K.'nin ölümünü izleyiciye göstermemiştir. Uzaktaki patlama sonucunda Joseph K.'nin ölmüş olduğu izlenimine kapılsak da bu ölümden kesin emin olamayız. Bu da Joseph K.'nin ölümünün aslında başka bir şeyi mi simgelediği sorusunu akıllara getirebilir. Joseph K. Orson Welles'in anlatısında, sanki nöbetçilere, ölüme meydan okumakta, 'kendimi öldürmemi istiyorsunuz ama bunu yapmayacağım' demektir. Burada insanlığın suçuna ortak olmayı reddetme anlamı çıkarılabilmektedir. Joseph K., ölümüyle bir anlamda direnmektedir.

Roman ve Film Anlatılarının Kişi Bakımından Karşılaştırılması; Benzerlik ve Farklılıklar

Roman anlatısı ve her iki film anlatısı arasında kişilerin ad ve anlatıda üstlendikleri rol açısından farklılıklar gözükmemekle birlikte, kişilerin temsilinde seçilen oyuncuların tercihlerinde ve oyuncuların, karakterlerin tavırlarını yansıtıtlarında yönetmenin isteği ve seçimine bağlı olarak farklılıklar görülmektedir.

Joseph K.

Roman anlatısında kendi deyimi ile 'adeta bir köpek gibi' öldürülen Joseph K. Orson Welles'in uyarlamasında ölümüyle bir 'kabullenme' değil 'direniş' içerisindedir. Ölümünü belediklerini düşündüğü gardiyanlara bu zevki tattırmayacağını söyler ve kahkahalar atar. Bu durumuyla Joseph K., Dava sayesinde yaşadığı bilinçlenme süreci ile anlamsızlığını ve absürtlüğünü fark ettiği yaşam ve toplumdaki, var olan suçlara ortak olmamak adına ölüm ile ayrılmayı seçmiştir denilebilir. Joseph K.'nin ölümünün gerçek mi yoksa simgesel bir ölüm mü olduğu

yorumlara açıktır. David Jones ise romandaki aslına sadık kalarak Joseph K.'yı bir bıçak ile nöbetçilerin öldürmesini tercih etmiştir.

David Jones'un uyarlamasında vurguladığı nokta ise, Joseph K'nın ölmeden önce ellerini açarak pencereden bakan kişiye adeta yardım istemiş gibi uzanmasıdır. Bu detaylara ve anlatı formundaki değişikliklere bakılarak Orson Welles'in ve David Jones'un Dava yorumunun farklı olduğunu söyleyebiliriz. David Jones K. nın ölümünü, bir yenilgi ve kabullenme olarak görürken, uzatılan eller son bir yardım arayışıdır. Ancak Orson Welles K.'nın ölümünde bile her şeyin bitmediğini ima eder ve adeta nöbetçilerle dalga geçen K.'nın ölümünü izleyiciye göstermez. Bu durumda yapılan tercihler doğrultusunda, romandaki ve Orson Welles'in anlatısındaki Joseph K. Birbirinden farklıdır denilebilir. Film anlatısının başında oldukça ürkek ve kendinden emin olamayan tavırlar içerisinde bir Joseph K. Görürüz. Ancak filmin sonunda kararlı gözlerle ne istediğini bilir şekilde nöbetçilere bakan bir karakter vardır.

Bayan Bürstner

Anlatının belki de en gizemli kişisidir. Hayatı hakkında fazla bir şey okuyucuya anlatılmaz. Joseph K.'nın gözünden okuyucuya tarif edilen Bayan Bürstner'in K'nın gerçekten ilgisini çeken tek kadın olduğunu söylemek yanlış olmaz. Joseph K. Bayan Bürstner'in yaşamı hakkında daha fazla bilgi edinmek istemektedir. Bayan Bürstner karakterinin Franz Kafka'nın gerçek yaşamda bir dönem nişanlı kaldığı Felice Bauer 'den esinlendiği düşünülmektedir.

Romanda bir memur olarak geç saatlere kadar çalıştığı söylenen ancak geç gelmesinden dolayı pansiyon sahibi tarafından pek de güvenilir bulunmayan Bayan Bürstner, Orson Welles'in uyarlamasında gece kulübünde çalışan ve daha rahat bir yaşam tarzı olan bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Bayan Bürstner Joseph K. ile konuşurken alkol almış ve yarı sarhoş durumdadır. K.'nın davasının politik olma ihtimali onu korkutur. Fotoğraflarına bakıldığını öğrendiğinde çok sinirlenerek K.'yı kovar. David Jones ise romandaki aslına daha yakın bir Bayan Bürstner profili yansıtmaktadır.

Mübaşirin Karısı

Mübaşirin karısı Joseph K.'ya kalem odalarına giden yolu dolaylı olarak gösteren ve roman anlatısındaki diğer kadın karakterler gibi Joseph K.'ya yardım edebileceğini söyleyen kişidir. Roman anlatısında rahibin Joseph K.'ya 'başkalarından çok yardım alıyorsun özellikle kadınlardan' demesi ile aslında kendine yardım edebilecek tek kişinin gene bireyin kendisi olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Roman anlatısında kadına yer verilmesi, anlatı genelinde K'yı davadan uzaklaştırıyormuş gibi görülmektedir. Kadınlara ile olan ilişkilerinde Joseph K. Mahkeme açısından iyi olmayan sonuçlara ulaşmaktadır. Hizmetçi Leni ile olan yakınlığı, davada önemli bir işlevi olabilecek olan mahkeme yargıcı ile olan konuşmasını engellemiştir.

Avukat Huld

Avukat Huld romanda hasta yatağında, hizmetçisi Leni tarafından bakılan, insanlara yardım etmesi beklenen ancak kendisi bir bakıma yardıma ihtiyaç duyan bir karakterdir. K ya yardım etmek istiyor gibi gözükse de K. Onun davası için faydalı olmadığı düşüncesindedir. Avukat Huld'un Orson Welles'in film anlatısındaki sunumu roman ve David Jones'un uyarlamasındakinden farklıdır. Orson Welles'de hasta yatağındaki Huld zaman zaman yatağından kalkmakta, üzerindeki pelerin benzeri giysi ile adaletin temsilcisi konumunda görülmektedir. Özellikle Joseph K.'nın davası ile ilgili konuşulurken, Orson Welles'in canlandırdığı Huld, hasta yatağından çıkmış olduğundan heybetli, güçlü bir adam görüntüsüne bürünmüştür. Burada gene otorite figürünün kendini yüceltmesi ya da insanların yanlış inançla otoriteyi yüceltmeleri gösterilmek istenilmektedir.

Ressam Titorelli

Ressam Titorelli, rolü oynayan aktörün görünüşü açısından David Jones ve Orson Welles'in film uyarlamalarında birbirinden oldukça farklıdır. Ancak öyküdeki işlevi açısından iki karakter arasında fazla bir fark görülmemektedir. Ressam karakterinin öyküye girişi romanda K'nın müşterisi fabrikatörün, K'ya davasından haberdar olduğunu söyleyerek, davası ile ilgili konuşmak üzere onu ressam Titorelli'ye göndermesi ile gerçekleşirken, film anlatılarının her ikisinde de, Leni Joseph K'ye Titorelli'nin adresini vermektedir. Burada Titorelli aslında mahkeme yargıçları üzerinde etkili bir figürmüş gibi lanse edilen ancak onların tablolarını yapmaktan başka pek de bir bilgisi olmayan bir karakterdir. Bu noktada gene yanlış inanışlar karşımıza çıkmaktadır. Normal ilişkiler ağı içerisinde birbiriyle ilgisinin olmayacağını düşündüğümüz bir ressam ve mahkeme birbiriyle yakın ilişki içerisinde sunulmaktadır. Bu ilişki yani aslında otoritenin, kuşatılmışlığın ve çarpık düzenin hayatın her alanına sızdığı, Titorelli'nin odasının açılan bir kapı ile kalem odalarına yani mahkemeye bağlanmasıdır. Orson Welles bu bölümün çıkışında artık düzenin her yerde çarpık ve iç içe olduğunu gören K.'nın labirentler içinde kayboluşunu gösterir.

Rahip

Rahip anlatıda aktardığı öykü ile önemli bir yer tutmaktadır. Anlatılan öykü aslında Joseph K.'nin yaşadıklarının kısa bir özetidir. Bu öykü ile ilgili aralarında tartışan rahip ve K. Ortak bir karara varamazlar. Anlatıda Joseph K.'nin iletişim kurduğu kişi olarak rahibi görmekteyiz. Buda K.'nin son bir umut, inanç aradığı şeklinde yorumlanabilir. Anlatı boyunca K., Bir yerden diğerine gitmektedir. Gittiği her yerde çarpık düzenin ve yozlaşmanın izlerini görür. Katedral son gittiği yer olmuştur. Katedralde rahip iki yönetmen tarafından farklı şekillerde perdeye aktarılmışlardır. Anlatıda farklı bir seçimle, 'Yasa Kapısında' öyküsünü rahip yerine kendi canlandırdığı avukat Huld tarafından slayt ile anlattırır Orson Welles, K.'ya kendi kendisini savunamayacağını söyler. Orson Welles'in anlatısında Joseph K. Avukat Huld öyküyü ona anlatmadan, öyküyü zaten bildiğini söyler.

Kulluch, Rabensteiner ve Kamner

Joseph K.'nin iş arkadaşları fiziksel olarak romandaki betimlenmelerine uygun olarak beyaz perdeye aktarılmışlardır. Ancak Orson Welles gözetlenme duygusunu daha etkili biçimde vermek amacıyla, anlatının bazı yerlerinde bu üç memuru, Joseph K.'ya bakarken göstermiştir. Davadan önce içlerinden biri olan Joseph K. Dava sonrası artık onlardan farklıdır.

Kuzen Erna

Kuzen Erna karakteri, roman anlatısında yalnızca amcasının bahsettiği ve görüntüsü, kişiliği hakkında tanımlama yapılmayan bir karakterdir. Erna ile Joseph K.'nin bir bağlantısı olduğunu ve Joseph K.'nin ona uzun zamandır mektup yazmadığını karakterin ağzından duyarız. Ancak Orson Welles, Erna karakterini birebir olarak Joseph K.'nin dolayısıyla da izleyicinin karşısına çıkartmıştır. Erna Joseph K.'nin film anlatısında belki de dava ile ilgili en açık şekilde konuştuğu, insanlar arası iletişimin hiç olmadığı bir dünyada, gerçekten konuştuğu tek kişidir. Erna anlatıdaki diğer kadınlardan farklı olarak, Joseph K. İle aralarında cinsel yakınlaşma olmayan tek karakterdir. Erna film anlatısında kuzeninin davası ile ilgili gerçekten endişelenmektedir. Diğer kadın karakterler K.'yı davadan uzaklaştırmak istemiş gibi görünürler iken Erna ona yardımcı olmaya çalışır.

Nöbetçiler Williem ve Franz

Joseph K.'nin davadan haberi olmasını sağlayan ve aslında var olan tüm bu bozuk düzen içinde ayak takımı olarak adlandırılabilir en alt kademeyi temsil eden kişiler nöbetçilerdir. Bir üst mertebeye çıkıp dayakçı olmak isterler. Nöbetçiler Orson Welles'in anlatısında Joseph K.'nin bilinçaltı suçluluk duygusu olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Leni

Leni anlatıda Joseph K.'nin davasına yardımcı oluyormuş gibi gözükse de aslında oda sistemin içindedir ve K.'nin davadan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Leni iki yönetmenin uyarlamasında da benzer biçimde gösterilmektedir.

Block

Kendisi de bir davalı olan Block, anlatıda, otorite karşısında teslim olan ve kişiliğini yitiren insanın çaresizliğini göstermesi açısından önemlidir. Karakter roman ve film anlatılarında benzer biçimde aktarılmıştır.

Bayan Grubah

Gözetleme hissi, anlatının en başında Bayan Grubah karakteri ile hissettirilmektedir. Karşı pencereden bakan komşuların bir benzeri olan Bayan Grubah, kendi yaşamından çok başkalarının yaşantısını merak eden ve onları gözetleyen bir konumdur. Orson Welles'in uyarlamasında Bayan Grubah, Joseph K.'ya ilgi duyar gibi gösterilmiştir ve büyük ihtimalle bu ilgi sebebiyle, Joseph K.'nın ilgi duyduğu Bayan Bürstner'den hoşlanmamaktadır.

Filmler ve Roman Anlatısındaki Zaman

Dava romanı olayın geçtiği yer ve zaman açısından belirsizdir. Bu belirsizlik bir anlamda romanı herhangi bir yerde herhangi bir zamanda geçebilecek yani evrensel bir öykü haline getirmektedir. Roman geçtiği tarihi belli etmese de anlatıda zamanın geçişi ve Joseph K.'nın bir anlamda zamanın geçişi ile ölüme yaklaşması hissettirmektedir. Film anlatılarında zamanın geçtiğini Orson Welles çalan saat gongları ile belirtir.

Zaman kavramı özellikle romanın NTV Yayınlarından çıkan çizgi roman uyarlamasında, çizgi roman anlatısının kodlarının da elvermesi yardımıyla, sembollerle çok başarılı bir biçimde okuyucuya aktarılmıştır. Çizgi romanda neredeyse her sayfada yer bulan, saat figürü, zamanı ve zamanın geçişini, sona yaklaşmayı simgelemektedir. Ayrıca gene çizgi romanda yer alan mum figürü, bir yanıyla aydınlanmayı temsil eder iken diğer yandan da yanıp bitmesi, erimesi ile zamanın geçişini belirtmektedir. Dilsel bir koddan görsel bir koda geçiş yapılarak grafik ve çizimler halinde romanın çizgi romana aktarılmasında, görsel kodlar, semboller önem taşımaktadır. Hızlı ve anlaşılır bir biçimde iletiyi veren görsel grafik ve çizimler algılanırlarken, iletiyi alan okuyucu, var olan göstergeleri kendi geçmiş deneyimlerine göre anlamlandırmaktadır. Çizgi roman anlatısında mesajı hızlı ve kısa sürede verebilmek ve romanda sayfalarca anlatılan, betimlenen duyguları hissettirebilmek için, çizer sembollerden faydalanmıştır. Amerikalı dilbilimci ve filozof, Pierce, göstergeyi, ikon, belirti ve simge olarak üçe ayırır. Simge, kültürel kodlar aracılığıyla var olan ve temsil ettiği nesneyle arasında nedensellik ilişkisi olmayan göstergedir. Simge okuyan yani onu yorumlayan olmadan var olamaz (Akerson, 2005: 113).

Çizgi romanda kullanılan başlıca simgeler; saat, mum ve iskelet, kendi başlarına bir anlama sahip olsalar da, anlatıda kullanıldıkları biçimde birer simgeye yani göstergeye dönüşürler. Çizgi romanda kullanılan saat, yalın anlamıyla saati değil, azalan zamanı, zamanın geçişini, Joseph K.'nın sona yaklaşmasını simgelemektedir. Aynı şekilde anlatıdaki mum, aydınlatıcı olmaktan çok zamanın geçişini ve

eriyerek sona yaklaşmayı göstermektedir. Anlatıdaki iskelet ise romanı sonuna dair okuyucuya ön bilgi veren bir gösterge haline gelmektedir.

SONUÇ

Roman açık metin özelliği taşıdığından farklı okumalara açıktır. ‘Yaşam’ ve ‘Ölüm’ romanda ele alınış biçimiyle aslında insanın önce var olup ve sonra bir öze sahip olması, yani insanın yaşamın anlamı ile ilgili bir arayışa girmesi ve yaşamın anlamını bulması ile ilgili ele alınmaktadır. Joseph K.’nın yaşamına bir anlam bulmak için çabalaması sürecine tanıklık edilmektedir. Nietzsche, varlık ve yaşamın anlamı ile ilgili olarak; varlığımızla ilgili durumdaki anlamsızlık karşısında her türlü anlam çabası daha en baştan anlamsız bir girişim değil midir diye sormaktadır (Fleischer, 2002: 217). Yaşamı anlamlandırma çabası içindeki bir diğer yazar Tolstoy ‘İtirafımlarım’ adlı eserinde bu süreç hakkında yazmış ve bu anlam arama çabalarının bir yerinde ‘insanın kendisini aldatmasının faydası olmadığını, yaşamın anlamı olmadığını ve mutlu kişinin henüz doğmamış olan olduğunu, insanın kendisini bu hayattan kurtarması gerektiğini’ yazmaktadır. Gerçi daha sonraları Tolstoy neden yaşamayı gerektiğini ve yaşamdaki amacını bulduğunu söyleyerek, inancın insanın var olma sebebi olduğunu söyler. Bu herhangi bir şeye inanmak olabilir der (Tolstoy, 2006: 44, 59).

İnsanın geçmişi ve bugünü ile bağının koptuğu modern yaşamda Joseph K., Tolstoy’un da bahsettiği inancı bulamamaktadır. Ölümünden önceki son bölüm katedralde geçmesi inanç kavramına yönelik bir gönderme olabilir düşüncesini akla getirmektedir. Yasa önünde öyküsünü anlatan ve Joseph K.’yı son kararını vermeye yönelten de gene rahiptir. Joseph K. tutuklanmasıyla birlikte bir bilinçlenme sürecine girmiştir. Dava süresince kendisi davalı olmadığı sürece fark etmediği çarpık ve absürt bir sistemin farkına varır. Bu dava Joseph K.’nın yaşamı sorgulaması ve ölümün kurtuluş olduğuna inanması ile sonlanmış olarak yorumlanabilir. Bu aslında modern dünyada insanın kendi kaderinin kendi elinde olmadığı eleştirisidir. Var olan düzen içerisinde okullara, işyerlerine, evlerine, belirlenen çizilen mekanlara sokulan bir anlamda hapsedilen insanın kaderi artık elinde değildir.

Orson Welles film anlatısında mekan seçimleri ile karakterleri sürekli gözetleniyormuş hissi veren hapis benzeri yerlerde görüntülemiştir. Dava romanı ismi dolayısıyla hapsihane hapsedilme cezalandırılma kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Romanın çizgi roman uyarlanmasında da Joseph K. olarak çizilen Franz Kafka ya olan benzerliği belirgin olan karakterin arka plandaki siyah çizgili fonda duruşu, hapsedilmiş bir adam görüntüsü vermektedir. Burada hapis olma kavramı hem biçimsel hem de psikolojik olarak vurgulanmakta roman anlatısı da gerek mekan betimlemeleri gerek olay örgüsü ile hapsolme kavramını desteklemektedir.

Özgürlüğün kısıtlanması yani hapsedilme, kuşatılmışlık hissinin zıttı olan özgürlük kavramı anlatıda temel sorun gibi gözükmektedir.

Jean Paul Sartre ‘insan önce var olup sonra özgür değildir. Aksine insanın var oluşuyla özgürlüğü arasında hiçbir fark yoktur’ demektedir. Gene başka bir yazısında ‘ ne tarihsel konumum ne faniliğim ne geçmişim nede çevrem ya da diğer insanlar hatta ölümüm bile özgürlüğümü kısıtlayamazlar’ demektedir (Fleischer, 2002: 248). Anlatının temelinde doğuştan özgür olduğuna inanılan insanın hapsedilmesi karşısında verdiği mücadele ve yeniden özgür olmak adına yaptığı seçim vurgulanmaktadır. Böylesi saçma ve anlamsız bir yaşamdan ancak ölümle kurtulabileceğini düşünen K. nöbetçilere direnmez herhangi bir savunma yapmaz ve ölümü seçer denilebilir. Ancak gene de roman ve film anlatılarında son bölümde ve sahnede görülen penceredeki adama el uzatış umudun yok olmadığını gösterir.

Diğer bir okumayla ise Joseph K. nın dava karşısında harekete geçmemiş olsa idi ölümden kurtulabileceği olarak okunabilir. K, davayı önemsedikçe davanın içine çekilmektedir. Mahkeme Rahibi ile konuşurken rahibin söylediği ‘Mahkeme geldiğin zaman kabul eder, gitmek istediğin zaman bırakır’ sözü bu davanın Joseph K.’nın bilinçlenme süreci olduğunu göstermektedir. Mahkeme rahibi

tarafından söylenilen bu söz aynı zamanda insan iradesinin kendi elinde olduğunu belirtmektedir. Bu Joseph K.'nın isteği dışında bir durum gibi gözükse de K. artık bilinçlenmeye başlamış, toplumdaki çarpıklıkları ve absürtlükleri, insanın otorite karşısındaki durumunu görmüş ve bir anlamda artık gönüllü olmuştur.

'Yasa Kapısı' adlı öykü otorite karşısında başkaldırması gerekirken bunu yapmayan ve yüceltilmek istenen otoriteyi bilinçsiz ve yanlış bir davranış ile yücelten bir adamı konu almaktadır. Adam söylenilene inanarak kapıyı ve bekçileri olduğundan daha tehlikeli görmüş ve yalnızca kendisine sunulan bir fırsat olan kapıdan geçememiştir. Tüm ömrü bu yanlış öğretinin kurbanı olarak geçmiştir. Rahibin öyküyü Joseph K. ya anlatması ve bunun K.'nın ölümünden önceki son bölüm olması Joseph K.'nin davaya, yani yaşama karşı olan tutumuyla ilişkilidir.

Orson Welles'in anlatısında Joseph K., avukat Huld öyküyü ona anlatmadan, öyküyü zaten bildiğini söyler. Öykü hakkında tartışırlar ve Huld adamın kendi özgür iradesiyle oraya geldiğini, aslında kandırılmış olanın bekçi olduğunu belirtir. Bekçinin doğruyu söylemediğini söyleyen K.'ya Huld, 'doğru söylemek önemli değil, bu bir mecburiyet' der. K. Mahkemenin bu yanılsamaya inanmasını istediğini ama bunun olmayacağını söyler. Suçunu kabul eder ancak kabul ettiği suç mahkemeninkinden farklıdır. Mahkemenin ona dünyanın saçma ve çıldırması olduğunu kanıtlamaya çalıştığını söyleyen K., 'Tamam davayı kaybettim. Ne olmuş! Siz de kaybettiniz. Her şey kaybedildiyse ne olmuş yani! Demek bütün evren çıldırılmış!' diyerek oradan çıkar.

Joseph K.'nin anlatı sonundaki ölümü bilinçli bir seçim olarak değerlendirilebilir. Var olan düzende ve gelecek olan dünya düzeninde 'özgür' olamayacağını anlayan Joseph K. Ölümü seçer. Ancak Orson Welles film anlatısında son sahnede Joseph K. Karakterine kahkahalar attırarak bu seçimin aslında teslimiyet değil düzene karşı bir meydan okuyuş olduğunu göstermektedir.

Dava adlı romanın önsözünde Ahmet Cemal, roman sonunda K.'nin yaşamının son bulmasını; 'Dünya ile yaşayamayan bir 'ben'in, dünyasız yaşama olasılığını seçmesi demektir; ama dünya, yaşamının onsuz olunamaz koşulu niteliğini taşıdığından, sözü edilen olasılığın seçilmesi yaşamın yitirilmesine yol açmaktadır' demektir (Cemal, 2012: 17).

KAYNAKÇA

- Akerson, F. (2005). *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi
- Andrew, J. D. (2010). *Büyük Sinema Kuramları*. (çev. Z. Atam). İstanbul: Doruk Yayıncılık
- Barthes, R. (2009). *Göstergebilimsel Serüven*. (çev. M. Rıfat, S. Rıfat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Cemal, A. (2012) *Frans Kafka'dan Dava'nın Önsözü*. İstanbul: Can Yayınları
- Eliot, K. (2003) *Rethinking The Novel*. U.K: Cambridge University Pres
- Fleischer, M. (2002) *20.Yüzyıl Filozofları*. (çev. A. Kanat). İzmir: İlya Matbaası
- Kırel, S. (2010) *Kültürel Çalışmalar ve Sinema*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları
- Tolstoy, L. (2006) *İtirafırım*. (çev. İ. Özdemir). İstanbul: Altın Dünya Klasikleri

SEYF-İ FERGÂNÎ'NİN GAZELLERİNDE KOZMİK ÂLEM¹

Hakan YAMAN²

GİRİŞ

Âlem, “alâmet ve nişan koymak” mânasındaki alm veya “bilmek” anlamındaki ilm kökünden türetilmiş olup yaratıcısının varlığına alâmet teşkil eden, onun mevcudiyetinin bilinmesini sağlayan demektir. Genel kullanımda âlem teriminin kapsamlı tanımı maddî veya mânevî olan varlıkların hepsini içine alır: tabiat âlemi, ruh âlemi, akıl âlemi, melekler âlemi, edebiyat âlemi, İslâm âlemi gibi.

Âlem kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de, gerek kâinatı gerekse özel olarak insanlar topluluğunu ifade etmek amacıyla ve hepsi de “âlemîn” şeklinde çoğul olmak üzere yetmiş üç defa kullanılmıştır. Bunların kırk ikisinde “rabbü’l-âlemîn” terkihiyle zikredilerek Allah Teâlâ’nın canlı cansız bütün varlıkların ilâhî olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanında gelmiş geçmiş bütün insan türü anlamında (Ankebût 29/10), ayrıca, “Size verdiğim nimeti ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın” (Bakara 2/47) meâlindeki âyette olduğu gibi “çağın insan toplulukları” mânasında da kullanılmıştır. Hz. Muhammed için kullanılan “âlemlere rahmet” (Enbiyâ 21/107) tabirindeki “âlemîn” kelimesiyle bütün yaratıkların kastedildiği yolunda umumi bir kanaat vardır. (Bolay, 1989: 357)

Mutasavvıflara göre âlem son derece geniştir. Allah’ın öyle yaratıkları vardır ki yeryüzünden ve burada insanların yaşamakta olduklarından bile haberleri yoktur. Tasavvufî eserlerde bu genişliği ifade etmek için 18.000 veya 360.000 âlemin mevcut olduğundan bahsedilmiştir. (Uludağ, 1989: 361) Bizim içinde bulunduğumuz âlem ise bunlardan sadece bir tanesidir.

Kur’an’da çok sayıda âyette arş, kürsî, felek, semavat, arz, yıldızlar, gezegenler gibi kozmik nesnelere yapılan atıflar, daha sonraki İslâm ilim ve fikir ekollerinin

1 Bu çalışma, Hakan YAMAN tarafından hazırlanan “Seyf-i Fergânî’nin Gazellerinin İncelenmesi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğrt. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, hakanyaman@artuklu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9482-2245.

kozmozolojiye dair ürünleri içinde hususi ve sistemli kâinat modellerinin merkezî kavramlarını oluşturacaktır. (Bolay, 1989: 357)

Buna göre; dünya kâinatın merkezi olup yedi ya da dokuz kat gök onun üzerinde bulunmaktadır. Gökyüzü yedi veya dokuz kat kabul edildiğinden genellikle gökler, felekler, eflak vb. isimlerle adlandırılır. (Kurnaz, 2012: 265) Seyf'i Fergânî'nin Diwan'ında sema, eski astronomi anlayışına uygun şekilde ele alınmıştır.

Seyf-i Fergânî'nin Gazellerinde Kozmik Âlem

Dünya (دنیا، عالم)

Sözlükte yakın alçak gibi anlamları olan dünya, üzerinde yaşadığımız gezegenin adıdır. Tasavvufta ise imtihan yeri, ahiret tarlası ve Allah'tan alıkoyan her şey olarak tanımlanmıştır. (Cebecioğlu, : 2009: 174)

Şiirde dünya, hem dinî hem de tasavvufî düşünceler içinde ele alınır. Dünya, İlahî nakkaş olan Allah'ın bir nakşıdır. İnsan, dünyaya bakınca hemen Yaratıcı'yı hatırlamalıdır. (Pala, 2009: 17)

Seyf'e göre; dünya önemli bir varlık değildir. Saman çöpü gibi olan dünyanın hiçbir değeri yoktur. Bir yıkıntı bir harabe gibidir, insan orada yaşayamaz, orayı terketmesi gerekir. Hiçbir değeri olmayan dünyaya önem verilmemeli; hatta onun terk edilmesi gerekir. Çok cimri olan dünyanın çorbasında tuzu ve ekmeğinde tadı yoktur. Şair, onun sofrasının etrafında dolaşılmasını ve ona minnet edilmemesini tavsiye eder. Tüm dünya nimetlerinin bir kemik kadar değeri olduğunu, insanları köpek gibi peşinden koşturduğunu vurgular.

کسی کو کم نکرد (دنیا) نیابد در رهش پیشی   کسی کو گم نگشت از خود نشاید جست و جویش را

(Dünyayı) terk etmeyen kişi, onun yolunda ilerleyemez.

Kendinden geçmeyen kişi onu arayamaz (aramamalı). (26/5)

بس سیه کاسه است دنیا گرد خوان او مگرد   کو نمک در شوربا و چاشنی در نان نداشت

Onun sofrasının çevresinde dolaşma; (çünkü) dünya çok cimridir.

Çünkü onun çorbasında tuz; ekmeğinde (de) tat yoktur. (46/6)

ملک دنیا استخوانی بیش نیست   کش چو سگ بیرون در دارد دلم

Dünya mülkü bir kemikten fazlası değildir.

Çünkü o köpek gibi dışarı atar gönlümü. (153/11)

منه رخت اندرین ویران و می رو

جهان ای سیف فرغانی خرابست

*Ey Seyf-i Fergâni! Dünya yıkıntıdır.
Bu yıkıntıya yerleşme ve git. (244/18)*

ملک دنیا به اهل دنیا ده کاه تسلیم کن بکاه ربای

*Dünya mülkünü dünya ehline ver.
Samanı saman çalana teslim et. (566/6)*

غورهشید (خورشید) Güneş

Yeryüzündeki hayatı ve ilk dönemlerden beri insanları birçok bakımdan etkileyen, Kur'ân-ı Kerîm'in üzerinde en çok durduğu iki gök cisminin biri olup (diğeri ay) Allah'ın üzerine yemin ettiği nesnelere arasında yer alır. (Yeniçeri, 1996: 288)

Şiirde güneş; ışık ve aydınlık vermesi, parlaltması, hararet ve ısıyı hareket etmesi, şekli, zaman içerisinde görünüşü ve kaybolması, ay gölge ve zerre ile yakın ilgisi, bitkiler ve insanlar için taşıdığı önem bakımından ele alınır. (Sefercioğlu, 2007: 369)

Seyf güneşi; ışığı, ısıyı, parlaklığı ve Allah'ın Nur imiyle olan bağlantısı yönleriyle şiirine dâhil eder. Allah'ın kendi zatını gözlerden gizlediğini; ama kendi varlığının işaretlerini mahlûkat içine koyduğunu söyler. Sevgilinin yani Allah'ın mevcudiyetinin ilk izinin -Nur ismini kastederek- bu ismin nurundan ay ve güneş vermiş olduğu ışık olduğunu ifade eder. Sevgiliyi, etrafı gündüz gibi aydınlatması ve yüzünün parlaklığı yönüyle güneşe benzetir ve sevgilinin yüzünü görme hasretiyle yananların, sevgilinin yüzünün çok az bir yerini bile görseler, her birisinin birer ay olacaklarını düşünür. Ayrıca sevgilinin yüzünü gören güneşin hayret edeceğini ifade eder. Seyf'e göre; Allah'ın Nur isminden hayat bulan güneş, bu isme her an muhtaçtır. Bir an bu nur kesilse cansız kalan insan gibi güneş de enerjisini yitirecek ve sönecek. Bu sonsuz nur sahibi kaynaktan mahrum kaldığı için sıcaklığını kaybedecek ve donacak.

در باطن اعیان بائر تعبیه کرده

ای عین خود از چشم نهان کرده و خود را

یک لمعه خود در مه و خور تعبیه کرده

رویت که نخستین اثرش صبح وجودست

Ey kendi zatını gözden gizleyen

Ve varlık içinde iz bırakan!

Onun ilk izi varlığın sabahı olan senin yüzün

Kendisinin bir ışığını ay ve güneşe vermiş. (73/7-8)

آفتاب گرم رو را کآسمانها در قفاست   گر مدد ز آن رخ نباشد یخ بگیرد آب روش

*Arkasında gökler olan sıcak yüzlü güneş,
O yüzden yardım almazsa onun yüzünün suyu donacak. (87/4)*

حسن کو جلوۀ خود میکند اندر مه و خور   هر نفس صورت او جان خواهد از پیکر تو

*Güneş ve ayda kendi cilvesini gösteren güzelliğın sureti
Her an senin bedeninden can ister. (95/10)*

ترا بدیدم و بر من چو روز روشن شد که آفتاب بزاید ز مادر و پدری

*Seni gördüm ve ben gündüz gibi aydınlandım.
Demek ki güneş bir anne ve babadan doğar. (122/4)*

هر یکی ماهی شوند از ذره یی پیدا کنی آفتاب روی خود را بر هواداران خویش

*Âşıklarına kendi yüzünün güneşinin bir zerresini göstersen
Her biri bir ay olur. (251/3)*

اگر خورشید رخسار تو ببند در آن رخساره حیران باز ماند

*Güneş senin yüzünü görse
O yüz karşısında şaşırıp kalır. (434/5)*

Ay (ماه)

Ay, güneş sistemi içinde beşinci büyük uydudur. Dünyanın tek doğal uydusu olan ay, Dünya'ya en yakın gök cisimidir. Kendi etrafında ve Dünya'nın etrafında dönen ışığını güneşten alan Ay, Güneş ile Dünya arasına gelince görünmez. Çünkü aydınlanan tarafı, güneşe bakar. (Muîn, 1992: VI, 1891)

Ay; güneşten aldığı ışıkla geceyi aydınlatması, yol göstermesi, geceye ve gece-deki tabiata güzellik ve çekicilik vermesi, yanına yaklaşılmasını, her gece görün-meyişi ve bir yerde sabit durmayışı yönleriyle şiirde işlenir. (Tolasa, 2001: 417)

Seyf'in şiirinde ay, ışığını güneşten alması ve geceyi aydınlatması sebebiyle ye-rini alır. Dünyadaki güzellikleri aya; sevgiliyi de güneşe benzeten Seyf, "Nasıl ki ay ışığını güneşten alıyorsa dünya güzellikleri de güzelliklerini sevgiliden alır." der. Sevgiliyi aya benzetir. Fakat ayda gül yetişmeyeceğini söyleyerek sevgiliyi daha üs-tün bir konuma taşır. Daha sonra sevgiliyi cana benzetir ve canın yüzünün de böyle olmayacağını söyleyerek sevgiliyi yine daha üstün tutar. Ayın güzellikten bahsettiği-ni; ama sevgilinin huzurunda "Onun panzehir gibi dudağı ve zehirli diş gibi gamzesi

yoktur.” diyerek yine sevgiliyi aydan daha üstün tutar. Sevgiliyi padişaha benzeter ve ayın da bu padişahın halkından olduğunu ifade eder. Ayın geceyi adınlatmak için sevgilinin güzelliğinden yardım aldığını aktarır. Kendini; ışığını güneşten alan aya, sevgiliyi de güneşe benzeterek güneşsiz aydınlığı olmayan ay gibi olduğunu söyler.

چو ماهِ اَشْرَقَتْ الارضُ بر جهان تابد در آسمان و زمین نور و نار چون گنجد

*Yeri aydınlatan³ ay dünyayı aydınlatınca
Gökyüzünde ve yeryüzünde nur ve ateş nasıl sığar. (31/4)*

خوب رویان جهان کسبِ جمال از تو کنند آفتاب ار نبُود مه نشود نورانی

*Dünya güzelleri güzelliği senden alıyorlar.
Güneş olmazsa ay aydınlık olmaz. (40/3)*

ماهی، اگرچه مه را بر روی گل نروید جانی، اگرچه جان را صورت چنین نباشد

*Sen aysın; gerçi ayın yüzünde gül bitmez.
Sen cansın; gerçi canın yüzü böyle olmaz. (58/2)*

بی مدد تو کجا نور دهد شب بماه ورنه بروز آفتاب از تو منور شود

*Senin yardımın olmadan gece ayla nasıl aydınlanır.
Yoksa güneş gündüzü senden mi aydınlatıyor. (136/2)*

پیغام روی تو چو ببردند ماه را مه گفت من رعیتم آن پادشاه را

*Senin yüzünün haberini aya götürdükleri zaman
Ben o padişahın halkındanım, dedi. (207/1)*

آفتابی در شرف، من همچو ماهم در خسوف روشنایی نیست بی آن روی نورانی مرا

*Üstünlükte güneşsin; ben batmakta olan ay gibiyim.
O aydınlık yüz olmadan benim için aydınlık olmaz. (304/9)*

مه پیش تو از حسن زند لاف ولیکن او نوش لب و غمزه چون نیش ندارد

*Ay senin huzurunda güzellikten konuşur; ama
Onun panzehir gibi dudağı ve zehirli diş gibi gamzesi yoktur. (385/3)*

Felek (چرخ، گردون، فلک)

Yıldızların döndüğü yer anlamını taşıyan felek, ortaçağ İslam kozmolojisinde yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gökküre, gezegenlerin yörüngesidir. Güneşle ay dâhil yedi gezegenin hareketini açıklamak üzere; iç içe geçmiş yedi saydam halka tasavvur edilmiş ve her halkaya birer gezegenin bindirildiği, felek denilen bu halkaların Allah'ın izniyle döndüğü fikri benimsenmiştir. (Kutluer, 1995: 303-304)

Seyf, feleği dönmesi ve yedi tahtının olması gibi yönleriyle şiirine konu eder. Feleğin her gece sevgilinin aşkından dolayı inleyenler için feryat ettiğini söyler. Feleği, satranç oynayan bir kişiye; sevgiliyi de satrançteki şaha benzeter ve yer yüzünde sevgili gibi şah görmediğini dile getirir. Feleğin dünyanın etrafında çok döndüğünü; fakat sevgili gibisini görmediğini düşünür. Feleğin yedi tahtı olduğunu ifade eder ve onun kutbunun da sevgilinin üzüntüsü olmadığına cenaze taşıyan gibi olacağını aktarır.

هر شب ز بار عشقت در گوشهای خلوت گردون فغان بر آرد از ناله خموشان

Felek her gece senin aşkının yükünden dolayı

Halvet köşelerinde suskunların iniltisinden feryat ediyor. (134/5)

فلک گرچه بسی گرد جهان گشت ولیکن چون تو کمتر دیده باشد

Felek gerçi dünyanın etrafında çok döndü;

Ama senin gibisini az görmüştür. (225/4)

بی غم او مرده کش باشد چو نعل قطب گردونی که هفت اورنگ داشت

Yedi tahtı olan feleğin kutbu

Onun üzüntüsü olmadan ölü taşıyanın (taşıdığı) cenaze gibi olur. (236/6)

Jüpiter (مشتری)

İkinci felekte bulunan Müşteri, saadet burcu olarak da bilinir. (Aksu, 2017: 41) Gezegenlerin en büyüğüdür. Çıplak gözle görülebilen tek gezegendir. Bu özelliği ve parlaklığı sebebiyle şiirde, sevgilinin yüzü olarak düşünülür. (Enverî, 1386 hş: 1149; Sefercioğlu, 2007: 367)

Seyf, kelime manasından hareket ederek Jüpiter'i (Müşteri) alış verişte bir alıcı, müşteri olarak gösterir. Aşağıdaki beyitte geçen "Müşteri" kelimesinde ihâm sanatı vardır. Kelime hem "Jüpiter" hem de "satın alıcı, müşteri" anlamlarına gelir. Bu iki anlam ile de düşünüldüğü zaman beyitte mana çıkar. "Jüpiter senin için ortaya çıktığında" ya da "Bir güneş sana müşteri olduğunda" diye düşünüldüğünde her iki şekilde de mana çıkmaktadır.

با مہ دولت قران کرد اخترت چون ترا شد آفتابی مشتری

*Jüpiter senin için ortaya çıktığında (Bir güneş sana müşteri olduğunda)
Senin yıldızın şans ayıyla aynı burçta geldi. (243/6)*

Venüs (زهره، ناهید)

Zühre; Nâhid, Çobanyıldızı ve sa‘d-ı asgar (küçük kutluluk) isimleriyle de bilinir. Üçüncü felek gökte bulunur. Cuma günü ve salı gecesi onun tesirindedir. Şiirde genellikle şarkı, aşk, güzellik ve çalgı ile birlikte anılır. (Pala, 2009: 494)

Seyf, Venüs’ü yüksekte bulunuşu, çenginin oluşu ve tambur çalması yönleriyle ele alır.

در بر مطرب ما می شنود گوش رباب ناله عشق تو ز ابریشم چنگ ناهید

*Bizim çalgıcımızın yanında rebabın kulağı senin aşkının iniltisini
Venüs’ün çenginin ipek telinden duyuyor. (52/6)*

شبی از مجلس مستان بر آمد ناله چنگش رسد از غایت تیزی بگوش زهره آهنگش

*Bir gece sarhoşlar meclisinden onun çenginin iniltisi yükseldi.
Onun sesi son derece yüksekliğinden dolayı Zühre’nin kulağına ulaştı. (230/1)*

وقت ما خوش نشود جز بسماع نامت ورچه در مجلس ما زهره بود طنبوری

*Her ne kadar bizim meclisimizde Venüs tamburi olsa da
Bizim vaktimiz senin ismini dinlemekten başka güzel olmaz. (418/6)*

Merkür (عطارد)

Utarit olarak da bilinir. Güneşe yakın bir gezegendir. İkinci kat gökte bulunur. Şiir, hitâbet ve kitâbetin piri sayılır. (Onay, 2014: 417)

Seyf, Merkür’ü genel anlamıyla kullanır.

بگوش هوش زمانی سماع قول رهی کن اگر عطارد ذهنی ور آفتاب ضمیری

*Eğer zihnin Merkür’ü ve vicdanın Güneş’i isen
Zamanı akıl kulağıyla söz dinlemeye köle yap. (89/12)*

Ülker yıldızı (پروین)

Pervin ve Süreyya isimleriyle de anılır. Altı ya da yedi yıldızdan meydana gelen bir yıldız kümesidir. Kümeyi meydana getiren yıldızlar iki sıra halindedirler. Aya yakın olan bir yıldızdır. (Enverî, 1386 hş: 234; Sefercioğlu, 2007: 363)

Seyf, Ülker takım yıldızını ay ile birlikte kullanır. “Ayla meşguliyetten Ülker yıldızını göremedim.” diyerek ayı yani sevgiliyi Ülker takım yıldızından yani diğer sevilen her şeyden daha üstün tutar. Başka bir yerde de ayı kullanmadan “Sevgiliyi gördüğümde bende başka bir Ülker yıldızının isteği nasıl kalır.” diyerek yine sevgilinin olduğu yerde başka bir şeyi sevme isteğinin olmayacağını vurgular.

ندیدم چون تو کس یا کس چو تو نیست ز مشغولی بمه پروین ندیدم

Senin gibi birisini görmedim ya da senin gibi birisi yoktur.

Ayla meşguliyetten Ülker yıldızını göremedim. (84/3)

نظر کردم بتو خوبان بیفتادند از چشمم چو مه دیدم کجا ماند دگر پروای پروینم

Sana baktım, güzeller benim gözümde düştüler.

Ayı gördüğümde bende Ülker yıldızının isteği nasıl kalır. (173/9)

گر تو دستور دهی ماه بروید هر شب از سر کوی تو با مکتسه پروین گل

Sen emredersen, ay her gece Ülker yıldızının süpürgesiyle

Senin mahallenin başından gül süpürür. (188/7)

Süha (سها)

Büyükaı takım yıldızının en küçük yıldızdır.

Seyf, “Süha kimseye güneşi göstermedi.” diyerek Süha yıldızının güneşin varlığından haber vermediğini ifade eder. Bu bağlamda Allah’a giden yolda kişinin akıyla yol alamayacağını anlatırken Süha yıldızını kullanır.

بعقل کس نتوانست ره بسوی تو بردن سها نکرد کسی را بافتاب دلالت

Akılla kimse sana doğru giden yolu bulamaz.

Süha kimseye güneşi göstermedi. (21/8)

Gökyüzü (آسمان)

Gökyüzü, Mezdiyesna inanisında tanrılardan birinin adı olarak anılır. Avestâ’da yer yer geçmektedir. Pehlevî dili ve Farsça’da “âsumân” şeklinde bilinir. Zerdüştinin dininde, gökyüzü tanrısının ve güneş takviminde her ayın 27. gününün sorumlusunun adı olarak geçer. (Afîfi, 1374 hş.: 419-420)

Seyf, gökyüzünü dönmesi yönüyle ele alır. Sevgiliyi gökyüzüne benzetir ve yeryüzünde aramamak gerektiğini söyler. Bu bağlamda; dönen gökyüzündeki yıldızların coşkusunu, raks eden sevgilinin karşısındaki âşıklara benzetir. Başka bir yerde de gönlü gökyüzüne benzeterek gökyüzünün ay ve güneş güzelleştiğini, gönlün de sevgilinin aşkıyla dolduğunu ifade eder.

اندر زمین چه جویی آنرا که از نکویی چون آسمانش بر رو خورشید و ماه باشد

*Onu niye yeryüzünde arıyorsun; çünkü güzellikten dolayı
Onun yüzünde gökyüzündeki gibi güneş ve ay vardır. (32/2)*

همچو (تو) شاهی کجا دیدست در میدان حسن بر رخ نطع زمین این آسمان مُهره باز

*Satranç oynayan bu gökyüzü, yeryüzünün satranç tahtasındaki
Güzellik meydanında senin gibi bir şahı nerede görmüş. (145/6)*

عاشقان را شور حاصل شد چو جانان رقص کرد آسمان زد چرخ و شد مر اختران را وقت خوش

*Sevgili raks ettiğinde âşıkların coşkusu ortaya çıktı.
Gökyüzü döndü ve yıldızların zamanı mutlu oldu. (404/9)*

عشقت چو صبح در افق جان کند اثر پُر آفتاب و ماه شود آسمان دل

*Senin aşkın can ufkundaki sabah gibi iz bırakır.
Gönül gökyüzü güneş ve ayla dolar. (426/3)*

Yıldız (اختر)

Seyf, parlaklığı, ay ve güneş ile olan ilişkisi yönleriyle yıldızı şiirine dâhil eder. Kendisini yıldıza benzetir ve ayın hizmetinden yani sevgiliye kavuşmaktan uzak olduğunu söyler. Yıldızlar gibi ayla yani sevgiliyle sabahlamak ister. Seyf'e göre sevgili güneştir ve yıldız olan âşık ise ışığını ondan alır. Nasıl ki yıldız güneşle aynı olamazsa dünyada sevgili gibi bir güzel de yoktur.

اختر از خدمتِ قمر دور است مگس از صحبتِ شکر دور است

*Yıldız ayın hizmetinden uzaktır.
Sinek şekerin sohbetinden uzaktır. (27/1)*

ما چون ستاره ایم و تو خورشید و نور ما از نور روی تست، ز ما بر متاب روی

*Biz yıldız gibiyiz; sen güneş. Bizim ışığımız senin yüzünün nurundandır.
Bizden yüzünü çevirme. (179/4)*

چراغ وارم از آن پس اگر گُشند رواست ستاره وار چو با مه شبی بروز آرم

*Bundan sonra kandil gibiyim. Yıldız gibi bir gece ayla sabaha ulaşınca,
Öldürseler de uygundur. (196/5)*

هیچ کس نیست ز خوبان جهان همچون تو هرگز استاره بخورشید نباشد مانند

*Dünya güzellerinden senin gibi hiç kimse yoktur.
Yıldız asla güneşle aynı olamaz. (268/2)*

عاشق از چرخ و ز انجم برترست اختر عاشق نیاید در رصد

*Âşık felek ve yıldızdan daha üstündür.
Âşığın yıldızı gözlemlenemez. (271/12)*

مرا از پی روز وصل خود ای مه همه شب چو استاره بیدار داری

*Ey ay! Kendi kavuşma günün için
Her gece yıldız gibi beni uyanık tutun. (352/7)*

قطب (Kutup)

Seyf, sabit olması yönüyle şiirinde kutba yer verir. Kendisinin felek gibi döndüğünü; fakat gönlündeki üzüntünün kutup gibi sabit olduğunu ve feleğin kutbunun yedi tahtının olduğunu söyler. Başka bir yerde de yeryüzü gibi sabit olduğunu; bu yüzden kutup gibi yerinden hareket ettirilemeyeceğini ifade eder.

غمش چون قطب ساکن گشت در دل ولی چون چرخ گردان کرد ما را

*Onun üzüntüsü gönülde kutup gibi sabit oldu.
Fakat bizi felek gibi döndürdü. (124/7)*

بی غم او مرده کش باشد چو نعش قطب گردونی که هفت اورنگ داشت

Yedi tahtı olan feleğin kutbu

Onun üzüntüsü olmadan ölü taşıyanın (taşdığı) cenaze gibi olur. (236/6)

ساکم همچون زمین ای دشمن اندر کوی دوست گر فلک گردی چو قطب از جا نجبنانی مرا

*Ey düşman! Yeryüzü gibi sevgilinin mahallesinde yerleşmişim.
Felek olsan beni kutup gibi yerimden hareket ettiremezsin. (303/10)*

SONUÇ

Dünya kâinatın merkezi olup yedi ya da dokuz kat gök onun üzerinde bulunmaktadır. Gökyüzü yedi veya dokuz kat kabul edildiğinden genellikle gökler, felekler, eflak vb. isimlerle adlandırılır. Seyf'in Divan'ında sema, eski astronomi anlayışına uygun şekilde ele alınmıştır.

Seyf'e göre; dünya önemli bir varlık değildir. Saman çöpü gibi olan dünyanın hiçbir değeri yoktur. Bir yıkıntı bir harabe gibidir, insan orada yaşayamaz, orayı terketmesi gerekir. Hiçbir değeri olmayan dünyaya önem verilmemeli; hatta onun terk edilmesi gerekir. Çok cimri olan dünyanın çorbasında tuzu ve ekmeğinde tadı yoktur. Şair, onun sofrasının etrafında dolaşılmasını ve ona minnet edilmemesini tavsiye eder. Tüm dünya nimetlerinin bir kemik kadar değeri olduğunu, insanları köpek gibi peşinden koşturduğunu vurgular.

Seyf güneşi; ışığı, ısısı, parlaklığı ve Allah'ın Nur imiyle olan bağlantısı yönleriyle şiirine dâhil eder. Allah'ın kendi zatını gözlerden gizlediğini; ama kendi varlığının işaretlerini mahlûkat içine koyduğunu söyler. Sevgilinin yani Allah'ın mevcudiyetinin ilk izinin -Nur ismini kastederek- bu ismin nurundan ay ve güneş vermiş olduğu ışık olduğunu ifade eder. Seyf'e göre; Allah'ın Nur isminden hayat bulan güneş, bu isme her an muhtaçtır. Bir an bu nur kesilse cansız kalan insan gibi güneş de enerjisini yitirecek ve sönecek. Bu sonsuz nur sahibi kaynaktan mahrum kaldığı için sıcaklığını kaybedecek ve donacak. Seyf'in şiirinde ay, ışığını güneşten alması ve geceyi aydınlatması sebebiyle yerini alır.

Seyf, feleği dönmesi ve yedi tahtının olması gibi yönleriyle şiirine konu eder. Feleğin her gece sevgilinin aşkından dolayı inleyenler için feryat ettiğini söyler. Feleğin yedi tahtı olduğunu ifade eder ve onun kutbunun da sevgilinin üzüntüsü olmadığına cenaze taşıyan gibi olacağını aktarır. Seyf, kelime manasından hareket ederek Jüpiter'i (Müşteri) alış verişte bir alıcı, müşteri olarak gösterir. Aşağıdaki beyitte geçen "Müşteri" kelimesinde îhâm sanatı vardır. Kelime hem "Jüpiter" hem de "satın alıcı, müşteri" anlamlarına gelir. Bu iki anlam ile de düşünüldüğü zaman beyitte mana çıkar. Seyf'e göre sevgili güneştir ve yıldız olan âşık ise ışığını ondan alır. Nasıl ki yıldız güneşle aynı olamazsa dünyada sevgili gibi bir güzel de yoktur. Seyf, sabit olması yönüyle şiirinde kutba yer verir. Kendisinin felek gibi döndüğünü; fakat gönlündeki üzüntünün kutup gibi sabit olduğunu ve feleğin kutbunun yedi tahtının olduğunu söyler.

KAYNAKLAR

- Afîfî, R., (1374 hş.) *Esâtîr ve Ferheng-i İrân Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Aksu, C., (2017) *Divan Arasında Lütîfî Divanı'nın Tahlili*, İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Bolay, S. H., (1989) “Âlem”, *DİA*, II, 357-360, İstanbul: DİB Yayınları.
- Cebecioğlu, E., (2009) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Enverî, H., (1386 hş.) *Ferheng-i Rûz-ı Sohen*, Çâp-ı Pencom, Tahran: İntişârât-ı Sohen.
- Kutluer İ., (1995) “Felek” *DİA*, XII, 303-304, İstanbul: DİB Yayınları.
- Kurnaz, C., (2012) *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Ankara: Kurgan Edebiyat Berikan Yayınevi.
- Muîn, Muhammed, (1371 hş.) *Ferheng-i Fârsî (I-VI)*, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Onay, A. T., (2014) *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (haz. Cemal Kurnaz) İstanbul: Berikan Yayıncılık.
- Pala, İ., (2009) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sefercioğlu, M. N., (2007) *Nev'i Divanı'nın Tahlili*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tolasa, H., (2001) *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uludağ, S., (1989) “Âlem”, *DİA*, II, 360-361, İstanbul: DİB Yayınları.
- Yeniçeri, C., (1996) “Güneş”, *DİA*, XIV, 288, İstanbul: DİB Yayınları.

YARATICILIK VE ÇALIŞMA YAŞAMI

Nuray Turan¹

Giriş

Yaratıcılık olgusu, çeşitli disiplinlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır ve eş zamanlı olarak günümüzde çalışma hayatında oynadığı rol oldukça anlamlı ve önemlidir (Antonites, 2003). Özellikle, her zaman temel araştırma konularından biri olmuştur (Simonton, 2001). Kişiler ve toplum için bir bütün olarak net faydalara sahip olduğu kabul görmüştür (Runco, 2004). Araştırmacılar, 20. yüzyılın başlarında yaratıcılığı yoğun bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. Özellikle son 30-40 yılda, yaratıcılığa yönelik büyük bir araştırma alanında pek çok çalışma vardır (Buss, 2011). Ancak, kolayca tanımlanabilen bir olgu değildir (Lewis, 2005) ve araştırma alanı geçmişinin diğer psikolojik ya da felsefi konular gibi çok eski dönemlere dayandığı söylenemez. Geçmiş dönemlerde Platon, Aristoteles ya da başka felsefeciler birçok doğal olgu hakkında mantıksal analiz ve ampirik sorgulama yapmış olmalarına rağmen, yaratıcılık genellikle o konular arasında yer almamıştır. Bunun muhtemel nedeni ise; yaratıcılığın kutsallıkla olan güçlü ilişkisine inanılmasıydı (Simonton, 2001). Çoğu toplumda, yaratılışın ve yaratıcılığın sadece Allah'ın/ Tanrı'nın elinde olduğu düşünülüyordu. Bu görüşün değişimi Rönesans'tan önce algılanmadı. O zaman bu düşünce, büyük fikirlerin ve eserlerin bireylerin başarıları olarak kabul edildiği şekilde değişti (Robert ve Mark, 2009). Çünkü kutsallıkla ya da dinle ilişkili olan yaratıcılık ile bir ürün, bilgi, eser ortaya çıkarmakla ilişkili yaratıcılığın birbirinden farklı olduğu anlaşılmıştır. İnsanoğlunun oluşturduğu meydana getirdiği eser, fikir, ürün genel anlamda tarihsel ve etimolojik olarak "oluşturma (creation)" anlamını taşır ve yaratıcılık oluşturma anlamında kullanılır (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/creativity>). Yaratıcılığın geleneksel fikirleri, kuralları, kalıpları, ilişkileri veya benzerlerini aşma ve anlamlı yeni fikirler, formlar, yöntemler, yorumlarda özgünlük, ilerlilik veya hayal gücü, kişinin yaratıcı yeteneklerini

¹ Dr Araştırma Görevlisi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6823-3992>, nurayturan@yahoo.com

kullanma süreci (<https://www.dictionary.com/browse/creativity?s=t>); bir nesne, bilgi ya da ürün yaratmak için hayal gücü veya orijinal fikirlerin kullanılması, icat kabiliyeti (<https://en.oxforddictionaries.com/definition/creativity>) anlamları vardır. Dini ve manevi anlamı dışında; yaratıcılığın insanlığın ortaya çıkardığı ürün, bilgi ve hizmetin insanlığa faydalı sonuçlar sunması anlamına geldiği söylenebilir.

Yaratıcılıkla ilgili ilk çalışmalar, kişilik özellikleri ile bilişsel yetenekler arasındaki ilişki ve keşif üzerine ve yaratıcı başarılarla odaklanmıştır (Andriopoulos, 2001). Yaratıcılık, konusu üzerinde giderek yaygın olan fikir birliği; yaratıcılığın sadece bireysel özelliklerin değil, aynı zamanda toplumsal ve çevresel faktörlerin de ürünü olan bileşik bir kavramdır (Lewis, 2005). Yaratıcılık hiçbir zaman tek başına bir birey tarafından gerçekleştirilemez, fikrin sürdürülmesini sağlayacak istikrarlı bir kültürel alanın, destekleyici bir kurumsal çerçevenin (alan) etkileşiminin ürünüdür. Alanın yapısını etkileyen paydaşlar ile gömülü bir sosyal sistemden oluşmaktadır (Csikszentmihalyi, 1988). Aynı zamanda, yaratıcılık, insanın beyninin bilgi işlemesindeki temel bir aktivitedir (Boden, 1998).

Günümüzde yaratıcılık üretim ve yeni fikir bir ortaya atmak olarak sanattan eğitime, müzikten çalışma yaşamına her alanda çalışılan bir konudur. Her geçen gün daha fazla araştırmaya konu olduğu gözlenmektedir. Bu nedenle bu kitap içi bölümün hazırlanması uygun görülmüştür. Bu kitap içi bölüm ile yaratıcılık kavramı, özellikleri ve çalışma yaşamındaki yeri kısaca ele alınacaktır. Bu bölümün ilgili alanda kısa bir ders kaynağı olarak faydalı olacağı öngörülmektedir. Aynı zamanda gelecekte yapılacak yeni araştırmalar için bir kaynak olması beklenmektedir.

Yaratıcılık Kavramı

İnsanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerinden bir tanesi yaratıcılıktır. Yaratıcılık ilkçağ düşünürlerinden günümüz bilim insanlarına kadar her dönemde ilgi gören bir konu olmuştur (Eker ve Sak, 2016). Yaratıcılık, geçmişten bugüne yapılan pek çok araştırma olmasına rağmen, tanımlanması, sınırlarının çizilmesi, ortak bir anlayışla ele alınması zor ve yoruma açık bir kavramdır. Yine de çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır.

Öncelikle bilinmelidir ki yaratıcılık önemli bir bireysel değerdir (Rogers, 1954). Ancak yaratıcılık araştırmalarına yönelik bir karmaşanın olduğu da gözlenmektedir. En basit haliyle yaratıcılık hem özgün hem de uygulanabilir fikirler üretme kapasitesidir. 20. yüzyılın başından bu yana psikologların yaratıcılık üzerine yaptığı çalışmalar bu tanımları genişletmiş ve daha da karmaşıklştırmıştır (Kersting, 2003). Yaratıcılık olgusu karmaşık da olsa özgünlük ve uygulanabilirliğin yaratıcılık için temel bir özellik olduğu söylenebilir.

Yaratıcılık yeni fikirler, formlar, yöntemler ve yorumlarda özgünlük, ilerlilik veya hayal gücü; kişinin yaratıcı yeteneklerini kullanma süreci (<https://www.dictionary.com/browse/creativity?s=t>); bir nesne, bilgi ya da ürün yaratmak için hayal gücü veya orijinal fikirlerin kullanılmasıdır. Bir icat kabiliyetidir (<https://>

en.oxforddictionaries.com/definition/creativity). Bir diğer açıdan, orijinal, sosyal olarak faydası olan ürünler veya fikirler yaratabilme yeteneği yaratıcılık olarak tanımlanır (<https://www.dbe.com.tr/Yetiskinveaile/tr/news/yaraticilik-nedir/>). Bu noktada yaratıcılık için, yeni fikirler ortaya atmanın, yeni fikir ortaya atma yönteminde özgün ve vizyoner olmanın, bunların da sosyal fayda çıktısının gözlenebilir olmasının önemli olduğu söylenebilir.

Yaratıcılık “etkili sürpriz” üreten (Bruner, 1962), bir şeyi var etme ve bir şeyin ortaya çıkışına neden olan eylemdir (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/creativity>). Bahsi geçen tanımların yanı sıra, yaratıcılık esasında doğuştan getirilen, olumlu çevre şartları altında geliştirilebilen, olumsuz çevre şartları altında durağanlaşan ya da körelen bir beceridir (Yeşilyurt, 2020). Öyleyse yaratıcılığın keşfedilerek geliştirilebilir bir olgu olduğunu söylemek mümkündür.

Yaratıcılığa ilişkin çeşitli tanımların yanı sıra Kaufman ve Beghetto (2009) tarafından dört yaratıcılık kategorisi geliştirilmiştir. Bahsi geçen yaratıcılık türleri Tablo 1’de yer almaktadır (Kaufman ve Beghetto, 2009).

Tablo 1: Dört Yaratıcılık Kategorisi

Yaratıcılık Kategorisi	Tanım
Büyük- C Yaratıcılık (Yüksek Yaratıcılık)	Yaptıkları icatlar ile alanlarını dönüştüren küçük bir azınlığın çalışmalarını tarif eder. Bu azınlığın çalışmaları, ilk oluşturulduğunda tartışmalara neden olsa da, genel olarak yenilikçi ve çığır açan çalışmalar olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Einstein’ın Görelilik Teorisi ve Darwin’in Evrim Teorisi gibi bilimsel çalışmalar ve Picasso’nun Guernica romanı, Jane Austen’in Emma romanı veya Ludwig van Beethoven’ın D Minor Senfonisi No. 9 gibi sanat eserleri bu yaratıcılık için örnektir. Öte yandan, Büyük- C yaratıcılık çoğu bireyin ulaşamayacağı bir yerdedir ve içerik oluşturucularının kendileri de genellikle yarattıkları kadar olağanüstüdür.
Pro- C Yaratıcılık	Bu tür bir yaratıcılık, genellikle en az 10 yıl isteyen zaman ve geliştirme çabası gerektirir. Çocukken umut vaat eden, derece eğitim almış ve şimdi yaşayarak öğrenen/öğreten ve klasik müzik yapan bir müzisyen Pro-c olarak sınıflandırılabilir. Üniversitede çalışan ve akademik araştırma yapan bir fizikçi de Pro-c olarak sınıflandırılabilir.
Küçük- c Yaratıcılık	Her gün esneklik, zekâ ve yenilikle hareket etmek ile ilgilidir ve bu “özgünlüğe ve anlamlılığa” sahip yeni bir şey yaratmakla sonuçlanan kategoridir. Bu gündelik yaratıcılık, işte karmaşık bir sorunu çözebilen, tasarım konusunda meraklı bir bahçıvan olan veya yaratıcı fotoğraflar çeken ve bunları bir fotoğraf paylaşım sitesinde sergileyen insanlarda bulunabilir. Okul çağındaki öğrenciler, disiplinlerinde amaca yönelik uygulama yaparlarsa Küçük-c kategorisinde çalışabilirler. Küçük-c yaratıcılığı, pratik içerir ve uzun bir süre boyunca geliştirilebilir. İnternet, küçük yaratıcılığın gelişmesi için altyapı sağlamıştır. YouTube ve Instagram gibi web siteleri, yaratıcı kişilerin uzmanlıklarını ve çalışmalarını paylaşmalarına olanak sağlamıştır.

Mini-c Yaratıcılık	Mini-c, deneyimlerin, eylemlerin ve olayların özgün ve kişisel olarak anlamlı yorumudur. Bu, öğretmenler ve ebeveynler tarafından beslenebilecek türden bir yaratıcılıktır. Mini-c, bir kişi düşüncelerinde esneklik, zekâ ve yenilik gösterdiğinde gerçekleşir. Genellikle çocukların yaratıcılığına uygulanır, ancak bununla sınırlı değildir. Mini-c yaratıcılığı yabancılar tarafından görülmeyebilir ve tamamen öğrencinin oluşturduğu fikirlerden ve bağlantılardan oluşabilir. Yeni bir şeye yol açan herhangi bir insan eylemi, kişinin içinde yaşayan fiziksel bir nesne veya bazı zihinsel, duygusal yapı olup olmadığına bakılmaksızın, yaratıcı bir eylem olarak adlandırılır. Onu kim yarattı ise sadece onun tarafından bilinir. Mini-c yaratıcılığı, bir öğrencinin bir matematik problemine yaklaşımının birkaç farklı yolunu bulma konusundaki başarısını tanımlayabilir. Ayrıca, mevcut bilgileri ile konuyu daha iyi anlamalarına yardımcı olan yeni bilgi parçaları arasında yeni bağlantı kurmayı da içerebilir.
--------------------	---

Kaufman vd. (2009).

Yukarıdaki kategoriler arasındaki sınırlar muğlak olabilir ve yaşa özel değildir. Bir kişi hayatının farklı alanlarında birden fazla yaratıcılık kategorisine girebilir. Örneğin, işteyken Pro-C Yaratıcılık düzeyinde yemekler üretebilen bir şef, suluboya resim dersine katılırken Küçük- c Yaratıcılık düzeyinde çalışabilir (Kaufman ve Beghetto, 2009). Aynı zamanda yukarıdaki sınıflamaların hayatın olağan akışında karşılaşılabilen sınıflamalar olduğu söylenebilir. Her düzeyde yaratıcılık kategorisi için koşul ve ortama göre değişim olduğu söylenebilir.

Yukarıda yer alan tablo ile zor tanımlanabilen yaratıcılığın ve özelliklerinin muğlak olmasının getirdiği zorlukların görece netlik kazandığı söylenebilir. Yaratıcılık tanımlarının alana ve ihtiyaca göre değiştiğini söylemek mümkündür.

Yaratıcılığın özelliklerine kısaca değinmek gerekirse, kişinin üzerinde çalıştığı bir sorunun açık bir şekilde ifade edilme derecesine göre farklılık gösteren bir olgu olması yaratıcılığın bir özelliğidir. Bazı yaratıcılık türleri, bireylerin önce üzerinde çalışacak bir problem bulmasına ve ilk etapta onu tanımlamasına dayanır. Bir araştırma projesi, belirli bir konu hakkında daha fazla araştırma yapılması talebine yanıt verir mi, yoksa bir konuya tamamen yeni bir yaklaşım bulmayı mı hedefler? Hangi konunun inceleneceğine karar vermek için ne kadar özerklik var? Bu ayrım önemli olsa da şimdiye kadar çok az araştırma, açık ve kapalı problemlerde yaratıcılığa yol açan süreçleri özel olarak incelemiştir (Ohly, 2018). Yaratıcılık, farklı adımlardan oluşan bir süreçtir ve bir sorunun tanınması veya çözülmesi için sunulması gerekir. Birinci adım, hazırlık aşaması, fikir üretme, potansiyel çözümler ve uygulama aşaması (Amabile, 1996).

Çalışma Yaşamında Yaratıcılık

Yaratıcılık, çalışma yaşamı ve insan kaynakları yönetimi araştırmalarında önemli bir konudur (Shalley vd., 2004). Yaratıcılık, yalnızca Nobel Ödülü sahipleri gibi istisnai bireylerin ya da sanatçılar gibi, yenilik ve özgünlüğün belirleyici özellik olduğu belirli meslekler için değil, aynı zamanda başka tür mesleklerdeki bireyler için de aranılan bir özelliktir (Unsworth, 2011).

İşletme sözlüğündeki yaratıcılık tanımı yeni ve heyecan verici fikirlerin ortaya çıkması olarak ifade edilmektedir (http://www.yourdictionary.com/creativity?direct_search_result=yes). Buna göre, araştırmacılar ve kuruluşlar bir kuruluşun etkililiğini doğrudan teşvik etmek ve çalışanın aktif ruh sağlığını geliştirmek için çalışanların yaratıcılığını geliştiren faktörleri tanımlamak ile son derece yakından ilgilenmelidir (Eder ve Sawyer, 2007).

Yaratıcılık, sorunlara özgün çözümler geliştirmede organizasyonlara önemli ölçüde yardımcı olabilen, son derece değerli bir davranıştır ve çalışanlar için işi daha anlamlı hâle getirmektedir (Carmeli ve diğerleri, 2007: 75). Bunun yanısıra yaratıcılık aktif bir akıl sağlığı biçimi olarak görülebilir (Warr, 1987, 1994). Bu noktada çalışma psikolojisi alanında yaratıcılık konularına artan ilgi tesadüf değildir. Çalışma yaşamı bağlamında yaratıcılığın etki ve sonuçları, nasıl ortaya çıktığı ve geliştirilebilir olduğu son yılların önemli bilimsel çalışmaları arasındadır.

Çalışma yaşamında değişim ve dönüşümün hızla yükselişi hiç kimse tarafından reddedilemez. Esasında, bu yükselişe mücadele hiçbir organizasyonun yeni yüzleştiği durum değildir. Organizasyonlar müşterileri ve paydaşlarına yönelik değer yaratmak için her zaman tek ya da çok boyutlu mücadele zorunluluğu hissetmektedir. Yüzyıllardır da piyasada başarı sağlayacak yeni ürünler üretme zorunluluklarını hissetmektedir. Bugünün yüksek teknoloji girişimleri ve biyoteknolojileri, dünün otomobil yatırımcıları ya da Hollywood öncülerine eşdeğerdir. Her çağdaki temel denklem, yaratıcılığın ilerleme yaratması ve ilerlemenin değer yaratmasıdır (DeGraff vd. 2002).

Esasında geçmişten günümüze tarihsel açıdan sabit olan şudur; bir şirketin çeşitli baskılara proaktif olarak yanıt vermesine izin veren şey, temel bir yetkinlik olarak yaratıcılığın geliştirilmesidir. Yaratıcılığın temel bir yetkinlik olması ile bir organizasyonun başarılı olma kabiliyetinin merkezinde yer alan iyi gelişmiş bir yetenek veya özellik kastedilmektedir (DeGraff vd. 2002). Öyle ki yaratıcılık, bir organizasyonun yenilikçiliği, etkinliği ve uzun vadeli hayatta kalması için ön koşuldur ve bir organizasyonun değişen çevresel koşullara uyum sağlamasını ve ortaya çıkan fırsatlardan yararlanmasını kolaylaştırır (Oldham, 2002; Shalley vd., 2004). Yaratıcılığın organizasyonlar ve çalışanlar için dinamik ve etkin bir araç olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışma yaşamında yaratıcılık, değerli bir ürün, hizmet, süreç, yeni veya daha iyi bir düşünce üreten bir amacı olan bilinçli bir aktivite ya da aktiviteler setidir (DeGraff vd. 2002). Çalışma yaşamının ihtiyaç ve beklentilerine göre hareket edildiğini söylemek mümkündür.

Yaratıcılık, finanstan mühendisliğe, üretimden müşteri hizmetlerine kadar bir organizasyonun her alanında temel bir gerekliliktir (DeGraff vd. 2002). Bu nedenle yaratıcılık için tek bir çalışana ve tek bir çalışan grubuna odaklanmak yanıltıcı

olabilir. Bir bütün olarak organizasyonun ihtiyacına göre yaratıcılık sınıflaması yapmak daha iyi yol gösterici olacaktır.

Çalışma yaşamı bağlamında yaratıcılık yeni ve faydalı olan ürünler, hizmetler, iş modelleri, çalışma yöntemleri veya yönetim süreçleri olarak genellikle bir sonuç olarak tanımlanır (Amabile, 1988, Shalley vd. 2004, Woodman, vd.1993). Bunun yanında sosyal ve kişilik psikolojisindeki araştırmalar genellikle yaratıcılığı yenilik, akıcılık, esneklik ve özgünlük açısından işler hale getirir (Shalley ve Zhou 2008). Yaratıcılığın hem bir eylem hem de psikolojik olarak düşünsel bir olgu olduğu söylenebilir.

Çalışma yaşamında yaratıcılık, örgütsel hiyerarşideki işlev alanlarına ve konularına bakılmaksızın bireylerin veya ekiplerin ortaya koyduğu bir sonuç olabilir. Yaratıcılık yeniliğin ilk ve en önemli aşamasıdır (Zhou ve Hoever, 2014). Örgütsel yaratıcılıkta, bilgi ve motivasyon önemlidir (Ohly, 2018). Hem içsel hem de dışsal motivasyon, yaratıcılığı artırabilir çünkü bireyler, yaratıcılığa götüren süreçlere katılma ve fikirleri geliştirirken ısrar etme konusunda daha motive olurlar (Baer vd. 2003). Çalışma yaşamı bağlamında yaratıcılığın motivasyon ile geliştirilebildiği, belli bir süreç ve gelişimin ürünü olduğu belirtilebilir.

Çalışma yaşamında yaratıcılığın, bireysel, yönetsel ve toplumsal yaratıcılık olmak üzere üç boyutu vardır (Balay, 2010). Yaratıcılığın üç bireysel unsuru vardır. Bunlar, alanla ilgili beceriler (ilgili alandaki veya alanlardaki uzmanlık), yaratıcılıkla ilgili süreçler (yeni düşünmeye yardımcı bilişsel ve kişilik süreçleri) ve görev motivasyonu (özellikle, faaliyetten, zevkten veya kişisel bir kavrayış duygusundan etkilenmeye yönelik içsel motivasyon.) Bireyin dışındaki bileşenler, özellikle de çevreyi çevreleyen ortamdır (Amabile, 2012).

Çalışmada yaratıcılığın, organizasyonların çalışanlarının fikir ve önerilerinden yararlanmaya çalıştıkça, farklı bir rekabet avantajı kaynağı olduğu uzun süredir kabul edilmektedir. Çalışma yaşamında yaratıcılık, en çok, yeni ve yararlı fikirlerin üretilmesi olarak tanımlanır (Potočnik ve Anderson, 2016).

Yaratıcılık, sorunlara özgün çözümler geliştirmede organizasyonlara önemli ölçüde yardımcı olabilen, son derece değerli bir davranıştır ve çalışanlar için işi daha anlamlı hâle getirmektedir (Carmeli ve diğerleri, 2007: 75). Çalışanların yaratıcılığı ise görev ve işin özelliklerinin bir işlevi olarak değişir (Zhou ve Hoever, 2014).

Çalışma yaşamında yaratıcılık bağlamında organizasyonların çalışanlarının fikir ve önerilerinden yararlanmaya çalışmalarının farklı bir rekabet avantajı kaynağı olduğu uzun süredir kabul edilmektedir (Potočnik ve Anderson, 2016). Ancak, yaratıcılığı neyin oluşturduğu konusunda genel geçer bir anlaşma olmadığı halde, doğasıyla ilgili ortak görüşlerin olduğu belirtilmektedir yaratıcılık her zamanki gibi özgünlük ile bağlantılıdır. Ürünlerin ötesinde, yaratıcılığın önceden belirlenmiş normlarla yıkılan yeni ve yeni düşünce biçimlerinde ortaya çıkabileceği, yaratıcılık aşkın, indirgenemez bir niteliktir (Bailin, 1994). Alandaki daha yeni gelişmeler,

çalışma yaşamında yaratıcılığın hem bir süreç hem de kendi çalışma rollerini, takım süreçlerini ve sonuçlarını iyileştirmek için çalışanların çabalarının bir sonucu olarak ve sonuç olarak genel organizasyonel etkinlik olarak ele alınabileceğini göstermektedir. Bu farklı çerçevelerden yola çıkarak, dikkate değer miktarda araştırma, işyerinde farklı bireysel ve yaratıcılık düzeylerini araştırdı (Potočnik ve Anderson, 2016).

Sonuç ve Öneriler

Yaratıcılık çok disiplinli bir olgudur. Günümüzde sanattan eğitime, eğitimden çalışma yaşamına kadar insan yaşamının hemen hemen her alanında aşına olunan bir konudur. İlgili alanlarda önemi ve ciddiyeti göz ardı edilemez, pek çok bilim insanı tarafından güncel bir araştırma alanı olarak gündemde yeri vardır.

Kişiler ve toplumlar için bir bütün olarak açık ve net faydalara sahip olduğu kabul edilen bir gerçektir. Son 30-40 yılda, neredeyse 50 yıldır, yaratıcılığa yönelik büyük bir araştırma alanı ve pek çok kayda değer çalışma vardır. Buna rağmen tanımlanması güç ve muğlak bir olgudur.

Yaratıcılık yeni fikirlerde, yöntemlerde ve yorumlarda özgünlük ve ileriliktir. Bir bilgi ya da ürün ortaya koymak için hayal gücünün, orijinal fikirlerin kullanılmasıdır. Aynı zamanda, orijinal ve sosyal olarak faydası olan ürünler veya fikirler yaratabilme yeteneğidir.

Literatürde, dört yaratıcılık kategorisi geliştirilmiştir. Bunlar, Büyük-C, Pro-C, Küçük-C ve Mini-C'dir. Bu kategorilere göre, bir kişi yaşamının farklı alanlarında birden fazla yaratıcılık kategorisine girebilir. Aynı kişi, isteyken Pro-C kategorisinde iken yemekler üretebilen bir şef iken, resim dersine katılırken Küçük- c kategorisinde olabilir.

Kişinin üzerinde çalıştığı bir sorunun açık bir şekilde ifade edilme derecesine göre farklılık gösteren bir olgu olması yaratıcılığın önemli bir özelliğidir. Öte yandan, yaratıcılık, farklı adımlardan oluşan bir süreçtir ve bir sorunun tanınması veya çözülmesi için sunulması gerekir.

Çalışma yaşamında yaratıcılık, sorunlara özgün çözümler geliştirmede organizasyonlara önemli ölçüde yardımcı olabilen, son derece değerli bir davranış olarak görülmektedir. Çalışma yaşamında yaratıcılık, çalışanların bireysel veya ekip olarak ortaya koyduğu bir sonuç olabilir. Yeniliğin ilk ve en önemli aşamasıdır. Halen çalışma yaşamında yaratıcılık çalışmaları devam etmektedir ve gelişime açık bir konudur. Muğlak bir yapıya sahip olan yaratıcılık konusuna yönelik var olan ölçekler sınıflanarak güncel bir ölçüm modeli geliştirilmesi önerilebilir. Böylece yaratıcılığın net olarak ölçümlenebilir hale gelmesi ile yaratıcılık düzeylerini, kategorilerini ve nasıl geliştirilebilir olduğunu ortaya koymak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Albert, R.S., ve Runco, M. A. (2009). A History of Research on Creativity. İçinde R.J. STENBERG (Editör), *Handbook of Creativity* pages (s. 16-31). Cambridge: Cambridge University Press.
- Amabile, T.M. (2013), Componential Theory of Creativity, İçinde E.H. KESSLER (Editör), *Harvard Business School To appear in Encyclopedia of Management Theory*, Sage Publications.
- Amabile, T.M. (1988). A Model of Creativity and Innovation in Organizations. *Research in Organizational Behaviour*, 10(1), 123-167.
- Amabile, T.M. (1996). *Creativity in the Context*. Boulder, CO: Westview Press.
- Andriopoulos, C. (2001). Determinants of Organisational Creativity: A Literature Review, *Management Decision*. 39(10), 834-840.
- Antonites, A.J. (2003). The concepts: Creativity, Innovation and Opportunity Finding. <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/25909/03chapter3.pdf?sequence=4>, (E.T.: 13.08.2018.
- Baer, M., Oldham, G.R., ve Cummings, A. (2003). Rewarding Creativity: When Does it Really Matter?. *The Leadership Quarterly*, 14(4), 569-586.
- Bailin, S. (1994). *Achieving Extraordinary Ends*. Norwood, New Jersey: Ablex Publishing.
- Balay, R. (2010). Öğretim Elemanlarının Örgütsel Yaratıcılık Algıları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 43(1), 41-78.
- Boden, M.A. (1998), Creativity and Artificial Intelligence. *Artificial Intelligence*. 103, 347-356.
- Bruner, J.S. (1962). The Conditions of Creativity. İçinde H.E. Gruber, G. Terrell, M. Wertheimer. *Contemporary Approaches to Creative Thinking* (s. 1-30). New York: Atherton Press.
- Buss, K. (2011). Behavioural Patterns for the Analysis of Creative Behaviour. *Unpublished Ph.D Thesis, Software Technology Research Laboratory (STRL) De Montfort University, United Kingdom*.
- Carmeli, A., Cohen-Meitar, A., ve Elizur, D. (2007). The Role of Job Challenge and Organizational Identification in Enhancing Creative Behavior among Employees in the Workplace. *Journal of Creative Behavior*. 41, 75-90.
- Csikszentmihalyi, M. (1988), Society, Culture, and Person: A Systems View of Creativity. İçinde R.J. STERNBERG. *The Nature of Creativity: Contemporary Psychological Perspectives* (S. 325-339). Cambridge: Cambridge University Press.
- Davranış Bilimleri Enstitüsü (DBE), Yaratıcılık Nedir?, <https://www.dbe.com.tr/Yetiskinveaile/tr/news/yaraticilik-nedir/>, E.T.: 17.11. 2018.
- Degraff, J. ve Lawrence, K.A. (2002). *Creativity at Work: Developing the Right Practices to Make Innovation Happen*, Wiley Press.
- Dictionary Creativity, <https://www.dictionary.com/browse/creativity?s=t>, E.T.: 10.11.2018.
- Eder, P. ve Sawyer, J.E. (2007). A Meta-Analytic Examination of Employee Creativity, paper presented at the 22nd Annual Conference. *Society of Industrial and Organizational Psychology (SIOP)*, New York, NY.
- Kaufman, J.C. ve Beghetto, R.A. (2009). Beyond Big and Little: The Four C Model of Creativity. *Review of General Psychology*. 13(1), 1-12.
- Kersting, K. (2003). What exactly is creativity?. *American Psychological Association (APA)*. 34(10), 40.
- Lewis, T. (2005). Creativity-A Framework for the Design/Problem Solving Discourse in Technology Education. *Journal of Technology Education*. 17(1), 35-52.
- Merriam- Webster. Creativity, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/creativity>, E.T.: 10.10.2018.
- Oxford Languages, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/creativity>, E.T.: 10.10.2018.
- Runco, M.A. (2004). Creativity. *Annual Review Psychology*, 55, 657-687.
- Simonton, D.K. (2001). The Psychology of Creativity: A Historical Perspective. <https://simonton.faculty.ucdavis.edu/wp-content/uploads/sites/243/2015/08/HistoryCreativity.pdf>, E.T.: 29.11.2022.

- Rogers, C.R. (1954). Toward a Theory of Creativity. *ETC: A Review of General Semantics*. 11(4), 249-260.
- Ohly, S. (2018), Promoting Creativity at Work- Implications for Scientific Creativity, European Review. *University Governance and Creativity*. 26(S1), 91-99.
- Ohly, S., Sonnentag, S. ve Pluntke, F. (2006). Routinization, Work Characteristics and Their Relationships with Creative and Proactive Behaviors. *Journal of Organizational Behavior*. 27(3), 257-279.
- Potočník, K. ve Anderson, N. (2016). *Creativity at Work*. Oxford Press.
- Shalley, C. E., ve Gilson, L.L. (2004). What Leaders Need to Know: A Review of Social and Contextual Factors That can Foster or Hinder Creativity. *Leadersh. Q.* 15, 33-53.
- Shalley, C.E. ve Zhou, J. (2008). Organizational Creativity Research: A Historical Review. 3-31.
- Shalley, C.E., Zhou, J. ve Oldham, G.R. (2004). The Effects of Personal and Contextual Characteristics on Creativity: Where Should We Go From Here?. *Journal of Management*, 30(6), 933-958.
- Unsworth, K. (2001). Unpacking creativity, *Academy of Management Review*. 26, 289-297.
- Warr, P. (1987). *Work, Unemployment, and Mental Health*, Oxford University Press, New York, NY.
- Warr, P. (1994). *A Conceptual Framework for the Study of Work and Mental Health*, *Work & Stress*. 8(2), 84-97.
- Woodman, R.W., Sawyer, J.E, Griffin, R.W. (1993). Toward a Theory of Organizational Creativity. *Academy of Management Review*. E.T.: 18:293-321.
- Yeşilyurt, E. (2020). Yaratıcılık ve Yaratıcı Düşünme: Tüm Boyut ve Paydaşlarıyla Kapsayıcı Bir Derleme Çalışması, *OPUS International Journal of Society Researches*, 15(25), 3874-3915.
- Your Dictionary, Creativity Defination, http://www.yourdictionary.com/creativity?direct_search_result=yes, E.T.: 10.10.2018.
- Zhou, J. ve Hoever, I.J. (2014). Research on Workplace Creativity: A Review and Redirection, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 1, 333-359.